

A

KÖZOKTATÁS TÖRTÉNETE
MAGYARORSZÁGON
A XVIII. SZÁZADBAN.

ÍRTA

MOLNÁR ALADÁR

A M. T. AKADÉMIA L. TAGJA.

ELSŐ KÖTET.

KIADTA A M. TUD. AKADÉMIA TÖRTÉNETI BIZOTTSÁGA.

BUDAPEST, 1881.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.
(Az Akadémia épületében.)

ELŐSZÓ.

Négy évvel ezelőtt a »Budapesti népnevelők egyesülete« ünnepelte meg a Mária Terézia által kiadott »Ratio educationis« megjelenésének százados évfordulóját.

Egyedül a főváros néptanítóinak jutott eszükbe kegyeletesen megemlékezni a magyar közoktatás első országos szervezéséről s annak alkotójáról.

Ekkor elhatároztam – a mit már korábban is forgaték elmémben – hogy megírom a Ratio educationis keletkezésének, s azzal együtt közoktatásunknak legalább múlt századbeli történetét.

Hasonló gondolattal egyéb okból is már régebben foglalkoztam.

A polgárisodásban haladásunk eddig nagyrészen olyan volt, mintha a civilisatio tengerpartján éltünk volna. Az európai közművelődésben, úgy a gyakorlat mint az elmélet terén, alig volt oly jelentékenyebb mozgalom, az eszméknek olyan áramlata, melynek hullámai hazánkba is el ne hatoltak volna, néha ugyan akkor, mikor bent a tenger közepén azt már újjabb irányú hullámgyűrűk váltották föl. De a civilisatio küzdelmeinek ekként hozzánk partra vetett, és

folyton újakkal föl váltott eredményei nem igen gyökeredzhettek meg nálunk annyira, hogy saját talajunkból fejtettünk volna ki oly önálló nemzeti műveltséget, mely a nyugoti művelt nemzetekével a kölcsönhatás viszonyában állana; vagy legalább ép oly mértékben lenne a kor színvonalán álló európai, mint minden ízében magyar, és saját életünkől fölnevekedett. Különösen így volt ez eddig köznevelésünk terén.

Ennek egyik főoka abban rejlik, hogy nem veszünk eléggé figyelembe történeti múltunkat. Talán a szükséges reformok is nagyrészt azért keltenek hamar visszatetszést, s a tovább haladástól félelmet, mert bennök a közönség nem intézményeinknek és nemzeti életünknek előbbrevitelét, hanem idegen dolgok reánk szabásának újabb és újabb megkísérlését látja. Sőt nem is ismerjük eléggé történeti előzményeinket igaz mivoltukban.

Az 1848/9-iki eseményekkel, és ezeket követőleg az ötvenes években létesített idegen jellemű szervezésekkel, úgy eltörölték még traditióinkat is, hogy ma már nagyon gyérül azok száma, kiknek emlékezetében azok hűven élnek.

Sokszor épen összezavarják vagy fölcserélik az idegen elemeket a hazaiakkal. A közoktatás körében is nem egyszer épen azon tervezéseket vagy alkotásokat tekintették több oldalról, külföldi intézmények utánzásaiul, melyek lényegesen saját történeti előzményeinknek feleltek meg.

Hogy közoktatásunk előbbrevitelében is önálló nemzeti műveltségünk a szükséges történeti folytonossággal fejlődhessék, ez érdekből a múltnak híven,

tárgyilagosan földerítéséhez hozzájárulni: főczélja e dolgozatnak.

A magyar t. Akadémia kegyesen fölkarolta törekvésemet, s megbízott a munka kivitelével. Pártfogása alatt a legbecsesebb gyűjtemények használatához juthatok.

Mindenekelőtt hódolatteljes hálával emlékezem meg ő cs. és ap. kir. Felségének azon legkegyelmesebb elhatározásáról, melylyel kivételesen megengedni méltóztatott, hogy kabineti levéltárában tárgyamra adatokat gyűjthessek. Ez a legelső eset, hogy a csász. és kir. kabineti levéltár tudományos kutatás előtt megnyílt. E levéltár melyben az egykori államtanács okiratai és ministertanácsok jegyzőkönyvei is vannak – a magyar közoktatásra vonatkozó számos iratot foglal magában, azonban ezek, majdnem kivétel nélkül, Maria Terézia korára s a későbbi időkre vonatkoznak.

Tiszteletteljes köszönetemet kell kifejeznem Tisza Kálmán miniszterelnök s belügyminiszter úrnak, ki az országos levéltár oly módú használatát szíveskedett megengedni, mely nélkül helyzetemben azt nem aknázhattam volna ki.

Továbbá hálás elismerésemet nyilvánítom dr. Arneth A. lovag úr, a bécsi csász. államlevéltár igazgatója – valamint a levéltárban működő tisztviselő urak iránt; úgyszintén a kabineti levéltár igazgatójának: Fischer József úrnak, előzékeny, szíves támogatásukért.

Hasonló köszönetemet s elismerésemet kell kifejeznem országos levéltárunk igazgatójának s többi tisztviselőinek; úgyszintén a nemzeti múzeum könyvtára, s a budapesti egyetem könyvtára igazgatói-

VI

nak és tisztviselőinek nem csak előzékenységükért, de azon szívességükért is, hogy fáradságukat sem sajnálva, segítettek kutatásaimban.

Néhol nagy nehézségekre találtam nyomozásaimban. De másfelől számos oldalról szíves támogatásban részesültem, még pedig oly mértékben, hogy itt mind-egyiknek névszerint nem mondhatok köszönetet; a munka folyamában többek szívességéről megemlékezem. Fogadják mindnyájan buzgó közreműködésükért hálás köszönetemet.

A munkát eredetileg szűkebb keretben tervezem, csak a XVIII. század ismertetésére akartam szorítkozni. Azonban egyfelől a felkutatott anyag halmozódásával összébb nem vonhatva növekedett terjedelme; másfelől az egyes részletek dolgozásánál is arra a belátásra jutottam, hogy a XVIII. század tanügyi állapotaival nem lehet alaposan megismerkedni a XVII. századbeli fejlődések és események részletesebb áttekin-tése nélkül. De reményem, a t. olvasó eljárásomat az illető helyeken igazolva találandja.

Budapest, 1881. márcz. 31.

Molnár Aladár.

TARTALOM.

Lap

I. A hazai közoktatás külső és belső alakulásának menete 1711-ig.

II. A humanista oktatás keletkezése, alapvetői, és azok befolyása a magyar közoktatásra.

1. Az oktatás a középkorban	33
2. Agricola Rudolf és a hieronymiták	36
3. Erasmus	47
4. Mehnhton Fülöp	54
5. Sturm János	66
1) Sturm élete	66
2) Sturm tanrendszere és paedagógiája	73
A) A tanítás berendezése	79
B) Sturm módszere	94
C) Sturm rendszerének hatása és elterjedése	102
6. Trotzendorf Bálint	106
7. A hazai alakulások	115

III. A Jézus társaság; tanrendszere és tanintézetei hazánkban.

I. Az oktatás rendszere	28
1. A tanrendszer keletkezése és forrásai	123
2. A tanintézetek kormányzata szigorúgatása	129
3. Tanító és tanuló személyzet	138
A) Tanárok s azok képzése	138
B) Növendékek	146
4. Collegiumok, Reside ntiák, Missio házak	148
5. Tanfolyamok, s azok berendezése és tanrendje	156
A) Főiskolai tanfolyamok	157
B) Gymnasium	158
6. Az oktatás egyéb tényezői s az akadémiák	183
7. Mária-egyesületek sezzel rokon ajtostársulatok	189
8. A rendszer legfőbb jellemvonásai	192
II. A Jézus társaság tanintézetei hazánkban	195
1. Tanintézeteik és működésük általában	195
2. A nagy szombati egyetem	210
3. A jogi kar a nagy szombati egyetemenél	220
4. A kassa egyetem	231
5. A Jézus társaság tanügy terén kiválóbb tagjai	238

IV. Az államhatalom intézkedései 1740-ig.

1. A törvényhozásnak a közoktatásra vonatkozó tevékenysége	252
2. A kormányzat körében tett intézkedések	273

V. A protestánsok tanintézetei.

1. Áttekintés	311
2. A zeperjesi ágost. ev. collegium	329
3. A pozsonyi ev. lyceum	353
4. A soproni ág. ev. tanintézet	382
5. A s-pataki collegium és befolyása alatt állott iskolák	400
6. A collegium keletkezése és története Lorántfy Zsuzsána haláláig 1531-1660	400
2) A tanítás, igazgatás és a collegiumi élet berendezése	410
3) A collegium bujdosása	431
4) A collegium Patakra visszaállítása és története Rákóczy felkelésétől 1740-ig	434
5) A miskolci és losonci gymnasiumok	460
6) A debreczeni ref. collegium és a befolyása alatt állott tanintézetek	465
1) A tanintézet története	465
2) A collegiumi élet berendezése s a tanintézet igazgatása	480
3) A tanítás és berendezése	494
4) Debreczen particulai s a befolyása alá került iskolák. A szatmári, németi, kecskeméti, körösi, czeglédi, halasi, pápai, mármaros-szigeti tanintézetek	508

VI. A kegyesrendiek tanítása és tanintézetei hazánkban.

1. A rend keletkezése, Lengyelországból Magyarországra jövele és meghonosodása	522
2. Intézeteik szervezete és tanításuk rendje	543
3. A kegyesrendieknek hazánkban 1740-ig keletkezett tanintézetei	550

VII. Erdély közoktatási viszonyai.

1. Az iskolaügyek alakulása és az országos intézkedések	562
2. Az egyes felekezetek tanintézetei	576
A) Az ágost. ev. százszek iskolái	576
B) Az ev. ref. tanintézetek	580
1) A gyulafehérvár-enyedi collegium	580
2) A kolozsvári collegium	588
3) Az udvarhelyi gymnasium, a particulak, s a marosvásárhelyi collegium	592
C) Az unitáriusok iskolái	596

I.

A HAZAI KÖZOKTATÁS KÜLSŐ ÉS BELSŐ ALAKULÁSÁNAK MENETE 1711-1G.

Feladatunk a hazai közoktatásnak a XVIII-ik században lefolyt történetét előadni, elbeszélni, hogy a törökök kiűzetése, és a hosszas beháborúk s szabadságharcok megszünte után a béke idejét mikép használta föl a nemzet a művelődés terén is belső rendezkedésre, s elmaradottságából kiemelkedésre; feltüntetni, hogy a különféle felekezeteknél a múlt századokból átszármazott villongásokat végre is mikép váltja föl a cultura terén való békés versenyök; megismertetni a Mária Terézia által megindított nagy közművelődési mozgalmakat, a létesített számos alkotást, és nagyszabású közoktatási szervezetet, melynek célja volt egy országos nemzeti köznevelés megalapítása, és »a nemzet kezébe adása azon szellemi eszközöknek, melyek segítségével más népek már föl-emelkedtek.«

Ámde a század első hatvan évében, lényegesen a XVI. és XVII-ik századokból öröklött hagyományok föntartásával, védelmével és rendezgetésével foglalkoznak, sőt a bekövetkezett reformok is nagyrészen ezek átalakulását és javítását eredményezték. Ezeknél fogva mind a közoktatás e századbeli állapotának megismeréséért, mind a bekövetkezett események és állami intézkedések megérthetéseért át kell tekintenünk főbb mozzanatait azon alakulásoknak, melyeken az iskolák ügyei a XVI-ik század óta és a Rákóczy szabadságharc alatt keresztülmentek.

Azonban a múlt századokban az egész oktatás és az iskolák oly szoros kapcsolatban álltak a vallásfelekezetekkel,

hogy a tanintézeteket érintett intézkedések is, tulajdonképen vagy a felekezetek emberei által, vagy legalább közvetlenül a felekezetek iránt eszközöltettek. Viszont a vallásfelekezetek sorsában vagy jogállapotában beállt minden jelentékenyebb változás az iskolák helyzetében is megfelelő változásokat idézett elő. Az iskolák tartása és a tanítás szabadsága az uralkodó és bevett vallások testületi jogviszonyaival és a vallás szabad gyakorlatával annyira összekapcsolatott, hogy a vallásfelekezeti ügyeket szabályozó törvények tekintettek az iskoláknak is jogalapjainul, és a mint az események hullámzásában egyik vagy másik felekezet terjeszkedett, vagy összebb szorítottatott: a szerint terjeszkedtek s szaporodtak, vagy fogyasztattak iskolái is. E miatt a tanügy alakulásainak áttekintésénél kénytelenek vagyunk nagyobb mértékben foglalkozni a felekezeti küzdelmekkel és vallási villongásokkal is. Azonban igyekszem csak azon főbb mozzanatok ismertetésére szorítkozni, a melyek, mint a munka folyamából látandjuk, a tanügy XVIII-ik századbéli állapotainak és eseményeinek is alapjainul szolgálnak.

I.

A középkorban, mint Nyugat-Európa minden országában, úgy hazánkban is, a közoktatás az egyház kezében, vagy legalább közvetlen befolyása alatt állott, székes egyházi-, zárdai-, s itt-ott plébániai-iskolák voltak a tanítás intézetei. A fejedelmek és egyes bőkezű nagy urak is rendszeren az egyházat látták el adományokkal iskolák tartására, s a tanításra. Királyaink alapították a veszprémi, majd a pécsi egyetemeket, s utóbb Hunyadi Mátyás a budai főiskolát. A Két elsőnek viszonyairól igen keveset tudunk, de kétségkívül a kor szellemének megfelelőleg, az egyház közvetlen befolyása alatt álltak, és bennök egyházi férfiak tanítottak. A Hunyadi Mátyás által a renaissance-nak, a humanizmusnak hozzánk behatása idején kezdeményezett budai főiskola, úgy látszik, szintén megfelelőleg korának és azon iránynak, mely létre hozta, már az egyház irányában is önállóbb leendett. De alig élte túl születése stádiumát.

A nyugoti országokban kifejlett minden nagyobb szellemi mozgalom és irány, egész történetünk folyamában mindig mennyire behatolt hozzánk: mutatja az is, hogy épen, mint a nyugoti országokban, a XV. század végén, és a XVI-ik század megnyíltával, nálunk szintén a hanyatlott zárdai iskolák mellett a városok kezdenek tartani saját hatóságuk alatt álló iskolákat, világi tanítókkal. Így p. o. Kassa, Lőcse, Pest.

A XV-ik század végén, és a XVI-ik század elején hazánk művelődési történetében sajátságos, két egymással homlok-egyenest ellenkező tünemény tárul föl előttünk.

Egyfelől a Hunyadiak, s különösen Mátyás király pártfogása alatt behatol hozzánk az akkor legújabb, legáthatóbb műveltség, a renaissance, a humanismus. És ha ez nem bírt is annyira gyökeret verni, hogy önálló hazai műveltségben fejlett volna tovább, ha a külföldi tudósok legnagyobb részben visszavitték is magokkal a Mátyás által ápolt szellemi mozgalmat: de a társadalom egyes köreiben mégis meglehetősen hódítást tett. A megalakult humanista irodalmi társulatok bár lassankint elzülltek, de még a XVI-ik század elején is a világi előkelők és a főpapok közt többen tűntek ki a kor színvonalán állott humanista műveltségök által.¹⁾ – Azt hiszem, nagy mérvben épen a renaissance műveltségnek itthon már előzőleg terjedése tette az elméket fogékonyvá a humanizmussal szövetkezett, reformatiónak is oly gyorsan és nagy kiterjedésben befogadására.

Másfelől ezzel szemben látjuk az egyházban a tanultság nagymérvű elhanyagolását. Az Esztergomban 1493-ban tartott tartományi-, az 1494-ben Nyitrán, 1515-ben Veszprémben tartott megyei zsinatok reformképen rendelik el, hogy az egyházi rendbe csak olyanok vétessenek föl, kik jó *erkölcsük mellett jól tudnak olvasni, énekelni, és az elemi ismeretekben némileg jártasok.*²⁾

Jött a reformatio, és az általa előidézett szellemi mozgalomban, az eszmék harcában, alig egy félszázad alatt óriás lendületet nyert a magyar közművelődés és közoktatás, dacára a mohácsi vésznek s a török hódítás által szenvedett csapásoknak, dacára az ország földarabolásának, az ellenkirályok trónküzdelmének, a politikai pártharcoknak, s ezekből származott

százféle nyomornak. A külföld egyetemeiről százával tértek haza, – főleg a reformatio hirdetői, – tudományos ismeretekkel megrakodva. Ithon főurak, városok, később a reformatio ellenében főpapok versenyezve állítottak iskolákat. A reformatio hívei, eszméik terjesztésére és biztosítására, a hol csak tehettek, iskolákat létesítettek s mellettök több helyen nyomdákat állítottak. Így Fraknoi V. »A hazai és külföldi iskolázásról a XVI. században« című jeles művében a XVI-ik századból 34 katolikus, 125 protestáns és 9 unitárius iskolát mutat ki, melyeknek legnagyobb része e szellemi mozgalomban a mohácsi vész után 1530-tól következő ötven év alatt keletkezett.

Talán sohasem tettek Magyarországon a művelődésért és közoktatásért annyit, mint ebben a tatárjárás óta leginségesebb időben, török hódítás és beháborúk nyomorainak közepette. Világos bizonyosságául annak, hogy egy nemzet, ha valamely culturalis szellemi áramlat megragadja, és ha művelődési érdekeit komolyan fölkarolja: azok kielégítésében a legnehezebb viszonyok által sem engedi magát megakadályoztatni.

Még inkább szaporodtak és virágzásnak indultak az iskolák a XVII-ik században, különösen a vallás szabad gyakorlatát biztosított 1606-iki bécsi béke után, a század második felében bekövetkezett fordulatig és üldöztetésekig.

Ez időből Rezik gymnasiológiájában, csupán az ágostai evangelikusoknál: királyi városok által föntartott huszonkét nagyobb gymnasiumot, kisebb városok gymnasiumait mintegy negyvenet, 51 falusi iskolát, és *mágnások és nemesek által saját költségükön tartott 20 gymnasiumot mutat ki.*³⁾ A főnemesek néhol falusi jószágaikon tartott iskoláikba a külföld jeles tudósait hozták. Ezenfölül az ott tanult számos tehetséges fiút, néha jobbagyaik gyermekeit: ösztöndíjakkal külföldi egyetemekre küldék.

Az elemi iskola és gymnasium között nem volt határvonal húzva. A falusi iskolákban leginkább olvasást, írást és vallástant tanultak, de többnyire tanítottak annyi latint is, hogy a gymnasiumok egyik-másik osztályára előkészítsék főlebb igyekvő tanulóikat.

A kisebb városok és a mágnások által tartott iskolák

rendesen kisebb-nagyobb tanfolyammal a királyi városok iskoláira (illetőleg azok felsőbb osztályaiba) készítettek elő, bár a mánások iskolái közül némelyik teljes tanfolyamot nyújtott. Azonban rendszeren a királyi városoké voltak a teljes gymnasiumok, melyekben gyakran theologiai s egyéb felsőbb tudományok is tanítottak.

Ez alkalommal nem a XVII. század tanügyével foglalkozván tüzetesen, a katolikusok és reformátusok iskoláinak létszámáról nem szólhatok biztosan.

A reformátusoknál, az erdélyi fejedelmeket kivéve, egyéb magános főurak – iskolákat bár pártfogoltak és segélyeztek – de saját költségükön, és mintegy házukban, mint az ág. evangélikus urak: tudtomra, nem tartottak.*) Tanintézeteket a városok s egyéb községek tartották. Azonban alig volt jelentékenyebb gyülekezetük, melynek kisebb-nagyobb iskolája ne lett volna. Nagyobb collegiumaik, mint s.-pataki, debreczeni, gyulaféhevári, kolozsvári, központi főiskoláknak tekintettek, és a többi kisebb iskolák ezekhez, mint anyaintézetekhez »particulák« gyanánt (így is neveztek) csatlakoztak, tőlök nyerték a tanítóikat, s azokkal együtt a tanulmányokat is.

A katolikus tanintézetekre részint a királyok, részint főpapok, részint magánosok tettek jelentékeny alapítványokat, s a gymnasiumokat és felsőbb iskolákat, alig egypár kivételével, az Oláh Miklós primás által 1560-ban behívott jezsuitarendre bízták.

A XVII-ik században három, illetőleg négy jelentékeny felsőbb tanintézet létesült. Pázmán Péter primás a nagyszombati egyetemet, Kisdi Benedek egri püspök a kassai egyetemet, Bethlen Gábor a gyulaféhevári, később enyedi ref.

*) A sárospataki iskolát igaz, hogy Berényi kezdeményezte, de azután Dobó, és mások, majd Lorántfy Zsuzsanna adományaiból az intézet saját alapot nyert, sőt már Miksa király megerősítésével megszűnt egy főúr iskolája lenni. – Az udvarhelyi iskolát gr. Bethlen alapította, de ő sem úgy, mint a Thurzók, illésháziak, Nádasdy, kik tulajdonképen udvarukban iskolát tartottak; – hanem alapítványt tett egy tanintézet létesítésére.

főiskolát; s Losy és Lippay primások a nagyszombati egyetemenél a jogi tanintézetet létesíték.

A protestáns tanintézeteknél, a későbbi fejlemények tekintetéből, két sajtóságos körülményt kell megjegyeznünk.

Először azt, hogy keletkezésükkor a XVI. században, s még a XVII-ikben is, a főczél volt a reformatio eszméinek, s a protestáns műveltségnek *terjesztése* és a *hova ezek elterjedtek*, ott biztosításuk az iskola által is. Ezért mihelyt a reformatio valahova elhatolt: ott azonnal igyekeztek iskolát állítani, még pedig, a mennyire lehetett, humanista felsőbb iskolát, így jött létre a számra roppant sok iskola, s így törekedtek inkább terjeszkedni, mint intézeteik benső gyarapítása által az oktatásnak erős központjait létesíteni. Ennek annyival kevesbbé érezték szükségét, mert felsőbb tanulásra kijártak a külegyetemekre, melyeket úgy is az új eszmék forrásaiul tekintettek. Később, úgy látszik, néha érezték e »sok iskolóság« hátrányait, s meg is lön pendítve intézeteiknek egyesítésök által erősítése, de sikertelenül. Lehet hogy ezt már akkor helyi érdekek is akadályozták. De lehet, hogy egy más szempont is tartóztatta őket vissza. Nevezetesen mikor az üldözések és foglalások ideje elérkezett, úgy gondolkodhattak, hogy a sok iskolából, ha egyiket-másikat erővel elveszik is, a többi megmarad, legalább minden egyiket védik, de, habár erősebb, azonban csak néhány intézetök lesz, és azt találják elfoglalni: ez esetleg pótolhatlan veszteség lehetne.

A másik sajtóság az, hogy a XVII-ik század végéig protestáns közép- és felsőbb tanintézetet rendszeren nem az egyházi testületek vagy hatóságok, mint ilyenek, állítottak, tartottak, és kormányoztak, hanem vagy az illető fejedelmek és főurak, nemesek (p. o. az ágostaiaknál), vagy pedig a városok és községek. A hol akár az egész város vagy község, akár annak többsége vagy döntő része a reformatiót bevette, az a maga felekezeti irányában tartott iskolát községi jövedelmeiből. E közben azután magánosok is tettek időfolytán mind több alapítványt az iskolára, de a föntartó, s egyszersmind kormányzó is, a város volt. Avagy a hol az alapítók családok, vagy egyesek voltak, ott alapítvány és kifejlett szokás értelmében, az illető család vagy úgynevezett »pártfogóság« vezette az iskola ügyeit, vagy

pedig e mellett, mint p. o. Sáros-Patakon, magának a tanintézetnek fejlett ki nagy mérvű önkormányzata.

A XYII-ik század második felében nőttön-nőtt a vallási visszahatás, és terjedt az ellenreformáció. A protestáns főurak nagy számmal tértek a rom. kath. egyházba; közöttük olyanok is sokan, kiknek elődei, (vagy ők magok) protestáns iskolákat állítottak, melyek most áttérésökkel megszűntek.

A század hetvenes éveiben megkezdődtek az üldözések. Egyházaknak és nagyobb iskoláknak is (mint p. o. az eperjesi collegiumnak és pozsonyi gymnasiumnak) tetteleges elfoglalásai. A tanerőket szétkergették, sokakat száműztek az országból, s még így is csak a tőlök kicsikart azon térítvények mellett eresztettek el, hogy többé nem fognak visszatérni, hacsak mint katolikusok nem. De legnagyobb csapással az sújtotta a protestáns iskolákat, hogy a hol a városi lakosságnak egy része, bár mily kisebbsége, a kath. egyházhoz tartozott: ott felsőbb hatalommal elmozdították a protestáns magistratust, helyébe – néha idegen helyről hozott tagokkal: – kizárólag katolikusokból állót alakítottak, és szigorúan eltiltották a városi jövedelmekből protestáns iskolák föntartására fordítani. Ellenben katolikus felekezeti jellegű iskoláknak városi közjövedelmekből föntartása vegyes vallású községekben is nem csak megengedett, de legtöbb esetben épen köteleztettek reá. Csupán a legerősebb protestáns községeknél, minő p. o. Debreczen is volt, *) nem bírták e rendszabályt keresztülvinni. Ezzel a protestáns tanintézeteknek nemcsak anyagi forrásaik zárultak el, hanem a városi hatóságokból, melyek eddig fentartóik, védőik és gyámolítóik voltak, most a legerősebb, és folyton támadó ellenségeik lettek. Helyzetök e megváltozása folytán, kény tel enítve voltak a polgárig községtől különváltan saját híveik körében' gondoskodni iskoláik föntartásának új eszközeiről, és ügyeik vezetésére új hatóságokról.

Az anyagi föntartás szükségeit, a mennyire alapítványaikból nem tellett, részint helybenlakó híveikre tett kivetésekben, nagyobb részt pedig helybeli és vidéki híveik önkéntes

*) A következő században, mint látandjuk 1752-ben, e rendszabályt Debreczenben is keresztülvitték.

adományából fődözték. A kiadások legnagyobb részére a nemesek Önkéntes adakozását és alapítványozását vették igénybe, mert a kivetésektől több okokból óvakodniuk kellett. Ebben az államkormány által is, egész a XVIII-ik század második

feléig, mindig akadályoztattak, azon cím alatt: »hogy az adózó népet egyházi és iskolai kivetésekkel ne terheljék.« Az ügyek vezetését illetőleg vagy a helybeli hívek közül választott tagokból és a lelkészekből alakítottak különböző nevek alatt igazgató testületet, vagy a hol vidéki pártfogók is járultak az intézet főtartásához, e testületbe azok közül is választottak. Több helyen ez iránt a vidéki pártfogóság és helybeli hívek között egyezség s szerződés kötött. Néhol több fokozatú igazgató-testület szerveztetett, egy szűkebb, nagyjából helybeli tagokból, kisebb, s inkább folyó ügyek intézésére, – és egy tágabb körű a vidéki pártfogók nagyobb mérvű részvételével a fontosabb ügyekre.

Így vált a protestáns iskolák nagy része a XVII-ik század végén egyházközségi intézetté. *) De a gymnasiumok még ekkor sem mindenütt olvadtak be teljesen az egyházközségbe. Ott voltak az egyházközségen kívül a vidéki pártfogók, sokszor túlnyomó befolyással. Továbbá a hol helyben több egyházközség (p. o. az ág. evangelikusoknál magyar, német, szláv ajkú) volt, azok külön-külön tettek ajánlatokat az iskola főtartására, s bár részvételökkel, de az egyházközségitől külön állott iskolai hatóság alakított. Felsőbb egyházi testületek pedig, mint esperesestégek, egyházkerületek, valamint esperes-tek és superintendensek csak a XVIII-ik században kezdték a tanintézeteket administratív felügyeletük és közigazgatásuk alá helyezni. A korábban tartott egyházi zsinatok s egyéb gyűlések részint általános határozatokat hoztak az iskola-ügyekben, részint egyes vallási kérdésekben intézkedtek.

Katholikus részről az egyházi visszahatás megindulásával és növekedésével szaporítottak a XVII-ik században a jezsuiták tanintézetei. 1626-tól a század végéig 22 gymna-

*) Megjegyzem, hogy az alakulások ez egész menetét csak a szorosabb értelemben vett Magyarországon értem. – Az erdélyi viszonyok több tekintetben eltérőleg fejlődtek.

siummal vagy egyszersmind felsőbb tanfolyammal ellátott kisebb-nagyobb társházuk állítatt, kevés kivétellel mind vagy oly helyen, hol a protestánsok helyben levő iskoláit akarták velők ellensúlyoztatni, vagy oly helyeken, a hol a protestánsok iskoláit megszüntették, s annak helyére, gyakran a tőlök elfoglalt épületekbe, állították be a jezsuita tanintézeteket.

A katolikus tanintézetek fölállításánál később is rendszeren a protestantismus ellensúlyozása levén irányadó: innét látjuk, hogy hazánkban a gymnasiumok s egyéb felső iskolák nem az ország vidékeinek és községeinek művelődési szükségéi szerint lettek eloszolva s elhelyezve, hanem míg némely – néha kisebb – helyeken több különféle felekezettű gymnasium is keletkezett: addig másutt, nagy vidékeken s nagy községekben, egy sem.

Az alkotmányi és vallási sérelmek, s a protestánsok üldöztetései folytán a XVII-ik század utolsó negyedében ki-tört a Tököli Imreféle fölkelés.

A merre a fölkelőknek a hadi szerencse kedvezett, visszaadták a protestánsoknak tőlök elfoglalt templomaikat s iskoláikat, az elkergetett vagy száműzött s most jó reményben visszasietett tanárokkal újból megkezdették a tanítást. Ellenben ök meg a jezsuitákat üzték el, s ez által a hatalmukban álló helyeken az ezek kezelése alatt állott katolikus iskolák szűntek meg.

Végre a nemzet kibékítése, vagy legalább némi megnyugtatása céljából, a belháború tartama alatt 1681-ben összehívta I. Lipót király az országgyűlést Sopronba.

Nem terjeszkedhetem ki e helyen ez országgyűlésnek sem politikai tekintetben méltatására, sem szenvedélyes, sőt mindkét részről elkeseredett vallásügyi vitáinak ismertetésére. A tanügy történetében nagy következményeket okozott vég eredménye az lón, hogy a protestáns rendek tiltakozásával és utóbb részvétele nélkül, a királyi leirat tartalmából törvénybe iktatva szentesített a XXV. és XXVI-ik törvénycikk. *)

*) A királyi leiratot, s annak e két törvénycikkbe foglalt tartalmát előbb a katolikus rendek és papság sem akarták elfogadni, sokallván a protestánsok számára bennök adott engedményeket. Horváth M. (Magy

A XXV-ik törv. cikkben újból megerősítették az 1606-ki bécsi béke, s annak értelmében az országban mindenütt engedtetik a vallásnak a lázadások alatt némelyek részéről megzavart szabad gyakorlata, *(azonban a földesurak jogainak épségben tartásával)*. Továbbá »a papoknak és tanítóknak, kik száműzettek, vagy bizonyos térítvények miatt tanítási tiszteket nem folytathatják, az országba szabad visszajövetel, valásuk szabad tanítása és gyakorlása engedtetik«.

Az e cikkben biztosított szabadságot azonban nagy mértékben megszorítja a következő XXVI-ik cikk, a melynek értelmében:

1-ör. A protestánsoktól elvett templomokból csak azok adandók vissza biztosok által, melyeket ők magok építettek, és a melyek még nem alkalmaztattak katolikus szertartáshoz.

2-or. Ezentúl nyilvános gyakorlatra templomot és iskolát az egész országban csak az ezen törvénycikkben felsorolt helyeken építhetnek. E célra a törvénycikk néhány helyet számlál fel mindazon megyékből, (t. i. mindegyikben kettőt) melyekben protestánsok lagnak.⁵⁾ Ezek, az e törvénybe cikelyezésökről azután úgynevezett »articularis« helyek.

3-or. Ezenkívül templomaik s iskoláik szabad használatában, és a szabad gyakorlatban *mehagynak az ország végvidékein* (már t. i. a török ellen tartott akkori véghelyeken), névszerint Szt.-Gothárdon, Tihanyban, Vázsonyban, *Pápán*, Veszprémbe, *Győrött* és Komáromban.

4-er. A szabad királyi városokban az a gostai evangélikusoknak csak a külvárosban, biztosok által kijelölendő helyeken, enged meg templomot építeni. Azonban Sopront meghagyja akkor élvezett szabadságában.

5-ör. A bányák előtti parancsnokságokban és bányavárosokban jelöl ki helyeket a vallásgyakorlata,

A 21. §. megengedi az országnagy oknak és nemeseknek, hogy váraikban és kastélyaikban akármelyik vallásfelekezet szertartása szerint imaházakat tartsanak.

tört. 6. köt. 112.1.) azt állítja, hogy ez részökről csak hadi csel volt, hogy további engedmények meggátlásáért nyomást gyakoroljanak mind a protestánsokra, mind az udvarra. – Később csakugyan ők sürgették nagy hévvel a protestánsok ellenére a törvénybe cikelyezést.

Végre mindegyik felekezet tagjait fölmenti a másik felekezet szertartásai és papjainak való fizetés alól.«

E törvényekben a protestánsok sohasem nyugodtak meg. Már létrejöttük módját sem tartották correctnek.

Továbbá a bécsi és linczi békekötéseket mindig nemzetközi egyezmények jellemével is birokul tekintették. E törvényekben pedig azok tartalma egyoldalúan s lényegesen megváltoztatva és megszorítva lön. A linczi békét becikkelyező 1647: 6. törv. czikk a protestánsoktól elvett s ott felsorolt 90 templom visszaadását rendeli. Azóta még többet elfoglaltak tőlök. És most a helyett, hogy mindezeket, mint követelték, *) visszanyerték volna, a XXVI. törv. czikk csak azokat rendeli (tulajdonképen későbbi magyarázat szerint azokat is csak az *articularis* helyeken) visszaadni, melyeket ők építettek és a melyek még nincsenek kath. szertartásra fölavatva. Azután a bécsi béke az országban mindenütt gyakorolható föltétlen vallásszabadságot állapít meg. E szabadságot Rákóczy G-yörgy a linczi békében (1647: 5. czikk 6. §.) a parasztok számára külön is biztosította földesuraikkal s az államhatalommal szemben. — És most a királyi leirat, s az abból beiktatott két törvény, a bécsi békében kimondott vallásszabadságot 1-ör azon záradékkal erősíti meg, hogy »épségben tartván a földes urak jogai«, mi által azokat, — mint a királyi leiratból világosabban is kitűnt, — fölhatalmazza jószágaikon és jobbágyaiknál a vallás ügyében is rendelkezni **); és 2-ör

*) A katolikus rendek és papság ellenben még a többi mindazon templomnak s hozzátartozó épületeknek elfoglalását is követelték, melyek valamikor kath. egyházi czélokra épültek.

***) I. Lipót király a protestánsok folyamodására a soproni törvényeket magyarázó úgynevezett »*explanatiot*« adott ki 1691. april 2-án, melyben azok értelmét még megszorítja. — Ebben a protestánsokat arra is figyelmezteti, hogy az általok most sérelmesnek tartott földesúri jogot ők magok is gyakorolták, mikor számban és hatalomban ők voltak erősebbek: most tehát túrják el, ha a kath. urak ellenökben élnek ugyané joggal.« (Ribini memorabilia Aug. confessionis 72. lap, XXXI. §.) Azonban, ha történt is, hogy hajdan protestáns urak szintén éltek, s néha talán erőszakosan e joggal: Rákóczy Györgynek mindenestre dicsőségére válik, hogy ezt a linczi békében megszüntette, s véget vetett annak, hogy a földesurak akár katolikusok, akár protes-

a bécsi békének azt az értelmet adja, mintha a mindenütt és mindenkinek megengedett vallásgyakorlat csak magán gyakorlat lehetne, mivel a protestánsok nyilvános gyakorlatát csak a törvényben kijelölt egyes helyekre és esetekre szorítja.

Ezeknél fogva a soproni törvényeket sohasem érezték magokra jogilag kötelezőknek. Fejedelemhez és országgyűlésre folyamodtak ellenök, s bár a pozsonyi 1687-iki országgyűlés (21. ez.) azokat megújította is ellenök: csak kényszerűségből s esetenként vetették magokat alájok. De a hol elnézésből vagy egyéb okokból nem háborgattattak, vagy a hol alkalom nyílt, (p. o. a Tököli és II. Rákóczy Ferencz fölkelések idején) azonnal a bécsi és linczi békére fektették gyakorlatukat.

Másfelől a kormány, királyi városi hatóságok, némely kath. főpapok és földesurak még a szó szerinti értelemmel is szigorúbb magyarázattal törekedtek a soproni törvényeket foganatosítani. E törvények, a helyett, hogy mint bevallott céljok volt, véget vetettek volna a vallási villongásoknak, inkább sok esetben törvényes alapot nyújtottak a további háborgatásokra és foglalásokra. így p. o. a királyi városokban az evangélikusok, a hol eddig megmaradhettek is, most ez alapon szorították ki a külvárosokra, elvétetvén a belvárosban bírt templomaik és iskoláik. E törvény alapján, földesúri jogon üzte el Bátori Zsófia másodízben (1685) a s.-pataki collegiumot, s foglalta el a jezsuiták számára vagyonát. Még a XVIII-ik században is e törvényekre hivatkozásokkal foglalták el a győri ágostai, és helv. protestánsok, és a pápai reformátusok tanintézteit; – s mindkét felekezetnek még számos iskoláját.

Tököli legyőzésével a protestánsoktól ismét elvétettek mindazon iskolák s egyházak, melyeket nekik Tököli vissza-

tánsok irányában a lelkiismereteken uralkodhassanak. – Egyébiránt, mint a gyakorlati alkalmazás mutatta, a soproni záradék egyáltalán nem csupán a földesúrnak jobbágyai vallása iránti jogára vonatkozik, hanem – és ez jól megjegyzendő: – azt teszi, hogy egyáltalán oly helyen, akár városban, minő p. o. Pápa – a mely fölött valakinek földesúri jogai vannak, ettől függ, hogy ott akár nemeseknek, akár polgároknak eltűrje-e a protestáns istentiszteletet és iskolát.

adott, viszont a Tököliek által kizavart jezsuiták újból visszatértek illető társházaikba.

A foglалások és iskolák megszüntetése megint megújultak, különösen Lipót királynak 1701-ben kibocsátott azon rendelete után, melylyel az 1681-iki soproni törvények értelmét ismét jelentékenyen megszorítja. »Nevezetesen kijelenti, hogy az ágost. és helv. protestánsok vallásukat csak az ország azon részeiben gyakorolhatják, melyek 1681-ben a király hatalma alatt állottak. A törököktől azóta visszafoglalt részen egyedül a kath. vallás gyakorolható. – 2-or. Az 1681: 26. t. ez. azon szakaszainak, melyek a véghelyeken engednek szabad vallásgyakorlatot, azon értelmet adja, hogy ez csupán azon időre szól, míg e helyek végek voltak. A mely helyek tehát a törökök kiűzetésével megszűntek végek lenni, ott a nemkatholikusok nyilvános vallásgyakorlata sem türendő. – 3. A kath. vallást elhagyók ellen kereset indítását rendeli stb.«⁶⁾

E rendelet értelmében szüntettetett meg 1702-ben Korpónán, mint előbbi véghelyen, a vallásgyakorlat és iskola; s erre támaszkodva írja a veszprémi püspöknek mint egyszerű főispánnak 1702. jún. 16-ikáról Eszterházi Pál nádor, hogy a családjuk birtokát képező Pápa megszűnő véghely lenni, földesúri jogokkal élve, nem tűrik a kálvinisták ottani gyakorlatát és iskoláját. *)

A dolgok e változatai között, azon mintegy másfélszáz protestáns közép- és felsőbb-iskolának, melyet a XVI-ik században s a XYII-ik első felében láttunk keletkezni, a legnagyobb része elpusztult a Rákóczy fölkelés végéig, kiváltképen 1703-ig. Elannyira, hogy p. o. a Rezik gymnasiológiája szerint az ágostai evangélikusoknál a mágnásoknak és királyi meg a kisebb városoknak 1640-ig főnnállott hetven egynehány gymnasiumából alig tudnánk a XYIII-ik század első éveiben megnyomorított állapotában is tizet összeszedni.

Ily szomorú fordulatot vett a XVI-ik század reformmoz-

*) A levél közölve Katonánál XXXVI. 214. lap. Az Eszterháziak azonban e követelések többszöri megújítása, s később a budai és bécsi kormánytól érelyes utánlátásuk daczára is, csak 1753-ban bírták a pápai ref. collegiumot elfoglalni.

galmaiban oly nagyszerű lendülettel fejlődni kezdett cultura-
lis élet!

Ámbár Rezik az evangélikus iskolákra nézve megjegyzi, hogy az elenyészettek nem mind az üldözések által pusztultak el. »Az igazat megvallva – mondja – némely iskola elenyészett, mivel a pártfogó urak vagy az egyházat is elhagyták, vagy legalább áldozatkészségökben elhidegültek, mivel »*plus calcaria, quam altaria*«, jobban szerették kutyáikat, lovaikat, mint az iskolákat, vagy némelyek a nehéz napokban hamar megfélemlettek. Más tanintézetek pedig felbomlottak a lelkészek gondatlansága, és a felügyeletnek hiánya, vagy legalább nem kelletekorán gyakorlása miatt. Pusztultak az iskolák a tanítók egyenetlensége folytán is, és a gyöngye rectorok miatt, kik csak nagy szakállukkal tartanak tudományos tekintélyt.«⁷⁾

Ha fájdalommal jegyezzük föl a magyar közönség egy része, t. i. a protestánsok művelődési intézeteinek ily nagymérvű pusztítását, másfelől el kell ismernünk, hogy a katolikus főpapság épen a XVII-ik században nagy alapítványokkal számos tanintézetet és növeldét létesített. Míg egyfelől az általa kárhozatosnak vallott protestáns culturát még iskoláiban is megsemmisíteni igyekezett: addig másfelől gondoskodott a culturát katolikus irányban terjesztő intézetekről.

A XVIII-ik század II. Rákóczy Ferencz fölkelésével nyílt meg. Még a szécsényi gyűlés (1705.) előtt, a hol seregei megjelentek, vezérlő tisztjei »uroktól vévén telj hatalmat a megháborított és turbáltatott akárminemű renden (azaz felekezeten) levő ecclesiák restitutiójára«: a szabad vallásgyakorlatot és tanítást mindegyik felekezetnél helyreállíták, s az elfoglaltakat egyelőre is azonnal visszaadták. Így állította vissza p. o. 1703. szept. napjaiban Orosz Pál tábornoka S.-Patakon a ref. istentiszteletet, és...a. collegiumot; 1705 elején biztosa Berthóty Ferencz Eperjesen adta vissza az evangélikusoknak a tőlök elvett collegiumi épületeket. E visszaállítások mellett a másik félt is, p. o. a jezsuitákat, mindenütt békében meghagyták.

1705. szept. havában tartá Rákóczy a szécsényi gyűlést, melyen megkötetett a haza szabadságáért a fölkeltek szövetsége. Ugyan e gyűlésen hozta létre nagy fáradsággal a vallásfelekezetek között a »barátságos egyezséget.« (amica-

bilis compositio.) A vallásügyi tárgyalások megindultával a protestánsok sokáig ragaszkodtak azon követelésökhöz, hogy a linczi békekötésben nekik rendelt 90 templom, iskoláival, valamint az azóta elfoglaltak adassanak vissza. Rákóczy látta, hogy ha e követelésnek enged, okvetlenül fölbomlik a katolikusok és protestánsok között a béke, sőt ezzel fölbomlik a szabadság kivívására kötött szövetség is. Három napi fáradtsággal tehát, mely idő alatt, mint maga mondja, néha négy óráig kellett beszélnie, sikerült a protestánsokat e követelésöktől elállásra bírnia, és a vallásfelekezetek között barátságos egyezséget hoznia létre. Ez egyezés lényege abban áll, hogy a vallás szabad gyakorlata az 1608. 1647-iki törvények és az 1659-iki hitlevél alapjára helyeztetik vissza. Az 1681-iki soproni törvényeket senki se merje úgy értelmezni, hogy az a földesuraknak a hit fölött is hatalmat adna. Az elfoglalt parochiák- és iskolák ügyét pedig a vármegyékben és városokban föllálandó vegyes bizottságok intézzék el, a fejedelem által megállapított szabályok szerint, *) s részben szabad egyezséggel. A barátságos egyezésnek a jelen volt kath. papság, élén Telekesi egri püspökkel, enyhe tiltakozással ellene mondott ugyan, de komolyan úgy látszik maga is megnyugodott benne. **) A felekezetek között létrehozott barátságos egyezés emlékére Rákóczy érmet is veretett, melyen az oltáron égő tűzre a három felekezet papja hoz rózsét, alatta ez irattal »concurrunt ut

*) Horváth M. úgy mondja, hogy »e bizottságok döntsék el az ügyeket barátságos egyezséggel.« (Magy. Tör-t. VI. k. 400. 1.) Azonban a biztosoknak adott, az egri káptalannál bejegyzett, és Szathmári Királyi György kéziratában is (Pataki isk. tört.) meglevő egy ily utasítás oly részletesen megmond mindent, hogy alig marad valami fönn az egyezésre.

**) »Il est vrai que souvent ma bouche ne se fermoit point pendent quatre heures de suite. Mais cette affaire delicate, et la plus dangereuse pour notre Confédération, fut terminée en trois jours, avec une satisfaction aquiescement intérieur des parties. Il est vrai, que notre Clergé ne l'approuva pas en publique; mais en particulier, chacun convins que tout cela s'ervit passé sans prejudice de notre sainte Religion.« Mémoires du prince Francois Rákóczy stb. Az 1705-ik évről szóló följegyzésekben. Hist. des Revolutions de Hongrois. 1739-ki: hágai kiadás V. köt. 258. 1.

alant« (közös törekvéssel ápolják), köriratában pedig »concordia religionum animata libertate«.

A szécsényi gyűlésnek tárgyunkra tartozó másik nevezetes tényét a jezsuiták ellen hozott határozatai képezik, melyekben a jelenvolt katolikus papság is szíve szerint megnyugodott.

A jezsuiták ellen egyik legfőbb kifogásul hozták föl, hogy nem hazai magyar rend, az osztrák rendtartományhoz tartoznak, s a bécsi tártományfőnök hatalma alatt állanak. A másik főpanasz volt ellenük, hogy az üldözéseknek, és a bécsi kormány alkotmányellenes, absolutisticus törekvéseinek nemcsak eszközei, de szítogatói is voltak. Ezeknélfogva határozták: hogy mindazon javak, melyeket a szerzet betelepítése óta az iskolák, collegiumok, akadémiák és seminariumok fenntartására rendelt alapítványokon fölül »a tisztelendő klérusnak és a hazában levő régi szerzeteknek kisebbségére és kárára az ausztriai háznak törvénytelen uralma által magának adományoztatott, a rendtől elvétetvén: régi egyházi birtokosaiknak visszaadassanak.« Továbbá rendeltetett »hogy e szerzet tagjai egyedül az ifjúság oktatására és bizonyos helyekre szoríttassanak.« – »A kik a német nemzetből valók, és németesek, az országból kiutasítandók«, a magyar tagok pedig kötelesek négy hónap alatt az osztrák rendtartománytól elszakadni, s magoknak nemzeti főnököt eszközölni, különben ők sem maradhatván az országnak a szövetségesek kezén levő részeiben.«

E föltételnek a jezsuiták nem tevén eleget, a fölkelők hatalmában állott vidékeken nem is igen maradhattak meg.

1706. július 23-ikán, Érsekújváron adta ki Rákóczy, biztosainak kilencz pontból álló utasításait, a jezsuiták eltávolítása és birtokaik átvételére nézve, minden tekintetben irántok kíméletes eljárást hagyván meg.

Ez utasítások értelmében, a kik közülök megintések után sem akarják magokat a szécsényi gyűlés határozatainak alávetni, és az azokban kitűzött föltételeket teljesíteni: azok, ha rendeletre nem távoznak, az egyházi férfiakat megillető tisztelet megtartása mellett kivezetendők. A kik azonban a szécsényi gyűlés minden határozatának magokat, bár egyénileg alávetik, és más egyházi ruhát vesznek föl; azok maradhatnak, menjenek Kassára és ott fog a fejedelem ellátásuk és alkalmá-

zásuk iránt intézkedni. »Mindegyik collegiumukban és egyéb házaikban, a rendtagoktól eltávolításuk előtt, a biztosok vegyék át vagyonukra vonatkozó minden iratukat, s alapító-leveleiket, minden ingó és ingatlan vagyont írjanak össze, s mindent vegyenek zár alá, elkülönítvén az egyházi javadalmakat egyéb alapítványoktól. Az egyházi javadalmakat az egi káptalan által kiküldendő kanonokoknak adják át kezelés végett. A világi családok által tett adományok azok rendelkezésére adandók vissza. – A házaikban talált pénzek, clenodiumok, s egyéb felszerelés a fejedelem rendelkezéséig zár alatt tartandók, s a rendtagok csupán breviariumaikat és saját irataikat vihetik el magokkal. – Azonban az eltávolított rendtagoknak a biztosok adjanak elegendő útiköltséget, és a merre utazni akarnak, úgy a biztosok, mint az egyes vidékeken parancsnokoló tábornokok, gondoskodjanak személyeik teljes biztosságáról.« *)

Így kényszerítették a jezsuiták 1707. elejéig eltávolítani Egerből, Lőcséről, Ungvárról, Besztercebányáról, Eperjesről, Gyöngyösről, S.-Patakról, több ízben Nagy-Szombatból, Kassáról, s általában azon házaikból, melyek a fölkelők hatalmában állott területeken voltak. Azonban, Timon**) szerint Sennyey István kieszközlötte a Rákóczy mellett főnnállott tanácsnál, hogy az atyák közül egypár a kassai, és néhányan a n.-szombati egyetemeken a tanítás folytatására ott maradhattak *tanári minőségben*.

Még Szécsénből 1705. oki 8-ikáról kelt részletes utasításaival ellátva kiküldé Rákóczy az ország különböző vidékeire biztosait a templomok, parochiák, *collegiumok* és *iskolák* ügyeinek elintézésére.

Ez utasítások Rákóczy emelkedett szép lelkének, finom érzésének gyönyörű bizonyítványaiul szolgálnak. – Nemcsak hogy minden felekezeti zelositástól menten, hanem mindegyik felekezet iránt az igazságosság mellett teljes méltányossággal

*) Cassovia vetus ac nova Kassa 1732. 133–136 és 142. 1. közöl. Vék az utasítások pontjai.

**) Timon: Cassovia vetus ac nova 145. 1. – Thaly Kálmán a kassaiak ott maradását Bercsényinek tulajdonítja, kinek fia convictusokban növekedett, valószínűleg mind Sennyey, mind Bercsényi eszközölték ki.

és a legnagyobb kímélettel igyekszik eljárni. Belátván, hogy huzamos időközön keresztül történt annyi össze-vissza foglalás és áttérések után szorosan a tulajdonjog elvei keresztül nem vihetők, – s az erőszakos visszafoglalások csak újabb villongásokat s egymásiránti keserűséget keltenének: részletesen kijelöli, hol mit adjanak át egyik-másik felekezetnek, több helyen az elfoglaltakat részben vagy egészben meghagyja a foglalóknál, de sok helyen, főleg a hol jószágai vannak a másik félnek – rendszeren a protestánsoknak saját költségén rendel építtetni templomot vagy iskolát. Így p. o. S.-Patakon az elfoglalt várbeli templomot meghagyja a katolikusok kezén, a reformátusoknak visszaadja a collegiumot fekvőségeivel, és a ma is fönálló templomot saját költségén építteti nekik. A hol az igazságosság és méltányosság szerint vagy el kell valamelyik féltől venni az épületeket s vágynt, vagy nem lehet neki adni: ott mindenütt gondoskodik, hogy azon fél legalább elegendő építkezési helyet kapjon, temploma, parochiája és iskolája számára. Gondot fordít reá, hogy birtokvisszaadásoknál a termés azé maradjon, a ki vetette, a szőlő azé, a ki kapáltatta.

Katolikusok által haszpált templomok átadásánál semminek profanatiója ne történjék, a szent eszközök és díszítések adasának a kath. lelkésznek, vagy diaconónusnak. – Temetőket, harangokat mindegyik fél közösen használjon. A harangozás díja azt illeti, kié a harangok stb. – Főutasításul adja a biztosoknak az arra törekvést, hogy a felekezetek között a békét, az atyafiúi szeretetet, a harmóniát állítsák helyre.⁸⁾

Ez utasításokat átlengő emelkedett szellemet és nemes érzületet csak akkor méltányolhatjuk igazán, ha elgondoljuk, hogy ezeket Rákóczy, ki buzgó katolikus volt, a felekezeti türelmetlenség minő zord idejében adta ki! Erkölcsi értékét nem csökkenti azon körülmény, hogy híveinek túlnyomó többségét a protestánsok képezvén érdekében állhatott velők jól bánnia. Mert utasításait nem a protestánsok iránti kedvezés jellemzi, hanem mindegyik felekezet vallási hitének tisztelete, s jogosult érdekeik méltánylása.

A fölkelők hatalmában állott területeken, Rákóczy utasításai szerint rendezgették az egyházi s iskolai viszonyokat.

A belháború daczára is siettek legalább birtokba venni intézeteiket, és megkezdeni a szabadság gyakorlatát.

A másik részen, Lipót király halála után II. József szintén tett kísérletet a vallási viszályok megszüntetésére. – A Rákóczyék által tartott s az országnak az uralkodó háztól elszakadását kimondó ónodi gyűlés után Pozsonyba országgyűlést hirdetett, melyre a fölkelöket is meghívta. – E gyűlésre 10 megyés-, 10 címzetes püspök, 57 világi főúr, 2 káptalan és 15 vármegye küldöttei jelentek meg, közöttük volt 2 ref. és 8 ágost. hitv. protestáns is. – Az egybegyűltek az országos sérelmek összeállításával kezdték meg működésüket. – A protestánsok régi követeléseikkel álltak elő. Előteérjesztésökben kívánták a teljes szabad gyakorlatot, elvett templomaik, iskoláik és kórházaik visszaadását, alapítványaik háboríttatlan használatának biztosítását, s a legtöbb viszályt és erőszakoskodást okozó »salvo jure dominorum terrestrium« záradék eltörlését, mert e nélkül sohasem remélhető a béke helyreállítása. A kath. papság, szintén a királyhoz intézett föliratában, ellene mondott e kívánalmaknak.⁹⁾ A gyűlés pedig a sérelmi ügyek orvoslása tárgyában tett fölterjesztésében a vallás ügyét illetőleg azt kívánja, hogy: mindenki az 1608, 1681 és 1687 törvények értelmében gyakorolhassa vallását. E törvények, a mennyiben még végre nem hajtattak, foganatosítandók. Azon záradék pedig, hogy »épségben maradván a földes urak joga«, akkép értendő, hogy a catholicus földes urak tetszésétől függ, akar-e jószágán protestáns lelkészt s nyilvános gyakorlatot tűrni, ellenben a protestáns földesúr a catholicus jobbágyokat és lelkészt jószágaiból el ne űzhesse.¹⁰⁾

A pozsonyi csonkagyűlés a pestis járvány, és egyéb okok miatt eredménytelenül végződött. De I. József egy királyi határozatban kijelenté, hogy a három bevett vallás ügyei az utolsó soproni és pozsonyi országgyűlések törvényei szerint rendezendők, az illetők az ezekben biztosított szabadságokat élvezhetik. Ő felségének gondja lesz reá, hogy a földesurak jogaikkal vissza ne éljenek, a lelkiismereteken ne erőszakoskodjanak, s ha mégis történnének ily esetek, királyi tekintélyével és hatalmával fogja az illetőket megakadályozni.¹¹⁾

Tehát a legmesszebbmenő engedmény volt, Lipót utolsó

szigorú rendeleteitől a soproni törvények szövegéhez visszatérés, és a földesurak jogaira vonatkozó záradék a gyakorlatban mérséklésének kilátásba helyezése. Annyi igaz, hogy a király, szemben a szentesített törvényekkel, azoknak országgyűlésileg megváltoztatása előtt, alkotmányosan alig is tehetett egyebet. És ha az ország egyéb törvényeit is ily szorosan megtartották volna, e királyi intézkedés ellen egyelőre nem lehetne kifogást tenni.

Súlyosabb volt ennél, mert egyes helyeken számtalan háborgatások okozója lőn, a következő évben kibocsátott intézkedése.

Rákóczy szabadságharcának végső hanyatlásában, be sem várva a fölkelés teljes legyőzetését, 1710. nov. 10-ikéről adatott ki egy királyi rendelet, mely a szécsényi, rozsnói, és ónodi törvénytelen gyűléseknek minden végzését érvényteleneknek nyilvánítva, meghagyja, hogy az azok határozatai értelmében biztosok, bizottságok, vagy bárkik által eszközölt mindennemű újítások, változtatások azonnal töröltessenek el, és mindenütt, mindennemű ügyek a fölkelés előtti állapotba helyeztessenek vissza. Különösen a vallási és iskolai viszonyoknak a forradalom előtti helyzete és az utolsó soproni és pozsoni országgyűlések törvényei, és azokra kiadott királyi patens értelmében gyakorlat restitultassék.¹²⁾ – Hasonló rendeletet adott ki József halála után Eleonóra anyacsászárné is 1711. jún. 25-ikén.¹³⁾

E királyi rendeletek alapján már a szatmári béke előtt, és utána is minden helyen, a mely a császáriak hatalmába esett, csakhamar megkezdtek a Rákóczy biztosai által a szécsényi barátságos egyezség értelmében eszközölt rendezkekléseket az előbbi állapotra visszaforgatni; a szabad tanítást és vallásgyakorlatot megszüntetni, épületeket, földeket foglalni stb. – E visszaforgatásoknál a visszaélésekre és önkényes eljárásokra annyival nagyobb tér nyílt, mivel a béke és rend teljes helyreállta előtt a kellő hatósági fölügyelet is hiányzott, vagy legalább nem nyújthatott biztosságot már azért sem, mert a vármegyei gyűléseken és városi magistratusoknál a legyőzött szabadságharc hívei eleintén kevésbé mertek résztvenni, s a másik fél korlátlanabban zsákmányolhatta ki helyze-

tét. – Idejárult azon körülmény, hogy a múlt század hetvenes éveitől majd egyik majd másik fél javára történt gyakori átalakítások után sok esetben nehéz is volt megállapítani, mi volt a forradalom előtti »status-quo«?

Ezerhét-száz-tizenegy szeptember havában megkötötték a szatmári egyezség, melynek harmadik pontjában vallás- és iskolaügyeket illetően csak annyi van kimondva, hogy »Ő felsége a vallások szabadságáról szóló törvényeket mind Magyarországon, mind Erdélyben híven megtartandja, s ha ezeken fölül az illető feleknek még némi kérendők volna, azt akár most, akár az országgyűléseken fölterjeszhetik.«

Mihelyt III. Károly király az országlást átvette, nem is késtek mind a katolicus clerus, mind a protestánsok már 1712-ben panaszaikkal és kérelmeikkel hozzá folyamodni. – A clerus kérte, hogy I. Lipót 1691-iki törvényt magyarázó rendelkezését (explanatio) újítsa meg, és fogantatosítsa.¹⁴⁾ Károly e kívánságra nem hajlott. De bár óhajtott a vallásfelekezeti czivakodásoknak valahára végetvetni: az ez ügyekben való általánosabb intézkedést, a küszöbön állott országgyűlésre halasztotta.

A szatmári békekötéssel befejeztetett a Rákóczi szabadságharc. A nyugalom külsőleg helyreállított, de a hadi küzdelmeket nem váltotta föl azonnal a béke legnagyobb áldása, a biztosság általános érzete, és az ezen alapuló nyugodt, élénk tevékenység megindulása.

A nemzet erejét, tulajdonképen már Tököli fölkelése óta, több mint három évtizeden keresztül belháborúk emészték, és akadályozták fejlődésében. Az utolsó években a háború nyomoraihoz járult a pestis irtózatossá válása, mely az öldöklő fegyvereknél sokkal nagyobb mértékben pusztította el a lakosságot, s rémítette meg az életben maradtakat.

Közvetlenül a szatmári egyezség után a rendkívüli általános kimerültség és lehangoltság mellett a bizonytalanság, a jövővel szembeni aggodalmak annyival inkább félemlíték és nyughatatlaníták a kedélyeket, mert a fölülkerekedett párt egy része csakhamar megkezdte a legyőzöttek tekintett fél

irányában torzskodásait,*) s e mellett vallási és egyéb tekintetben is megindított a visszahatás,

Az állapotok bizonytalansága, és a megindult visszahatás, – mint történetünk folyamában látandjuk – nagymértékben sújtotta az iskolákat. A helyett, hogy a békében közös erővel láttak volna az elmaradt nemzeti művelődés és haladás nagy művéhez: e téren még a viharok okozta dúlások kijavítása és a romok kiépítése is akadályoztatott. Jelszóná lőn nem az előre törekvés, hanem a fölkelés előtti állapotok visszaállítása!

De végre mégis megindul culturalis téren is mindegyik felekezetről a haladás, sőt maga az állam törvényhozó és kormányzó hatalma, maga az uralkodó éppen ez időben kezd a tanügy emelésére intézkedéseket tenni.

Mint kora tavasszal félénken, mintegy kísérletül bújik elő itt-ott egy-egy fűszál és a mit a fagy ki nem öl, az idők enyhültével gyarapodik és bokrosodik: hasonlóul láthatjuk előbb imitt-amott, majd mind több helyen megindítani a tanügyekben is hol az új létesítéseket, hol legalább a rendezkedést, és javítást.

III. Károly király szerette a tudományokat, s szívesen mozdította volna elő a közoktatást, ha magyar kormányközegei is jobban buzgókodtak volna ez ügyért. – Az országgyűléseknek az ifjúság nevelése érdekében kifejezett kívánságait öröm-

*) Károlyi Sándornak a fejedelemlé és minisztériumánál a magyar urak ellenére kellett keresztül vinnie a szathmári pacificatio megerősítését. – Még III. Károly Ígérete után is sokáig főnnakadt a dolog a magyar cancellárián. »Mert – mondja emlékirataiban Károly S. – a magunk részéről való úri és főrendek, kivált a kik a felséges császár hűségében megmaradtak volt, és sok károkat vallottak, nagyon sajnállották a generalis amnestiát, a minthogy némelyek már el is kezdték volt a Dunántúl és innen való földön mind törvénnyel, mind via facti az üldözést.« – (Károlyi önéletírása 1.) Történetünk egyik sötét vonása, hogy a 16-ik század óta a vagyonszerzés egész módjává vált másokat hűtlenségi kereset alá fogatni, s elkoboztatott vagyonukat a hűség jutalmául megszerezni. – A Rákóczy fölkelés legyőzése után a politikai és önző czélokhoz való háborgatásokhoz csatlakozott a vallási türelmetlenség, vagy az néha éppen ürügyül, és a soproni 1681. 25. 26. törvényekre alapított jogcímül használtatott egyéb érdekekből üldözésekre, foglalásokra, és zsarolásokra.

mel fogadta. A tudomány embereit valláskülönbség nélkül szerette. Bél Mátyást, a lutheránus papot, Rákóczynak egykor kinevezett tábori lelkészét, többször magához hivatva, kegyesen fogadta, s tudományos nagy művének kivitelében támogatta. — A vallásfelekezeti türelmetlenség sem tőle indult ki. — Az ez irányban reá gyakorolt befolyásoknak ha végre engedett is rendeleteiben, de a szenvedélyeket sok esetben legalább mérsékelte. Egyes tanintézeteket pedig, mint p. o. a s.-pataki ref. collegiumot, támadások ellenében oltalmába is vett.

III. Károly korát a közoktatás terén is egyfelől a Rákóczy fölkelés eredményének, és az azelőtti állapotok visszaidézésére törekvésnek küzdelmei; másfelől lassankint az újabb fejlődésnek és rendezkedésnek az állam részéről is megindítása, az első kezdeményezések jellemzik.

Ez volt főbb vonásokban az iskolai külső ügyek alakulásának menete a szathmári békéig, s III. Károly trónra léptéig. — E viszonyokból és jogállapotból fej lenek ki a további események.

Lássuk röviden, a tanügy belső részének, az oktatási rendszereknek keletkezését és alakulási menetét.

II.

A magyarországi közoktatás, — s pedig vallásfelekezeti különbség nélkül; — a XVI-ik században főleg a Németalföldön és Németországon föllépett nagy humanista paedagogusok által teremtett rendszerek alapján alakúit meg. E rendszerek különböző utakon s többféle változatokban és átalakulásokban hatottak el hozzánk. Részint azon személyes befolyás útján szívárogtak be, melyet magok az alapvető paedagogusok, később a magyarországi közoktatás terén működött tanítványaikra gyakoroltak; részint irodalmi műveik és iskoláik hatása alatt; részint az által, hogy rendszereiket az oktatás szervezésénél, vagy egyes tanintézetek berendezésénél az illetők átvették.

Iskoláink ezen az alapon, és befolyás alatt állottak legnagyobb részben a 18-ik században is, úgy szólván egész a Mária Terézia által kibocsátott »Ratio educationis« keletkezéséig. – Ehhez jött még egypár újabb iránynak némi hatása.

Németország is a renaissance-t, a humanismust kezdetben más néptől, az olaszoktól vette. De ez csak a kiindulás volt, A mint a 15-ik század vége felé, és a 16-ik század elején behatolt hozzá az új műveltség, az ott csakhamar gyökeret vert és nem behozott olasz tudósok, hanem a hazafiak által és hazai növénykép lőn tovább tenyésztve. A német nép saját fia i igyekeztek a szellemi élet új irányát irodalomban, egyházi reformban, és a köznevelésben érvényesíteni, s pedig akképen, hogy bár még latin nyelven, de mégis egy önálló, saját jellemű hazai műveltséget teremtsenek meg és képezzenek ki, mely azóta az oktatás terén is *szakadatlan folytonossággal* haladt előre, mígnem a mai értelemben vett, és saját jellemű német nemzeti műveltséggé s ennek belső alapjául a német közoktatássá növekedett föl. Történt azóta is többször, hogy más népeknél föltűnt szellemi irányok, s kiemelkedett hősök a németországi köznevelésre nagy, néha hódító befolyást gyakoroltak, egyebek között, hogy csak Rousseau-t említsem. De az ily befolyások sem szakították meg a belső hazai fejlődés folytonosságát, sőt az idegen eszméket és rendszereket is azonnal siettek a magok gondolkodásában úgy dolgozni föl, hogy azok saját fejlődésekben képezzenek egy-egy láncszemet. – így p. o. Rousseau-nak és nevelési elméletének Németországra behatása alatt azonnal megteremtették és tovább fejtették a német philanthropismust Basedow, Campe majd Salzmann s a többi philanthropisták. Ez Rousseau Emiljének német kiadása és a gyakorlatban alkalmazása, de a mely annyira különbözik a francziától, mint a franczia nyelv és szellem a némettől; – és a mely nem is maradt egyszerű német követése Rousseau-nak, hanem egy németországi saját irány lett belőle, melynek eredményei azután a német közoktatás történetében új alakzatokban tovább fejlődtek.

A hazai fejlődés e folytonossága, az egyszer elfogadott, vagy itthon megkezdett alapnak nemzeti anyagból

tovább építése az, a mi közoktatásunk történetében nagyrészt hiányzik, nemzeti közművelődésünk óriás kárára. – És pedig nem azért, mintha nálunk is nem lettek volna önállóan gondolkodó, termékeny elmék és szervezni bíró talentumok: hanem főleg azért, mert ezek kezdeményeikkel elszigetelten magokra maradtak, vagy nem is bírták nézeteiket érvényesíteni, sem társakat, sem követőket nem kapván; vagy ha személyesen tudtak is valamit létrehozni, kezdeményüket nyomukban senki sem folytatta, hanem az utánok következők, ha nem a régi kerékvágásba estek vissza, hát ismét külföldről hozott új eszmékkel, és új kísérletekkel álltak elő, mintha előttök itthon semmi sem történt volna. – Ide járult azon körülmény, hogy a hazai ifjúság nagyrészének kiképezésére a jezsuitáknál oly egyetemes rendszer alkalmaztatott, melyet elvből nem engedtek meg a fejlődés változásainak, és különösen nemzeti irányban átalakulásoknak alávetni.

Egyébiránt a külföld befolyása alól fölszabadulást, és az önálló nemzeti jellemű paedagogia s közoktatás kifejlődését több külső körülmény is rendkívül megnehezítette. Mindenekelőtt hiányzott ennek első, főfeltétele, *a nyugalmasan, állandóul és folytonosan munkálkodhatás.*

Nem annyira a külháborúk s a törökkel való harcok miatt, mint inkább a politikai és vallási belvillongásokban hol egyik hol másik iskola lett el foglalva, vagyona elkobozva, tanerői szétkergetve, *) többször az országból is kiűzve; vagy, mint a patakiak, tanulóikkal évtizedekig bujdosásra kárhóztatva. – A viszonyok kedvezőbb alakulásával sokszor újból megnyitották a tanintézetet, hogy mindent előlkezdjenek, s talán néhány év múlva az ellenkezőre fordult események által ismét szétrobbantassanak.

A protestáns tanintézeteknél az állások bizonytalansága és a fizetések csekélysége miatt ritkán maradtak a tanerők

*) Ezzel nem egyedül a protestáns-iskolák háborgatásaira célzok. Igaz, hogy a szenvedésekből az oroszánrészt ők kapták, de néha a katolikusok szerzetes tanintézeteinek is kijutott, legalább rövidebb időkre. Tököli Imre csakúgy elűzte a kassai jezsuitákat s elfoglalta tanintézetök vagyonát, mint azelőtt erőszakosan elvették az evangélikusok eperjesi collegiumát, s adták a jezsuitáknak.

hivatalukban állandóul vagy csak huzamosabb ideig is. – Leginkább fiatal theologusok alkalmaztattak, kik a tanárságot lépcsőül tekintették a jobb papi állomásokra, melyet gyakran rövid idő alatt el is nyertek, ha magokat mint tanárok kiténgették.) Oly rendkívüli egyént is, mint Bél Mátyás, ki a pozsonyi iskolát újra teremte, és kinek igazgatói működése a tanítás kezelésében is maga után évtizedekre nyomot hagyott, nem egész öt évi tanárkodása után, kitűnő tanítói tevékenységének jutalmául, megválasztottak pozsonyi papnak!! A jó részt általa képzett utódát, Marthot, hasonlóul elismerésképen alig öt év múlva második lelkészszé választják. Ámde eredeti pædagogiai módszerek, vagy épen egész rendszerek megalkotása, s önálló irányok keresztülvitele nem egy-két évig tartott tanítói működés eredményei szoktak lenni.

E tekintetben egészen hasonlóul volt a katolikus iskolák tagja legnagyobb részét kezelte jezsuitáknál is; hol a rend minden – ha csak alkalmas reá – köteles keresztülmenni a gynmasiumi tanítóságon. De épen ezért, és mivel az iskolai tanításon kívül egyéb, térítési s egyházi hivatása van: a tanárkodás életpályáján olyan átmeneti stadium volt, melyen, kevés kivétellel, a legtöbb egy-két év alatt áthaladt. – Sőt még a főiskolai tanárok nagy része sem volt állandó.

De voltak még egyéb okok is.

A protestáns iskolákba a tanítók, s főleg az igazgatók vagy külföldről hivattak be, vagy legalább külföldön képeztettek ki. Szerencsétlen viszonyaiknál fogva, egy oly teljes és kellően be rendezett főiskolát sem létesítettek, a melyen a tudományos kiképzés eléggé befejezhető lett volna. Erőik szétforgácsolásával fentartott sok tanintézetök közül még nagyobb collegiumaik is a teljesebb tudományos kiképzést óhajtóknak csak előkészítők voltak a külföldi protestáns egyetemekre. Itthon iskoláik és vagyonuk többszöri elfoglalása miatt, igyekeztek inkább a külföldi egyetemeken szerezni vagy tenni alapítványokat tanulók ellátására. Idejárult azon körülmény, hogy sokszor még a könyvek behozatala is gátolva levén, a protestáns tudományos világgal nagy részben a külföldi akadémiákra járás által tartották fenn az összeköttetést.

Így jártak a XVI-ik században, Melanchton életében legtöbben Wittenbergbe, s néhányan Strassburgba is, később a reformátusok inkább a hollandi és a helvetiai és angol főiskolákra mentek, az ágost. evangélikusok Wittenberg és Tübingán kívül Göttingába, Jenába, Greifswaldba Altdorfba, Helmstadtba és Haliéba. Halléban p. o. a Franke-féle árvaházba, kik naponkint 2 órát tanítottak; szabad lakást és ételmezést nyertek. E külföldre járás oly mérvben történt, hogy p. o. egyedül a württembergi egyetemen a XVI. században ezernél több magyar ifjú tanult.¹⁵⁾ És még a XVIII-ik században is, midőn 1725-től fogva csak útlevéllal lehetett kimenni, és az engedély megadását a kormány nehezítette s többféleképen akadályozta, p. o. 1742-től 1761-ig egyedül Magyarországból 700 ifjú ment külföldi akadémiákra,¹⁶⁾ Erdélyből aránylag még több. – Igaz, hogy a hazai protestánsok ezen az úton mindig közvetlen érintkezésben maradtak a nyugoti civilizációval, és annak eszméi sokszor nehéz körülmények között is beszívároghattak hozzánk. De másfelől önálló nemzeti cultura fejlődésére ennek az a káros következése volt, hogy a tudományosság forrásai a külföldi egyetemek maradtak, az onnét hazajövők nem itthoni elődeik eszmekörét és munkáját fejlesztették tovább, hanem mindegyik a külföld illető iskolájában azon idő szerint elsajátított irányt és ismeretkört törekedett érvényesíteni.

Így kénytelen közoktatásunk történetének írója előre haladó és folytonos fejlődés helyett nagyjából a külföldön feltűnt paedagogiai különféle irányoknak és eszmeáramlatoknak néha töredékes besugárzását ismertetni.

Mivel a külföldi befolyás nem annyira az európai irodalom által közvetített, mint inkább a tanintézetek személyes látogatásán alapú: innét magyarázható, hogy a XVIII-ik század második feléig az majdnem egészen csak Németország, Holland és Svájc határára szorítkozott, s p. o. alig akadtunk nyomaira az Angol és Franciaországban feltűnt új irányok, egy Locke vagy Rousseau korszakot alkotott művei *közvetlen* hatásának.

Sőt a németországi befolyást illetőleg is, az a sajátságos, hogy tanintézeteink még a XVIII-ik században is túlnyomólag a XVI-ik század nagy paedagogusai által alkotott

rendszerek uralma alatt állanak. Minek okát abban látom, hogy első keletkezések és szervezkedésük idején azok elvei és rendszerei szerint rendezkedtek be, azután az alapjellem megtartásával a hazai viszonyok szerint módosultak, s a künn később főltűnt újabb irányok pedig, épen mivel nem egymásból fejlődésök természetes sorrendjében jutottak el hozzánk, hanem mondhatnám hézagosan, és a különféle akadémiákról hazajövő egyes egyének által, kiket néha csakhamar mások váltottak föl, esetleg egészen más nézetekkel, mélyebben átalakító hatást nem gyakorolhattak. Körülbelül innét érthető az is, hogy a protestánsoknál később nem is igen találunk következetesen keresztűlvitt paedagogiai rendszereket, hanem inkább a régi rendszerekbe újabb tanoknak beleszövését.

Ez okokból még a XVIII-ik században közoktatásunkat sem lehet érteni a XVI-ik századbeli legalább azon nagy paedagogusok és rendszereik ismerete nélkül, kiknek befolyása alatt a magyarországi iskolák szerveztettek. Mint már egy pár pontban emlitem, hasonlóul van, bár némileg más értelemben, a katolikus iskolákkal, és a bennök való oktatással is.

Az ország katolikus lakosságának köznevelése a XVI-ik század utolsó negyedétől mintegy másfél száz esztendeig majdnem kizárólag a jezsuiták kezében volt. Kívűlök csupán pálosok és minoriták tartottak egy pár kisebb iskolát. A XVIII-ik század elején kezdődnek s a jezsuitákkal versenyezve mindinkább szaporodnak a piaristák gymnasiumai.

A jezsuitáknak már volt határozott, következetesen keresztűl vitt, s minden iskolájukban egyképen alkalmazott tanrendszerűk, melynek legalább gyakorlatában a folytonosság sem hiányzott, hiszen felosztásukig, majd kétszáz esztendően keresztűl, ugyanazon rendszert követték.— Azonban ez is csak a XVI-ik század alkotásainak ismerete folytán érthető meg, s ez sem volt kedvező a nemzeti közoktatásnak, és önálló hazai műveltségnek kifejlődésére. — Nem azért, mintha a jezsuiták a latin, mint a kath. egyház világnyelve érdekéből oly ellenséges állást foglaltak volna el a nemzeti nyelv iránt, mint azt Räumert és Schmidt szemökre vetik. Sőt a XVIII-ik században egy-két iskolájukban (p. o. Kassán) a magyar nyelv némi

ápolását és terjesztését látom nálok, hanem egész szervezettüknél és irányuknál fogva.

Tanrendszerek a »Ratio atque institutio studiorum« a XVI-ik század utolsó éveiben állapított meg Rómában, nem egy nemzet számára s annak sajátlagosságaira tekintettel, hanem: azon céllal, hogy valamint a kath. egyház világegyház, úgy az összes kath. ifjúságnak is bármely nemzetnél s országban egy-egy és egyforma nevelési és tanítási rendszerül szolgáljon; – egyetlen főcélra, t. i. hogy a római egyetemes egyháznak neveljenek s képezzenek vele hű fiaikat.

E tanrendszert minden, legalább lényeges részében változatlanul és állandóul meg kellett tartaniok Spanyolországban úgy, mint Magyarországon, a XVI-ik században úgy mint a XVIII-ik században, egész a rend feloszlásáig. – Igaz, hogy bármennyire állítsák tanrendszerüket változhatatlannak, mint látni fogjuk, az államhatalom intézkedései következtében történtek változtatások legalább tanításuk mérvében és tárgyaiban. Csakhogy e módosítások is eredetileg, a magyar nemzetre tekintet nélkül, az osztrák örökös tartományokra rendeltettek el, és a jezsuita rend magyarországi körében, ha nem is mai értelemben vett nemzeti, de legalább önálló hazai irány annál kevésbé fejlődhetett ki, mivel a magyar jezsuiták is az osztrák provinciához tartoztak, és a Bécsben székelő tartományfőnök alatt állottak, kinek egyik feladata volt arra is ügyelni, hogy a rendtartományban a közoktatás terén is, a teljes egyformaság megőriztessék.

Azonban változhatatlannak tartott, és saját céljaikra nagy ügyességgel, jól átgondoltan alkotott rendszerök is, paedagogiai oldalát illetőleg, legnagyobb részében eredetileg a XVI-ik század ugyanazon humanista paedagogusaitól származik, kiknek befolyása alatt a magyar protestánsok tanügye is rendeztetett, s különösen az e téren legnagyobb organisáló elméjű Sturm Jánostól.

Magyarországon a jezsuita és. protestáns iskolák között, a tanítást illetőleg, sok hasonlatosságot és több mind a két félnél meglevő közös vonást találunk. A két fél tanintézetét vizsgálva, az ember azt vélné, hogy a magyar protestánsok legna-

gyobb ellenségeiktől, a jezsuitáktól kölcsönöztek. Megengedem, hogy egymás fegyvereiből épen a küzdelemben vettek is el, *) de a hasonlóság főoka, azt hiszem, abban rejlik, hogy mindkét fél oktatási szejTezjte..eredetileg ugyanazon közös forrásból, fakad.

Ennélfogva, hogy Magyarországon még- a XVIII-ik században is gyakorlatban volt, s akár a jezsuiták, akár a protestánsok által kezelt közoktatást megérthessük és méltathassuk: meg kell ismertetnünk a humanista oktatásnak a XVI-ik században keletkezését, s azon .első nagy alapvető paedagogusait, kiknek szellemi befolyása alatt alakúit, mondhatom, az egész magyarországi tanügy.

*) Ámbár a jezsuiták a magyar protestánsoktól már azért sem igen vehettek, mivel nekik mindent a Ratio studiorum részletes rendeletei szerint kellett tenniök.

JEGYZETEK.

Fraknói V. Hazai és külföldi iskolázás a XVI-ik században: mindjárt 3. lapján nevezi: Bakács Tamás, Szálkai László primásokat, Esztei Hippolit bibornokot, Perényi váradi Báthory váczzi, Broderies szerémi püspököt, mint kiknek nevei a külföld tudományos köreiben is ünnepeltek valának.

²⁾ Fraknói V. id. műve 4. 1.

³⁾ Joannes Rezik: Gymnasiologia evang. Hungarica, sive Hist. Scholarum et earundem Rectorum celebriorum. Kiegészítve Matheides Samu által. 1728. Kézirat. Az eperjesi ev. collegium példánya. – P. o. a mágnások és nemesek iskolája: 1. *Bánon*, Trencsén vmegye (Illés-háziak 1616. körül állítottak. Vége lett 1650 után, a család katolikussá léte folytán). 2. *Berzeviczén* (Berzeviczi család. 1672-ben lett vége). 3. *Bitsén* (Thurzók állítottak, főnnállt a XVIII-ik századig). 4. *Csepreg* (Vas-megye. Nádasdi Tamás állítá.) 5. *Füleken* (több nemes család tartotta, úgy látszik Heisler tábornok pusztítá el a Rákóczy időben). 6. *Galgozcon* (Thurzók. 1672-ben lett vége). 7. *Görgön*. (Gr. Girg, a Görgeiek előde, 1670-ig lét.). 8. *Illaván* (b. Osztroics, 1684-ben szótment). 9. *Markusfalván* (Máriási család 1663-ig). 10. *Mosócson* (Révai család 1589-1613). 11. *Neéren*, Horváth Stansich György 1591, a Rákóczy harczig). 12. *Okolicsánban* (a XVI-ik század közepétől 1676-ig, Okolicsányi). 13. *Radváni* (Radványi család 1704-ig). 14. *Baliova* (JákóflFerencz 1630– a XVIII-ik századig). 15. *Rózsahegy* (Dorschitzok 1570-1707). 16. *Szeniczen* (Pozsony m. Nyári család 1615-1673). 17. *Szentiványon* (Szentiványi család 1584-1723). 18. *Vág-Bésztercze* (Balassa család 1603 –1720). 19. *Ujhely* ad Kisutcam Szőnek család, 1602-1660). 20. *Osgyán* (nemesek). 21. Murányi.

⁴⁾ Már a XVI-ik századbeli protestáns vallási gyűlések, u. n. zsinatok határozzák, hogy minden lelkész mellett külön tanító alkalmaztassák, s a tanítókat utasítják, hogy egyéb foglalkozásaikat félretelve, tanítói hivataluknak éljenek. – A nép iskolai tanítását már annál fogva is föl kellett a protestantismusnak karolni, hogy híveit képesítse a bibliának, s az istentiszteleten használt könyveinek olvasására.

⁵⁾ A vármegyékben kijelölt helyekhez jött még a bányavárosoknál kitűzött néhány város. Lásd 1681: 26. t. ez. 18. §.

⁶⁾ Steph. Katona: Hist. Critic. R. Hung. XXXVI. 213. 1.

⁷⁾ Rezik Gjnmasiologiájának Praefatiójában.

⁸⁾ Az Abauj, Zemplén és Borsod v.-megyékbe küldött birtokosoknak adott utasítások szövege meg van: Szathmári Királyi György Hist, scholae ref. patakinae kézirati művében. (A s.-pataki collég, tulajdona) Ugyanez az egri káptalannál is bevezettetett.

⁹⁾ Ribini memorabiliában (II. köt.) közölve vannak az 5 11. lapon az evang. sérelmi fölterjesztése. 518. lapon a clerus fölirata.

¹⁰⁾ Horv. Mih. magy. tört. VI. k. 520.

¹¹⁾ Ribini memorab. II. 174., s a kir. rendelet egész terjedelmében, közölve 522. 1.

¹²⁾ U. ott a kir. rendelet közölve 526. 1.

¹³⁾ U. ott. 370. 1.

¹⁴⁾ U. ott 178. 1.

¹⁵⁾ Praknói V. Hazai és külf. isk. 293. 1.

¹⁶⁾ Orsz. levélt. Cancell. oszt. ²⁶²/₁₇₆₂.

II.

A HUMANISTA OKTATÁS KELETKEZÉSE, ALAPVETŐI ÉS AZOK BEFOLYÁSA A MA- GYAR KÖZOKTATÁSRA.

1.

Az oktatás a középkorban.

A középkorban az egész oktatást az egyház kezelte. Első felében kizárólag zárdákban voltak az iskolák, melyekben a hittani ismereteken kívül a római kor végső időszakából hagyományozott trivium és quadrivium taníttatott.

A trivium magába foglalta a grammatikát, hetorikát és dialectikát, – a quadrivium a geometriát (a földrajzzal együtt), aritmetikát, astronomiát és muzsikát. Ezek összesen képezték a »hét szabad művészetet« a »septem artes liberales«-!

A latin nyelvet, mint az egyház egyetemes nyelvét, nem a classikai irodalomért, hanem gyakorlati használatra tanították Donatusból,¹⁾ és Priscianusból. A középkor folyamában később nagy tekintélyre emelkedett a scholastikusoknál a nyelv tanításra Alexander Doctrinale-ja is. A többi szabad művészetek körébe tartozó ismereteket szintén a római korból öröklött compendiumokból s encyclopaelicus munkákból tanították. Főleg Marcianus Capella műveit, a dialectikára és musikára Boethiust, továbbá Isidorust és Beda venerabilist használták.²⁾ A classikai írókból is csak annyit tanultak, mennyi e compendiumokban közölve volt.

A később keletkezett egyetemekben már a zárdáktól független önálló főiskolák fejlődtek ki, de azért ezek is az egyház hatalma alatt és szellemében működtek s a hét szabad művészet hagyományos keretét megtartották. Az egyetemeken

fejlődött ki a scholasticai bölcsészet, mely az araboktól fordításokban átvett Aristoteles philosophiáját fölélesztette, uralkodó tekintélyre emelte, s annak segélyével az egyház tanait vette vizsgálat alá, de úgy, hogy a bölcsészetet is az egyház szolgálatába hajtotta. Vizsgálódásainak eredményeiben, a tartalmat illetőleg, az egyház hivatalos tanaihoz levén kötve utóbb inkább az éles elméjű okoskodás ügyes alakzatainak kiképzésére, az aristotelesi logika alaki tekintetben minél tökéletesebb következtetéseire, s a finom megkülönböztetésekre fordította erejét, szóval az okoskodásban való formalismussá, az úgynevezett szörszálhasogatássá vált.

A zárdaiskolák és az egyetemek, – bármily népes volt is némelyik – a társadalom tanultságra törekvő tagjainak csak kisebb részét fogadhatták be falaik közé. Rendesen csak az egyházi pályára készülők és az előkelőbb nemesek, vagy olyanok tanultak bennük, kik egész életüket, sokszor állandóul az egyetemen maradva: tanulmányaiknak akarták szentelni. – Ez intézeteknek a polgári osztály alig vette közvetlenül valami hasznát. Innét a középkor vége felé a XY-ik században, a városoknak és városi életnek fejlődésével, midőn a városi lakosság is mind tágabb körben kezdte érezni a tanultság szükségét, keletkeztek növekedő számmal a városok által alapított és főtartott városi tanintézetek, melyekben világi papok, sőt lassankint mind nagyobb számmal egészen világi egyének is alkalmaztattak tanítókul. E városi intézetekben közvetlen az egyházi reformatio kezdete előtt, meglehetősen megkezdődött az iskolának és az oktatásnak az egyház kezéből kivétele, vagy legalább e téren az egyház egyeduralmának megszüntetése. A hanyatló zárdai iskolák mellett hova tovább szaporodtak a városok által önkormányzati jogokkal állított tanintézetek, melyek fölött a világi városi hatóság intézkedett, s melyekbe mindinkább világi tanítók is alkalmaztattak. A dolgok fejlődésének különösen Olasz- és Németországban (s Németalföldön) tapasztalható ez a menete, mint láttuk, hazánkban is fölismerhető, csak hogy nálunk a XVI. és XVII. században vett nagyobb lendületet.

Azonban a XV. században keletkezett e városi iskolákban maga a tanítás még nem különbözött a korukbeli isko-

laktól. A tanítás módszere a scholasticai volt. Tanítottak rendszeresen a trivium, vagy annak egyes részei. Donatusból, vagy Alexander Doctrinale jának rímekbe szedett szabályai szerint tanították, nem a classikus, hanem a közhasználatban az idegen népnyelvek sajátosságainak bekeverésével elrontott latin nyelvet, s mivel a tankönyvek felette drágák voltak, a megtanulandókat többnyire tollbamondás után kellett a tanulóknak leírniok.

Ez volt lényegében a középkor oktatásának és iskoláinak állapota.

Ejellemvonásai: a trivium, és nagyobb intézeteknél a quadrivium ismeretkörére szorítkozás, a scholastikai módszer, egészen a gyakorlati használatra tanítása az elrontott latin nyelvnek; a római remek irodalmi műveknek teljes elhanyagolása, sőt nem ismerése; a görög nyelv és irodalomról pedig épen szó sincs, Aristotelest is csak másodkézből s fordításokban és kivonatokban ismerik. A tanítók, nem zárdai intézeteknél, többnyire egy-egy évre fogadtattak föl. Az iskolai fegyelem s nevelés legfőbb eszköze a pálcza. Ezért írja Agricola Rudolf az antwerpenieknek, midőn iskolájukba tanítótul meghívásukat el nem fogadja, hogy »az iskola hasonló a börtönhöz, melyben a verésnek és sírásnak soha sincsen vége.«

Így állt az iskolai oktatás, midőn a görög és római remekirodalom fölélesztésével a humanismus, a renaissance, Olaszországban mind nagyobb virágzásra emelkedve, más országokba is növekvő mérvekben elhatolt.

Hunyadi Mátyás alatt, a király által behívott olasz tudósok, és az Olaszországban tanult magyarok által behozatva, a humanista műveltség dicsőségünkre még hamarabb eljutott hozzánk mint Németországba. De fájdalom, nem vert oly gyökeret, hogy belőle saját talajunkban, saját hazánkfiain által a társadalom egész szellemi életét termékenyítőleg átható hazai műveltség fejlesztetett volna. A nagy király halála után a viszszaemelt olasz tudósok a behozott humanista műveltséget legnagyobb részben magokkal visszavitték. Az itthon alakult néhány humanista irodalmi társulat lassankint nyomtalanul elzüllött.

Ezalatt Agricola Rudolf és társai Olaszországból behozták Németföldre a fölébresztett classicismus akkor modern irányát, és hogy az új humanista műveltséget nemzetök szellemébe termékenyen ültetessék át, megteremtették belőle a humanista oktatást és tanintézeteket.

Mi azután eljártunk hozzájuk iskolába százával és ezrével, és ott vagy itthon századokon keresztül tanultunk a szomszédoktól.

A kik annyit harcoltunk politikai függetlenségért, a kedvező alkalmakkal sem vettük soha eléggé fontolóra, hogy a legnagyobb hatalom, a mit egy nép a másik fölött gyakorolhat, ha azt magától szellemi függésbe bírja hozni, és hogy erre egyik legnagyobb tényező a nevelés és iskola.

Az oktatás körében a humanista irány kezdeményezői: *Agricola Rudolf, és nyomában a hieronymiták.*

2.

Agricola Rudolf és a hieronymiták.

Agricola Rudolf, eredeti nevén Huysmann gröningai fries, született Bafloban 1443-ban^a – meghalt Heidelbergben 1485-ben. Tanult előbb Deventerben Kempis Tamástól, később a löveni egyetemen, hol magister artium lett, és francia társaitól megtanult francziául. Tanulmányai folytatására Parisba ment, hol a classikai irodalomban tanára s egyszersmind barátja lön Wessel János (Joh. a Lapide) 1476-ban Ferrarába költözött, hol már nemcsak tanult, de tanított is. Tanulmányainak központját Aristoteles, Cicero és Quintilian képezték. Irt latin codiceseket (p. o. Quintilian is leírta). Kitűnő latin! beszédeivel és verseivel, szép éneklésével és czitherázásával az olaszok tetszését nagyon megnyerte. *) – Itt kötött baráti

*) Erasmus írja róla, hogy nem volt korában oly tudomány-ág, melyben a legnagyobb mesterekkel szemben a keztyút föl ne vette volna. A görögök között kitűnő görög (graecissimus), a latinok között kitűnő latin, – mint költő, második Maró volt, mint szónok Politianus csinjára emlékeztet, de méltóságteljességre felülmúlja azt. Mikor rögtönözve szól is, beszéde oly tiszta és igazi latin volt, hogy nem egy friest, hanem egy rómaint véltünk hallani. Szónoki művészetével párosult tudományossága. A bölcsészet minden mysterimát átkutatta. A zenének sem volt

viszonyt Dalberggel, a későbbi wormszi püspökkel. Hazatérve barátaival, kik benne mesteröket tisztelték, minden igyekezetét arra fordította, hogy nemzete a classikai finom műveltségben oda emelkedjék, hol az olaszok állottak. Egyébiránt nyughatatlan vándor életet élt, hol szűkebb hazájában, hol Németország egyes részeiben tartózkodott, legtöbbet Heidelbergben. Különös ellenszenvé volt az egy helyhez kötöttség és az iskolában tanítóskodás iránt. Ép úgy nem tudá udvarában marasztalni Maximilián herceg, (később I. Miksa császár) mint nem tudták iskolájok vezetésére és saját eszméi szerint szervezésére megnyerni az antwerpeniek, s Heidelbergbe is úgy édesgették oda az örgróf és Dalberg püspök, hogy Dalberg felajánlá neki saját házát, hogy azt tetszése szerint használja s jöjjön bele, vagy menjen el, mikor akar. Az antwerpenieknek sajátságosan indokolá,miért nemvállalkozhatik iskolájukvezetésére. »Az iskola – úgymond–hasonló a börtönhöz,melyben a verésnek és sirásnak soha sincsen vége. Ha valaminek, az iskolának már a neve is ellenkezik a valójával. A görögök schola-nak, a rómaiak ludus literariusnak nevezték, holott semmi sincs távolabb a mulatságtól, és semmi sincs, a mi a játékkal ellenkezőbb és komolyabb volna, mint az iskola. Inkább nevezhetnénk Aristophanessel *ῥηπιον-ηπιον*-nak, gondok helyének. Ha iskolát vezetnék – folytatja – mikor maradna időm tanulmányozni, dolgozni, gondolkozni és valamely szerzőt értelmezni? A fiúk az időm legnagyobb részét igénybe vennék s a mellett úgy fölizgatnának, hogy még azután se lenne kellő nyugodtságom tanulni.« Es mégis az iskolától ennyire irtózó ez az ember volt a latin és görög classikusok tanításának Németalföldön és Westphaliában meghonosítója, és az oktatás terén a középkori scholasticismus ellenében a humanista új irány kezdeményezője. Ő a humanismus első paedagogusa.

Agricola főérdemét épen abban látom, hogy a művészetben s irodalomban – főleg az olaszoknál – már fölvirágozott humanismust nemcsak hazájába behozta, hanem az iskolai tanítás körében is kezdé érvényesíteni.

oly része, melyet tüzetesen ne értett volna. Élete utolsó éveiben egész lélekkel a héber nyelv és a szentírás tanulmányozására adta magát. Hírnévre nem gondolt.

Ezt két úton eszközölé.

Vándorlásaiban és Heidelbergben tartózkodása alatt tudvágyó fiatal embereket, sőt nálánál idősebb férfiakat is maga köré gyűjtött, azokat belevezette a latin és görög irodalom remekeinek tanulmányozásába és tanításába. Így alakított magának a szó hajdankori értelmében, tanítványaiból iskolát, s képezett az új iránynak apostolokat.

Midőn barátaival és tanítványaival együtt nem lehetett, levelekben irt nekik utasításokat, kérdéseikre megmagyarázott egyes dolgokat, (még egyes latin és görög szók értelmét és használatát is). Főleg e leveleiben maradtak reánk paedagogiai tanai.

Ez iratai között legjelentékenyebb antwerpeni barátjához Barbiriano Jakabhoz »De formando studio«, 1484-ben írott levele, melyet hazánkban is közzétett Sz. Molnár Albert »Syllecta scholastica«-jában (1622 és 1644-ben).

E classicus szépséggel írott leveléből a következő főbb nézeteit emelhetjük ki:

»A tanulás berendezésénél mindenekelőtt kettőre kell tekinteni. Elsőben arra, hogy mit válaszszunk tanulásunk tárgyául és szakjául. Azután arra, hogy a választott szakban mikép haladhatunk leginkább előre«.

Az elsőre nézve következőleg szól:

»A tanszakot némelyik kénytelen anyagi viszonyaihoz vagy természetéhez mérten választani, míg másik akarata szerint vállalkozhatik a legjobbnak tetszőre. A szűk viszonyok között levő rendesen arra adja magát, a mely pályán leghamarabb reményli szükségeit kielégíthetni. És a kinek természettől csekélyebb tehetsége és éleleműsége van; annak, ha csak nem akarja munkáját hiába elvesztegetni: – nem arra kell törekednie, a mit leginkább óhajt, hanem mire legjobban képes el is jutni. A kinek azonban szerencsésebb anyagi körülményei, és egyszersmind kiválóbb észtehetségei vannak, nagyot hibáznék, ha egész erejével a legfőbbre nem igyekeznek, és beélné a második, harmadik helylyel, mikor első lehet. így választja egyik a polgári, másik az egyházi (Pontificum sanctiones) jog, s harmadik a gyógyítás mestersége tanulását. Sokan a közönségesen úgy nevezni szokott művészetekre (artes) adják

magokat, melyek rendesen fecsegésekből, és üres lármából állnak, s idejüket hosszadalmas bonyolódott vitatkozásokkal, igazán szólva talányokkal töltik, melyeknek megfejtésére századok óta még nem akadt s nem is fog akadni Oedipus. Ezekkel tömik tele a szegény ifjak füleit, és már zsenge korokban, mintegy virágjában előlik szellemöknek jobb reménységét és gyümölcseit.«

Mindamellettt mindezeket dicséri, s még inkább dicsérmé, ha helyesen és kellő rendben gyakoroltatnának; mert nem akar oly balga lenni, hogy egyedül kárhóztassa azt, a mit oly sokan dicsérnek, és a mivel látja, hogy számosan gazdagságot, tisztas hivatásokat, tekintélyt, hírt és méltóságokat szereznek.

Azon ismereteket sem helyteleníti, melyekről tudja s elismeri, hogy – Ciceróval szólva – jövedelmezőbbek azon tudományoknál, melyeket terméketleneknek és soványoknak szoktak nevezni, mivel inkább a lelket gazdagítják, mint az erszényt. Ha tehát anyagi nyereség vágya vezet: azon jövedelmező tudományok közül kell választanod, melyekkel a gazdagodásért foglalkoznak, de tudd meg, hogy az ez úton elnyerendő tisztesség ugyanaz lesz, melyet az uzsorás is megszerezhet. *Ha pedig helyesebben azt hiszed, hogy a mi nemes és tisztességes, az önmagáért kívánandó,* és hogy vagyond szerény igényeidhez mérten elegendő (mert szerénytelen igényekkel másoknál bármily keveset felette soknak, és magunknál bármily nagy vagyont elégtelennek látunk): akkor azt tanácslom, hogy add „magadat a philosophiára, azaz, *arra törekedjél, hogy a dolgokról helyesen gondolkozzál, és a mit gondolsz, azt jól elő tudd adni.*

Ez a helyes megismerés és gondolkodás tárgyainál fogva két körben mozog. Az első magában foglalja azokat, melyek cselekvéseinkre és erkölcsseinkre vonatkoznak, s a végre, hogy az életet okosan és helyesen rendezve folytassuk.

A philosophia ez első része erkölcs-bölcsészettnek neveztetik, de a mely nemcsak a bölcselőeknek, – minők Aristoteles, Cicero, Seneca s mások – írott műveiből meritendő, hanem történetírókból, költőkből és szónokokból, sőt a történet tényeiből és példáiból is; legfőképen pedig a szentírásból, melynek vizsgálatához a tanulmányok említett

fokozatain keresztül kell emelkedni. A mit másoktól tanulunk, az többé-kevésbé tévedésekkel vegyes, ők saját életök folyását sem voltak képesek eltévedésektől megóvni, és az élet igazi célját vagy nem ismerték, vagy csak mint egy felhőn keresztül látva sejtették, s inkább csak beszéltek róla, mint hitték. De a szentírás minden tévedéstől ép oly távol van, mint maga annak szerzője: az Isten.

A másik körbe tartoznak azon dolgok, melyeknek ismerete nem annyira gyakorlati szükség, mint inkább lelkünk ékesítésére és gyönyörködtetésére szolgál. Ide tartoznak a dolgok természetéről való vizsgálódások. E vizsgálódásokkal foglalkozik a természet bölcsészete, melyet nem tart annyira szükségesnek, mint az erkölcsbölcsészetét, s inkább csak az elme kiképzésére szolgálóul tekinti. Int, hogy már testünk törekensége miatt is, minden gondunkat lelkünk kiművelésére fordítsuk, mert munkánk minden gyümölcse, a mit lelkünkbe fektetünk, abban örökké megmarad. Ajánlja még megismerni a hegyek, tengerek, folyamok s földrészek természetét, s az azokon élő népek erkölcsait, továbbá a növényeket Theophrastus szerint, es az állatok tenyésztését és történetét, a mint Aristoteles leírta.

Ajánlólag szólhatna még a gazdasághoz tartozókról, a medicáról, a katonai dolgokról, az építészetéről és a festészetéről, de mindezek nem tartoznak azon disciplinák közé, melyek a dolgok természetével foglalkoznak.

»Úgy az erkölcsökre, mint a dolgok természetére tartozókat oly remek írók műveiből kell tanulni, melyekből a tárgy helyes megismerésével egyúttal az ahhoz illő szép és elegáns előadást is elsajátíthatjuk. Mert a rossz előadás és nyelvezet főleg azon szerzőktől származik, kiktől a gyermekek az iskolában tanulnak. Saját előadásunkban, az első és főgond a kifejezés helyességére fordítandó; a szépség is ennek rendelő alá, mert a beszédnek helyes volta és összefüggése nélkül szépsége sem lehet.

A másodikat, azaz a tanulás módját illetőleg következőleg nyilatkozik:

»Tanulásunk sikeres eredményéhez három szükséges; először, hogy a mit tanulunk azt teljesen és helyesen felfogjuk,

továbbá, hogy az egyszer fölfogottat s elsajátítottat elménkben híven megtartsuk, végre, hogy magunk is képesek legyünk abból valamit termelni, s létrehozni (parère, proferreque). – Az elsőhöz szorgalmas olvasás, a másodikhoz hű emlékezet, és a harmadikhoz szorgalmas gyakorlás kell.

Az olvasásnál különösen az szükséges, hogy azt, a mit olvasunk, lehetőleg teljesen megértsük és egészen átlássuk, úgy, hogy ne elégedjünk meg az előadott tárgy felületes ismeretével, hanem kitűnő Íróknál a szók erejét, sajátosságát, összerendezését és szépségét is megjegyezzük, és a kifejezéseknek úgy nyomatékoságát, mint ékes voltát a tárgy kifejtésének erejével mintegy napfényre kiemelve tekintjük át. – Mindamellett, ha valamely homályos vagy általunk nem tudott helyre akadunk, nem szükséges magunkat általa föltartóztatnunk, mi g ki nem találjuk, hogy azután – mint némelyek – a fölött töprenkedve, szidjuk a könyvet, s a tanulást. Olvassunk tovább, a homályos hely megértését hagyjuk máskorra, míg vagy valaki segélyével vagy további olvasmányaink folytán föl fog előttünk az is nyílani.

Második kellék az, hogy amit elsajátítunk, azt emlékeztünkben erősen megtartsuk. E végre megosztatlan figyelemmel kell azt, a mit tanulunk, magunkba felölelni és *időnkint ismétlés által lelkünkben híven fölidézni*. – Ha valami, épen az emlékezet, többszörös gyakorlattal erősödik s gyarapodik, az elhanyagolással pedig hanyatlik.

Vége szükséges, hogy abból, a mit tanultunk, képesek legyünk magunkban valamit életreköltetni és előállítani, – hogy tanulmányaink ne legyenek lelkünkbe terméketlenül s élettelenül letéve, hanem mint a földbe vetett magvak, kikelve bő gyümölcsöket teremjenek. Arra kell tehát törekednünk, hogy a tanultakat alkalmazzuk, fölhasználjuk, sőt hogy rajtuk túl még magunk is gondoljunk ki valamit. Ezen .kigondolásra, vagy feltalálásra (inventio) különösen fontos, hogy legyenek bizonyos alapfogalmaink (certa quaedam rerum capita liabemus), minők p. o. erény, vétek, élet, halál, tudomány, tanulatlanság, jóakarat, gyűlölet, stb., melyeknek használata csaknem mindenre alkalmazható. Azután az nagy segítségünkre van, ha midőn az egyes dolgokat analysáljuk, azokat ez alapfogalmak alá ren-

dezhetjük, és viszont, mikor ezeket többször ismételve átgondoljuk, az alájuk tartozó tárgyak és fogalmak is előtűnnek. Ezt példákkal is illusztrálja. – így kell annál, a mit tanulunk, a beszéd egyes részeit gondosan és Ítéltetve egymással összehasonlítani s terjedelmesebben értelmezni. Ha ezen a módon, minden gondolatot, és a benne foglaltatott fogalmakat, a menyire természetök megengedi, minden oldalról megvizsgáljuk: akkor ez által gazdag anyagot nyerünk úgy az előadásra, mint saját inventiókra. Ez eszmét azonban – mondja – nem lehet egy levél keretében kellően kifejteni, s erre nézve utal »de inventione dialectica« írott hat könyvére, melyben azt bővebben előadta. «

E levél közölt tartalmából láthatjuk, az Agricola által kezdeményezett humanista oktatás irányát és legfőbb alapelveit:

1. A nemesebb, magasabb tanulás tárgyai nem az anyagi hasznot hozó, vagy kenyérkereseti szakismeretek, hanem az, a mi önmagában nemes, így önmagáért kívánandó, *a mi az embernek emberi, főleg erkölcsi létét emeli*. E képzettség s az erre szükséges ismeretek, bölcselők, történetírók műveiből, s általában irodalmi tanulmányokból merítendőek. Az erkölcsi életre tartozók mellett, a természeti tárgyak ismeretei is háttérbe szorulnak.

2. A feladat az, hogy a dolgokról helyesen gondolkozzál, és a mit gondolsz, azt jól elő tudd adni.

3. Úgy az erkölcsökre, mint a dolgok természetére tartozókat remekírók műveiből kell tanulni, melyekből, a tárgy helyes megismerése mellett, egyszersmind a szép és elegáns előadást is elsajátíthatjuk.

4. Első és főgond a kifejezés és beszéd helyességére fordítandó, azután következik a szépség.

5. Továbbá a tanulásban fődolog: elsőben a tárgy helyes megértése s felfogása; azután a megértettnek az emlékezettel erős megtartása, s e végre az emlékezet gyakorlása, végre a tanultak s a kiképzés folytán az elme produkálási képessége.

Íme a humanista gymnasiumi, illetőleg bölcsészeti képzésnek már Agricola által kijelölt lényegesebb alapelvei.

Agricolától indult ki, s szellemének uralma alatt mind nagyobb mérvekben fejlődött egy egész humanisticus irány, melyhez tartoztak mint legkiválóbb művelői: Erasmus, Melanchtom (ki kevéssel Agricola halála után Heidelbergben tanult) és Sturm is.

Közvetlen tanítványai között legjelentékenyebb a Hieronymitákhoz tartozott *Hegius*, a deventeri iskola rectora, ki, saját vallomása szerint, már a negyven évet túlhaladott férfikorában, midőn magister artium volt ugyan, de még barbárságban fetrengett, fordult a fiatal Agricolához, s tőle tanult mindent, a' mit a latin és görög nyelvből s irodalomból tud. ³⁾ Agricola többször meglátogatta a deventeri iskolát, ezenfölül Hegiussal állandóul levelezett, még egyes szókat is levélben magyaráz meg neki. így p. o. midőn az őt otthon nem találja, levélben írja meg, mi különbség van a mimus, histrio és persona között? stb. Különösen Hegius útján érvényesült az iskolai tanításban az Agricolaféle humanisticus irány. Ez képezte ki azokat a tanítókat, *) a kik azután, mint igazgatók s

*) P. o. *Camener Timanus*, ki (1500-1530) a münsteri iskola rectora volt.

Murmellius János, Noermondból, előbb katona, később Hegius tanítványa. A kölni dominicanusok által, mivel barbár latinságukat megtámadta, 1498-ban elűzetvén, mesteréhez tért vissza, ki őt Langen Eudolfhoz küldé Müasterbe, hol 14 évig tanított.

Caesar eus János, (Lüttichből), kit a kölni dominicanusok – mivel régi tankönyveiket megtámadta – szintén elűztvén, 1504-ben Hegius hasonlólul Lángéhoz küldött Münsterbe, hol a görögöt ő kezdte tanítani. (Meghalt Kölnben 1551-ben, 90 éves korában).

Goclenius Conrad (Paderbornból, született 1485) később Lövenben a Buslidius Jeromos államtanácsos és Erasmus barátja által 1520 körül a latin, görög és héber nyelv s irodalom tanítására alapított, s Károly spanyol király által megerősített collegiamban tanár, és Sturm János tanítója.

Horlenius József, Herfordban rector, Mosellanus Péter tanítója. – (E Mosellanus Péternek »de tempore studiis impartiendo,« írott levelét közli szintén Molnár Albert Syllecta Scholasticájában).

Végre *Erasmus* jött 1476-ban, 9 éves korában Hegius iskolájába' de melyet csak ünnepnapokon látogatott, különben tanítója Syntheim János, egy hieronymista volt.

tanítók egyes iskolákban az új irányt megalapították, s különösen a kikkel Langen Rudolf nagyprépost, Agricola barátja, régi terve szerint a XV-ik század végén Münsterben egy kumanisticus tanintézetet szervezett.

A deventeri, s tovább a münsteri iskolából kerültek ki azok a paedagogiai erők, kik azután Németalföldön és Németországban mind szélesebb körben terjeszték az új tanításmódot és classicai tanulmányokat. A deventeri és münsteri példák által indítva, és Agricola s Hegius befolyása alatt léptek az új irányban az oktatás terére az úgynevezett »közös életre egyesült testvérek« vagy hieronymiták is,⁴⁾ (fratres de comuni vita), kik eddig inkább csak az erkölcsi életnek a gyakorlat terén nemesbítésére egyesültek s működtek és növendékeiket a scholasticismus szórászhasogató vitatkozásai helyett a gyakorlati erkölcsös és kegyes életre igyekeztek nevelni.

E hieronymiták alapították 1496-ban Lütticben a Szent Jeromos gymnasiumot, mely rövid idő alatt Németalföld legvirágzóbb intézetévé lőn, s melybe jött Sturm is tanulci 1522-ben.

A humanista oktatás első tanintézetei voltak: a deventeri, Hegius vezérlete alatt; azután az ő tanítványai alatt kezelt münsteri; és a Deventerből és Münsterből jött hieronymiták által szervezett lüttichi iskola.

Münsterben és Lüttichben a tanrend – legalább irányára nézve – hasonló volt, csakhogy a lüttichi teljesebb.

Münsterben p. o. a grammatikai oktatás nem volt többé sem kizárólagos, sem fő cél, hanem csak minél gyorsabb előkészület a classicai művek olvasására, s ezért nem is Alexander *Doctrinaleja**) hanem Camener rector saját compendiuma

Hegius tanítványait, – sőt mint Baumer megjegyzi, még azok tanítványait is – alig egypár kivétellel, a classicai műveltség iránt való önfeláldozó lelkesülés jellemzé.

*) Alexander »Doctrinale«-jának megtartása mellet küzdöttek a kölni dominicanusok, mint a középkori tanrendszer hívei. Ellenekben az Olaszországból a pápától és Medici Lőrincztől nyert kitüntetésekkel és ajánlatokkal visszatért Langen Rudolf mert föllépni erélyesen. Hivatkozott az olasz tudósokra. Épen e harcban született meg a münsteri humanista tanintézet.

szerint tanított. Vasár- és ünnepnapokon az istentiszteletre előkészületül tanítottatott a vallás.*) 1504. óta kezdte a görögöt is tanítani az új humanisticus irány nagy ellenségeitől, a kölni dominikánusoktól elűzött júliclii Caesarius János, Hegiusnak, és Parisban Faber (d'Etaples) Jakabnak tanítványa. A tanítás legfőbb célja volt a régi latin nyelvnek prosában és versben minél tökéletesebb kezelése.⁵⁾

Lüttickben is az alapítók első igyekezete volt a..latin nyelvet a középkorinál czélszerűbb grammaticai oktatás által barbárságából kiemelni, s a növendékeket minél gyorsabban a classicus írók olvasásába belevezetni. Kezdetben inkább tapogatódzást, az új irányban tervszerű oktatási rend megalkotásának egy és más módon megkísérlését látjuk nálok. A tanítók, bár egy közös cél által vezetettek, de mindegyikök, a módszert illetőleg, magára hagyatva, egészen egyéni nézete szerint tanított. Azonban csakhamar tapasztalván az ily rendezetlen tanítás eredményének terméketlen voltát, bizonyos tanrendet állapítottak meg, mely rendszernek ugyan még meglehetősen tökéletlen és hézagos volt, de legalább a tanítás módszerének egységes, és fokozatos előhaladását igyekezett érvényesíteni. Az egész tanfolyam nyolcz osztályból állott. – A legalsóban tanítottak olvasni, írni, declinálni, conjugálni. A következő három osztályban tanítottak a latin grammatica különböző részei, ehhez kapcsolván csakhamar némely latin szerző értelmezését, és irálygyakorlatokat. A negyedik osztályban kezdek tanítani a görögöt, melynek grammatikáját az ötödik osztályban már elvégezték. – Az ötödik osztályban kezdődött a rhetorica és a dialectica; a hatodikban ezek folytattattak, és kiegészítették a »ratio imitandi«-val, azaz a classicus írók s szónokok utánzására vonatkozó szabályok s gyakorlatok tanításával. – A hetedik osztályban magyarázták Aristoteles Organonját, Plató néhány értekezését, s Euklides nyomán tanítottak némi matematikai ismereteket; mindezek

*) Hasonlóul veszi föl a vallástaniást 1538-ban dolgozott alaptervezetében Sturm is. Lásd »De literarum ludis recte aperiendis libegenek« »De festis diebus et de sacris lectionibus« szóló fejezetét.

mellett adván még a jogtudomány elemeit. Végre a nyolczadikban előkészítették a növendékeket a theologia tanulására.

A két felső osztályban az írásbeli dolgozatokban (exercises de composition), szónoki előadásban és a vitatkozásokban gyakorlások a tanórák nagy részét igénybevétték.

Az alsó hat osztály mindegyikében egy-egy tanár volt alkalmazva, a felső két osztályban tudományszakok szerint működött több tanár. A rector a »fratres de vita communi« lüttichi házának főnöke alatt állott, és feladata volt, örködni a módszer egysége és a tanulás, és tanítás haladása fölött. Azon időben, midőn Sturm tanult az intézetben (1522-től) mindegyik osztályban körülbelül 200 növendék volt, kiket a rector tíz-tíz csoportra osztott. Mindegyik ilyen decuria élére egy osztálybeli növendék állított, kinek föl kellett ügyelni tanulóársai magokviseletére, s arra, hogy tanulásbeli köteleseégeiket is mikép teljesítik. – Évenként ünnepélyes közvizsgálatot tartottak, s a következő osztályba csak az mehetett föl, ki e vizsgálaton jó sikerrel átjött. Mindegyik osztályban a két legjobb tanuló jutalmul könyveket kapott, és a tanév folytán is, a tanulók által összeadott pénzezből vettek könyveket a legjobb jegeket nyert tanulóknak.

Részint a tanulók multságára, részint, hogy a beszédben magokat gyakorolják, koronként szini előadásokat is tartottak, s vagy régi classicus darabokat, (p. o. Terentiustól), vagy újonnan e czélra írottakat játszottak.⁶⁾

E vázlatból is kitűnik, hogy a lüttichi tanítás iránya, s egész jelleme már határozottan humanista. Mutatják ezt: a grammaticai oktatás mellett gyors átmenetel a classicai művek olvasására, az irány gyakorlatok, a ratio imitandi, a görög nyelvirodalom, tanítása, Aristoteles organonjának s Plato dialógusainak olvasása, és Euklides tanítása. Másfelől itt már egyes alkatelemei, és körvonalai tűnnek elő azon rendszernek, melyet pár évtized múlva Sturm Strassburgban megalkotott.

3.

E r a s m u s .)

Agricola kezdeményét tovább fejtette, s tanát némileg módosította is rotterdami *Erasmus*, ki Hegius iskoláját Deventerben 13 éves koráig tanítójával (ki szintén hieronymita volt) négy éven keresztül látogatta.

A 16-ik század reformmozgalmaira és művelődésére iratai által oly nagy befolyást gyakorolt e rendkívüli tanultsági! férfiúnak itt csupán paedagogiai nézeteit szándékozom lehető röviden ismertetni, s ezeket is inkább csak a mennyiben a humanista oktatás fejlődésére lényeges befolyással voltak.**)

Erasmus bármily, határozatlan és ingatag volt is korának nagy egyházi reformmozgalmaival szemben: de annál állandóbb hive maradt a humanismusnak, azon törekvésnek, hogy a korabeli európai keresztyén polgárisultság a görög-római classicus irodalom művelése, és a classicus műveltség fölélesztése s fölvétele által születtesék újra. Mint egész jelleménél fogva nem a gyakorlati tevékenységnek embere, visszaríadt magoknak a nagy történeti intézményeknek, p. o. az egyháznak gyakorlati átalakításától, s az azzal járó rázkódásoktól. Ily küzdelemben részvételt nem is volt elég mély

*) Erasmus több magyarországi jelesebb egyénnel közvetlen levelezésben is állott. A »Des. E. Rotterodami Operum tertius tomtis epistolas complectens (Basel 1540) gyűjteményben Oláh Miklós esztergomi érsekhez, Henkel Jánoshoz, Pisó és Kassai Antoniushoz intézett leveleket találunk. – Lásd Praknoi Vilm. Melancthon és magyarországi barátai. Bpest, 1874. 3. 1.

**) Ide tartozó művei: az »Adagia (példabeszédek) – 1500 –, azután »de duplici copia, és de ratione studii, deque pueris instituendis (1512); institutio principis Artistiani (1516); – a roppantul elterjedt »colloquia puerilia,« de conscribendis epistolis (1520); – 1526-ban írta: christiani matrimonii institutio, melynek utolsó fejezete a családi nevelést tárgyalja; – 1528-ban adta ki ciceronianusát, melyben Ciceró majmolóit ostorozza, és a de pronunciatione-t; – 1529-ben jelent meg: »de pueris statim ac liberaliter instituendis, és 1530-ban de civitate morum puerilium.« – Végre itt említendő Gaza Tódor görög grammaticájának általa lett fordítása (1516) mely a görög nyelv tanításának terjesztésén sokat lendített.

vallásossága, bár annak felidezéséhez jelentékenyen hozzájárult irataival, melyekben a visszaéléseket, vizsátságokat, s a szerzeteseknél is elterjedt tudatlanságot éles satyrával tárta föl és ostorozta, úgy. hogy a szerzetesek nem alaptalanul vetették szemére, hogy ő rakta le azokat a tojásokat, melyeket Luther és társai kiköltöttek. Erasmus az intézmények bolygatása helyett a társadalom felsőbb rétegének föl világosítására, az izlés finomítására, a tanultság terjesztésére, s ennél fogva az ifjúság nevelésének és oktatásának is javítására törekedett. Az ifjúság képzésére vonatkozó munkáiban sem tagadhatta ugyan meg ledérségét, *) de bennök sok, még ma is nagybecsű nézetekkel találkozunk, s mi g elődei inkább csak a tanulásra irányzák figyelmüket, ő az egész nevelést tárgyalja.

A házasságnak nagy fontosságot tulajdonít a gyermekek neveléséért. Már a nemzésnél és a terhesség állapotában vannak az anyának kötelességei gyermeke iránt. Az szintén egy neme a gyermek-kitevésnek, ha az anya nem maga szoptat. Jól születni is már valami, de ennél még több a nevelés, mert azzal a még oly hatalmas természetet is ellenkezőjévé lehet változtatni. A gyermek hasonló az ugar földhöz, a tanítmány az elvetendő mag. A hetedik életévig nincs egyéb teendő, mint a földet jól elkészíteni a mag befogadására. Elsőbpn is a test kifejlődésére kell gondot fordítani helyes táplálás és czélszerű ruházat által. (Tejesételeket ajánl, fűszerek s erős italok mellőzésével; továbbá sem igen könnyű, sem igen nehéz ruházatot. A szülők nagyrésze abban hibázik, hogy a növekedő gyermeket úgy öltözteti, mint a felnőttek járnak). A gyermekek szobáira is ügyelni kell, ne legyen nedves, fülledt levegőjű, sem fölötte meleg, vagy légvonatos. Fürdetést és kenéseket ajánl.

Az a kérdés, mikor kezdődjék a tanítás? A régiek közül legtöbben nem tanácsolják a hetedik év előtt, Aristoteles az

*) P. o. a talán minden műve között legelterjedtebb, s az ifjúságnál legkedveltebb colloquia puerilia-ban, melyei az ifjakat nem csak jobb latinságra kívánta tanítani, de »jobbá is akarta tenni.« E műve is tiszta íatinsága mellett tele van satyrával a szerzetesek, böjtök, s búcsújárások ellen, továbbá van benne két asszonynak frivol beszélgetése férjeikről, és egy »colloquium adolescentis et scorti.«

ötödik évnél, sőt némelyek már a harmadik év után ajánlják elkezdeni. Mindegyiknek igaza van; mert a gyermeknek, mi-helyt az a tanulásra képes, azonnal kell valamit tanítani, de komoly munkára fogása csak hét éves korában kezdődjék. – Játszva, már korán tanuljanak görög és latin betűket rajzolni és kimondani. Hasonlóul az erkölcsöket illetőleg a térdelés, kezek összetevése, s a kereszt megcsókolása már a vallásosság kezdete. Egyébiránt e korban tiszteletet és engedelmisséget kell a gyermektől követelni, de nem kell vele nagy szigorúsággal bánni, s inkább dicséretekkel, ígéretekkel és jutalmakkal hatni reá, mint fenyegetésekkel, veréssel és reá kiabálással. A hetedik év elérkeztével is a nevelő gondolja meg, hogy mindenfelé hajlítható gyenge nád, lágy viasz, nedves agyag van kezében! Mutassa meg, hogy derék művész! A gyermek intellectualis, és vallás-erkölcsi tekintetben nevelendő, s ki-váltképen a kegyességre vezetendő.

Plato és Aristoteles a nyilvános nevelést elibe teszik a magán-nevelésnek. Ámde napjainkban a helyett, hogy a legnagyobb gondot fordítanak a tanítók megválasztására, többnyire piszkos, más honnét kilökött embereket alkalmaznak, adnak nekik csekély fizetést, s szennyes lakást, hogy azt vél-nénk, inkább disznóknak mint szabad polgárok fiainak nevelé-séről van szó. (Holott itt az állam egész jövője van kockára téve!) De még rosszabbul járnak azok, kik a sötétség bizonyos fiainak barlangjaiban neveltetnek, hiszen majdnem minden boldogtalanság a vallás ürügye alatt jött a világra. – *A míg a gyermekek kicsinyek, tartsák őket egy nevelővel otthon a háznál.* Az egyedül-létben fejlődés ugyan káros, de másfelől még többnek vannak kitéve a zárdák nagy intézeteiben, hol egy házban 200 fiút is együtt tartanak, hol a rossz fiúk által elrontás veszélye felette nagy, a tanítók figyelme igen megosz-lott, s nem lehet a nevelőket szabadon választani.

A szülőknek gyermekeik iránt egyik legkiválóbb gondoskodásuk lenne a jó tanító megválasztása. Többnyire átadják fiokat annak, a ki hamarabb kéznél akad. Némely anya több figyelemmel gondozza máltai kutyácskáját, mint fiát, és nagyobb fizetéssel szereznek lovászt, vagy sólyom-mestert, mint gyer-mekeikhez nevelőt, – A fejedelmek és előkelők semmiben sem

oly szerencsétlenek, mint abban, hogy nem elég derék és jó nevelők kezeibe adatnak. E tekintetben nemcsak a tanultságra kell tekinteni, hanem különösen a jó erkölcsökre. Saját jól megfontolt ítéletökkel kellene határozniuk, nem pedig az illetőnek behízelgő megjelenése, vagy a jó barátok kéregelő ajánlgatásai következtében. De ha egyszer jó nevelőt választottak is, nem kell egészen magára hagyni, hanem a szülők szorgalmasan felügyeljenek reá. Már az elemi tanítás sem kicsi mesterség és még azok sem mindig alkalmas nevelők, kik különben tudós és derék emberek. Egyiknél hiányzik a szelídség, másiknál a türelem. De a ki azután beválik, azt nem lehet eléggé jól megfizetni.

A collegiumokba adott fiúk mellé szintén ajánlja egyszersmind magán tanító alkalmazását. A collegiumokban és bursokban is közös nyomorúság a hiányos grammaticai oktatás. Késztint mivel a sok növendék között a tanítók figyelme nagyon megoszlik, részint pedig mivel minélelőbb azon tudományok tanulására sietnek, melyekből akadémiai gradusokat nyerhetnek, s így azután rendszerint nyereségvágyból holmi 16 éves újdonsült »magisterek« alkalmaztatnak a grammatica tanítására. *Holott senki sem taníthatja a grammatikát igazán jól, a ki a különféle szakokbeli írókat kiterjedtebben és tanulmánynyal nem olvassgatta, és a ki nem gyakorlott stylist.* – Ezért legjobb lenne minden öt-hat fiút egy tanítóval oktatatni, vagy legalább a collegiumban levő fiú mellé még egy magán tanítót is alkalmazni. A gazdagok pedig fogadjanak föl talentumos szegény fiukat, s azokat a saját fiaikkal együtt neveltessék: ez a legnemesebb módja az alamizsna nyújtásnak.

Magát a tanítást illetőleg, a tudományos ismereteket ő is, mint Agricola, a classicai irodalomból akarja meríttetni, csakhogy első és fő forrásul a görög irodalmat jelöli ki. »Omnis fere rerum scientia a graecis auctoribus petenda est.«

Azonban, míg Agricola első sorban a classicai művek szellemi tartalmának, az erkölcsi életre és a dolgok természetére tartozó ismereteknek megtanulásáról szolt, s e közben és egyszersmind tartja elsajátítandónak a művelt latin nyelvezetet és elegáns előadást is, (ha t. i. magokat ez ismereteket

remek művekből merítjük: *) addig, Erasmus szerint, a *szók ' tudásának, és a nyelv ismeretének meg kell előznie a tárgyi ismeretet. »Rerum cognitiopotior, verborum prior.«* »Mert bűntetlenül sohasem maradó tévedés az, ha valaki a szók és a nyelv megtanulását elhanyagolja azon igyekezet miatt, hogy minél előbb a tartalomnak, s a tárgyaknak megismerésére siessen.« – Miután a dolgokat is csak a szavak jegyei által ismerhetjük meg: az, ki nem bírja a beszéd erejét, a dolgokat sem ítélni meg tisztán.**)

Laas ¹⁴⁾ Erasmus e nézetében a később úgynevezett formális képzésnek a reál tanítástól elkülönítését látja, s azt hiszi, hogy Erasmust erre a középkori trivium és quadrivium vezették. Igaz, hogy mint látni fogjuk, Sturm ugyanezen eszmétől vezettetve, nagy súlyt helyez a tanfolyam kezdetén a nyelvtanulásra, s különösen szöbőség szerzésére, s részint az ő rendszerében, részint később annak nyomán fejlődik ki az úgynevezett alaki képzés is; elannyira, hogy sajátképen csak a gymnasiumi egész tanfolyam után következik valóban a reálismeretek tanítása; de azt hiszem, hogy Erasmus itt még ép oly kevésé gondolt az elme leképezésének és a tárgyi ismeretek tanításának ily mértékben elválasztására, mint megkülönböztetését nem a középkori trivium és quadrivium értelmében tette. Nem azt akarja ő mondani, hogy a nyelvtani, a rhetorikai s dialectical képzés előzze meg a geometria, mennyiségtan stb. tanítását. Hanem azt, hogy ismereteinket a római, és főleg a görög⁵ classikusokból kellvén meríteni, a növendéket mindenekelőtt ezek olvasására, és alapos megértésére képesítsük. És erre a célra kell a szók és a nyelvek tanulásával kezdeni.

Agricolától inkább abban különbözik, hogy az a nyelvet is jó részt olvasás közben megtanulhatónak mondja, sőt azt tanácsolja, hogy ha valahol fönn akadunk, ne törjük rajta soká

*) »Omnia, quae dixi et ad mores nostros, et ad remua naturam pertinere, ex eis discenda tibi sunt autoribus. qui rebus cognitu dignis clarissimum eloquentiae lumen addiderunt, ut una opera, et verum notitia tibi, et quod post earn proximum feci, commode eloquendi ratio, contingat.« – Agricola: De form, studio.

***) »Cum res nonnisi per vocum notas cognoseantur, qui sermonis vim non calleat, is passim in verum quoque iudicio calcutiat necesse est.«

az eszünket, hanem olvassunk tovább, majd föltárul előttünk a nem tudott hely is; ellenben Erasmus azt hangsúlyozza, hogy a szónak és a nyelvnek alapos tanításával kell az egész oktatást kezdeni, *annyival inkább, mivel a latin nyelv nem csupán az olvasásért, hanem egyszersmind az életben használásra sajátítandó el.*

Az első tantárgy tehát a grammatica, s pedig úgy a görög mint a latin, mivel e két nyelven szerezhetünk meg csaknem minden tudásra méltót, és mivel a két nyelv közel rokonságánál fogva egyik a másik megtanulását könnyíti. A grammatical szabály lehetőleg kevés legyen, és csak a legbiztosabbakra kell szorítkozni. Nem helyeselhető, hogy a tanítók évekig gyöttrik tanítványaikat a nyelvtan tanulásával, mert a nyelv értése és könnyű kezelése legjobban elsajátítható válogatott beszélgetésekből és jó könyvek szorgalmas olvasásából; s ezek közül e célra olyanokat kell választani, *melyek nyelvezetük tisztasága mellett tartalmuknál fogva is vonzóak és érdekesek.*

Olvasmányokul ajánlja: Luciant, Demosthenest Herodotot, Aristophanest, Homert, Euripidest, Terenciust, Vergilt, Horacot, Cicerót, Caesart. Míg Agricola a dialecticus, tanulás tárgyaiul csak Aristotelest, Senecat és a történetírókat jelöli ki: Erasmus az első, ki a prosaírók mellett a költőknek épen olyan fontosságot tulajdonít, sőt nála a classicus művek olvasása által eszközlendő művelődés céljából a gyönyörködés, a »delectatio« egyik fődolog. A delectatio érdekében még erkölcsi tekintetben fölmerülhetők aggodalmak sem teszik tartózkodóvá..... »primas tribuerim Luciano, – mondja – ex poetis Aristophani; inter Latinos quis utilior loquendi autor quam Terentius? purus, tersus, et quotidiano sermone proximus, ipso argumenti genere jucundus.«

Mihelyt a nyelv ismeretében a tanulónak elég alapja van, azonnal a dolgok megismerésére kell őt vezetni, mely leginkább görög írók műveiből, mint a tudomány sajátképi forrásaiból nyerhető. – Az ismeretek szerzésénél *különösen az emlékezet kiképezésére fordítandó gond,* mert ez által marad meg a tanultaknak értéke.

Az emlékezet erősítésére szükséges: a dolgok helyes megértése, a gondolkodásban jó rend; és a gondos megkü-

lönbötetés. – Továbbá támogathatjuk az emlékezetet azzal is, ha oly dolgokat, melyeket nehéz megtartani, p. o. a földrajzban helyneveket, mértékeket, declinatio, conjugatio, nemzedéki leszármazásokat, könyvekből nevezetesebb tételket, vagy egyes helyek kezdő szavait s efféléket lehető röviden táblákra jegyzünk, és hálószobánkban a falra akasztunk, hogy szemünk gyakran reájok vetődjék. Az emlékezetet nem szabad csupán grammaticával terhelni. Szintén szükségesek a földrajz, történet és természetrajz köréből vett ismeretek, s ezekben a tanítónak is jártasnak kell lennie, *legalább a meny-nyire a classicusok értelmezésére szükségesek.*

Az sem lehet a grammaticai tanítás célja, hogy egészen úgy írjunk, mint Cicero. – Cicerónak minden áron majmolóit keményen ostromozza. – Cicero óta vallás, állam, erkölcsök, törvények és minden annyira megváltoztak, hogy a ki magát megértetve akar szólani, (pedig a szónoknak mégis ez az első feladata) az sok tekintetben kénytelen másképp beszélni, mint Cicero szólt a maga idejében. *Az igazi utánpótlásnak a classicai írók eleven, szellemi assimilatiójában kell állania.*

Azon sokféle eszmét és szépséget, a mit olvasás útján magadba fölveszel, bensődben a gondolkodással megemésztetni, feldolgozni szükséges, s azután úgy kell saját szellemedből valamit létrehoznod. – *Hasonlóul mint a méhek a méz anyagát nem egy növényből nyerik, hanem bámulatos sürgölődéssel szállnak virágról virágra, melyekből nem is a kész mézet, hanem csak anyagát szívják, azután szájokban és belsőjökben termelik a mézet, melyen nem lehet megérezni e vagy ama virág ízét.*

Legfontosabb a vallásos nevelés, tehát a vallási oktatás is. – Itt legnagyobb súlyt helyez a szentírásnak, mintegy isteni oraculumnak a tiszteletére, és megismertetésére.

Különös gond fordítandó a fiukra 14 éves koruk idején.

Egyik legfontosabb a szülők és nevelők saját jó példája, mert a fiúk különösen hajlandók az utánpótlásra.

Hasonló, sőt még nagyobb gond fordítandó a leányok nevelésére, mert a csábításoknak jobban kivannak téve, szellemük gyengébb, és a félrelépéseikre következő gyalázat nagyobb. Ezeknél az első feladat: kedélyöket szent érzelmekkel tölteni

el; – a második, őket rossz befolyásoktól megvédeni s a harmadik, a henyéléstől megóvni őket. – Ártatlanságukat leginkább a rossz példák veszélyeztetik, és pedig nem annyira azok, melyeket férfiaknál tapasztalhatnak, (ezek társaságától úgysis jobban őriztetnek) mint inkább azok, melyeket rossz vagy együgyű asszonyoknál látnak. – A sokaság bolondságnak tartja a nőket tudományosan képezni ki; de az értelmesekek tudják, hogy ez a legelőnyösebb a nemes és szüzies érzelmek föntartására.

Végre, fiúknál mint leányoknál, az egész nevelés alapját a család körében kell megvetni. *Az egész nevelés lényege abban áll, hogy a szülők tudják, mit kelljen helyesen tanítaniok, a gyermekek pedig engedelmeskedjenek.*

Különösen óvakodjanak a szülők gyermeköket oly pályára vagy oly tudománynak tanulására kényszeríteni, melyre azoknak hajlamuk nincs. *Mert az ember rendesen abban boldogul leginkább, a mihez természettől hajlama van.*

4.

Melanchton Fülöp.

Agricola és Erasmus befolyása alatt fejtette tovább a humanista oktatást *Melanchton Fülöp*, ki azt egyszersmind az egyházi reformatióval kapcsolta össze a legbensőbbben.

Melanchton első tanítója bizonyos Hungarus János volt, kiről maga írja, hogy jeles grammatikus és őt a grammaticában erősen reá fogva, sokra vitte. – Apja halála után öreg anyjának (Reichlin nővérének) házánál Simler György (később jogtanár a tübingai egyetemen) kezdte a görög nyelvre tanítani, úgy látszik, magának Reichlinnak a felügyelete alatt, ki nővérét gyakran meglátogatta, s ez fordította eredeti családi nevét is (Schwarzerd) görögre (Melanchton).

Tizenkét éves korában (1509) küldték a heidelbergi egyetemre, mely a XV-ik század végén, és a XVI-ik század elején, Fülöp pfalcsi választó fejedelem gondozása alatt a legjelentékenyebb férfiak gyűlhelye volt.

Itt tanult M. még Agricola barátainak és tanítványainak körében grammaticai, rhetorikai és dialecticát.

Tizennégy éves korában baccalaureus lett. Ez időben gróf Lövenstein két fiát tanította, s az ő számukra dolgozta görög grammaticáját. Fiatalsága miatt nem akarták »magister artium«-má tenni. Részint ez okból, részint betegeskedése miatt, 1512-ben Tübingába ment.

Ez időben a 35 év előtt alapított tübingai egyetem élénk tudományos harczok színhelye volt. Előbb a nominalismus és realismus irányjai küzdöttek, a tanulókat is két pártra választva. – Az egyetemen az utolsó jelentékeny scholasticus Biel Gábor nominalista volt. – Majd újabb tanítóerőkben jöttek a classicismus hívei, s Melanchton megérkeztekor már kitört a harcz ezek és a régi scholasticismus között. – Bebel, (rhetorica és költészet tanára) és Brassican, kiket M. hallgatott, Reichlin követői voltak, s ő is, mint Reichlin unokaöccse, ezekhez csatlakozott.

Rendkívüli ifjú erélyvel, tanulva és tanítva törekedett sokoldalú és egyetemes műveltségnek úgy megszerzésére, mint terjesztésére. – Tanulta a humaniora-t, a mellett jogot, matematikát, astronomiát. Az orvosi ismeretekért meg nyelvezeteért tanulmányozta Galenust 1514 óta hallgatott theologiát is, mely még akkor egészen scholasticai szörszálhasogatásból állott. Magán tanulmányai a patristikára, és a szentírás olvasására is vezették.

Tizenhét éves korában (1514) magisterré levén, az egyetemen Vergilről és Terenczről olvasott, Ez utóbbit 1516-ban ki is adta jegyzetekkel, és dedicatiójában *az ifjúságnak különösen ajánlja, mint az életnek és a beszédnek mesterét.*

A görög irodalommal is buzgóan foglalkozott. Oekolampadiussal olvasta Hesiodot, fordított Plutarchból, Lucianból, és fordította az Aratust. – Agricolának ez időtájt megjelent »dialecticája« Demosthenes és Cicero beszédeinek tüzetesebb tanulmányozására indította. *) Grörög nyelvtanában mondja, hogy terve volt többekkel, s különösen Stadionnal, Aristotelest kiadni. Az olaszok is – úgy mond – p. o. Politian, Aristote-

*) Excitabar ut in orationibus Ciceronis et Demosthenis argumentorum formas diligentius considerarem!

les eredeti szövegéből voltak képesek gyökerében támadni meg a scholasticusok pseudo Aristotelismusát.«

1518-ban a szász választó fejedelem Reuchlin ajánlatára, a wittenbergi egyetemre hívta a görög nyelv tanárául. – Itt találkozott Lutherrel, és lőn hű barátjává és az egyházi reformatio vezetésében szövetségésévé.

Különben Melanchton inkább csak Luther által vonzatva, s a körülmények által sodortatva, úgy szólván kedve ellenére lépett a tudományos vizsgálódás és az iskolai tanítás köréből az egyházi mozgalmak gyakorlati küzdelmeibe. – Egész lényénél, békülékeny gyengéd érzületénél, gondolkodása és tanulmányai irányánál fogva, nem arra termett, hogy az élet ellentéteinek harczában cselekvőleg vegyen részt. Bármily sokat és nagy szolgálatokat tett is a XVI-ik század vallási reformatiójának sikerére s bármily őszinte meggyőződéssel volt annak hive: de sok szenvedéseit is épen az egyéniségénél fogva nem neki való munka körbe avatkozásának köszönhetette. Sőt még a gondolkodás terén sem a theologia volt az a mező, melyen ő igazán otthon érezte magát. Ő, kinek az ágostai hitvallást írnia, s abban a reformatio dogmaticus tanait formuláznia kellett: az egyetemen nem szeretett theologiai előadásokat tartani. Es bár őszinte kegyelettel és lelkesedéssel szerette a szentírást tanulmányozni: mégis többször kérte Luthert, hogy mentsék föl az egyetemen exegetikai előadásoktól. Valószínűleg a theologiai contraversioktól is félt. *) Európa különféle országaiból ezrivel siettek "Wittenbergbe a reformatio tanait megismerni, és hazájokba elvinni. Melanchtonnak egy ^ egy collegiumán két ezer hallgatója is volt. – így kényszerült a reformatio ügyeért theologiai előadásokat szintén tartani. Azonban kiadott exegetikai műveiben is inkább a classicae philologus lép előtérbe, mint a theologus.

Melanchton mindenekelőtt és egész lélekkel humanista volt. A classicae irodalom és bölcsészet terén kifejtett tevékenységeért, a classica philologia és a humanista paedagogia fej-

*) Halálakor író-asztalán találtak egy czédulát, melyre följegyezte, miért nem fél a haláltól. Ez okokat mindjárt így kezdi: »Discedes a peccatis, liberaberis ab aerumnia et a rabie theologorum.« stb.

lesztéseért és terjesztéseért érdemelte meg és nyerte el a »Praeceptor germaniae« diszuevet. Egyik legkiválóbb ténye, hogy a reformation a legbensőbb szövetségije hozta a renaissance-al, a humanissal. Ez által egyfelől a tudományos élet új irányának vallási érdeket is adott, és a reformatio terjesztésére és javára állított tanintézetek egyszersmind a humanismusnak is iskoláivá lőnek; másfelől pedig a vallási tanok vizsgálásának, s az egész theológiának alapjává s mintegy föltételévé tette az új (azaz humanista) tudományosságot és bölcsészetet, így működvén arra, hogy az emberiség kifejlődésének két nagy eredménye, a görög-római műveltség és a keresztyén műveltség egymást áthassák, s ez által az összes szellemi életnek egy új világa szülessék meg.

E végből azonban vissza akartak menni mindkettőnek eredeti forrásaira, hogy mindegyiket eredeti tisztaságában éleszthessék föl.

Luther, Melanchton és többi társai a vallásos életet különösen az által igyekeznek reformálni, hogy a hagyományoknak s időközben történt fejleményeknek, mint emberi hozzáadásoknak mellőzésével, visszatérnek a szentírásra, mint egyedüli forrására a keresztyén vallási igazságoknak.

A humanisták, s velők Melanchton, az összes tudományosságot, és irodalmi műveltséget az által akarták ujjaszületetni, hogy a középkori scholasticismus, – a barbárrá vált úgy nevezett konyha latinság, és a másod-haramdkézből (arab fordításokból) átvett, Aristoteles és egyéb régi írók, elferdítése ellenében visszatértek a görög-római írók eredeti szövegéhez. Azokat a zárdák czelláiból előhozva, s criticailag a mennyire tudták eredeti tisztaságukba helyreállítva, törekedtek most már a sajtó segélyével terjeszteni, a nyelvek tanításával hozzájuk férhetővé, és az iskolában is a tanulmányok forrásaivá tenni. »A legjobb ratio renascentium literarum – mondja Melanchton – a nyelv alapos stúdiuma, mely a források eredeti szövegét, s a tudásnak azokban rejlő kincseit biztosan föltárja.«

Íme a renaissancenak és reformatiónak már kiindulási irányuk azonosságán alapuló rokonságuk. A classicai szerzők

fölött megindult, s divatba jött criticalai vizsgálódás természet-szerűleg tért át az egyházi életre és a vallási iratokra is.

Azonban a humanismus és a reformatio között Melanchton által megkötött szövetségnek az is lön egyik nagy következése, hogy a városok által már az egyháztól emancipálni kezdett iskolák, s az egész tudományos oktatás ismét az egyház szolgálatába hajtattak – s egyszersmind bizonyos vallási tanok s irányok terjesztésére s érvényesítésére használtattak. – A Melanchton befolyása alatt, és iránya szerint rendezett iskolák egyik fő jellemvonása, hogy bennök a tanítás egész rendjének fő célja az egyház számára lelkészeket és buzgó híveket képezni.

Melanchton 1518. aug. 22-ikén tartá Wittenbergben székfoglaló beszédét »*de corrigendis adolescentiae studiis*«, melyben oktatásügyi programját adja elő.

»Czélul azt tűzi ki, hogy a classicai irodalom alaki és tartalmi ismerete által az ifjúság szívében és lelkében új élet, s új törekvés ébresztessék és tápláltassék.«

»Panaszkodik a tudományoknak Németországban elhanyagoltsága és sülyedtsége miatt, Nagy Károly és Alcuin óta a németek majdnem semmit sem tettek a tudományért. A scholastica Scotiából ment Franciaországba, onnét jött Németországra. És a sok doctores seraphici et cherubici bámulása közben elhanyagolták és elfelejtették a classicusokat. Az egy Aristoteles maradt használatban, de a scholasticusok fordításaiiban reáismerhetetlenül megcsonkított és eltorzított alakban. Minden tudomány, jog, gyógyászat, theologia, logica, physica, ethica, lesülyedve s elferdítve vannak. A philosophia üres fecsegesse vált. – *Ezért kell az összes tudományokban visszatérni a forrásokhoz.* A régi latin Írókat műveljétek, és karoljátok föl a görögöket, a kik nélkül a latinokat sem lehet jól felfogni. *) Eredetiben tárandók föl az igazi Aristoteles, Quintilian, Plinius, a mathematicusok, költők, szónokok, történetírók. Ezeket kell ismerniök úgy a lelkészeknek, mint a

*) Egyik kifejezése p. o. Fontes ipsos artinm ex optimis antoribus haurite, nativum et sincerum Aristotelem, veteres latinos colite, *graeca amplexamini, sine quibus latina tractari recte nequeunt.*«

jogászoknak. Amazoknak héberül is, emezeknek görögül is kell tudniok. E tanulmányok sülyedésével sülyedt az egyház is, és ferdítettet el emberi hozzáadásokkal«, stb.

Később tartott több beszédében szintén fejtegeti, mennyire szükséges theologusokra nézve, nem csupán a szentírás eredeti nyelveinek értése, de a classica irodalom és a bölcsészet ismerete, mert a tudatlanság barbárokká tesz, elsötétíti a | vallást, és a tudományos alap nélkül való theologia megrontja az egyházat.

Melanchton Wittenbergben, élete végéig, 42 éven keresztül tanárkodása alatt rendkívül sokat lendített az iskolaügyön.

Talán legkiterjedtebb és tartósabb hatást gyakorolt az új irányban írt számos tankönyvével, melyek részint a sajtó által egymásután sok kiadást érve, terjesztettek el, részint közvetlen hallgatói által hazáján kívül is több ország számos iskolájába bevitettek. Némelyik Magyarországon az ágost. evangélikusoknál még a XVIII-ik században is használtatott.

Az egész triviumra dolgozott ki tankönyveket. Írt görög és latin grammatikát, dialectikát és rhetorikát. *)

*) *Görög grammatikáját* úgyszólván gyermekkorában írta, és 1513-ban adta ki. A prosodiával kezd, s a μ végű igeformával végzi.

Latin grammatikáját eredetileg egy nürnbergi tanítványa számára írta (Ebner Erasmus), s tudta nélkül adták ki 1525-ben. 1735-ig többkevesebb változtatással 51 kiadást ért. Katholikus iskolákban is használtatott, s 1734-ig Szászország minden tanintézetében be volt véve. Szerinte a grammatika »certa loquendi et scribendi ratio«, s négy részre oszlik: Orthographia, Prosodia, Etymologia és Syntaxis, mindegyiket terjedelmesen tárgyalja.

A *dialectica* tanítására írt 1520-ban egy tankönyvet, melynek feladata volt Aristoteles megértésére előkészíteni. 1547-ben adta ki »Erotemata Dialectices-ét, melyből az első 2 hónapban 3000 példány kelt el. – A diahtikát alaki logikaképen, mint a rendszeres bölcsészetre prope deutikát tárgyalja. »Dialectica est ars et via docendi«, s e célra szolgál: »definiendo, dividendo, et argumentando.« Elsőben is Aristoteles 10 kategóriáját vizsgálja. Azután szól a meghatározásról, az osztályozásról, az ité'etekről, (melyek kategorikusok és hypothetikusok) és a syllogismusról.

Rhetorika tanítására 1519-ben írt »de rhetorica libri tres«. – Ez tulajdonképen előkészítés Cicero és Quintilian rhetorikai iratainak megértésére. Ezekből kellene megismerni a szónoki művészet nagyságát. Az

A quadrivium tárgyairól kevesebbet írt. 1549-ben *Initia doctrinae physicae*-jét adta ki.

Melanchton volt a protestánsok közt az első psychologus. 1540-ben adta ki »De anima« művét.

Az ethica tanítására Aristoteles ethicájához írt commentárt, s 1538-ban tette közzé rövid erkölcsbölcseését. — (*Philosophiae morális epitome*.)

Mіндеzen munkáin kívül részint a tanszékről, részint kinyomatott többféle műveiben sokat tett a classicusok értelmezése és terjesztése érdekében.

Melanchtonnak könyvein kívül másik nevezetes műve az iskolaügy rendezésére, az általa szerkesztett első protestáns tanrend. 1527-ben János szász választó fejedelem Luther ösztönzésére elrendelte az egyházaknak és iskoláknak megvizsgálását, s e vizsgálat eszközzésére Melanchtont is kiküldte. Melanchton, Miconiussal és Menius Justussal bejárta Thuringiát. Azután szintén a választó fejedelem megbízásából adta ki 1528-ban nevezetes »*Visitationsbüchlein*«-jét. Az ebben foglalt szabályzatokkal lett a pápától függetlenül az első (t. i. szászországi) önálló evangélikus egyház berendezve.

Ugyan e *Visitationsbüchlein*-ban állapított meg az evangélikus iskolák első tanrendje is, mely lényegesebb vonásaiban a következő:

»Bevezetésül hangsúlyozza, hogy a lelkészeknek s egyéb tisztviselőknak nem elég, hogy németül olvasni s írni tudjanak, hanem hogy másokat is taníthassanak és igazgathassanak, magoknak is nagyobb tanultságuknak kell lenni. Ezért intsek? a szülőket gyermekeik iskolába járatására *»damit man Leute aufziehe geschickt zu lehren in der Kirche] und sonst zu regieren.«*

De az iskolában is sok a visszaélés. Hogy az ifjúság jól taníttassék, a következők rendeltetnek:

ékekszólás egyik legnehezebb feladat, s mély tanultságot, nagy tehetséget, hosszas gyakorlatot és éles Ítéletet kíván. A retorika a dialectika kiegészítője. »*Dialectica docet, rhetorica movet.*« Az elmélet tanítása magában senkit sem tesz szónokká; ahhoz velünk született »*vis naturae*« és »*copia doctrinae*« is kell. A retorika csupán a »*series, membra et ornament*« orationis-t mutatja. A szók mellett mindig tekintetbe kell venni magát a dolgot is, s ezért a retorika tárgyalja: az *inventi*ót, *disposition* elocutió-t *memóri*át és *pronunciati*ót.«

Mindenek előtt a tanítók a gyermekeket *latinul tanítsák*,: *ne pedig németül, vagy görögül, vagy héberül*, mint némelyek eddig a szegény gyermekeket ilyen sokfélével terhelték, melyek nemcsak terméketlenek, hanem károsak is. Azt is látjuk, hogy a tanítók nem a tanulók hasznáért tanítanak ennyiféle nyelvet, hanem, hogy magok tegyenek szert hírnévre. Továbbá nem kell a gyermekeket könyvekkel terhelni, s e tekintetben is óvakodni kell a sokféleségtől. Végre a gyermekek csoportokra (Haufen) osztandók.

I. *Az első csoportba* veendők az olvasni tanulók. Ezek kezdetben kézi könyvecskéjükből tanulják az a.b.c-ét, miatyánkot, apóst, hitformát s egyéb imádságokat. Ha ezzel készen vannak: akkor Donatust és Catot kell a kezökbe adni egyszerre, amazt olvasni, ezt pedig magyarázva úgy, hogy a tanító a mint egy-két verset megmagyaráz, azt a gyermekek másnap fölmondják, s ekkép lassankint egy sereg szót tanuljanak} mely nálók készletben legyen majdan a beszédhez. E két könyvben addig kell őket gyakorolni, míg jól olvasni tudnak, s e végből a gyöngébb elméjüekkel tovább is kell ismételve tanultatni Donatust és Catot. Ezen fölül, hogy minél több latin szót megtanuljanak, esténként – régi szokás szerint – néhány latin szót kell nekik föladni. E közben tanuljanak írni, s írásaikat naponként mutassák meg a tanítónak. Egyszersmind a zenében (azaz együtt éneklésben) is oktattassanak.

II. *A második csoportban* a már olvasni tudók a grammatikára taníttassanak.

Délután az első órában kicsinyek és nagyok a zenében gyakoroltassanak. Ezután a csoportokat elválasztván, a második csoportnak Aesop meséi értelmezendők és esteli után Mosellanus Paedologiája tanítandó. Ha ezekkel készen vannak, Erasmus colloquiумаiból válogatandók ki a gyermekeknek valók és hasznosak. Este, mikor a fiúk haza mennek, valamely költőből vagy más szerzőből adandó föl nekik egy-egy tétel másnapig megtanulásra (p. o. Amicus certus in re incerta cernitur, – vulgus amicitias utilitate probat Ovid: a tömeg haszna szerint ítéli meg a barátságot, stb.)

Reggel ismét Aesop tanítandó, közben néhány név és ige hajtogatásával. Mídön már a constructio szabályait is tanul-

ták, construáltatni kell velők, Aesop után *Terentius veendő kézbe*, mely könyv nélkül is tanítandó csak hogy vigyázzon a tanító, hogy a gyermekek ne legyenek túlterhelve. Terentius után Plautus néhány tiszta fabulája, p. o. *aularia trinummus*, stb. Általában az egész délelőtt a grammatikára fordítandó. Elsőben etymologia, azután syntaxis, végre prosodia. Ha ezzel készen vannak, ismét elől kezdendő, hogy a *grammatica* jól be legyen tanítva; mert e nélkül minden tanulás eredménytelen. A mely tanító unja ezt a sok grammatizálást, (mert van olyan) az elbocsájtandó.

Hetenkint egy napon, szombaton vagy szerdán keresztyén vallástanítás. Mielőtt a szentírást az ifjak kezébe adnák, kell őket bevezetőül oktatni a keresztyén életre. – Elsőben a miatyánk, az apostoli hitforma, és a tízparancsolat magyarázandó és könyv nélkül tanítandó.

III. A *grammatica* jól begyakorlása után, a legügyesebb tanulókat kiválasztva, alakítandó a *harmadik csoport*.

Ebéd után az első órában ezek is a többivel együtt énekelnek. Ezután következik Vergil fordítása és magyarázata. – Reggel Vergil ismétlendő, és a *grammatica* folytatólagos gyakorlásáért hajlítás, constructiók csináltatása és a különösebb figurás sermonis-t kell megmutatni. Az etymologia és syntaxisban, ha már jól otthon vannak, tanítandó *matrica* is. Valamint, ha Vergillel készen vannak, olvashatják Ovid metamorphosisait: *este pedig Cicero »epistolae familiäres«-eit, és »de officio «-ját.*

A *grammatica* eléggé begyakorlása után fordítsák azt az órát a *dialectica* és *rhetorica* tanítására.

A második és harmadik csoport tanulóival hetenkint írassanak leveleket és verset, s velők latinul beszéltessenek.

Ez utasításokban, mint látható, nincsen sem az oktatás, sem az iskola tulajdonképen szervezve. Egyik sajátsága, hogy sem az egész tanfolyamnak, sem az egyes osztályoknak tartama, vagy évszáma nincs meghatározva. A tanulók inkább csak képzettségük szerint osztatnak három csoportba (Haufe) s kiki csoportjában addig marad, a míg az ott kijelölt képzettséget elérte. A melyik hamarabb készen van, hamarabb véte-tetik át a felsőbbre, a lassabban haladó később. A *gramma-*

ticai oktatás hangsúlyozását, s a szótanulást illetőleg Erasmushoz csatlakozik, sőt túl megy rajta, a mennyiben Erasmus lehető röviden és gyorsan akarja azt elvégezni, Melanchton pedig terjedelmesen és hosszasan. Különben Melanchton eme tanrendje egészen a régi trivium keretében mozog, de "legalább a latin tanítást illetőleg humanista irányban. Csak-hogy a görögöt, melynek tanulását 1518-iki programjában annyira hangsúlyozta és első helyre tette: itt egészen mellőzi!

Általában úgy látszik, hogy talán türingiai egyházlátogatásai alkalmával tett tapasztalatai folytán, 1518-iki programját oly magas eszménynek találta, hogy meg sem merte kísérteni annak már most valósítását egyebütt, mint a wittenbergi egyetemen, és a viszonyokhoz alkalmazkodva, megelégedett oly tanrendet adni, mely gyökeres reorganisatio helyett a létezett tanítást javítja, humanista irányba tereli, s az egyháznak ügyesebb tanítókat és kormányzókat nevel.

Az új oktatás nagyobb szabású s önálló szervezése Sturmnek és Melanchton tanítványának Trocendorfnak, e két kiválóan szervező szellemnek volt föntartva.

Melanchtonnak egész Szászországban életbelépttetett azon tanrendjét*) az iskolákban, rövid idő alatt, bár különféle módosításokkal, elterjesztették Észak-Németországban, Bugenhagen, Myconius, Justus Jónás, Urbánus és Menius **)

Jelentékenyen tökéletesítette Bugenhagen, a tananyagot; is bővítette, s a csoportból 4 osztályt csinált. A század vége felé a 3 csoportú és a 4 osztályú iskolák többnyire 5-6 osztályúakká emeltettek, és a 6 osztály maradt sokáig az észak-német prot. gymnasiumokban a normális szám.

Miután ez idő szerint a külföldre ment magyar ifjak (s épen a reformatiónak itthon behozói) majd mind Wittenbergben tanultak; Magyarországon is a reformatio első éveiben állított iskolákon alkalmasint e tanrend szerint tanítottak.

Azonban, ha tanrendjével sokat tett is Melanchton a • vidéki iskolák javítására s némi rendezésére, de a humanista

*) Ezért inkább »Sächsische Schul plan« név alatt ismeretes.

**) Dél-Németországba is bevitték Bucer, Breuz és Schnepf; de ott nemsokára Sturm rendszere terjedt el.

oktatás előbbvitelére, azt hiszem, ennél fontosabb volt a wittenbergi egyetemen működése, részint nyilvános előadásaival, részint »schola privat-jával« és emberek képzésével, részint tanácsaival.

A wittenbergi egyetemen a reformatio előtt alig volt egypár száz tanuló. Melanchton idejében három ezernél többre szaporodtak Európa majd minden országából. – Mint említém, Melanchton némely collegiumait két ezerén is hallgatták.

Egyetemi előadásain kívül egy szűkebb kört alakított magánál az 1519-től 1529-ig tartott schola privatájában, melybe közös élelmezésre és tanulásra vett fel oly ifjakat, kiknek vagy az egyetemi előadásokhoz kellő előismeretek megszerzésére volt szükségök, vagy a tanítás s tanulás módjába akartak közelebbről beavattatni. – E schola privatában főleg a görög és tiszta latin nyelv és grammatica tanulásával, s classiciai írók értelmezésével foglalkoztak.

Így képezett Melanchton több kitűnő tanfőúr, keze alól kerültek ki Neander, az ilfeldi gym. rectora és rendezője, Wolf, Fabricius, és Trotzendorf is.

Továbbá nagy befolyást gyakorolt még Melanchton az iskola ügyre, részint tanítványaival idegen országokban folytatott levelezései által, részint hozzáforduló hatóságoknak adott tanácsaival. – így a többek közt a nürnbergiek elválasztották alapítandó gymnasiumuk rectorává. Ő ez állást nem fogadta el, mert »nem akart Wittenberg és a fejedelem iránt hálátlan lenni, és mert nem érezte magát erre alkalmasnak.« Jellemző az azon korban a humanismus első vezetőinél uralkodott fölfogásra, hogy miért nem tartotta magát alkalmasnak egy gymnasium vezetésére? »Mivel erre rhetorikai tehetséggel és képzettséggel megáldott ember kell, a ki az ifjúságot is képes legyen rhetorikailag képezni. *) Az ő irálya száraz, szabatos, nem virágos és nem ékes. A gymnasium tanítójának a beszéde pedig virágos és szépségben gazdag legyen.« – Ezért maga helyett adott jó tanácsokat és Camerariust ajánlotta.

*) Sturmnál már az egész gymnasiumban minden fölött a rhetorikai képzés uralkodik.

Melanchton, és a wittenbergi egyetem közvetlenül is nagy befolyást gyakoroltak a magyarországi reformation és iskolaügyre.

1523-tól 1560-ig, Melanchton haláláig 442, 1560-tól 1599-ig 376, tehát a XVI. század 78 éve alatt ezernél több magyar ifjú jegyeztetett be az egyetem anyakönyvébe.⁸⁾ Azonban 1592-ben az ott levő 25 magyar ifjú, mivel vonakodott aláírni a »formula concordiae« cím alatt ismeretes lutheránus hitvallást, fejedelmi parancscsal elűzetett. Ettőlfogva magyarok gyéribben, s csakis ágostai hitvallásnak látogatták Wittenberget.

A magyar ifjak külön társulattá (bursa) alakultak. Erre az első lépés már 1548-ban megtörtént ugyan, de a társulatot, úgy látszik, csak 1555-ben szervezték. Legalább ekkor állapították meg szabályait, melyeket az egyetem rectora 1571-ben erősített meg. E szabályokban a társulat tagjait vallásos buzgalomra, szorgalmas és erényes életre, kihágások s büntények elkerülésére, s magyar ruha viselésére kötelezik. – A társulatnak külön pénztára is volt. Tagjai magok közül évenként seniort választottak, ki társaik fölött bizonyos felsőséget gyakorolt, vizályaikat kiegyenlítette, panaszait orvosolta, összehívta és vezette gyűléseiket, melyeken részint a társulat közös érdekei fölött tanácskoztak, részint tudományos kérdések fölött vitatkoztak.⁹⁾

Körülbelül innét származik a magyar protestáns – különösen a reformált – collegiumokban is a tanulók közül választott senior tiszte. Hogy p. o. a debreczeni ref. collegium rendezésénél a wittenbergi egyetemen épen ez időben érvényes szabályzatokat fölhasználták, az 1657-ben hozott iskolai törvények czíme világosan mutatja. *)

*) »Leges Scholae Debrecinae 1657. statutae ex legibus academiae wittenbergensis superioris saeculo Anno ebristi 1571 statutis, scholae item s-patakiniae et pristinis Imjus ejusdem scholae illustris debrecinae collectae.« (Tiszántúli ref. egyh. ker. levéltára.) Ez a fönnebiekkel összevetve, úgy is érthető, hogy talán a wittenbergi magyar bursa épen 1571-ben a rector által megerősített szabályait használták föl. Vagy legalább azt szintén tekintetbe vették.

A wittenbergi egyetemen tanultak a reformatiónak hazánkban első hirdetői s a protestáns iskolák első szervezői, így p. o. Batizi, Dévai Bíró Mátyás, Stöckel Lenard a bártfai akkor mintának tekintett iskola rendezője és igazgatója; – Kopácsi István, Balsarati Vitus János (1560. tért vissza Wittenbergből) szikszói Fabricius Balázs, a sárospataki ref. iskola első tanárai; – Erdősi János, Heltai Gáspár, Honter János, az erdélyi szászok reformátora, és a szász iskoláknak az általa 1543–44-ben kidolgozott »Constitutio scholae Coronensis« szervezője; – Schaeseus Keresztély; stb. – 1558-ban Wittenbergből hívják a debreczeni ref. iskola-igazgató tanító-jául Somogyi Melius Pétert.

A magyar ifjak, különösen Melanchton életében, nagy előzékenységgel fogadtattak, s ő maga többekkel állandó barátságban s levelezésben maradt, így p. o. Erdősivel, Dévaival, Stöckellel stb.

5.

Sturm János.¹⁰⁾

Az eddig ismertetett humanisták paedagogiai elveinek rendszerezője, jelentékenyen tovább vivője, és a humanista oktatás legnagyobb szervezője: *Sturm János*, kinek életét és kiképzetését is közelebbről meg kell ismerünk, hogy tárgyunk fejlődésének menetét tisztábban láthassuk.

1) **S t u r m élete.**

Született 1507. október 1-sőjén Schleidenben (Eifel). – Atyja gróf Manderscheid D. jószágigazgatója volt, s mérsékelt jövedelméből 14 gyermeke neveltetéséről kellett gondoskodnia. Szerencséjére a tehetséges voltát korán eláruló kis Jánost a gróf már 9 éves korában házába vette, és saját fiaival együtt neveltette s taníttatta. így már zsenge korától oly kiképzésben részesült, minőt apja, anyagi helyzeténél fogva sem adhatott volna neki. (Epist. class. I. 1.) Néhány évig a grófi háznál tanult Dalbertől. – 1521-ben a fiatal gróffokkal együtt, továbbbi kiképzetésökért, Lüttichbe küldték a hieronymitáknak főnnebb ismertetett humanista irányú, 8 osztályú iskolájába, mely azon időben egész Németalföldön s Németországban

talán a legjobb, s kétségkívül a legrendezettebb tanintézet voít. Itt tanult három évig, s valószínűleg a felső osztályokat végezte. Erre mutat azon körülmény, hogy innét a löveni egyetemre ment, s ezt gyaníttatja azon későbbi elbeszélése (Ep. class. I., 8.), a mely szerint 1521-ben »még mint ifjoncz, s csaknem gyermek« Terencz Phormiojának nyilvános előadásában Geta szerepét játszotta. Öregségében is örömmel emlékezik vissza, mennyi hasznot merített e szerep tanulmányozásából és begyakorlásából, melynél sem a tanítók, sem tanulótszai nem segítették.

Mint láttuk, a »közös életre egyesült testvérek« kísérletek meg először, a lüttichi gymnasiumban, – s meglehetősen sikerrel – a tanítást meghatározott tanfolyamban, s egységesen szervezni. E szervezet a fiatal Sturm fogékony lelkére maradó és oly termékeny benyomást gyakorolt, hogy később rendszerének megalkotásakor ezt fölhasználta, a tanítás be rendezésénél. A dolgok mélyére hatoló és alkotásra képes szellemének a legfényesebb bizonyítéka az, hogy oly élesen fölismerte a még hiányos szervezetben a maradó értékű motívumokat, és helyes célzatokat.

1524-ben Louvainbe ment, a Buslidius Jeromos, Erasmus barátja által a latin, görög és héber nyelv s irodalom művelésére néhány év előtt alapított collegium trilingue-be, hol a görögöt Rüdiger Resciustól, a latint Goclenius Conradtól hallgatta. – Itt együtt tanult több kitünőbb tehetségű fiatal emberekkel, kik utóbb hazájok vagy épen koruk nevezetes embereivé lettek, s ezek között a majdan jeles történetíróval, Sleidanus Philipsonnal, *) kivel a benső baráti összeköttetést egész életében megtartotta.

Tanult ugyan matematikát, physikát s astrologiát, sőt midőn magister artium lett, a jogot is elkezdte tanulni; ⁿ⁾ de tanulmányainak főtárgyait mégis állandóul a görög, s különösen a latin nyelvek s irodalmak képezték. Kiváltképen pedig Ciceróval foglalkozott előszeretettel. Cicero leveleihez

*) Ez a Sleidanus írta meg a smalkaldi szövetség történetét; és Ugyanennek a könyve szerint tanították az egyetemes történetet az eperjesi collegiumban 1667-től, sőt még a 18-ik században is.

1558-ban irt előszavában említi, hogy már Löwenben mint győzte le lelkesedésével és szorgalmas olvasgatásával azon nehézségeket, melyeket a korabeli tudósok Ciceróban találtak'. Azon időtől óta mindig Cicero képezte tanulmányozásának és tanításának fő tárgyát; ezt tekintette a latin nyelvnek és irány-
nak, az ékesszólásnak, sőt majdnem az egész antik műveltség-
nek követendő eszményéül. Igaz, hogy nem annyira a régi ró-
maiak családi, állami, társadalmi életének, művészetének, s élet-
nézeteinek mélyebb ismeretébe akart behatolni, – hiszen a tör-
téneti és régiségtani ismereteket is, ő csakúgy, mint a korabeli
többi humanisták, inkább csak a kifejezések megértésére hasz-
nálták; – mint főleg elsajátításáért a szép latinságnak, a
cicerói nyelvezetnek, melyet akkor már »az alpesekben innen
is kezdtek a középkori barbár latinság ellenében a műveltség
mértékéül alkalmazni.«

A közélet nyelve, már rég idő óta, Európa-szerte a latin volt,

A humanismus terjedésével, Agricola, Erasmus, Me-
lanchton s társaik győzelmes fölléptével, az irodalomban mint
a társaságban már-már a szerint tekintettek valakit elmaradt
barbárnak, a sötétség emberének, vagy fölvilágosult, a kor
színelvonalán álló művelt embernek, durvának, vagy finomnak
és elegánsnak, a mint a közhasználatban elrontott, vagy a
classicaai tiszta latinsággal beszólt és irt. Az új irány érdeké-
ben rendkívüli hatást tett »Epistolae virorum obscurorum«-ban
a legélesebb gúnynyal a konyha latinságot beszélő emberekben
ostorozták egyszersmind a tudatlanságot, a durvaságot, és
a haladás ellenségeit, A classicusoknak, – s természetes,
hogy közöttük a legnagyobb latin ékesszólonak: Cicerónak
utánzása kezdett divatba jönni. És pedig mint nagymérvű
újításokkor és új divatoknál szokott történni, a nagymestere-
ket sokan egyoldalú túlhajtásokkal s inkább külsőségeikben
majmolták, mint műveik belső lényegét és szépségét igyekeztek
követni. – Ezért már Erasmus éles satyrával támadta meg
az ilyen Ciceronianusokat, a kik mindjárt Ciceróval egy-
rangú szónokoknak képzelik magokat, mihelyt egy körmonda-
tot azzal végeznek, hogy »esse videatur«. A ciceronianismns
terjesztésére szolgálta Adrian bíbornoknak Baselben 1518-ban

megjelent könyve is »de sermone latino« Ciceróból szedett szók és phrasisok gyűjteményével. E munka még Lüttienben Sturmra szintén nagy benyomást tett, s talán ez is egyik eszközül szolgált arra, hogy kora művelődésének menetét követve, kiváltképpen Cicero tanulmányozására adta magát; s a ciceronianus-maradt egész életében egyik eszménye, melyet érvényesíteni igyekezett, mint tanfőrfő az iskolában, s mint író a theológiában, politikában, s más irodalmi művekben. De kiválóbb szelleme és jó ízlése mindig megőrizte az Erasmus által kigúnyolt majmolástól, sőt kortársai között kevesen voltak képesek a nagy római szónokot oly alaposan fölfogni, s retorikailag mint nyelvezetében oly öntudatosan fölhasználni, mint ő.

Őt évig tanult Lövenben. Úgy látszik, gróf Manderscheid itt már nem támogatta, mert pár év múlva szükséggel küzködik. Apjától is nehezen tud néha néhány tallért kapni. 1527-től fogva kénytelen egyszersmind tanítással keresni kenyerét. Szintén anyagi nyereség reményében vállalkozott Rescius tanár társaságában, classicus művek kiadása céljából, egy nyomda állítására, melyhez apjától is nyert némi pénzölőget. (Azon időben a tudósoknál szokás volt nyomdákat állítani, vagy kezelni). Nyomdájokból Terentium, Xenophon »nevezetességeit«, Christostomus és Hornert is kiadták. 1529-ben Sturm az újban nyomtatott könyvek egy részét Parisba vitte eladni. Üzleti ügyeinek elvégzése után életfoglalkozást kellett keresnie. Az orvosi pályát választotta s Parisban egy pár évig az orvosi ismeretek tanulásával foglalkozott. Azonban, mint az általa 1531-ben kiadott latin Galenus előszavában mondja, meg kellett győződnie, hogy a gyógyászatnak különösen gyakorlására egyáltalán nem való; s vonzalmának engedve, egész erélylyel ismét a humanisticus tanulmányok folytatására adta magát.

Ez időben Parisban is élénk irodalmi és tudományos mozgalom volt. Az I. Ferencz király által alapított collegiumban docensekül működött újabb erők már-már biztosították a humanista irány számára a győzelmet, s még csak a Sorbonne képviselte a középkori scholasticismust, E mozgalomokba sodortatott bele lassankint Sturm is, kinek classicai tanultsága, szép irálya, szónoki szép előadása, és különösen a tárgy jó módszerrel kezelése, a legműveltebb körökben csakhamar föl-

tűnt. Bellay bíbornoknak és a tudós Budens Vilmosnak meghívására, orvosi szaktanulmányairól lemondott és 1530–1537-ig a College royal-ban tartott előadásokat görög és római írókról, különösen Ciceróról; ezenkívül Agricola Rudolf nyomán*) előadta a dialektikát, melyet épen oly sürgősen reformálandónak látott, mint a latin nyelvet. Kényes viszonyok között történt fölléptét rendkívüli siker jutalmazta. Előadásait oly tömegesen hallgatták, mint a legelső rendű tanárokéét. Nemcsak tanulók, de már kész tudósok is látogatták óráit, p. o. Ramus Péter is. »Bámulták a fiatal tudósban (mondja Ramus) az ép oly logikus gondolkodót, mint ékes előadót, és a régi remekíróknak jó módszerrel értelmezőjét. Hallgatóit meglepték gazdag irálya, és az előadottaknak ügyes gyakorlati alkalmazása; oly tulajdonok, melyeket az egyetem tudorainál nem találtak. Ő volt az első, ki a párisi egyetemen az újabb dialektikát vagyis logikát elő merete adni, a scholastica bölcseszett ellenében.«

Miután megházasodott, egy pensionatust állított, melybe előkelő ifjak léptek be, s melyből meglehetősen nagy jövedelmet nyert. Tudósok és más kitünőségek keresték ismeretségét, maga Ferencz király is kegyeiben s bizalmában részesíté. – Erasmus, Melanchton, Bucer levelezésben álltak vele.

A reformatio hullámai Parisba is elhatoltak. Sturm, különösen a strassburgi humanistákkal (Bucerrel és Hedionnal érintkezése, és Bucer iratainak olvasása folytán) a reformatio buzgó híve lett. Parisban maga Ferencz király is hajlandónak mutatkozott az egyházi viszonyok javítására. Sturm 1534-ben a királynak és a püspöknek, Bellay bíbornoknak megbízásából, azon kérelemmel fordult Melanchtonhoz, Bucerhez és Hedionhoz, hogy jöjjenek Parisba, a királylyal ez ügyben értekezni. De minden fáradozása eredménytelen maradt. A felhívottaknak részint a király iránti bizalmatlansága, részint némi dogmaticus nézeteikhez makacsul ragaszkodása miatt, a találkozás nem jöhetett létre, s a király, – kit a német refor-

*) Se rattachant á Rudolph Agricola, il fut le premier a enseigne á Paris les principes de ce savant restaurateur de la philosophie. Schmidt vie et les travaux de J. Sturm, 10. 1.

mátorok bizalmatlankodása is kedvetleníteti, nem sokára a párisi protestánsok némely túlhajtásai folytán, s a nagyobb befolyásra vergődött katolikus párt által ismét más irányba tereltetett. Parisban egy pár év alatt az egyház békés átalakításának reményét borzasztó zavarok és üldözések váltották föl. Sturm buzgó protestáns, de nem tartozott a zeloták közé; azonban épen higgadságánál és nagy befolyásánál fogva, mint egyes közvetítőtől tartottak, s ezért ő is annyira üldözés tárgyává lön, hogy élete többször veszélyben forgott. Ily körülmények közt értesíté 1536-ban Strassburgból barátja Bucer, hogy ott az újonnan szervezendő tanintézet igazgatójául választották meg. Sturm a följánlott állást elfogadva, a következő év elején Strassburgba ment.

Strassburgban már 1501-ben tett Vimpfeling, a városi hatóságnál kísérletet, egy felsőbb iskola állítása iránt; de sikertelenül. A reformatio elfogadásával a zárdák megüresedtek, s az azelőtt bennök adott tanítás is megszűnt. 1524-ben a lelkészek kérték a városi hatóságot, hogy az üres zárdákban legalább elemi iskolákat állítsanak az egyházi javak jövedelméből; de ez is csak néhány év múlva volt kivihető. E közben gyermekeik tanításának szükségét a város lakosai mindinkább érezték, és magánosok vállalkoztak az üresen állott zárdá-épületekben 2–3 osztályból állandó iskolai tanfolyamok nyitására, melyek csakhamar megnépesedtek tanulókkal. Egypár ily iskola élén kitűnő tanerő állott, p. o. a dominicanusok zárdájában Sapidius, Schlatstadtból. Később a Szt. Tamás collegiumban a város első tudósai s reformátorai tartottak előadásokat, Bucer, Capito s Hedion a theológiából, mások latint, görögöt, héber nyelvet és matematikát tanítottak. – Végre 1528-ban a város kezébe vette az iskolaügyet. A jónak bizonyult magániskolákat nyilvánosakká tette, a tanítókat szaporította, fizetésöket megállapította és a régi zárdajövedelmekből biztosította; tanintézeteknek engedély nélkül állítását megtiltotta, és az összes tanintézetek fölött a felügyelet gyakorlására három scholarchat választott. Azonban épen a felügyelet folytán tűntek ki mind jobban a tanításban rendezetlenségnek, és a szervezet hiányának káros következései. Ez vezette Bucert és társait azon gondolatra, hogy a szétszórva és szétágazva

működő tanerőket szedjék össze egy nagyobb szabású, jól organisait intézetbe, s azt egy kitűnő tanfőrfő egységes vezetése alá adják. E feladat megoldására ajánlották a strassburgiaknak Bucerék Sturmot.

Sturm Strassburgban egy évig foglalkozott az új intézet előmunkálataival, s tanácskozott az illetőkkel. Ez idő alatt dolgozta ki, s terjesztette 1538 elején a városi hatóság elé egész tanrendszerét, melyet »*de literarum ludis recte aperiendis liber J. Sturmii*« cím alatt 1539-ben ki is adott¹²⁾. E tervzet szerint rendeztetett be és nyitattott meg a dominicanusok zárda-épületében 1538 május havában az új gymnasium. A többi latin iskolák (a külvárosokban 3 elemi latin iskola kivételével) bezárattak, s valamennyi 6-16 éves fiú az új iskola kezdetben 9, később 10 osztályában tanítottat.

Sturm 1565-ben, miután a követett módszer és a tanítás eredményeinek megítélése érdekében minden egyes osztályt tőzetesen megvizsgált, részint ez alkalommal, részint a kezdet óta tett tapasztalásai szerint, a tanterv részletein némi módosításokat tett, s ehhez képest, és némely hézagok kiegészítésére a tanítóknak újabb módszeres utasításokat dolgozott ki, melyeket 1565-ben »*Epistolae classicae*« cím alatt nyomattott ki.

E két munkája tekintendő egész rendszerének forrásául. Minden egyéb műveiben csak ezek commentálását, s egyes részletek bővebb kifejtését találjuk.¹³⁾

Sturm gymnasiuma néhány évtized alatt Európa egyik leghíresebb s valóságos minta-intézetévé emelkedett, melybe különféle országokból s a társadalom minden köréből sereglettek össze a tanulók. Fejedelmek, herczegek s más előkelők számosan siettek fiaikat oda küldeni. 1578-ban már több ezer növendéke volt az intézetnek.

II. Miksa császár (I. Miksa magyar király) 1566-ban, a város kérelmére elismerő kifejezésekben, akadémiai tanfolyamra is adott szabadalmat. A Sturmnek már első munkájában*) ide is vonatkozó terve szerint megújított tanfolyamban tartottak a régi és új e végre hívott tanárok theologiai, jogi, orvos-

*) De lit. lud. rect. ap. »*distributio publicorum lectionum*«, s ettől fogva következő szavakban.

tani s bölcsészeti előadásokat, s a tanulók a baccalaureatust, meg az artium et philosophiae magisterséget nyerhették el. A város megbízásából dolgozta ki Sturm az »Epistolae academiae«-be (Argentorati 1569) részletes-berendezését az Akadémiának, melynek perpetuus rectorává választott. Körülbelül az volt az első oly felsőbb intézet, mely a gymnasium és az egyetemek között foglalt helyet, s melyhez hasonlókat (bár tökéletlenebb berendezéssel) azután Németországban többet is állítottak »akadémiai gymnasium« név alatt. Úgy látszik, Strassburgban is csak átmeneti intézménynek tekintették az egész akadémiát, s 1621-ben az meg is nyerte a szabadalmat, melynél fogva négy tudomány-karral ellátott, s tudorság adományozására is jogosított, teljes egyetemmé emeltetett.

Sturm a strassburgin kívül még több gymnasiumot is szervezett személyesen. Így p. o. a herczeg meghívására Bajorországban a lauingenit, (akkor írta 1565-ben a scholae lauingenae-t), majd a trarbackit és a hornbachit. Ezeket, a vidéki viszonyokra tekintettel, ő is a strassburginál szerényebben (p. o. csak öt osztálylyal) rendezte be, de rendszere paedagogiai lényegét szigorúan megtartotta.

Negyvenhárom évig volt Sturm a strassburgi tanintézetnek igazgatója s valódi vezetője. E mellett— bár főleg az első években, betegséggel is sokat kellett küzdenie, — idejének és erejének nagyrésztét theologiai, s még inkább politikai és diplomatai ügyek vették igénybe. Különösen képesíték erre nagy műveltsége mellett, ügyessége, tapintatossága, az emberekkel szerencsés bánása, és úgy élő *szóval érintkezéseiben, mint írásaiban mindenki által gyönyörrel élvezett cicerói szép előadása*. E tulajdonain kívül még békülékeny és békítő szellemével, s azon kor diplomatai között ritka igazságszeretetével, és becsületes jellemével nyerte meg az egymással szemben állott vallási és politikai pártok vezéreinek és fejedelmeinek is bizalmát. Ilyen egyéniségénél, és már Parisban szerzett, és azóta folyton szaporodott nagy összeköttetéseinél fogva lett ő kiválóan alkalmas az ellentétes táborok között közvetítő szereplésre, néha igen kényes és veszélyes diplomatai missiókra, így bízott meg többször és ismételten a strassburgi tanács, azután a protestáns rendek, — majd a francia király, — által

diplomatai küldetésekkel az angol, majd a francia királyhoz, a donauwörteri táborban levő protestáns fejedelmekhez, azután a vallásügyi tárgyalásokra Hagenauba és Wormsba 1540-ben, majd azok folytatására 1541-ben Regensburgba küldetett stb.

A jelen munka kerete nem engedi meg közelebbről ismertetni különben rendkívül érdekes diplomatai tevékenységét s missióit, melyekben, ha főcélja, a pártok kibékítése s az európai keresztyén társadalomban az egység helyreállítása végre sem sikerült, de jó szolgálatait mindegyik fél elismerte, s úgy V. Károly, I. Ferdinánd és II. Miksa császároknak, mint Franciaország, Anglia, Dánia királyainak s egyéb fejedelmeknek becsülését és bizalmát nyerte meg. – Sturm azon hitben ringatta magát, hogy az egyházi szakadás még nem átkidalhatlan, s törekvéseinek főcélja volt magokra a vallási tanokra, a cultusra és az egyház szervezetére is kiterjedő szükséges reformok mellett az egyházban az egységet ismét helyreállítani. Ezt, ha a történet által nyújtott tapasztalások folytán ma már egy nagy illúsióknak kell is tekintenünk, de akkor Európában sok emelkedett szellem, mivel nagyon óhajtotta, lehetőnek is gondolta és reménylette. E törekvésből érthető meg, miért igyekezett az ellenkező táborok mindegyikével jó viszonyt fõntartani, és hol egyike, hol másika részérõl megbízatásokat vállalni, mely miatt Räumert jellembeli ingatlanságot és következetlenséget vet szemére, Marbach¹⁴) pedig német és protestáns érzületének tisztaságát is megtagadja.

Késõbb, midõn a római kath. egyház és a Protestantismus kibékítése elérhetlennek bizonyult, legalább a protestáns pártok és felekezetek egyesítésén fáradozott.

Sajátságos, hogy azon kornak három legnagyobb humanista paedagogusa, Erasmus, Melanchton és Sturm nem foglaltak el a vallási küzdelmekben merev felekezeti álláspontot, s legtávolabb maradtak a felekezeti zelosítástól. Erasmus be sem lépett az actióba, sõt határozatlan ide-oda ingadozó maradt. Melanchtont és Sturmot a békülékenység, és közvetítésre hajlandóság jellemzik. Talán éppen humanista műveltségük, és az ember nevelésére irányzott paedagogiai idealismussal emelte õket jó részben túl a dogmatikai scrupulosításokon.

Hogy azonban Sturm, bár politikai s magasabb culturalis célok érdekében részletekben engedményekre volt is hajlandó, mindamellett Erasmus ingatagságától távol, az egész vallási életet átható határozott irányú reformatio híve és buzgó református volt; bizonyítják a III. Pál pápa által 1537-ben bibornokokból alakított reform-bizottsággal való polémiája; a hugonották önfeláldozó gyámolítása, és a strassburgi lutheránusok türelmetlensége elleni föllépte.

Sturm barátaival Bucerrel és Hedionnal a reformatio helvetiai irányához csatlakozott. A Szászországban Luther által kezdeményezett reformatio, és a svájci Zwingli-Calvieféle irányok hívei sokáig nem annyira két felekezetet, mint inkább csak két pártot képeztek. Strassburgban is úgy a lelkészek, mint a gyülekezet tagjai között voltak mind a Luther, mind a Calvin-féle iránynak hívei, de békében együtt élve működött kiki saját hite szerint. Azonban Melancthon Fülöpnek 1560-ban bekövetkezett halála után mind erősebben növekedett a gyűlölet a két felekezet között. Strassburgban a lutheránus lelkészek jutottak túlnyomó befolyásra; fokozódó indulatossággal kezdtek izgatni a »Calvinisták« és Philippisták« ellen. Egy új lelkész: Pappus 1578-ban a városi tanács elé terjesztette elfogadás végett a formula concordiae-t, s egyszersmind 68 tételt bocsátott közzé a máskép gondolkodók elkárkoztatására és a református sympathiak kiirtására.

E türelmetlenség ellen föllépett Sturm többször a tanácsban tartott beszédeivel, s utoljára szintén a tanácsban fölolvastott Anti Pappus polemicus iratával. A rendkívül heves és szenvedélyes theologiai vita folyamában később Sturm is – mint ő maga sajnálattal jegyzi föl – néha kiragadtatott mérsékletéből. Kezdetben figyelmeztette a város atyáit a veszélyre, mely Pappus törekvésében fenyegeti az egyház békéjét, s a városnak és akadémiájának dicsőségét; figyelmeztette őket, hogy a máskép gondolkodók elnyomásával igazolnák azon üldözéseket is, melyeket a protestánsok katolikus országban szenvednek. – A scolarok előtt felolvasott egyik utolsó expose-jában kifejtett érvelése sokkal jellemzőbb Sturmra és irányára, mint hogy elhallgathatnám.

»Ani engedjük meg – úgymond – hogy Pappus tételei teljesen igazak *elméletben*, de mily rendkívül nehéz azokat gyakorlatilag érvényesíteni ebben a világban, melyben a tévedések oly gyakoriak. Ki legyen bíró a hitbeli controverziákban? Pappus szerint az egyház. De a protestantizmns értelmében vajjon az egyház csalhatatlan-e? s egy abstractio-e? és nem az élő tagok összeségének testülete-e? Ha tehát az egyháznak kell ítélni, ez annyit tesz, hogy az emberek lesznek a bírák. Ámde, hol a biztosíték, hogy ezek az emberek tévedéstől mentek lesznek? Ám megengedi, hogy az embereknek joguk és kötelességük a mit tévesnek tartanak, azt megczáfolni, de tiltakozik az ellen, hogy e miatt anathemával sújthassanak.¹⁵⁾

Eleintén a senatus Sturm szavaira hajlott, de a szenvedélyes harcz vége mégis az lön, hogy a formula concordiae elfogadtatott, és Sturmot a tanács 1581. decz. 5-ikén »öregsége, s egyéb okok miatt« a rectorshipből elbocsátotta; azonban meghagyta azon jövedelmeinek élvezetében, melyeket mint Szt. Tamás canonicusa húzott.

Sturm elbocsátása ellen fölebbezett a birodalmi törvényszékre Spejerba; de pere csak halála után fejeztetett be. helyébe rectorul Junius Menyhért választatott, ki hosszas vonakodás után csak azért vállalkozott, nehogy Sturm ellenei közül tegyenek igazgatót, ki az intézet paedagogiai jellemét is egészen megzavarhatná.

A hetvennégy éves öreg, az általa alkotott és európai nevezetességre emelt tanintézetnek 43 évig viselt rectorshipéről elúztatva, végnapjait Strassburg mellett levő northeimi jószágán töltötte; hol azonban szintén sok zaklatást és nyomort kellett szenvednie.

Még Parisban léte idejéből keletkezett ismeretségeinél fogva is mindig közelebbi összeköttetésben maradt a francia reformátusokkal. A hugenottáknak Franciaországban üldöztetése idején háza Strassburgban mindig nyitva volt a menekülők előtt, s vagyoni áldozatokkal is nagy mértékben szolgált segítségére. Ügyöket mindenképen igyekezett előmozdítani. Egyes előkelő reformátusoknak, és Németországból a hugenották segítségére menő csapatok költségeire, személyes hitelével, jótállására nagy összeg kölcsönöket szerzett. A szent Bertalan

éj *) után ez adósságok terhe egészen nyakába szakadt. Több mint 16 éven keresztül kellett a kamatokat is magának fizet*nie, **) mely miatt Northeimban már edényeit is kénytelenítette elzálogosítani. Hasztalan fordult mindenfelé, hasztalan járt közbe érdekében az angol követ is Franciaországban, üres biztatásoknál egyebet nem kapott; és kevéssel halála előtt a hitelezők a tőketartozást is rajta vették meg. (Csak halála után 30 év múlva fizette ki örököseinek a Condé ház ez adósságokat, melyek akkor már a kamatokkal 81 ezer livrere rúgtak.)

E bajaihoz járultak családi veszteségei; már előbb feleségeit, és két házasságából származott három, gyermekét temette el.

Azonban mind e csapások, a szenvedett méltatlanság, a hitelezők zaklatása és szemei világának csaknem teljes elvesztése sem voltak képesek kedélye nyugalmit megzavarni. Northeimban fejezte be Miksa császárhoz intézett munkáját »de bello adv. Turcas gerendo«, melyben tervet ad a törököknek Európából kiűzetésére, vagy legalább támadásaik ellen biztos védekezésre.

Az egész tervezet egy nagy tanultságu kiváló észnek, de főleg katonai dolgokban végre is csak dilettánsnak a műve, s sajtóságos keverékét képezi a fantasticus és az életrevaló eszméknek. Reánk, magyarokra nézve, annyival érdekesebb, mert benne egyik fő védelmi eszközü a *határőrség fölállítását indítványozza* egészen azon alapon, a mint az idő folytán csakugyan létre is jött.

Nevezetesen a törökök betörései ellen legbiztosabb, sőt szorin te eyyedül biztos rendszerül azt ajánlja, hogy a török határ mentében telepíttessék őrségül katonai colonia, úgy, hogy a katonai fegyelem alatt élő lakosok használják a földet, s így nem egyszerű zsoldosok, vagy távolról oda vitt katonák leendenek, hanem az az érdek is fogja vitéségre buzdítani őket, hogy az ellenség beütései ellen egyszersmind közvetlenül saját földjüket és vagyonukat kell védelmezniök. Katonai fegyelem alatt

*) Melyen az egyenes adóssok megölettek.

**) A theologiai vitában ez adósságait is felhozták ellene, mire felhívta őket, hogy nevezzenek meg egy hitelezőt, kinek ő 16 év óta mióta e bajokkal küzd, a kamatokat rendesen nem fizette.

akarja őket igazgattatni, de azért kívánja, hogy ne szűnjenek meg polgárok lenni. Végül ezen »defensores patriae« számára bizonyos előléptetési és jutalmazási rendszert ajánl.

Nem tudom, Miksa király s később az illetők mennyiben reflectáltak Sturm indítványára, de az tény, hogy a határország annak idejében az először Sturmnál kifejezett alapeszme szerint állítottatott föl.

Northeimi magányában is gyakran fölkeresték az öreg rectort barátságukkal és részvétükkel Európa kitűnőségei és fejedelmek. Pár évvel halála előtt Lajos pfalzi örgróf hívta magához s kérte egy tanszék elfoglalására is. Erre nem vállalkozott. Angliában vágyakozott Erzsébet királyné védszárnyai alatt élni le utolsó napjait. De e szándékában megakadályozta 1589-ben, 82 éves korában Strassburgban bekövetkezett halála. Nagy fénynyel temették el a Szent-Gallen egyházba.

2) Sturm tanrendszere és paedagógiája.

A kik Sturmot paedagógiája irányáért, s főleg a latin-ságnak a gymnasiumban megörökítéseért, s a nemzeti elemnek és a realismereteknek kizárásáért olyan erősen elkarhozatták, mint Raumer is a paedagogia történetében: azok nemcsak az által követnek el igazságtalanságot, hogy a 19-ik század eszmeköréből és művelődési szükségeinek szempontjából ítélik meg a 16-ik század emberét; hanem az által is, hogy őt túlbecsülik. Neki tulajdonítják oly tanok fölállítását is, melyeket már előtte az első humanisták hirdettek; sőt felelőssé teszik olyanokért is, melyeket egész korával s annak jobbjaival közösen vallott.

Sturm jelentősége egyáltalán nem abban áll, hogy mindaz, vagy talán csak annak nagyobb része, a mi rendszerében és paedagogiájában foglaltatik, az ő eredeti terméke volna; hanem először is abban, hogy a humanista elődeinél és kortársainál szerte levő értékesebb tanokat saját eszméi szerint feldolgozva, alkotta meg a humanista oktatás szervezetét, és rendszerezett módszerét; továbbá abban, hogy egy oly tanrendszert állapított meg, a mely kora művelődési szükségeinek a legjobban megfelelt, és a mely egyszersmind, hosszú időre alapjaul szolgált a tovább fejlődésnek.

Nézzük elsőben iskolájának és a tanításnak berendezését.

A) A tanítás berendezése.

A gymnásiumot kezdetben 9, később a tanrend 1565-ben eszközölt módosítása folytán 10 osztálylyal (ordo) rendezte be, mely egész a legfelsőbb osztályig, kizárólag a latin és görög nyelv s irodalom elsajátítására, s ezek segélyével a dialektikában és retorikában képzésre szolgált. Csupán a Jegfelső osztályban tanított Demosthenes, Homer és Cicero mellett még aritmetikát s földrajzot (Euklides, Mela, Prolus), astrologia elemeit, és héber nyelvet.

E gymnasiumnak kellett a különféle pályákhoz, a dolgoknak szakok szerint megismeréséhez, vagyis a szaktudományokhoz szükséges műveltséget megadni.

A gymnásium fölé jön az akadémiai 4-5 éves folyam, melyben már szakok szerint adnak elő theológiát, bölcsészetet, jogot (jurisprudencia) és orvosi ismereteket. Különb az akadémia a gymnásiummal bensőleg annyira összefügg, hogy St. csak annak folytatásául tekinti, s első tervezetében az egész tanintézetet gymnásiumnak mondja, és a tanfolyamot »két körre (in duo genere) különíti, egyikben tanítván 9 évig azt, a mi a gyermek kiképzésére és folytonos tanulására szükséges; a másokban előadatván azon tudományokat, melyeket a felserdülteknek kell nyilvánosan és szabadon öt évig hallgatniuk, úgy hogy még ha hetedik életévben adatik is a fiu iskolába, 21 éves koráig minden osztályt elvégezessen.«¹⁶⁾

Különb rendszerint hatodik életévökben tartja a fiúkat az olvasás tanítására, és így az iskolába adásra elég éretteknek. A tanítás ennél korábban csak rendkívüli tehetségeknél kezdhető, későbbben csak lassabban fejlődőknél, de ezekkel sem ajánlja hét éves korukon túl kezdetni el.

Az akadémiában tanított tárgyakat szakok szerint adták elő a tanárok. A gymnásiumban osztálytanítók (magistri classici) tanítottak.¹⁷⁾

Mindegyik osztály »polgárai« (tanulói) egy »ordo«-t vagy »tribus«-t képeztek, s ismét dekuriakra különítették, élükön a

közülök választott decuriókkal, kik mint »animadversores morum et exactores officiorum« felügyeltek az alattok állott tanulók magokviseletére és tanulására.¹⁸⁾

Láttuk, hogy a liyerominiták lüttichi tanintézetében, liol Sturm 1516–1521 tanult, szintén megvoltak e dekuriák dekurióiknak ugyanazon föladatával, mint Sturmnál. Sőt legelőször náluk találtam ez intézményt. Csak hogy míg ott –, mint újabb időben Bell és Lankasternél a monitorok – egyszerűen a tanulók nagy száma miatt az osztálytanító segítségére állítottak a dekuriók: addig Sturm szemei előtt, úgy ezek fölhasználásánál, valamint az egész iskolai élet és igazgatás berendezésénél még az a cél is lebegett; *hogy a classicai műveltségbe beavatásra hivatott iskola »mintegy kifejezze a respublica és a város h'pét, s ebben gyönyörködtesse is a tanulókat.* *) E célból vetet részt a növendékekkel, kikei az osztályok (ordók, tribusok), s iskola »cíviseinek« nevez, mind magában a íaníásban, mind némileg az igazgatásban, mind a vizsgálásban.

Az egész taniniézei élén van a recior, ki a felsőbb magistratus alatt álló »innoxius dictator«-kép kormányoz, részint oldalánál részint fölötte álló két collegium közreműködésével.

Az egyik collegium három »Scholár«-ból állott, akik a városi tanácsnak is tagjai voltak. Ezek alkalmazták a tanerőket, és kezelték az intézet külső ügyeit, p. o. jövedelmeit építkezéseket stb.

A másik collegiumot képezték a tanári testületből választott visitatorok, kik az igazgató és a scholárok között foglalva helyet, az iskola belső ügyeire ügyeltek föl. A három visitator egyikének lelkésznek kellett lenni a vallási oktatásra felügyelésért. E visitatorok helyettesítették távollétében az igazgatót, vele együtt látogatták az osztályokat, s örködtek, hogy tanulók és tanítók teljesítsék kötelességeiket. Rendkívüli fontosabb ügyekben az igazgató velök tanácskozva s egyetértve intézkedhetett.

*) »delectatio in eo est, quod quasi imaginem exprimat civL talis et integrae Republicae.« De lit. Ind. »ordinum utilitates stb. fejében.«

Minden hónapban egyszer tartottak »conventus academicus«-t melybe az akadémia és gymnásium tanárai a sehol a-fokkal és visitorokkal közös tanácskozásra jöttek össze.

Ugyancsak minden iskolai előljáró részvétele, s a meghívott lelkészek, szülők és barátok jelenlétében tartatott évenként October hóban, nyilvános vizsgálattal a tanulóknak az alsóbb osztályból a felsőbbbe ünnepélyes átvétele, a »progressio ordinum.« A vizsgálást nagy részben magok a tanulók eszközölték oly módon, hogy mindig egy felsőbb osztálybeli tanuló intézett kérdéseket, egy legközelebbi osztályban levő tanulóhoz.

A vizsgálást megelőzte a jutalmaknak – körülbelül úgy mint Lüttichben tették – ünnepélyes kiosztása. Egy ének, s a decan vagy egy visitor által tartott beszéd után mindegyik osztályból a két legkitűnőbb »szorgalmáért és erényeért« jutalmat kapott. De miután gyakran az illetők kegyek osztogatásával gyanusíthatnának – mondja Sturm – a nem jutalmazottaknak jogukban álljon a jutalmazottat versenyre hívni ki akár irányban, akár szónoki előadásban, avvagy vitatkozásra. Ha azután a kihívottal egyenlőnek bizonyul, ugyanazon jutalmat kapja, ha pedig gyengébbnek tűnik ki, menjen vissza helyére, a nélkül, hogy ez gyalázatára válék (cum nullo dedecore)¹⁹).

A jutalmazásoknak s az esetleg keletkezett versenyzéseknek befejeztével, fölolvastatt a jutalmazottak névsora, s azután kezdődött az imént említett közvizsgálat. *)

A vizsgálat befejeztével egyik visitor fölolvasta az iskola törvényeit, – utána egy vagy több »primanus« (legfelső osztálybeli) tartott egy-egy latin beszédet, végül egy énekkel s még egy visitor rövid mondókájával az ünnepély bezárattott és a tanév megnyílt.

Egyébiránt az egész ünnepélyes progressio ordinum, és jutalomosztás, kevés módosítással, a lüttichiektől van véve, s

*) E jutalmazást és versenyzést, mikép vették át, és minővé fejtették a jezsuiták, lásd alább a jezsuiták tanrendszerénél »Az oktatás tényezőiről és az Akadémiákról« szóló fejezetben.

indokolásául csak annyit mond, hogy az ifjakat nagyon serkenti, ha előmenetelüket figyelemmel kísérik.

Dasypodius állítása szerint, ezenfölül tartatott még április 1-jeén az összes osztályoknak egy vizsgálata.²⁰⁾

Az egyes osztályokban a tantárgyakat és a tanítás rendjét eredeti tervezetében következőleg állapítja meg:

A IX-ik vagyis legelső osztályba fölvetett 5-6 éves fiúk egy évig tanulnak olvasni, írni, mindjárt latin szókat is; továbbá latin szókat a jelentésükkel, német katechismust, de röviden, hogy ezután minél előbb átmelessenek a nevek és igék hajtogatására. Sőt ha idő marad, *) el lehet kezdeni Cicero egypár könnyebb és rövidebb levelének, (p. o. az ad Terentiam uxorem, és ad Tironem Libertum írottakból) olvasását.

A földolog mind a betűknek szépen rajzoltatása, mind különösen a latin szóknak tisztán, teljesen, és nem németes, hanem római hangejtéssel kimondatása. Hasonlóul a tiszta és elegáns latinság érdekéből, nem a közbeszédben szokásos, hanem csak a classicusokban használt latin szókat kell megtanultatni.

VIII. oszt. Naponkint 2 órán az első félévben grammatikából alaktan, tüzetesen; második hat hónapban syntaxis.

Egész éven át naponként 2 órán olvassák Vergil Eclogáit és Cicero leveleit.

Itt kezdendő el a gyermekeknek a latin beszédre szoktatása. E végre naponkint kell velők egyes tételeket latinra fordíttatni, vagy latinul elmondatni, s azt változtatni is. Ez a gyakorlat megelőzi az iránygyakorlatot. Verseket is énekeltesen a tanító, de mind ennek – a beszéltetett tételek és a verseknek – értelmét világosan megmagyarázza, és semmit se taníttasson be, a mit nem értenek.

VII. oszt. Az eddig tanult grammaticai és syntactical ismeretek ismétlése. Tovább menetelre: prosodia és metrica

*) Valószínűleg a tapasztalás azt mutatta, hogy nem maradt idő, sőt hogy a többi tárgy is sok volt egy évre, mert midőn az osztályok számát 10-re emelte, a tizediket ide ékelte be, és tulajdonképen az alsó két osztály tananyagát osztotta be több ismétléssel három osztályba.

(a versek nemei) naponkint 1 órán. Nem kell terjedelmesen tanítani; lia épen elmaradna is valami szükséges, a hatodik osztályban pótolható lesz.

Olvasásra: Cicero de amicitia, és de senectute (mint elegáns, kegyességteljes és könnyen érthető művek) 1 órán; a költőkből: Vergilius Aeneise; elégiák: Catulusból, Tibulusból és Horációsból válogatva quae pudica sunt, szintén 1 órán. — A 4-ik órán iránygyakorlatok; melyekre nagy súly helyezendő.

– A grammaticai hibátlanság mellett *gondosan meg kell különböztetni a költői szókat és figurákat, a tiszta szónoki kifejezésektől, és semmit se gondoljanak, a mit nem olvastak Ciceróban, vagy a tanító nem tart szónokinak.* A versek írása a tanulók szorgalmára hagyandó, mert az erre szokásos kényszerítés fárasztó.

Ez első három osztályban különösen gyakorlandó az emlékezet is, mert az itt tanított alapvető ismeretek és szabályok nemcsak megértendők, de az emlékezetben is állandóul megtartandók. Ezért olvasni sem kell többet, mint a mennyit a növendék elméjében visszaidézni s megtartani képes. Különösen Ciceróból és Vergiliusból az utánzásra jelesebb helyeket az emlékezetbe jól bevésni.

VI. oszt. Vergil Aeneisének, Catullusnak, Horáciusnak, Terentiusnak, (sőt Plautusnak), Cicerónak (de oratore) és Caesar commentárjainak olvasása közben az eddig összesen tanulhatnak ismétlése, az olvasott szerzőkből vett példákkal és alkalmazásokkal. — Naponkint 3 órán.

Cicero után – mondja, tiszta római nyelvezeteért, nincs Terentiusnál hasznosabb olvasmány.

A 4-ik óra iránygyakorlatokra, latin fogalmazásokra s azok kijavítására fordítandó.

V. oszt. A negyedik évben mintegy befejeztettek – mondja – a latinul tisztán és helyesen beszélésre szükséges tanulmányok, s e négy év alatt a fiúknak a latin nyelv elemeiben oly jártasokká kellett lenniök, mint akár a római vagy latium beli gyermekeknek.

Ezért most ez eddig tanulhatnak ismétlése mellett, elkezdendő a görög nyelv tanítása, egész éven át, naponkint 1 órán. És pedig első félévben a grammaticai szabályok,

(melyek a latin nyelvvel sokban közösek levén, könnyen megérthetők, és megtanulhatók), – a második félév első három hónapjában Aesopus néhány meséje, az utolsó 3 hónapban Demosthenes Olynthiai beszédei olvasandók és magyarázandók.

A másik két órán olvasandó s tárgyalandó Cicero: de officiis, és Vergilius (Georgica), az utolsó három hónapban Vergiliussal váltakozva Cicero egypár beszéde, p. o. pro lege Manilia, és pro Ligario.

A negyedik óra írásbeli munkákra és fogalmazásra (compositio) fordítandó. Ezzel össze kapcsolandó rhetorical szabályok magyarázata Ciceróból (de oratore) és Hermogenesből; *mert az ékes előadásba bevezetésnek meg kell előznie az inventióra oktatást.*

IV. oszt. Az első félévben naponként 1 órán folytatatik s bevezetetik a görög grammatica, a syntaxissal, s prosodiával.

A latin és görög olvasmányok, névszerint Cicero Demosthenessel és Vergilius Homerussal összekapcsolva, tárgyalandók s pedig úgy, hogy ezek naponként 2 órán váltakozva olvasandók.

A negyedik óra rhetoricára és irálygyakorlatokra fordítandó. Itt kezdendő az ékeőbb, (ornatior) irály. A rhetorica tanításánál tárgyalandók a »partitiones Ciceronis«. Ehhez kapcsolható még Sallustius és Plautus, részint a történetért, részint a szónoki előadás bizonyos nemeinek megismertetéseért.

III. oszt. A rhetorikai szabályok mellett elkezdendő a *dialectica* Aristoteles könyveiből, és világosítva más bölcselek és theologusok műveiből vett példákkal. De Aristoteles is annyira csupán a szónoki művészetért használandó, hogy a melyek benne nem erre vonatkoznak, azok elhagyandók. *) Naponként 1 óra

Rhetorica: Cicero topicája, vagy Hermogenes de statibus szerint, nap. 1 óra.

Demosthenes és Aeschines egymás ellen tartott szónoklatai, nap 1 óra.

*) »Sunt apud Aristo telem multa, quae lion ad doctrinam arfis sed ad preceptorum demonstrationem pertinent, c^uae hoc in loco sunt omittenda«. De lit. lud. »Ordo tertius.«

A történetírókból Sallustius vagy Caesar, s ezek után vehetik elő Liviust, ki nagy író ugyan, sed observator aetatum, et oratori dissimilior quam Caesar et Sallustius.« Ezek olvasása közben irálygyakorlatok, nap. 1 óra.

II. oszt. Itt már ifjakkal van dolga, kik egészen az ékes-szólás (ornatae orationis) és a helyes előadás elveibe avatandók.

Dialectica. Aristoteles szerint, de többet kell foglalkozni gyakorlatokkal mint a szabályokkal. A dialecticai szabályok Plato és Cicero párbeszédeiben, alkalmazásukban, (azok olvasása közben) is tárgyalandók, nap. 1 óra.

Rhetorica. Cicero partitiones, utána de oratore. nap. 1 óra.

Demosthenes, (Ktesiphon, ha ezt a III-ikban nem tárgyalhatták, különben más szónoklata), nap. 1 óra.

Írásbeli, gyakorlatok, nap. 1 óra.

I. oszt. A tizenötéves ifjú szabadságot igényel, s előtte meg kell nyitni az utat a felsőbb tudományokhoz (artes). E végre különösen arra kell képesíteni, hogy a dolgokhoz és személyekhez alkalmazottan helyesen tudjon gondolkodni és szólani.

Tárgyalandók:

Aristoteles az »értelmezésről (*περί ερμηνείας*,) és a világ, ról (*μερί κόσμου*) könyvei, nap. 1 óra.

Demosthenes, Cicero rhetorikai művei (de oratore). Homer, nap. 1 óra.

Arithmetica. (Mela, Proclus) és az *Astrologia* elemei Nap. 1 óra,

Írásbeli gyakorlatok. *)

*) B tantárgyak s olvasmányok a strassburgi tanintézetnek eredeti és életbeléptetett tervezetéből, a »De literarum ludis« stb. művéből vannak kijegyezve. Azonban úgy látszik, inkább csak olyan programra, melyben használatra választhatás végett több szerzőt s művet sorolt föl, mint a mennyi egyszerre és mindig tárgyalatott. Így. p. o. Kückelhan (73. 1. jegyzet) megjegyzi, hogy az olvasmányokban 1556 körül változtatásokat tettek. Azon időben valósággal olvastattak: VIII. osztályban: Cicero select, epist. lib. E. VII-ikben: Cicero select, epist. lib. II.; VI-ikben: Cicero select, lib. III; az V-ikben Cicero select, epist. lib. IV; a IV-ikben Cicero de senectute és de amicitia; Vergilius Ecclógái, Aesopus; a III-ikban Cicerobeszédei: pro Marcello, Ligario, pro Archia poéta; Vergilius: Aeneis I- és II. könyve, Lucianus; a II-ikban Sturm: partitiones dialecticae I. és

A vallástanításról külön fejezetben szól, (De festis diebus et de sacris lectionibus). Az egész oktatásnak egyik legfőbb céljául, ismételten, a kegyességet tűzi ugyan ki, de a külön vallástanítást, úgy a tananyagot, mint a reá fordított időt illetőleg, meglehetősen rövidre fogja. Ő is, mint Hegius tanítványainál láttuk a münsteri iskolában, csak is az ünnep- és ünnep előtti napok reggelén az istentiszteletre előkészületül tárta vallási oktatást; és még ezt is nyelvgyakorlatokra használja föl. *) Ugyanis tanított rövid katecliismust a legelső osztályban németül, a három következőben már latinul, illetőleg a német szöveget és magyarázatot latinra fordítva; a felsőbbekben inkább görög szöveget használva. **) A felső két osztályban a héber nyelvet s grammatikát is taníttatja hogy a mennyire lehet, Mózes könyveit értelmezhesék. E héber nyelv tanulása azonban facultativ volt, s úgy látszik, nem is igen volt tanulója. A tananyagot illetőleg, a gymnasiumban (in puerili gymnasio) arról kell gondoskodni, hogy »az ifjak, mielőtt a felsőbb tudományok szabad tanulására mennek, ismerjék Krisztusnak s az apostoloknak történetét, és Mózesből is tanuljanak valamit, a mi a régi dolgokról emlékezteteket gazdagítja, és a keresztyén tanok ismeretére hasznos.«

Végre a hét utolsó napjának délutáni óráiban valamennyi tanuló a zenében gyakorlandó.

Az akadémiai tanfolyamban (melyben a tanulók szabadon választják a hallgatandókat) előadattak a theologusoknak az ó- és új szövetség magyarázata; a jogászoknak az institutiók és a pandecták; az orvostanhallgatóknak Galenus és Aristoteles; bölcsészeti előadásokon tárgyaltattak Cicero, Demosthenes, Plato, Aristoteles, a görög tragicusok és comicusok, Herodotus, Thukydides, Xenophon, s egyéb oly classicus

II. könyv, Cicero pro boscio, Eabirio és Milone; Vergilius Aeneis, Demosthenes Olynthiai beszédei, Plato; I-ben Cicero dialogi quatuor lib. III. Demosthenes, Homerus.

*) Eperjesen az 1664-ild tanrend szerint hasonlóul használtott Dietirici catechismusa nyelvtani olvasmányul is.

**) »Caeteris melior oratio, sermoque graecus«. (de lit. lud. »de festis diebus etc. fejezet.) Azt hiszem ez nem catechismus, hanem az új szövetség görög nyelven olvasása volt, mintán fő tárgya éppen Krisztus és az apostolok történetét teszi.

szerzők, kiknek megértéséhez, nehézségük miatt, értelmezésre volt szükség. A matematikusoknak Euklides adatott elő.

Ez volt Sturm strassburgi iskolájának berendezése.

Az általa 1564-ben, Wolfgang herczeg kérelmére, szervezett lauingeni iskolában a tanrend alapja, s a tanítás mód-szere ugyanaz, a mi a strassburgiban, de a körülmények által parancsolt azon különbséggel, hogy a 9, illetőleg 10 osztály helyett az egész tanfolyamot 5 osztályra szorította össze. Az ötödik (legelső osztályban) olvasást, írást, a negyedik és harmadik osztályban a grammatica (sxntaxist is beleértve) tanulás és irály-gyakorlatokkal foglalkoztak; a másodikban kezdték a görögöt, a rhetorikát és a dialectikát, s ugyanezeket folytatták s végezték be az elsőben. Természetesen ez csak úgy volt kivihető, ha a classieusokból, különösen a görögből kevesebbet olvastak, s a rhetorikában és dialectikában is kevesebbé terjeszkedhettek ki, s inkább csak a leglényegesebb tanokra és gyakorlatokra szorítkoztak. Az öt osztály kiegészítőjéül azok számára, kik az öt osztályon fölül is tanulhatnak, még bet néhány órán tartandó »nyilvános előadásokat« is tervezett a theologiából (az új szövetség egy pár könyvének magyarázata, az egyház-történet legnevezetesebb eseményei és a főbb dogmák előadása) a jogból s politikából, rhetorikából, dialectikából, physikából és mathesisből.

A tanfolyamnak saját tanerőkkel ellátott osztályokra felosztása, s az azokban kimért tananyagának egy év alatt elvégzése, ma egészen magától értetődőnek tűnik föl. De akkor nagy újítás és nehéz feladat vala. Még Melanchton is csak csoportokra bírta az iskolát különíteni, némi egymásután következő sorozatát állapítván meg a tanítandóknak; de azok nem voltak berendezett osztályok. Rendesen egy, vagy egy-két tanító tanított az egész iskolában mindenfélét, s legfőlebb a tantárgyakon osztoztak meg, ha többen voltak. A tanulók közül a kit láttak, hogy előrehaladottabb – legalább a fő ismeretekben: azt vitték főlebb évközben is. E rendezetlenség miatt, a tanulók egész képzettségében (az egyes fokozatokon) nagy egyenlőtlenség származott, s a tanításban sem lehetett egység, és a hézagok kipótlásáért, ha épen volt reá gond sok-

szor vissza kellett a felsőbb fokozaton is térni, korábban elvégzendett ismeretek tanítására,

Ezért, hogy a tanításban szükséges egységet eszközöljenek, kísérlettek meg, mint láttuk, először a lüttichi hyeronimiták az egész iskolának 8 osztályba rendezését. Sturm, az ő kezdeményökből kiindulva, ezt a tanítás rendszerévé építette ki akkép, hogy mindegyik osztálynak saját tanárt adva, az egész iskola összes tananyagát megállapított terv szerint osztotta be az osztályokba, egy év alatt elvégzendő oly részekre, melyek az egész tanfolyam bensőleg összefüggő láncszemeit képezik; mindegyik osztályra kijelölte a tanítás menetét és módszerét, és a felsőbb osztályba csak a rendszeres egész előképzettséget megszerzett tanulókat vett be.

Rendszerében ő vonta meg határozottan a válaszfalat, s állapította meg a kvalitatív különbséget a gymnásium és az akadémia között; világosan meghatározván az egyetembe lépésre szükséges, és a gymnásium által nyújtandó képzettséget. Kijelölte a gymnásium azon feladatát, hogy az az akadémiai tanulásra készítsen elő, megállapítván e két fokozat között ma is fönnálló azon lényeges különbséget, hogy míg az alapvető gymnásiumban a növendékeknek mintegy a tanító vesszője alatt kell élniök, s általa elméjükben is fegyelmeztetve tanulniok mindent, a mit számukra kijelölnek; addig a főiskolán a magok által, önelhatározásukból választott tárgyakat (szabadon kell tanulniok. A gymnásium jelleme: az elmének fegyelmezve kiképzése; a főiskoláé: a szabadon tanulás.²¹)

Még Melanchton idejében Wittenbergben is seregesen kóboroltak a városban tanulók, kik igen különféle, de elégtelen tanultságuk miatt, nem voltak képesek érteni az egyetemi előadásokat, s egyrészt ez okból állította Melanchton schola privatáját

Sturm tulajdonképen a régi trivium keretéből fejtette ki, s alkotta meg azt a humanisticus gymnásiumi tanrendszert, mely azóta bármennyi változáson s átalakításon ment keresztül, belső vázlatában és alapirányában ma is az ő műve. Ismétlem, azon általa kijelölt alap irányzatában, a mely szerint annak feladata a különféle szakstúdiumok bármelyikéhez szükséges egyetemes emberi műveltséget, és értelmi fejlettséget a clasical képzés segélyével megadni.

Sturmnál a gymnásiumi oktatásnak három nagy momentuma van: a grammatica.dialectica (logica) és rhetorica. A grammatica veti meg a tiszta beszéd alapját, (fundamenta sermonis puri) a dialectica adja az igazság szabályait (veritatis regulás), a rhetorica nyújtja a discendi divitias-t, az igazság védelmére és érvényesítésére, s ezek eredménye a legdicsőbb, a mi az embert nemcsak az állattól különbözteti meg, hanem embertársai fölé emeli, t. i. a »diserta et eloquens prudentia«, vagy a »jsmidens et sapiens eloquentia«. A grammatica, dialectica és rhetorica együtt képezik az »artes logicae«-t,*) melyek szolgálói valamennyi »artes rerum«-nak vagy is a felsőbb tudományoknak, ezek, és a beszédnek tőlök nyert hatalma nélkül sem a jogász nem védheti törvényeit, sem a theologus nem hathat a népnél, sem a mathematicus nem tudja bebizonyítani tanait. E képzettséget és fegyverzetet (melyet azonban önmagában is nagybecsűnek tart) az »artes rerum«-hoz megadni: a gymnasium feladata.

Természetesen azon sok mindent tekintve, a mit a gymnásiumi oktatástól ma követelünk, Sturm rendszere roppant egyoldalú, sőt visszarettentő. Nem csak hogy a mai értelemben vett realék, és a nemzeti nyelvoktatás teljesen hiányoznak belőle, s kizárólag classicai tanultságot ad, hanem még ez a classical képzés is egyoldalú, formális, rhetorikai. Még a történetírókat sem a classicus élet és műveltség megismeréseért, hanem nyelvi és rhetorikai képző hatásuk miatt olvastatja. De ne felejtjük, hogy az ő korában a classicai irodalmi műveltség képezte éppen az egyetemes emberi műveltséget. Azután az a Sturm által adott nyelvi és logikai formális képzés, igaz, hogy magában felette egyoldalú, de ma is egyik leglényegesebb oldala volna a gymnásiumi képzésnek. A harcz jelenleg is tulajdonképen ez egy oldalnak mily ismeretekkel és mikép kiegészítése körül folyj.

A németek közül többen, közöttük a tekintélyes Rümer, élesen megtámadják és elítélik Sturmot, a német nyelvnek az iskolából kizárásaért, és azért, hogy a

*) »Disciplinae quas λογικά; nōm̄tant sunt sennōnis puri, argumentations verae, orationis ornatae. Schol. Lauing. 342. 1.

gymnasiumot a nemzeti nyelven s nemzeti irányban művelődés elnyomásával, kizárólag a classicaí, s főleg a latin nyelv és műveltség fészekvé tette.

Hasztalan igyekszik Kückelhalm e támadások ellen Sturmot német nemzeti érzületének, és a német nyelv iránt való szeretetének bizonyítgatásával is védeni. Sturm tagadhatatlanul annyira rajongott Cicero nyelveért és ékesszólásáért, hogy irigylette a hajdani Róma szülöttjeit, kik e nyelvet már csecsemő korukban szülőiktől és dajkáiktól tanulhatták, és miután az 18. századi korabeli gyermekek családok körében nem részesülhetnek e szerencsében; az iskolának kell a tiszta és elegáns classicaí latint mintegy anyanyelvükké tenni, s pedig nem csupán a római irodalom megértéseért, hanem majdnem még inkább gyakorlati használatáért, a beszédért és rajta való gondolkodásért. Ezt akarta Sturm. E cél tekintetéből tanrendszere mestermű, és bámulatos sikerrel vállalkozott a legnehezebb, majdnem lehetetlen feladat megoldására: t. i. *egy hoírnyelvet az iskola által föltámasztani, s élővé visszavarázsolni*. E célnak, ha nem is tökéletes elérésével, de oly nagy mérvben sikerült megközelítésével bebizonyította a jól szervezett iskolai tanításnak a nyelvre nézve is roppant hatalmát.

Nem azt értem ez alatt, hogy megtanított latinul érteni és beszélni, a mi azon idő műveltebb köreiben nem volt ritkaság. Ő ennél sokkal többet akart. Arra törekedett, hogy növendékei a tiszta classicaí nyelven tudjanak gondolkozni és *érezni*, akkép, hogy Cicero nyelvezetének és szónoklatának minden szépségét és finom árnyéklatait *nem a reflexió által közvetítve, hanem a közvetlen átérzéssel* ép úgy tudják élvezni, illetőleg műveikben és beszédökben produkálni, mint hajdan a római forum szónokai és hallgatóik. Ebben látom Sturm sajátlagos eszméjét; s ez eszme valósításában akart ő olyasmit elérni, a mire az ember tulajdonképen csak anyanyelvén, vagy legalább anyanyelvekép sajátjává tett élő nyelven képes.

Mindamellet Ráumer s nézettársai igaztalanok, midőn a modern német nemzeti érzelmek által vezetettve, s a XIX-ik századbeli nemzeti művelődés szempontjából ítélik el és teszik felelőssé a XVI-ik század emberét oly dolgokért, melyekben nagyrészt egész korával együtt gondolkodott, s kora szükségei-

nek felelt meg; és másfelől követelnek tőle oly értelemben való nemzeti nevelést, mely századának eszmekörén túl, még a jövőendő méhében rejtlett.

Melanchton, Lutherrel, – ki biblia fordításában és katechismusában a német irodalmi nyelv alapját vetette meg – egyetértőleg utasítja a tanítókat, *) hogy *ne németül vagy görögül, hanem latinál tanítsanak.*

A tudományos és irodalmi műveltség összes forrásaihoz latin és görög nyelven lehetett férni.

A humanismus – mely akkor a haladást s modern irányt képviselte – az egész európai culturát a classicaei műveltség fölélesztésével. a classicaei irodalmakból, mint forrásokból akarta újjászülettetni; és a régi remekírók nyelvét törekedett a középkori romlott latinság ellenében ismét irodalmi nyelvvé emelni.

A latin, úgy az irodalomban mint a gyakorlati használatban, világnyelv volt, mely a nemzetközi érintkezéseket közvetíté. Azon nehézségei mellett, melyek abból származtak, hogy az anyanyelv mellett úgy kellett megtanulni, és hogy még sem volt élő nemzet nyelve; érezték gyakorlatban azon ropant előnyét, hogy ez egyetlen nyelv megtanulásával bármely nemzet társadalmának művelt köreiben megértettek, s a tudós és író e nyelven egyszerre minden nemzet művelt részéhez szólhatott. *)

Már régtől fogva az európai országokban otthon is latin volt a közélet nyelve az egyházban mint politikában. Sőt magoknál a németeknél még a XVI-ik században az egyes német törzsek a latin nyelv segélyével tudták egymást megérteni, és kezdtek egy közös német culturát megalapítani.

*) Lásd fönnebb Melanchtonnál a Szász iskolarendet. »Die Schulmeister sollen Fleiss ankehren, dass sie die Kinder allein Lateinisch lelihen, nicht deutsch, oder griechisch, oder hebräisch, stb.

*) Ezt maga Sturm egyik okul hozza föl: (de exercitat. rhetor. 394. Kückelhamnál 59. 1. idézve) Romauus sermo per omnes nationes et populos et régna com meat, neque usquam gentium venias, ubi non Latium aliquem hospitem inuenias, qui viam proficiscenti monstret. Ergo hujus linguae honestissima est comparatio, sanctissima exercitatio, . . . quam deus hospitem esse voluit, quam late terrarum orbis partem hominibus.«

Szabad-e tehát a mai viszonyok szerint ítélni meg, s kárhoytatni Sturmot, a XVI. század humanista paedagogusát azért, hogy a nevelés által kora szükségeit és irányát akarta kielégíteni, hogy igyekezett azokat, kik akár az állami, akár az egyházi életben részt veendők, vagy irodalmi s tudományos pályára lépendők voltak, a classicus latin nyelv teljes birására s gyakorlati használatára képesíteni?

E törekvésében osztoztak vele a kor első humanistái és kitűnőségei. A tiszta latinság gyakorlati használatára képesítés érdekében kedvelték, daczára erkölcsi tekintetben kifogásolható voltának, Terentiust is, nemcsak a frivol Erasmus, de a mélyen vallásos és komoly Melanchton és Sturm, sőt még a majdnem asketicus szigorú Calvin is.

Sturmnál nem általában latinizálása kifogásolható, hanem inkább az, hogy az egész gymnásiumi tanfolyamot majdnem kizárólag 1-ör a latin nyelv elsajátítására s nyelvtani, – és 2-or egyoldalú rhetorikai képezésre használja.

Mindkét hibát azon intentiójában látom gyökeredzni, hogy a latin nyelvet és eloquentiát a növendékekben élő nyelvvé akarta az iskolai tanítás által föltámasztani.

Erasmus azon tana, hogy »*Herum corjnitio potior, verhőr um prior*«, Sturm rendszerében már oda fejlik, hogy az egész gymnásium Strassburgban 10 évig, másutt 5, 7, 8 osztályban kizárólag a nyelvtanításra, s gramaticai, dialecticai és rhetorikai formális képezésre fordittatik; a *reiiim cognitio* az akadémiára szorittatik fel, s a gymnásiumnak csupán legfelső osztályában nyujtatik a *mathesisből*, földrajzból, astrologiából²²) egy kis ízelítő.

Azonban legyünk igazságosak, magánál Sturmnál ez még nem vált sem szellemtelen száraz nyelvtanulássá, sem az elemének tartalmilag is gazdagításától elvont formális képezéssé. Sturm szintén siet a pusztá grammatizálásról áttérni ez olvasmányokra, és nem nyelvtani szabályok érdekében írott könyveket, hanem Agricola kívánalmához híven, mindig alakjokra és tartalmukra nézve remek-műveket olvastat, melyeknek fejtegetése a lelket okvetetlen nem csak formailag képezé, de tartalmában is gazdagítá. Úgy, hogy Sturm rendszerét elvont for-

mális képzés helyett, inkább nevezhetnénk egyoldalú irodalmi képzésnek.

Sturm rendszerében a legnagyobb egyoldalúságot az egész tanítás és összes tanulás fölött uralkodott rhetorikai képzésben láthatjuk. Ennek volt alárendelve minden, a legalsó osztálytól a legfelsőig. A grammatica, a logika, és valamennyi használt auctor. Cicero, Demosthenes, csakúgy mint Caesar, Sallustius, Aristoteles, Vergilius és Homerus, mind arra szolgálnak, hogy cicerói szónokok képeztessenek. Nem csak hogy a görög és római gazdag irodalomból olvasmányokul mind az erre alkalmas szerzők vétettek föl: hanem az olvasottak majdnem kizárólag nyelvtani s rhetorikai szempontból tárgyaltattak.

A tanítás céljául a kegyességet, az erkölcsök nemesítését, (pietas, disciplina morum), és másfelől a tanultsággal fejlesztett értelmiséget (doctrina literarum, sapientia) tűzi ki; – ámde mindkettő tetőpontját éri el a legfelső eszményben a »sapiens atue eloquens pietas«, -ban. Az erkölcsösséget is legmkabb fejleszti az (antik) irodalom tanulmányozása, – ... de a dolgok ismerete, a tudomány is, a beszéd elegantiája nélkül durvává és rúttá szokott lenni. *)

Hogy a classicus szóközi előadás a tanulók életelemévé váljék: halad a tantervben gyorsabban, mint a gyermekek életkora megengedné. A negyedik osztályban (tehát alig tizenkétéves fiúk) már Cicero és Demosthenes szóközleit . összevetve olvassák és gyakorlatokul írják rhetorikai munkákat. (Ez oly merész vállalat, melyet csak Sturm ügyes módszerével és mesteri vezetése alatt lehetett megkísérteni!)

Azonban Sturmot itt is – talán a szóközlet és Cicero iránt gyermeksége óta táplált egyéni előszeretete mellett – gyakorlati indokok vezették. **) Látta, hogy Görögország és

*) Nihil est in natura rerum, quod ita mores erudiat, ut literarum studia – és másutt: sed rerum cognitio absque sermonis elegantia barbára et foeda esse sólet. – De lit. lud.

**) Laas a tanítási irány ez egyoldalúságát legnagyobb részben Sturm egyoldalú irodalmi és rhetorikai műveltségének s képzettségének tulajdonítja. Már pedig ha Sturm kiképzetési pályáját csak a fönnebb köz-

Róma nagy szónokai ékesszólásuk erejével mily hatalmasakká váltak a nyilvános életben. Saját korában, a reformatio mozgalmas idején, sőt saját sokoldalú működésében is volt alkalma tapasztalni a szép előadás hatalmának sikerét. Ezért akarta ő nem a régi Rómát és római életet, hanem a cicerói ékesszólást föleleveníteni.

De éles elméjével meg kellett látnia, mi itt a legnagyobb lélektani nehézség, t. i. hogy egy betanított holt nyelven – használtassék bár az az irodalomban – és a legszebb classiceai formákban kimesterkélt előadással inkább csak a reflektáló értelmet lehet gyönyörködtetni, mint az érzelmekre hatni. Elhatározásokra indítani: csak élő nyelven lehet. Azt hiszem, ez vezethette őt azon törekvésre, hogy a classiceai latin nyelvet mintegy anyanyelvükké tegye növendékeinek.

Azonban az alapszerkezetben rejtett egyoldalúságok és túlhajtások káros következményei csak később, akkor mutatkoztak, midőn a XVI. század végétől s a XYII. században az orthodox theologia zsibbasztó uralma alatt, közepes emberek kezében a gymnásiumi tanítás szellemtelen gépies latin nyelvtanítássá vált. Részint pedig azoknál, kik, mint a jezsuiták, Sturm rendszerének nagy részével rhetorikai, cicerói irányát is átvették, de mellőzték Sturmnak azt a lényeges tanát, hogy a jó szónoklathoz, alaki szépsége mellett, *tartalmassága* is szükséges; ehhez pedig ismeretek és gondolatgazdagság kell. Ennek, a Sturm által gondosan ápoltt momentumnak háttérbe szorításával tűnt erősebben elő a *formális képzés egyoldalúsága*.

B) Sturm módszere.

Sturm a legnagyobb súlyt helyezte a tanítás helyes módszerére, s ennek segélyével még közepes tehetségeket is hitt

lőtt vázlatos életrajzban is áttekintjük: vethetünk szemére Cicero iránt egyéni előszeretetet, elfogultságot, de egyoldalú műveltséget nem. Bár leginkább irodalmi tanulmányoknak élt, de tüzetesen foglalkozott orvosi, bölcsészeti, sőt jogi tanulmányokkal. – Parisban az egyetemen bölcsészeti előadásokat tartott, később mint theologus és mint diplomata, korának jelesei között foglalt helyet. Erről az emberről mégis bajosan állítható, hogy egyoldalú irodalmi s rhetorikai műveltsége volt.

előre vihetni. *) Kend és kellő beosztás nélkül pedig – úgy mond – lehetetlen az előrehaladás.

A tanítás egysége és sikere érdekében követelte, hogy az iskola minden tanítója, a tanítás legelső kezdetétől, minden fokozaton keresztül a tanfolyam befejeztéig, ugyanazon megállapított módszer szerint működjék összevágóan **) és fokozatosan. Az alsóbb osztályok tanítói, egyszersmind a legközelebbi felső osztályok tanítóinak szolgálói. Az alsóbb osztályok gyakorlatai a fegyverek, melyekkel a felső osztályokban küzdenek. Ezért sürgeti állandóul és folytonosan az *ismétléseket*.

Az oktatás ez összhangzatosságáért és egységes módszerének keresztülviteleért bámulták leginkább kortársai, és a strassburgi iskola fényes sikereit, nagy hírért főképen ennek köszönhető.

Módszerének alapelveiül jelöli ki a *rövidséget* és *világosságot*.

»Az emlékezetnek is főtámasza a rövidség«, még a tárgy is akkor lesz a tanuló előtt világossá, ha a tanítónak mind kérdései mind magyarázatai rövidek. – Az ismeretanyag bőven közlése elhalmozza s ez által elnyomja a tanuló elméjét. Ezért a tanító ne beszéljen sokat tudományának és eszének fitogtatásáért, hanem csak a tárgy megértésére legszükségesebbet mondja el, de azt világosan, hogy a növendék az egész értelmet fölfogja,

A tanító mindenütt vegye tekintetbe a növendék szellemi erőit és fejlettségét, ***) követeléseit az évekkel fokozza,

*) »Saepe ex me audivistis nihil in litteris etiam mediocri naturae difficile esse, si certa ratio observetur et retineatur studiorum conscientia. (Pref. a partitione, dialecticae-hez.)

**) »Unam omnium rationem esse volo, uam institutionis viam, ut initia et progressionem et exitum inter se prudenter et amabiliter consentant (Class. epist. 201. (H.) Kückelhannál idézve.)

***) A tanítónak mindenek előtt vizsgálat alá kell vennie a tanuló testi s szellemi erőit és tehetségeit. Ha nincs remény, hogy sikerrel tanítható: beszéljen a szülőkkel, hogy vigyék haza. De ne ítéljen sietve a gyermek képességei fölött, mert sokszor testi állapot vagy külső befolyások folytán a tehetségek csak szunnyadnak s idővel kellő gyakorlattal fölélelhetőek. De lit. tud. – Egyébiránt ezek a nagyon helyes szabályok azonban nehezen hozhatók összhangzatba. Azon roppant gyors

tegyen mindent lehetőleg könnyűvé, hogy a tanuló a munkának inkább gyönyörét, mint terhét érezze. – Főleg az első években ne kívánjon sokat a gyermek értelmétől, sőt olvasmányoknál a homályosabb és nehezebb dolgokat hagyja is el.

A XVI. századbéli tanítás egyik legelterjedtebb hibája volt (a mi, fájdalom, a mi középiskoláinkban ma is igen dívik), hogy a tanítók, a helyett, hogy a *tamilokkal* beszéltek volna, csak a *tamilokhoz* beszéltek. – Sturm nagy gondot fordított az erotematicus oktatásra, és még az akadémián is ebéd után s nyári forróságban a kérdések- és feleletekkel oktatást kívánta, nehogy a folytonos előadás hallgatása alatt a tanulókat az álom elnyomja. Továbbá ajánlja, hogy elég hangosan kérdezzen a tanító, s feleljen a fiú, hogy az egész osztály figyelme oda irányoztassék.

Naponként háromnál többféle gyakorlatot ártalmasnak tart. Kettő elég. Ellenben egynemű tárgygyal egy huzamban soká foglalkozást szintén nem enged a kifárasztás miatt. A tárgy változtatásával kell az elmét felüdíteni, következésképpen nehezebbre könnyebb, szomorúra vígabb, újra régiek ismétlése. *) A gymnásiumban naponként négy órát tanítást, rendszeresen dél-előtt. – A tanár naponként legalább négy, legfőlebb öt órára kötelezendő.

haladással, melyen növendékeit keresztül vitte, a mely szerint 10-11 éves fiúk már Terencet s Cicero de amititia-t; 1-13 éves fiúk már Demosthenest, stb. olvassák.

*) Általában több munkájában és sokszor int, a változatosság által kerülni el, hogy a tanulóknál beálljon a »fastidium«, azaz a túlteltség és elunás miatt való megcsömörlés a munkától (fastidium stili) vagy tanulástól. P. o. De lit. tud. művében (De ratione docendi et de horis fejezet.)

»Equidem fateor semper aliquid vei audiendum, vel legendum, vei scribendum, vei cogitem dum atque qiaerendum esse, sed fastidium parit continuata et prolixa attentio, varietas verő satietatem et offensio-nem aufert et habet voluntatem.

E szabályát és reá alapított gyakorlatát a jezsuiták is teljesen átvették. – A Ratio studiorum-ban Sturmnak ide vonatkozó egész kifejezései ismerhetők föl, csakhogy a Sturmnál szokásos »fastidium« szó helyett gondosan »societas« használtatik, p. o. «fastidium stili» helyett »societas stili.«

A tanítás egyöntetősége, következetes menete, s gyorsabb sikere érdekében többször erélyesen nyilatkozik a tankönyvek és szerzők gyakori változtatása ellen.

A tanító tudtával s mintegy az iskolában hallottak kiegészítésül otthon is tanulhatnak s olvashatnak.

»A ki nagy ember akar lenni – mondja Sturm, – annak folytonosan dolgoznia kell, vagy hallgatással vagy olvasással.«

Így vezeti a tanulót az egész gymnásiumban a grammatica, dialectica, és rhetorica tanulásán keresztül, a tiszta latinság és ékesszólás elsajátítására.

A nyelvtanítás célja az első négy osztályban a »*latinitas fura*«, a felső négy osztályban a »*latinitas ornata*«. *)

E cél elérését különösen négy módon, illetőleg négyféle gyakorlat (exercitationes) által eszközli, u. m:

1. szóbőség (copia verborum) beszereztetése;
2. olvasmányok,
3. írásbeli gyakorlatok, és
4. a latinul beszélés gyakorlása által.

Egészen Erasmus értelmében rendeli legelső teendőül a szükséges mennyiségű megválogatott szóknak emlékeztetel begyűjtését; mert ebből ered az ékesszólás is.***) Ezzel összefüggött a növendéknek már a második osztálytól kezdve mind inkább kizárólagosan latinul beszéltetése. A tanító kezdetben a mindennapi életben használandó, de kizárólag a classica irodalomból (Cicero haláláig írt művekből, s főleg Ciceróból) vett egyes latin szókat (nuda vocabula) taníttatott meg. Egy bizonyos osztályba tartozó tárgyak neveit adta föl a tanító megtanulásra, külön, az egyes tanulóknak. Ezeket másnap főnhangon elmondatta, úgy, hogy az egész osztály egy tárgycsoporthoz

*) Ez megfelel Agricola Kudoľ »de formando studio« Barbiriánólioz írott levelében adott tanácsának: »Postremo . . quicquid erit scripturus, des operám, vit quam purissime id, rede tantum latineque inter initia eloquaris. Omare dicendi posterior eris cura, quod contingere certe, nisi sana et intégra sit oratio, non potest.

**) »Primus exercitationis labor in conquisitione verborum suscipiendus est. Origo enim eloquentiae est verborum ornatus.« Sturm. Praef. Cicer. orat.-lioz vol. III., és Traef. ling. lat. reserv. ratio 504. (idézve Kükelhannál): »Nihil est, quod nostro tempore magis officiat studio eloquentiae in sermone latino aut graeco, quam vocabulorum inopia.«

vagy egy fogalomkörhöz tartozó szókat hallott és tanút. – Ily módon kezdetben nevetek, majd igéket s lassankint ezekből alakított mondatokat, utóbb körmondatokat tanultak. Később a fiúknak egymástól is kellett latin kifejezéseket kérdeznük. Az így tanult szókat, kifejezéseket és körmondatokat (melyek egyfelől a grammatica, dialectica és rhetorica szabályaihoz is példáuluk szolgáltak, másfelől készletül a latin nyelv gyakorlati használatára), a tanulóknak gondosan föl kellett jegyezniök erre rendelt könyveikbe, melyeket »diariumoknak« »ephemeridesnek« és »volumina exemplorumnak« neveztek. *) A tanuló tartozott ezt a naplóját olvasmányaiából is folytonosan gazdagítani. A naplóba a szók és »formulae sententiarum« nem a b c.-rendben, hanem tárgyak s fogalomcsoportok (schemák) szerint írtattak be. Sturm egész rectorátusa alatt a legkitartóbb szigorúsággal örködött, hogy ilyen naplót minden tanuló folytonosan vezessen. Azok, a mellett hogy a tanuló számára a szók és kifejezések bizonyos raktáraiul szolgáltak, még két célra használtattak. Először a tanító ezekből biztosabb figyelemmel kísérhette a tanuló szorgalmát, ismereteit, s megláthatta ismereteinek hézagait. *Másodszor minden egyes szónak és kifejezésnek a tárgyak és fogalmak nemei szerint illető helyére följegyzése által, a tanuló korán ismereteinek rendezéséhez és logikai gondolkodáshoz szoktattattott.*

Az olvasmányokról már fönnebb több helyen szóltunk. Ezek központját Cicero képezte; igaz, hogy első sorban nyelvezeteért és szónoklati szépségeért, de egyszersmind tartalmi becséért is. **) Általában azt el kell ismernünk, hogy az olvasmányok nemcsak grammaticailag és alakilag, de tartalmuk szerint is tárgyaltattak, s úgy látszik egyik ez óvta meg Sturm iskoláját az egyoldalú formális képzés káros következéseitől. Sokszor hangsúlyozza, hogy a jó szónoklathoz nemcsak szép szavak, s ügyesen beszélni tudás, hanem a beszéd tartalmassága s szükséges. Egyikért ezért is ellene volt a chrestomathiák-

*) Rezik gymnásiológiájában a mi gymnásiumainkban is sürgeti a »Sturm által kezdett diariumok vagy ephemerides szorgalmas vezetését. – Úgy látszik Eperjesen gyakorlatban is volt. A pozsonyi és soproni ev. iskolában is találtam nyomát.

**)... propter praecepta dicendi, ornatum orationis, et rerum Cognitionen!, (sehol. Lauing. 370.)

nak, s lehetőleg mindig egész művet akart olvastatni, és csak annyit, a mennyit mind nyelvtanilag tárgyalhatnak, mind szerkesztését és tartalmát illetőleg tüzetesen értelmezhetnek. Az olvasmány tárgyalásánál a tanulót be kell vezetni az író gondolatmenetébe és technicájába is. Költeményeknél előbb tanítatott meg verseket, s azután ezeket magyarázva, a verstani szabályokat. Általában a praxisnak, minden tanításnál meg kellett előznie a theóriát.

Az írásbeli gyakorlatokra nagy gondja volt, és azokra (a legfelső osztályt kivéve) mindennap az összes (4 órai) tanítási idő egy negyedét fordította. Különösen vigyázott a fokozatos haladásra. Az alsó osztályok tanítóit többször inti, hogy ne kívánjanak a tanulóktól többet mint a mennyit tehetségökhöz és tanultságukhoz mértén várni lehet tőlük. – A felsőbb osztályokban kell munkáikat szigorúbban bírálni. Mihelyt Cicero leveleit olvasták, azokat néhányszor elolvasásuk után németre fordította, s a német szöveget (az eredetit félretéve) ismét vissza latinra, az eredetinek lehető megközelítésével. Hasonló eljárást ajánlott a felső osztályokban is Cicero és Demosthenes beszédeivel.

Minden írásbeli munkálatot benn az iskolai órán készítettett a tanító jelenlétében, hogy egymástól, vagy p. o. Ciceróból ne írassák le.

A felsőbb osztályokban az Írásbeli gyakorlatok tetőpontjukat érték el a »szónoklatok« írásában, melyekkel első sorban Cicerót, s a görögben Demosthenest, másod sorban a többi classicus írókat kellett »utánozniok.«

Ezért az »imitatióért« is – melyet Raumer a szarka tolvajlásához hasonlít, – erősen megtámadják Sturmot. Holott ez sem egészen az ő találmánya volt.

Az »imitatio veterum« vagy »classicorum«, mint Erasmusnál és Melanchtonnál is láttuk, a humanista paedagogusok egyik keclvenz tana. Laas ez eszméjüket Quintilianushoz vezeti vissza. *) Meglehet tőle vették. Quintilianust majd mind-

*) E. Laas: die Paed, des J. Sturm. 65 1. Quintilian, miután 10-ik könyve I. fejezetében elszámolja a mintaszerű szónokokat, a következő fejezetben arról beszélt, hogy a leendő szónok mikép haladhat előre ama példányok utánzása által. »Ex hic ceterisque lectione dignis auctoribus

egyikök különösen Sturm, Lővenben, szorgalmasan tanulmányozta. Azonban saját irányuk is igen természetesen vezette őket reá. Jusson eszünkbe, hogy a humanisták koruknak nemcsak romlott latinságát, de egész műveltségét a görög-római irodalom által akarták regenerálni. A latin és a görög irodalmi és szónoklati műremekeket nemcsak tartalmukra, hanem főleg plasticai szépségű szerkezetökre s alakjokra nézve az emberi alkotások örök érvényű mintáinak, már valószínű ideáljainak tartották. Nem természetes-e, hogy az ifjúság kiképzésére, tökéletesítésére egyik legcélszerűbb módnak tekintették, őt e műremekek tanulmányozása és követése által az emberi műveltség és szellemi productio eszményeihez lehetőleg fölemelni?

Ez tulajdonképen alapgondolata a humanisták »*invitatio classicorum*«-jának.

Azonban Sturm is igyekszik óvni attól, hogy ez »imitatio szolgai utánzássá, vagy oly majmolássá váljék, minőt Erasmus kigúnyolt. »Imitatio alatt – úgymond – tanulmányozását és szeretettel követését érti a szónoklatok azon tulajdonainak, a melyekért azokat kitűnőknek és csodálatra méltóknak látják.«²³) »E végre az utánzandó művet tüzetesen kell tanulmányozni, hogy ha el nem érhetjük is, lehetőleg megközelítsük.« De az imitatio ne álljon a szók, és szólásformák elkölcönzésében, mert az »*oratio inflata et tumida*« egyszersmind »*insana*«; hanem a tartalomnak is fölfogásában, és a kitűnő tulajdonok elsajátításában.

Ezért nem is egyedül a Cicero és Demosthenes nyomdoikaiban járást, – bár ezeket tartá utánzásra legméltóbbaknak – hanem egyéb íróknak vizsgálgatását is tanácsolja.²⁴) Hasonlóul, mint Erasmus a méhről vett szép hasonlatával, sokoldalú, terepélyes olvasottságot ajánl. Bölcselőket, történetírókat, sőt a földművelésről és a hadviselésről írott munkákat is tanulmányozni kell, mert csak így szerezhető meg az a »*sapientia*«

et verborum sumenda copia est et varietas figurarum et componendi ratio, tum ad exemplum virtutum omnium mens dirigenda. Neque en im dubitarl potest, quin arlis pars magna contineatur imitatione.«

mely nélkül az imitatio tartalmatlan és az egész szónoklat »csont és idegek nélkül való üres szavakból fölfujt hólyag. *)

Általában, Sturm kezelése alatt, a rhetoricai képzés azért nem mutatkozott eredményeiben oly egyoldalúnak, mint magából tanrendszeréből következni látszik, s azért nem vált tartalmatlan formalismussá, mert a jó szónoklatnál az alaki szépség, s díszes nyelvezet mellett a »cognitio rerum«-ra, s az ezen alapuló »sapientiá-ra is nagy súlyt helyezett. E momentum elhanyagolásával fajúit el később mások kezében az általa megalapított gymnásiumi oktatás.

Az élő szóbeli előadásokban gyakorlásokra kiváló súlyt helyezett Sturm. Ezekkel a latin nyelvnek és szónoklatnak, s általában a tanultaknak a gyakorlati életben felhasználására akarta a növendékeket ügyesíteni. Az iskolában mondja, nem csak az *ετησιμην*-t a tudományt, hanem a *λνναμις*-t, az ismeretek érvényesítésének képességét is meg kell szereztetni. Ilyen gyakorlatok voltak:

1. a latinnak társalgási nyelvül használása az iskolában és az iskolán kívül;

2. a *recitationes et condones*. Áhíthatossági gyakorlatok. Az előhaladottabb tanulók rendszeren a szentírásból olvastak föl a többi tanulók előtt, ahíthatossági órákon;

3. a *declamationes*. A gymnásiumi tanulók Cicero vagy Demosthenes egy-egy beszédét adták elő szabadon, szónoki előadással. A felsőbb tanulók már magok által kidolgozott beszédek-is adhattak elő. Minden tanuló tartozott évenként legalább két ilyen szónoklatot tartani, mely alkalommal szigorú bíráló alá vétetett úgy a tanár, mint a hallgatók által. Cicero vagy Demosthenes beszédeit németre fordítva is előadhatta; sőt »a szentírás egyes részeit is földolgozhatták Cicero vagy Demosthenes módjára.«

*) »Sine sapientia enim sententiarum omnis imitatio est inanis et est inflata, est tinnida, est vesica tumens absque ossibus et nervis, (scholae de imit, orat. I. c. 5. Kückelbannál 121 l. idézve) s ismét ugyanazon művében I. cap. 2.....de vera imitandi ratione loquimur, quae libertatis suae utitur iure et eloquentiae omnibus nititur privilegiis, non de illa servili serai o institutus est, quam poeta irrisit: o imitatores, servum pecus.«

4. a *vitatkozások* (disputationes), melyek az akadémiai tanulók által, egy tanár elnöklete alatt, havonként kétszer tartatva, szolgáltak olyan gyakorlat-okul a dialecticában, mint a declamatiók a rhetorikában. Egyik fölállította és védte a tételeket, a másik (egy vagy több opponentes) azokat támadta. E vitatkozásokban a scholastica, pusztán elme gyakorlatokul tekinthetett szórszálhasogatások elkerülésével, csak az életben hasznos (ad vitám utiles) tételeket kívánt tárgyalatni;

5. *vígjátékok és tragaediák színi előadásai*, melyeket a tanulók a negyedik osztálytól kezdve tartottak. Ezeket annyival inkább szerette, mivel a comicusok és tragicusok olvasására az iskolában nem igen maradt idő. A legfelső osztály tanulói majd minden héten játszottak. Legtöbbet Plautus és Terentius vígjátékait adták elő, a két felső osztály növendékei pedig Aristophanes, Sophokles és Euripides darabjait is. Az iskolai társaság körében tartott gyakoribb ilyen színjátékokon kívül évenként egypárszor nagy közönség előtt nyilvános színi-előadásokat is tartottak. E színi-előadásokban Sturmnak az volt a célja, hogy a növendékek egyfelől a latin és görög nyelv használatában magokat gyakorolják; és másfelől, az egész darab előadása által annak compositióját és összefüggését is tisztán fölfoghassák.

E színi - előadásokat a strassburgi theologusok közül többen (p. o. Marbach) megtámadták. Plautust és Terentiust a kereszty énséggel ellenkezőknek, és erkölcsrontóknak tekintették. De Sturm nem engedett. »Plautust és Terentiust még a barátok sem zárták ki – úgymond – kolostoraikból. Az erény szépségének megismertetéseért, a vétkeket is meg kell mutatni. Vajha még rosszabbakat ne látnának és hallanának a növendékek otthon és a városban! Egyébiránt minden attól függ, hogy a kényes helyeket a tanító mikép tárgyalja.«

C) Sturm rendszerének hatása és elterjedése.

Ez legfőbb vonásaiban Sturm tanrendszere és paedagogiai módszere. Igazi lényegét nem külső berendezése, (p. o. az osztályok száma, és a kijelölt vagy Strassburgban tárgyalt minden olvasmány használása) képezték; hanem az alapjául

kifejtett paedagogiai elvek, a tanításnak a kijelölt irányban és fokozatok szerint menete: különösen pedig a tanítás módszere.

A hol Sturm oktatási rendszerét elfogadták is, a különféle helyi viszonyok szerint, az osztályok száma változott. E tekintetben ő maga is engedett, mint Lauingenben is láttuk. Bár a Sturm szerint rendezett iskolák egyik ismertető jele, hogy bennök sehol sem volt 5 osztálnál kevesebb, s 5-8 osztály között változtak. Az olvasmányokból szintén hagytak el, s néhol másokat is vettek föl, p. o. Ovidius, vagy Liviust. De mindenütt megtartották a tanmenetet, a tanítás módszerét, a szó- és phrasis-gyűjtő naplókat, melyeket másutt – p. o. a Palatinatusban – inkább »nomenclaturáknak« neveztek; a Sturm-féle irány gyakorlatokat, és előadásbeli gyakorlatokat a színi előadásokkal; továbbá a görög nyelv nagyobb mérvű tanítását, Demosthenes vagy Isocrates, vagy mindkettőnek olvastatásával; és legtöbb helyen a matematikának, Sturm 1538-iki terve szerint, a felső osztályban tanítását.

Végül a Sturm szerint vagy befolyása alatt alakított iskoláknál egyik ismertetőül többnyire ott találjuk a decuriókat, néhol »monitoroknak« nevezve.

Mihelyt a strassburgi iskola fölvirágzását és nagy eredményeit látták: Sturm paedagogiai rendszerét nem csak Német-, de Franciaországban is megszerették, s az még életében gyorsan terjedett el. Sőt több iskola szervezésére vagy reorganizációjára önmagát kérték föl. Ilyen volt, mint láttuk, a lauingeni (Bajorország), továbbá a pforti (Szászországban), a hornbach-i (a palatinatusban). Basel 1541-ben Plater Tamást bízta meg iskoláinak reformálásával. Plater Strassburgba ment Sturmhoz, és nagy részben a strassburgi program szerint rendezte a baseli iskolákat.

Calvin Strassburgban tartózkodásából Genfbe visszatérte után 1542-től szintén a közoktatás reformjával foglalkozott, és 1559-ben megállapított tanrendjében Sturm rendszerét fogadta el, s a genfi iskolát a szerint szervezte 7 osztályúvá.

1546-ban Fagius Pál a választó fejedelem által az iskolák iránt véleményadásra hivatva föl, indítványozza Heidelbergben egy »paedagogium«-nak Sturm eszméje szerint fölállítását. Terve elfogadtatott. Az új intézet rövid idő múlva

meg is nyitattott, s abban Sturmnak nemcsak paedagogiája vétetett át, de saját rhetoricai és dialecticai munkái szerint tanítottak; s tanítványai közül vittek tanárokat. Lassankint a palatinatus egész oktatásügye Sturm elvei szerint rendeztetett. É körülmény azért érdemli különös figyelmünket, mert nagyrészt innét jöttek be Sturm elvei a magyarországi protestáns iskolákba. Nevezetesen szenci Molnár Albert, előbb szótárához csatolva, utóbb önállóul is kiadta »*Syllecta Scholastica*«-*jat*«, *) melyben az oktatás gyakorlásánál általa követendőkül tekintett paedagogiai iratokat gyűjti össze. Ezek között »*Institutio juventutis inpaedagogiis illustribus inferior is Palatinatus*« címmel egész terjedelmében közli a palatinatusbeli, eredetileg Sturmféle tanrendszert és szabályzatot. Eddigelé nem jöhettem nyomára, hogy valamely iskolánkban e tanrend forma szerint bevétetett volna; de a hazai protestáns tanításra, s annak be rendezésére gyakorolt alakító befolyása kétségtelen. **)

1557-ben Kristóf württembergi herczeg bizta meg Toxites Mihályt, (ki Strassburgban tanító is volt, és Sturm ajánlatával ment Baselbe), hogy Wurtemberg összes iskoláit Sturm terve

*) Először a szótár 1621-iki kiadásánál jelent meg Bethlen István-
nak, a fejedelem testvérének ajánlva. (A dedicatio Heidelbergben 1621.
márcz. 10-kén kelt). Különkiadása 1644-ből van. Tartalmát képezik: I.
Bilstenins Jánostól: Method, novam, aper. scholam etc. II. Zeppernstól:
de scholis vernaculis. III. Institutio puellarum ex epist. Hieronymi ad
Laetam. IV. *De formando studio* R. Agricolae. V. De tempore studiis
impendendo Mosellani. VI. De ratione instituendi puerum ab anno
aetatis sexto et septimo. Erischlenius. VII. »*Institutio Juventutis in Pae-
dagogii illustribus inferioris Palatinatus*«.

**) Dr. Kis Áron nevelés tört. 92. 1. s utána Wéber (Zipser Gesch.
und Zeitbilder 173.) mondják, hogy Kézmárkon, mint a legtöbb protest,
tanintézetben, a XVI-ik században a wittenbergi iskolai rendet s a
XVII-ik században a Molnár Albert által ajánlott pfalzi methodust fogad-
ták el. Honnét vette Kiss A. ez állításához az adatot, nem tudom. Meg-
lehet, hogy Szilágyi Istvánnak (A gymn. okt. ügy története a magy. hely.
hitvallásuáknál Sárospatak 1861. 4. lap) azon nézete vezette reá, a mely
szerint Szombathi egybevetései nyomán előtte úgy látszik, hogy a XVII-ik
század első felében a gymnásiumok reformjánál, mintául az a szervezeti
munka vétetett, melyet Molnár Albert mint a heidelbergi s pfalzi iskolák
methodusát ismertetett meg a magyarokkal.« E nézetre természetesen
vezet bennünket a Molnár A. könyvében olvasható tanrendnek az isko-
lákban gyakorlottal összehasonlítása.

szerint orgauisálja; s így keletkezett a fejedelem által 1559-ben kiadott »würtembergi iskolarend«.

1575-ben a nürnbergi várostanács vitte el Strassburgba Erythreus Bálintot, a rhetorica tanárát és Sturm barátját az akkor állított altdorfi iskola igazgatójául, ki azt szintén a átstrassburgi mintájára szervezé.

Sturm elvei Észak-Németországra is elhatottak, s lassankint részint módosították, részint kiszorították a korábbi Melancton-féle oktatási szerkezetet. Ágoston választó fejedelem, Sturm egyik »admiratora« 1580-ban adta ki Szászország számára »Schul-Ordnung«-ját, mely nagyrészen szó szerint Kristóf würtembergi herceg iskolai rendjéből van véve, és Melancton eszméi mellett Sturm befolyásának a legerősebb nyomait mutatja. Hamburgban a Szent. János iskola, és a thorni gymnasium szintén az ő nézetei szerint reorganizáltak. Thorn (Poroszország) épen egyik erősebb fészkévé lett a Sturm-féle irányúnak és eszméknek. A thorni tanári kar adta ki Sturm paedagogiai műveinek gyűjteményét 1586-ban »Institutiones literatae seu de discendi et docendi ratione Tonius I. Sturmianus« cím alatt. Thornban töltött *Rezik János* is, az eperjesi ev. iskola legkitünőbb tanára, mint tanuló és tanító összesen mintegy 25 évet (1673–1683-ig, s ismét 1690–1705) Gymnasiológiájában előadott tanítási rendje s programja mutatja, mennyire be volt avatva Sturm paedagogiájába, s mennyire annak befolyása alatt állott. A Sturm-féle eszmék részint már az 1667-iki tanrendben (talán a magdeburgi Pomariussal) részint Rezik által hoztattak be Eperjesre.

Sturm hatásának legerősebb nyomait azonban a jezsuiták tanrendszerében ismerhetjük föl,

A strassburgi tanintézetben, a XVI-ik században, hazánknak is több jelese tanult.

Fraknói elsőül említi Druguetius Jánost Kőrösről (1552-1555).

Utána csak 1580-ban nevezi Stansich Horváthot, és ezután 1588-ig senkit. Holott még számosabb magyaroknak kellett ott lenniök. Legalább erre mutat gróf Ostrorog 1581-ben tartott beszédének némely kifejezése.²⁵⁾

1580 körül Horváth Stansich Gergely, Szigetvár kapitányának fia, ki nyolcz évet töltött külföldi iskolákon, majd egész Európának beutazása után hazatérve, Szepesvármegyében Neerén saját birtokán és költségén gymnásiumot állított, melyben ő maga is évekig tanított. Intézetének első igazgatójával tangermundi Gera Konrád mestert nyerte meg, ki 1594-ben jött Strassburgból. Ennek helyét a Pfalzból jött Erhard Miklós szintén Sturm rendszerének híve foglalta el.

1588-ban időzött Strassburgban szepesváraljai Clementides Mihály, ki úgy látszik Sturmnak buzgó híve volt.²⁶⁾

Ugyanez időben tanult Deidrich György erdélyi szász ifjú, ki ugyanott magister artium lett, s nyilvános előadásain egyiránt kitűnt tehetségeivel mint szorgalmával.

1589-1591-ig tanult ott Révai Péter, a későbbi híres koronaőr (mint magister artium tért haza), Balassa Pállal és Jánossal. Előadásait Junius rector ki is nyomatta.

1590-ben Thurzó Szaniszló, a későbbi nádor is ott volt, (mennyi ideig? nem tudjuk.)

Itt tanult (1593-96) és lett baccalaureus, *szenczi Molnár Albert*, ki mint szegény ifjú, a Hedio Gáspár és neje által alapított convictusba vétetett föl, és távozásakor a tanárok a legszebb bizonyítványokkal s ajánló levelekkel bocsátották el.

Ez idő tájt és később még többen is tanultak ott magyarok.²⁷⁾

6.

Trotzendorf Bálint.²⁸⁾

A humanista paedagogusok között Sturm mellett a másik kiválóan organizáló szellem volt. Trotzendorf *) Melanch-

*) Így nevezetett a Görlitz mellett levő Trotzendorf, (ma Troischendorf) falutól, hol becsületes paraszt szülőktől 1490-ben született. – Apjával jó ismerős kolduló barátok vették észre a fiú tehetségeit s tanulási vágyát és eszközölték, hogy a görliczi iskola rectorához adatott, hol nagy előmenetelt tanúsított. Szülői halála után 1513-ban vagyonát eladta, s annak árán Lipcsébe ment, hol Mosellanus Pétertől »a tiszta latinságot«, és az Angliából jött Crocústól (ki a görög nyelv tanítását oda először hozta be) a görög nyelvet tanulta, 1516-ban mint baccalaureus tért

tonnak nemcsak hallgatója, de minden szaván csüngő egyik legbuzgóbb tanítványa; azonban nálánál inkább theologus.

Míg Sturmnál az iskola inkább önálló intézmény, az oktatás célja s eszménye a classica képzés által szerzendő, bár keresztyén érületől áthatott, emberi műveltség; addig Trotzendorfnál az iskola az egyház veteményes kertjévé lesz, s benne a theologia annyira uralkodó, hogy a latin és görög nyelvi képzésnek is főcélja a szentírás értelmezése, s grammatical s rhetorikai gyakorlatokul is a classicus művek olvasása mellett bibliai helyek olvastatnak és dolgoztatnak föl.

Trotzendorf tisztán paedagogiai munkákat nem is irt, sőt életében egyáltalán semmit sem adott ki. Az ő műve a goldbergi iskola. Úgyszólván tanrendszerét is az erről fönn maradt adatokból ismerhetjük meg. Ezért hatása inkább személyes, nem iratai, hanem közvetlen tanítványai által terjesztett. Goldbergi tanintézete hirre vergődtével annyira megnépszerűült, hogy mint Ravus Trotzendorf »Rosariumához« irt előszavában mondja, tanulóiból a törökök ellen lett volna képes sereget állítani ki. Németországon kívül különösen sok tanítványa volt *Magyarországból Erdélyből, Lengyelországból, és az osztrák tartományokból.* »Intézete hasonlított törvényekkel jól berendezett államhoz, melyben az ifjúság oktatás s egyéb gyakorlatok által neveltetik a vallásos életre, beavatattik a hit igazságaiba, s *egyszersmind elemeibe azon tudományoknak, melyek szükségesek az egyházban és az emberi*

vissza Görlitzbe, s a rectort és a tanítókat a görög nyelvre tanította, s egyszersmind velök és a tanulókkal latin auctorokat olvasott. Luthernek Tetzelt ellen föllépése után 1518-ban Wittenbergbe sietett, hol egy keresztyénné lett spanyol zsidótól »házi viszont szolgálatokért« héberül tanult. Később az egyetemen mint docens, szentírás-magyarázati előadásokat tartott; s nemcsak igen vallásos ember, de egész életére buzgó theologus lón, úgy, hogy Goldbergben is egész iskolájának és tanításának egyik főjellemvonása a theologiai irány uralma lett. Pártfogója Helmerich György 1523-ban Goldbergbe hívta az ottani iskola rendezésére. De e vállalata akkor nem igen sikerült, s ott tartózkodása idejét inkább a schwenkfeldianusok felekezete elleni theologiai küzdelmek vették igénybe. 1527-ben visszatért Wittenbergbe, honnét ismét 1531-ben ment Goldbergbe iskolájának már ekkor fényes sikerrel organisálására, melynek 1556-ban bekövetkezett haláláig rectora volt.

társaságban, szigorú fegyelemmel pedig a tisztességeknek a köz- és magán életben teljesítésére szoktattatnak«. Ravus e szavaiban híven van kifejezve Trozendorf intézetének jelleme és iránya.

Intézkedéseinek méltatásánál szem előtt kell tartanunk, hogy ő nem egy gazdag város, egy önálló köztársaság számára készített tervezetet, mint Sturm Strassburgban, hanem hasonlíthatatlanul csekélyebb anyagi erő és kisebb tanító személyzet állt rendelkezésére, s csak kiváló szervező és kormányzó tehetségével volt képes oly nagyszámú, a mellett felette különböző korú és képzettségű tanulókat egy intézetben nevelni és tanítani. Másfelől, azt hiszem, főleg e körülményből magyarázható nagy befolyása a magyarországi s erdélyi protestáns iskolák szerkezetére. A sok iskolájukban kezdet óta mindig szegénységgel küzdő magyar protestánsok különösen kaphattak oly berendezésen, a mely szerint a lehető legkevesebb anyagi erővel tudtak nagyobb tanfolyamokat is ellátni.

A tantárgyról és szorosabb értelemben vett tanrendről, s didacticai módszeréről kevés adatunk van. Annyit tudunk, hogy hat osztályban tanított latin és görög nyelvet, rhetoricát és dialecticát. A grammaticai oktatásra mint Melanchton is, kezdettől végig igen nagy súlyt helyezett, sőt, nála szélesebb értelemben a grammatica még a rhetoricát és dialecticát is magába foglalja. A latin szerzőkből olvastatta: Vergiliust, Cicero leveleit (melyeket szeretett volna mindig a tanulók kezeiben látni) utána Cicero »de officiis«-t, beszédeit, Liviusból néhány beszédet, Terentiust, Plautust, Ovidiust. Állítólag Erasmus colloquiá-it, és Mosellanus paedológiáit is használta. Egyébiránt a latinnyelvoktatásban Ovidius és Livius fölvétele' mellett ugyanazon olvasmányokat használta, s ugyanazon menetet követte, mint Sturm. A görögben a nyelvtan mellett, Pál apostol leveleit és Isokratest tárgyalták. Egy 1548-iki tanrendi szerint tanítottak még a zene arithmetika és »*principia philosophiae naturalis et morális*«. Ezekon kívül – egyes szórványos adatok szerint: tanítottak theológiát, jogi ismereteket, római és görög régiséget, physikát, matematikát, sőt gyógytant is. Ezek azonban, mint Lösche is kimutatja, nem rendes terjedelemben, s rendszeresen tanítottak, hanem

inkább csak az egyetemeken előadott felsőbb tudományokból előre izleltetőül nyújtattak, a gyógytant kivéve. Egészen hasonlóul látjuk ezt még a XVIII-ik században is, számos magyar protestáns gimnásiumnál, bol a rector egy vagy két tanítóval, sőt néha egyedül a szorosabban gimnásiumi tanfolyam mellett theológiát, görög-római régiséget, és jus naturae-t is tanított.

A rendes tanfolyamban az oktatás főtárgyait a grammatica és a vallástan képezték, egymással szoros kapcsolatba hozva. Egyfelől ő nála is »sermonis sinceritas et perspicuitas signum est animi puri, sinceri et recte intelligentis«, másfelől a grammatica és a régi nyelvek ismerete szolgál eszközéül a szentírás szövege megértésének és magyarázatának is. (A szentírás-magyarázatra is a grammaticai szabályokat alkalmazta, mint viszont a görögben a nyelvtanhoz az olvasmányok a bibliából vétettek). A grammaticai tanításban elve volt lehető kevés és rövid szabály, annál több példával világosítás s gyakori és hosszas gyakorlat.²⁹⁾

Mennyi időt és minő beosztással fordított a tanításra, nem tudjuk. Magyar tanulók haza irt leveleikben említik, hogy reggeli 3 legfőlebb 4 órakor kezdtek tanulni.³⁰⁾ Mások följegyzék, hogy »naponkint« egy óráig ismételtek.

Hetenkint kétszer irány-gyakorlatokat íratott, s pedig egyet versben, egyet kötetlen nyelvezettel. E munkákhoz a theologia vagy a bölcsészet köréből vett kidolgozandó, s mindig komoly tárgyat. De míg Sturmánál az irány-gyakorlatokat rendszeren az iskolában, a tanító vezetése alatt ismételtek, s a tanítónak minden szót meg kellett vizsgálnia: addig Trotzendorf csak bekívánta, s megtekinté ugyan őket (inspiciebat) *de ritkán bírta el is olvasni* (raro perlegebat), mert erre nem volt ideje. Tartott vitakozásokat is oly módon, hogy az ethicából vagy dogmaticából vett kérdéseket és tételeket részint ő maga fejtegetett, részint valamelyik arra előre készült tanuló által fej tegettetett. Különben, hogy tanulóinak figyelmét lekösse, általában legjobban szeretett katechetice kérdésekben és feleletekben tanítani. Egyik főgyakorlat volt, a latinnak az egész intézetben kizárógos társalgási nyelvül használása, elannyira, hogy egy liegnitzi felirat szerint »még a szolgák és szolgálok is latinul be-

jszéltek, s az ember azt hitte volna Goldberg Latiumban fekszik.

Azonban Trotzendorf főereje nem a tanítás belső módszerének elvi alapokon rendszerezésében, s didactikai rendszer kidolgozásában állott, mint Sturmnál, hanem inkább a tanítás kitűnő vezetésében, intézetének sajátos módon, és akkép szervezésében és igazgatásában, hogy az egész organisation magok a növendékek közreműködésének igénybe vételével tudta ügyesen fölhasználni, a tanulók erkölcsi és értelmi kiképzésére. Ezért monda róla Melanchton, hogy ép úgy született iskolák igazgatására, mint Scipio Africanus a táborok kormányzására. *) Nevelőintézete valóban egy kis köztársasághoz hasonlított, élén az ő személyében a »dictator perpetuussal.«

Az intézet összes tagjai képezték a »coetus«-t. Ez a coetus hat osztályra (classes) s mindegyik ismét alosztályokra, »tribusokra« oszlott.

A felsőbb osztályokat kezdetben egyedül maga tanította, később maga mellé vett tanítók segítségével. III. Frigyes liegniczi herceghez 1548-ban fölterjesztett rövid »Iskolai rendjében« azt mondja ugyan, hogy a leczkék és gyakorlatok tartására és a fegyelem kezelésére legalább hat személy kell, t. i. az »iskolamester, egy magister philosophiae, egy sophista, egy grammaticus, a zenéhez értő egy cantor, és egy catecheta«. Ezt azonban inkább iskolájának nagy népességére, és azon tekintettel állíthatta, hogy a szoroson gymnásiumi tanfolyamon kívül, mint láttuk theológiát, jogi ismereteket, erkölcsbölcsestet stb. szintén tanított; sőt meglehet, hogy az egész csak a herceg előtt kifejezett óhajtás volt, mert legalább magyarországi tanítványainak levelei szerint, korántsem állt rendelkezésére ennyi tanerő.³¹⁾ Az alsóbb osztályok tanítására pedig részint saját, részint a tanítók vezetése alatt nagyobb tanulókat alkalmazott, kiknek ez által arra is alkalmat akart adni, hogy a tanult ismeretekben magokat gyakorolják s megszilárdítsák.

*) . . . esse eum virum ad regendas Scholas non minus natum, quam ad regenda castra Scipiōnem Africanum. (Déclamât. 5, 817.)

Hasonló eljárással találkozunk a magyar protestáns iskoláknál, szintén a nagyobb tanulókból alkalmazott »köztanítók« (»publions praeceptorok«) intézményében.

Valamint a tanításnál, épen úgy az egész intézeti élet és a fegyelem kezelésénél is segítségül vette magokat a tanulókat, s e czélra közülök különféle tisztviselőket állított. Ilyenek voltak p. o. az oeconomok, ephorok, quaestorok, *) censorok, senatorok és a consul.

Az *oeconomusok* feladata volt a belakásnál a házban, valamint az iskolában a rendet föntartani, a lefekvésre, fölkelésre, közös áhítatokra, s a lezke-időre »tintinnabuli pulsus« jelt adni, továbbá felügyelni a kellő időben fölkelésre, lefekvésre, mosakodásra, ruhák, szobák, s evőedények tisztogatására, úgyszintén a munkaidőnek pontos megtartására, s az azalatt szükséges csendességre. Az intézet népességénél fogva több oeconom is volt, s mindegyik a közülök alkalmazott főnökök felügyelete alatt kijelölt szakaszában vagy munkakörében teljesítette teendőit. A főoeconom viszont a tanítónak tett jelentést, s annak vezetése alatt állott.

(Hasonló teendőkkal találunk oeconomokat Eperjesen, S.-Patakon és Debreczenben is).

Az *ephorok* az evésnél ügyeltek föl a rendre, tisztaságra, pontos megjelenésre és távozásra, az illedelmes magaviseletre és öltözésre. Az ephorok alatt álltak a *diskophorok* (diskos = asztal), kik asztalt terítettek, s az ételeket hordták föl. A diskophorság hetenkint változtatással sorba ment.

A »quästorok« a tanulók munkáira ügyeltek föl. Hetenkint mindegyik »tribus« élére egy »quästor« rendeltetett, s ezek fölött állt havonként változó főnökük, kinek jelentéseket tettek. Ezek vigyáztak az istentiszteletnek, a házi áhítatosságnak s a lezkekének pontos látogatására, s a gyakorlatok rendes elvégzésére. Tapasztalt mulasztásokat följelentettek.

*) Egy helyen »tribünök« is vannak említve, de közelebbi magyarázat nélkül. (Löachke 38. 1. idézve Hirzelnél). Azt hiszem, mintán a classisok tribusokra oszlottak, ezekre ügyeltek fel a tribünök (más néven quästorok) hasonlóul mint Sturm decuriói; s ugyan ennek nyomát a magyar iskoláknál is találjuk.

Az ebéd végeztével egy fél órai beszélgetésre themákat s kérdéseket adtak föl. *)

Az erkölcsi fölügyeletre, s a fölmerült fegyelmi ügyek elbírálására havonként választott Tr. a tanulók közül 2 censort, 12 senatort és egy consult.

A censorok felügyeltek az erkölcsökre, s a tanulóknak az utczákon s általában a nyilvános helyeken való illedelmes magokviselésére.

Trotzendorf szigorúan fenyítette akár a tanulás elhanyagolásával, akár a magaviseletben, vagy általában a kötelességek mulasztásával s megsértésével elkövetett vétségeket. A büntetések voltak: dorgálás, fára festett szárnak nyakba akasztása, hegedű, (fidicula=lantalakú kilyukgatott deszkába zárása a nyaknak és kezeknek) bezárás, testi fenyíték. Néha a növendéknek az éves idején az asztal mellett a földön kellett ülnie, máskor éjjel az ágy mellett a földön hálnia. A büntetéseket vagy a tanító s igazgató, vagy a »scholasticus magistratus« a »senatus« mérte ki.

A senatus a consul elnöklete alatt működött fegyelmi bíróság volt, s az ügyek rendes vádemeléssel és védbeszédekkel s mindig bizonyos ünnepiességgel tárgyalattak. Fölmerült esetekben, vagy meghatározott időközökben összeült a senatus az e célra föntartott helyiségben. Az elnöklő consul körüli ültek a senatorok; saját külön helyen a vádlott; távolabb voltak a hallgatók, elől mindjárt Trotzendorf, a »dictator perpetuus«. A vádat vagy maga Trotzendorf, vagy (különösen ha a jó magaviselet s erkölcsi törvények ellen vétség forgott fenn) az azzal megbízott egy tanuló emelte. Erre követ kezett a vádlott védbeszéde. Mindenki köteles volt magát önmaga által készített beszédben védelmezni, s ezért rendszeren nyolcz nappal előbb tudtára is adatott a vád. Fölmentetett, ha ártatlanságát védbeszédében kimutatta, vagy ha vétségét töredel-

*) Az eperjesi evang. iskolában is dívott hasonló szokásra mutat a collegium könyvtárában őrzött egy kézirati könyv »colloquia mensalia« czímmel, melyet 1712-1715-ig a *hetenként változott oeconomusok* írtak össze, az ifjak által ebéd közben vitatott tárgyakról. Úgy látszik Eperjesen a senior és oeconomusok között oszlott meg mind az a teendő, a mit Goldbergben az oeconomok, epborok és censorok végeztek.

nesen beismerve, jól sikerült védbeszédet mondott. *) Ellenben csekélyebb vádaknál maga a rossz védbeszéd miatt is elítélték. Az ítéletet a senatorok szavazatai szerint a consul mondta ki, le Trotzendorf hajtotta végre, és ugyan ő a consul ítéletnondása után az egész ügyet és tárgyalását összegezni szokta, előadva saját nézetét, intéseit s dorgálását is. Egész eljárása indokául azt mondják, hogy az ifjúságot korán akarta fiihoz szoktatni, hogy a világi felsőséget és bíróságot, mint isten rendelését – tamquam Dei opus – tiszteljék.

Ha azonban tekintjük nem csupán senatusát, hanem oeconomokban, ephorokban, quästorokban s censorokban létesített intézményeit is, mindezekből inkább az az alapeszme tűnik ki, hogy egyfelől a tanulók nagy számához képest a nevelő s tanító-személyzet csekélyége mellett, a szükséges rendet s fegyelmet csak magának az ifjúságnak közreműködésével reménylette föntarthatni; másfelől talán, mint Sturm, ezek által a görög-római köztársaságok képét akarta mintegy a tanulók életében előállítani; s egyszersmind az ifjúságot erkölcsi önuralomra, ügyeinek önmaga által intézésére, szóval bizonyos *önkormányzatra* nevelte. – Ez utóbbi mennyire volt előre kitűzött célja, adatokból nem tudom, de hogy eljárásának következése volt, az kétségtelen. Világosan mutatja ezt a tapasztalás azoknál a magyar protestáns nagyobb collegiumoknál, melyeknél ez intézmények meghonosultak, különösen p. o. a s.-pataki és részben a debreczeni tanintézeteken.

Trotzendorf ez intézményei majd mind föltalálhatók a hazai protestáns tanintézeteknél, természetesen a viszonyokhoz módosulásokkal, és később itthon való saját hazai kifejlődésükben.

Az oeconomusokat több helyen ugyanazon név alatt s

*) Ez eljárás is mutatja, hogy azon korban nem egyedül Sturm helyezett a rhetorikai képzésre kiváló súlyt, (csak hogy ő ezt is systematisálta), Trotzendorfnál néha *πανηγυρσεις*; is voltak. Az az a tanulók latinul egymásról ünnepélyes dicsbeszédeket tartottak, megkoszorúztattak, és a megkoszorúzottak ünnepélyesen kihívtak *mint az olympiai játékoknál volt szokásban*.

hasonló teendőkkel*) látjuk, p. o. Eperjesen, S.-Patakon, Debreczenben, másutt »dispensator« név alatt, (Pápa) teendőit a seniorral megosztva.

A quästorok, censorok s senátorok tisztségeinek megfelelőnek az »esküdt deákok«, a »primariusok«, kikből kerülnek ki többnyire egyszersmind az alsó osztályok tanítói. – A consul elnöki, teendői a seniorra ruházták, kinek azonban egy ebb munkaköre is van (p. o. Patakon az iskola jövedelmeit kezeli), és a ki itt az egész ifjúság elnöke. – (Ezért azt hiszem, inkább a wittenbergi magyar coetus, vagy magyar bursa szervezkedéséből veszi eredetét.)

Hazai protestáns collegiumainkban, a 18. században is vagy a senior elnöklete alatt a primarius deákokból, vagy a primariusokból és tanárokból vegyesen alakított iskolaszék (sedes) ítélte a tanulók vétségei fölött legalább első fokon. A debreczeni tanárok 1749. október havában határozzák el, hogy mivel »a primariusokkal szombatokint tartatni szokott gyűléseken nem lehet az iskola vagyonára s kormányzatára tartozó ügyeket tárgyalni, ezután ezekre külön tartandók tanári tanácskozmányok. Hogy pedig a tanárok kisebb dolgokkal ne terheltesse: ezután két tanár vegyen részt a »sedes scholasticában« s ott a »primariusokkal« együtt intézzék el az ügyeket; (melyeket velők a senior előző napon közöljön) s csak a fontosabb dolgokat végezze el az egész tanári kar.«³²⁾

Az erdélyi szászoknál a tanulói testület szervezése úgy látszik Strassburgból és Goldbergból származott, sajátosságos gyűlésekben és módosítással. Az erdélyi szászok Wittenbergben tanult reformátora Honter János dolgozott ki 1543-44-ben a brassói iskola részére egy szabályzatot, mely azután a többi szász iskolában is elfogadtatott. Ebben az ifjúság élén áll az egy évre választott király (rex adolescentium) alatta a fél évre választott két censor »praefectus, orator, secretarius, aedilis, musicus, preco.« A tanulók századokra s tizedekre osztva, a centuriók és decuriók hasonló fölvigyázása alatt, mint

*) Csakhogy az ephorok teendői is hozzájőnek, s többnyire a senior és közte megosztatnak.

Strassburgban. Itt a király ugyanaz, a ki a többi iskolákban a senior, s a goldbergi consul az iskolaszékek elnöke, a secretarius annak jegyzője, s tagjai még a senatorok és az orátor bizonyos ügyészi szereppel. Az aedilis megfelel az oconomusnak, s általában az iskolai épületekre ügyelt föl.

Trotzendorf a magyarországi iskolákban alkalmazott közvetlen tanítványai által is nagy befolyást gyakorolt a tanintézetek rendezésére, különösen a Sileziához közelebb fekvő fölvidéken, p. o. Selmecz, Kézsmárk. Lőcsén 1551-ben egyik tanítványa Lislechwitz Benjámín volt a gymnásium igazgatója, kívül, valamint a lőcsei városi tanácssal, levelezésben is állott.³³⁾

Egyébiránt, hogy a goldbergi iskola fölvirágzását és meglepő eredményeit inkább Trotzendorf személyes képességeinek s erélyének köszönlieté, mint az organisatio tökéletességének, mutatja az, hogymint a magyar ifjak haza irt leveleikben is panaszkodnak, Trotzendorf öregedésével és erélyének csökkenésével hanyatlott intézete is. A növendékek nagy fölszaporodásával, és rakoncátlanabb elemek összetodulásával a fegyelmi rend tekintetében is elégtelennek bizonyult a szervezet. – Löschke a Trotzendorf utolsó éveit elkeserített rendetlenségeket, már az 1549. óta Krakkóból lengyel tanulóknak mind nagyobb számmal betodulásától származtatja.³⁴⁾

7.

A hazai alakulások.

Ezek a humanista oktatás azon első rendszerei, melyeknek alakító befolyása alatt rendeztetett és haladt tovább a XVI. század óta a magyarországi közoktatás. Természetesen nem úgy, hogy egyik vagy másik a maga tisztaságában és egészen átvétetett volna.

Észak-Németországban is láthatjuk, hogy a XVI. század második felében a Sturmféle rendszerrel mintegy keresztezik a Melanchton által kezdett berendezéseket.

Hasonlóan nálunk, a protestánsoknál a külföldi tanintézetekről hazatérő ifjak innét is amonnét is, majd ebből majd abból a rendszerből hoztak haza eszméket, intézménye-

ket, s szokásokat ugyanazon iskolához. Így a főnnebb ismertett rendszerekből és hozzá hazai elemekből, tanintézeteinken bizonyos didacticalai eclecticismus jött létre. Az is megtörtént, hogy ugyanazon egyén külföldön több helyen tanulva, különféle rendszerekből szedte föl azt, a mit helyesnek látott; vagy épen olyan külföldi tanintézeten időzött, a hol már vegyes tanrendszer volt életbeléptetve.

Ez alakulásokra egyik legjellemzőbb példát mutatja a beszttercebányai ágost. ev. gymnásium, melyet tanrendjével együtt 1567-1574 között szervezett s bővített a Strassburgból származott és Sturmnál tanult Schremmel Ábrahám.³⁵⁾ A hét osztályúra emelt iskola rendje Sturm rendszerének Melancthon-Trotzendorf féle intézkedésekkel vegyítése. Az egésznek a nyitja az, hogy Schremmel maga, mikép minden szavából, és a legfelső új osztályoknak – hol szabadabb keze volt – rendezéséből látható, határozottan Sturm hive volt. Igen, de egyfelől készen talált egy Melancthon által kezdeményezett irányban rendezett iskolát, s nem törölhetett mindent el; másfelől igen korlátolt anyagi viszonyok között, a 7 osztályban negyed magával kellett minden tanítói teendőt végeznie, úgy, hogy még tanteremé sem volt mindegyik osztálynak külön, hanem egy teremben kellett az alsóbbakból 3–4 osztályt is tanítani. Ily viszonyok között még a szintén alkalmazott decuriók segélyével sem lehetett Sturm rendszerét a maga tisztaságában meghonosítani.

A jezsuitáknál még legtisztábban látható egy rendszernek, t. i. a Sturménak befolyása, bár természetesen azok sem hagyták figyelmen kívül a többi humanista paedagogusokat sem, különösen úgy látszik a hieronymitákat.

A hazai protestáns tanintézetekhez besugároztak azután még a XVII. és XVIII-ik században fölmerült paedagogiai irányok is. Így p. o. az ágostai evangélikusok intézeteinél kezdett beszivárogni Haliéből a Franke-féle pietista realismus; de ellenében egyházi hatóságok léptek föl erélyesen. Mind az ágostai, mind a helvét protestánsoknál pedig Comenius Arnos gyakorolt maradandóbb hatást, fájdalom, nem annyira rendszerének fölkarolása, meghonosítása és fejlesztése által, mint

inkább tankönyveivel, melyeket: p. o. a Janua-t, és az orbis pictus-t – az egész XVIII-ik századon keresztül mind a két felekezet több tanintézetében használták.

Comenius a humanista oktatást reformálni épen a reálismereteknek a gymnásiumba bizonyos mértékben behozatalával, a nemzeti elemnek, különösen az anyanyelven oktatásnak, fölvetelével és az elvont memorizáltatás helyett, a hol lehet a szemléltetve taníttatással, végre az anyanyelven képezéssel kezdendő külön elemi iskola megteremtésével. Évekig köztünk élt és működött. Sárospatakon fejedelmi pártfogás alatt rendezte a collegiumot, s írta a nevelés történetében korszakos műveinek egy részét. És midőn tőlünk eltávozott, majdnem mint Mátyás király olasz tudósai, úgy kivitte tőlünk minden tudományát, hogy még ma is legnagyobb részben külföldi forrásokból kell megismernünk, miben álltak Comenius reformjai és rendszere. Távozta után nem sok idő múlva a s.-pataki collegiumot évtizedekre szétszórta az üldözések vihara. Másutt, és később pedig (azonkívül, hogy itt-ott akad egy pár ember, kinn észrevehető, hogy egy darabig a tanításban némileg követte) sem iskolája nem alakult, sem iránya hazai szellemben nem fejlesztett s irodalmilag sem műveltetett. Ismétlem, a XVIII-ik századra is kiterjedett maradandóbb hatását leginkább egypár tankönyvének használatában lehet fölismerni.

Általában, hogy az európai civilisatio előtt sohasem zárkóztunk el; hogy nyugaton alig merült fel nevezetesebb kulturai irány vagy mozgalom, mely hozzánk előbb-utóbb be ne hatolt volna: ez szerencsénk és érdemünk. Azonban, hogy sohasem így ekéz tii.uk eléggé, bár az európai haladással összefüggésben vezetett és lépést tartó, de mégis önálló nemzeti műveltséget itthon fejleszteni, és hogy politikai önállóságunknak is alapjául nem a szellemi önállóságot, s az önálló műveltséget törekedtünk tenni: ez nagy szerencsétlenségünk és bűnünk, mely történetünkben már is többször megbosszulta magát.

JEGYZETEK.

¹⁾ Donatus Aelius római grammaticus, Kr. u. 355 körül tanított Kómában. Grammatikája eredeti szövegében 3 könyvből áll. Elsőben a hangokat, betűkből, szótagolást, és a helyesírás szabályait, második részében beszéd nyolcz részének használása módját adja elő.; harmadik könyveben a barbarismusokrol, solaecismusrol, s egyéb hibákról, végűi a trópusról szól. A Magyarországon használt Donatusokban csak a második könyvet találtam, példákkal bővítve. Talán még soha nem volt tankönyv annyi ideig és anyira elterjedve használatban. Az egész középkorban Priscianus és Alexander mellett úgyszólván uralkodott, és hazánkban még a jelen század első tizedeiben is úgy a katolikus, mint az ág. evang. és az unitárius iskolákban használták. Azon osztály tanulóit, melyben az kézikönyv volt, »donatisták«-nak hívták. Még sokan élnek, kik tanuló korukban donatisták voltak. A nyomtatás föltalálása óta több mint 400 kiadása ismeretes. Magyarországbán utolszor Dunai Imre miskolci ev. tanáradta ki latin, német, magyar, és szláv nyelven 1812-ben s másodszor 1820-ban.

²⁾ Nagy Károly idejében Alcuin és Hrabanus Maurus is készítettek hasonló compendiumokat.

³⁾ Hegius szavai idézve Laas »die Paedagogik des J. Sturm« műve 8-ik lapján, a vita et mérita E. Agricola-e-ból. (Groningen 1830.) Hegius Sándor egyike a legkitűnőbb tanfőriaknak. Életéről kevés részletet tudunk. 1420, vagy 1433-ban született s 1498-ban halt meg. A kik említik, a legnagyobb tisztelettel szólnak róla. A mi keveset irt, az ma már a legnagyobb könyvtári ritkaság. A classica irodalomnak s a humanismusnak rendkívül buzgó terjesztője, bár ő maga sohasem volt Olaszországban. Pőérdeme az, hogy a létesítendett humanista iskolák számára jeles tanerőket képezett.

⁴⁾ A hieronymiták Groote Geert által a XIV-ik században alapított, s közös életre eg³T esült zárdái társulat voltak, a nélkül, hogy tagjaik szerzetesi fogadalmakkal lekötött szerzetesek lettek volna. Szt. Jeromos védszentjőkről nevezettek hieronymitáknak. Spanyolországban is számos ily társulat volt. A németalföldiek keletkezési és főhetye Deventer volt.

⁵⁾ Laas: Die paed, des J. Sturm 9. old.

⁶⁾ A hieronymiták lüttichi intézetének szervezetét s tanrendjét érdekesen ismerteti Charles Schmidt »La vie et les travaux de Jean Sturm«, (Strassburg 1855) szép műve 2-5. lapjain. Úgy látom, a német írók is innét vették, a mit róla szólnak.

⁷⁾ Laas id. m. 114. 1.

⁸⁾ Fraknoi Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI-ik században. 288. 1.

⁹⁾ Ugyanott 291. 1.

¹⁰⁾ Sturmhoz forrásukul megszerezhetett művein kívül a következőket használtam: »1) *La vie et les travaux de Jean Sturm* stb. par Charles Schmidt Strasslurg 1855, 335. old., ez ma is a legjobb, csakhogy nagyobb mértékben tárgyalja életrajzát, s politikai és egyéb működését, mint paedagogiáját. 2) *Ecksteinnak* a német philologok és tanfériak 1866-iki gyűlésén Sturmról tartott előadása. 3) *Joannes Sturm Strassburgs erster Schmlrector, besnidners in seiner Bedeutung für die Geschichte der Paedagogik v. Dr. L. Kückelhahn*. Leipzig, 1872. Főleg Räumert eilen védi. 4) Die Paed, des J. Sturm, historisch und kritisch beleuchtet von Ernst Laas. – Kückelhaht bírálva, alapos eruditióval tárgyalja Sturm irányát és egyes tanait, de nem terjeszkedik ki egész rendszerére. Végre tekintetbe vettem a Schmidt-féle paed, encyclopaediában dr. Roszlernek Sturmról jól írott cikkét, valamint Räumert Paed, történetének ide vonatkozó részét. De igyekeztem, a mennyire megszerezhettem, saját munkáiból meríteni, különösen a »De Literarum ludis recte aperiendis liber«-jéből, s az »Epistolae classicae«-ből.

¹¹⁾ Charl. Schmidt id. művében (7. 1.) mondja Stuvmnak apjához írt egy levele alapján, de úgy látszik, jogi tanulmányaival, valamint a szintén elkezdett hébev nyelvvvel hamav fölhhagyott.

¹²⁾ Dr. Eckstein szívességéből, e mű 1557-iki strassburgi, némileg bővített és javított kiadása van birtokomban.

¹³⁾ E kettő kiegészítőjéül tekinthetők még a szintén 1565-ben kiadott »*Scholae Lavinganae*«, továbbá az 1569-ben írt »*Epistolae academicae*« (mind a négy szervezeti munkája utoljára megjelentVovmbaum ev. Sch. I. új átm., mint első melléklet.) – Sturmnek, Schmiedt Károly idézett műve függelékében (314-332.1.) nagy gonddal felsorolt számos műve közül, az említett négy szervező munkáján kívül még a következők emelendők ki, mint paedagogiai tekintetben nevezetesebbek. »*De amissa dicendi ratione et quomoclo ea recuperenda sit*. Argentovati 1538.« *Partitionum dialecticarum libri quatuor*, (az egyes részei különböző időben jelentek meg Parisban 1539–48 között) *sin partitiones oratorias Ciceronis dialogi quatuor* 1539.« »*Nobilitas literata*, ad Wertheros fratres 1549. De imitatione oratoria libri três 1574«.

¹⁴⁾ Deutschland und die Hugenotten I. 59. 1.

¹⁵⁾ Schmiedt. Vie et les trav. de J. St. 193.1.

¹⁶⁾ »Dividemus igitur omnes ordines in duo génère. Unum est pueritiae, quod necessarias, perpetuasque auscultationes habet, alteram adultae aetatis, quod publicas atque liberas requirit. Puerili educationi annos novemdamus, publicae auscultationes utique quinque sibi assumunt. Itaque fiet, vit etiamsi septimo anno puer ad magistros ducatur; tarnen

vigesimo primo per omnes ordines sit progressas«. De lit. lud. ordinum distributio, fejezetében.

¹⁷⁾ Fabricius Jakab, a strassburgi iskolából András rokonához írott leveleit közli Eaumer a Paedagog. tört. I. köt. mellékleteiben. Ezekben 15 48 vagy 1549-ből az iskolai életről egy verset is közöl, melyben írja:

»Ordinibusque novem schola quum distincta Celebris.
Doctorem proprium singula classis habet.«

¹⁸⁾ De lit. lud. »ordinurn utilitates« cziuiű fejezetben.

¹⁹⁾ U. ott. De progressionem ordinurn.

²⁰⁾ Kückelhahnál idézve 24 I.

²¹⁾ »In his (t. i. a gymn. osztályokban) fundamenta ponuntur architecturae nostrae; in his nostrae agriculturae seminaria; ex his ad publica subsellia ascendunt.« Acad. epist. 263. (H.) – És a Schola Lavinianában (372 N.) »Dum in hisce inferioribus scholis adolescentes edueantur, quasi sub ferula vivunt et intra privates inclusi parietes moderatoris cicurantur manu et erudiri sese patiuntur, non suo arbitrato atque voluntate, sed magistri leges atque iudicio. Eductus vero ex his tribus quasi in curiam et senatum, quasi in forum atque iudicium locaque prodit publica et ad theologos ducitur propter religionem et ad phisicos propter« stb.

²²⁾ Némelyek szerint az astrologia az első programúba föl volt ugyan véve, de a valóságban azután elhagyatott. – Eg3'ébiránt ez alatt nem épen a csillag-jóslat értendő, hanem inkább az égitestek, különösen nap, hold az időviszonyokra befolyásának megfigyelése. Kückelhahn 142-3.

²³⁾ Nobilitas literat. cap. 63: »Imitationem appello αμιτηνκψ', in qua ζησος est, stúdium et amor eius consequendi, quod in alterius oratione laudabile et admirabile videtur.« – (idézve Kückelh. 119.)

²⁴⁾ Scholae de imitat. orat. I. 1.: »Nolo enim oratorem astringere et alligare vestigiis Ciceronis et Demosthenis solius; sed quod his deest, aliunde quaerere et adjungere debet.«

²⁵⁾ Sturm üldöztetése idején a hozzá ragaszkodott tanuló ifjúság tiszteletének kifejezéséül 1581. már ez. 9-ikén a lengyel ifjú gróf Ostorrog Jáuos egy nyilvános beszédet tartott, s ebben mondja róla: »Hunc unum virum Gallia suscipit, hunc miratur Italia, hunc colit Anglia, hunc scotia diligit, hunc Dánia reveretur, hunc *Ungaria observed*, hunc Boömia veueratur, hunc inquam tot inclita regna, hunc denique Europa fere tota sibi amandum deposcit. Quaere, si placet, exterarum nationum studiosos juvenes, cujus gratia, molestiam, de qua alias ne cogitassent quidem, longi itineris susceperint? dicent Sturmii *Interyoga Ungaros*, G-allos, Dános, Polonos, Eoemos, aut alios quos voles, cuius hue se contulerint gratia? Sturmii, Sturmii inquam respondebuut omnes stb. (Schmidt: la vie et les travaux de J. Sturm idézve 217 lapon.)

²⁶⁾ A kézmárki ev. gymnasium könyvtárában őriztetik egy kézírata könyv (8r. bőrkötés, arany-metszettel, mintegy 300 lap lehet), melyet szepesváraljai Clementides Mihály Strassburgban 1588-ban írt le. Sturmnek két munkája foglaltatik benne, u. m. a »Partitionum dialect icarum liber quatuor; és az »In partitiones oratorias Ciceronis dialogi I IV.« Mindkettő elé nyomtatott címlap van kötve, Sturm 77 éves korabeli színezett arczképével. – Sturm 1581-ben mozdíttatván el, Clementides otlétekor 1588-ban már rég nem volt hivatalában, sot a következő évben meg is halt. – Sajátságosabb az, hogy mind a két munkája 1539-től kezdve már akkor több kiadásban megjelent (Schmidt: La vie etc. de J. Sturm, munkáinak kimutatása 315 l.) Miért írta tehát le Clementides? Talán azon időben úgy el voltak kelve, hogy nem kaphatta meg? Vagy pedig, a mi valószínűbb, a kérdéses munkáknak tanulási czélra rövidítve, kérdésekben és feleletekben leírása. Sturm e munkáit nem kaphatván kezemhez, össze nem hasonlíthattam.

²⁷⁾ Az ott tanult magyarok jegyzékét lásd Fraknoi: Hazai s külf. isk. a XVI. században. 284-286 l.

²⁸⁾ Források: 1. Legfontosabb a Piavus Boldizsár bölcsészeti dekán által 1564-ben Wittenbergben tartott emlékszed, »Oratio de Valentino Frid. Trocendortio instauratore et rectore scholae Goltbergensis etc. – 2. Löschke: Val. Trotzendorf nach seinem Leben und Wirken. Breslau, 1556.– 3. Dr. Gustav Pinzger: Val. Friedl. Trotzendorf. Hirschberg 1825. Trotz, képével. Ebben van iskolai törvényeinek a kivonata is. – 4. Saját munkái, melyeket részint maga írt, részint tanítványai írtak és gyűjtöttek tőle össze, és valamennyit halála után adták ki. Így a: Bosarium scholae Trotzendorffii contextuni ex rosis decerptis ex Paradiso Domini etc. – (Leginkább az ó- és új-szövevégből szedett tételek gyűjteménye), – továbbá a »Precationes rêver, viri Val. Trotzendorfi reitatae in schola Goltbergeusi, pleraeque anno proximo ante mortem ex ore ejus exceptae etc. (Mindkettő 1565-ben jelent meg.), s végre: »Catechesis seu methodus catechetica scholae goltpergensis.– S. Schmidt A. K. ismert paedagogiai encj'clopaediájában is Hirzel híven és szeretettel ismerteti Trotzendorft.

²⁹⁾ . . . »praecepta paucissima et brevissima, exempla illustrissima et utilissima, exercitationem longissimam et creberrimam« (A precatiók előbeszédében.)

³⁰⁾ Fraknoi V. Hazai és külf. isk. 246 l. Lugiandlt Gáspár 1546-47. atyjához intézett leveleiben írja. Selmece város levéltárában.

³¹⁾ Fraknoi V. id. m. 246. lapján idézett Lugiandlt levelei szerint 1546-47-ben két tanító működött; Kromer Pálnak, Platnernek, és Prieschnek a löcsei levéltárban őrzött levelei szerint 1551-ben összesen 4 tanár volt. Trotzendorf dialecticát, Eichius a rhetoricai, Márton mester a mértant tanította, Jodok mester pedig Vergilius Aeneisét és Cicerót magyarázta. – Egyébiránt ez ifjak már ekkor hanyatlani látták Goldberget, mit főleg Trotzendorf öregedésének tulajdonítottak.

Hirzel, hivatkozva Pinzgerre, azt mondja, hogy 1531-1556-ig 6-9 collegája által támogatva működött Trotzendorf. De ez semmi esetre sem volt sem állandó, sem tartós szám.

³²⁾ A debreczeni ref. főiskola levéltárában. A »tanári gyűlések jegyzőkönyve 1749–1791. – 1791. okt. 15-iki gyűlés határozatai.

³³⁾ Fraknói V. id. m. 247. 1. 1. jegyzet.

³⁴⁾ Löschke id. m. 67. 1.

³⁵⁾ A besztérczebányai gymn. e tanrendjét közlik Fraknói V. Hazai s k. isk. 177 s köv. lapokon; és még tüzetesebben Kosenauer Károly: A besztb. ág. ev. gymn. tört. Besztérczebauya, 1876. 27 s köv. 1.

III.

A JÉZUS-TÁRSASÁG TANRENDSZERE ÉS TANINTÉZETEI HAZÁNKBAN.

I. Az oktatás rendszere. *)

1.

A tanrendszer keletkezése és forrásai.

A Jézus társaságnak Loyola Ignác által bemutatott szervezetét III. Pál pápa 1540. okt. 5-ki bullájával erősítette meg. Már az első constitutióban a rend egyik feladatául van kielölve, hogy »a (fiú) gyermekeknek és tudatlanoknak a keresztvétségben oktatása által szellemi vigasztalást nyújtson«.

Constitutiójok rövid idő alatt többször módosított, illetőleg bővített, a szerint, a mint a fiatal rend később állandóvá vált küldetésének mind jobban tudatára jutott, és céljai elérésére a pápák által mind több szabadalmakkal ruházott föl.

Mint tudjuk, Loyola első gondolata a szentföld visszaszerzése volt. Miután az kivihetetlennek bizonyult, mintegy ezen cél helyett érlelődött meg benne és társaiban mindinkább azon eszme, hogy az általok alakított új rend a római kath. egyház régi egységének visszaállítására, a reformatio által elszakított részek visszaszerzésére, a hierarchia középkori hatalmá-

*) Eleve megjegyzem, hogy e helyen a Jézustársaságnak kizárólag az oktatásügyterén elfoglalt állását és működését szándékozom ismertetni, és szervezetéről, egyéb feladatáról s tevékenységéről csupán annyiban szólok, a mennyiben oktatási rendszerének s irányának megvilágítására szükséges. Még e tekintetben is azon leszek, hogy az olvasónak ne azokat mondjam el, a melyeket a jezsuiták oktatásáról oly számosan, – s rendszeren vagy ellenök vagy mellettök – írtak, hanem minél tárgyvilágosabban magokból az eredeti forrásokból állítsam elő nevelési rendszerök hű képét.

nak, s a kath. egyház intézményeinek, fegyelmének, s tekintélyének, mindenütt, minden téren, helyreállítására vállalkozzék, így fordítá a gyorsan növekedő társulat egész erejét legelső sorban a protestantizmus elleni küzdelemre.

Ámde e vállalatnak a tervezete, az ennek kivitelére való rendezkedés és munkatér-foglalása a rend első alakulásakor még nem volt az alapítók tudatában teljesen kifejlődve, hanem évek, sőt évtizedek alatt érlelődött az meg. Kétségtelenül mutatja ezt a rend keletkezése s az első évtizedekben való története, különösen pedig fejlődésének azon menete, a mely szerint a pápától egymás után, fokozatosan nyert több-több szabadságot, s működésének újabb és újabb térre kiterjesztését. Az oktatást illetőleg is – melyre később legkiterjedtebb munkásságát szentelé a rend – a III. Pál pápa által jóváhagyott első szervezetben, Loyola előtt, úgy látszik, csupán az egyetemeken állítandó collegiumok lebegtek, és azok is inkább a rend saját tagjainak kiképezéseért. Más tanulóknak csak mintegy kivételes föl vételéről van szó. A constitutio azon pontja, hogy »keresztyén tanítás által nyújtsanak a tudatlanoknak és gyermekeknek szellemi vigasztalást«, olyan, mely tulajdonképen minden papnak és szerzetnek feladatát fejezi ki, s itt különösebb jelentésben csak épen arra volt elég, hogy értelmének kibővítése által a későbbi fölhatalmazásokat hozzá kapcsolják.

Azonban, a mint mindinkább tisztába jöttek említett feladatukkal, azon mértékben belátták azt is, hogy a protestantizmus elleni küzdelemben eredményt hasonló fegyverekkel vívhatnak ki, mint a melyeknek a reformatio legnagyobb sikereit köszönheté. Ezért az inquisitiót, az eretnekek égetését, s hasonló eszközöket átengedték a dominicanusoknak, s ezek helyett igyekeztek tért foglalni és az akkor modern eszközök fölhasználásával hatni a politikai és társadalmi körökben, az irodalomban, a szöszékről, *különösen pedig kezükbe venni az ifjúság nevelését s képzését, kiválasztva e célra az akkor legújabb és legjobb tanítási módszereket.*

Így léptek a jezsuiták az oktatás terére. De még ekkor sem kész, megállapított tervvel. Majdnem ötven év múlva állapították meg hivatalosan tanrendszereket a Ratio Studiorum-ban. Kezdetben, már az ezeröttszáz negyvenes években nyitott

iskoláiknál inkább csak arra törekedtek, hogy a létezők között az övéik legyenek a legjobb tanintézetek, és az egyéb iskoláknál készen talált, azon idő szerint legjobb, tanítási módokból kiválaszszak azt, a mit legértékesebbnek s céljaikra leghasználhatóbbnak láttak.

Abban az időben a legújabb és legjobb volt a humanista oktatás, s annak legtökéletesebb alakjául Európaszerte Sturm strassburgi intézetét és rendszerét ismerték el.

Láttuk, hogy az egyházi reformátorok már Melanchtonnál a humanizmussal fogtak kezét. Ezt vitték be az iskolai képzésbe, úgy, hogy nemsokára a humanista és protestáns oktatás egy jelentőségű volt. Az egyetemek, az alsóbb és felsőid) iskolák voltak úgy a védelemre, mint a hódításra a reformatio legnagyobb erősségei, melyeket már mint legjobbakat is, katolikus ifjak szintén nagy számmal látogattak. Ezekből egyszerre terjesztették a reformation és az egész modern műveltséget.

Az új eszmék e tenyészházai és erősségei ellenében állították a jezsuiták saját tanintézeteiket. És pedig, míg a régi conservatismus emberei a dominicanusok, – főleg a kölniek, – egyképen dolgoztak a humanista oktatás és a reformatio ellen: addig a jezsuiták elfogadták a humanista oktatást egyelőre legjobb szerkezetében és azt (később saját céljaik szerint alakítva, s arra felhasználva) állították szembe a protestánsok tanításával.

Ezt észrevette már maga Sturm is, ki 1560-ban szorgalmasan megfigyelte tanításukat drillingem iskolájukban. »Megnéztem, – írja 1565-ben – az áltatok tárgyalt szerzőket, iskolai gyakorlataikat, tanításaik módszerét s elveit, és mindez oly közel áll a mi szabályainkhoz, hogy a mi forrásainkból látszik merítettnek.«¹⁾ Örvend igyekezetüknek, és elismerését fejezi ki azért, hogy önkénytes buzgósággal vállalkoztak az ez irányban fáradságos tanításra, melyre ezelőtt sem Agricola Rudolf, sem Hegius, sem Erasmus, sem a többi humanisták nem birtak egyetlen theologust vagy szerzetest sem megnyerni.«²⁾

Azonban alig egy évtized múlva fölismervén célzatos törekvéseiket, már nem tekinti őket olyan ártatlan, tisztán a tanulmányokért buzgólkodó gyermekbarátoknak. »Senkitől

sem kell, – mondja – úgy félünk, mint a jezsuiták új sectájától.«³⁾

A különböző országokban gyorsan szaporodott iskolákkal rövid idő alatt roppant eredményeket értek el. A sikerek, s azon körülmény, hogy mind jobban fel lönek karolva; arra ragadták őket, hogy több iskolát és tanfolyamot nyitottak, mint a mennyit jól el bírtak látni. Azonban jókor észrevették ennek káros következtéseit, s már 1559-ben Lainez generalis alatt a congregatio elhatározta, hogy sehol se állíttassék collegium, a hol a rendnek vagy tulajdonába, vagy szabad használatára nem bocsátatnak a rendtagok számára lakásokkal, s iskola helyiségekkel eléggé ellátott épületek és templom. Az 1565-iki congregatio pedig ehhez még azt is határozta, hogy er ej őket a már létező collegiumok emelésére fordítsák, újakul pedig csak olyanokat vállaljanak el, melyek az egész egyház érdekéből különös fontosságúak, egyszersmind anyagilag kellően láttatnak el, és a melyekbe a társaság »életökre és tudományukra nézve kipróbált«, rectorokat és tanítókat alkalmazhat. *)

Az egész társulat egységes tanrendszere hivatalosan az ezeröttszáz nyolczvanas években dolgoztatott ki s állapított meg. Ugyanis az a congregatio, a mely Aquavivát 1581-ben generálissá választotta, e célra egy hat tagú bizottságot küldött ki. **) E bizottság csaknem teljes egy évig dolgozott. Ennek munkálatát terjesztette Aquaviva generalis 1584. decz. 5-ikén a pápa elé. De még a pápa jóváhagyása után ismét kiadta átvizsgálás végett előbb az egyes provinciákra,⁴⁾ azután a beérkezett véleményekkel Rómában e célra állított bizottságnak.

*) Azonban a rend főnnállása alatt, koronkint s a XVIII-ik században is nagy hiányt szenvedett tanerőkben, a mi miatt részint kelletnél kevesebb, részint világi tanítót alkalmazott.

**) Valószínűleg az iskolákban addig szerzett tapasztalások tekintetbe vételeért, a bizottság tagjaiban egyszersmind a különböző országok is képviselve voltak. Kómából Tucci, Spanyolországból Azor, Franciaországból Tyrius, Portugálból Gonzalez, Németországból Goyson, Ausztriából Buseé atyák voltak a bizottság tagjai.

Így készült el, és jelent meg nyomtatásban először 1591-ben Rómában (8-rét) a »*Ratio atque institutio Studiorum Societatis Jesu.*«

Miután 1591. óta néhány évig az iskolákban gyakorlatban volt, az V-ik congregatio Rómába gyűlt tartományfőnökök, a tett tapasztalások szerint, újból átvizsgálták, s a szerkezet egyszerűsítése és a kivített megkönnyítő némely nem elvi módosítások után végleg megállapították. Így utolsó szerkezetében véglegesen jóváhagyva adta ki a Ratio Studiorumot a generalis 1599. jan. 8-ikán fogadtatás végett. *)⁵⁾

E nagy gonddal s annyi átvizsgálás után megállapított Ratio Studiorum képezi mind máig a jezsuita-rend változhatatlan tanrendszerét, sőt a jelen század harminczas évéig még részletes tantervül is szolgált. A tantervben a tantárgyakat illetőleg tettek 1830-32-ben eszközölt átvizsgálás alkalmával a kor követelményeinek annyi engedményt, hogy az alsóbb iskolákban némely melléktárgyakra is (p. o. reáliákra) valami időt hagytak, továbbá a hazai nyelv s irodalomra nagyobb gondot fordítanak, elengedhetőnek nyilvánítják a latin nyelven tanítást, de mindezt úgy, hogy a latin és görög irodalom tanítása ne csorbíttassék, és mindig a fődolog maradjon. Az ötvenes években a jelenlegi generalis Becks, az osztrák cultusminiszterhez intézett iratában szintén világosan kijelenté, hogy »a társaságnál az oktatásban ma is egyedül a Ratio studiorum a szabályozó és a rend annak változhatatlan elveihez ragaszkodik. Ez azonban – mondja tovább – nem azt teszi, hogy a tantervre vonatkozólag egyes pontokban ne engedne módosításokat, A Ratio studiorum sem zárja ki az idők szükségének kielégítését, s a valódi és kipróbált haladás befolyását.«⁶⁾

A Ratio studiorumban a tartományfőnök számára adott szabályok 39-ik pontja megengedi »*hogy az országok, az idoli, és az emberek különfelesége szerint, a generalis engedélyével történhetik eltérés (varietas) a tanórák rendjében, az ismétlé-*

*) Még egypárszor átvizsgáltatott, p. o. a VI-ik, és 1615-ben a VII-ik congregatio által, de ezek egyáltalán semmi lényeges módosítást sem tettek rajta. A VII. congregatio p. o. a humaniora és a theologia tanáira, meg a vizsgálatokra vonatkozólag tett némi lényegtelen változtatásokat.

selchen, a vitatkozások s egyéb gyakorlatokban, meg a szünidők beosztásában; egyébiránt az egész egyetemes tanrendnek szigorú megtartásával.»

A jelen században, mint említtem, ehhez jött még egyes tantárgyak fölvételére, és talán a Ratio Studiorumban kijelöltek terjedelmének némi megszorítására vonatkozó engedmény. De magokat az oktatás elveit, és irányát, valamint a tanrend szer egészét illetőleg, ma is kizárólag a Ratio Studiorum a szabályozó codex.

Egyébiránt a tantárgyakra vonatkozólag a rend részéről visszaállítása után, a XIX-ik században tett engedmények a, XVIII-ik század történetére nem tartoznak. Ezért az úgynevezett »landshuti tantervet« ezúttal egyszerűen mellőzöm is.

Minden egyéb, a mi a Ratio Studiorum keletkezése óta a rend 1773-ban bekövetkezett feloszlásáig a jezsuitáktól az oktatásra vonatkozólag megjelent, a Ratio Studiorum keretében mozog, és annak gyakorlati kivitelére tartozó utasításokat és magyarázatokat tartalmaz.

Ilyen négy nevezetesebb munkát kell kiemelnünk: 1. Juventius Józseftől, magistris scholarum inferiorum societatis Jesu »*de ratione discendi et docendi*« ex decreto congregat. gener. XIV. (1703-ban hagyatott jóvá a generalis által).⁷⁾

2. A másik »*Sachini Francisci Paraenesis* és 3-ik a múlt század harminczas éveiben megjelent »*Ratio et via rede atque ordine procedendi in Uteris liumanioribus aetati tenerac tradendis, docentium et discentium commoditati atque utilitati conscripta.*« Ez a Ratio Studiorumból és Juventius művéből összeállított gyakorlati tervrajza a gymnásiumi oktatásnak és nevelésnek.⁸⁾

A 4-ik reánk magyarokra nézve érdekesebb. Ez az osztrák rendtartomány gymnásiumi tanárai számára Molindes tartományfőnök által 1735. okt. 18-ikán kiadott részletes, főleg módszertani utasításokat tartalmazó »*Instructio privata, seu typus cursus annui pro sex human, classibus in usum magistrorum* S. J. editus. *) A Rat. Stud, által engedett s fönnebb említett

*) E mű ma már ritkaság. A nemzeti múzeum könyvtárában litem egy példányt, mely Nagy-Szombatban még 1735-ben nyomatott.

»varietas« tekintetbe vételével, egyszersmind az időnek és tárgyakkal való beosztását is megállapítja.

Ezek tekinthetők – természetesen a constitutiók által kiegészítve – a jezsuita-rend tanrendszerének eredeti forrásaiul. Mellettök még a magyarországi collegiumoknak és kisebb tárházaknak (Residentiák) a rend 1773-iki föloszlatásáig vezetett, és a budapesti egyetem könyvtárában föltalálható »Évkönyveit« használtam föl.

A Ratio Studiorum használatát megnehezíti az, hogy nem a tárgyak szerint van szerkesztve, hanem az illető személyeknek adott utasításokban foglaltaknak különféle dolgokra tartozó intézkedések. E miatt, midőn az egész szervezetet akarjuk ismertetni, néhol az ismétlések elkerülhetetlenek.

Egyébiránt mindenesetre elkülönítve is kell tárgyalnunk, elsöben az iskolák kormányzatát, igazgatását, és az öszszes személyzet szervezetét; és azután a szorosabb értelemben vett tanrendet, és a tanítás segédeszközeit.

2.

A tanintézetek kormányzata s igazgatása.

Az jézus-társasága mindennemű dolgainak, tehát természetesen oktatási és nevelési ügyeinek is legföbb vezetése a Rómában székelö *Generalis praepositus* kezeiben van öszspontosítva. Roppant munkahalmazában segítségére vannak az oldalánál működö »generalis titkár«, a »generalis procurator«, és egyéb tanácsosok.

Iskolaügyeket illetöleg a generalis határoz collegiumok és egyetemek állítása fölött, ö adja erre a szokásos privilegiiu mokat, s különösen a tudori és mesteri fokozat adományozására a fölhatalmazást; (azonban a már létező intézetek megszüntetése iránt nem maga a generalis, hanem a »generalis congregatio« intézkedik), ö nevezi ki a föbb tisztviselőket p. o. a rectorokat; ö hagyja jóvá a koronkint megállapított tanterveket, melyek azonban az apró részletekig menö Ratio Studiorum szabályaitól el nem térhetnek; ö ad engedélyt a gymnásiumban párhuzamos osztályok állítására (ad geminan-

das scholas inferiores) továbbá Emanuel grammaticája helyett a tanítás vezérfonalául egyébnek használására; végre

A generalis gyakorolja az összes collegiumok és tanintézetek fölött a legfőbb felügyeletet, s pedig miután személyesen nem bírná azokat látogatni, több oldalról hozzá érkező igen részletes jelentések alapján. Már az 1565-ben tartott generalis congregatio megállapította a számát a generálishoz, tartományfőnökökhöz és rectorokhoz intézendő írásbeli jelentéseknek, s ezek arra adandó válaszinak.⁹⁾ E »Formula scribendi« szerint a generalis az iskoláknak, (főleg az egyetemeken és nagyobb collegiumokon) számáról és előmeneteléről szabályszerű értesítéseket kap a tartományfőnököktől havonként, mindegyik rendház, collegium s egyetem rectorától pedig minden három hónapban. Ezeken fölül minden év január havában terjesztenek föl: 1-ör a rectorok egy jegyzéket a collegiumokban működő egyénekről s azok tevékenységéről; 2-or a tartományfőnökök pedig részletes jelentést, s ahhoz csatolva a collegiumokról két jegyzéket, melyek egyike inkább a külső viszonyokra vonatkozó adatok összeállítására, másika pedig a működő valamennyi személyek jellemzésére szolgál. Ezenkívül a tartományfőnökök minden 3 évben áttekintő kimutatását terjesztik föl a tartományok külső viszonyainak. Mindezen fölterjesztésekre a generalis a tartományi főnököknek két hónap alatt, a rectoroknak fél év alatt felel.

Azonban a generalis értesüléseit még egyéb forrásokból is meríti.

Valamint a rector jelentést terjeszt föl a collegiumában élő valamennyi tanítóról és rendtagról: hasonlóul a rector oldala mellett levő tanácsosok is tartoznak írni évenként egyszer a generálishoz és kétszer a tartományfőnökhöz *a rectorról és a többi rendtagokról*, s e levelek akkép küldendők el, hogy az írón kívül senki se ismerhesse azok tartalmát. Sőt, ha a generalis vagy tartományfőnök még ezeken kívül egyebekről is kíván értesítést: mindegyik tanár s tanító, aprobált scholasticus és képzett coadjutor szintén megírja véleményét (quid sentiat) a rector és a többi rendtagok felől. Hogy pedig ez ne legyen feltűnő, vagy valami újnak tetsző:

ilyen értesítések is legalább minden három évben szabályszerűen fölterj esztendők.¹⁰⁾

A tartományi főnök (provinciális) kezeiben van a hatósága alatt álló rend-tartományához tartozó valamennyi nevelő- és tanító intézet ügyeinek vezetése, és felügyelete.

A felügyeletet részint a hozzá érkező jelentések alapján, részint személyes látogatásokkal tett visitatiók által gyakorolja.

A professioházak főnökei, és a collegiumok rectorai kötelesek a tartományfőnöknek *hetenkint* írni a »személyek- és minden dolgok állapotáról« (de statu personarum et rerum omnium), s e jelentéseikben igyekezniök kell, oly hiven rajzolni, hogy a provinciális mintegy maga előtt lásson mindent¹¹⁾ (ut omnia tam quam praesentia Provincialis cernat.) – Időről-időre scholasticusoknak (tanuló rendtagoknak) próbamunkáit is föl kell terjeszteni a tartomány főnökhöz, ki a hozzá érkezett jelentésekre négyszeres idő alatt felelhet.

Minden évben legalább egyszer személyesen, vagy ha ez nem lehető, kiküldött helyettese által meg kell vizsgálnia valamennyi tanintézetet, a mely alkalommal egyszersmind nemcsak a főlebbvalókat kérdezik ki bizalmasan alattvalóik felől, hanem az alattvalókat hasonlóul, sőt a scholasticus tanulókat is, hogy mit tartanak főlebbvalóikról, s pedig azoknak úgy személyéről, mint hivatalos eljárásáról. *)

A tartományfőnök alkalmazza a praefectusokat, és a rendes osztálytanítókat s választja ki a rendtagok közül a legalkalmasabbakat és legszorgalmasabbakat professorokká,

*) Inst. S. J. vol. II. p 88. E. Prov. 122-125. 1. c. p. 90. 91. Instructio de iis, quae in visitatione interroganda sunt η. 18. 19.

Quod ad alios attinet, interrogetur, quomodo tractetur a superioribus et quid sentiat de illis, tam de personis quam de officiis eorum (n. 18) An aliquis superior impediērit libertatē subditorum scribendi ad superiores mediatos, aut quovis modo, significaverit sibi non piacere, ut nostri de ipso, aut ejus gubernatione, ad eosque scribant, (n. 19) An noverit extra confessionem aliquid de quavis persona, quod non ei probeatur, ut de obedientin, murmuratione, conspirationibus praesertim contra superiores (n. 20).

különösen vigyáznia kell, hogy a theologia tanáraivá olyanokat válasszon, a kik nem csak az illető nyelveket bírják, hanem jártasok a scholastica theológiában és egyéb tudományokban is p. o. történelemben s más tanulmányokban, sőt a mennyire lehet, gyakorlott szónokok legyenek. E mellett ne felejtse a tartományfőnök, hogy theologiai tanszékekbe csak oly egyéneket alkalmazzon, kik Szt.-Tamás hívei (nisi qui erga S. Thomam bene affecti fuerint), kik ettől idegenkednek, vagy ezt nem tanulmányozzák eléggé, azok a tanítói hivataltól el is mozdíttassanak.

Jó tanerők kiválaszthatásáért, a tartományfőnökre van bízva a magisterek s tudorok kiképzéséről gondoskodás is. – E célra a rectorral, praefectussal, és magisterekkal tanácskozva, a theologiai tanfolyam negyedik éve kezdetén a scholasticusok közül a szükséghez képest kiszemel némelyeket, kiket erkölcsük és tehetségök ajánl, s kiket pár évi tanulás után, a generálistól nyert hatalommal tudorokká avat.

A tartományfőnök nagy hatalmának gyakorlásában azonban úgy a személyekre, mint a tanrendre vonatkozó intézkedéseknél és felügyeletnél a Ratio studiorum meglehetősen részletes szabályaihoz van kötve.

A rector. Minden egyes collegium élén áll a rector. Tőle indul ki, s nála özpontosul a collegiumban minden intézkedés és felügyelet, melyeket vagy közvetlenül maga tesz, vagy szigorúan felelős közegei által eszközöltet. Feladata a tanulmányokat, és az erkölcsösséget akkép mozdítani elő és terjeszteni, hogy eléressék azon cél, melyet a társaság tanintézetek (különösen gymnásiumok) kezébe vétele által kitűzött. A constitutiók szerint a rector állapítja meg, és változtathatja a collegiumban a tanulásnak, imádkozásnak, miséknak, leczkéknek, az evésnek, az alvásnak és egyebeknek a rendjét.¹²⁾ Általában a rector intézi a collegiumnak s minden benne lakóknak vagy hozzá tartozóknak anyagi és szellemi ügyeit, kezeli a vagyont, gondozza az épületeket stb. Segédeiül s közegeiül a körülményekhez képest vannak mellé adva, a *minister domus* (a ház mestere), ki a tagok, jóllétéről gondoskodik; továbbá a hol egyetem van, egy *syndicus*, ki a külső rendre, tisztaságra s tisztességre ügyel föl, s e szempontból vizsgálhatja a házakat és egyházakat;

egy másik syndicus, ki a szellemiekre vigyáz föl, s egy harmadik, negyedik olyan tanácsos, kinek belátását és megbízhatóságát nehéz kérdések fölött való tanácskozásokra veheti igénybe. A teendőkhöz képest több ily segédszemélyt is kap, valamint viszont, egyre többnek a tiszte is ruházható. A tanítás vezetésében közege a *praefectus studiorum*; illetőleg, a hol alsóbb és felsőbb tanfolyam van, *) két vagy több praefectus.

A rector a tanítás s tanulás előmozdítása érdekében koronkint meglátogatja a felsőbb és alsóbb iskolákat, gyakran jelen van a theológiát és bölcsészetet tanulók vitatkozásain; főtartja az öröklött, s a generalis és a tartományfőnök által helybenhagyott szokásokat, ápolja a latinnak a scholasticusoknál társalgási nyelvűi használatát; havonkint, vagy legalább minden két hónapban tanácskozást tart a gymnásiumi tanárokkal, (*infra logicam*) a két praefectus jelenlétében. Ez alkalmakkal a szabályokból is kell néhány részt felolvasni, első sorban azokból, melyek mindnyájukra tartoznak, s ezek közül különösen a kegyességre és az erkölcsi fegyelemre vonatkozókat; azután a különös szabályokból, a mint sor szerint következnek. **) E tanácskozásokon a jelenlevőket fölhívja nehézségeik s észrevételeik előadására.

Nehogy a fiatal osztálytanítók beavatás nélkül kezdjenek tanítani (*rudés ad docendum accédât*), a mely collegiumban a humanioráknak és grammatikának mesterei vannak: ott a rector kiválasztja közülök a legügyesebb tanítót, és a tanításban hetenkint három órai oktatásra hozzárendeli azokat az ifjú rendtagokat, a kik a legközelebbi évben tanítani fognak.¹³⁾

*) A felsőbb tanfolyamot, fogalomzavar elkerülése végett, azért nem nevezhetem »akadémiának«, mivel, mint látni fogjuk, a jezsuiták rendszerében »Akadémia« alatt egyéb értendő, s nem a gymnásium fölött álló tudományos tanfolyam, a mit ők »studia fuperiora«-nak neveztek.

**) A »Ratio Studiorum«ban a szabályok nem a tárgyak, hanem a működő személyek szerint vannak összeállítva, p. c. a rector, a praefectus, vagy a mathesis, a scholast. theologia, a humanitás, rhetorica stb. tanárának, vagy a tanulóknak szabályai. Ezek mellett azután vannak »közös szabályok« a felső, és külön az alsó tanfolyam tanárai számára.

A rector feladata a tanítók buzgóságát éleszeni és ügyelni, hogy azok a tanításon kívüli egyéb házi teendőikkel túl ne terheltessenek.

Felügyel a tanulók gyakorlataira, Intézkedik, hogy a rektorok közül koronkint latin vagy görög költeményt, akár szóoklatot adjanak elő vagy az asztalnál, vagy az aulában. Ügyel a színelőadásokra s azok illedelmességére (nők, vagy nőruhában fiúk ne játszszanak.) Vigyáz, hogy a collegiumba se fegyverek, *se zenei instrumentumok*, se nem tudományos és ledér (lascivi aut vani) könyvek ne hozassanak be, se pedig új szüneteket s multságokat ne kezdjenek.

»Nagy gondja legyen arra is, hogy a jezsuiták nevelésében *oly jelentékeny tényezőül szolgáló »Maria egyesület« (Congregatio divae Mariae Annunciatae)* a római collegiumból az övébe áttöltetessék, s a mely tanuló annak tagjává nem lesz: azt akadémiai gyakorlatokra ne bocsássa, *hacsak* lelki ismerete szerint egyes esetekben másképp intézkedni szükségesnek nem látja.

Hatáskörébe tartozik fegyelmi büntetéseknek (fontosabb esetekben a tanulókra is) kimérése.

Végre egyik feladata a rend barátainak jó indulatát ápolni, a megharagítottakat vagy elidegenítetteket pedig, ha tekintélyes személyek, reábeszélésekkel ismét megnyerni.

Tanítói teendőit illetőleg, a constitutiókban 40 napi valóstánítás van kötelességévé téve, de a tartományfőnök engedélyével ezt is másra ruházhatja.

A rector után a tanintézet első tisztviselője, s az oktatás közvetlen vezetője s igazgatója a

Praefectus studiorum.

A tanintézet nagysága és tanfolyamai szerint egy két, sőt három praefectus is alkalmaztatik. A teljes collegiumokban, melyekben legalább lycealis, és gymnásiumi tanfolyam van, rendszeren egy »praefectus studiorum superiorum« (ki generalis praefectusnak is nevezetik) és egy praefectus studiorum inferiorum van, sőt ha a tanulók sokasága szükségeli, ez utóbbi mellé még egy praefectus atrii is adatik. Néhol – de úgy látszik, csak az egyetemeknél – a praefectus mellett, vele körülbelül egy rangban *Cancellár* is volt, s ily esetekben a

tartomány főnök szabályozta ¹⁴⁾ ezek munkakörét és egymással való jogviszonyát.

A hol többen vannak, a felsőbb tanfolyam praefectusának, mint praefectus generálisnak, alá van rendelve az alsóbb tanfolyam praefectusa, ennek viszont a praefectus atri.

A praefectus tiszte az, hogy a rectornak fő közege s eszköze *) legyen az oktatás helyes vezetésében, s az iskola igazgatásában. Szigorúan örködni kell, hogy a tanításban s tanulásban s az egész intézeti életben az előirt szabályoktól sem tanulók, sem tanítók el ne térjenek. E tekintetben fölmentést sem adhat, hanem, ha szükséges, jelentést tesz a felsőbbségnek Közélebbi tendője az osztályoknak látogatása s a felsőbb tanfolyamban mindegyik tanár előadásának legalább havonként egyszer meghallgatása, (mely alkalommal tett tapasztalásai szerint a tanárt jóakarátulag inti, s ha szükséges, a rectornak jelentést tesz); a tanulók munkáinak megnézése, tanároknak valami mulasztásért vagy helytelen tanításért megintése, a theologusok és bölcsészek vitaközásaiban részvétel, (de a nélkül, hogy ő maga érvelne, ő csupán kérdések föltevése által vezeti a vitaközást.) – *Végre vigyáz, hogy, tanulók mint rendtagok, tanulmányaikhoz csak engedélyezett könyveket használjanak,* s hogy szükséges könyveik meglegyenek, haszontalanokkal pedig ne bővelkedjenek.

Az alsó tanfolyam (gymnásium) praefectusa hasonlóul minden erejével a rectornak tartozik segítségére lenni. Az erkölcsi fegyelemre vonatkozókban közvetlenül a rectortól, a tanításra tartozókban a tanulmányok főpraefectusától kér tanácsot, (generáléin studiorum Praefectum consulat). Ezeknek utasításától el nem tér, és sem valamely szokást vagy elfogadottat el nem töröl, sem újítást be nem hoz. Föl vigyáz a tanítók működésére és a tanulókkal bánásra. Ügyel, hogy a tautítás fokozatos sorozatát, (t. i. rhetorica, humanitas

*) »Praefecti mnuus est, generale rectoris instrumentum esse, ad studia recte ordinanda, scholasque nostras ita regendas, ac moderandas pro facilitate ab eo accepta, ut qui eas fréquentant, quam maxime in vitae probitate. ac bonis artibus, doctrinaque profleiant ad Dei glóriám . (Rat. Stud. Eeg. Praef. 1.)

vagyis költészet s a grammatica károm fokozatát) *) tanítósaikban és a közlött ismeretekben össze ne keverjék s meg ne zavarják. *Nagy gondja legyen reá, hogy az új tanítók elődeik tanítási módját és a rend eleivel egyező egyéb szokásait (alias consuetudines a nostra tarnen ratione non aliéna) szorgalmasan megtartsák.* Figyelemmel kíséri a tanulók előmenetelét, időnkint megvizsgálja pensumaikat. Mindezen célokra a gymnásium praefectusa is legalább minden 15 napban meghallgatja mindegyik tanítónak az osztályban tanítását. Hasonlóul, mint a felsőbb tanfolyam praefectusa, gondoskodik a tanítóknak és tanulóknak a szükséges könyvekkel ellátásáról, a tankönyvek előre beszerzéséről, és arról, hogy a tanítás mindegyik fokozatán a kijelölt könyvből, és a kimért tananyagot tanítsák, s azt a szokásos félévénként el is végezzék. Ő adhat, de csak fontos okokból, és nem hosszú időre, a versek írásától és a görög nyelv tanulásától fölmentést.***) Az osztályokba egy-egy censort, vagy ha ez a név nem tetszik, fődecuriót, avvagy praetort állít, a ki a tanulóknak szorgalmára és magaviseletére vigyáz. Ezeket, hogy tanuló társaik előtt nagyobb tiszteletben álljanak, bizonyos szabadalmakkal tünteti ki; s jogot ad nekik, hogy a tanító jóváhagyásával, tanuló társaik könnyebb büntetéseinek elengedését eszközöljék ki.¹⁵⁾

A praefectus tisztéhez tartozik a tanulók fölvétele. A *meny nyire lehet*, (quod ejus fieri potest) senkit se vegyen föl, a kit nem szülői vagy gondviselői hoznak, vagy személyesen nem ismer, vagy felőle könnyen nem szerezhethet értesülést. Azonban senkit se zárjon ki a miatt, mivel nem nemes vagy szegény. Megvizsgálja a jelentkezőknek ismereteit és képességeit, s a kiket alkalmasoknak és jó erkölcsűeknek talál, azokat fölveszi abba az osztályba, melybe beválnak, (kijelölvén még ülőhelyüket is) megmutatja nekik a tanulókra tartozó szabályokat, hogy ismerjék, és bírja »a könyvbe« családi- és keresztnévüket, hazájokat, korukat,

*) t. i. Syntaxis, grammatica, rudimenta.

***) »31. Nullam det cuiquam, praesertim diuturnam, nisi gravi de causa, a versibus et graecis discendis immunitatem.« Rat. stud. E. Praef. inf.

szülőiket vagy azok helyetteseit, s a mennyire tudja, lakhelyüket, s fölvételük évét és napját. »A legelső osztályba sem előhaladtabb komákat, (aetate provectoros) sem felette gyenge komákat ne vegyen fel, *ha csak* nem rendkívül alkalmasak, vagy a nevelésre kísérletül nem küldetnek.« A felsőbb osztályokba előléptetés szintén a praefectus felügyelete alatt évenként, – hasonlóul mint Strassburgban – az évi nagy szünidők után eszközöltetik. *Azonban*, a ki *sokáig* kitűnik társai között, s a kiről az látszik, hogy a felsőbb osztályban inkább tanulhat, mint sajátjában: az kellő vizsgálat után évközben is fölebbvihető. Továbbá felügyel a növendékek tanulására és magukviselésére. E végre a decuriók vagy praetorok közvetlenül (tehát az osztálytanár mellőzésével?) a praefectusnak is jelentéseket tesznek. Figyelemmel kíséri vitatkozásaikat, havonkinti szaválásukat vagy szónoki előadásait, s egyéb gyakorlataikat. Örökdik az istentiszteletnek s a vallási szertartásoknak szorgalmas gyakorlása fölött, s általában szemmel tartja a növendékeket úgy az iskolában, mint a templomban, és az udvaron.

Az akár szorgalom, akár magaviselet s erkölcs tekintetében vétkezőket a praefectus megfenyíti. Azokat, kiknek szóbeli intések s dorgálások már nem használnak, testileg fenyítetteti a corrector által, »de a ki ne legyen a rend tagjai közül való.« A kik a testi fenyítésnek ellenszegülnek (recusant), valamint azok is, kik az iskolát gyakran mulasztják, a rector jóváhagyásával a gymnásiumból kizáratnak. Hasonlóul eltávolítandók a rector ítéletével azok is, kiknél nincs remény, hogy akár szóval, akár testi büntetéssel javíthatók lesznek, vagy a kiknek otlétük a többire káros hatással van.

A praefectus atrii, népesebb intézetekben a praefectus studiorunmak segített a tanulóknak erkölcsre s magokviselésére az iskolán kívül, az udvaron, a csarnokokban (innét a neve praefect. atrii), különösen a szabadidők alatt felvigyázni. Egyszermind a felvételi vizsgálatoknál segédkezett.

3.

Tanító és tanuló személyzet.**A) Tanárok s azok képzése.**

A tanító-személyzetet képezik a rend tagjai közül alkalmazott tanárok (professores) és magisterek; amazok a felsőbb tanfolyamban adnak elő, ezek a gymnásiumban tanítják a grammatikát s humaniorákat. Azonban gyakran a gymnásiumban is a legfelső 2 osztályt, a rhetoricát, és humanitást a felső tanfolyam tanárai veszik át. Mindkét fokozat tanító-személyzete az oktatást és iskolai fegyelmet illetőleg a praefectus alatt áll, s annak tartozik engedelmességgel. Közös feladatuk mind az iskolai oktatásban, mind azon kívül azon igyekezni, hogy növendékeiket az erényre s isten szeretetére neveljék, s gyakori imádkoztatások, egyházi s vallásos szertartások szorgalmas gyakoroltatása által vallásos kegyességre képezzék. E végre előadásait és tanításait is mindig az osztály valamelyik tagja által mondandó rövid imádsággal kezdjék, melyet tanító és tanulók fedetlen fővel (s a gymnásiumban térdelve) hallgatnak figyelmesen. *) – Továbbá inteni és buzdítaniuk kell a tanulókat imádkozásra, esténként benső önvizsgálat gyakorlására, a bűnbánat és úrvacsora szentségeivel gyakori élésre, a misének naponként, az egyházi szónoklatoknak ünnepeken hallgatására, rossz szokásoknak és vétkeknek kerülésére, és a keresztyén erények követésére. Egyik növendékkel se álljanak bizalmasabb lábon, mint a többivel, egyiket sem szabad megvetniök, oly gondjok legyen a szegénynek, mint a gazdagnak tanítá-

*) A jezsuiták eszélyes alkalmazkodása még ez intézkedésüknél is kitűnik. Nevezetesen a constitutiók ezen rendelkezését nyomban követi azon jegyzés, a mely szerint »azonban ha ezen imádkozás nem kellő figyelem és áhítat közepett volna tartható: akkor azt a tanár elhagyhatja, s helyette egyszerűen vessen magára keresztet, s azzal kezdje el előadását.« (Const. S. J. P. IV. c 16, 4 és c). Ezért a Rat. Stud. is (Reguláé communes o. Prof. sup. facultatum 2), átveszi a constitutiók rendelkezését a tanításnak az említett módon imádsággal kezdésére, de utána teszi »vel saltern ipse Praeceptor signo Crucis se muniat aperto capite, et incipiat.« – Ez intézkedés körülbelül a nem kath. tanulókra tekintettel hozott.

sara,*) s figyelemmel kísérik minden egyes tanítványuk előmenetelét. A tanítóknak lelkekre köti a Ratio studiorum, vitatkozásoknak és concertatióknak minél gyakrabban tartását, hogy ez által is élesztessék a tanulóknál a nemes versenyzés, mely a tanulásra nagyon ösztönöz. Különösen azonban arra legyen főgondjuk, hogy a tanulók híven megtartsák és teljesítsék mindazokat, melyek a reájok vonatkozó szabályokban foglaltatnak, mind pedig azokat, melyek a tanulásról nekik mondatnak.

A Ratio Studiorum intézkedik a tanerők kiképzéséről és megválasztásáról is. Láttuk, hogy az arról való gondoskodás különösen a tartományi főnök feladata. A felsőbb tanfolyam tanáraiul, kiképeztetés céljából, ő választja ki (a rectorral és praefectusokkal tanácskozva) a jobb erőket azon scholasticusokból, kik a theologiai tanfolyamból három évet már elvégeztek; s ezeknek a felsőbbség két évi időt enged nyugalmas magántanulásra, s ez idő alatt a theologia ismétlésére. E repetensek számára a Rat. Studiorum külön fejezetében foglaltatnak szabályok. Kötelesek a praefectusok által előirt módon s kijelölt órákon és beosztással szorgalmasan tanulni, különösen azon tárgyakat, melyeket vagy épen nem, vagy csak rövid összevonásban hallgattak. Különösen ajánlva vannak nekik a vitatkozások, s pedig nemcsak magok között, hanem úgy, hogy részt vegyenek a bölcsészek és theologusok rendes vitatkozásaiban, s minden e nemű akadémiai actusban is. Első sorban a szorosabb értelemben vett theologiai tanulmányokra kell magokat adniok. írásbeli munkákban bizonyos kérdéseket »more scholastico« kell tárgyalniuk, s e dolgozataikat havonként vagy legfőlebb minden második hónapban megmutatják a praefectusnak. Néha hasonló módon előadásokat is

*) E szép szabálylyal nézetem szerint nem igen egyezik össze a landshuti tanrendbe Sachini Paraenesiséből vett (I. 301) azon utasítás, a mely szerint a tanítónak lelkére kötendő »hogy különösen a büntetések kimérésénél gondolja meg, hogy a kiket ő most koruknál s állapotuknál fogva gyengéknek és jelentékteleneknek lát: talán rövid idő alatt oly ifjakká s férfiakká lesznek, kik méltóságokra, gazdagságra, és hatalomba juthatnak, úgy, hogy akkor kegyüket kell keresni, s intésöktől s akaratuktól függni. Ezért fontolják meg, hogy szóval és tettel mik ép bánnak velők.«

tartanak, vagy a collegium tudorai előtt, vagy a theologusok repetitióin, vagy az étteremben. Előadásaikban és vitatkozásaikban tanítójok nézeteitől is eltérhetnek, és saját nézeteiket vallhatják, *de csak azon feltétel alatt, hogy nem távoznak a Szent Tamás tanaitól, és hogy az általok állítandó tételeket és elveket előre közlik a praefectussal s azzal, ki elnökölni fog, s ezek jóváhagyását megnyerik.* Továbbá e két év alatt foglalkozniuk kell a szorosan hittani kérdéseken kívül az egyházi életre szükséges egyéb tanulmányokkal is. Ennélfogva naponkint bizonyos időt kell fordítaniok a szentírásnak, a zsinatok végzéseinek, a controversiáknak, és a kánonoknak olvasására, s azokból a szükségesebbek följegyzésére; s ezekből is a főnnebbi módon tartanak előadásokat. A kánonok a peres ügyekre vonatkozó részek elhagyásával tanulják az egyházjogot. *)

»Mindegyik repetens, a felsőbbjével való megbeszélés után, különösen annak tanulására adja magát, a mivel közelebről foglalkozni fog, de úgy, hogy azért az előirt ismeretanyagból semmit el ne hagyjon.« Az így kiképzett egyéneknek adható azután a generálistól nyert fölhatalmazással a tudori vagy magisteri fokozat (Reg. Prov. 10.)

E szerint a felsőbb, – akár egyetemi – tanfolyam bölcsészeti és a theologia facultásaiban a különböző tudományok tanítására hivatott tanárok egész kiképzési pályája a következő volt: elvégezték a gymnásium 5 osztályát; utána a 3 évi bölcsészeti tanfolyamot, azután a theologia 4 éves tanfolyamából legalább 3 évet, és ekkor bocsáttattak a most ismertett 2 éves magán tanulásra, mely utolsó időben sokat kellett ugyan dolgozniok, de ismét csak az egész theológiával foglalkoztak és csupán az abban kimért terjedelmes ismeretekből semmit el nem hagyva, szentelheték magokat közelebről választott szaktárgyukra.

Az alsó tanfolyamra, vagyis gymnásiumba tanítókul rendszeren oly fiatal rendtagokat alkalmaztak, a kik már a theologiai, vagy legalább az azt előző 3 éves bölcsészeti tanfolyamot elvégezték. **) Ámbár, úgy látszik, e szabály alól is engednek

*) »In canonum studio partem judicariam omittant, in Ecclesiastica tóti verseiitur.« (Rat. Stud. Inst. eorum qui p. B. Theol. rep. 13.)

**) »Enitendum, ut sciolis nequaquam praeficiantur, qui Philosophiani, si eam audituri sunt, nondurxi audierint cum

kivételt, mert mindjárt a következő (29) pont meg azt mondja, hogy »a tanítást azon osztálynál kezdjék, a melynél tudományban fölebb vannak, úgy, hogy tanulóik jó részével együtt haladassanak a felsőbb osztályokra«. Itt pedig csak gymnásiumi tanfolyamról van szó, miután fönnebb épen most láttuk, hogy a főiskolai tanfolyamra tanárokul, mikép képeztetnek a theologiaiból is már 3 évet végzett ifjak. E szerint a Ratio Studiorum értelmében megtörténhetett, és megtörténhetik, hogy a gymnásium alsó osztályaiban oly egyének tanítanak, kik még a gymnásium teljes öt osztályát sem végezték el. Azonban a tartományfőnök szabályainak 28. pontja szerint rendesen olyanok alkalmaztattak gymnásiumi tanítókul, kik legalább a 3 évi bölcsészeti tanfolyamot elvégezték. Ámde, miután a jezsuita főiskolákon a bölcsészeti kar a theologiai karnak nem mellérendelt társa, hanem alatta álló fokozata volt, és a teljes kiképzéshez a bölcsészeti, – sajátkép lycealis – osztályokon fölül a theologiai tanfolyam elvégzése is tartozott: a csupán bölcsészeti tanfolyamot végzett gymnásiumi tanítók, noviciusok egészen hasonlók voltak, mint a magyar protestáns iskolákban az alsóbb osztályok tanítására a nagyobb tanulók közül alkalmazott »köztanítók«, a »publicus praeceptorok«. Sőt ezek; oly collegiumokban, hol theologiai tanfolyam is volt, rendesen a theologia felsőbb osztályaiban tanulók sorából vették, vagy épen olyanok, a kik már a theológiát is elvégezték.

Altalában a Ratio Studiorum a gymnásiumi tanítók sorozásánál nem a felsőbb tudományosság mértékét alkalmazza. A tartományi főnök szabályainak egyik pontja (19. §. 4) azt mondja, hogy »a kik előzetes vizsgálaton a *bölcsészetre képteleneknek* (inepti) mutatkoznak: azokat a tartományfőnök belátása szerint vagy a casuisticára (az az gyakorlati lelkésziségre készülőkül) vagy a tanításra (ad docendum) alkalmazza.«

A most említettekkel összefügg azon intézkedés, hogy a tartományfőnök a rend növendék tagjai közül senkit se mentsen föl a *grammatica* vagy a humanitás (tehát a gymnásium alsó

qui jam audierint, non desunt (Rat. Stud. Reg. Prov. 28). A 29. pont pedig ezt mondja: curandum etiam, ut nostri initium docendi faciant ab en schola, qua superiores scientia siut, ut sic quotfiimis ad altionem gradum cum bona parie saorum audilovum possint asceudere.«

4 osztályának) tanítása alól, *ha csak életkora miatt, vagy egyéb okból isten előtti felelősségére valakit fölmentendőnek nem talál* (aut ob aliam rationem statuendum in Domino videatur).¹⁶⁾ Innét a Jézus társasága mind mai napig minden tagját, ha különben az a tanításra .képes, még mielőtt pappá szenteltetnék, az iskolában szokta tanításra alkalmazni; és pedig a Rat. Studiorum szerint úgy, hogy a tanítást lehetőleg a legalsó osztályon kezdve s tanítványaikkal együtt évenként a következő felsőbb osztályba menve, 5-6 év alatt az egész gymnásiumi tanfolyamon végighaladjanak. *)

A gymnásiumi tanítótság elvégzése után lesznek vagy főiskolai tanárokká (ha egyszersmind az arra szükséges, főnebb ismertetett kiképzésen is keresztül mentek) vagy papokká szenteltetnek s alkalmaztatnak a társaság kebelében levő különféle állomásokra és tisztségekre.

Ez intézkedésekkel egyfelől azt akarták elérni, hogy ne szoruljanak meg gymnásiumi tanerőkben; másfelől azonban az éretett el, hogy a gymnásiumi tanítótság nem állandó állás, hanem csak a rendtagoknak a magok tökéletesebb kiképzése érdekében gyakorlott átmeneti foglalkozása lett; előttök ez csak »gradus ad majorem«. Elannyira, hogy a tulajdonképeni főczéllá válik, nem is a tanuló növendékek gymnásiumi oktatása, hanem a tanító rendtagoknak ezen a pályán is keresztül vezetése által (különösen erkölcsi tekintetben) tökéletesebb kiművelése. Innét érthető, hogy p. o. Magyarországon a XVIII-ik században a jezsuita középiskolák személyzete oly gyakran változott, hogy már az is ritkábban történt, ha valaki egyazon intézetben 2-3 évig maradt, az meg épen ritkaság volt, ha 5-6 éven túl is gymnásiumi tanító maradt. Ez eljárásnak az iskolai nevelésre és oktatásra káros következeit még Cornova is kényte-

*) Azonban az osztályokkal való ezen fokozatos fölebbmenetel, legalább Magyarországon, és a XVIII-ik században, nem igen volt a gyakorlatban keresztül vive. A jezsuita collegiumok évkönyveinek bizonyítása szerint, többnyire évenként változnak az osztályok tanítói, de nem mindig úgy, hogy tanítványaival együtt megy a felsőbb osztályba, hanem mondhatnám, a legtöbbször vagy akkép, hogy a tanító eltávozik (más tanintézetbe avagy egyéb alkalmazásra) vagy visszafelé alsóbb osztályba helyeztetik.

len érezni, s mintegy mentségül csak azt hozza fel, hogy azon előnyök, melyeket ebből a társaság tagjainak kiművelését illetőleg vár, őt nem oldják föl azon kötelezettségek alól, melyeket nyilvános tanintézeteknek kezébe vétele által magára vállalt arra nézve, hogy az azokban reá bízott ifjúság javáról teljes erejével gondoskodik.¹⁷⁾ Azonban, hogy e kötelességeknek még sem szakadatlanul változó, és folyton újoncz tanerők alkalmazása által lehet a legjobban megfelelni, felismerték ezt magok a jezsuiták körében is. Már a XVI-ik század utolsó negyedében P.-Pontán, az augsburgi collegium első praefectusa, a rend egyik kitűnősége, a Ratio Studiorum első szerkezetére a generalis által kívánt észrevételeiben ezt a jezsuita iskolák egyik főgyöngéségeül panaszolja. »Évenként – úgymond – új praeceptorok jönnek, soká tanítani nem akarnak, a gyakorlatoktól irtóznak, s ha valamelyik buzgósággal és tovább kivan is tanítani, megszakítatik.«¹⁸⁾ A Ratio Studiorum 1591-iki szerkezetében föl is vétetett a tartományfőnököknek adott azon utasítás,¹⁹⁾ hogy »a mennyire lehet, állandó magisterek legyenek, mivel ezeknek jobb a tanításuk, s több a tekintélyök. És azok közül, kiket koruk és értelmiségök nem látszik képesíteni a felsőbb tudományokra, némelyeket, mielőtt a rend tagjaiul fölvenne, jóakarattal vegyen reá, hogy állandóul, vagy a míg felsőbbje jönnek látja, gyermekek tanítására vállalkozzék«. Az ilyenek még szintén elvégezheték a casuistica tanulását és lelkészékké (sacerdotes) avattathattak, de ezután ismét vissza kellett térniök a tanítói hivatalra, melyből csak fontosabb esetekben távolítottak el. Mindamellett a rend egész 1773-iki fölslzatásáig, a gymnásiumokban az állandó tanerők nagy ritkaságok maradtak, és a rendes gyakorlat a tanító-személyzet gyakori változtatása volt.

Ez eljárásnak is, (s általában a tanerőkre vonatkozó összes intézkedéseknek) alapokát abban találhatjuk föl, hogy a Jézus-társaságnál az egész iskolai nevelés és oktatás nem cél, hanem csak eszköz, (bár egyik leghatalmasabb és legfőbb eszköz) a rend egyéb céljainak elérésére. – A gymnásiumnál is nem az a legfőbb feladat, hogy benne maga a tanítás és az egész kiképzés legyen minél tökéletesebb, hanem hogy egyfelől magok a rend tagjai a tanítói pályán is keresztül vezet-

tessenek, s másfelől a növendékek az egyháznak buzgó, vallásos, hú fiaivá, s a társaséletnek ügyes magokviseletű jó tagjaivá képeztesse nek annyi tanultsággal, mennyi a Ratio studiorumban 1591. óta ki van mérve, és az abban megállapított mód szerint. A Ratio studiorumban ki van jelölve az ismeretek mértéke s forrásai. Ez az, a mennyit tudnia kell a jezsuita rend minden tagjának, a ki legalább a lycealis tanfolyamig jól tanult. De egyszersmind adva van a tanítás módszere is részint a Ratio studiorumban, részint a gyakorlatban, a megállapított szokásokban; s a praefectusnak egyik főgondja, hogy az új tanító elődének nyomdokaiban haladjon tovább. Ezen az állásponton, és a nevelés, oktatás ez igényeinek gyakran változó, és középszerűbb erőkkel is megfelelhethetni annyival inkább gondolhattak, mivel a tanításnak minden országban és minden intézetükben nemcsak egyenlő elvek alapján, de lehetőleg egy formán kezeltetése, továbbá a sok részletes utasítás, a szokások, s a praefectus és rector által való vezetetés úgyszemint meg lehetőségek korlátozták a tanító egyéniségének érvényesíthetőségét, más oldalról pedig bizonyos mértékben pótolták is egyéni tulajdonait.

Mindez okokból láthatjuk, hogy a kit a bölcsészetre, vagy a »severiora studia«-ra nem tekintettek kiválóbban alkalmasnak, arra azt mondja a Rat. Stud.: jó lesz gymnásiumi tanítónak; sőt láthatjuk, hogy kitünőbb erőket, épen kitünőségök miatt, hamarabb el is vittek az iskolából s állítottak más munkakörbe, vagy szereplésre. Így p. o. a tartományfőnököknek még utasítása is van arra, hogy kiválóbb szónoki tehetségek ne soká tartassanak akár a gymnásiumi, akár a bölcsészeti, vagy theologiai tanítói hivatalban. Nyilván azért, mivel a rend főcéljaira azoknak nagyobb hasznát hiszi venni, ha általok templomi s egyéb nyilvános szónoklataikkal a nagy közönségre hathat.

Mindezzel azonban nein azt akarom állítani, hogy általában ne igyekeztek volna céljaik és szervezetök szerint jó tanítókat állítani a gymnásiumba. Inkább az ellenkezőre, a Ratio studiorum több intézkedését már ki is emeltem, sőt talán az első voltak a jezsuiták, kik a gymnásiumi tanárok külön képezéséről is kezdtek gondoskodni. Az 1591-iki Ratio studiorum (Reg. Prov. 69.) utasítja a tartományfőnö-

köt. hogy gondoskodjék tartományában legalább 2 vagy 3 irodalmilag és ékesszólása által kitűnő oly tanítóról, kikhez a tanév végefelé az új magisterek előkészítő tanfolyamra mennek. Ez előkészítő tanfolyam alól sem a gymnásiumi, sem a bölcsészeti, sem a theologiai tanárok ne legyenek fölmentve. Ez intézkedésnek a Ratio studiorum végleges szövegében megfelel a Rectornak adott utasítás már említett 9-ik pontja. A mely szerint azon collegiumokban, a hol a humanioráknak és grammaticának mesterei vannak, a rector kiválasztja közülök a legügyesebbet és gyakorlottabbak és heti három órai oktatásra hozzá rendeli azokat az ifjú rendtagokat, a kik a legközelebbi évben tanítani fognak. Ezek ott kölcsönös előadások tartásával, útbaigazításoknak írásbeli munkák dolgozásával, s egyéb gyakorlatokkal oktattatnak. Ez azonban inkább csak a tanítás módjába való némi beavatás lehetett, s magokat a tanítandó ismereteket illetőleg legfőlegb a gymnásiumban tanultak ismétlésére terjedt.*) – Mert megjegyzendő, hogy a gymnásiumban majdnem kizárólag nyelvi- s classicus-irodalmi oktatás volt; a főiskolán (bölcészeti tanfolyamon) pedig sem philologiai előadások nem tartattak, sem classicusok nem magyaráztattak; úgy, hogy a fiatal noviciusok a gymnásiumi tanárságokhoz szükséges és tanítandó ismereteiket kénytelenítettek csupán a gymnásiumban tanítottakból szerezni, s ezt legfőlegb magán tanulásukkal – a mennyire reá értek – kibővíteni. A tanerőknek nagyobb mérvű külön tanfolyamban képzése azon szabály miatt is nehezen lehetett volna, a mely szerint valamennyi rendtag ép úgy tanítóköteles, mint manálunk minden férfi katona-köteles, s a mely szerint, a mennyire lehetett, mindenkivel, a ki csak bevált, le is szolgálatták a tanítói capitulatiót.

*) Cornova említ is a nagyobb collegiumokon bizonyos tanárképző tanfolyamokat, melyek 2 évig tartottak írásbeli s egyéb gyakorlatokkal. Az egészset Cornova is »repetitio Immaniorum«-nak nevezi. – Ezek is valószínűleg egyéb rendes órák mellett való gyakorlatok voltak. – Hasonló lehetett a Kovacsics: »Merkur von Ungarn« 1787. évfolyami 6 füzetének függelékében (45 l. ** jegyzet) említett azon eljárás, hogy hazánkban a tanárságra készülő noviciusokat Szokolczára és később Győrbe is küldék a gymn. ismereteket ismételni: humaniora repetere.

B) Növendékek.

A jezsuita tanító- s nevelő intézetek növendékei vagy tanulói háromfélék, u. m. 1-ször olyanok, kik egyszersmind a rend kötelékébe tartoznak, a rend tagjaivá képeztetnek ki és benn a collegiumban élnek, (*scholastici societatis*), 2-szor olyanok, kik mint hospitansok, szintén a collegiumban, vagy ahhoz tartozó valamely külön épületben laknak, éllemeztetnek, neveltetnek, de nem tartoznak a rend kötelékébe, s nincs is szándékuk belépni. (*Alumni, conviktiores*); 3-szor olyanok, kik sem a rendhez nem tartoznak, sem a collegiumban nem laknak, hanem csupán a tanításra az iskolába járnak be (*scholastici externi, bejárók.*)

A constitutiók szerint a generalis engedélyével, alkalmas időben a collegiumba nevelésre fölvehetők oly scholasticusok is, kiknek nincsen elhatározásuk a rendbe lépni, de a kiknek lelkületétől várni lehet, hogy belőlök az úr szőlőjének jó munkásai válnak. – Ezen az alapon keletkeztek a növendékek között az úgynevezett convictorok vagy alumnusok, kiknek ellátására s nevelésére idővel a collegiumok körében saját intézetek is rendeztetek be, élőkön külön praefectusokkal. Ezek az úgynevezett convictusok, vagy alumneumok, seminariumok. Ez utóbbiak viszont vagy lelkészi seminariumok, azaz, papnöveldék, vagy világi seminariumok, azaz rendes convictusok, s ezekkel a semináriumokkal szintén egyenlő szervezetők volt. Sok helyen nagy alapítványok tétettek jezsuiták által tartandó ilyen convictusokban vagy szegény, vagy szegény és előkelő ifjak neveltetésére. Több helyen épen előkelő és gazdagabb ifjaknak részint mérsékelt díjért, részint díjtalanul ellátására állítottak külön convictusok. Ilyenek voltak a Németországban és Ausztriában dívott s a jezsuiták által ellátott úgynevezett »Lovag akadémiák« (Ritter akademien) is.

A múlt század elején (1716.) hazánkban hét collegiumban volt a gymnásium mellett convictus is.*)

*) T. i. a budai, kassai, kolozsvári, győri, soproni, trencsényi, és n.-szombati collegiumokban. Ugyanezek a convictusaik voltak a rend föl-oszlatásakor is 1773-ban. – 1688-ban még csak Kassán, Sopronban és N.-Szombatban volt egyszersmind convictusok, nolia az egész országban már 9 collegiumuk, 10 residenttájok, és 10 missió-házuk volt.

A convictusok s alumneumok növendékei, mint a collegiumban benn élők. a rend saját scholasticusaival egyenlőn, ugyanazon szabályok alá helyezvék. Ezek mindegyike a Rat. stud, értelmében köteles a főiskolai tanfolyamban is azon facultásban, és attól a tanártól tanulni, amelyiket számára felsőbbje kijelöl; továbbá a praefectus és magisterje által megállapított tanulási módon és idő-beosztással tanulni szorgalmasan, és semmi más könyveket nem használni, mint a miket a praefectus ad. (*Reg. scholast.* 3.)

»Az előadásokat szorgalmasan hallgassák, a hallottakat ismételjék, a mit nem értettek, megkérdezzék, a szükségeseket följegyezzék, hogy majdan jegyzeteikkel hiányos emlékezetüket támogassák«. »Jelen legyenek s részt vegyenek a magán és nyilvános ismétlésekben és vitatkozásokban, s annak, ki elnököl, vallásosán engedelmesséjének«. »Mindnyájan, különösen pedig a humaniórák tanulói latinul beszéljenek«. »Azok, kiknek megengedtetik a bejáró tanulókkal beszélni (qui cum scholasticis externis loquendi habuerint facultatem), csak tudományos dolgokról, a lélek tökéletesítésére és isten dicsőségére szolgáló hasznos beszélgetéseket folytassanak«. »Egy húzamban két óránál tovább, közben való némi szünet nélkül, senki se dolgozzék sem olvasva, sem írva«. Végre »a felső tanfolyam tanulói, otthon magán tanulási szorgalmukat az iskolában hallottak s jegyzettek megértésére s betanulására fordítsák«. (*Reg. scholasticorum societatis* 4-11).

A *bejárókra* nézve a constitutiók azt rendelik, hogy »a kik a társaság osztályait látogatni akarják, neveiket a rector-nál írássák be, és Ígérjenek engedelmességet a rector-nak és a szabályoknak. *Azonban*, ha a jelentkezők közül némelyik vonakodnék nevét beíratni, vagy engedelmességet fogadni: azért még: ha magát csendesesen és tisztességesen viseli: a belépés nem tiltandó el neki, hanem értésére adandó, hogy nem fognak vele oly tüzetesen gondolni, mint azokkal, kik be vannak írva«. Ez intézkedés kétségkívül a nem katolikus tanulók könnyebb fölveteléért történt; valamint azon, már említett másik határozat is, hogy a tanító az óra kezdetén a rendelt szertartásos imádkoztatást elhagyhatja, s helyette elég, ha ő maga keresztet vet magára.

A Ratio studiorumban is külön, fejezet szól a bejáró tanulókról. (Reguláé externorum auditorum societatis.) »Akik a Jézus társaságának gymnásiumait tanulás végett látogatják. tudják meg, hogy isten segítségével, tőlünk telhetőleg ép úgy lesz gondoskodva, hogy a kegyességbe s a többi erényekbe, mint hogy a szabad ismeretekbe (ingenuis artibus) beavattassanak.« »Mindegyik azon osztályban tanul, melyet megvizsgálása után számára a praefectus kijelöl.« »Kötelessége mind-egyiküknek naponkint misét, ünnepeken egyházi beszédet hallgatni, és havonkint gyótni, s hetenkint jelen lenni a cathismus magyarázatán.« »Továbbá esküvésektől, hazugságtól, gyalázó s káromló beszédektől tartózkodásra, erkölcsös, illedelmes magaviseletre, s a tanító szavainak engedelmes követésére, az iskolában mint azon kívül rossz szokásoknak, rossz társaságoknak kerülésére s veszélyes és haszontalan könyvek olvasásától tartózkodásra utasítatnak. Végre tiltatik nyilvános látványosságra, színjátékokba, *elítéltek testi büntetéseinek s kivégzésének, kivévén az eretnekekének; szemlélésére menetel*, (neque ad suplicia reorum, nisi forte haereticorum eant.) A bejárók a növendékek által adott színjátékokban sem játszhattak valamely szerepet, hacsak a tanár vagy praefectus nem adott reá engedélyt. *) (Rat. Stud. R. Sch. Ext. 1-15.)

4.

Collegiumok. Residentiák. Missióházak.

A jezsuitáknál a nevelés és oktatás anyaintézetei, mintegy eredeti és főfészkei a *collegiumok*, melyeknek első alakításánál már Loyola előtt különösen a párisi egyetem collegiumai álltak mintakül.

A collegiumok a francia és az angol egyetemeken eredetileg oly házak vagy intézetek voltak, melyekben ugyanazon országból, vagy tartományból, vagy dioecesisből való, s ugyan-

*) »Zierngiebl Studien über die Inst, der Gesell. Jesu« 184. 1. 92. jegyz. idézi egy műből, hogy Freiburgban a bennlakók és bejárók elkülönítve ültek, s köztök az érintkezés szigorúan tiltva volt. A magyar jezsuiták évkönyveiben nem vettem észre említést ez elkülönzésről, de hogy ez szabályszerű, mutatja a bennlakók szabályainak 8. pontja, a mely szerint a bejárókkal csak azok beszélhetnek, kiknek erre engedélyük van.

azon nemzethez tartozó tanulók együtt laktak, közösen étkeztek, s együtt tanultak. Idő folytán, e collegiumokra mind nagyobb alapítványok tétettek, az élőkre egy-egy praefectus vagy rector is állíttatott a felügyelet és rendtartás végett. Majd ez az igazgató és még egyéb magisterek a tanulókat a tanításban segítették is, az egyetemen tanítottaknak úgynevezett *repetition* végezték velők otthon. Lassankint egész előadásokat tartottak, melyek utóbb teljes (még pedig néhol előkészítő alsóbb és önálló felsőbb) tanfolyamokká nőttek ki magokat, és az előadásokra a bennlakó a collegiálisan együtt élő növendékeken kívül, kint lakó, s csupán bejáró hallgatókat (*scholares externi*) szintén bocsátottak be. Ekkép a collegiumok idővel, bár az egyetemenél levő, de mégis a tanítást illetőleg különvált önálló intézetekké fejlődtek. *) Közöttük leghíresebb lett a párisi egyetemen a »Sorbonne collegiuma«.

E collegiumok mintájára keletkeztek a jezsuita collegiumok is, sokban hasonló kifejlődési processussal.

III. Pál pápa 1540-iki alapító bullájában megengedi a Jézus társaságnak, hogy az egyetemeken collegiumaik legyenek, vagyon-birtoklással és jövedelmek kezelésével. Feljogosítja őket, hogy a collegiumok vezetése és felügyelete saját közökben maradjon, kizárólag maga a társaság vagy képviselői (vagy a főnökök és a tanulók) választhatják a főnököket s főlebbvalókat (*superiores*); magok állapíthatják meg a ruházatra, élelmezésre, az egész együttélésre, épülésre, correctióra, és a tanulás berendezésére vonatkozó szabályait, valamint az egész kormányzást. A pápa csupán azon kikötést teszi, hogy a vagyonnal se a tanulók vissza ne éljenek, se azt a társaság ne a maga hasznára, hanem csupán a tanulók szükségeire fordítsa.

Így jöttek létre az első jezsuita collegiumok az egyetemeken.

*) Hasonló alakulások voltak a német egyetemeken a „*Bursák*” olyan, inkább magánintézetek, melyekben a tanulók saját költségeken vagy alapítványoknak is segítségével, egy rector *bursae* felügyelete alatt együtt laktak és élelmeztek, s tanulmányaikban közös gyakorlatokat tartottak. De mindig csak az együttélés és magántanulás fészkei maradtak, s nem fejlődtek az angol és francia collegiumok önállóságára.

Azonban a jezsuita vond az oktatás terén is, feladatánál fogva, nem szorítkozhatott az egyetemeken működésre s a fel-
sőbb tanítással foglalkozásra, Fő céljául tűzte ki a reformatio
által megtámadott római katolika egyházat védeni, nemcsak,
de különösen a tőle elesett részeket visszahódítani; a római
kalb, egyház intézményeit, és fegyelmét ismét helyreállítani, s
megszilárdítani, és körében mindenütt a tekintély és az enge-
delmesség elveit érvényesíteni. E küzdelemre vette kezébe egyik
legerősebb fegyverül az ifjúság nevelését is, és iskoláival oly
helyeken igyekezett mindenütt hadállást foglalni, a hol legin-
kább kellett a Protestantismus ellen harcolni, vagy legalább
azt ellensúlyozni. Magyarországon p. o. alig egy-két kivétellel
mindazon a helyeken vagy legalább kezelőkben nyitnak tanin-
tézeteket, rendesen megfelelő tanfolyammal, a hol a protestán-
soknak is voltak iskoláik. Így álltak elő, s terjedtek mind
inkább az egyetemeken kívül az önálló jezsuita collegiumok, s
pedig vagy gymnásiummal, vagy gymnásium és bölcsészeti,
vagy ezeken fölül még theologiai tanfolyamokkal is.

Collegiumaiknak önálló főiskolák jogosultságára emel-
kedését a pápák is előmozdították szabadalmaikkal.

III. Gyula pápa megengedte, hogy a generalis vagy
helyette alatta s tisztviselők, úgy az egyetemeken, mint
saját külön collegiumaikban a rend tagjait akadémiái fokoza-
tokra emelhessék, de azon megszorítással, hogy az illetők ezzel
a graduálással kizárólag a jezsuita iskolákban előadásra nyer-
nek jogot (facultas legendi.)

IV. Pál pápa még tovább ment. Annak elkerüléséért,
hogy a rend tanuló tagjai az egyetemeken kényteleníttessenek
az illető egyetem saját szertartásai s esküformái szerint, és
díjak lefizetése mellett emeltetni magokat akadémiái fokoza-
tokra: 1561. aug. 19-ikén kelt bullájában az előde által adott
szabadalmat azzal a kibővítéssel erősítette meg, hogy »akár
maga a generalis, akár tőle nyert fölhatalmazással a coliegi-
umok rectoral s előjárói, úgy az egyetemeken, mint azokon
kívül mindazon collegiumokban, melyekben rendes theologiai
és bölcsészeti tanfolyam van, mindennemű tanulókat (az exter-
neket is ideértve), kik a jezsuita collegium előadásait látogat-
ták, az egyetemi tudorság minden jogára emelhetik.«²⁰⁾

V. Pius az 1571. marc. 10-ki constitutióban az egyetemek rovására azon nagy fölhatalmazást adta, hogy a társaság tanítói, a hol egyetemek vannak is, jogosítvák nyilvános előadásokat tartani, azokat bármely externek szabadon látogathatják; és az ilyen tanulókat az egyetemek kötelesek az akadémiai fokozatúkra bocsátani.³¹⁾

Vége XIII. Gergely 1578. máj. 7-ikon kelt bullájával az elődei által adott szabadalmakat azzal toldotta meg, hogy a Jézus társasága az akadémiai fokozatokat még egy »praelectus studiorum« által is adathatja, és az ekkép jogosítottak az egyetemek lectoraival concurrálhatnak.

Mindezen pápai szabadalmak összevéve, a jezsuitáknak és collegiumaiknak, az egyetemek hátrányára, roppant jogokat adnak a tanítás terén; természetesen azonban csak ott és annyiban, a hol és a mennyiben a pápai rendelkezések elismeretnek. Nevezetesen e pápai szabadalmak értelmében:

1-ször a jezsuiták bármely egyetemen állíthatnak collegiumot, abban alsóbb és felsőbb nyilvános tanfolyamokat, és nyilvános előadásokat tarthatnak. Az ily collegiumok az egyetemen nemcsak egyenjogúak, de azzal szemben még több joguk van, mint az egyetemnek a collegiummal szemben. Mert a collegium nem az egyetem hatósága alatt, hanem mindenben saját kormánya alatt áll, s a rend maga állapítja meg úgy szervezetét, mint egész tanrendszerét, és mégis a benne tartott előadások az egyetemével teljesen egyenlő érvényűek, azokat mindenki szabadon látogathatja, a kit befogadnak; a collegium a benne nyitott tanfolyamokban adhatja mindazon akadémiai fokozatokat, melyeket az egyetem; ezen fölül az egyetem még kötelezve is van, a jezsuita collegiumban tanult egyéneket az akadémiai promotiókra bocsátani; – míg ellenben a jezsuita collegiumnak nincs ez a kötelezettsége az egyetem hallgatói irányában.

2-ször a jezsuita collegiumban nyert magisterség és tudóság jogosít az egyetemen is előadásra, valamint a tanításra képesített rendtagok az egyetemen is tarthatnak nyilvános előadást; míg viszont az egyetem tanárai vagy graduáltjai a collegiumban nem, mert ott csak magának a rendnek arra felhatalmazott tagjai taníthatnak.

3-szor a bölcsészeti és theologiai tanfolyammal ellátott jezsuita collegiumok, még ha nem az egyetemeken vannak is, hanem külön önállóan, a bennök nyitott tanfolyamokra nézve, az egyetemek jogaival föl ruházzák. Úgy, hogy ez által az a sajátságos és megfordított viszony állt elő, hogy azok a collegiumok, melyek kezdetben az egyetemeken mintegy fiók-intézetek voltak, nem sokára nem csak hogy önálló főiskolákká is lettek, hanem alig egy század alatt oda fejlettek, hogy közülök némelyik egyetemet, és még a mellett egyéb nevelő és tanintézeteket fogadott kebelébe.

Ilyen volt p. o. Magyarországon a nagyszombati és a kassai collegium, melyek mindegyike egész egyetemet, ezenfölül gymnásiumot, (a mely, mint látni fogjuk, nálók az egyetemenek is kiegészítő része volt) papnöveldeket, és convictus nobiliumokat is látott el, tehát még egyéb oly intézeteket is, melyek rendesen nem szoktak az egyetemhez tartozni, s melyek a jezsuitáknál szintén külön intézetekül is tartattak. Sőt ha nem is királyi szabadalmakkal felruházott egyetemük, de szintén gynmasiummal, convictus nobiliummal, bölcsészeti és theologiai tanfolyammal ellátott főiskolájuk volt a budai, és kolozsvári collegiumokban, melyeknél a pápai bullák és a Ratio studiorum értelmében a generálistól nyert fölhatalmazással szintén adományozhattak mesteri és tudori fokozatokat.

Általában collegiumaikat tanfolyamaik szerint négy csoportba osztályozhatjuk. Az elsőbe sorozhatjuk azokat, melyek egyetemeken állítottak föl, de a nélkül, hogy magát az egyetemet is át vették volna, A másodikba helyezhetjük azokat, melyek az egész egyetem kezelését is átvették, mint p. o. a n.-szombati és kassai. A harmadikat képezik azok, melyeknek nyilvános egyetemi rang, és nagyobbserű berendezés nélkül gymnásiumaik, bölcsészeti és theologiai tanfolyamuk volt. Végre negyedszer legszámosabb volt az a collegium, a melyben csupán gymnásiumot tartottak, még pedig vagy teljes gynnasiumot, bezárólag a rhetoricáig, vagy a gymnásiumnak több-kevesebb alsóbb osztályát, rendesen a grammaticai 3, vagy hozzá a humaniárával 4 osztályt.

Azonban nem kell azt gondolnunk, hogy a jezsuita collegiumok kizárólag nevelő- és tanintézetek lettek volna; sem

hogy későbben is csupán az úgynevezett collegiumaikban tartották volna iskoláikat.

Soha sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a Jézus társasága nem olyan értelemben vett tanító-rend, minők ma hazánkban a piaristák, benczések, cisterciék s praemontreiek, kiknek nyilvános működése néhány parochia ellátása, saját rendjüknek mint szerzetnek föntartása s abban a szerzetes élet ápolása mellett, nyilvános iskolákban tanításra szorítkozik. A jezsuita rend főfeladataiul tűzte ki, a protestántismusnak minden módon és minden téren leküzdését, a római kaih. egyház kebelébe térítést, az egyház intézményeinek mindenütt helyreállítását s terjesztését, és— a mi különösen jellemző — *saját irányának és elveinek, sőt lassankint saját uralmának érvényesítését, mindenütt és minden téren, az egyházban, a társadalomban, az államban, a politikában mint az iskolában és a tudományban.* E célokra szolgáló egyik legfőbb eszköze, de csak eszköze az iskolai nevelés és oktatás is. Azonban nem olyan munka-felosztással, hogy p. o. a társaság egy része a collegiumokban tanítana, a míg egyebüvé alkalmazott tagjai mint térítő missionáriusok, vagy mint parochusok, egyházi szónokok stb. működnének. Nem. Mint láttuk, a rend minden tagja köteles tanítani, s a tanítói pályán keresztül menni, mihelyt arra őt felsőbbsege alkalmasnak itélé. Es másfelől a tanító tagok, is egyszersmind, minden szükségesnek talált módon és alkalommal tartoznak a rendnek az iskolán kívül fekvő teendőit is teljesíteni és érdekeit szolgálni.

A collegium élén áll a rector, (egyetemnél oldalán syndicusával) környezve tanácsosaitól, de ezeknek a tanintézet ügyei vezetésén, és a házi dolgokon s vagyongazdálkodáson kívül még egyéb teendők s tanácskoznivalók is vannak. Egyházi functiók, (helyben és másutt) missiók, főleg az eretnekek térítése, egyházpolitikai ügyek, ezekben a tartomány-főnökkel és generállissal érintkezések, majd ide majd oda különböző küldetésekkel emberek kirendelése, vagy legalább e célból felsőbb parancs érkezése eseteire készen tartása. Figyelembe veendő még az a körülmény is, hogy a collegiumok kezdetben eredetileg a rend saját tagjainak kiképezésére voltak rendelve, és csak mintegy accessoriumkép kapták azt a felhatalmazást,

hogy befogadhatnak részint bennlakókul (convictorokul). részint bejárukul (externekül) más tanulókat is. különösen, lia a collegium anyagi megalapítása alkalmával kell mintegy föltételkép ezt a kötelezettséget elvállalniok.

Mindezeknél fogva a collegiumok nem csupán tanintézetek, hanem lehetőleg nagyobb személyzettel (legalább 20 taggal) ellátott olyan *társházakká* lettek, melyek egyszersmind kebelükben tanintézeteket, s esetleg növeldéket (convictusokat, seminariumokat) láttak cl. *)

*) Határozottan tévesnek tartom, hogy a német írók (még Zirngiebl is különben alapos »Studien über die Inst, der Gesellseh. Jesu« művében) a collegiumokat csupán a tudományos kiképzésre szolgáló tanintézetekül tekintik, és csakis a collegiumokat és seminariumokat említik ilyenekíü. Arról meg egy szót sem szólnak, hogy a residentiákban és missióházakban is voltak iskolák. Mikép volt Németországban? nem merem vitatni, de Magyarországon, p. o. az 1716-iki rendtartományi följegyzés szerint, volt gymnásium 15 collegiumban, 14 residentiában; – 1773-ban pedig még 7 missió-házban is.

Hogy pedig a collegium tagjaira a tanítás mellett egyéb teendők is voltak ruházva, és hogy a collegiumban nagy számmal voltak olyan tagok is, kik nem a tanítással foglalkoztak; ezt mutatják a magyar jezsuiták által évenkiut vezetett ügynevezett »Domus históriák vagy évkönyvek.« A collegiumok ez évkönyveinek állandó rovatai vannak. Az iskoláról és iskolai működésükről való följegyzések, rendesen az egésznek legkisebb részét teszik, (sokszor csak a színjátékokról és a Mária-eg^Tletekről emlékeznek meg). Az iskolánál jóval nagyobb helyet foglal el térítési tevékenységük, és a megtérítettek neveinek megörökítése az állandó rovatot képező »nomina conversorum«-ban. E mellett többféle egyházi ténykedések, gazdasági ügyek, összeköttetések stb. sorolvák fel.

Évkönyveik szerint: a nagyszombati collegiumban volt: 1713-ban 24 áldozár, (sacerdos), 4 docens scholasticus (t. i. a gymnásium also 4 osztálya számára), 1721-ben 29 áldozár, 6 magister, 15 coadjutor temporales. 1765-ben már a 69 rendbeli növendéken fölül 60 áldozár és 23 coadjutor. És mindezek között, Köszler tartományfőnök egy 1768-iki folterjesztése szerint 11, a cancellárral 12 volt egyetemi tanár. A kassai collegiumban ámult század harminczas éveiben az áldozárok száma 19-22 között változik, mellettök 12 coadjutor, s ezenfölül a gymnásiumban rendesen 4 magister. Ez említettekén kívül voltak a rend tanuló növendékei, kik közöl szintén alkalmaztak tanítókat, néha még, ha nem nyerték is el a mesteri fokozatot. (A n.-szombati és kassai évkönyvek a budapesti egyetem könyvtárában őriztetnek).

Merem mondani, hogy átlag a collegiumok tagjainak fele sem foglalkozott tanítással még akkor sem, mikor némely iskolájukban egy

Később, a mint a szükség kívánta, és módjuk nyílt az iskolákat szaporítani, legalább Magyarországon a busznál kevesebb tagot számláló, »residentiáknak« nevezett kisebb társ-házakban szintén állítottak gymnasiumokat, sőt még az 12 rendtaggal ellátott misszióállomásokon is nyitottak alsóbb osztályokat. Már 1688-ban volt hazánkban gymnasiumuk 8 collegiumon kívül hat residentiában, *) és megkezdve 2 misszióházban. Mind a residentiákban, mind a misszió-házakban elsőben a legelső 1, 2 osztályt, s legfőlebb a 3 osztályból álló grammatikai tanfolyamot állították föl, azonban a residentiáknál időközben tett alapítványok vagy egyéb anyagi források segítségével azok teljes gymnasiumokká is emelkedtek. Legtöbbször a misszió-ház kezdődő residentia, a residentia kezdődő collegium volt; de nem kellett szükségkép azzá növekednie. Sok helyen a kezdet egy misszió állomás volt. Két-három jezsuita megjelent, nagy tevékenységet fejtett ki, nem sokára iskolát is nyitottak, s azután a fontosabb helyeken a misszió-házból residentia vagy mint Lőcsén is, a residentiából collegium lett. De a míg önálló collegiumokká nem emelkedtek, vagy valamelyik főnállóit collegiumnak mintegy fiók-intézeteiül s exposituráiul tekintettek, mint p. o. a turóczy residentia (melyben 1757 alsó gymn. osztály is nyitott) a nagyszombati collegium fiókja volt, vagy pedig magokban állottak, s házfőnökük nem »rektor«-nak hanem » superior«-nak nevezetett, ki gyakran egyszersmind a praefectusi tisztet is vitte, de azért közvetlenül a tartományfőnök alatt állt.

tanító több osztályt is tanított, és mikor tanerőik hiányában kiségitőkül világi tanítókat is sok helyen alkalmaztak.

A collegiumnak rendszeren legalább 20 tagja volt. A hol kevesebb volt, az »Residentia« kisebb társház. Ámde a teljes gymnasiumokban is ritkán tanított több 5-6 tanítónál.

*) U. m. a brassói, komáromi, kőszegi, lőcsei, b.-bányai, szakolczai residentiákban, a megkezdett gymnasiumok az eperjesi és selmeczi misszió-házakban. – Értesülesem szerint, a rend ma már nem tart, a régi időben is csak átmenetinek tekintett, missziói állomásokat, hanem csak, collegiumokat és residentákat.

5.

Tanfolyamok, s azok berendezése, és tanrendje.

A jezsuiták tanrendszerében az oktatásnak két nagy fokozata van. Az első képezi *a felsőbb oktatást*, a »*studia superior*«-t, a másik az ennek lépcsőjéül szolgáló alsóbb oktatás, a »*studia inferiora*«, vagyis a gymnásium.

A felsőbb oktatás ismét két karra, illetőleg két tanfolyamra különül, u. ni. a rendszeren 3 éves bölcsészeti tanfolyamra, ez *a facultas artium*, és a 4 éves theologiai karra. A bölcsészeti tanfolyam, ott, hol a rend saját növendékei is képeztettek, nem lehetett 3 évesnél rövidebb. Azonban, a hol csupán bejárók tanultak, a tartományfőnök belátására bízott rövidebbé is tenni, s úgy osztani be, hogy minden egyes év befejezett tanfolyamot képezzen.²²⁾

Constitutíójok szerint a jezsuiták az orvosi és jogi tudományok művelésével nem foglalkozhattak, s ezért ezek az általok ellátott egyetemeken vagy egyáltalán nem tanítottak, vagy pedig mások által s annyira különállól, hogy az a rend gondoskodása körén is kívül álljon.²³⁾ Látni fogjuk, hogy a nagyszombati egyetemen a jogi tanintézet, bár iránta az alapítók végrendeletének végrehajtói a jezsuita collegium rectorával bizonyos szerződést kötöttek, mégis annyira kívül állott a jezsuita collegium által kezelt egyetemen, hogy abban még saját helyiséget sem kapott, egész Mária Terézia által 1760-ban történt rendezéséig, és nem a jezsuita collegium, hanem, bár a rectornak a consistoriumokban részvételével, az esztergomi káptalan gondozása alatt állott.

Azonban a bölcsészeti és theologiai tanfolyamok, nem – mint egyéb egyetemeken – két egymás mellett álló karok voltak, hanem az egész kiképzés egymás alá rendelt fokozataiul szolgáltak. Úgy, hogy a theologiai tanfolyamba csak az a tanuló vétethetett föl, a ki a bölcsészeti tanfolyam mind három évét elvégezte.

Sőt tulajdonképen az egész oktatásnak nem is két, hanem három fokozata volt. Mert a teljes tanintézethez tartozott harmadik s legalsó fokozatul az öt osztályból, és hat éves tanfolyamból álló gymnásium, a *studia inferiora*. Elannyira, hogy

ezt is az egyetem harmadik karául számították, mint facultas linguarum-ot, (vagy fac. linguistica, fac. humanitatis). Egyetemeken a gymnásium praefeciusát »decanus Ungvárunknak, vagy »director lingvarum«-nak is nevezték.

A gymnásium, a bölcsészeti és a theologiai karok egymásra következő fokozatokban, de együtt képezték a teljes Jezsuita egyetemet, s egyszersmind – szerintök – az emberi lélek kiképzésének legtökéletesebb és teljes rendszerét.

A gymnásium alsó része, á grammatica, (hozzá értve a syntaxist), megadja a nyelvismeretet, s képezi az emlékezetet; az erre következő humanitás és rhetorica kiműveli a képzeletet, s a szép formaérzékét; a bölcsészeti tanfolyamban a dialectica, (logica) s általában a philosophia kifejti az értelmet és az Ítéloképességet. *Ezzel befejeztetik a formális képzés, s az ifjú ezzel válik igazán képessé felfogására a reális ismereteknek, és a tudományos igazságoknak, melyeket részint már a bölcsészeti tanfolyamban is tanúi, részint és főleg a theologióban, mint a tudományok tetőzetén szerezhethet meg.*

»A tudományok tárgya – mondják – az igazság; ámde a legfőbb és legbizonyosabb igazság az isten: azért az istennel s annak kijelentésével foglalkozó theologia a tudományok fejedelme. Ezért vallák a scholastikusok értelmében, hogy a bölcsészet is csak a theologia szolgálója lehet; s innét nálók a bölcsészeti egész tanfolyam praeambuluni fidei, előkészítő az emberi szellem kiképzését befejező s teljessé tevő theologiai tanulmányokra, A theologiónak viszont alapja a dogmatica.«

A) Főiskolai tanfolyamok.

A főiskolai tanítást szintén meglehetősen részletesen szabályozza a Ratio Studiorum.

Mindegyik tanár köteles tantárgyát évenként elvégezni, sőt belőle még az ismétléseket is akkép befejezni, hogy ezek után még egy hónapnyi szabad idő maradjon. ²⁴⁾ A ki épen nem bírná tárgyát egészen előadni, inkább hagyjon el belőle valamit, mint a jövő évre átvigye.

»A praefectusnak örködni kell (Reg. praef. 28), hogy otthon vagy bárhol akár rendes előadásoknál, akár különös

alkalmakkal, s az avatásoknál semmit ne adjanak elő, a mit ő idejében meg nem ismert, és helyben nem hagyott.« »A tanárok következtetéseiket, fejtegetéseik eredményeit, (conclusiones onmes) mielőtt előadnák, ismertessék meg a praefectussal, és se valamely rendkívüli könyvet vagy szerzót ne magyarázzanak, se a tanításnak vagy vitatkozásnak új módját ne hozzák be.«²⁵⁾

»A mely kérdésekben szabad is különféle véleményen lenni, azon nézetet vagy félt, a melyikhez a tanár csatlakozik, úgy védelmezze, hogy az ellenkezőt, – különösen ha azt már egy másik tanár nyilvánította – jóakaratokig kímélje, *sőt a mennyire lehet, az eltérő szerzőket egyeztesse ki.*«²⁶⁾

»Még a hol a hit és kegyesség nincs is veszélyeztetve, csak valamennyire is fontos dolgokban, senki se vessen föl új kérdéseket, s valamely tekintélyes szerzőnél nem található új véleményt ne nyilvánítson, mielőtt ezeket előljárójával közlőtte, hanem inkább kövesse az elismert tudorok állításait, s a katolikus akadémiákon ez idő szerint elfogadott nézeteket.«²⁷⁾

»Elavult, képtelen, s hamis véleményeket ne hozzon föl, s azok czáfolgatásával se töltse az időt. Ne sokat, hanem nyomósan érveljen; s tárgytól ne csapongjon el.«

»A ki úgy tud előadni, hogy a mit mond, hallgatói lejegyezhetik s felfoghatják, az ne mondjon tollba; de mindenestre úgy beszéljen vagy mondjon tollba, hogy a hallgatók nem szószerint közben szünetekkel (non verbatim interposita mora) hanem egy lélekzettel elmondhassák, s ha kell ugyan-anyi szóval ismételhessék, a mit hallottak; s ne is előbb a kérdést dictálja le, s azután magyarázza, hanem egyszerre tegye föl a kérdést, és magyarázza is azt meg.«²⁸⁾

»Az előadás után a tanár egy negyed-óráig maradjon az iskolában vagy közelében, hogy a hallgatók megkérdézhessék, ha valami fölvilágosítást akarnak.«²⁹⁾

Nézzük röviden az egyes karok tanrendjét,

A theologiai karban rendszeren két vagy három tanárnak kell tanítani.³⁰⁾

Az előadandó tantárgyakat a Ratio studiorum a követ-

kező nevek alatt foglalja össze: Szentírás-magyarázat s héber nyelv, scholastica theologia, és casuistica.

A theologia tanításában kiváló gondot fordítottak arra, hogy növendékeik s a leendő lelkészek egyszersmind az egyházi tanok védelmére s érvényesítésére jó polemikusokká és vitatkozókká képeztessenek. Egyébiránt a XVI., XVII.. sőt nálunk még a XVIII-ik században is a vallásfelekezetek között levő küzdelmek, s a theologiai vitatkozások levén napi renden. a magyarországi protestánsok theologiai tanításánál szintén azt látjuk, hogy a 18-ik század második feléig többnyire a polemicaltheológiára helyeztek legnagyobb súlyt. »A jezsuitáknál a, theológiában – mondja Buss ³¹⁾ – sohasem szabad az általános alapelvek előadására szorítkozni, hanem ki kell fejteni gyakorlati miként fölhasználhatóságukat, és a belőlök vonható következtetéseket is. «

A szentírás-magyarázat két éven keresztül adandó elő a másod- és harmad-éves hallgatóknak; ahol két theologiai tanár van, naponként körülbelől $\frac{3}{4}$ órán, a hol pedig három tanár van, naponként rövidebben, vagy minden másod napon hosszabban. ³²⁾ Ha lehet, a héber nyelvet is ugyanazon tanár – különben más theologus – tanítsa. De mindenesetre kívánatos, (optandum est) hogy a szentírás-magyarázat tanára értse necsak a görög nyelvet az új szövetség és a hetvenesfordítás (septuaginta) értelmezéseért, hanem a chald és syriai nyelveket is, melyekkel a canoni könyvekben szórványosan gyakran találkozunk. « ³³⁾

»A szentírást azzal a szándékkal értelmezze a tanár, hogy az egyház által elfogadott fordítást, (t. i. a vulgátat) védelmezze.« ³⁴⁾ A héber és görög szövegből hozzon föl példákat, de csak röviden, s azon esetekben, mikor valamely helynek az eredeti szövegben és az egyházi fordításban egymástól eltérése kiegészítést igényel. « ³⁴⁾ A szentatyák nyomdokait tiszteletteljesen kövesse, s a pápáknak, zsinatoknak, valamint a canonoknak a szentírásra tett hivatkozásait ugyanazon értelemben védelmezze.« Ha a héber rhabbiknál talál valamit, a mit akár az egyházi fordítás, akár a katolikus dogmák támogatására használhat, azt hozza fid, de oly módon, hogy semmi különös tekintélyt se tulajdonítson nekik (különösen

ha Krisztus születése után éltek) nehogy hallgatói közül valakiben irántok hajlandóságot keltsen.³⁶⁾ A szentírás helyeit ne tárgyalja a scholasticusok módjára.« Az allegóriákat, és az erkölcsi tanúság szerint értelmezéseket – moráliák – ha csak már igen közönségesekké nem váltak: ne mellőzze, különösen ha szellemesek.« »Ha olyan helyre akad. a mely a kath. theologusok és az eretnekek között vitás, vagy a melyet a theologiai vitákban mindkét értelemben szoktak idézni, fejtsen ki belőle annyit, (azonban ezt különösen az eretnekek ellen nyomósán és erősen) a mennyi szükséges kitüntetésére annak, hogy azon helynek a fenforgó kérdés eldöntésében mennyi jelentősége van; egyébire ne terjeszkedjék ki, hogyne láttassék a szentírás magyarázatánál egyebet tanítani.«³⁷⁾

A *scholastica theologia*, (tulajdonképen vallásbölcészlet) képezi a theologiai tanulmányok legfontosabb tárgyát. »Tanára tisztéül ismerje, az erős, éles és finom vitatkozást akkép kapcsolni össze az orthodox hittel és kegyességgel, hogy az, emezt szolgálja.«³⁸⁾

Az egész schol.theológiában irányadó és főtekinély acminoi sz. Tamás. Ennek tanait tartozik a tanár az egész theológiában mind követni, mind hallgatóival megszerettetni. A tartományfőnök theologiai tanszékre csak sz.Tamáshoz szeretettel ragaszkodó egyéneket alkalmazhat, a tőle idegenkedőket el is kell mozdítania.« »Az előadásokban nem elég, hogy a tanár az egyházi tudorok állításait felhossa, és a maga nézetét is elmondja, hanem tartozik egyszersmind sz. Tamás véleményét védelmezni, vagy pedig az egész kérdést elhagyni.«³⁹⁾

Igaz, hogy itt is itt van az »*azonban*.« Nevezetesen a, tanárnak adott szabályok második pontja már azt mondja, hogy »*azonban* szt. Tamásnak nem oly szigorú utánzata értendő, hogy semmiben se szabadjon tőle eltérni, hiszen látjuk, hogy a kik magokat Thomistáknak nevezik, azoknak is van egyben-másban más véleményük.« Következő harmadik és negyedik pontban mindjárt megmondják, miben engedtetik meg a szt. Tamás tanaitól eltérés. Tudniillik, elsöben a szüz Mária fogantatásáról, a fogadalom ünnepeységéről szóló tanokban, továbbá a caunokra vonatkozóban, és a tisztái! philosophiai kérdésekben. Ezekben oly szerzőket követ-

hétnek, kik ezekkel a tárgyakkal inkább foglalkoztak, mint szt. Tamás. Másodszor eltérhetnek azokra nézve, a melyekben vagy kétséges értelműek szt. Tamás tételei, vagy a melyeket ő maga sem állít igen erősen, és a melyek felől a kath. tudorok sincsenek egy értelemben. Ily dolgokban szabad bármelyik véleményyt követni, megtartván az ellenkező nézetűek iránt fönnebb már említett utasításban rendelt kiméletet és vigyázatot.

A mely kérdéseket szt. Tamás tüzetesen nem tárgyal, azokban mérvadók az egyház hivatalosan megállapított tanai, és az elfogadott hagyományok.⁴⁰⁾

»Oly véleményeket, – bármely szerzőtől származzanak is, – melyekről megtudható, hogy valamely tartományban vagy akadémián a katolikusokat súlyosan sértének, a tanár ott ne tanítson, se ne védelmezzon. Mert a hol sem a hit tana, sem az erkölcsök épsége veszedelemben nem forog, az eszélyes ember-szeretet igényli, hogy rendtagjaink alkalmazkodjanak azokhoz, a kik között élnek.«⁴¹⁾

Az egész scholastica theológiát legkevesebb két, de rendszeren három tanárnak kell négy éven keresztül tanítani, vezérfonallul szt. Tamás »Summa theologiae«-ját véve, s az abban foglalt kérdéseket tárgyalva. A tanárok között, a szerint, a mint többen vagy kevesebben vannak, kiosztja a Ratio studiorum mind a tárgyalandó kérdéseket és részeket, mind a tanítás idejét. A hittani előadások körébe vonatott még be a canoni jognak és a zsinati végzéseknek (az úgynevezett positiv theológiának) tanítása. A tanítás vezérkönyveiül a theológiában: az ó és új szövetségi szentírás, szt. Tamás Sch. Theológiája, és a »Magister sententiarum is« használtatott. A constitutiók megengedik,⁴²⁾ hogy idő folytán, ha valaki tankönyvül czélszerűben szerkesztett munkát írna, a legjelesebb férfiak komoly tanácskozása után, a generalis engedélyével, a társaság azt használtathatja.

A theologiai tanulmányok harmadika: *a lelkiismereti eseteknek (casuimi conscientiae) tárgyalása*, vagyis *a casuistica theologia i erkölcsstan*.

A bölcsészeti tanfolyamban előadott Aristoteles erkölcs-bölcsészete után, a keresztyén erkölcsösséget csupán a casuistikai magyarázatokban és gyakorlatokban tárgyalták. Más szó-

val nem az egymásból és a vallás igazságaiból kifejtett egyetemes erkölcsi elveket, törvényeket és kötelelességeket a magok összefüggésében, tudományos rendszerességgel adták elő, hanem az élet sokféle viszonyai közt, számtalan változatokban és módosulásokban fölmerülhető *egyes concret eseteket* (casusokat) vettek erkölcsi szempontból vizsgálat alá s kiváltképpen a kötelelességek összeütközésének eseteit taglalták; ekképen az így előforduló, vagy előfordulható concret eseteknek, kérdéseknek, kétségeknek és nehézségeknek nemcsak erkölcsi értékével, de egyzersmind miképen megoldásával és elintézésével is foglalkoztak.

Ez a *casuistica*, mely az erkölcsiség föltétlenül érvénye; egyetemes elvei s törvényei helyett, a gyakran bonyolódott, sokféle, s végre is kimeríthetetlen egyes esetekre adott utasításokat és megoldási módokat állítja előtérbe.

A *casuistica* külön e célra rendezett seminariumi tanfolyamban adatott elő, a mely talán nem is volt mindegyik theologiai tanfolyamnál. Legalább ezt engedti gyaníthatni a Ratio Studiorumban a tartományfőnök számára adott szabályok 12. pontjának azon rendelkezése, hogy »*a mely collegiumhan a mieink számára casuista seminarium van: *)* oda a tartományfőnök egy vagy két tanárt alkalmazzon, kik a tananyagot magok között megosztva, két év alatt végezik el, s naponkint két előadást tartanak, a hol pedig egy tanár van, az ad naponkint két órát.« Ez vagy azt teszi, hogy némely oly collegiumban is, melyben theologiai tanfolyam nem volt, a rendtagoknak a *casuistikában* gyakorlására *casuistical seminarium* állított; vagy egyzersmind azt is jelentheti, hogy lehettek olyan kisebb theologiai tanfolyamok, melyekben csupán a szentírás-magyarázat és hittan adatott elő, *casuistical seminarium* nélkül. Ez utóbbira enged következtetni azon körülmény, hogy külön van megállapítva a theologiai tanfolyam (lieg. Prov. 6.) és külön a *casuistica seminarium* tanárainak a száma.

A *casuistical* oktatás célja, jó és ügyes gyakorló lelkészeket (parochiisokat) vagy szentségek kiszolgáltatóit képezni ki.**)

*) . . . »in eo collegio, ubi est pro nostris seminarium casuum conscientiae.«

***) Rat. Stud. Reg. Prof. casuum conscientiae l. . . . »porilos parochios, sen sacvameutovum administratores instituat«. Az utóbbi árva

»Két éven keresztül magyarázza egyik tanár a szentségeket, az egyházi fenyítéket (censuras) s ezen fölül az emberek állapotát és kötelességeit; a másik tanár a tízparancsolatot, s a hetedik parancsolatnál tárgyalja a szerződéseket: s mindig könnyedén érintse a kevésbé fontosakat, vagy szorosan oda nem tartozókat, mint p. o. a depositiót, degradation magiát, s hasonlót.« »A tanár tartózkodjék a hittanból hozni fel olyanokat, melyek nincsenek szükséges összefüggésben az erkölcsi esetekkel, vagy ha néha kénytelen is a hittanból venni elő némelyeket, melyektől függ az erkölcsi esetek tana is, azokat mindig rövid meghatározásokba foglalja össze, s inkább csak a minőség kitüntetésére idézze, p. o. hogy mi a halálos bűn, mi a bocsánatos bűn (veniale), mi a bűnbe egyezés (consensus) s hasonlótat.

Scholasticus apparatus nélkül kell a nehézségeket, kétkedések kiemelésével (per dubitationes) következtetések útján megoldani. A tanár következtetéseinek támogatására legfőlebb két-három érvet szemeljen ki, s minden általános szabályhoz körülbelül három oda tartozó különös esetet kapcsoljon például.«

»E fejtegetésekben a tanár saját véleményeit is akkép erősítse meg, hogy ha azokkal szemben más vélemény szintén bizonyítható (probabilis) és tekintélyes szerzőktől támogatható lenne, azt hasonlóid valószínűnek és indokolhatónak jelezze (etiam probabilem esse significet.)«⁴³⁾

Különösen a casuistica tanításában nagy szerepet játszottak a fölvetett esetek fölött való vitatkozások, melyek részint a tanórákon, részint a tanulóknak taglalásra föladott esetek fölött otthon vagy a rendes concertatiókon tartattak.

E szerint a tanulók a theologiai tanfolyamban hallgattak: az első két évben naponként egy órán szentírás magyarázatot; az utolsó két évben naponként egy órán casuisticát, és az egész négy éven keresztül naponként (a tanárok száma szerint) 2-3 órán scholastica theológiát, melynek azonban lényegesebb részei, úgy látszik, az első három évben befejeztettek. Az előadásokon kívül voltak a többféle vitatkozások s akadémiai gyakorlatok.

vonatkozik, hogy a szentségek kiszolgál tatásával nem csupán a parochus lelkész foglalkozik, és a casuisticára éppen a gyóntató atyának van nagy szüksége a bűnök megítélésénél, poenitentia kimérésénél, s a feloldásoknál.

Egyháztörténet tanításáról, s általában a theologia körében történeti tanulmányokról a Kati o Studiorum nem is szól. Talán egyes fölmerült kérdéseknél, a hol szükségesnek látták, terjeszkedtek ki a történeti előzmények közlésére? Ámbár e föltevést nem igen támogatja a hittan tanárának adott azon utasítás ⁴⁴⁾, hogy »az eretnekek ellen való controversiákat inkább scholasticai módon, azaz hittanilag, mint történetileg tárgyalja, s következtetéseit elég két, három erős alaptétellel; támogatnia.«

Rendszerök egyik sajátosságát képezi mindegyik tanárnak gondosan adott azon figyelmeztetés, »hogy előadása közben tárgyától el ne térjen, és a többi tanárok tantárgyai körébe tartozókból lehetőleg semmire se terjeszkedjék ki, vagy ha épen szükséges valamire vonatkozni, azt röviden, egy pár fő tétel kiemelésével tegye«. Ez intézkedésnek is főindoka, lehetőleg kikerülése annak, hogy a tanárok minden vigyázat mellett, esetleg egymástól eltérő állításokat és véleményeket nyilvánítsanak a növendékek előtt. Hiszen a Ratio Studiorummal a föld minden részére kiterjesztett egységes tanrendszernek, s egyforma tanításnak is legfőbb célja – különösen vallási dolgokban: a növendékekben is *az ismereteknek, s a gondolkodásnak és véleményeknek egységét eszközölni s annyira biztosítani, hogy minden fontosabb kérdésnél legalább következtetéseikben ugyanazon eredményre jöjjenek.*

A felsőbb tanulmányok második kara, a bölcsészeti, a *facultas artium*, a mely magában foglalja a bölcsészetet, és a szintén annak körébe tartozó természettudományokat.

»A tanfolyam ott, hol a rend saját növendékei képeztetnek, három év, *azonban* oly tanintézetekben, melyekben csupán bejáró tanulók vannak, a tartományfőnök belátására vanbízva a tanfolyam tartamának meghatározása, csak hogy úgy intézkedjék, hogy a mennyire lehet, minden egyes év befejezett, s a következő év újra kezdődő tanfolyamot képezzen.« ⁴⁵⁾

Ez intézkedést is a gyakorlati eszélyesség és alkalmazkodás sugallta. Saját kebelbéli növendékeikkel rendelkezhetvén, azokat kötelezhatték három éves bölcsészeti tanulásra. De már a rend kötelékén kívül álló csupán bejáró tanulóktól óvakodtak ezt követelni, főleg abban az időben, midőn az álla-

mi és egyél) hivatalos életpályákra nem kívántatott meg bizonyos ideig tartó tanfolyamok elvégzése. Ezért a Ratio Studiorum, legal ál)b oly helyeken, hol nincsenek rendbeli növendékek, lehetővé teszi, hogy a tartományi főnök vagy tanerők hiányában, avvagy, ha a tanulókkal nehezen menne a 3 év elvégeztetése: egy vagy két évi bölcsészeti tanfolyamot nyitasson.

A három évhez csatoltatott még egy fél év a mesteri fokozatra előkészületül.

Hasonló tág és ruganyos szabály van a fölvetelre.

»Jóllehet – úgymond – ⁴⁶⁾, hogy a humanitás és rhetorica tanulásának idejét nem lehet eleve véglegesen meghatározni, s megállapítása a főnökre bízandó; mindazáltal a rendünkbeli növendékek (nostros) a bölcsészetre ne vétessenek föl, mielőtt a rhetorikai két évig tanulták, *kivévé*n, ha korosabbak, vagy képesebbek, vagy egyéb oly esetben, melyben a főnök, isten iránti felelőssége érzetében megengedheti« (aut aliquid aliud obstare in Domino iudicetur). A fölvetelre tehát először a nem rendbeli növendékektől nem is kívántatik a gymnásium teljes elvégzése, és másodsor a rend scholasticusaitól ezt megkövetelik ugyan, de egyszersmind a feltételnek meg nem felelők számára egy ajtót hagynak nyitva, melyen a főnök mindenkit beereszthet, a kinek bebocsátását lelkére veszi.

A bölcsészeti tanfolyam tanárainak el kellett végezniök (kivévé)n *ha igen fontos szükség máskép nem igényli*) nemcsak a theologiai tanfolyamot, hanem annak két évi ismétlését is, hogy tudományuk biztosabb lehessen, s a theologianak inkább szolgálhassanak. A kik pedig újdonságokra hajlandók, vagy felette szabad szelleműek volnának: azok a tanítói hivataltól habozás nélkül elmozdítandók« (si qui autem fuerint ad novitates proni, aut ingenii nimis liberi, hi a docendi miniere sine dubio removendi.⁴⁷⁾)

A tanfolyam minden egyes éve befejezettet képez, és az osztályok főtantárgyukról neveztetnek el.

Tanítatik az első évben logika, a második évben physika, a harmadik évben metaphysika, mindez naponkint 2 órán, egy délelőtt, s egy délután tartatván. (Ha csak valamely átvállalt egyetemen máskép nincs kikötve).

Ezekhez jönnek még: a második évben a physikusoknak naponkint körülbelül $\frac{3}{4}$ órán tanított niathematikai ismeretek (Euklides), s miután vagy két hónapi tanulás folytán ezekben némileg jártasságra tettek szert, akkor ennek folytatása mellett (egy ugyanazon napon vagy váltakozva) valami a földrajzból, vagy a sphaerákból, vagy egyéb azon ismeretekből, melyeket szívesen szoktak hallgatni.⁴⁸⁾

Továbbá a harmadik évben a metaphysikusoknak tanítatik erkölcsbölcshészet, illetőleg e név alatt Aristoteles ethikájának tíz könyve, naponkint $\frac{3}{4}$ vagy fél órán, s ha a tanár ez idő alatt az egészet elvégezni nem tudná, akkor csak a fontosabb kérdéseket és tétéleket fejtegesse.

A bölcshészet tanár feladata: tárgyát úgy kezelni, hogy hallgatóit teremtőjük ismeretére serkentse, és főleg, hogy a rend scholasticusait a theológiára előkészítse.⁴⁹⁾

A bölcshészet tanításában hasonlóan uralkodó tekintély Aristoteles, mint a theológiában Szt. Tamás.

»Csak némileg is fontos dolgokban: – utasítják a, tanárt a Ratio Stud, szabályai – Aristo teletől el ne térjen, *kivéven ha* az akadémiák által mindenütt elfogadott tanok kívánják, vagy különösen ha Aristoteles valamely állítása az orthodox hitbe ütközik; ezeket igyekezzék magczáfolni a lateram zsinatvégzései szerint.«⁵⁰⁾ »Aristotelesnek csak olyan értelmezőit használja, a kik a keresztyén vallás iránt jól érdemesültek, s óvakodjék, hogy egyéb Írókhoz, (t. i. a kik a keresztyénség iránt male meriti sunt) a tanulók hajlandóságot nyerjenek.⁵¹⁾ Ezért ne is tárgyalja Averrois digressióit, vagy ha épen föl kell belőlük valami jót hozni, azt minden dicséret nélkül tegye, sőt a mennyire lehet mutassa ki, hogy az máshonnét van véve. *) Általában az averroisták, és hasonló felekezetek (vagy pártok) tekintélyét csökkentse. Ellenben Szt. Tamást mindig tisztelettel említse, szellemét szívesen kövesse, vagy, ha valahol kevesbbé tetszenék, tisztelettel hagyja el.«⁵²⁾

*) et si quid boni ex ipso proferendum sit, sine laude proférát, et si fieri potest, id eum aliunde sumpsisse demonstrat (Ratio Stud. Regulae Professons philos. 4.)

Azonban mindamellett, hogy az egész bölcsészet tanítása a theológiára készít elő: a tanárnak óvakodnia kell a theologiai fejtegetésekbe avatkozástól. Neki is tárgyánál, és a philosphiai körben kell maradnia.

Az egész első év a logika előadására fordítatik, s pedig nem annyira tollba mondva, mint Tolctó-ból, vagy Fonsecaból magyarázva. Mint Sturmál a gymnásium legfelső osztályában, itt a főiskola legalsó osztályában *) adatván a logical oktatás, szintén magyaráztatik Aristoteles π -sot *ἰρμνησας* írott könyveinek bár csak másodika, s az is röviden (»in compendio percurrat) és latin fordításban.«⁵³⁾

A második évben tanítatik a természettan, a »pbysika,« szintén Aristoteles könyvei szerint, és többnyire »compendium«-ban. Tárgyaltatnak a »de coelo« írott könyvek is hasonlólul »brevider« és a generációról szóló első könyve. A nyári hónapok utolsó délutáni óráján átfutják (percurrantur) a meteorologicát. Mint emlitem, ez évben tanítatik még egy órán a mathesisből Euklides, és valami a földrajzból.

A harmadik évben tárgyaltatnak: Aristoteles methaphysikája, de generatióne második könyve, és »a lélekről« írott könyvei. A lélekről írott első könyv magyarázatánál át kell a tanárnak tekintenie (percurrat) a régi philosophusok mondásait is; azonban etárgynál anatómiai fejtegetésekbe ne bocsátkozzék.⁵⁴⁾ E tárgyakhoz jő még az erkölcs-bölcsészét főimebb említett tárgyalása egy órán.

Az előadásokat itt is kiegészítik az ismétlések, vitatkozások, és egyéb gyakorlatok.

Ebből áll a jezsuiták egész bölcsészeti kara és tan-

*) A bölcsészeti tanfolyam legalsó osztálya Sturm strassburgi gymnásiumának legfelső I. s részben I. II. osztályának felel meg. Ott a 11-ik osztályban befejeztetett a rhetorica, s kezdetett dialectica név alatt Aristoteles logikája, s az terjedelmeden folytattatott s befejeztetett az I. osztályban, hozzá jővén még Aristoteles *τοι κοι κοσμοιυ* könyveinek magyarázata, Arithmetika (Euklides) és valami földrajz. A jezsuiták az utóbbi tárgyakat is fölveszik, de a bölcsészet második évére teszik, az elsőövet egészen a logikának szentelik, a gymnasiumot pedig mint Sturm Lauingenben szervezé, 5 osztálylyal rendezek be.

folyama. Benne Aristoteles emített műveinek a philosophiai oktatásért »compendice« magyarázatán kívül semmiféle római vagy görög classicai írók nem olvasnak s nem magyaráznak; történet tanításáról szó sincs; az összes reálismeretek Aristoteles physical műveire, a mathesisből Euklidesre, és némi földrajzra szorítkoznak. Azonban ha igazságosak akarunk lenni, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a természet-tudományi ismeretek a XVI-ik századig egyéb tanintézeteknél sem voltak jobban művelve. Hogy mennyire igaztalanok, kik a reálismeretek nagyobb mérvű föl nem vétele miatt kárhoztatják el a Ratio studiorumot, és az e tekintetben mennyire a kor nézeteinek felelt meg: mutatja az is, hogy a protestáns Verulami Baco, az újkori természetvizsgálás megalapítója a XVII-ik század elején elragadtatással szólt a jezsuiták tanításáról, és nem veti szemökre tanrendszereket e hiányát. A baj csak ott rejlik, hogy mi g egyéb tanintézetek folytonosan nyitva álltak a fejlődő tudomány és a műveltség haladása befolyásának: a jezsuitáknál a XVI-ik században megállapított »Ratio studiorum« az oktatásnak mind máig változhatatlan, kötelező keretét és rendszerét képezi, és a tantárgyakat illetőleg is csak az újabb időben engedtek némi bővítést.

Tanerőt sem sokat alkalmaztak a bölcsészeti tanfolyamban. A Ratio studiorum három tanárról szólt, t. i. a bölcsészet, az erkölcsbölcsészet, és a mathesis tanáráról. E két utóbbira azonban nem épen volt szükséges külön tanárt állítani. A hol egyetemet vagy akadémiát főiskolát átvettek a jezsuiták, ott velők kötött szerződésben, vagy az alapító levél szerint vállalhattak kötelezettséget a tanárok számára nézve is. A mely intézetekben azonban korlátlanul magok rendelkeznek: ott a Ratio studiorum (Regula prof. philos. 19) megelégszik egy bölcsészeti tanárral.

A bölcsészeti tanfolyam felsőbb osztályaiba mindig az előző osztályból jó – és nem közepes – sikerű vizsgálat letétele után lehet átmenni.

Vége a tartományfőnököknek adott szabályok 20-ikpontja rendeli, hogy a kik a mathesisre kiválóbban képesek és hajlandók: azok a második évben Euklidesből nyert egy órai tan-

folyam után még magán órákon gyakoroltassanak e tudományban.

B) Gymnásium.

Az oktatás másik főköre, tulajdonképen harmadik fokozata a *gymnásium*, a *stadia inferiora*.

Az első időben a jezsuiták az elemi tanítással nem foglalkoztak. A Ratio studioruni szerint a gymnásium azonnal a grammatikai tanítással kezdődik.*) jóval később, a 18-ik században vétettek föl osztályai rendszeren – legalább Magyarországon – világi tanítókkal.

Gymnasiumaiknak tehát egyik sajátosága, a miben azok a XVI-XVII-ik századbeli Melanchton és Sturmféle iskoláktól különböztek, hogy belőlök az A. B. C.-ések, s olvasók osztálya (Sturmnál a IX-ik) ki volt zárva.

A Ratio studioruni a gymnásiumi tanfolyamot öt osztályban rendeli befejeztetni.

A legfelső osztályt képezi a *rhetorica*, utána másodikul jő a *humanitás*, és ez alá a *grammatica* három osztálya; – u. m. *felső* (suprema), *közé* (media) és *alsó* (infima) grammatikai osztály.

Az osztályok azonban nem a tanfolyam idejének, vagy a tanulóknak szakaszokra osztását, hanem kizárólag az oktatás fokozatait, lépessőit (gradus) jelentik.

Az öt osztály, illetőleg fokozat bármi körülmények között soha sem szaporítható, sem a tananyagot vagy a tanítást illetőleg össze nem keverhető.

Ha a tanulók sokasága miatt az osztályt nem bírná egy tanító kellően tanítani, a tartományfőnök engedélyével párhuzamos osztály állítandó, de ennek tananyaga, időbeosztása, tanítási módja, ugyanaz legyen, sőt még az előmenetelben is lépést tartson társosztályával. Nehogy a rend túlterhel-

*) Mellettük vagy velők szemben a piaristák iskoláik jogosultságát ezzel is indokolták. Calasanez a piarista szerzetet épen az elemi tanításra, s a ma úgy nevezett népiskolai oktatásra alapítá, s csak idő folytán, lassankint terjesztette ki működését a gymnásiumi képzésre is.

tessék, párhuzamos osztály csak ott állítandó, a hol a rendnek teljes tanintézete van, vagy az alapítvány igényli.

A gymnásiumi tanfolyam tartamát a Ratio studiorum igen eszélyeseu nem határozza meg végleg. Sőt a tartományfőnöknök adott utasítások 18-ik pontjában ki is mondja, hogy »a rhetorica és humanitás tanulásának ideje nem állapítható meg véglegesen, hanem az az iránti intézkedés a főnök belátására bízandó; mindemellett a rhetorica tanítására két évet kíván«.

A Ratio Studiorum e ruganyossága teszi lehetővé, hogy a jezsuita gymnásium ok noha ma is tartoznak rendeleteinek mindenben, s így az öt gradusra vonatkozóknak is megfelelni, mégis nyolcz, akár kilencz évre terjeszthetik, a tanfolyamot. Nevezetesen segíthetnek az egyes osztályok időtartamának egy helyett két vagy több évre emelésével; részint pedig az által, hogy mint a Ratio Studiorum mondja is, a tananyag halmozottsága miatt a legalsó gradust két, egy-egy évig tartó alosztályra vagy szakra (ordines) különítik el.

Másfelől pedig, a tehetségesebb s szorgalmasabb tanulóknak mód van nyújtva, hogy a kimért időnél hamarabb is elvégezhessek tanulmányaikat. Erre a célra vannak berendezve az *isméltései*.

Látuk, hogy Sturm mily nagy gondot, és kezdettől végig mennyi időt fordított az isméltésekre. A repetitio est mater studiorum-nak általa alkalmazott elvét a jezsuiták is elfogadták s még nagyobb mértékben, alkalmazták. A módozatot illetőleg azzal a különbséggel, hogy míg Sturm az évközben való gyakori isméltésen kívül, mikor új osztályt kezd, az új tananyag elkezdése, illetőleg a tanulóval tovább haladás előtt ismélteti el az előző osztályban, vagy osztályokban tanultakat: addig a Ratio Studiorum szerint⁵⁵) mindegyik osztály tanára tartozik *egész tankönyvét az első félévben csaknem (fere) elvégezni, és a második félévben elejétől egészen isméltetni*. És így tulajdonképen az egyes osztályok tananyagának elvégzésére csak félév fordítható, vagy is egy-egy osztályban csak annyi tanítható a mennyit fél év alatt el lehet végezni. Ezt oly szigorúan kívánja a Ratio Studiorum, hogy a hol a legalsó osztályban a tanulók sokasága, vagy a tananyag terjedelme miatt nem volna keresztül vihető egy év alatt az egészen átha-

ladás, és egyszersmind a második félévben ez egésznek elismétlése: ott a gradus két rendre (ordines) választassék el, és tanítsák a könyvnek egyikben egyik felét, másikban másik felét.⁵⁶⁾ Innét keletkeztek azután a két évig is tartott grammatikai osztályok.

Az előadott módon ismétlés kettős haszonnal van indokolva. Egyfelől a gyakrabban újra tanultak mélyebben bevéssődnek az elmébe, és más oldalról, lia az osztályban kitünőbb tehetségek vannak, azok gyorsabban végezhetnek, mert fél év múlva mindig átléphetnek a felső osztályba.⁵⁷⁾

A hol nincs meg a teljes öt osztály, oly intézetre nézve. a Ratio Studiorum megengedi az osztályoknak egy cifra és mesterséges kombinációját, tulajdonképen arra a célra, hogy a gymnásiumi tanfolyam öt fokozatának elvégzésére az iskolában valósággal ötnél kevesebb osztály, és kevesebb tanító is elég legyen.

»Ha – úgymond – valamely iskolában öt osztálynál (gradus) kevesebb van, az ötös osztály-rendszer ott se változtassék meg, *de* szabad egy osztályt két szakra (ordines) osztani be, akkép, hogy a szakok mindegyike az öt osztály (fokozat) valamelyikének feleljen meg.«

»Egy gradusban két szakasznál több nem állítható.«

»A hol teljes öt gradus van meg, ott csak a legelső grammatikai osztályt szabad két rendre vagy alosztályra választani el.«

»A hol 4 iskola (azaz osztály) van, ott vagy szüntetessék meg a retorika, vagy ha inkább tetszik, a legfelső osztály legyen a retorikai, az utána következő a humanitás, mindegyik rendes külön tanáraival; a harmadik osztály választassék szét két rendre, akkép, hogy az egyik rend a grammatikai legfelső osztálynak, a második rend a grammatikai közép osztálynak feleljen meg; a negyedik gradus pedig képezze a grammatikai legelső osztályt, melyben, mint mondatott, két rend állítható. Ha azonban a főnök nem akar annyi rendet engedni meg; akkor az a berendezés is lehető, hogy a harmadik megmarad szabályszerű teljes osztályú, megfelel a grammatika felső fokozatának, és a negyedik osztály két rendje felel meg a grammatika legelső és középső fokozatának.⁵⁸⁾

»A hol három grádusú iskola van: ott a két alsó a, maga vendjeivel megfelelhethet az alsó három fokozatnak, a harmadik felső pedig vagy tisztán humanitási osztály, vagy a rector engedélyével – s ha sok jó tanuló van – két vendre különíthető, úgy, hogy a felsőben retorika, az alsóban humanitás tanítatik.⁵⁹⁾

Vége, a hol két osztályú iskola van: az is rendezhető úgy be, hogy mindegyik két rendre (ordines) különíttetik, akkép, hogy az alsó osztály a maga két rendjével a grammatika alsó és közép fokozatának, a felsőbb osztály pedig a maga két rendjével a grammatika felső fokozatának és a humanitási osztálynak felel meg.«⁶⁰⁾

Azonban az ekkép megfelezett osztályok mindegyikében szintén megtartandó azon szabály, hogy a tananyag az év második felében egészen ismételandó.

Az osztályok mesterséges berendezésével elvégezhető a gymnásiumi tanfolyam mind az öt osztálya akár a 4, akár a 3 osztályú iskolában is; a 2 osztályú iskolában pedig elvégezhető a gymnásium 4 osztálya, vagyis gradusa.

E rejtélyesnek látszó szervezet nyitja az, hogy a két rendre (ordines) megfelezett osztály (gracilis) mindegyik fele, az az rendje egy évig, tehát az egész osztály két évig tart, akkép, hogy az osztály tanár növendékeivel két éven át halad keresztül, vagy egy egész fokozaton, vagy esetleg két fokozaton.

Mert az osztályok rendekre osztását a Ratio Studiorum úgy látszik két esetben engedi meg, 1-ör ha az ismétlés miatt az egy fokozatra kimért tananyagot egy év alatt nem végezhetik el; 2-or ha az ötnél kevesebb osztályú iskolában az elszalasztani nem akart tanulók miatt több osztályt akarnak elvégezhetővé tenni, mint a mennyire az iskola a tanerőket, s talán a tantermeket s egyéb szükségeseket illetőleg be van rendezve.

Nevezetesen a gymnásium mindegyik osztályába, – párhuzamos osztályok nélkül is, – egy tanár alkalmazandó, sőt a retorikába, vagy már a humanitásba is, ha lehet, egynél több, annyival inkább, mivel a retorika két évig tart. Tehát a teljes gymnásium öt osztályába legkevesebb öt tanár kell.

Ámde az osztályoknak most előadott módon rendekre különítésével, p. o. egy 3 osztályú tanintézetben alkalmazott három tanító kitanítja öt év alatt mind az öt osztályt, vagy egy két osztályú gimnásiumban a két tanár 4 alatt négy osztályt.

Íme itt előtűnik az egész Ratio Studiorumon végig vonuló azon sajáttság, hogy állítanak föl – néha nagy szigorúsággal – általános szabályokat, de a minden eshetőségre és gyakorlati érdekekre tekintő *casuistika* okkal nyomban vagy annyi s olyan kivételeket, vagy olyan kiviteli módozatokat függesztenek utána, melyekkel a gyakorlatban a szabály egészen fölforgatható.

Itt p. o. fölállítják, hogy a gimnásium öt osztály, mely szám semmi esetben sem változtatható, sem az osztályok össze nem keverhetők. Az osztályokban legalább egy-egy tanár legyen, és a tanfolyam legalább hat év. És íme ezekre nyomban egyfelől egy pont megengedi, hogy a képe-sebb tanulókat minden első félév végén évközben átvigyék a felsőbb osztályba, s így akár minden évben 2 osztályt fussanak át, tehát a hat évi tanfolyamot esetleg 3 év alatt elvégezzék; másfelől pedig az osztályok rendekre különítésével lehetővé teszik, hogy az egész öt osztályt 3 tanár, vagy négy osztályt 2 tanár tanítson.

És valóban évkönyveik mutatják, hogy Magyarországon az egész múlt században legalább a *residentiáknál* tartott gimnásiumaikban igen gyakran, egy magister több osztályt tanított, s pedig néha oly népeseket, hogy *paralell* osztályoknak lett volna helye.

Mint a hieronimiták Lüttichben, és Sturm Strassburgban, a jezsuiták is az osztályokban a tanulók közül *decuriókat* alkalmaztak a tanítók segítségéül. *) Az osztály-tanár által választott e *decuriók* tiszte: a felvigyázásuk alá rendelt tanulókkal a leczkét felmondadni; az írásbeli munkákat a tanító számára összeszedni, rendelt könyvbe pon-

*) Sturm már az 1539-ben megjelent »de *literarum ludis recte aperiendis*« művében (*Ordinum utilitates* stb. fejezetben) mondja: »Tota deinde multitudo, ut oirmes cives sic in ordines quasi in tribus atque classes digesta est, . . . *Ordines vero per decurias divinguntur, ex quibus decuriones delinguntur: animadversores morum et exactores officiorum.*«

tokkal bejegyezni, hogy leczkéje fölmondásában ki hányszor akadt meg? (quoties memoria quemque fefellerit), vagy a ki nem készített, írásbeli munkát *vagy azt a ki nem két példányban adta be*; végre teljesíteni a mi efféléket az osztálytanár rendelt. Ezenfölül alkalmazott szintén az osztálybeli tanulók közül, mint fönebb említők már, a praefectus is mindegyik osztályba egy fő decuriót (decurionem maximum) akár censor avvagy praetor néven, a ki felügyel a tanulók szorgalmára, pontos megjelenésére, s az iskolában és a csarnokokban magukviseletére. A többi közönséges decuriók ennek a fődecurió-uak vagy praetornak szintén tesznek jelentést, az pedig hetenként közvetlen (tollát az osztálytanár mellözésével?) a praefectusnak adja be jelentését. Hogy nagyol!) tekintélye legyen, szabadalma van a tanár jóváhagyásával közbenjárni, könnyebb büntetések elengedéseért.⁶¹⁾

Lássuk röviden a tantárgyakat és tanítást. Még pedig – bár a Ratio studiorum mindig mindenben fölülről lefelé halad – a világosabb áttekinthetőségért kezdjük alulról.

Mindegyik osztályban a tanítás célja ki van fejezve a tanárnak adott szabályok első pontjában.

A **grammaticai legelső osztály** (classis infimae grammaticae) célja a latin nyelvtan elemeinek (rudimenta) teljes megtanulása és a syntaxis elkezdése, kezdődik a névhajlításal, és halad az egyszerű mondatképzésig.

A hol az osztályban két rend van, ott Emanuel *) nyelvtanából az alsó rendben taníttatnak az első könyvből a nevek, igék, a mondatképzés 14 szabálya, s a nevek nemei; a felső rendben szintén az első könyvből a nevek hajlítása, s igék (a múlt idők és supinumok), s végre bevezetés a syntaxisba.

*) Megjegyzendő, hogy a grammaticai mind három osztályban használandó tankönyvül a Ratio Studiorum (E. Praef. inf. 8. § 2) Alvarius Emanuel nyelvtanát rendeli, akkép, hogy ez a három osztály számára három könyvre osztassék. Az első könyv foglalja magába Alvarius első könyvét, és a syntaxisba rövid bevezetést; a második könyv Alvarius második könyvét a 8-ik résztől, »usque ad figuratam,« a harmadik könyv végre a nyelvtan (és syntaxis) egész hátralevő részét. A mely vidéken nem a római módszer követtetnék is, a nyelvtan hasonló beosztással legyen szerkesztve, és Alvarius szabályait foglalja magába.

A görög nyelvből az alsó rendben olvasás írás; a felsőben egyszerű nevek, s főnevek.

Olvasmányokul Cicerónak könyebb, e célra kiválasztott. s ha lebet, külön gyűjteményije foglalt levelei. Ezek. mint Sturmnal, *) elsőben az anyanyelvre fordíttatnak, s azután visszafordíttatnak a latinra. Ezekhez jő még szombati napon; i katechismms, melyet hasonlóul olvasmányul és nyelvtanilag is tárgyalnak.

A tanítási idő délelőtt és délután 2 óra. Az első órán a decuriók összeszedik az Írásbeli munkákat, melyeket a tanító kijavít, – különösen ügyelve a helyesírásra – továbbá a decuriók előtt emlékezetből recitálják Cicerót, s fölmondják a leczkéket a nyelvtanból. A második órán Cicero olvasása, a tovább menetel előtt mindig röviden ismételvén az előző napon elmagyarázottat. A délutáni órákon nyelvtani szabályok tanítása és gyakorlása, és valamivel több mint fél órán görög nyelv.

Csak a főbb és egyszerűbb grammaticai szabályok tanítandók be, és az Írásbeli gyakorlatok is kizárólag nyelvtani szempontból kezeltetnek.

Concertatiók már itt is szorgalmasan tartatnak.

A concertatio, sajtáságos módja volt a tanulók között az igyekezet élesztéseért eszközölt versenyzésnek. Minden osztályban nagy súlyt helyeznek reá. Juventius is a tanulók szorgalmára és haladására egyik legerősebb eszközül ajánlja. A concertatióban egymással szemben állított két vagy több

*) Általában a görög nyelv már itt elkezdésének különbségével az egész intima grammaticában a tantárgyak, tananyag, olvasmányok, és: i tanítás menete, tökéletesen ugyanaz, a mi Sturm VIII-ik osztályában (A IX. oszt. ott az elemi tanítás, a mi a jezsuiták gymnásiumában nincs); csupán, hogy olvasmányokéi! Vergilius Ecclogáinak elhagyásával, Cicero leveleire szorítkoznak; (Vesd össze Sturm tanrendjével főnnebb lapon.) Sok helyen, különösen didacticai szabályoknál, vagy olvasmányok kijelölésénél csak némileg más szókkal fejezik ki Sturm tételét, p. o. Sturmnal »Selectae Ciceronis epistolae«, vagy »faciliores et sel. epist. Oie.«: a Hat. Studiorumban »ad banc rem selectae et si fieri potest separatim excusae Ciceronis epistolae« mondatik. Egyébiránt az összehasonlításnál nemcsak Sturm »De literarum ludis«-át, hanem azt is meg kell nézni, a mi abból 1550. körül Strassburgban olvastott. Lásd 85. lapon jegyzet.

tanuló mint »aemulus«, »versenyző.« Azután vagy az osztálytanító kérdez, s a szemben állított versenyzők, mikor szükséges, a feleletet megigazítják (corrigálják) akár fennakadás esetén ők adnak feleletet, vagy a tanulók magok teszik a kérdéseket is. Továbbá gyakorolták ezt latinról magyarra, és magyarról latinra fenszóval fordításoknál s e célból készített Írásbeli dolgozásoknál is. Ilyen concertatiókat tartottak a tanórákon, ottlioni a tanulók magok között vagy decurióik előtt, és különös alkalmakkor. Néha a győztesek kiüntetésekben vagy jutalmakban részesültek.⁶²⁾

A **grammaticai középső osztály** (mediae class, gramm.) célja az egész grammaticának, de még nem teljesen (minus tamen plena) megtanítása. Kezdi Alvarius E. második könyvénel, s haladnak a figurata syntaxisig. A görögből bezárólag a »in« végű igékig mennek, s könnyebb alakokat tanulnak.

Olvasmányul magyarázzák Cicero ad familiäres írott levelest; Ovidius néhány könnyebb versét, és a második félévben, ha a praefectus jönnek látja, görög katechismust, vagy Cebe tábláját.

Itt is délelőtt, délután 2-2 óra. Az első órán »memoriter recitetur Cicero«, s azután minden hasonló munkabeosztással megy, mint az alsó osztályban, azzal a különbséggel, hogy a délelőtt utolsó félóráján nyelvtani szabályok magyaráztatnak.

Általában többnyire fél óránként változtatják vagy a tantárgyat, vagy legalább a vele való foglalkozást. így p. o. itt délután a második óra első felében syntaxist magyaráz a tanító, és ismételnék, utolsó felét concertatiókra, vagy gyakorlatokra fordítják.

Míg a tanító az írásbeli munkákat javítja, az alatt új gyakorlatokat csinálnak, p. o. anyanyelven, különösen a syntactical szabályokra tekintettel dictait mondatokat Cicero kifejezéseit utánozva fordítják latinra, vagy a Ciceróból olvasott részt anyanyelvre, s ismét vissza a latinra fordítanak.

Szombaton a délelőtt első óráján az egész héten tanultak általános ismétlése. A második órán újból kezdik a továbbmenetelt. Utolsó félórán concertatio. Hasonlóul délután, a mikor egyszersmind fölmondatik és az utolsó félórán továbbmagyaráztatik a katechismus.

Nálok is a vallástanítás, mint Sturmnál, hetenkint csak szombaton tartott; azonban itt nincs legalább kijelentve, az a célzat, hogy az isteniszteletre előkészítőül kezeltessék.

A **grammatica legfelső osztályában** a cél, a nyelvtan teljes ismerete. E végre a syntaxis elejétől elismételtetik, és hozzá vétetik minden toldalék,*) továbbá a tanító a »figurata constructiót« és a versmértant magyarázza. A görögből a beszéd nyolcz része, a táj ejtésekkel, nehezebb kifejezésekkel, és a kivételeket tartalmazó toldalékokkal.

Olvasmányokul tárgyalhatók: Cicero ad Familiäres, ad Atticum, és ad Junium írott levelei az első félévben, a második félévben Ciceró: de amicitia, de senectute, Paradoxa, s hasonló. A költőkből első félévben Ovidius némely válogatott levelei s elégiái, az illetlen helyektől megtisztítva; a második félévben hasonlóul megtisztítva néhány darab Catullusból, Tibullusból, Propertiusból, Vergilius Ecclogáiból, vagy egyéb műveiből néhány könnyebb darab, p. o. a Georgicon 4-ik, s Aeneis 5, és 7-ik könyve. A görögből Szt. Chrysostomos, Aesop, Agapetos s hasonló.

A. naponkint négy órai tanítás, Cicerónak a decuriók előtt »memoriter elrecitalásán« kezdve, a gyakorlatokkal és concertatiókkal együtt hasonló menetben halad, egész a szombati ismétlésig és katechismus tanításig, mint az előző osztályokban.

A concertatióknál, mind az előző osztályban, mind itt különösen ki van emelve a Cicero utánzatában való versenyzés.

A nyelvtanulás befejeztetik a kizárólag erre szentelt grammatikai három osztályban. Mellette az emlékezet gyakorlására van rendelve a leczkéknek a decuriók előtt naponkinti fölmondása.⁶³⁾

írásbeli munkák, szombatot, és szünnapokat kivéve, naponkint adatnak be, **) versek (t. i. a harmadik osztályban)

*) . . . omnes appendices, t. i. Alvarhis tankönyvének függelékei, melyekből a könnyebbek már a második osztályban fölvetettek.

**) Ez Sturmnál szintén egyik alapszabály: Schol. Laving. 360-ban mondja: » Sit igitur hoc primum in praeceptis ilhulque efficiat praecep-

hetenkint kétszer, görög feladat egyszer.⁶⁴) Mindez azonban tisztán nyelvtani és irálygyakorlat. A dolgozatok tartalmáról említés sincs. A tanító az írásmunkákat csendesesen javítja, hogy az alatt a tanulóknak idejük legyen irálygyakorlatra.

A **humanitás osztályának** célja a grammatikai tanulást bevégzett növendékek *előtt az ékesszólás ösvényét egyengetni* (praeparare veluti solum eloquentiae). Ezt három módon esz- közlik: a nyelvbe való mélyebb beavatással, némi tanultság vagyis ismeretek szerzetésével (aliqua eruditione) és a rhetorika szabályainak rövid közlésével. Fődolog a nyelv nagy ob mérvű elsajátítása, erre szolgálnak a naponkinti olvasmányok és a szerzők magyarázata.

Magyaráztatnak: Cicero de oratore, azon könyve, mely erkölcs-bölcsészetet tartalmaz; a történetírókból Caesar, Sallustius, Livius, Curtius s hasonlók. A költőkből főleg Vergilius (kivéven Ecclogáit és az Aenaeis IV. könyvét) ezenfölül Horácius válogatott ódái, továbbá elégiák, epigrammák, s a régi kitűnő költők egyéb költeményei is, de mind »megtisztítva minden illetlentől.«

A rhetorica szabályainak rövid foglalata a második fél- évben taníttatik Cyprianból. Ugyanekkor Cicerónak bölcsészeti műve elhagyásával, könnyebb beszédeit olvashatják, p. o. pro lege Manilla, pro Archia, pro Marcello, s a többit, a melyeket Caesar előtt tartott.

tor, ut puer quotidie scribat aliquid, *quotidie aliquid condat et comportat*. . Neque enim satis id esse putetvel al ternis hebdomadibus banc exercitatio- nem aut singulis semel esse mensibus revocandam, sed quotidie aliquid scriben dum est.«

Közöttük a lényegesebb különbség csak az, hogy míg Sturm arra is nagy súlyt helyez, hogy a gyermek quotidie aliquid condat et compo- nat, »mindennap valamit alkosson és gondoljon ki«: addig a jezsuita gymnasiumokban, főleg az alsó osztályokban, az írásmunkák tisztán nyelvtani és irálygyakorlatok. Másik különbség a kivitelben az, hogy míg Sturmnál az utolsó tanórán írnak, a jezsuitáknál az első órákon, mialatt a tanító az előbbi munkákat hallkan javítja. E módon azonban Sturm azon helyes utasítása, hogy a tanító a munkák megvizsgálásánál ne csak »ítélő bíró« (iudex), hanem egyszersmind figyelmeztetései- vel útbaigazító »monstrator« legyen, jórészt elesik, a mennyiben legfőlebb a szelőkire tett jegyzeteivel igazíthat útba,

A görögből a sajátképi syntaxes arra kell törekedni, hogy az írókat középszerűen értsék, s valamit görögül írni is tudjanak.

A napi munka még itt is Cicerónak és a vers-mértannak a decuriók előtt elrecitálásával kezdődik, különben hasonló beosztással megy, mint az előző osztályokban.

Az eddigi tisztán nyelvtani és formális képzés mellett itt már megkívánt némi ismereteket, vagy tanultságot (eruditio), úgy látszik, a történetírókból akartak meríttetni. De a szabályok első pontjában mindjárt azt a figyelmeztetést találjuk, hogy »az ismeretek szerzése mérsékelten történjék, hogy az elmét serkentse, s neki néha felüdítő nyugalmat nyújtson, nem pedig, hogy a nyelvtanulásában akadályozza.« (Eruditio modice usurpetur, ut ingenium excitet interdum, ac recreet, non ut linguae observationem impediatur.«⁶⁵)

Rhetorica

A legfelső és a legfontosabb a két éven keresztül tanított **rhetorica osztálya**.

Míg a humanitási osztály az ékesszólásra csak előkészít, »ez már a teljes ékesszólásra képez ki.« (ad perfectam enim eloquentiam informat).

Itt azonban megjegyzendő, hogy az ékesszólás, (eloquentia) alatt nem csupán a szónoki előadás értendő, hanem e mellett tágabb értelemben az ékesen beszélés és ékesen írás, sőt bizonyos mértékig még a költészetet is magában foglaló esztétikai műveltség is. Ezért mondja nyomban a Ratio Studiorum »hogy ez osztályban az embernek *hasznos és dízéül szolgáló tökéletes ékesszólásra két fő tulajdonát, t. i. a szónoki és költői tehetségét kell kiképezni, melyek közül előbbvalóul mindig az oratoria tekintendő.*«⁶⁶)

»Az ez értelemben vett ékesszólásnak, illetőleg az arra való kiképzésnek főleg három tényezője van, t. i. az *előadás s a beszéd szabályai*, (praecepta dicendi), az *írály*, – stylus – és a *tanultság* (eruditio).« *

*) Itt és fönnebb az előző osztályban az »eruditio« alatt hasonlót, akar értetni, mint a mit Sturm a »cognitio rerum« »cognitio maximarum«, és a sapientia« szókkal, majd a »doctrina és eloquentia« egyesítésével fejez ki; t. i. a szónoklatnak, hogy az a legszebb nyelvezet és külalak mellett is üres ne legyen, tartalmi értékéhez megkívántató ismeret.

»A beszéd szabályai a naponkint való előadásokban kizárólag Ciceró műveiből, s Aristoteles retorikájából s ha jónak látják, költészettanából veendő és magyarázandók«

»Az irány, bár a legkitűnőbb történetíróknál és költőknél is mutatható izleltetőül (delibantur); de mégis majdnem egyedül Ciceróból veendő, kinek művei e czélra a legalkalmasabbak, beszédei pedig kiválóan a szónoklás művészetében versenyzésre olvastassanak.«

»A tanultság (eruditio) végre a történetből, a népek erkölceiből, tekintélyes írókból, és minden tudományból (ex omni doctrina) *) *merítendő, de takarékosan és a tanulók fölfogásához mértén* (sed parcius ad captum discipulorum accersenda.)«

reték és gondolatgazdagság. Ez az eruditio az, a mit Sturm »ornatus rerum«-nak is nevez, szemben az »ornatus verborum«-mal.»

Sturm ez eszmét egyebek között a legtalálóbban adja elő Ashamhoz irt levelében (R. Ashami epist. 53, 54. 1. idézve Kückelhannál 106. lapon): »Rerum studium verborum semper praestantius habitum est. Est plane eloquentis officium, rerum prim um, post verborum curam suscipere. Vitiosum enim est dicere, quod aut inane sit aut stultum. Verumtamen quoniam ab oratore non modo sapientia, verum etiam verborum ornatus requiritur, separemus ista duo, quae natura ceteroquin coniuncta liaerent? Sapientia iubet quaerere» quid dicas, ut verum, ut probabile, ut certum, ut acutum, ut disciplinabile, ut conclusione perfectum. Quid ornatus? ut significans, ut sonans, ut plenum, ut concinnum, ut oraatum, ut illustre et igitur ego autores pueris explicari principio volo et eos in exercendi consuetudine primos legi, qui ad doctrinam adiunxerunt eloquentiam.«

Közöttük a lényegesebb különbség itt is az, hogy míg Sturm a szerzők olvastatásánál és munkák íratásánál is a főgondot a tartalomra, s az eruditio szerzésére kívánja fordíttatni, (In legendo autem *prima cura habeatur rerum, altera verborum*, sed ut in scribendo atque inveniando primum omnium cogitandum est etc. lit. nobil. cap. 40) addig a jezsuitáknál az ékesszólás külső technikai oldala lép előtérbe, az irány és a szerkezet a fődolog, az »eruditio« pedig másodrendűvé válik, sőt a humanitási osztályban utasításul is adják, hogy mértékkel üzessék, »modice usurpetur«.

Egyébiránt abban megint megegyeznek Sturmmal, hogy nálók is mint annál, ez az eruditio classicaí irodalmi olvasmányokból, s nálók épen főleg történeti írókból merítendő«.

*) A »minden tudomány« alatt nem tudom mit ért, mert hiszen a felsorolt latin szerzők s Aristoteles olvasásán kívül semmiféle tudományt se tanítottak.

A görögből ez osztályba tartoznak: a szótagok méretei (syllabarum maxime dimensio) s tájszólásoknak és íróknak tágabbkörű ismerete.

A naponként 4 órai tanulás itt is az emlékezet gyakorlásával kezdődik, s hasonló menetben folyik le, mint az előző osztályokban. *A szünetek napjain (azaz, mikor délután nincs tanóra) és a szombati ismétlés után történetíró vagy költő, vagy egyéb az eruditióra tartozó magyaráztatik.*

»Az emlékezet a decuriók előtt való naponkinti fölmondásokon kívül egyél) módokon is gondosan gyakoroltatik. Például a tanító hosszabb darabokat betanítat, és elmondat (recitáltat). Sőt a tanító hozza szokásba, hogy magok a tanulók a legjobb szerzőkből önként tanuljanak be darabokat, s ezt az osztályban elrecitálják, sőt egyszersmind ez alkalommal az emlékezet gyakorlását kapcsolják össze a szónoki vagy szavalati előadással.«⁶⁷⁾

Az iskolában eszközlött írásbeli gyakorlatok első sorban a költőkből s szónokokból vett helyek s részek utánzataiban, továbbá kertek, templomok, időviszonyok s hasonlók leírásában, görög beszédeknek latinra s vissza fordításában, s kisebb latin és görög versek írásában, végre rhetorikai figuráknak és okoskodásoknak valamely tárgyra alkalmazásában állanak.

Ezenfölül egész beszédeket dolgoztattak ki legalább havonként, vagy épen hetenként egyszer.

A concertatiók is úgy írásbeli munkákkal, mint szabályok, vagy betanult daraboknak elmondása alkalmával tartatnak.

Érdekesek a tanárnak előadásaira vonatkozólag adott utasítások.

»Kétféle előadás van. Egyiknek tárgya az »ars«, azaz a szónoklatkészítés és előadás mestersége, s ennek szabályait magyarázza meg. A másiknak tárgya a »stylus« az irány, s e végre szónoklatokat fejteget. Az előadások mindkét nemében az első fődolog az, hogy micsoda szerzőket magyarázzon? Ezeket fönnebb már láttuk. A tanárnak lelkére köti, hogy Cicero szónoklatait soha ne mellőzze, és szabályait is egész éven át magyarázza. A második főkérdés az, hogy mikép, minő módon magyarázza a szabályokat, és értelmezza a tár-

gyalt szerzőket? A szabályok tanítására vonatkozó útbaigazítás után az olvasott művek értelmezésére és tárgyalására a következő utasításokat adja: 1. Elsőben a szöveg értelmét kell megmondani. Ha valamely hely homályos, különféle fordítások összevetése folytán kimutatandó az igazi értelem, 2-or az egész szónoki művészetnek, t. i. a feltalálásnak, elrendezésnek s előadásnak módja és szabályai kinyomozandók; kimutatandó, hogy a szónok hol és mily célzattal alkalmaz és minő helyes kifejezéseket, és honnét veszi az érveket a 'rábeszélésre, a beszéd díszítésére, vagy a megindításra; mint alkalmaz gyakran egy helyre összevegyítve több szabályt, mikép képes az elhitézés vagy rábeszélés eszközlésére magokkal a mondatok alakzataival hatni, és ismét a mondatok alakzatait az egyes szók alakjaiba is beleszőni. 3-or hozzon fel úgy a tárgyat mint a szavakat illetőleg hasonló több helyet, valamint több szónokot és költőt, kik ugyanazon szabályokat hasonló rábeszélés, vagy valaminek előadása céljából használták; 4-er magát a tárgyat vagy tartalmat, ha az természeténél fogva megengedi, bölcsök mondásaival szintén erősítse meg; 5-or a történetből, mesékből, és egész erudíciójából keressen föl mindent, a mi az illető hely fölékesítésére szolgálhat, (ad locum exornandum faciant). Végre a szavak vizsgálándók meg a szónoki szabályok tekintetéből, s azoknak sajátsága, ékessége, bőrsége és lendülete (numerus) veendő szemügyre. Azonban nem azért van ez mind felhozva, hogy a tanító mindig és minden egyes hely magyarázatánál ez utasítások mindegyikét kövesse, hanem, hogy közülök alkalmoszerűleg válaszszonok.⁶⁸⁾

Az olvasott classicus művek tartalmának kiaknázásáról, s általában egyéb, mint oratoriai szempontból tárgyalásáról említés sincs a tanárnak adott utasításokban.

E módon fejeztetik be a gymnásiumi oktatás, mely első felében kizárólag a két classicai, de főleg a latin nyelv tanításában, második felében tisztán rhetorikai és alaki képésben áll.

Íme a gymnásiumban Sturm által uralkodóvá tett és rendszeresített ciceróféle szónoki irány még nálánál is nagyobb mérvben és sokkal nagyobb egyoldalúsággal van érvényesítve a jézsu-

ták tanrendszerében. Erasmus azon tana, hogy a »cognitio verborum« előzze meg a »cognitio rorumot«, itt már csakugyan oda fejlődött, hogy az egész gymnásiumi tanfolyam nem egyéb nyelvtanulásnál *) és formális rhetorikai képzésnél. Vétetik ugyan föl az *ékesszólás érdekéből* némi csekély eruditio is, de a tanár világosan utasítva van, hogy minden törekvését csak az »ars«, és a »stylus« megtanítására, s ezekben Cicero utánzására fordítsa.***) A »cognitio rorum« egészen a »studia superiorá-ra«, a bölcsészeti és theologiai tanfolyamra van hagyva. Sőt a gymnásiumban még a formális képzés sem végeztetik be, mert az ennek befejezésére szükséges logika át van vevve a bölcsészeti tanfolyam első évébe.

6.

Az oktatás egyéb tényezői, s az akadémiák.

A tanároknak az órákon való tanításain kívül az oktatás tényezői voltak a többféle szóbeli és írásbeli gyakorlatok, u. m. ismétlések, vitatkozások, concertatiók, szavalatok, s az e czélokra alakított akadémiák, továbbá a jutalmak, a mindezeknek mozgatójául élesztett vetélkedés, (aemulatio) és a magán-tanulás, mely utolsó a tanár felvigyázása alatt az iskolában tanult tárgyaknak s ismereteknek kiegészítésére szorítkozott; végre a latin társalgás és színjátékok.

Mindez elszámolt különféle gyakorlatok az iskolában tanított ismeretkörben való gyakorlásokra szorítkoztak, jó részben a tanultak elrecitálásából állottak, s részint az iskolai

*) E tekintetben az oktatás menete is egészen úgy van, mint Sturmánál. Ott is a tanfolyam alsó fele a nyelvtanra, s a latinul *tisztán* és *helyesen* beszélés tanulására fordítottatik, a felső fele az »ornatio stylus«-ra ez *éhesen* beszélésre. Csak hogy ott a gymnásiumi képzésbe még a logica is bele van foglalva.

**) Az »eruditio«, a »tanultság« főleg a történetírókból veendő De világos és jellemző az ennek tárgyalására adott utasítás: (Reg. comm. Prof. 2 8.) »Historici et poetae praelectio illud liabet peculiare, quod lutoricus céleri fere excurrendus, in poeta saepe oratoria paraphrases accurate facta, plurimum decet; faciendumque ut discipuli poetae, oratorisque stylum internoscere consuescant.« A történetírókon gyorsan kell áthaladni, s még a költőknél is a szónoki irály és szépség megismeretése a fődolog!

órákon, részint otthon a tanulók lakásain, részint külön erre rendelt alkalmakkal, meg az úgynevezett akadémiákban tartattak.

Az akadémiákra a Ratio Studiorumban hat külön fejezetből álló szabályok vannak.

Az akadémiák alatt, a Ratio Studiorum valamennyi – azaz bennlakó és bejáró – tanulókból, egy rendbeli tagnak mint praefektusnak vezetése alatt, a tanulmányok körébe tartozó gyakorlatokra alakult testületet (coetum) ért.⁶⁹⁾

Ilyen akadémia rendszeren három lehetett, t. i. egyik a theologia és bölcsészettanulóké, másik a rhetorica és humanista osztályok tanulóié, és harmadik a grammatikai tanulóké. A hol azonban a tanulók igen sokan voltak, úgy, hogy az akadémiák fölötté népesek leendettek: ott mindegyik grádusbeliek külön akadémiát alakíthattak. *)

Mindegyik akadémia maga választja titkos szavazattal 3-4 hónapra a praefektuson kívül egyéb tisztviselőit, u. m. egy rektort, két tanácsost, s egy titkárt; ha a teendők halmozottsága kívánja, még többet is.

Az akadémiákba tagokúl rendszerint csak azok vétetnek föl, kik a Mária-egyletnek is tagjai; *azonban* a collegium rektora, ha jónak látja, bevehet másokat is, sőt olyanokat is, kik nem scholastikusok.

A theologusok és böcsészettanulók akadémiájának négyféle gyakorlatai vannak. U. m. a naponkint való előadásokon tanultak elisméltése (repetitiones); vitatkozások; feladott tételekről tartott előadások, ünnepies nyilvános gyakorlatok vitatkozásokkal s előadásokkal.

Hasonló volt a rhétoroké és grammatistáké is, csak hogy természetesen az előadásokat saját tanulmányuk köréből vett fölmondások vagy szónoklatok helyettesíték.

*) Ezekon kívül voltak még akadémiák egyes tanszakokra is. Így p. o. Zierngiebl (145. l.) említi, hogy Rómában a germanicum collegiumban voltak akadémiák az olasz, francia, és görög nyelvekre. A Ratio Stud. a Bectort szabályai 7-ik pontjában utasítja, hogy gondoskodjék, hogy a héber és görög nyelvre legyenek akadémiák. De az akadémiák szabályai-ban erről nincs szó.

Vitatkozások, a tagok száma szerint, hetenkint egyszer-kétszer tartattak, előadások néha, ünnepélyes gyakorlatok évenként kétszer-háromszor.

Mindennemű gyakorlatokban, s az egész tanulásban egyik fő tényezőül tekintik a »vetélkedést« az »aemulatiot«, s ezt mindenféle módon szakadatlanul élesztik a tanulóknban.

Juventius⁷⁰⁾ azt ajánlja, hogy a tanulóknak magán tanulásaikban is legyenek versenytársai, kikkel concertálnak, és az iskolában sohase kérdezzenek egytől, hanem mindig kéznél legyen versenytársa, a ki ellenőrzi, megigazítja, vagy megczáfolja, vagy fölülmúlja.

Láttuk, hogy ezen az alapon tartattak az osztályokban a concertatiók is. Bármelyik tanulónak joga volt tanulótsársai közül akármelyiket provokálni is, (p. o. valaminek fölmondására), s ha az előtte ülöt legyőzte, helyére ült. E concertatiókban nemcsak egy tanuló állt szemben egy másikkal, hanem mikor nagyobb mérvben tartatik: csoport, csoporttal, vagy épen az osztály egyik fele a másikkal versenyez saját 2-3 hónapra választott tisztségük vezetése alatt, kiket a római vagy görög történetből vett katonai nevekkel ruháznak föl.⁷¹⁾ Sőt évenként néhányszor, – mikor a praefektus jónak látja – egyik egész osztály a legközelebbi osztálylal küzd meg vezetői alatt, a mindkét osztályban közös tantárgyból vitatkozván egész órán át ketten, hárman, vagy többen »legjobbjai« az osztálynak. Így ment az a főiskolai tanfolyamban is, a hol már nemcsak ugyanazon tanfolyam szomszéd osztályai, p. o. a logikusok a physikusokkal, hanem a bölcsészek a theologusokkal is concertálhattak, de csak bölcsészeti kérdésekből. A matematikai tanulók havonként, vagy minden második hónapban az összegyűjtött theologiai és bölcsészeti tanulók előtt, valamely híres, nevezetes matematikai problémát oldanak meg, s azután a fölött vitatkoznak.⁷²⁾

E versenyzés, s a következményeül elnyerhető dicséret, kitüntetés, vagy egyéb jutalom képezte a szorgalom leginkább használt sarkantyúját az akadémiai és a házi gyakorlatokon is. A bennlakó felsőbb tanulóknak szombatot, ünnep s egyéb szabad napokat kivéve, naponként össze kellett jönniök egy óráig ismétlésekre és vitatkozásokra. Valamelyik fölhivatik könyv-

nélkül, de legfőleg 1/4 óráig ismétlésre. Erre azután érvelésekkel vitát kezdenek, (egy vagy több, s ugyanannyi felel) lia még marad idő, valamely kételkedés (dubitatio) vetetik föl. A tanítónak szigorúan kell ügyelni az érvelések szabályszerű alakjainak megtartására, s ha már új érv nem hozható föl, a vitát bezárja. Az év vége felé ezek az ismétlések s vitatkozások nem szorítkoznak az az nap tanultakra, hanem kiterjednek az egész tanévben tanultakra.

Ezen, úgyszólván házi gyakorlatokon, és az akadémiákon kívül tartattak még nyilvános vitatkozások is tanárok, sőt más meghívott tudoroknak jelenlétében. A nyári hónapokban rendszeresen havonként kétszer. A hány tanár kérdez, annyi tanulóknak kell e kérdésekben kifejezett tételeket védelmezni. A praefektusnak ügyelnie kell, hogy a vitában fölmerült valamely nehézség, a vita befejeztével ne maradjon megértetlen.

Hallgatóság előtt tartott nyilvános vitatkozásokon csak a »tanultabbak (doctiores)« vitatkoznak, a többiek privatim gyakoroltassanak.⁷³⁾

A szorgalomra dicséréssel buzdítást Sturm is fölvette egyik nevelési eszközül, de inkább csak a gyermekkorban akarta alkalmazni, és a későbbi években oda kívánt hatni, hogy a tanulónál az igyekezet e külső indokait a tudomány szeretete váltsa föl, nehogy hiú dicsvágy által vezettetésre szoktattassék. *) Egyébiránt ünnepies alkalmakkal, különösen az osztályokba főleg menetelért tartott nagy vizsgálatokon, jutalmak osztását is ajánlja.

A jezsuiták a kitüntetések és jutalmazásokat a versenyzéssel összekötve, még nagyobb mértékben, tartózkodás nélkül, és rendszerezve alkalmazzák.

*) Sturm de amissa diceudi ratio 41: »Laudis cupiditate adolescentis sunt excitandi. Haec affectio aetate et doctriua corrigetur, ut tandem etiam alienatio fiat ab ambitione« és a de liter, lud.-ban: »Et enim laudis cupiditas etsi saepe laudata est, tamen plurimis in locis cum vitio . . . injungitur. Különben Sturm, a de liter, ludis-ban még föltétlenebbül ajánlja a jutalmazást (az ordinum utilitates fejezet végén), s talán e tekintetben tett paedagogiai észleletei vezették azon nézetre, a mit a később írt »de amissa diceudi ratio«-ban kifejez.

A különféle megdicséréseken, ülőhelyekre előléptetéseken, dekuriokká és más tisztségekre emeléseken s egyéb kitüntetésekön kívül, a Ratio studiorum a gymnasiumban évi nagy jutalmakat állapít meg, s azokra egész különfejezetben ad törvényeket.⁷⁴⁾

E szabályok szerint évenként pályázat útján elnyerhető nyolcz jutalom tűzendő ki a rhetorika tanulóinak (2 latin, 2 görög szónoklatra, ugyanannyi latin és görög versre); hat a humanitási és a legfelső grammatikai osztály tanulóinak hasonló munkákra, elhagyatván a görög versek; és négy a többi alsó osztályok számára, (elhagyatván a latin versek). Ezenkívül minden osztályban egy vagy több jutalom jelölendő ki, a keresztyén vallástant legjobban elrecitálóknak. Azonban e jutalmak a tanulók száma szerint szaporíthatók vagy kevesbíthetők, de latin szónoklati dolgozatokra mindig tűzendők ki.

A különféle gyakorlatoknak koronáját képezték a fölékesített dísztermekben (Aulae) vendégekül meghívott kitűnőségek és közönség jelenlétében nagy ünnepiességgel tartatni szokott főiskolai »*Actus générales*« vagy »*actus solennes*«. Ezek a vitatkozásokból s egyéb gyakorlatokból tartatni szokott ünnepies produktiók, melyekben azonban csak kitűnőbb, s előhaladtabb tanulók (p. o. legalább 2 éves theologusok) vehettek részt.

Ilyen ünnepies aktus évenként kétszer-háromszor kisebb szerű, egyszer pedig, egy nagy egész fénnyel tartatott. Az utóbbi csaknem az egész theologiai tanfolyamot felölelte vitái s előadásai körébe.

Általában egész nevelési s oktatási rendszerükben nagy előszeretettel viseltetnek a látványosságok és produktiók iránt.

Már ennél fogva is nagy buzgósággal karolták föl az iskolai színjátékokat. A nagyobb kollégiumokban több helyen külön épült színházai voltak, díszletekkel, ruhatárral. Nagy-Szombatban két színház is volt, egy nagyobb, s egy kisebb, külön alapítványokkal.

E színjátékokkal céljok: a tanulóknak, a nyelvben való gyakorlása mellett, a társalgásban is ügyesítése, mulattatása, s még ezeken fölül úgy a tanuló ifjúságra, mint a közönségre

az előadott darabok által hatni. Ha egyébert nem, a tanintézet megszerettetéséért, de néha közelebbi czélokból is.

Színi előadásai Sturms strassburgi tanintézetének színjatekaiól épen e czélzatosságaikban és abban különböztek, hogy Plautust és Terenciust kizárták, továbbá hogy nemcsak nem szoritkoztak klasszikus színművekre, sőt nagyobbbrészt iskolai czélra magok vagy mások által irt történeti s alkalmi darabokat adtak elő. Magyarországon gyakran adnak elő oly színdarabokat, melyek tárgya vagy a bibliai, vagy a hazai történetből van véve, vagy missionáriusoknak vad népeknél küzdelmeit ábrázolja. Így p. o. színre szokták hozni Budának, majd savoyai Eugen által Nándorfehérvárnak a törököktől elvételét. Néha erkölcsi tanokat dolgoztak föl, s hoztak színre, p. o. a józanságot stb.

A tanintézetben a tanulók is kötelesek voltak a latint használni társalgási nyelvüi. Azonban színdarabokat, főleg mikor nagyobb közönségre akartak vele hatni, a nép nyelvén s így magyarul is adták elő. *)

Úgy látszik, hazánkban a múlt század közepe táján általában szokás volt politikai s egyéb tekintetben czélzatos darabokat adni elő, az iskolai színpadokon. Láthatjuk ezt az 1760-as évek végén, p. o. Eperjesen az ágostai evangélikusok kollégiiumában is. Nem tudom, a protestánsokhoz a jezsuitáktól ment-e ez át, – a mi valószínűbb – vagy mindketten csak a közszokást követték? Annyi igaz, hogy a jezsuiták vallásos térítési szempontból is fölhasználták az iskolai színpadot. Így a többek között Frigyes szász fejedelemnek a római katolika egyházba térését Rozsnyón, főleg lutheránus közönség előtt, telhető pompával hozták szinte (1765).⁷⁵⁾

*) Évkönyvekben, vegyes ajkú helyeken, minő p. o. Kassa vagy Rozsnyó, a 18-ik század közepétől néha említve találom, hogy p. o. ez vagy az az osztály, ezt vagy azt a színdarabot »*utraque patria idioma te non aine api a us u exhiuit**, (Rozsnyó 1763), továbbá ugyanazon évkönyvekben (1761) »*ter in seena spectata sub cultu ungarici idiomalis non iuelegauter exhibito nobilem . . . auditorem aplaudentem esset acta.*«

Mária-egyesületek* s ezzel rokon ájtatos társulatok.

A »Mária-egyesületek (congregationes, vagy sodalitates mariannae) jelentékeny tényezőkül szerepelnek a jezsuita nevelő-intézetekben.

A Ratio Studiorum a rektort utasítja (Reg. 23), hogy ez egyesületet kollégiumában létesítse, s akadémiára csak azt bocsássa, ki annak tagja.

Már a jezsuiták keletkezése előtt alakítottak különösen a dominikánusok e nemű kegyes egyleteket, melyek nagy virágzásnak örvendettek. Ezek példájára, de saját céljaikra szervezve alakították a jezsuiták római kollégiumokban növendékeik között az első »*Congregatio Divae Mariae Annunciatae*«, melyre XIII. Gergely pápa 1584. decz. 5-iki bullájában a kegyesség többféle munkáiért teljes és tökéletes bűnbocsánat hatályát ruházta, s egyszersmind a generálist felhatalmazta, hogy Rómán kívül levő bármely collegiumokban is hasonló Mária-egyleteket létesíthessen, s a rómaihoz kapcsolhassa, azokra a rómainak adományozott bűnbocsánatot átruházhassa, továbbá, hogy az egyleteket szabadon látogathassa, s *számukra szabályokat adhasson, vagy szabályaikat megvizsgálhassa s engedélyezhesse*. A következő pápák részint megújították, részint bővítették e szabadalmakat, mi g végre XIV. Benedek 1751. szept. 8-iki constitutiójában azon nagy fölhatalmazást adta, hogy bárhol a jezsuiták vezetése alatt álló s akár férfiak akár nők által alakított Mária-egyesületek az eredeti rómaihoz kapcsolhatók, s ennek hatályai és jogai azokra átruházhatók. Mindegyik ilyen Mária-egyesület egy jezsuita atyának elnöklete alatt, meghatározott időkbén összejöveleket tart, és a maga által évenként választott concilium vezetése alatt áll. E concilium tagjai a praefectus, az assistensek, tanácsosok, és egy titkár. A tagok kötelezvék szűz Mária tiszteletére és követségére, s ezenfölül az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlására, mint p. o. *a tudatlanok oktatására, az eltévelyedettek megtérítésére, a hitben és erényekben ingadozók erősítésére* stb. Továbbá szent feladataik könnyebb teljesíthetéseért, kötelezve voltak naponkint misét hallgatni, *csak az elnök által kijelölt*

papnál gyónni, minden hónap első vasárnapján, s egyéb kitűzött napokon (a praefektus és tisztviselők gyakrabban is) *az úr asztalához járulni*, lelkiismeretüket vizsgálgatni, testöket sanyargatni, p. o. böjtöléssel, kemény helyen fekvéssel, szűrös öv (cilicium) viselésével, testük ostorozásával; továbbá különféle imádságokat elmondani, és a pápától megáldott egy agius dei-t hordani magoknál az ördög és a boszorkányság ellen. Mindezekben fölül néha még szent Ignác (Loyola) gyakorlatait is művelni.

Hogy pedig az askesis e módjai nem csupán a szabályokba voltak írva, hanem valósággal gyakoroltattak is: tanúsítják a magyarországi jezsuiták évkönyvei. Így p. o. *a kassai collegium évkönyveiben 1735-ik évről van följegyezve, hogy akkor ott a gymnásium és egyetem tanulói között két ilyen társaság virágzott, egy nagyobb és egy kisebb. A nagyobbaknak 160 tagja volt. Minden harmadik napot imádkozásban töltöttek, némelyik 1000 » Üdvözlégy Máriát« mondott el, s egyikök négy év óta ciliciummal sanyargatta testét. Hasonló buzgóságot fejtett ki a, sodalitas minor. Némelyek 2-3 napot folytonos lelki elmélkedésben töltöttek, mások az éj nagy részét a földön térdelve alvás nélkül húzták ki, és hideg télen meztláb járultak Mária szobrához. Volt olyan is, a ki daczára, hogy folytonosan nők között kellett élnie; szemeit annyira fékezte, hogy hónapokig nem látott asszonyi ábrázatot. Egyikök Krisztus fájdalmait átérezni akarván, durva fából tákolt össze keresztjét, s azon feküdt több éjen át!«*

A rozsnyói residentia évkönyveiben 1727-ről találjuk följegyezve, hogy *grammatikai tanfolyammal ellátott algymnásiumok* tanulói »azon évben nemcsak többen, de jobbak s buzgóbbak is voltak. Voltak, kik bár eretnekeknél laktak s élelmeztettek, még is hőiesen visszautasították a hús ételleket, és sok napon át száraz kenyéren böjtöltek, mások testöket vérig sanyargatták; némelyek éjjel nappal ciliciumot viseltek; mások »ut illibatam castitatis florem conservarent, maluerunt ex hospitii sibi perquam commodis et opportunis, excedere, ac cum incommodis commutare« sőt találkozott oly Zelosus is, ki gazdáját, különben kemény eretneket oda vitte, hogy fiát nem csak iskolánkba küldte, de még a kath. vallásba

avatni is megengedte. Reményünk van, hogy ő maga is katolikussá lesz.«

A n.-szombati egyetemenl inkább szt. Ignác gyakorlatait találjuk emlegetve.

A Mária-egyesületeknél s a hozzájuk kapcsolt (aggregált) hasonló társulatoknál egyik legnevezetesebb az, hogy tagjaik tartoznak magokat alávetni a társulat szervezetének és kormányának, és szívesen engedelmeskedni a generális parancsainak. XIV. Benedek pápa 1748. szept. 27-iki brevejében rendeli, hogy »a tagok – sodales – szorgalmasan látogassák a társulat gyűléseit, és magokat áhítatosan vessék alá, s engedelmeskedjenek (devotae subjectionis obedientiae) a társulat szervezetének, kormányának, a generális és az általa rendelt vezetők parancsainak.« Ekkép e Mária-egyesületeknek és a hozzájuk kapcsolt társulatoknak minden tagjai, legyenek azok férfiak vagy nők, papi vagy világi emberek, öregek vagy gyermekek, a jezsuita rendnek tagjai vagy nem tagjai, *közvetlen a jezsuita rendtől és generálisától való függésbe hozatnak.* A generálisok nem is mulasztották el, e végre kiküldött vándorló megbízottaik által, a társulatokat gyakran meglátogatni, rólok magoknak részletes jegyzékeket s értesítéseket küldetni, s rendeleteik által őket az engedelmességben gyakoroltatni.

Már ennél fogva is a Mária-egyesületek és aggregatióik az ájtatosság élesztése mellett, egyszersmind igen jelentékeny tényezők a Jézus-társaság hatalmának és befolyásának terjesztésében. Igyekeztek is ezeket mindenütt létesíteni, de természetesen főleg tanintézeteikben, hol a növendékeket már kora ifjúságuktól beavathatták, és e társulatok szellemébe belenevelhették. Ezért köti a Ratio Studiorum is mindegyik rektor lelkére, hogy a Mária-egyesületet collegiumába átültesse, s a mely tanuló annak tagjává nem lesz: azt akadémiai gyakorlatokra ne bocsássa.

Az egyesületbe a tagok szavazattöbbséggel vétettek föl, de a fölvételt bizonyos próbaidőnek s egy főgyónásnak kellett megelőznie. Azonban fejedelmeknél, azok rokonainál, s általában előkelőknél elég, ha a társulat iránt, s az abban részvételre szükséges jó érzületüket kijelentik.⁷⁶⁾

Mindegyik egyesületnek megvoltak saját gyülesterme, temploma, külön istentisztelete, és külön processiói, és ünnepélyei. Ünnepélyeiket, körmeneteiket, tisztviselőik évenként választását és fölavatását minden telhető fényvel és díszszel szokták véghezvinni. És p. o. a magyarországi jezsuita házak évkönyveiben, ha valamely évből az iskolai életről semmi egyéb nincs is megemlítve, de a tartott színjátékok, s a Mária-egyesületek ünnepélyei és processiói bizonyosan föl vannak – s pedig részletesebben – jegyezve.

A nagyobb jezsuita collegiumokban s intézetekben több név alatt is voltak e nemű s egészen hasonló természetű társulatok, így p. o. hazánkban a nagyszombati collegiumban és egyetemen (a jezs. collegiumnak az egyetemi könyvtárban őrzött évkönyvei szerint) a múlt század elején (1717) a következő társulatok voltak a tanuló ifjúság között: 1. a nagyobi Mária-egyesület, (sodalitas major B. V. M.); 2. a kisebb Mária-egyesületek (sodalitates minores M., a rhetorika s költészet tanulóit foglalta magában); 3. Congregatio germanica, sub protectione B. Virginis; 4. Sodalitas ungarica a sancte crucis; 5. Sodalitas Agoniae, (cöelsus agonisantis in cruce salvatoris). Mind ez egyleteknek külön pénztárai voltak; több főúr is adakozott számukra. A pénzt részint oltárok állítására vagy díszítésére, részint ünnepélyeikre fordították. Különítsen véd-szentjeik napjait ünnepelték meg fényesen.

8.

Δ rendszer legfőbb jellemvonásai.

Íme igyekeztem lehető részletesen, tárgyilagosan, és lu-ven ismertetni meg a jezsuitáknak a Ratio Studiorum-ban lefektetett tanrendszerét.

A figyelmes olvasó közelebbi reámutatás nélkül is meggyőződhetik, hogy benne az e munka elején megismertetett humanista paedagogia eredményeit használták föl, kiváltképen Sturm rendszeréből.

Ha Sturm kilencz osztályából elhagyjuk az elemi tanítást, továbbá Plautust, Terentiust, és Honiért, a logikát (diabetica) s mathesist, földrajzot Sturm legfelső osztályaival

együtt a bölcsészeti tanfolyamhoz kapcsoljuk, a görög nyelvet s irodalmat összébb szorítjuk: előttünk van a jezsuiták hat; éves gymnasiuma öt fokozatban, ugyanazon tanmenettel; iránynyal, ugyanazon főszerzők olvasásával Cicero uralma í alatt, és hasonló gyakorlatokkal. Juventusból látjuk, hogy hasonlól ment a classicusok utánzása, és vezettettek a »phrasis gyűjtő könyvecskék« is. A módszertani szabályok nagy része, némileg más szókkal, de ugyanazon tartalommal, sőt gyakran ugyanazon kifejezésekkel is van fölveve. A studia superiorában pedig fölismerjük Sturm publicum gymnásiumát, vagy akadémiáját a bölcsészeti és theologiai tan-, folyamattal, de azon módosítással, hogy míg egyfelől a logika és mathesis a gymnásiumból ide van átvéve (mi később Sturm-nál is történt a mathessissel) addig más felől a szoroson bölcsészeti és theologiai tantárgyakon kívül a Strassburgban előadott egyéb tárgyak elhagyattak.

A Sturmféle rendszer nagyrészenek elfogadására több ok vezethette a jezsuitákat. Elsőben is már maga az a tény, hogy azon időben elismerten az volt a legjobb s a, francziáknál is megkedvelt humanista tanrendszer. Ehhez járulhatott, – mint Kückelhalm találóan jegyzé meg, Sturm rendszerének azon jellemző sajátsága, hogy fősúly van benne fektetve: a *szép forma iránti érzéknek, és az ékesszólásnak kikénezésére*. E két tulajdona kiválóan alkalmassá tette arra, hogy a jezsuiták ezt használják föl.

Ezzel azonban egyáltalán nem azt állítom, hogy egyszerű utánzással átvették a mások teremtményét. A Ratio Studio-rumban levő paedagogiai és módszertani elvek nem a jezsuiták eredeti, új termékei, de öntudatosan, ügyesen vannak fölhasználva. Valamint az egész rendszer egy kitűzött czélra, öntudatosan, nagy átgondoltsággal és sok tekintetben mesterileg vau megalkotva. Az átvett és elfogadott elemekből ennek az oktatási szervezetnek így fölépítése, az már az ő eredeti művök.

Nem szándékozom rendszerök bíralatába bocsátkozni. Csupán egypár fő jellemvonását emelem ki.

Első az, *hogy a világ minden népe és századai számára egy egységes* nemcsak egyenlő elvek alapján, de *egyforma és állandó nevelési és oktatási rendszerül akar szolgálni, s pedig*

a végre, hogy vele a hitnek, az érzelmeknek, s a gondolkodásnak egységére képeztesse a növendékek. Ez az alap-
eszméje.

A másik, a tekintély és engedelmisség elvének az iskolai képzésben is uralkodóvá, mondhatnám a kiképzés alapjává tétele, a szellemi öntevékenység rovására is.

Azon állítás, hogy a jezsuita tanítás értelmetlen bema-
goltatás, nem igaz. A megértetésre gondot fordítottak.

Agricola három szabályából: hogy első, a mit tanulunk megérteni, azután a fölfogottat gyakorlat által erősített emlé-
kezettel megőrizni, s végre a tanultakat folyton önállóul produ-
kálni: a jezsuiták a két elsőt megtartották. Igyekeztek a taní-
tottat megértetni, és erősen betanultatni. Hogy az emlékezetet
a gyermekeknél erősen gyakorolták, helyesen tették. (Bár ké-
sőbb ezt igen túlhajtották). De nem fejlesztették, sőt elnyom-
ják a növendékben Agricola harmadik követelményét: az
önálló produktiót. Igaz, hogy szabad, sőt kell a tanulóknak
kétkedni, vitatkozni, munkákat írni: *de kötelezetnek* előre
a kijelölt tekintélyek által megállapított eredményre jutni, és
bárminő kétségeik voltak, abban megnyugodni. A növendék
kiképzetése minden fokozatán a tekintélyek föltétlen uralma
alatt fejlesztetik voltaképen: az *engedelmisségre*. Hogy a hit
dolgában az egyház a föltétlen tekintély: arról nem is szólok.
De a tantárgyakban és ismeretekben is vannak souverain ural-
kodók. A gymnásiumi tanfolyamban Cicero, a bölcsészeti tan-
folyamban Aristoteles, a theológiában aquinói szent Tamás –
az egyedüli, s minden fölött uralkodó tekintély. A növendék az
összes tanfolyamok alatt köteles eszével ezekhez alkalmazkodni,
ezeket utánozni, tanaikat védeni, s helytelennek tartani a mit
ezek kárhóztatnak. Ha már a tanításban ennyire megy,
hogy a nevelés egyéb részeiben is megfelelőleg érvényesítik a
tekintély és engedelmisség elvét: önként értetik.

A harmadik az, hogy nálok a gymnásiumi oktatás
úgyszólván egészen formális képzéssé vált, sokkal nagyobb
mértékben, mint Sturmnál. A két felső osztályban kívánt »eru-
ditio« »az ismeretszerzésből nyert tanultság« láttuk mily
kicsikévé zsugorított össze. Az olvasott classica művekből
az elmének gondolatokkal gazdagítása, – a mire Sturm még

nagy gondot fordít, – itt háttérbe szorul, és mindenben csak; a retorikai »arst« és »stylus«-t keresik. Csupán erre utasítatják a tanító. A Ratio Studiorum a gymnásiumi oktatás fő-eredményeül tekinti: *Cicerói szép nyelven és műformában ékesen beszélést és írást.*

Ezekhez járul az egész nevelés és tanítás kezelésének nemcsak felekezeti jellege, de egyházi saját irányukban erősen tendentiosus volta; a mi azon tényből is természetesen következett, hogy az iskolát a jezsuitarend egyházi s egyházpolitikai céljaira szolgáló eszközül tekintette.

II. A Jézus-társaság tanintézetei hazánkban.

1.

Tanintézeteik és működésük általában.

A most ismertetett tanrendszerrel képezték a magyar katolikus ifjúság legnagyobb részét majdnem kétszáz éven keresztül.

A jezsuitákat Magyarországon legelőször Oláh Miklós₁ telepitette meg Nagy-Szombatban 1561-ben. Azonban 1567-ben, (midőn épületeiket tűzvész pusztította el, elhagyták a várost. Tizenkét évvel utóbb, 1579-ben, Báthory István lengyel király 12 jezsuitát küldött Erdélybe, hol Kolozsváron, Monostoron és Gyula-Fehérváron collegiumokat és iskolákat nyitottak. Intézeteik gyorsan fölvirágoztak. Úgy látszik, protestáns ifjakat is vonzottak tanításaikra. Legalább az ellenök fölhozott panaszok között a medgyesi országgyűlésen ezt is kiemelik. »A fiúkat – mondják – apjok karjaiból kiszakítani, és bennünket gyermekeinkkel együtt, kiket neveltünk, hálójokba keríteni – szándékuk.«⁷⁷⁾ E medgyesi országgyűlés 1588-ban száműzte őket. 1595-ben újra visszahívtak ugyan, de 1602-ben ismét távozni kényszerültek.

Magyarországon másodszor is megtelepültek, midőn Braskovich György eszközésére Rudolf király 1586-ban a turóczi prépostságot, az 1548: 12. törvénycikk értelmében nekik adományozta, iskolák állítására, lelkészek képzésére, és általában a hazai ifjúság nevelésére.

Nagyszombati collegiumuknak másodszor megalapítója Forgách primás lőn 1615-ben. Azóta Nagyszombat volt köz-

pontjok egész Magyarországon. Ennek birtokában volt a turóczy prépostság is. Pázmán Péter prímás, egykor maga is jezsuita, Nagyszombatban reájok bízta előbb a nemesi convictust, később az általa alapított egyetemet. Azután számukra Pozsonyban és Szathmártt új collegiumokat is alapított. Magyarországi összes házaik és intézeteik az ausztriai tartományrendhez tartoztak, és a Bécsben székelő tartományfőnök alatt állottak, bár a magyar rendek többször sürgették külön magyar provincia fölállítását. Mint láttuk, a szécsényi gyűlésen is ez volt ellenök a legfőbb kifogás. A Rákóczy alatt szövetkezett rendek azon föltétel alatt voltak készek meghagyni az országban a rend magyar tagjait, ha négy hóna) alatt nemzeti főnök alatt magyar provinciát alakítanak, egyzersmind utasítván őket, működésükben tisztán a tanításra szorítkozni. Az ausztriai rendtartományhoz tartozásukat annyival nagyobb bajnak érezték, mivel a politikába különben is szívesen keveredett jezsuiták, a Bécsben székelő idegen főnökök roppant hatalma alatt annál könnyebben használtathattak föl néha magyar nemzeti érdekek ellen is, különösen ha ez által egyzersmind a császári kormány szolgálatában a rend egyházpolitikai céljait mozdították elő. Mindemellett I. Lipót király által, az erősebb politikai és vallási visszahatás idejében, az 1687-iki pozsonyi országgyűlésen a 20-ik törvényzikkal az egész »Jézus szerzetbeli társaság« Magyarországra és kapcsolt részeibe bevétel. Ez alapon, a Rákóczy fölkelés legyőzése után az 1712-iki, (illetőleg 1714-iki) országgyűlésre meghivattak. Ennélfogva az 1715: 73-ik törvényzikk elrendeli, hogy »mint bevett szerzetnek, és mint apátságokhoz és prépostságokhoz tartozó jószágok birtokosainak *) addig, a míg e javadalmakat bírják, a karok és rendek tábláján ülések legyen, de arra csupán két benszülött tagot küldhetnek.«

A XVII-ik század folyamában számos collegiumuk és kisebb társházuk keletkezett. Főpapok és világiak gazdag alapítványokkal látták el társházaikat, convictusok és papnövel-

*) Az uralkodók, főpapok, főurak s mások adományaiból a jezsuiták nagy vagyoni birtoklóivá lettek. Számos egyházi javadalmakat is nyertek. Ilyen volt a bozoki, mizslyei, turóczy prépostság, a lébenyi, savniki apátság stb.

dék, gymnasiumok és felsőbb iskolák ellátására. Kassára. Báthory Zsófia-telepítette őket, s később ott kezökre bízta Kisdi Benedek egri püspök az általa alapított egyetemet,

Minden egyes collegiumuk s kisebb társházuk és tanintézetök hol és mikor keletkezett: erre nézve az adatok az akkori zavaros idők miatt eltérők és bizonytalanok.

Annyi ismeretes, hogy a társaságnak Magyarországon 1688-ban 9 collegiuma, 10 residentiája és 10 missióháza volt, ez utóbbi egy vagy két rend-taggal.⁷⁸⁾ Továbbá az 1716-iki rendtartományi személynévtár már 15 collegiumot, 20 residentiát és 7 missióházat mutat ki. Az 1773-iki személynévtárban pedig 18 collegium, 19 residentia, 10 missióház van elsorolva, 990 rendtaggal.

Gymnásiuma 1688-ban volt a kassai, győri, pozsonyi, soproni, trencsényi, nagyszombati, varasdi, zágrábi collegiumoknak, – a brassói, komáromi, kőszegi, löcsei, b.-bányai, szakolczai residentiaknak – megkezdett gymnásiuma az eperjesi és selmeczi missiói házaknak. Tehát összesen a megkezdettekkel együtt 16 gymnásiumot tartottak. Nemesi fiúnöveldejük (convictusok) ekkor még csak Kassán, Sopronban és Nagyszombatban volt.

1716-ban gymnásiuma és convictusa van a budai, kassai, kolosvári, győri, soproni, trencsényi, nagyszombati collegiumoknak, – gymnásiuma convictus nélkül a kőszegi, löcsei, b.-bányai, pozsonyi, szakolczai, ungvári, varasdi, zágrábi collegiumoknak, – az egri, gy.-fejérvári, szebeni, komáromi, eperjesi, gyöngyösi, pozsegai, pécsi, roznói, szepesi, selmeczi, esztergomi, udvarhelyi és zsolnai residentiaknak. Összesen 28 gymnásium és 6 convictus.

A XVIII-ik század folyamán meglehetősen szaporodtak tanintézeteik.

A rend feloszlása idején, az 1773-iki személynévtár szerint volt gymnásiuma és convictusa a kassai, kolosvári, győri, löcsei, soproni, trencsényi, nagyszombati, – convictus nélküli gymnásiuma az egri, budai, kőszegi, b.-bányai, pozsegai, pozsonyi, pécsi, szakolczai, varasdi, ungvári, zágrábi collegiumoknak, a székesfehérvári, gyulafehérvári, brassói, szebeni, komáromi, eperjesi, gyöngyösi, n.-bányai, sárospataki, roznói, szepesi,

selmeczi, esztergomi, zsolnai, szatmári, nagyváradi.*) turóczi residentiáknak, (többhelyütt megkezdett algymnásium, gyakran világi tanárokkal); – végre kisgymnásiuma volt a bazini, eszéki, szt.-miklósi, temesvári, pétervárad, marosvásárhelyi miszió házaknak. Tehát összesen gymnásiumaik száma 41 -re, conuictusaiké 7-re emelkedett.

A gymnásiumokon fölül, a felsőbb tudományok (studia superiora) tanítására nyitott tanfolyamaik voltak: a nagyszombati és kassai collegiumok által kezelt két egyetemen; meg a budai, kolozsvári és győri collegiumokban.

A budai collegiumot Széchenyi György primás 1687-ben azon kikötéssel alapítá, hogy a rend generálisa azt akadémiái tanfolyammal lássa el, s benne úgy egyházi, mint világi egyének képeztesse.⁷⁹⁾ A győri collegium eredetileg gymnasiumra alapított, a XVIII-ik század második felében szintén felsőbb tudományokat is tanítottak, de úgy látszik, a felsőbb tanfolyam nem volt véglegesen megalapítva. A budai és győri akadémiákon a bölcsészeti tanfolyam, és legalább a budain valószínűleg a theologia is tanított. A kassai és nagyszombati egyetemektől főleg abban különböztek, hogy szerényebb fölszereléssel, és kevesebb tanerővel voltak ellátva. Tanrendszerüknél láttuk, hogy szükség esetén az egész bölcsészeti tanfolyamot eltaníthatja két, esetleg egy tanár, a theológiát szintén kettő, vagy épen egy is. Sőt nem levén elegendő számmal papnöveldek, s a két egyetem sem szolgáltatván kellő számmal lelkészeket: Rössler tartományfőnök egy nyilatkozatából azt látjuk, hogy még rendesen csak gymnásiumokkal ellátott collegiumokban is tanítottak 2-3 tanárral annyi felsőbb tudományt, mennyire szükségök volt a papságra készülőeknek, így van – mondja 1768-ban – ma is Váradon és volt előbb a győri, váci és egyéb gymnásiumokon.⁸⁰⁾

Kovachich említi Wagner Károly életrajzában,⁸¹⁾ hogy a tanárságra lépendett novicziusoknak a gymnasiumi tanulmányokat ismételniük kellvén (humaniora repetere): e célra a szakolczai és később a győri collegiumokat rendezték be. Es Wagner is a humaniorákat ismétlő ezen fiatal rendtagokat

*) Más adatok szerint a nagyváradinak conuictusa is volt.

oktatta 1766-tól négy éven keresztül Szokolczán. Ez kétségkívül a Ratio Studiorum (Reg. Rectoris 9.) értelmében eszközölt s főnnebb már ismertetett *) azon módja volt a tanárságra előkészítésnek, a mely szerint a rector kiválasztva a legügyesebb és gyakorlottabb gymnásium! magistereket, heti bárom órai oktatásra hozzá rendeli azokat a fiatal rendtagokat, kik a legközelebbi évben tanítani fognak. A sajátságos csak az, hogy tanítótjeltjeiknek e beavató képzéséről kisebb helyeken és nem azon collegiumokban gondoskodtak, melyekben teljes főiskolájok és gymnásiumok volt, mint Nagyszombatban és Kassán.

A világi papok képzése, s e célra alapított papnöveldek is a XVIII-ik századig úgyszólván egészen az ő gondolataikra voltak bízva. Így p. o. Nagyszombatban, Kassán, hol egyetemeiken e végre külön semináriumok is alapítottak. Továbbá Egerben, Váradon, s mint Kösztler említi, ennek folytán egyéb gynmasiumoknál is tanítottak theológiát. Volkra veszprémi püspök bizta elsőben 1718 körül a lelkészek képzését az általa Veszprémben megtelepített piaristákra. B. Barkóczy pedig egri püspök korában a jezsuitáktól elidegenedvén, 1754-ben elvette közközlől a papnövelde, s abba tanárokkul világi papokat alkalmazott. Mindamellett még felozlatásuk idején is 12 papnövelde állt gondolataik, alatt.

Kösztler bécsi tartományfőnök említett nyilatkozatában azt állítja, hogy Magyarországra a XVI-ik század végén ők hozták be a gynmasiumot, mely azon időben egy sem volt. ⁸²⁾ Ezt kétségkívül csak úgy mondhatá, hogy a protestáns tanintézeteket semmibe se vette. Annyi azonban igaz, hogy a katolikus gymnásiumok a XVIII-ik századig úgyszólván egészen a kezeikben voltak. A piaristák már a XVII-ik század második felében behozattak ugyan a lengyel hatóság alatt állott Podolinba és Privigyére, de csak a XVIII-ik században III. Károly pártfogása alatt kezdenek rendes gynmasiumokat nyitni, és terjednek meglehetősen gyorsasággal. A Barkóczy primás iratai között 1766-ban talált, s már említett kimutatásban még a minorita szt. Ferencz-rendieknek Ó-Aradon, és 1729-ben

*) Lásd 145. l.

Miskolczon állított gymnásiumáról, meg a paulinusok pápai és segniai gymnásiumairól van szó.⁸³⁾

Jobban ellátott gymnásiumaiknál rendszeren az alsó négy osztályban 4 magister vagy osztálytanító alkalmaztatott. így volt még Nagyszombatban és Kassán is. Az ötödik osztályban, vagyis a retorikában, hacsak lehetett már, professor, azaz a studia superiora-ra is képesnek ítélt egyén tanított. Azonban kisebb helyeken többször találjuk nyomát, hogy az algymnásiumban egy tanár két osztályt is tanít; vagy akkép, hogy a Ratio Studiorumból fönebb megismertetett módon a gradust két ordora osztva, két évig halad velök előre, *) vagy pedig néha egyidejűleg is. Általában a XVIII-ik században, tanintézetek szaporodása folytán, és tagjaik nagyobb részének egyéb teendőkkel elfoglalása miatt; **) a tanerőknek oly hiányával vannak, hogy az alsó osztályokba sok helyen világi tanítókat alkalmaznak.

A gymnásiumaiknak a Ratio Studiorumban meghatározott öt osztálya, az alosztályokkal, s később szokásba jött elnevezésekkel a következő volt:

A grammatica alsó osztálya (infima grammatica) két ordóra vagy alosztályra választatván, a legalsót nevezték *pár-vistak*, a reá következő másodikat *principisták* osztályának.

A grammatica 2-ik vagy középső osztályát (class, media grammaticae) hívták grammatisták osztályának.

A grammatica harmadik osztályát (class, suprema grammaticae) nevezték *syntaxisták* osztályának, mely a legalsó osztálynak két alosztályra választásával tulajdonképen negyedik osztálylá lett.

A Ratio Studiorumban »humanisták osztályának« nevezett negyediket »poéták osztályának« is hívták.

*) Lásd 171 – 174. 1.

**) Hogy csakis innét érthető tanerőkben való szorultságuk kiténik, ha tekintetbe vesszük, hogy átlag: egy-egy gymnásiumban a rectoron vagy praefectuson kívül 4-5 ember is alig működött, a két egyetemen 12-16 tanár, egypár más felsőbb tanfolyamukon 2-3 tanár, volt pedig legutóbb 41 gymnásiumuk, 8 konvictusuk, és e mellett 990 rendtag!

Legfelső volt a retorika osztálya, két éves tanfolyamával.

A XVIII-ik században állítanak több helyen elemi osztályokat, rendszeren világi tanítókkal.

Az 1735-ben az osztrák rendtartomány főnöke által kiadott utasítások⁸⁴⁾ meghagyják, hogy mint már Németországon is, úgy a katolikusok mint a heterodoxok iskoláiban szokásba jött: a gimnásiumba senki se vétessék föl, ki nem tud latinul jól olvasni, írni. Ezért mindenképen azon igyekezzenek, hogy mikép már Bécsben és Grácban régen teszik, a sajátképi gymnasiumi tanfolyamba csak azokat bocsássák, kik Alvarius könyvéből a neveknek, és úgy rendes mint rendhagyó igéknek hajlításait tanulták. Ha ez máskép nem eszközölhető, a legelső gradust válasszák el két ordóra. Az alsóban tanítsák a nevek és igék hajlításait, a mondatképzés első 14 szabályát és az a szerint való mondatképzéseket.«

Figyelemreméltó, hogy ezen, egyedül Ausztriára és Magyarországra szóló utasításokban jóval nagyobb súly van helyezve a történettanításra, mint a Ratio Studiorumban kijelölve van. Nevezetesen míg ott főleg a történetírókból merítendő eruditio a két legfelső osztályban kívántatik: itt már a grammatikai osztályban is gond van történeti ismeretek tanítására. Még pedig egyfelől a callástanban a katechismus mellett bibliai történeteket; másfelől a római történetet, ha nem is rendszeresen, de egyes részeiben tanítják, a retorikai osztályban már a császárok korából is. Miután a Rat. Stud. a történetet mint külön tantárgyat nem ismeri: úgy látszik, az által segítettek magokon, hogy részint az olvasott római írók tárgyalása közben adtak elő történeti ismereteket, (p. o. a Catilina-féle háborút Cicero Catilina elleni szónoklatainak, a Caesar korabeli történeteket Caesar műveinek olvasása alkalmával) részint az akadémiai gyakorlatokon foglalkoztak történeti tanulmányokkal.

Hazai történet tanítását a Rat. Studiorum szintén nem említi. Mégis azt látjuk, hogy a magyar jezsuiták ezzel is foglalkoztatták növendékeiket. E célra különösen a szini előadásokat használták föl. Leginkább ugyan a XVII-ik század eseményeit, de többször régebbi időből, p. o. Hunyadi Mátyás, vagy

az Árpádok korából hoztak színre történeteket. A színi előadásokon kívül alkalmasint még a konviktusokban és az akadémiai gyakorlatokon foglalkoztak hazai történettel. Erre mutat az, hogy néha akadémiai gyakorlatokon a magyar történet egyes korszakait tárgyzó munkákat olvastak föl, s a fölött vitatkoztak.

Egyébiránt a tanítás menete, a többféle írásbeli és szóbeli gyakorlatokkal, szavalatokkal, koncertációkkal egészen a Rat. Stud. értelmében vezetett minden gymnásiumaikban. A versenyeket, szavalatokat, és akadémiai gyakorlatokat gyakran díszes közönség előtt tartották, mely alkalmakkal sokszor nagyúri pártfogók osztottak ki jutalmakat.

Nevezetes, hogy tanításuk III-ik Károly alatt egy 1735. nov. 16-ikán kibocsátott császári rendelettel⁸⁵⁾ is szabályoztatok,

Ausztriában már a század húszas éveiben mind hangsúlyosabbak lettek a panaszok a jezsuiták tanítása ellen és iskoláik hanyatlása miatt. Megengedem, hogy azon múlt időkhöz képest, melyekben iskoláik hírért kiküzdötték, tanításuk valóságosan hanyatlott is. Hiszen bármily szigorúan és örök időkre változhatlanul legyen tanrendszerük a Ratio Studiorum-ban megállapítva, de azt emberek kezelik, kiknek értelmiségével, ügyességével és buzgóságával emelkedik vagy száll a valóságban az oktatás. Azonban, azt hiszem, a panaszok fooka mégis abban keresendő, hogy a XVI-ik században megállapított tanítási rend nem felelt meg többé a XVIII-ik század igényeinek különösen szemben azon haladásokkal és változásokkal, melyek egyéb tanintézetekben voltak láthatók. Erre mutat az, hogy bizonyos rendetlenségek, és az intézeti élet ellen tett szemrehányások mellett a főpanasz az, hogy a gyermekek anyanyelvökben nem képeztetnek, s nem is tudnak correcte írni olvasvasni, továbbá, hogy nem tanulnak történetet, s egyéb realismereteket, a görögöt is elhanyagolják stb. Kívánták az állam fölügyeletének a jezsuiták intézetei fölött hatályosabb gyakorlását, s oktatásuk korszerűbb javítását. A tartományi hatóságoknak is sürgetése folytán az osztrák udvari kancellária 1735. okt. 29-ikéről intézett Károly császárhoz egy fölterjesz-

tést, melyben a jezsuiták tanítása ellen emelt legfőbb panaszokat a következőkben foglalja össze: túlságosan és szellemtelenül memorizáltatnak; a német nyelvi tanítást teljesen elhanyagolják, és mégis kevés eredményt érnek el a latinban; egészen fiatal, tapasztalatlan, néha alig 20 éves tanítókat alkalmaznak, s azokat is folyton változtatják; mereven ragaszkodnak a már elavult dolgokhoz; scholastikai subtilitásokon tépelődnek, s tanításuk gépies diktálásban áll; végre hogy makacsul vonakodnak tanintézeteiknél az állam ellenőrzését elfogadni.« A kancellária különösen ez utolsó pontot hangsúlyozta, s mint a következők mutatta, a császárnál is ez kiváló méltatásra talált.

A növekvő elégületlenség, és az államhatalom nyomása következtében, mintegy megelőzve a küszöbön levő császári intézkedés megjelenését, adta ki Molindes rendtartomány főnök 1735. okt. 18-ikáról keltező, az osztrák rendtartomány gymnásiumai számára a főlebb már említett »*Instructio privata seu Typus cursus annui*« című módszeres utasításait.⁸⁶⁾ Mindamellett még azon év nov. 26-ikán kibocsátott az iskolák rendezését javító császári rendelet »Über die Ordnung und Einriclitung der Schulen« cím alatt. E pátens,részint helyesli a tartományfőnök utasításaiban kezdett javításokat, p. o. a történet tanítására vonatkozólag, s csak annak folytatását kívánja, részint továbbmenő reformokat sürget, – Nevezetesen rendeli, hogy jól megválasztott ügyes s oly tanítókat alkalmazzanak, kik németül jól beszélnek és tisztán írnak; továbbá hogy a növendékeket, még ha a latin név- és ige-hajlításban és mondatképzésben haladtak is annyira, mint az új utasítások kívánják, de míg egyszersmind németül jól írni, olvasni meg nem tanították őket, addig a tulajdonképeni első osztályba ne vigyék. Hasonlóul sürgeti a gymnásium felsőbb osztályaiban a tisztább latinság mellett, a német nyelven tanítást és német írásbeli munkákat és gyakorlatokat. Ausztriában, III. Károly alatt, már élénken megindult a németnek, mint nemzeti nyelvnek ápolása, A császári rendeletek nagy része németül van kiadva. Az iskolákban is mind jobban sürgetik szülők és kormány-rendeletek a német nyelvnek, és a tantárgyaknak is németül tanítását. Fájdalom, nálunk meg éppen a Rákóczy föl-

kelés legyőzése után szorítottatott ki mindinkább a hivatalos közhasználatból a magyar nyelv.

Károly rendelete a német nyelven kívül, még a, tisztább latinságot, a görögnek nagyobb mérvű tanítását, és azt sürgeti, hogy »a tanulók emlékezete ne terheltessék annyira túl a sok könyv nélkül tanulatással«. Végre *magá a rend által eddig úgy szolván egészen függetlenül kezelt tanintézeteit az államkormány ellenőrzése alá helyezi, az állami felügyelet gyakorlásáról intézkedik s e célra időnkint jelentéseket is kíván a jezsuita iskolákról.*

E császári pátensben foglalt rendelkezések *) a vele jóváhagyott, a tartományfőnök által kiadott »Typus cursus annui-val« az osztrák rendtartományhoz tartozott magyar jezsuita tanintézetekre is kiterjesztettek. Hasonlóul mint a Mária Terézia által a bécsi egyetemre később 1753-ban kiadott szabályzatok. Ezt világosan mutatja az is, hogy a b. Barkóczy primás halálakor, a tanintézetekről nála talált hivatalos kimutatásban azon kérdésre, hogy micsoda módszer szerint tanítanak, a jezsuiták mindenünnét azt jelentik, hogy a gymnasiumban VI. Károly által approbált typus, a felsőbb iskolában pedig ő felségének a néhány év előtt kiadott szabályzata szerint«⁸⁷.

Jelentékenyek a gymnasiumaik mellett nemes ifjak kiképeztetésére alapított növendék (convictusok), melyeknek seminariaikkal egyező szervezetők volt. E convictusokban a fölvetett növendékek lakást, ételmezést, ruházatot, az alapítvány helye s száma szerint, részint díjtalanul, részint mérsékelt díjért nyertek. Mindegyik convictusnak külön prefectusa volt, A hol az alapítvány és a növendékek száma nagyobb volt, ott – p. o. Kassán és N.-Szombatban, külön épületben volt elhelyezve, és külön tanerőkkel is ellátva.

Az első convictust a n.-szombati collegiumban II. Ferdinánd király és Pázmán Péter bíbornok-prímás alapíták. Pázmán 1624. aug. 20-ikán a pisetumból évenként 4000

*) Úgy látszik, hogy a német nyelvre vonatkozó részen, mint csak Ausztriát illetően kívül. E helyett, mint ennek megfelelően, itt néhol az anyanyelvnek némi ápolását látjuk.

forintot alapított s ez alapítványnak helybenhagyásakor II. Ferdinánd a körmöczbányai jövedelemből szintén 2000 forintot csatolt ahhoz. Később főpapok és magán egyének kisebb-nagyobb, összesen mintegy 110 ezer forintra menő alapítványokat tettek. Közöttük legjelentékenyebb Szelepcsényi primásnak 1669-ben tett 50 ezer, és Széchenyi György primásnak 1687. tett 30 ezer forintnyi alapítványa. *) Mindamellett, a nagyszombati collegium évkönyvei szerint, e convictust 1711-ben költség hiányában bezárták, és csak Mária Theresia alatt 1747-ben élesztetett az ismét föl az 1741: XLIII törv.-cz. alapján, királyi rendelettel mint »convictus regius«. Növendékeinek száma a század Ötvenes éveiben már 60–70 között változik, a hatvanas években pedig 108–113-ra is fölmegy.⁸⁸⁾

A győr-soproni convictus javára Lippay György-esztergomi érsek 1666-ban 40 ezer frtot alapított, mely összeget Széchenyi György kalocsai érsek, mint a püspökség adminisztrátora 33 ezer ftal növelt.

Budán Szelepcsényi György érsek 30 ezer forinttal alapított convictust 13 ifjúra, melyet Mária Terézia 67 lielylyel szaporított, melyre egyik apátság 24 ezer ft. jövedelmét rendelé, s később a löwenburgi 440 frtot jövedelmező alapítvány is ehhez csatoltatott.

Hasonló növeldek állítottak még Kassán (melyhez a nevezetes Balassa Zsuzsána-féle alapítvány is csatoltatott). Lőcsén, Trencsénben s Kolozsváron, sőt Mészáros Ferencz szerint Vrbitzen is.⁸⁹⁾ Mind jelentékeny alapítványokkal látatva el világaik, s különösen főpapok hálás elismerést érdemlő áldozatkészségökből.

E convictusok nemcsak jótékony nevelő intézetek voltak: hanem a tekintetben is érdekeseek, hogy úgy látszik, a jezsuiták főnnállásuk utolsó idejében ezek körében igyekeztek a modern szükségek által kívánt, de a Ratio Studiorum keretén kívül álló kiképzést is nyújtani. így p. o. a nagyszombati collegium évkönyveiben 1764-ről találjuk följegyezve, hogy a nemesi convictus 113 növendékével virágzásnak indult, s volt benne

*) Kívülük: Muzslay kamarai tanácsos 9900 frt, Amade Ilona 2500 frt, Korompay nyitrai püspök 5000 frt. stb. alapítottak.

a magyar, német és francia nyelvnek is professora. 1765-ről pedig megemlítik, hogy »ez évben történt először, hogy színi-előadásban francziául szavaltak, a mi nagy hírt keltett mindenfelé«.

A Mária egyesületek, és az ezekkel rokonított hasonló irányú ájtatos társulatok mindegyik intézetöknél nagy gondal ápolattak. Növendékeik között a kegyesség fejlesztésére az asketicus gyakorlatokat és testsanyargatásokat is szokásba hozták. P. o. múlt századbéli évkönyveikben néhol dicsérettel jegyzik föl, hogy már a gymnásium 3-ik, 4-ik osztályabeli tanulók között némelyek éjjel-nappal cilicumot viseltek, továbbá hogy a tanulók téli hidegben mezítláb vagy térden csúszva járultak a városban levő Mária-szobrokhoz, mások Krisztus szenvedéseit a padlóra helyezték, s magok által durva fából készített keresztfán hálással utánozták stb. Különösen járványok alkalmával, (p. o. 1739-ben) a templomban gyakori imádkozásokon és böjtöléseken kívül az ugynevezett Xaveriana gyakorlatokkal, s testsanyargatással is igyekeztek eltávoztatni az isten csapását.

Végül az iskolai életnek kiegészítő részét képezték az általuk különösen kedvelt színi-előadások.

Már a legelső osztálytól kezdve játszottak a tanulók. Kómái írók művei előadásának ritkán találjuk nyomát. A múlt században legszívesebben hozták színre Savoyai Eugen diadalait, E mellett a magyar történetből egyéb eseményeket is, vagy bibliai történeteket vagy erkölcsi themákat (p. o. fősvénység, részegség stb.) dolgoztak föl. Vallásfelekezeti tekintetben irányzatos darabokat is játszottak. Az előadások latinul, néha, különösen ha nagyobb közönségre akartak vele hatni – magyarul vagy más hazai nyelven tartattak. Ily színi-játékok díszesebb kiállítását egyes nagyurak e célra tett adományai tették lehetővé, kik a nagyobb előadásokra meg is jelentek, s meghívták az egész vidék vagy vármegye urait, különösen p. o. gróf Eszterházy N.-Szombatban tett a színházra jelentékeny alapítványt; gr. Balassa Pál pedig Rozsnyón és a fölvidék egyéb helyein évenként áldozott e célra, s a nagyobb előadásokra szorgalmasan eljár, Egy ily színi-előadás 1725-ben Nagy-Szombatban a környék mágmásainak jelenlété-

ben 7 óra hosszáig tartott. A szereplők, herczeg Eszterházy Pál nádor ajándékából, jutalmakat nyertek.

Ilyen hét óráig tartott színi előadást többször is találunk. P. o. 1730-ban N.-Szombatban a nagyszínházban előadott Arsinoë című tragédia, sok mágnásclád jelenlétében szintén 7 óráig tartott, s még is, jegyzik föl, a darab vége előtt senki sem távozott el. Az 1735-ki említett utasítások kívánságképen fejezik ki, hogy a tanításra szükséges idő kimélséért. a színjátékok ne tartanak soká, továbbá, hogy zene, festészeti díszítések, és exotikus öltözetek nélkül, egyedül a verseknek és a játéknak jóságával hassanak. Ez iskolai színjátékok a társaság előkelő köreiben is igen kedveltek voltak. Nem egyszer hallgatták azokat végig a nádorok és kancellárok, kik ezért Pozsonyból elmentek Nagyszombatba, II. Rákóczy Ferenczről említi Beniczky G.*) hogy 1707-ben, tehát a jezsuiták kiűzetése idején, Kassán egy délután, tanácsosai köréből, elment a jezsuiták iskolájában adott színjátékra, hol 3 óráig mulattott.

Iskoláik általában igen látogatottak voltak. Egyik tulajdonságukat képezzé az, hogy jó, finomabb, és ügyes bánásmódjukkal nagyon meg tudták tanítványaik ragaszkodását nyerni, a mi az oktatás sikerére is nem kicsinylendő tényező. A társadalom minden osztályából sereglettek össze növendékeik. Az arisztokrácia legelső köreitől le a parasztságig. A nemzet közművelődésére, majd egész közéletére nagy befolyásuk épen abban nyilvánult, hogy a helyeket lassankint az ország legelső méltóságaitól, le a legszegényebb munkakörökig, a szó szorosabb értelmében növendékeik töltötték be kiknek nagyobb része kellemetes visszaemlékezéssel, s a növendék korából származott állandó jó érzéssel s ragaszkodással viseltetett irántuk.

Évkönyveikben föl szokták jegyezni, hogy a tanulók között hány volt a gróf, hány a báró, hány a »perillustris« származású, hány a köznemes, s mennyi a nem nemes. Ezekből láthatjuk, hogy minden intézetekben voltak az arisztokrátiának gyermekei. De láthatjuk még azon sajátságos tüneményt, hogy

*) Rákóczy Tár szerk. Thaly Kálm. I. 1866. Beniczki Gáspár »Naplója« 1707. decz. 28-ki följegyzés: »A jezsuitákhoz comediára ment ő felsége, az kik is régi Mátyás király dicső cselekedetét producálván, tovább három óránál ott mulattott ő fge. stb.«

már a múlt században, gymnásiumaiknak legalább egy részében, *a tanulók többsége nem nemesekből állott.**) Azon időben, midőn a nem nemesek előtt az egyházi pályán és a városi hivatalokon kívül egyéb út alig volt nyitva a közéletben, melyen állást és előmenetelt reménylhettek: vajjon mire képezte magát annyi nem nemes? Mindenesetre figyelemre méltó cultural is és társadalmi jelenség, hogy a múlt század folyamában egyre növekedik a nem nemes tanulók száma.

A jezsuiták magyarországi tanintézeteiben is sok kitűnő szellemi erő működött, a kik ha egyéni képességeik szabadon érvényesítésével egész életüket tanítói hivatásuknak szentelheték volna, kétségkívül a tapasztaltnál sokkal nagyobb, valóban nagyszerű eredményeket idézhettek volna elő közművelődésünkben. Sajnos, hogy tanerőiket folytonosan változtatták. Általában aránylag kevesen működtek hosszabb ideig mint tanárok. Tanárságuk ideje alatt is, ritkaság ha valakit 2–3 éven túl egy intézetben hagytak, sőt ugyanazon intézetben léte alatt is minduntalan változtatták osztályát, és pedig nemcsak akkép, hogy növendékeivel előre ment volna, hanem össze-vissza hol felsőbb, hol alsóbb osztályba állították. Azonban, hogy ennek daczára, és rendszerök s eljárásuk némely fogyatkozásai mellett is oly jelentékeny eredményeket bírtak elérni: azt, iparkodásuk mellett főleg a náluk uralkodott rendnek, fegyelemnek és annak köszönhették, hogy egy határozott rendszerben, és mindegyik egyén a megállapított módszert követve tanított. E rendszeresség és kitartóan módszeres eljárás az, a mi tanintézeteiket erősekké és előnyösebb helyzetbe tette, szemben a protestáns iskolákkal, melyekben még az elfogadott tanrendszerek is többnyire rendszertelenül kezeltettek.

A két félnél két eszme, külön-külön, majdnem a maga szélsőségében érvényesült.

A protestánsoknál a tanár egyéni szabad tevékenysége, nem korlátozva sem szigorúan keresztülvitt rendszerrel, még kevésbé reáparancsolt módszerrel. Ezzel az eljárással nagy tér nyújtatott ez egyéni képességek és eszmék érvényesítésére; és alkalom nyílt arra, hogy egyes kiváló tanerők nagy ered-

*) Természetesen ezt; csak azon intézetekről mondhatom melyekről az illető adatokat láttam.

menyeket hozzanak létre, egész intézeteket fölemeljenek, nagy haladást eszközöljenek az ott működésök tartamára, De ha azután őket közepes vagy gyöngé egyéniségek váltották föl: az egész intézet gyorsan lehanyatlott azon magaslatról, melyre egy vagy egypár ember szellemi ereje emelte. Tanintézeteiknek a rendszertelen szabad tevékenységből származott föl- és aláhullámzását gyakran láthatjuk is. E mellett az oktatásban a kellő összhang sem mindig, és szintén inkább csak akkor szokott meglenni, ha egy erélyes igazgató kieszközli.

Ennek ellenében a jezsuitáknál az egyéni szabad tevékenység, már a rend egész szervezésénél fogva, ha nem is semmisül meg egészen, de rendkívül kis körre szoríttatik, s helyére az engedelmesség, a szabályok, parancsok és szokások által kimért cselekvés lép. A mellett, hogy a társulat egész életét ez a szellem hatja át, a tanításban még külön szigorú rendszer és módszer lön megállapítva. Ebben a helyzetben igaz, hogy megakadályoztatnak azon gyorsabb és nagyobb emelkedések, azon rendkívülibb eredmények, melyeket csak az egyéni szabad tevékenységgel, kiválóbb személyek egyéni eredetiségeinek érvényesítése által lehet előidézni: de másfelől meg biztosítva van az oktatásnak összhangzatos volta és egy bizonyos fokú jókarban állandóul megtartása az egyéni erők változásai miatt keletkező nagy hullámzások ellenében.

Kár, hogy ellenfeleikkel szemben nem szorítottak a békés versenyre. Működésök kétségkívül termékenyítőbb leendett, s pedig a nélkül, hogy egyszersmind a más irányban haladó intézetekre rombolólag hatott volna.

Miután mindegyik tanintézetekben ugyanazon rendszerrel, ugyanazon módszerrel tanítottak, ugyanazon berendezéseket és hasonló intézeti életet létesítettek: az oktatás történetének érdekében nem szükséges, egyes intézeteiket ismertetni részletesen.

A két legnevezetesebből azonban, t. i. a n.-szombati és a kassai egyetemről, közelebből meg kell emlékeznünk.

2.

A nagyszombati egyetem.

A magyar közművelődés terén, következeéseiben meszszeható nagy tény volt a nagyszombati egyetemnek .Pázmán y Péter által 1635-ben történt alapítása.⁹⁰⁾

E célra ajánlotta föl azon 40 ezer forintot, melylyel neki a felség római útjának költségei fejében tartozott, s ahhoz még húsz ezer forint készpénzt adott. Később ez összeget hatvan-ezer forintra emelte, s biztos kamatra elhelyezhetéséig Bécsbe vitette. *) Azonban az egész százezer forint évi jövedelméből, egy korábbi alapítványa értelmében, 1000 forintot a Szt. Adalbert bursanak rendelt kifizettetni, szegény tanulók ellátására.

Az egyetem helyéül, miután egy darabig Pozsony és Nagyszombat között habozott, máj. 13-ikán Pozsonyban kelt alapító levelében Nagyszombatot tűzte ki. De egyszersmind ki jelenté, hogy ha az ország a török járom alól fölszabadul, az egyetem az esztergomi egyházmegye területén fekvő más városba is áthelyezhető.

Ez oklevélben az egyetemet, Dobronoky Györggyel, a nagyszombati collegium rektorával, előleges megegyezés folytán a, Jézus-társaság nagyszombati collegiumának kezelésére bízta. azzal a kijelentéssel, hogy ha kül- vagy belháborúk miatt az egyetem Magyarországon működését nem folytathatná, s a jezsuiták kényteleníttetnének kimenni: a társaság köteles az alapítvány kamatait magyar növendék papság külföldön kiképzésére fordítani. Ha azonban remény lenne rövid idő alatt visszatértesére: akkor az egyetem újra megnyithatásáig a jövedelmek és az épületek helyreállítására és a rend-tagok ellátására fordíthatja. Az egyetem irányában a primásságban hivatali utódaira és széküresedés esetén az esztergomi káptalanra csak az alapító levél hű végrehajtására való fölügyelet jogát ruhazza.

Az egyetemi kiváltságok megszerzéseért lépéseket tett mind a római szent széknél, mind a királynál.

A pápa, minthogy a jogi és orvosikar hiányzott, vonakodott a nagyszombati főiskolát az egyetemek kiváltságaival föl-

*) Köszler József jezsuita tartományfőnök többször említett 1768-iki nyilatkozatában mondja, hogy a Felségnél volt 40,000 frt csak 1713-ban fiztetett ki, addig vola csupán chirographiát kaplak.

ruházni.⁹¹⁾ Egyébiránt, mint főlebb a jezsuita collegiumok keletkezésénél láttuk, a jezsuita rendet a pápák már rég fölhatalmazták felsőbb tanfolyamaikban az akadémiai fokozatok adományozására.

II. Ferdinánd király, Pázmánynak még azon év szept. 27-ikéről hozzá intézett kérelmére, okt. 8-ikán kiadott arany bullájában, követve elődeit: kik szintén állítottak gymnasiumokat és egyetemeket: királyi teljhatalmánál fogva, Pázmány alapítását jóváhagyja, megerősíti, és az új főiskolát felruhazza mindazon kiváltságokkal, melyeket a német birodalomban és az örökös tartományokban levő egyetemek élveznek; s azt pártfogásába fogadva, egyszersmind utódainak, s az ország karainak és rendéinek oltalmába ajánlja⁹²⁾

A királyi aranybullával nyerte meg az egyetem a testületi önjogúságot, önkormányzatot és tagjai fölött gyakori andott bírói hatóságot, szemben Nagyszombat városával, és egyeli egyházi s világi hatóságokkal. De természetesen a jezsuiták .kezelésére bízván, e rend szervezeténél fogva, mint intézet, a társaság felsőbbségével szemben nem bírhatott azon testületi önállósággal, melyet külföldben az egyetemek szokásos kiváltságaik értelmében minden irányban gyakoroltak. A nagyszombati egyetem a jezsuita generálisnak és tartományfőnöknek, és a collegium általok kinevezett rectorainak hatósága alatt állott, ezek azonban intézkedéseikben az alapító és a királyi megerősítő levelek által korlátoztattak.

Így p. o. a jezsuita renchez való viszonyánál, és királyi szabadalmainál fogva sajátságos állása volt az egyetemnek, mindjárt a bírói hatóság gyakorlását illetőleg. A királyi levélben nyert kiváltsága szerint, egyéb egyetemek példájára, önálló bírói hatalmat gyakorolhatott tagjainak úgy polgári, mint büntető ügyeiben. Ámde a jezsuita rend kötelékében állott akár tanár, akár tanuló tagjai a társaság szervezete szerint, minden tekintetben a rendjökbeli felsőség alatt állottak. A világi tagok fölött pedig szintén nem az egyetemi tanács bíraskodott, miután annak tagjai majdnem kizárólag szerzetesekből állottak: hanem a király által főurak és főnemesek közül kinevezett egyetemi bíró (Judex academiae) meghívott bírótársaival együtt. Bíraskodott pedig kizárólag a hazai

törvények és szokások szerint. Egyébiránt az egyetem tagjai minden tekintetben egyedül egyetemi illetékes hatóságuk és bíróságuk alatt állottak⁹³⁾ Az egyetemi bíróság tisztét legelőbbben b. Eszterházy Dániel, a nádor öcsse viselte.⁹⁴⁾

Az új egyetem, az alapító óhajtása szerint, csakúgy η η még 1635. nov. 13-ikán nagy ünnepélyességgel megnyitott, és a tanítás 1636. jan. első napjaiban meg is kezdetett a Pázmány által létesített három karban, t. i. a theologiai, bölcsészeti karokban és a harmadik karul számított gymnasiumban, mint facultas lingvarum-ban. *)

Mint mindjárt látandjuk, a jogi tanintézet 1664-ben alapított, és kapcsolatot az egyetemhez, mintegy negyedik karul.

Az előadásoknak és az ifjúságnak száma évről évre szaporodott. Azonban az idők viharos járása, és a járványok a nagy-szombati egyetem működését is többször, néha évekre megszüntették. 1644-1646 a Rákóczy György-féle háború. 1662-1666 a török hadjárat okozták a leczkék szünetelését. A járvány miatt 1659-ben rövid időre, 1679-ben egész 1680. tavaszáig elszéledtek a tanulók, s a múlt században ismét 1710 és 1739-ben szüneteltek az előadások.⁹⁵⁾ 1683 nyarán Tököli Imre fölkelése miatt szakadt meg hosszabb időre a tanítás. Tököli emberei a jezsuitákat a kassai határozatok alapján elűzték, s vagyonukat elfoglalták. 1684-ben nyíltak meg az alsóbb iskolák, 1685-ban a bölcsészeti és egyházjogi s 1689 végén a hittudományi előadások. Végre a Rákóczy szabadságharc alatt 1703-1705 a háborús viszonyok miatt s annak folytán szüneteltek az előadások, hogy a collegium nem tanító rendtagjainak távoznok kellett.⁹⁷⁾

Az egyetem szervezete s tanításának berendezése megfelelt a Ratio Studiorum szabályainak.

*) Mint fönnebb előadtuk, a jezsuita egyetemeken a karok nem egymás mellé állított tanfolyamok, hanem egymás alá rendelt fokozatok levén: a gymnasium is egyik karul számított, és facultas lingvarum, vagy facultas humanitatis nevet szokott viselni. A minthogy Kazy is a gymnasium praefectusát »decanus lingvarum«-nak mondja. Pauler: (Budap. egyeit, tört. 9. 1.) facultas artium-nak nevezi, de külföldön ez alatt leginkább a régi bölcsészeti kart értették.

Ügyeinek élén állott a collegiumnak, a rend generálisa által kinevezett rectora *), ki a maga köré gyűjtött tanácsosai (consulterok) segítségével is intézkedett.

A rector után jött a szintén a rend generálisa által kinevezett cancellarius amplissimus. A kinek állása azonban neve miatt nem zavarandó össze az egyetemeken szokásos cancellárokkal. Ez a Rat. Studiorum értelmében (Reg. Praef. 2.) a praefectus mellett a tartományfőnök által kimért hatáskörrel ellátott hivatal volt. Miután pedig praefectus, a tanintézet nagysága szerint, több is lehet az egyes tanfolyamok fölött, és itt a karok élén állott decanok tulajdonképpen praefectusok voltak: ezeknek nemcsak mellé, de a rector segítségére följük helyeztetett a cancellár mint praefectus generalis studiorum. **)

A cancellár után következtek a praefectusi teendőkkel és jogkörrel az egyes karok decanjai. A gymnásium praefectusát »Decanus lingvarumnak« is nevezték.

Ezek alatt működtek a tanárok.

Pázmány egészen a Ratio Studiorum értelmében a studia superiorá-ra két kart alapított, úgymint a hittudományit, és a bölcsészeti. E kettő azután egymás alá rendelt fokozatukul rendeztetett be, úgy, hogy a bölcsészet a theologia alatt állt, s csak is elvégzése után lehetett a hittudományba lépni. A bölcsészeti kar dékánja többnyire a felsőbb theologiai karból neveztetett ki. Harmadiknak jött a gymnásium, mint legalsó fokozat.

A tanárokat illetőleg, az alapító levél, mint legkevesebbet kívánja: a hittudományi karba, a theologiai tanfolyamra hat tanárt (2 tanárt a scholastica theológiára, egyet a szentírásmagyarázatra, egyet a szentírási nyelvekre, egyet a ca-

*) És pedig itt nem két hivatal, t. i. az egyetem rectoráé, és a collegium rectoráé volt egy személyben összekapcsolva, hanem a Ratio Stud. értelmében a collegium rectora vezette a collegiumba bekebelezett összes tanintézeteknek, (p. o. convictusok, semináriumok, gymnásiumoknak stb.) tehát az egyetemnek ügyeit is.

**) III. Károly 1721. márcz. 30. kelt kiváltság-levelével a cancellárt ruházta föl az egész országban a könyvbírálat gyakorlatával, még pedig azon joggal, hogy helyetteseit is kinevezheti. (Pauler T. id. m. 13.1.)

suistikára, s egyet a controverts hittanra), továbbá a bölcsészeti tanfolyamot szintén 3 évre határozva, mindegyikbe egy tanárt, ezen fölül egyet a bölcsészeti erkölcsstanra, és egyet a mathesisre. így mondhatta Kösztler tartomány-főnök 1768-ban⁹⁸⁾, hogy az alapító szándéka szerint az egyetemen 11 tanárt kell tartamok, 12-ik a cancellár.

A 11 tanár és a cancellár díjazásául Kösztler egyenkint 300 forintot számít, és így az egyetem évi kiadásait 4-100 forintra teszi akkor, mikor a Pázmány-féle alap a szt. Adalbert bursa évi illetményén fölül csak 4200 forintot jövedelmezett. Teljesen igaza volt tehát a tartomány-főnöknek abban, hogy a Pázmány Péter alapította 100 ezer forint tőke kamataiból legalább már a múlt században nem lehetett volna az egyetem szükségseit fedezni, s még épületeit is, (mint az alapító levél kívánta) föntartani. Kisegítő volt az, hogy a jezsuiták gazdasombati collegiuma, az épen iskolai czélokra nyert turóczi prépostsággal és egyéb vagyonnal meglehetősen gazdagon volt javadalmazva, s az egyetemen működő és tanuló személyzetét is eltartotta, ezenfölül a harmadik facultást, a gymnásiumot ellátta. *)

Különben is az egyetem tudományos fölszerelésére egész a múlt század második feléig meglehetősen keveset tettek. Ekkor kezdtek az astronoiniai és természettani eszközökre nagyobb gondot fordítani. A collegium évkönyveiben 1750-ről látjuk följegyezve, hogy a collegium az egyetem könyvtárára azon esztendőkbén évi 100 forintot szokott adni, melyet az évkönyv-író is kevesek

A tanszékek betöltése, és az előadások egészen az alapító levélnek és a Ratio Studiorumnak megfelelőleg történtek: Csúpán a speculativa theologiának **) két tanár által négy éven

*) Kösztler szerint a collegium 1768. körül 136 rendtagot látott el lakással, élelemmel, ruhával stb. Ezenkívül a Thuróczban és Bozókon lakókat. A collegium összes évi kiadásait 40,708 firtra teszi, melyből »könyvtárra, specula astronomicára, iskolákra, épületek föntartására, szőlől s egyéb jószágok művelésére 3600 frt alig elég.«

**) A korábban úgy nevezett scholastica theológiát a múlt században inkább speculative theologiának hívták.

át előadása szabatott rövidebbre a XVIII-ik század negyedik tizedében. Különben itt is az egész theológiában Aquinói szt. Tamás uralkodott.

Hasonlóul a bölcsészeti tanfolyamban Aristoteles. Még 1737-ben is azt írja az egyetem egyik tanára, Kazy, hogy »a logikát, physikát, mathesist, metaphysicát és erkölcs-bölcsészetet mindegyik tanár Aristoteles értelmében magyarázza«¹⁹⁹).

A gymnásiumban a grammatica legelső osztályát hol egy, hol két tanító tanította.¹⁰⁰) A nagyszombati collegium évkönyveiből az tűnik ki, hogy legtöbbször, úgy szólván rendszeren a grammaticai osztályokban 4 magister, a humanitás (poesis) és rhetorica felső osztályaiban két professor, tehát az egész gymnásiumban hat tanár tanított. Pedig a békés idők beálltával a gymnásium nagyon megnépesedett és felsőbb tanfolyamokban is szépszámmal voltak hallgatók.

A nagyszombati collegiumnak 1711-ben kezdődött évkönyveiből, a tanulók számát illetőleg, a következő érdekesebb adatokat jegyezhetjük föl:

A tanítás a járvány miatt egy évig szünetelvény, csak 1711. május 6-ikán kezdetett meg újból, lassankint 400 tanuló gyülekezett össze.

Már 1715-ben a theologiai karban 89, a bölcsészeti tanfolyam második évében 45 hallgató volt. Ez utóbbiakból harminczan nyertek baccalaureatust. A gymnásiumban 641 tanuló volt.

A következő évben az összes tanulók száma (a joghallgatókon kívül) 1016-ra emelkedik. Hittanhallgató 70, a bölcsészeti tanfolyamban 209, a gymnásiumban 721. Ez utóbbiak közül 3 gróf, 5 báró, 12 perillustris, 20 praenobilis, a többi köznemes és közrendű (communi statu). A rhetorica és humanitás osztályában hetenkint tartottak szavalati gyakorlatokat.

A tanulók száma 1724-ben már 1249-re emelkedik, s attól fogva 1744-ig rendszeren ezer és ezerkétszáz között változik. A gymnásiumi tanulók száma leginkább 580-650 között ingadozik. A bölcsészeti tanfolyam növendékei a húszas években majd mindig fölül vannak a három százon, sőt közel a négyszázhoz, mi azt mutatja, hogy a tanulók nagyobb része a gymnásium öt osztályának elvégzése után is folytatta tanulmá-

nyait majdnem a theológiáig. *) Ez annyival örvedetesebb, mivel a hittani tanfolyamon kívül egyéb tanszakokhoz, p. o. a jogi karba fölvételhez is a század első felében nem kívántatott a bölcsészeti tanfolyam elvégzése.

A vitatkozások és egyéb gyakorlatok mindegyik tanfolyamban a Ratio Studiorum-nak megfelelőleg tartattak. Hasonlóul ennek értelmében és egyéb egyetemeken dívó szokások szerint adományoztattak kisebb-nagyobb ünnepiességgel az akadémiai fokozatok.

Az első fokozat, a baccalaureatus, a bölcsészeti tanfolyam második évében, az úgynevezett physikusok osztályában négy vizsgáló előtt Mállott szigorlat és vitatkozás folytán volt nyerhető. **)

A második fokozat, melyet suprema laureának, s a bölcsészetben magisteriumnak, a theológiában doctoratusnak neveztek, a bölcsészeti karban a három éves tanfolyam, a theologiai karban szintén a hittani négy éves tanfolyam elvégzése után volt szerezhető. ***)

*) Az arány körülbelül p. o. ilyen volt: 1723-ban a gymnásiumban 626, a bölcsészeti 3 éves tanfolyamban 382, ebből I. éves, azaz logicus 212, pliyicus 90; metaphysicus 80.

**) Ezt prima laureának is nevezték, nyilván összetévesztése miatt a baccalaureatusnak, a laureatussal, s azon eljárásra gondolva, a mely szerint aló. században a költöket babérral koszorúzták meg. Ezzel azonban semmi összefüggése sincs a baccalaureatusnak, mely talán korábbi keletű is. Franciaországból, körülbelöl a párizsi egyetemtől származik, s írták »Bachelier«-nek, melyet némelyek egyértelműnek tartanak a »bas-chevalier«-val, jelentvén mintegy a tudomány legalsó fokú lovagját. Írták azután «bachalarius«-nak, »baccalarius«- és »bacularius«-nak. A humanisták használták legelsőben a »baccalaureatus« alakot. Lásd Aschbach S. Gesch. d. Wiener Universität. Wien, 1865. 71. 1.

***) »Mesteri« és »tudori« rang között nem volt fokozatbeli különbség. Tulajdonképen »magisternek« neveztek a bölcsészeti tudorok, tudoroknak pedig azok, kik a theológiából vagy a jogból nyertek mesteri fokozatot. A kettő között csak rangkülönbség, a mennyiben a theologiai kar és tudománya a bölcsészet fölött állónak tekintetett, és az is történhetett, hogy valaki a bölcsészet elvégzése után megszerezte a »mesteri« fokozatot, azután még azonfelül a theologiai tudorságot is.

E két akadémiai fokozat között volt még a régi egyetemen a »licenciatus«, mint sajátképen második rang. A nagyszombati egyetemen azonban ez nem képezett külön fokozatot, hanem a kancellár adta meg a tanításra fölhatalmazásként, azoknak, kik a professio letétele után tanítókul kibocsáttattak.

Vitatkozások részint az akadémiai fokozatok adományozásakor, részint egyéb alkalmakkal is mindegyik felsőbb karban gyakran tartattak. A bölcsészeti karban nyilvánosan évenként ötször.

E vitatkozások tételei már annál fogva is érdekesek, mivel némi világot vetnek magára az oktatásra. A jezsuita tanintézetekről írók sokszor idéznek meddő, és a középkori már elfajult skolasticus észjárásra mutató vitatételeket.*) Ezekből előnyösen különböznek legalább a XVIII-ik századból a nagyszombati egyetemen vitatott tételek.

Így p. o. 1714-ben a baccalaureatusra a kérdés ez volt: »az egyháznak tett adományozások növelték-e vagy kisebbitették a tartományok gazdagságát? «

1715-ben, midőn 45 physikus közül 30 nyert beccalaureatust, a mathematicai kérdés ez volt: »mikép lehet a hang terjedéséből megmérni a hely távolságát?« A mesteri fokozatra pályázók kérdése: »Mi rútabb, pazorló öregnek, vagy fősvény ifjúnak lenni?« A baccalaureatusi kérdés: »Mi előnyösebb: elvonultan élni-e, vagy a közügynek élni háborúban és a fórumon forgolódva?«

1716-ban a baccalaureatusra Aristoteles politikája V. 9.

*) Schreiber II. A freiburgi egyetem történetében (Breisgau 1859. II. r. 421. 1. sg.) mondja: »A jezsuiták mit tanítottak philosophiaként, látható a baccalaureatus és mesteri fokozat vizsgálatain tett kérdéseikből. P. o. 1621-ben a mesteri fokozat első adományozásakor bölcsészeti kérdések voltak: »Teodorich Ariánus király előtt mikép jelenhetett meg az általa ártatlanul kivégeztetett Symmachus feje egy főtt hal fejében?« Micsoda erőnél vagy kegyelemnél fogva volt képes Boetius ugyanazon király által levágatott fejét kezében és még beszélve a legközelebbi templomba vinni?« 1623-ban a mesteri fokozatra pályázó 36 ifjú vitatkozott a fölött: »Van-e és hol a pokolba lejárás?« »Probabilis-e, hogy a pokol tüzétől források melegülnek, és az éretek megolvadnak, mint Pionius martyr állítja?« s több efféléket közöl még a 18. század elejéről is.

fejezetéből vett következő tétel volt: »A fejedelem derék volta vagy a fegyveres erő-e nagyobb támasza az országnak?«

1717-ben a bacealaurensok tétele volt: »Vajjon az öregtermészetes okokból és eszközökkel visszaállíthatja-e ifjúkori erejét?« A földrajzból a földgömbön Magyarország helyét kellett kimérniök.

1719-ben a mesteri fokozatra adott problémául »Magyarország történetét írták meg 1564-1577-ig.*)

1722-ben gróf Batthyány Pál győzött a kérdés megoldásában: »Archimedes földönkívüli pontjáról mily erővel lehetne Magyarországot helyéből kimozdítani?«

Általában mágnás ifjak gyakran tűntek ki a vitatkozásokban.

1725-ben a bölcsészetben a politikából a feladat ez: »a fejedelem maga álljon-e a sereg élére vagy vezérek által viselje a háborút? «

1731-ben egyik bölcsészeti tétel: »Mi előnyösebb a nemesi családokra, majorátusokat alapítani-e vagy a patrimoniumot a gyermekek közt fölosztani?«

1736-ban bölcsészeti feladat volt: »Az atheisták vagy a politheisták okoztak-e az emberi nemnek több kárt?«

A színjátékok szintén nagyon divatoztak. Díszletekkel fölszerelt egy nagyobb és egy kisebb színházuk volt. A gymnasium tanulói rendszeren havonként tartottak egy színi-előadást.

Az egyetemmel szoros kapcsolatban álltak a különböző nevelőintézetek, és papnöveldek. A jezsuiták kezelésére bízott nemesi convictiusról már fölebb emlékeztünk. Papnöveldek voltak: 1) a szent Istvánról címzett, melyet Oláh Miklós érsek és az esztergomi káptalan alapítottak, (ezért ez a legrégibbnek, »antiquissimumnak« neveztetett), és Miksa s II. Ferdinánd királyok és Pázmány Péter s egyebek alapítványaival gyarapítva, esztergommegyei világi papok igazgatása alatt állott. 2) A Boldogságos Szűzről címzett Szelepcsényi-féle

*) Ez annyival föltűnőbb, mert Magyarország történetét nem tanították.

seminárium. melyet Szelepcsényi György primás 1687-ben alapított, és melybe díj mellett világi ifjak is fölvétettek. 3) A szt. Adalbert seminárium, melyet Jani Jakab alapított, s később tett alapítványokkal számosan gyarapították. Ebbe görög szertartású növendékpapok és néhány világi ifjú is föl lett véve. Végre 4) az egyetemes papnövelde (Generale seminario) vagy a növendékek ruhájáról úgynevezett »collegium rubrorum«, *) mely 1649. évben Losy Imre és Lippay György primások alapítványából keletkezett, s melyet III. Ferdinánd király az ó-budai prépostság javainak adományozásával s több főpapok jelentékeny összegekkel gyarapították. Az utóbbi három a jezsuiták vezetése alatt állott. **)

Mindez intézetek, mint tanulók ellátására és mintegy házi képzésére szolgálók, bizonyos részben a német egyetemek bursáihoz hasonlítottak, s nevezettek is bursáknak, másfelől azonban nem bírtak a német bursához hasonló társulati jelleggel, hanem a növendékek, kik különben az egyetemen tanulnak: kirendelt előjáróik vezetése alatt, és házi szabályok szerint szigorúbb fegyelemben neveltettek.

Az ifjúság körében, a Jézus társaság tanrendszerénél már ismertetett ájtatos társulatok szintén virágoztak. Legrégibb volt a Pázmány Péter által már 1617-ben az alsóbb iskolák számára alapított, Sarlós Boldogasszonyról ezimzett Mária társulat, mely később a hit-, jog- és bölcsészet-tanulókat fogadta kebelébe, s ezért congregatio majornak neveztetett. Második a retorika és humanitási osztályok tanulói számára 1636-ban congregatio immaculatae conceptionis. B. Mariae V. mely congregatio médiának is neveztetett. Harmadik a grammatical tanulók Maria-társulata (congregatio minor.) Ezek mellett voltak még: az egyetemes papnövelde növendékeinek Maria-egyesülete, és a magyar-, német- és tótajku egyetemi polgárok-
nak az egyetemi egyháznál levő három társulata. ***) Ez ájtatos társaságok körében az askesis és az asketicus testsanyar-

*) A növendékek vörös ruhát viseltek, mely szint, mint az ország-
czímerében fő szint választották. Kovachich Merkur II. évf. 386. 1.

**) Pauler Tiv. id. m, 37.

***) Pauler T. id. m. 38., a v. ö. n.-szombati coll. évk. 1717-ről.

gatás, bár úgy látszik kisebb mértékben mint egyebütt, de szintén gyakoroltatott. *)

Vége megemlítendő az egyetemi nyomda, mely 164-4-ben a Pozsonyból áthelyezett érseki nyomdából keletkezett. A háborús időkben többször megakadt működése. Később Kolonies bíbornok-prímás által jelentékenyen bővítve, mind nagyobb jelentőségre emelkedett, főkép a híres Szentiványi Márton igazgatása alatt, ki egyéb foglalkozásai mellett, ennek is -22 évig viselte gondját, és számára 1699-ben csinos épületet emelt. **)

A csillagdaról, s egyéb egyetemi intézetekről a jövő korszakban fogunk szólni, melyben különben is az egész közoktatás terén megindított rendezkedésnek mintegy központját az egyetem képezendi.

3.

A jogi kar a nagyszombati egyetemenél.

A jogi kart tulajdonképen nem a jezsuiták látták el, de miután az általok kezelt egyetemhez volt kapcsolva, s collegiumuknak legalább befolyása alatt állott: e helyen kell róla szólnunk.

Lósy Imre esztergomi érsek Nagyszombaton 1642. nov. 6-ikán kelt végrendeletében, bécsi házának értékét, (mely 15 ezer forintot tett) a jogi oktatásnak a nagyszombati akadémián létesítésére hagyta ¹⁰¹).

Az érsekségben közvetlen utóda, s végrendeletének végrehajtója: Lippay György Pozsonyban 1665. decz. 31-ikénkelt 8 a király által jóváhagyott végrendeletében szintén 15 ezer forintot hagyott a fölállítandó jogi tanintézetre.

*) Annuae Colleg. Tyrn.-ben 1761-ről van följegyezve: »Nevezetes eredményt értek el a Mária és Alajos cultusra szoktatott ifjak testük sanyargatásában is. Voltak, kik éjjeli álmukból fölkelve, térden imádkoztak Istenhez, – kik a pusztá földün aludni, böjtölni, – a gyermeki kor szenvedélyétől, a játéktól magukat visszatartóztatni, – és testöket titkon korbácsolni önként vállalkoztak.« Az 1711-től vezetett Évkönyvben egyebütt nem igen van érintve a testsanyargatás.

**) Pauler Tiv. id. műv. 40. 1.

E két főpap intézkedéseinek végrehajtói, Szegedi Lenard váci püspök s királyi udv. cancellár, és Pongrácz György végszendrői cím. püspök s esztergomi canonok, a jogi tanításnak a két primás alapítványával létesítése iránt egyezséget kötöttek az esztergomi káptalannal, továbbá a jezsuiták austriai rendtartományának főnökével Michael atyával, valamint Vid Lászlóval a nagyszombati jezsuita collegium rectorával. Ez egyezségben: 1-ör a hagyományozott 30 ezer forintot az esztergomi káptalan kezelésére bizták; 2-or megállapíták, hogy a 30 ezer forintból 5 ezer a Pázmány-féle akadémiába kebleztessék be (de azért a jogi intézet egész alapítványi tőkéje a káptalan gondviselése alatt maradjon), és 300 forintnyi kamata a kanonjog tanárának ellátásáért évenként a nagyszombati jezsuita collegiumnak adassék örökké, kivéven azon esetet, ha a Jézus-társaság Magyarországból távozni kényszerülne; 3-or a tanárookra nézve a kanonjog tanárán kívülakkép rendelkeztek, hogy az akkori viszonyok szerint legyen 3, de későbbre elégnek látszik^, (t. i. egyik a hazai jogra, s a másik Justinian institúcióinak tanítására.) A tanárok alkalmazásukat, esetleg elmozdításukat és az irányukban alkalmazandó fenytéket (vim coercitivam) illetőleg, a káptalannak és az akadémia rectorának lesznek alávétve.¹⁰²⁾

A kettős példányban kiállított ez egyezés, illetőleg alapítvány értelmében nyitattott meg a jogi tanfolyam nagy ünnepélyességgel. 1667. jan. 16-ikán Vesselényi Ferencz nádor Szelepcsényi György primás, nagyszámú nemesség, az esztergomi káptalan, s. az egyetemi testület részvételével. A szt. Miklós székesegyházban Textor (Takács) Ádám János a római jog tanára, a római jog hasznáról (De juris civilis Euconys) *) szónokolt. Azután a jezsuita collegium szt. Jánosról címzett basilikájában Praischaf Ferdinand, a kánonjog első tanára, saját tárgyának dicséretére tartott nagy tetszéssel fogadott beszédet.

*) Nálunk a múlt századok irataiban »jus civile« alatt a római jogot értették, melyet »jus caesareum«-nak is neveztek: s vele szemben a hazai jogot »jus patrium«-nak vagy »municipale«-nak mondák.

Másnap, 17-én kezdődtek meg az előadások a kanonjogból a theologiai kar egyik tantermében. A római és hazai (municipalis) jogból pedig a tanár a káptalan könyvtárában kezdett dictálni, honnét a tanulók szaporodásával és nagyobb kényelmére csak 1669-ben költözhetett át az akadémia iskolájába.¹⁰³⁾

Azonban az új kar az egyetemenél majd egy századig csak mintegy szállásra vendégül volt befogadva, úgy, hogy egész 1760-ig nem volt rendes helyisége, hanem az egyházjogot az 1667-iki egyezés értelmében a jezsuita-rend egyik tagja adta elő a hittani kar valamelyik tantermében; a többi jogi leczkék pedig mindig azon tanteremben tartattak, a melyik az illető órában épen üres volt. Az 1760 okt. 30-iki kir. elhatározás rendelte el legelőször, hogy a jogi előadások számára is az egyetem épületében és külön saját helyiségeket adjanak.¹⁰⁴⁾

Eleintén mennyi volt a jogtanulók száma, nem igen nyomozható ki, mivel a jogi karnak csak 1760-tól maradtak fenn anyakönyvei. Az előbbieket Zelenai dekánása alatt kezdett új anyakönyv első lapjára írt jegyzés szerint a kar pecsétjével és memorabiliáival együtt megsemmisíté Székely Miklós, 1759-ben hivatalából elbocsájtott jogtanár. Hogy a karnak s a jogtanulmányoknak 1760-ki rendezéséig tartott egész első időszaka alatt átlag nem sok hallgatója lehetett, az több esetből és hivatalos nyilatkozatból következtethető. így p. o. 1687-ben Illés István, a római jog tanára, hallgatók hiányával indokolta lemondását és távozását.¹⁰⁵⁾ Zelenay jogtanár 1766-ban a helytartótanácshoz intézett jelentésében az intézet múltjáról a többek között mondja, hogy »mivel a hazai jog két tanára, előadásainak egymást fölváltva tartása miatt, a jog elméletében 15, a gyakorlati részben 12 évig fejezték be, ezért alig volt valaki, ki az egész tanfolyamot elvégezhette volna, s e miatt legfőlebb 20-25 hallgatójok volt a jogi előadásoknak, s azok is nagyobbbrészt bölcsészettanulók és casuisták.¹⁰⁶⁾ Ha Zelenay értesítése, s főleg indokolása inkábi) csak az általa ott talált állapotokra, s a közel múlt időkre vonatkozhatik is, (mivel ritkán volt egy tanár tanszékében 12-15 évig); de maga a helytartó-tanács tanulmányi

bizottsága 1760. jan. 15-ki ülésében a jogi oktatás rendezésének szükségét azzal is indokolja, hogy a nagyszombati egyetemen a jogi tudományok eddigi tanításának a közönség csekély hasznát vette, s nem is sokakat láthatunk, kik annak eredményével dicsekedhetnének.¹⁰⁷⁾ A nagyszombati collegium évkönyveiben, – melyek különben csak néha említenek meg a jogi karról is egyet-mást – találjuk, hogy a jogtanulók száma 1743-ban 100 körül és a következő évben 140 volt. *)

A tanulók kevés számát épen abból az időből halljuk panasolni, mikor a nagyszombati volt egész Magyar- és Erdélyországban az egyetlen jogi tanintézet,**) A jog iskolai tanfolyamának elvégzése sem a bírói, sem az ügyvédi, sem egyéb gyakorlati pályákra nem kívántatott előkészületül. A bölcsészeti tanfolyamokban, vagy nagyobb gymnásiumoknál tanultak valami észjogot. A kik alaposabban akarták magokat kiképezni, azok ehhez Nagyszombatban, vagy a protestánsok külföldi egyetemeken még római jogot tanultak. Az után a hazai jogot, és jogszokásokat megtanulták Verböczy hármass könyvéből, meg a törvények gyűjteményéből, nagyobbbrészt pedig a gyakorlatban a vármegyei életben, vármegyei tisztviselők, assessorok, továbbá procurator ok, protonotariusok mellett, és a királyi curián. Körülbelől ebből állt a nagyobb résznél a jogi ismereteket kívánó közpályákra előkészület, s aránylag kevesen voltak, a kik még a hazai jogot is iskolában akarták tanulni.

Tanerő is sokáig alig egy-kettő működött. Az 1664-iki alapító egyezményben, az egyházjog tanításán kívül, melyről a

*) Annuae Collegii Tym. a budapesti egyetem könyvtárában. Egyébiránt az egyetem a Mária Terézia által eszközölt újjászervezése előtt 1744-ben volt legnépesebb. A tanulók összes száma 1493; hittanhallgató 172, jogtanuló 140, bölcsészettanuló 328 (50 metaphysicus, 71 physicus, 207 logicus) és a gymnásiumban 492 tanuló. 1743-ról van följegyezve 1189 tanuló, 145 hittanhallgató, 312 bölcsészettanuló, gymnásiumban 618. Az ezutáni években a tanulók száma 750-900-1100 között változik egész 1765-ig, de jogtanulók e két éven kívül nincsenek följegyezve.

**) 1733-ban állították a reformátusok Kolozsváron a másodikat, és 1740-ben alapította Foglár György Egerben a harmadikat.

jezsuita rend tartozott gondoskodni – három tanár jelöltetett ugyan ki, körülbelül 500 forint fizetéssel: *) mind a mellett 1672-ig a római jog tanítására alkalmazott Textor Ádám János csak egyedül volt.

A magyar hazai jogot 1672-ben kezdte külön tanítani a második tanáru ekkor alkalmazott Dvornikovics Mihály győri kanonok, ki e minőségben 1679-ig működött. 1672-től fogva többnyire két, de néha ismét csak egy tanár van alkalmazva 1697-ig. Ettől kezdve hat ízbeni rövid időközöket leszámítva, egész 1760-ig három tanár volt, t. i. egy a római-, kettő a hazai jog tanítására. Az utóbbiak közül egyiknek az elméleti (anyagi) jogot, másiknak a gyakorlatot, vagyis a perrendtartást kellett volna előadni.

Azonban az előadások különböző okokból sokszor szüneteltek részben vagy egészen, s a tanárok is gyakran változtak, így 1679-ben az új tanárok Ádám Ignác, és Jankovics Ignác, alig kezdték meg júliusban a tanítást, amaz a római, ez a hazai jogból, midőn augusztus hóban bezárattak az iskolák, s csak 1680-ban kezdődtek meg újból a leczkék. Azonban hazai jogot egész 1683-ig nem tanított senki. 1683-ban Ádám Ignác a római jog mellett a magyar jogot is kezdé előadni. Ezt csak hamar átvette tőle Laczko János. Azonban a Tököli-féle és a török háború miatt még azon év nyarán ismét megszűnt a tanítás, és csak 1685. máj. 2-ikán kezdé meg a római jogot előadni Illés István püspöki parochus. A következő évben a hazai jogot is elkezdte tanítani Koller Ferencz, az első, kit huzamosabb ideig (1720-ig, tehát 26 éven át) látunk tanszékeben maradni. 1687-ben Illés István, tanulók hiánya miatt, állásáról lemondván s visszatérvén püspöki parochiájába: a római jog tanítása megszűnt, s csak 1691-ben kezdte azt ismét előadni Someting Ernő **) ki már négy év múlva, pünköst után

*) A tanárok több ízben azon számítás alapján kívánták fizetésüknek 500 frtra emelését, hogy a 30 ezer frt alapítványnak az egyházjog tanításáért a jezsuitarendnek fizetendő 300 frt levonásán felül maradó jövedelme a tanárok fizetésére rendeltetett. Ámde 30,000 frt 6% kamatja, a 300 frt levonása után is, 1500 frt, s így a 3 tanárnak egyenkint 500 frt.

**) Addig Koller Ferencz egyedül volt, s csupán hazai jogot adott elő.

távozik. Ekkor választatik az ő helyére Stajner György, harmadikul pedig, illetőleg a hazai jog második tanárául az elméleti részre Bencsik Mihály. A római jog tanára, Stajner, már 1704-ben a háborús viszonyok miatt elhagyja Nagyszombatot. A kurucz harczok miatt 1705-től 1709-ig semmi tanítás sem volt. 1709-ben kezdik meg előadásait a hazai jog két tanára Koller és Bencsik, 1713-ban jó hozzájuk a római jog tanárául Schaller János, de a ki egy év múlva már távozik, tantárgyát Bencsik veszi át, ennek tantárgyát pedig Koller F. adja elő. Ez a három tanár működött 1721-ig, a mikor már ismét csak két tanárral találkozunk, Bencsik Mihálylyal és Lehotay Andrással, harmadikul 1722-re választott Aliptandi Antal a római jogra, de ugyan e tárgyat 1723-ban már Kugler György tanítja, kit 1725-ben Reén Gáspár vált föl. 1730-ban Bencsik kelyett Malevicz Ignác alkalmaztatott. A következő évben Ileén G. helye megüresedvén, két esztendeig csak két tanár volt. 1733-ban tanárok Lehotay A., Malevicz J. és Rendek József. Ezután két évig ismét csak két tanár, Rendek J.*) és Klósz Pál, kikhez jött 1736-ban Kreger László s ezek hárman voltak 1748-ig.¹⁰⁸⁾

Mint e rövid vázlatból látható, az egész egy század alatt a jogi karban alig egy-két tanár maradt állandóul és huzamosabb ideig tanszékén. Sőt a személyváltozásokon felül, tantárgyaikat is többször változtatták, úgy, hogy p. o. a hazai jog valamelyik tanára egy vagy egy két évig a római jogot, vagy az elméleti tanár a gyakorlati tárgyakat adta elő. **)

A gyakori személyváltozást a zavaros időközön kívül, úgy látszik, a fizetések csekélyisége is okozta. Az 1698-ik évnél talált följegyzés¹⁰⁹⁾ szerint a római és a hazai jog első (azaz a gyakorlati rész) tanárainak 400 forint, a hazai jog második tanáranak 300 frt fizetése volt, melyben, valószínűleg, a labkér is benn foglaltott. Ezer hétszáz negyventől többször folya-

*) 1748-ban Kendeket fölváltotta Szedmáky Mihály, 1755-ben pedig Kreger halálával annak helyére Biborczfalvi Székely Miklós N.-Szomb.ít város ügyvéde választott meg.

**) Arra azonban csak egy esetet vettem észre, hogy a római jogra alkalmazott tanár, – Reén Gáspár – a magyar jog tanítását vette át.

modtak is a káptalanhoz fizetéseknek az alapítvány értelmében 500 forintra emeléseért, de csak az ötvenes években emeltetett a római jog tanáráé 500, s a hazai második jog tanáráé is 400 forintra,¹¹⁰⁾

A jogi kar szervezetét és ügyeinek viselését illetően sajátos helyzetben volt, sem az egyetembe beolvasztva, sem attól különönálló tanintézet nem volt. és saját ügyeire sokáig éppen maga gyakorolt legkevesebb befolyást.

Főleg már többször szoltunk róla, hogy a jezsuita-rend szabályainál fogva nem foglalkozhatott sem a jogi, sem az orvosi tudományok tanításával. E miatt a tisztán jezsuita egyetemnek, minő a kassai is volt, csupán a hittani, bölcsészeti és a humaniorák (gymnásium) facultásából állottak. Ennél fogva a nagyszombati collegium sem vállalta el a jogi karnak a Pázmány által alapított karokkal hasonlóan ellátását. Talán már akkor előre tartottak attól is, hogy az alapított 30 ezer forint idővel nem lesz elég a fejlődő intézet fentartására, s a költségek jelentékeny része a collegiumra nehezedik. Másfelől nem lehetett céljaik ellen, ha a kezelések alatt állott egyetem a jogakadémiának akár csak mintegy oda kapcsolásával emelkedik, s az abban világi pályákra készülő ifjúság is az ő bizonyos felsőbbségök és befolyásuk alatt növekedik.

Így jött létre az alapítványok végrehajtói és a jezsuita collegium között a főleg már ismertetett 1667-iki egyezmény, a melynek értelmében:

1) a biztosított évi 300 forintért a nagyszombati jezsuita collegium gondoskodott az egyházjog tanításáról. Erre ő alkalmazta az illető tanárt. Tudtomra mindig egy jezsuita adta elő (a theol. kar helyiségében), de a ki egyszersmind a jogi karnak is tagja volt, s pedig úgy látszik, bizonyos elsőséggel;

2) a többi ügynevezett világi tanárok fölött az esztergomi káptalan és a collegium rectora együtt rendelkeztek, választották, elmozdíthatták, vagy nyugdíjazhatták őket, az egyetem egyéb hatóságától külön consistoriumot képezve. így alkalmaztattak a római és hazai jognak főleg elsorolt tanárai mind;

3) a jogi kar alaptökéjét kizárólag a káptalan kezelte. ő határozta meg s szolgáltatta ki a tanárok fizetését, A jezsuita

collegium és az egyetem anyagilag egyáltalán semmivel sem járultak a jogi-kar fentartásához. A káptalan köréből azonban senki sem volt megbízva a jogi kar ügyeinek kezelésével (kivéven a tőkepénzek változó kezelőjét, ki ezért 150-200 firt tiszteletdíjat kapott)vagy az arravaló felügyelettel, hanem úgy látszik, hogy a mikor épen szükséges volt, testületileg hozott határozatokkal intézkedtek.

A káptalan és a rector által 1759-ben kiadott »Norma« mutatja, hogy az egész oktatást és úgy a tanároknak, mint a tanulóknak fegyelmi viszonyait szabályozni szintén ezeknek jogkörébe tartozott volna, de ezen említett évig sem egyik, sem másik nem rendeztetett. A jogtanulók a Barkóczi primás, mint studiorum protector által 1764-ben kiadott rendszabályig ugyanazon fegyelmi szabályok alatt álltak, és ugyanazon elbánsásban részesültek, mint az egyetem többi tanulói.

Dékánja a karnak kezdet óta volt ugyan, s ilyenül említetik már a megnyitás ünnepélyén Gerardino Boldizsár, azonban ez sokáig nemcsak hogy nem a kar által, de nem is a kar tanáraiból választatik. 1697-ben, midőn először volt az egyházjog előadóján kívül 3 tanár, nagy örömmel jegyzik föl,¹¹¹⁾ »hogy a jogi karra ez év dicsőségesebb volt az előzőknél, mert ekkor vették először gyakorlatba azt, hogy ezen kar dékánja is a többi karok módjára állíttassék és pedig oly renddel, hogy egyik évben a canonjog tanára, másik évben a világi tudorok egyike, s a harmadik évben ismét az egyházjog előadója legyen a dekán; továbbá mert a káptalan ekkor csináltatott a dékánnak négy Epomidest vörös habos selyemből, aranyos prémmel és gallérral (cum collaribus), végre mert ez évben ünnepelték meg elsőbben a jogászok védszentjének, szt. Ivónak ünnepét.« *)

*) Ettől fogva majd minden évben, hol májusban, hol júniusban megünnepelték szt. Ivó emlékét, s pedig lehető fénynyel és a káptalan részvételével. Néha szónoklat is tartott a tanulók egyike által, s ilyenkor az ünnepély költségeit is az fizette, ki a beszédet tartá. Így p. o. az Acta jur. Studii-ben találjuk, hogy szt. Ivó ünnepén 1712-ben Olasz László szónokolt, 1717-ben Bencsik Miklós, s a költséget apja Bencsik Mihály (a jogtanár) fedezte, 1718. Czingel Gáspár, 1723. Lengyel Gáspár beszéltek, s a költséget is fedezték. 1738. Festetics Pál tartotta a beszédet, és a költségekre 100 imperialist adott, A 100 arany azonban csak Festetics

A tanítás módja és állapota felől, egyes elszórt adatokon kívül, leginkább tájékoztatnak a káptalannak a helytartó-tanács kérdéseire 1760-ban adott feleletei.¹¹³⁾

Tulajdonképpen sem a tanítás, sem a tanulás nem volt szabályozva, s úgy szólván egészen a tanárok tetszésére hagyott. A jogi tanfolyam tartama nem lévén meghatározva, egyfelől a tanulók kedvök szerint maradhettek és tanulhattak ott több-kevesebb ideig, (s egyszerűen novitiusoknak vagy veteránoknak neveztettek, a szerint, a mint a jogi tanulást kezdték vagy már csak folytatták); másfelől lehető volt, hogy miként Zelenay és Nitrai tanárok jelentéseikben több ízben mondják, a hazai jog tanárai akár 12 – 15 év alatt fejezték be előadásait.

Egyébiránt a véget nem ért cursusoknak főoka valószínűleg abban rejlett, hogy nem is tudományos rendszerbe foglalva adták elő a hazai jog elveit, hanem egyszerűen a törvényekből, és Verböczy hármaskönyvéből, meg a gyakorlati jogi eljárásokból szedtek össze, magyaráztak és Írattak le minél több tételt, szabályt és esetet.

Innét tankönyvek használása és szabad előadás helyett, rendszeresen diktálták a hazai jogot. *)

Az összes hazai jogból naponként egyszer, reggel 7-8 óra között tartottak legfőlebb $\frac{3}{4}$ órai tanítást. A két tanár egymást havonként fölváltva, egyik hónapban a gyakorlati, másik hónapban az elméleti jogból diktáltak. És így egyik tanár minden második hónapban szünetelt. Néha hetenként is fölváltották egymást. Még az így adott néhány órájukra sem jelentek meg a tanárok rendszeren, hanem többször a tanulók közül kiválasztott helyetteseik által diktáltattak. Talán

bőkezűségét mutatja, mert mikor a kiadásokat megfizető szónok nem találkozott; a káptalan rendszeren 22-30 frtot adott e célra.

A kar pecsétjét is 1716-ban szt. Ivó ünnepe költségeinek megtakarított maradványából készítették. (Acta jur. Stud.)

*) Úgy látom, hogy csak a jogi kar 1760-iki reformja után használták Huszty István »Jurisprudēt tī:x practica«-ját, melynek ma már legkorábbi kiadásául az 1745-iki budai ismeretes, bár rajta áll »Editio nova.«

ezért mondja a káptalan 1760-iki feleleteiben, hogy a tanárok hivataloskodásuk kezdetén közönségesen szorgalmasabbak, de azután észrevehetőleg hanyatlanak. *)

Legrendesebben ment még a római és a kánoni jog tanítása. A római jogot az illető tanár naponként délután 1–2, vagy 2-3 között adta elő Keesio és Zeesio nyomtatott munkáik alapján. A tanításban a törvénykönyvek rendjét követve, az institutiokat az összes törvénytárral s annak mellékleteivel némelyekhez a hűbér-könyvek is tartoztak: magyarázta,¹¹³⁾ Az egyházjog szintén naponként délután $\frac{3}{4}$ órán át tanítottott.

Az 1667-iki alapító-levél meghagyja a jogtanároknak, hogy a hazai municipalis jogot, a mennyire lehet, a római és a kánoni joggal egybevetve adják elő. **) Mennyiben feleltek meg ez utasításnak, legalább a múlt század második feléig, ma már annyival nehezebb megítélni, mivel a római jogot külföldi szerzők könyveiből tanították, a hazai jogot pedig minden könyv használata nélkül dictálták. Annyi kitűnik, hogy a római és kánoni jogot nagyobb gonddal és rendezettebben tanították, továbbá, hogy a hazai jognál a fősúlyt nem az anyagi (akkor úgynevezett elméleti), mint inkább a gyakorlati részre fektették. Azaz fődolgnak tartották a gyakorlatban szokásos jogi formákat és eljárást, a perrendtartást megismertetni. Kitűnik ez a tanárok állásából is. Mikor a hazai jogra két tanár alkalmaztatott, a hazai jog *első* tanárául mindig a professor praxeseos-t említik, *másodikul* pedig az elméleti rész előadóját, kinek fizetése is (1760-ig) csekélyebb volt amazénál. Az anyagi jogot, s a jog elméletét illetőleg megelégedtek az egyes positiv törvényeknek és Verbóczi hármaskönyvének megtanításával, továbbá a jogi képzettség általános és tudományos alapjául a római meg a kánoni jog előadásával.

*) Másfelől a tanárok közül némelyek nyilvános óráikon felül magán-órákat, mások úgynevezett repetitioikat vagy egyszersmind magán-órákat is adtak.

**) Professores porro juristae in id maxime incumbant, ut jura municipalis combinent cum caesareo et caunico, in (quantum fieri poterit.« Alap. levél Fejéjénél (Hist. univ. Doc. VII. 24 l. és függelék V. sz.)

Igaz, hogy azon idő szerint a külföldi, s közelebb a bécsi egyetemen (annak 1752-iki reformjáig), a római jog meg épen annyira uralkodóvá vált, hogy a belföldi jogintézmények tárgyalását majdnem kiszorítá, s mellette csak az egyházjog tudott nagyobb tért megtartani. De külföldön ezután a XVIII. század második felében erélyesen hozzáfogtak a moderm jogélet különböző ágainak elveiben s alapjaiban való tudományos tárgyalásához. Nálunk e tekintetben a haladás sokáig inkább csak a hazai jognak rendszeresebb előadásában mutatkozott. Ebben főérdeme volt a múlt század negyvenes éveiben a két Husztynak, t. i. a kolozsvári reformált jogintézet tanára: Huszti Andrásnak *) és kiváltképen az egi Foglár-féle jogakadémia tanára, Huszty Istvánnak. **)

A tanulók fölvétele sem volt szabályozva, és úgy látszik, semminemű előképzettség sem volt föltételül kikötve. Akárki a tanév közben is bármikor beléphetett, előéletének és képzettségének igazolása nélkül; voltak, kik már a jogügyek gyakorlatáról, az úgynevezett patvariáról jöttek az egyetemre, utólag szerezni meg a jognak elméleti és tudományos ismeretét. Legelőször Barkóczy primás, mint az egész országra kinevezett protector stúdiómra, a Foglár-féle egi jogakadémia statútumainak mintájára, 1764. májusban kiadott szabályzatában rendeli, hogy a jogi tanulmányokra senki se bocsátassék, még ha már patvariáról jő is, a ki előéletéről és tanulásairól bizonyítványt vagy ajánlatot nem mutat elő a kar igazgatójánál vagy decanjánál. Továbbá a ki ugyanezeknél a tanév elkezdésétől két hét alatt nem jelentkezik, és távollétét kelően nem igazolja, az azon évre nem vétetik föl.¹¹⁴⁾

Hasonlóul Barkóczy rendelte el még azon évben ***) a

*) *Jurisprudentia Hungarico transilvanica* stb. Cibini 1742-ben kiadott művével.

**) »*Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus hungaricum compositus a Steph. Huszty* stb. Budae 1745. Mindenütt ezt találtam első kiadásul említve, bár czimlapján van »*Editio nova.*« De korábbi kiadásának nyomára nem jöhettem.

***) Az általam megtalált intézkedés közvetlenül a pesti jogintézetre vonatkozik ugyan, de az iratokból úgy tűnik ki, hogy Barkóczy az egész országra elrendelte.

pesti jogi iskolában, hogy a bölcsészeti tanfolyam elvégzése előtt, senki se bocsájtassék a római és polgári jog tanulására, (»nequis ante terminatam philosophiam ad stúdiū juris civilis admittatur«). Ezen intézkedés mint sérelmes ellen Pestvármegye azonnal panaszt emelt a primásnál s annak halála után ismételten a helytartó-tanácsnál.¹¹⁵⁾

A tudori vitatkozásokon kívül a tanulók nyilvános vitatkozásai szintén szokásban voltak.

Az első ilyenmű vitatkozás a kánoni jogból 1691-ben (az ügylevelek IV. könyvéből) esztergomi kanonokoknak, mint vitatkozóknak (oppugnantes) részvételével; a hazai jogból pedig azon évi szept. 2-ikán tartatott Koller Ferencz tanár elnöklete alatt. A hazai jogból vitatkozó Bencsik Mihály volt, utóbb az egyetemen jogtanár. A római jogból az első vitatkozás, melyről tudomásunk van, Someting Ernő tanár elnöklete alatt tartatott 1693-ban. 1695-ben hárman vitatkoztak a római és hazai jogból.¹¹⁶⁾

A káptalan 1760-ban adott feleleteiben sajnálattal mondja, hogy a nyilvános vitatkozásoknak hasznos gyakorlása már több év előtt megszűnt. A nagyszombati collegium évkönyveiben utoljára 1736-ban, és ismét még egyszer 1750-ben vannak a jogi kar vitatkozásai megemlítve.

Végül megemlítendő, hogy még 1740. körül is az egész jogi facultas fön tartásának összes évi költségei a tanerők fizetésével együtt mintegy 1438 forintra mentek.¹¹⁷⁾

4.

A kassai egyetem.

A jezsuita-rendKassán már a XVII-ik század elején megletelepítettett, de kezdetben csak residentiája volt, melyet a szt. Miklósról címzett mislyei apátsággal együtt II. Ferdinand 1636-ban adományozott neki, azon célra, hogy iskolát állítván, az ifjúságot a vallásban és egyéb tudományokban oktassa. III. Ferdinand király ez adományt szintén megerősíté 1643-ban. A tanítást az apátság megnyerése után elkezdték ugyan, de részint a helyiség szűk volta, részint egyéb körülmények miatt.

úgy látszik, igen korlátolt mértékben. A század ötvenes éveiiig egyetlen tanár tanított. Ekkor még Kassán a protestantismus volt túlsúlyban. A városi hatóság csupán, vagy legnagyobb részben protestánsokból állott. A város már a XVI. századtól kezdve meglehetősen jó és úgy 1521 óta ágost. ev. felekezeti jellegű gimnásiumot tartott, melyben többször jeles, sőt egypár-szor híres tanárok működtek. *)

A protestáns iskola hanyatlásával párhuzamosan emelkedik a jezsuitáké. III. Ferdinánd király, Kisdi Benedek egri püspök eszközzésére, 1654-ben az úgynevezett királyi házat engedte át nekik, a városi tanácstól pedig külön épületet, s építkezési terük tágítására egy csapszékét nyertek. Majd gr. Vesselényi Ferencz, a város főkapitánya, majd Dienes János földeket adtak intézetüknek. Míg végre Kisdi Benedek**) egri

*) Kétségtelen, hogy Kassa városa már a reformatio előtt tartott iskolát, melyben talán az egész trivium tanított, vagy még a quadri-viumból is valami. Fraknói (Hazai s külf. isk. 102-104) több adatot közöl, a mely szerint 1510 körüli főurak és főpapok rokonaikat a kassai gimnásiumba küldék. 1516-ban Gönczi András Pesten köztiszteletben állott tanítót viszi el Kassa városa tanítójául, utóbb jegyzőjéül. Utána Coxe Lénárd, VIII. Henrik angol király egykori nevelője volt ott tanító. Coxeról már azt mondja Klein (Nachrichten I, 186 1.) hogy Stöckel tanítványa volt. Mi lett ez iskola vége, nem tudják. Azt hiszem, mikor a város a Luther-féle reformatiot befogadta: ebből keletkezett a szintén a város által tartott prot. iskola.

Ebben leginkább a bártfai Stöckel Lénárd tanítványai működtek. Nevesebb tanítói voltak az említettekén kívül: a lusicai Eacatius János, latin és német költő, utóbb Kassa bírása, és Bocskai követe a Német-birodalomban, s a század végén Rezik. A protestáns iskolákat Kassán Bársony György szepesi prépost 1671. nov. 6-ikán bezáratta. 1684-ben ismét megnyíltak ugyan, s Reziket hozták Thornból haza igazgatóul, de a pusztulás már nem volt feltartóztatható, kivált miután a városi tanácsból a protestáns tagokat kitették, s a protestánsokat a soproni 1681-iki törvények értelmében, iskolájukkal is a külvárosra szorították. Később a S.-Patakról Báthori Zsófia által másodizben elűzött ref. collegium tanulói, Tsécsi tanáruk vezetése alatt, 1695-ben szintén Kassa külvárosába költözött, s maradt ott a Rákóczy fölkelésig.

**) Kisdi Benedek 1598. Szécsényben született. Pázmány Péter növendék-papjai közé fölvévén, hittudományi tanfolyamra Rómába küldötte. Midőn onnét visszatért, Pázmány egy ideig udvarában, utóbb

püspök 1657-ben tett alapítványával tanintézeteket egyetemmé emelte.

A XVII-ik században, Bocskai, Bethlen Gábor és Kálcóczy György korában, a nemzeti közéletnek és értelmiségnek Erdélyen innen leginkább Kassa volt a központja. Pázmány éles szeme fölismeré a hely kulturális fontosságát. már ő foglalkozott azon eszmével, hogy Kassán a protestáns tanok ellensúlyozására Akadémia állíttassék. Valószínűleg támadások elleni biztosság tekintetéből előbbvalónak hitte az első főiskolát Nagyszombatban létesíteni. További tervének kivitelében a Jmlál -megakadályozván, szándéka valósítását Kisdi Benedekre, mint régi kedves emberére hagyta.¹¹⁸⁾

Kisdi öröklött magasztos feladatának ahhoz méltó buzgósággal felelt meg. És ha Pázmán nagyszombati alkotása következményeiben s a későbbi fejleményekkel maradandóbb és jelentékenyebb lett is a kassai főiskolánál: de azért Kisdiuek egyháza és a hazai közművelődés iránt szerzett érdeme sem kevesebb méltó a hálás elismerésre.

Jászón 1657. febr. 26-ikán kelt alapító levelével a jezsuiták kassai collegiumának előbb 30, majd 40 ezer tallért, vagyis 60,000 forint készpénzt adományoz a végre, hogy a *Jézus-társaság consttutiói értelmében szervezett Akadémia*, azaz Studium generale állíttassék Kassán, vagy ha onnét idővel kiszoríttatnék, az egi püspökség területén levő valamely más helyen.

Az alapító okmányban a tanfolyamokat, tanárok számát, akadémiai vizsgálatokat s fokozatok adományozását egészen

Sellyén és Püspökiben mint lelkészt alkalmazta, végre esztergomi kanoonkka nevezte. 1644, szerémi, 1646. váradi püspök lett. 1647. jun. 14-ikén Pozsonyban kelt adománylevellel (orsz. lev. táv. collegii Cassov. fasc. 1. nr. 10.) a saaghi prépostságot kapta Ferdinánd királytól. 1648-ban egi püspök lett. Kiváló műveltségű és buzgó főpap volt. 1649-ben az országgyűlésen ő vitte keresztül, hogy az egi káptalan székbelyeül Jászó helyett Kassa tüzetett ki. 1657-ben tette nagy alapítványát az egyetemre. 1660. jun. 22-ikén Jászón ragadta el a halál. Végrendeletében korábbi nagy alapítványán felül kassai házát, gönyői birtokát és 30,000 forintot a Kassán létesítendő papnövelde javára hagyományozta.

Pázmány a nagyszombat egyetemre vonatkozó alapító levelével egyezőleg határozza meg. Ő is kíván 3 évi bölcsészeti tanfolyamot, az etikának és matematikának előadásával. Továbbá theologiai tanfolyamot az egyes tárgyra kijelölt liát tanárral. Az akadémiai fokozatokra előléptetést egyéb akadémiáknál szokásos módon kívánja eszközölni.

Kisdi alapító levelét I., Lipót király 1660 aug. 7-ikén Bécsben kelt és Szelepcsényi György kalocsai érsek által ellenjegyzett aranybullájába fölvette, és megerősítette.¹¹⁹⁾ Egyszersmind az aranybullában, császári-királyi hatalmánál fogva, a kassai új intézetet az uralkodása alatt álló egyéb, jelesen a kölni, bécsi, prágai, olműczi, mainczi, ingolstadti, gráozsi és nagyszombati egyetemekkel teljesen egyenjogú egyetemmé emeli, s az egyetem minden kiváltságaival fölruhazza, különösen följosítja az új püspöki egyetemet a bíraskodásra, és a baccalaureatus, licentiatús, magisterség és tudorság fokozatainak is adományozhatására. Végre utódainak és Magyarországi karainak és rendéinek oltalmába és szeretetébe ajánlja.

Kisdi már nem élvezheté a királyi megerősítés és alkotásának egyetemmé emeltetése fölött érzendett örömet. Alig egy hónappal az arany bulla kelte előtt elhunyt 62 éves korában.

Művét időfolytán mások is gyarapíták bőkezű adományaikkal. Még életében 1659-ben, Lippay György primás közbenjárására, az alapító beleegyezésével Kassára helyeztetett és a főiskolához csatoltatott azon nemesi convictus, melyre Konzsky, született Balassa Zsuzsanna 1647-ben Ungváron 22,000 forintot, 1650-ben kelt végrendeletében pedig szintén e célra 30,000 forintot rendelt. Ugyané növelde alapját később még mások is jelentékeny adományokkal és alapítványokkal szaporították. Ez egyike lett a hazában főnnállott legjelentékenyebb nemesi convictusoknak. Külön praefectusok vezetése alatt együtt élt növendékeinek száma a XVIII-ik század első felében 21-37 között változott, s közöttük rendszeren több mágnáshú is volt. Nyolczvanöt évi főnnállása után 1738-ban¹²⁰⁾ újra építettett azon háza, melyben ma a reáliskola van elhelyezve.

II. Rákóczy György erdélyi fejedelem özvegye Báthory

Zsófia 1681-ben építteté a collegium számára a ma is főnálló díszes templomot.

1709-ben Ketzer Sándor és Sándorfy Zsófia házas-társak mintegy 50,000 forint értékű jószággal alapíták meg az egyház-jogi tanszéket.

1732-ben építtetett a most is főnálló akadémiai épület, melyhez a fát Reviczky István királyi ügyek igazgatója ajánlékozta.

Ezekenfölül az egyetem 1735-től 1760-ig egyesek alapítványából összesen 90,000 forint tőkét nyert.¹²¹⁾

Azonban súlyos elemi csapásokat, és a politikai s vallási viszályokból származott nehéz megpróbáltatásokat is kellett az intézetnek szenvednie. Tököly Imre 1682-ben Kassát elfoglalván, a jezsuitákat, noha bevonulásakor Hrabovszky Miklós rectoruk vezetése alatt elibe mentek, s magokat pártfogásába ajánlották, néhány nap múlva kiutasította. Távozásuk után az intézetnél is mindent lefoglaltatott Faigel Péter kapitány és Ketzer Miklós által, kiket, miután maga Fülek alá indult, Kassán hagyott. A convictusban s az egyetem intézeteiben volt növendékek is lakás és élelmezés nélkül bolyongtak, míg rokonaik és ismerőseik gondoskodhattak róluk.¹²²⁾ A jezsuiták I. Lipót király rendeletéből 4 év múlva tértek vissza s foglalták ismét el collegiumukat. 1700. június 8-ikán az egész intézet a templommal együtt a lángok martalékává lön. A romokból Kolonich Lipót esztergomi érsek és Telekesy István egri püspök adományai segélyével épültek fel újból és nagyobbra az elhamvasztott helyiségek. A szécsényi gyűlésnek 1705-iki határozata folytán II. Rákóczy Ferencz meghagyta gr. Szentiványi László szepesi kamarai tanácsosnak, hogy a kassai jezsuitáktól foglalja el a collegiumot, a mislyei apátsággal együtt, őket pedig a városból költöztesse ki. Miután a jezsuiták ezen rendeletnek engedelmeskedni késlekedtek, 1706. decemberben újból megintettek, hogy ha minden további időzés nélkül a várost el nem hagyják, katonai erő alkalmazásával fognak kiutasítani. Ennek következtében vagyonuk 14 nap alatt összeiratott, s az atyák nagyobb része elhagyta a várost, néhányan azonban, Rákóczynak és senatusának engedelmevel, más papi öltözetben a tanítás folytatására ott maradtak,

Pethes címz. püspök s egri kanonok igazgatása alatt. 1711-ben, részint a belbáború, részint a pestis miatt, a felsőbb osztályok bezárattak, s az előadások szüneteltek.¹²³⁾

A szatmári béke után ismét megnyílt a tanítás. Ez időtől fogva, a járványok által való félbeszakítást kivéve, háborítatlanul folytatta az egyetem működését egész a jezsuita rendnek 1773-ban bekövetkezett föloszlatásáig. Azonban a főiskola »Alma universitas episcopalis« cím alatt még ezután is fönmaradt egész a Ratio educationis-nak 1777-ben történt teljes kiadásáig. Részint a rendnek ott maradt néhány tagja, részint világi tanárok folytatták a tanítást.

A kassai főiskola, Kisdi alapítványa értelmében, egészen a Ratio studiorumnak megfelelő jezsuita egyetem volt, jogi és orvosi karok nélkül. Egymás alá rendelt fokozatokképpen három tanfolyama, illetőleg kara volt, úgy mint a négy éves hittani, a három éves bölcsészeti tanfolyam, és a facultas lingvárumot képező hat éves gymnásium.

Élén állt a collegium rectora, mellette a cancellár, azután jöttek a karok praefectusai mint decanok.

Leginkább 15-16 tanár van említve. Az alapító okmány értelmében kellett a theológiában 6, a bölcsészetbe körülbelül 5 tanár. Valószínűleg ezekhez jött még a később alapított egyházi tanszék tanára, és a gymnásium két felső osztályában, illetőleg (miután a rhetorica két évig tartott) három évében működött 3 tanár, és a praefectus. A gymnásiumban az évkönyvek 4 magistert emlegetnek, kik alkalmasint a grammatical osztályokban tanítottak.

A tantárgyak s a tanítás rendszere és módszere ugyanazok, melyek Nagyszombatban satöbbi jezsuita tanintézetben.

A collegium évkönyveiben 1748-ról egyebek közt följegyezve találjuk, hogy: *»oly serényen tanultak magyarul, hogy sokan, kik az év elején egy szócskát sem tudtak, az év végével szülőiknek örömet okoztak előhaladásukkal.«* Ez azt tanúsítja, hogy már a múlt század első felében, tehát még Baróthy Szabó Dávidnak ott működése előtt, a kassai jezsuiták már némi gondot fordítottak a magyar nyelv ápolására, sőt terjesztésére. Ez annyival meglepőbb, mert, mint tudjuk, abban a korban úgy a jezsuita, mint a protestáns gymnásiumokban

a latin nyelv érdekéből, legalább a felsőbb osztályokban még magyarul beszélni is tiltva volt.

1735-ben kezdődő évkönyveik szerint az összes tanulók száma 4-500 között változott. 1438-ban emelkedett 500-ra. 1542-ben 523-ra, ettől fogva inkább csökkent. – Utolsó évtizedeikben 300-400 között ingadozik a létszám. – Korszakunkban a hittan-hallgatók száma 42-50, a bölcsészettanulóké 77-90 között változik. A gymnasiumban már itt kedvezőtlenebb az arány az alsó és felső osztályok tanulóinak száma között, mint Nagyszombatban. P. o. mikor a legelső osztályban (1736, és 1740-ben) volt 158, 160, a rhetoricában volt 38-40.

Az akadémiai gyakorlatok, vitatkozások, akadémiai fokozatok ünnepélyes adományozásai, és a színjátékok itt is ép úgy voltak szokásban, mint Nagyszombatban. A Mária-egyletek, és hasonló ájtatos társulatok szintén élénk tevékenységet fejtettek ki. Az asketicus gyakorlatok azonban, mint cilicium viselés, és egyéb többféle testsanyargatás, a minek Nagyszombatban kevesebb nyomát találjuk – itt az ifjúság között, évkönyveik tanúsága szerint, különösen szokásban voltak.

Vége még az egyetem bíraskodási jogáról kell megemlékeznünk.

I. Lipót király mind az egyetemet, mind annak tanulóit, már a megerősítő levélben kivette a városi tanács jogköre alól, a törvény gyakorlását önmagának tartotta fenn, s később azután előforduló esetekre külön bírát rendelt. Azon esetre pedig, ha a nemesség vagy bárki más perrel támadná meg, védelmét a kir. kamara ügyészére bízta.¹²⁴⁾ Az országos levéltárban több ilyen bíraskodási, néha bűnügyekre vonatkozó iratok is vannak. Néha, mikor városiak és tanulók között fenforogott ügyek tárgyalattak, az egyetem és a város részéről alakított vegyes bíróság ítélte. De, úgy látszik, hogy ha egészen az egyetem bírósága ítélte is, súlyosabb esetekben a végrehajtást átadták a városi hatóságoknak. Ez valószínűleg azon helyzetből következett, hogy az egyetemet egyházi rend kezelte. III. Károly király 1713-ban a rector folyamodására Palásti Ferenczet nevezte ki az egyetem akadémiai bírójává.¹²⁵⁾

A Jézus-társaságnak a tanügy terén kiválóbb tagjai.

Mielőtt a Jézus-társaságtól egy időre búcsút vennénk, meg kellene még emlékeznünk a rend azon tagjairól, kik e korban az oktatás terén magokat kiválóbban érdemesítették. Azonban részint mivel náluk az egyéniség annyira háttérbe szorul, részint azon eljárásuk miatt, mely szerint a tanárokat gyakran változtatták; épen a tanításban való működésüket biztosabb és részletes adatok alapján alig lehet kinyomozni. Irodalmi munkásságuknak is főleg ezen időben aránylag leg-íkevesbbé találjuk a tanügy terén nyomát. Megvolt hivatalos fpaedagógiájok a Ratio Studiorum-ban, Juventius-ban, és az 1735-iki Typus-ban. A latin nyelvet Alvarius Emánuel nyelv-
• tanából, a rhetoricát Cyprianból tanították. Ezeken fölül classicusokat fordítottak, melyeknek iskolai használatra készített kiadásain kívül alig kellett valamiről írniok.

Ezeknélfogva kénytelen vagyok inkább csak a neveik felsorolására szorítkozni azoknak, kiket maga a rend a tanítás terén legjelesebbjeiül tart.

Ilyenek a következők: ¹²⁶⁾

A theologiai t a n f o l y a m b a n :

1. *Beniczki Mihály* (sz. 1677. † 1720). Kolozsváron bölcsészetet, utóbb N.-Szombatban a hittani karban erkölcs-
tant tanított.

2. *Berzeviczi Henrik* (sz. 1652. †1713). Trencsénben is volt rector, onnét a kurucz-világban távoznia kellvén, X.-Szombatban theol. tanár. Munkái: Arithmetica practica. Tirnaviae 1682. Apologia pro S. J. u. ott. 1707.

3. *Szentiványi Márton* nagyszombati tanár, (sz. 1633. † 1705) hazánk legnagyobb pankratistáinak egyike, ki a tudományok számos ágában jártas. Főleg a controvers hittanban tűnt ki. A magyar tudományosság híret külföldön is terjesztette. Különösen törvénygyűjteményünknek új és teljesebb kiadása által érdemesült, melyet a római és kánoni jog példájára Corpus Juris Hungaricinek nevezett.

4. *Baranyai Pál* (sz. 1659. † 1719) Erdélyben, utóbb Nagyszombatban működött. Közönség számára irt vallási – leginkább polemicus – könyveket magyar nyelven. Írt egy oláh kátét is.

5. *Bossányi Farkas* (sz. 1669. † 1720). Tanított bölcsészetet és teológiát Kassán és N.-Szombatban. Sokat írt. Inkább tanügyi művei: »Tripartitum iuris philosophici. Tirn. 1706. Axiomata philosophica Tirn. 1707. Sacculus distinctio-num. Tirn. 1707. Curiosum quare, per quia Aristotelicum resolutum. Tirn. 1708. Theol. polemica Bartfae 1715.

6. *Bossányi András* (sz. 1663. f 1730) N.-Szombatban műve: Eesponsa matris philosophiae filio pbilosopbo. Tirn. 1710.

7. *Dirner Károly* (Katonánál »Tóbiás«) (sz. 1676. † 1730) Kolozsváron, Budán, N.-Szombatban tanított bölcsészetet és teológiát.

7. *Rajcsányi János* († 1733) Kolozsváron, Kassán, N.-Szombatban bölcs, és theol. t. Írt latinul és magyarul több polemicus vallási művet, de iskolait semmit.

A bölcsészet k ö r é b e n :

1. *Balogh József* (sz. 1701. † 1756). Leginkább Kassán tanított. Műve: Praerogativas philosophiae ex naturae et artis testimonio probatas Kassa 1737.

2. *Beniczky Ferencz* (sz. 1679. † 1715). Főleg Kassán tanított.

3. *Boros József* (sz. 1699. † 1752). Kolozsváron t. Tanügyi munkát nem írt.

4. *Hissold Pál* (sz. 1701. f 1752) Kassán. A nemesi convictus praefectusa is volt. Irt több művet Mária tiszteletéről.

5. **Hevenes** **Gábor** (sz. Yasvármegyében 1656. † 1715) Gráczban és Bécsben tanult, Főleg N.-Szombatban működött. A magyar történeti kútfők gazdag tárházát gyűjté egybe. Írt sok vallási és bölcsészeti elmélkedést. Ezenkívül nagybecsű történeti kéziratai 100 kötetnél többre mennek.

6. *Jánosi Miklós* (sz. 1701. † 1741) Kolozsváron tanított.

7. *Korneli. János* (sz. 1686. † 1748) bölcsészetest és hittant tanított Nagyszomb. és Kassán. Ez utóbbi helyen Cancellár is volt. Több munkát, leginkább panegyriseket írt. Reánk nézve legérdekesebbek: »Fragmenta historiae Hungariae« Cassov. 1738. 1740, 1743. Tyrn. 1742. »Dialectics« Cass. 1744.

8. *Kuvics Ferencz* (sz. 1697. † 1763) Kolozsváron, N.-Szombatban, Kassán bölcsészetest és theologiai tárgyakat 14 évig tanított, azután Egerben. Budán, végre Sopronban rector volt. Munkái: Compendium bistoricum de 4 monarcliiis Claudiop. 1732. De regnis et vibit provinciis u. ott. 1723. Szedecziás szomorújáték Kassa 1752.

9. *Kőszegi János* (sz. 1696. † 1750) Kolozsváron bölcsészetest, Egerben polem. theológiát tanított, Pécssett rector, Sopronban a nemesi convictus praefectusa volt. Írt: »Magnós manes Transilvaniae principum« Claud. 1722.

10. *Miksa István* († 1734) Kolozsváron bölcsészetest tanított, s azután magyar egyházi szónokul alkalmaztatott N.-Szombatban, Győrben, Váradon, Sz.-Fehérváron.

11. *Mindszenti Antal* (sz. 1687. † 1736) Kassán bölcsészetest, N.-Szombatban hittant tanított, Kolozsváron rector volt,

12. *Sigrai András* (sz. 1681. † 1734), előkelő családból való. Bölcsészetest Budán, theol. polemicát Kassán tanított, N.-Szombatban a Szelepcsényi seminárium praefectusa, Egerben, Kolozsváron, Kassán házfőnök, végre Bécsben a Pazmaneum igazgatója volt. Két munkája van: Mater gratiae. Tirn. 1707. és Gaudia inter luctus. 1711.

13. *Kazy Ferencz* (sz. 1695. f 1760). Leginkább N.-Szombatban tanított. Az egyetem első századának történetírója. Művének czíme: *Historia universitatis Tyrn. Soc. J. ad annum 1735.*

14. *Szerdahelyi Gábor* (sz. 1661. f 1726). Tanított bölcsészetest Zágrábban, Gráczban, Nagyszombatban; theologiai tudományokat Bécsben, Nagy-Szombatban, Kassán, mely utóbbi helyen végre rector volt. Több vallási térítő és polemicus munkát írt. Ilyen p. o. Religio saluifica contra Ioan.

Csécsi (a s.-pataki collegium tanára). Kassa 1722. Nem vallási műve: *Celebrium Hungariae urbium et oppidorum chronographia* Kassa, 1722.

18. Jelesebb tanáiraikul *tartják* még az ez időbeliek között

19. *Thauer Jánost* († 1730, tanított Kassán, Kolozsváron.)

20. *Tsepelényi Ferenczet* († 1737. t. N.-Szombatban), 17. *Tsernovics Ferenczet* † 1736, Kolozsváron, N.-Szombatban.)

21. *Tsiha Istvánt* (sz. 1673, † 1719), ki N.-Szombatban bölcsészetet, Kassán theológiát tanított. Írt természetrajzi (hist. physica) műveket Magyarország vizeiről (1713) és hegyeiről, köveiről, érczeiről (1714.)

22. *Turóczy László* (sz. 1682, † 1765.) Kassán öt évig matkesist, 3 évig bölcsészetet, 4 évig polemica theológiát, N.-Szombatban casuisticát tanított. Azután a szelepcsényi seminárium praefectusa, majd Pécsen és Egerben házfőnök, végre Besztercebányán a rendtagokat a harmadik fokra készíté elő (patres tertiae probationis instruxit). Írt sok vallási kisebb munkát. Ezeken kívül a következők említendőek: »*Prima generis liumani plülosophiia, numerorum sciencia, veteri doctrina, nova methodo exposita.*« Kassa, 1720. *Philosophia, naturae genio, artis ingenio iucunda* Kassa, 1720.

23. *lóimon Sámuel* (sz. 1675, † 1736) Nagy-Szombatban 18-, Kassán 15 évig működött, s mathesisen, egyházjogon s dogmaticán kívül időnként minden tudományt tanított. Ungváron rector, Kolozsváron, Kassán a seminárium praefectusa, N.-Szombatban könyvtárnok. Sokat írt, különösen történeti műveket. Ki nem adhatott kézírataiból Kazy sokat fölhasznált. Megemlítendő művei: 1. *Syllabus vocalulorum grammaticae* Tirn. 1702. 2. *Celebriorum Hung, urlium et oppidorum topographiae, pars II* Tira. 1702. 3. *Dies peripateticus*. Tirn. 1708. 4. *Synopsis novae chronologiae. Pars. I.* Tirn. 1714. P. II. 1714, P. III. 1718, Pars. IV. 1719. 4. *Epitome clironologica verum Hungaricarum*. Kassa, 1736. 5. *Imago antiqua Hungáriáé.* Kassa, 1733. 6. *Imago novae Hungariae* 1734.

21. *Vázsonyi Ferencz* (sz. 1700, † 1740) Budán bölcsészetet tanított.

22. *Gabon Antal* (sz. 1677, † 1735) N.-Szombatban és Győrött erkölcsi theológiát, és a bölcsészetben physicát taní-

tott. Említendő műve: *Physica exotica, seu decreta naturae et artis*. Tirn. 1717.

23. *Spangár András* (sz. 1677. † 1744). Főleg mint magyar egyházi szónok működött. Kőszegen és Szathmárban rector volt, utoljára Rosnyón, hol meg is halt. Művei: *Bibliothecae SS. patrum synopsis*. Tirn. 1722. *Concordantias Marianas*, ugyanott. 1721. *Magyar Krónika*. Kassa 1734. ű adott ki először irodalmunk történetét tárgyaló munkát magyarul »Magyar könyvtár« cím alatt, Kassán 1738-ban.¹²⁷⁾

A r h e t o r i c a és h u m a n i t á s (k ö l t é s z e t) t a n f o l y a m á b a n :

Csiba Mihály (sz. 1698, † 1754). Jeles egyházi szónokképen működött Gyöngyösön, Patakon, Ungváron. Házfőnök volt N.-Váradon, N.-Bányán, Szatmáron. Művei: »*Exercitationes poéticas*. Claudiop. 1727«, »*Alloquutioncs oratorias n. ott 1728.*«

Miután a gymnásiumi tanítóság csak néhány évig tartott átmenet volt, melyen minden reá alkalmas rendtagnak keresztül kellett haladnia, mielőtt a felsőbb tanfolyamokban tanáru, vagy egyéb munkakörben alkalmaztatott: ennél fogva a gymnásiumban működésökkel az egyes egyének maradandóbb emléket nem igen hagyhattak. Azt hiszem, a dolog természeténél fogva, legtöbb esetben ugyanazok voltak a jelesebb gymnásiumi tanítók, a kik későbbben mint felsőbb iskolai tanárok tűntek ki.

Végül a kassai collegium s egyetem nevesebb tagjai közül még megemlítendők Sambár Mátyás (sz. 1717, †). Híres vitatkozó, polemicus író és hittérítő. Állítólag mintegy 12 ezeret térített meg a kath. egyházba. Timon Sámuel, ki 1732-ben adta ki: *Cassovia vetus ac nova* munkáját.¹²⁸⁾

JEGYZETEK.

¹⁾ Sturm, classicae epist. 169 (H) »Vidi enim quos scriptores explicant et quas habeant exercitationes et quam rationem in docendo teneant, quae a nostris praeceptis institutisque usque adeo proxime abest, ut a nostris fontibus derivata esse videatur.« Ugyanott mondja tovább: »Non magis nobis et nostrae religioni obfuturi sunt, quam Bembus, Sadoletus, Contarenus, aliique multi docti sane homines minimeque mali viri, (tuorum amici non pauci atque etiam discipuli in nostris visis castris sunt. Ab illis avari non in nos, quos defendevunt, sed in idolatriam, quam nobiscum fortiter oppugnarunt.«

²⁾ class. epist. 168 és 169 (H): Quod neque bonus et pius Joannes Capnion Phorcensis neque disertus atque litteratus Erasmus Roterodamus, neque ante hos duos Alexander Hegius et Rudolphus Agricola a theologis atque monachis obtinere potuerunt, ut bonas litteras, si non colere vellent, at doceri sinerent: hoc isti sua sponte susceperunt et linguas docent et dialectices praecepta tradunt et dicendi rationem, quoad possunt, suis explicant discipulis: qua ratione id assequuntur, ut, quo rariores illae scholae, quas academias vocamus, quam istae sunt, quae in omnes sese urbes insinuant, eo plurimum mortalium gratiam atque favorem comparent. Laetor ego hoc instituto duabus de causis, quarum una est, quod nos iuvant et bonas litteras colunt, quarum nos perstudiosi et percupidissimi sumus..... Altera causa est, quod cogunt nos minus suscipere studium et vigilantiam, ne Uli quam nos diligentiores esse videantur et plures eruditos atque litteratos efficere, quam nos efficiamus.

³⁾ Ling. lat. resolv. ratio 602 (idézve Kückelhahn 157) »Nullum est genus hominum, a quo magis metuendum est, quam Jesuitarum, quoniam haec secta nova est, et sunt homines isti callidi in celandis suis vitiis et occultandis suis insidiis Jam nescio, quis spiritus inveniit Jesuitas, qui studiosi sunt bonarum artium et disciplinarum, qui diligentissimam operam navant dialecticae et Aristotelicis praeceptis, atque ita incumbunt in hoc studium, ut magis sint Aristotelici, quam theologi stb.«

⁴⁾ Valószínűleg ez időből keletkezik az augsburgi praefectusnak Pontannak, Dr. Eberhard Zirngiebl: Studien über das Institut der Gesell. Jesu« művében 106-109. 1., és 23. jegyz.) közlött igen érdekes jelentése a jezsuita iskolákról.

⁵⁾ A Ratio Studiorumnak 1606-iki római hivatalos kiadása és az »Institutum Societatis Jesu« Praegae, 1705. van kezemenél. Ez utóbbi II-ik kötetében szintén bent foglaltatik a Bat. Stud.

⁶⁾ Felhozva Zierngleblnél (Studien über das Institut der Gesellschaft Jesu, Leipzig, 1K70) 120 l. Jézus társaságbeli tagok és tanárok

hozzám írott levelekben szintén ma is változatlanul érvényben állóul nyilváníták a Ratio Studiorumot.

⁷⁾ Birtokomban 1707-iki frankfurti kiadásnak épen a magyar jezsuiták által használt példánya van. Újabb kiadása (Sachinus Paraenesisével együtt) a veronai 1856.

⁸⁾ Latin szövegű kiadása már ritkaság. Németre fordítva megvan a »Der Societät Jesu Lehr- und Erziehungsplan« (1. i. az u. n. landshtnti) nagyobb betűkkel nyomtatott részeiben.

⁹⁾ Inst. S. J. Vol. II. 125 l.

¹⁰⁾ Formula scrib. n. 7 – 13, 20, 26, 27, P.2 sq. Const, s. J. P. TV. c. 17, 7 és L.; P. IX. c. 6. 3.

¹¹⁾ Form, scrib. 2 és 3.

¹²⁾ Const. P. IV. c. 10, 9.

¹³⁾ Rat. Stud. Eegulae rectoris 9.

¹⁴⁾ Eat. Stud. E. Praef. 2.

¹⁵⁾ Eat. Stud. E. Praef. inf. 37.

¹⁶⁾ Eat. Stud. E. Prov. 26.

¹⁷⁾ Cornova: 1. c. p. 94 f.

¹⁸⁾ Zirngiebl, Studien ü. d. Inst. d. Gesell. J. 106-9 L és 26 jegyz.

¹⁹⁾ Rat. Stud. Reg. Prov. 62, 64, az 1606-iki kiadásban 24, 25.

²⁰⁾ Inst. S. J. II. 31. sq.

²¹⁾ Inst. S. J. II. 40.

²²⁾ Eat. Stud. Eeg. Prov. 17.

²³⁾ Const. S. J. P. IV. c 12, 4. »Medicinae et legum stúdium, ut a nostro institute magis remotum, in uni versi tatibus Societatis vel non trae-tabitur, vel saltern ipsa Societas per se id oneris non suscipiet.«

Köszler tartományfőnök 1768. szept. 5-ikéről a magyar Helyt. T.-hoz intézett fölterjesztésében egyik okul hozza fel, hogy a n.-szombati collegium jogi és esetleg orvosi kar fentartásához a turóczi prépostság jövedelméből már azért sem járulhat, s e prépostságot ily célra már azért, sem kaphatta: *mivel rendünk emberei canonaink és institutióink szerint ezen tudományokat sem nem tanulhatják, sem nem taníthatják nyilvánosan.* Orsz. levélt, ad Lad. E. Fase. II. Fund.

²⁴⁾ R. Stud. E. commune. 13.

²⁵⁾ R. St. E. com. 4.

²⁶⁾ R. St. Reg. com. 5.

²⁷⁾ Reg. coram. 6.

²⁸⁾ Reg. c. 9.

²⁹⁾ Reg. Comm. 11.

³⁰⁾ R. St. Eeg. Prov. 6.

³¹⁾ Zirngiebl id. műve 139. 1.

³²⁾ Reg. Prov. 6.

- ³⁵) R. St. Heg. Prof. Script. S. 4.
³⁶) Reg. Prof. Script, 9.
³⁷) R. Prof. Script. 13, 15, 16.
³⁸) Reg. Prof. schol. 1.
³⁹) Reg. Prof. 13. Reg. Provincial, 9.
⁴⁰) Reg. Prof. 5.
⁴¹) Reg. Prof. 6.
⁴²) Const. P. IY. c. 14. 1.
⁴³) Rat. St. Reg. Prof. cas. 2, 3, 4, 5.
⁴⁴) Reg. Prof. 9. §. 2.
⁴⁵) Reg. Prof. 13.
⁴⁶) Reg. Pro vine. 18.
⁴⁷) Reg. Provinc. 16.
⁴⁸) Rat, St. R. Prof. Math. 1.
⁴⁹) Reg. Prof. phil. 1.
⁵⁰) Reg. Prof. phil. 2.
⁵¹) Reg. Prof. phil. 3.
⁵²) R. Prof. phil. 6.
⁵³) R. Prof. phil. 4.
⁵⁴) R. Prof. phil. 11. § 1.
⁵⁵) Reg. Praefect. inf. 8. § 2.
⁵⁶) R. Praef. inf. 8. § 3. 4.
⁵⁷) R. Praef. inf. 8. § 4.
⁵⁸) R. Praef. 8. § 6.
⁵⁹) R. Praef. 8. § 7.
⁶⁰) R. Praef. 8. §. 8.
⁶¹) Reg. comm. Prof. 19, 36. Reg. Praef. 37.
⁶²) Reg. com. inf. 37, Reg. Ehet, 12, E. hum. 7. E. sup. gram.
 Prof. 10, mediae 10, inf. 9.

Juventius: de ratione discendi et doceendi P. II. Cap. II. Art. 1.

- ⁶³) Reg. comm. 19.
⁶⁴) R. comm. 20.
⁶⁵) R. Prof, human. 1.
⁶⁶) Eeg. Prof, rhet, 1.
⁶⁷) R. Prof, rhet, 3.
⁶⁸) E. Prof. rhet. 8.
⁶⁹) Eeg. Academiae 1.
⁷⁰) Juventius id. műve P. II, c. II art. I.
⁷¹) Eeg. comm. Prof. 35.
⁷²) Eeg. Prof, mathem. 2.
⁷³) Eeg. comm- Magist. sup. fac. 17.
⁷⁴) Eat. Stud. Leges praemiorum 1-13.
⁷⁵) Eozsnyói rendház évkönyvei a bpesti egyetemi könyvtárban,
⁷⁶) Inst. S. J. I. 252. § 5.
⁷⁷) Fraknói: Hazai s külf. isk. 4 1.

78) A magyarországi társházaik s intézeteik számára vonatkozó adatokat legnagyobbbrészt dr. Hajnald bíbornok érsek ő eminentiája kegyességének köszönhetem.

A kalocsai érseki könyvtárban őriztetik Katona Istvánnak a történetirónak ily című kézírata: »*Status litter arum in Hungaria apologetice et topographike repraesentatiis.*« Ebben a gymnásiumokkal összekötött; collegiumok s residentiák keletkezését, alapítását, és számát illetőleg, a következő adatok foglaltatnak, melyek némelyikénél azonban úgy látom, az évszám (p. o. a kassai s a pataki) és az alapítás följegyzése téves:

<i>Melyik ház ?</i>	<i>Mikor, ki által alapított ?</i>
Bazini	1753. Polentári Fer. n.-váradí kanonok által.
Besztercebányai	1645. ?
Brassói	1694. gr. Apor Istv.
Budai	1687. Széchenyi György esztergomi érsek által.
Egri	1689. Széchenyi György esztergomi érsek által.
Eperjesi	1673. Matyasovszky László nyitrai püsp.
Gyöngyösi	1633. Pipér János és Lósy Imre esztergomi érsek.
Győri	1626. Dallos Miklós győri püspök.
Esztergomi	1687. Széchenyi György eszterg. érsek.
Gyulafejevári	1698. Gr. Apor Istv.
Kassai	1647. Alapító Báthory Zsófia.
Kolozsvári	1581. Báthory István.
Komáromi	1625. Althan grófi család.
Kőszegi	1684. Széchenyi György eszterg. érsek.
Marosvásárhelyi	1705. Erdély nagyjai.

Nagybányai	Matyasovszky László nyitrai püsp.
Lőcsei	Gymn. Szelepcsényi Gy. esztergomi érsek. Convictus 1694. Széchenyi György esztergomi érsek.
Pécsi	1694. Széchenyi György eszterg. érsek.
Pozsonyi	1628. Pázmány Péter esztergomi érsek.
Rozsnyói	1659. Lippay György esztergomi érsek.
Selmeczi	Szelepcsényi György esztergomi érsek.
Soproni	1636. Draskovich György győri püspök.
Szebeni	1699. Gr. Apor István.
Sárospataki	1641. Báthory Zsófia. (talán 1661 ?)
Székesfehérvári	Amade grófok.
Szentmiklósi	Okolicsányi János nyitrai püspök.
Szepesi	Pázmány Péter eszterg. érsek.
Szakolezai	Szelepcsényi György.
Szatmári	1634. Pázmány Péter eszterg. érsek.
N.-Szombati	1561. Oláh Miklós esztergomi érsek.
Temesvári	1718. VI. Károly cs.
Trencsényi	1652. Lippay György esztergomi érsek.
Túróczi	1586. A császár.
Udvarhelyi	?
Nagy-Várad	? Báthory István.
Ungvári	1613. gr. Drugeth György.
Zsolnai	Szelepcsényi György.

⁷⁹⁾ Barkóczy primásnál halála után 1766-ban találtak egy táblás kimutatást az ő »Studiorum protectorsága« idején (1762-5) létezett tanintézetekről, mely az orsz. levélt. H. T. oszt. ^{94/1766} iratoknál van. A budai és győri akadémiákra onnét vettem ezen, úgy látszik, magok az illető collegiumok által szolgáltatott adatokat.

Megjegyzem, hogy a győri collegiumot Katona szerint 1626-ban Dallos győri püspök alapította. A Barkóczy-féle kimutatás szerint pedig 1-ör Ferdinánd császár 1637. és 1638-ban, azután Széchenyi György még mint veszprémi püspök, s titánná Gorub Fer. győri püspök.

⁸⁰⁾ Orsz. levélt, ad Lad. E. Fase. 11. Fund. Köszler provinciális nyilatkozata a H. Tanács kérdéseire. »A turóczy prépostságot – mondja – 1586-ban gymnásium állítására kapták *»quod tum temporis in IFungar/it nullum erat, et in quo non omnes omnino artes, sed Jiumaniores dimitaxat doceventur, et ad summum ex sever iorilms tantum, quantum juvcnibus ad sacei'dotium aspirantibus est necesse.«*

Ehhez – úgymond – nem kell annyi tanár, mint az egyetemeken szokás, hanem elég 2'3, mint ma is látható Váradon, Veszprémben, Kalocsán, és ezelőtt lehetett látni az egri, győri, vácsi és egyéb gymnásiumokon, melyeken 2 – 3 Professor a papságra aspiráló ifjakat is elkészíté.«

⁸¹⁾ Kovachich: Merkur v. Ungarn 1787-ik évf. 6 füzet. III. Anhang. 45. 1. Hogy a tanárságra készülők ezen úgy nevezett repetitioi mind Szakolczán mind Győrött gyakorlatban voltak, mutatják a társulat tagjainak jegyzékei. Az 1738-1763 időközből némi kereséssel kisedett 21 egyént nevezhetek a ki Szakolczán és 16-ot a ki Győrött repetált. Ezek egy-két ki vétellel előbb a bölcsészeti tanfolyamot is elvégezték. Némelyek Bécsben is voltak repetition.

⁸²⁾ Lásd 80-ik jegyzetet.

⁸³⁾ Orsz. levélt. H. T. oszt. ad ^{84/1766}. A pálosok pápai gynmasiumát gr. Csáky László által a 17-ik század elején állítottnak mondja. Később, úgy látszik, a ref. collegium elfoglalása (1753.) után gr. Eszterháziak dotálták, s emelték a retorikáig. A pálosok segniai gymnásiumát 1725. III. Károly alapította.

⁸⁴⁾ Instructio privata seu Typus. 26 és 27 1.

⁸⁵⁾ »Ordnung und Einrichtung der Schulen« cím alatt. Szövege III. Károly rendeleteinek a budapesti egyetem könyvtárában levő gyűjteményében is megvan.

⁸⁶⁾ Az Ausztriában volt jezsuita gymnásiumok akkori állapotáról, bajairól, és az ellenök emelt panaszokra vonatkozólag sok adat van fölhozva Dr. Job. Kelle: »Die Jesuiten-Gymnásien in Österreich,« (1873, és azután München, 1876) című művében, különösen a »Codex der Wiener Hofbibliothek«-ből. Egyébiránt a tényállás lényege magából az idézett csász. pátensből is kitűnik.

⁸⁷⁾ Orsz. levélt, ad Nr. ^{94/1766} Helyt. oszt.

»Altiores scholas tradi methodo a modo rognante Mite, suprrinrihus annis praescripta, Humanioribus scholae autem juxta Typum a divo Oarolo aprobatum« vagy »sub Carolo VI. elaboration.«

⁸⁸⁾ N.-Szomb. coll. évkönyv bpti. egyet, könyvtárban.

⁸⁹⁾ Mészáros Fer.: A magyarországi kath. gimnásiumok története. Budán, 1855.

⁹⁰⁾ A Pozsonyban 1635. máj. 12-ikén kelt alapító levél közölve 'vau több helyen, p. o. Fejér György: Hist. Universitatis Hung, literaria. Pocumenta 15 1. Török János: Magyarország primásai II. r. 140 –142. Egyetemi okmánytár a vall. és közokt. miniszter előterjesztéséhez Budán 1869. 11. 12. 1. Eredeti példánya 1863. óta az egyetem levéltárában őriztetik.

⁹¹⁾ Fraknoi: Pázmány Péter III. 162 1.

⁹²⁾ A kir. megerősítő eredetije szintén az egyetem levéltárában őriztetik. Közölve vau Fejérnél id. m. Docum. VI. 1-22. Török János id. m. II. 143-146. Egyet, okmánytár 12 – 15.

^{TM)} Kazy: Hist. Universit, 135 – 136 1.

⁹³⁾ Pauler Tivadar: A budapesti kir. egyet, története (1880) 17 .1.

⁹⁴⁾ Pauler Tiv. id. m. 10–11.

⁹⁵⁾ Kazy: Hist. Universitatis 149-150. Miként Kazy is itt előadja, Tököliék a miatt üzték el a jezsuitákat, mert az országra jött nyomorgatásoknak, a protestánsok üldözéseinek, és gályarabságra küldésének fő-szerzőiül tartották őket.

⁹⁷⁾ Pauler: id. m. 11 éri 14 1.

⁹⁸⁾ Többször idézett nyilatkozatában. Orsz. levélt. H. T. oszt. 196 és őrig. ref. 456. 1768. ad Lad. E. Fase. II. Fund.

⁹⁹⁾ Kazy, Hist. univ. 136.

¹⁰⁰⁾ u. ott,

¹⁰¹⁾ »DonrusViennensis per me emptae pretium deputo ad stadium Juridicum in Academia Tirnauiensis erigendum.« Az alapító levélben és orsz. levélt, ad Nro. 1/1760. Helyt. oszt. Synoptica deductio actorum in facto l'undationis studii Juridici et administratione in ejusdem.

¹⁰²⁾ Szegedynek és Pongrácznak ez egyezségeet tartalmazó alapító levélök közölve van Fejérnél. Hist. univ. 22 1.

¹⁰³⁾ Orsz. lev. Helyt, oszt, ad ⁶⁰⁴/₁₇₆₀. Acta Juridici studii: »Sub bibliotheca v. Capituli incipit dictari« mondja ez irat,

¹⁰⁴⁾ Orsz. levélt. 84 ex oct. 1760 kir. resol. 7. pontja.

¹⁰⁵⁾ Orsz. levélt. Helyt. oszt, ad, ⁶⁰⁴/₁₇₆₀. Acta Jur. studii. Ennél a tanároknak egy évről évre vezetett jegyzékében.

¹⁰⁶⁾ Joan. Zelenay iuris patrii professoris: Informatio de progressa studii juridici 29. Apr. 1766. Kovachich Merkur II. évf. 32–34 1. Továbbá orsz. levélt, Helyt. oszt, ad Nro. ¹⁹⁶/₁₇₆₈. Zelenay és Nyitrai tanárok jelentése az esztergomi káptalanhoz 1767-ből. Az 5. pontban mondják: »Cur-sus juris patrii sub prioribus Professoribus Annis 12 et 15 durare solitus, modo ad praescriptum Ideae Anni 1760 absolutur intra biennium. Azon-

ban, mint láthatjuk, igen ritkán, és csak a későbbi időkben volt egy tanár 15 évig a tanszékében.

¹⁰⁷⁾ Orsz. levélt. Helyt. oszt. ⁷¹/₁₇₆₀ fölterjesztésénél a bizottság jegyzőkönyve.

¹⁰⁸⁾ Orsz. levélt. Helyt. oszt. ad ^{co}VITCO· Acta Jur. Studii-ben egy jegyzéke a tanároknak 1760-ig, melyből ez adatokat is vettem. Az »Acta juridici studii« a Székely Miklósféle ügyiratok között van, s alkalmasint se.t *Libro ratlonum facultatis*« szedetett ki, meglehet maga, Székely által. Adatait megbizhatókul tartom, mert még eddig egyéb különféle hivatalos és vizsgálati iratokban csak megerősítéseket találtam.

¹⁰⁹⁾ Acta Juridici studii.

¹¹⁰⁾ Lásd a Commissio Piarum fund. 1760. jan. 15-iki ülésének jegyzőkönyvében az esztergomi káptalan feleleteit a kérdő pontokra. Orsz. lev. ⁷¹/₁₇₆₀.

¹¹¹⁾ Acta jurid. studii. Kazy (Hist. univ. Tira. 116 1.) 1737-ben írja: »Is qui jus Pontificium explanat, altérais annis facultatis hujusDecanum agit.«

¹¹²⁾ Az erre vonatkozó adatok Zelenay és Nyitray tanárok főlebb már (106 sz. a. jegyzet) idézett jelentésein kívül főleg a káptalan nyilatkozataiban található. Nevezetesen a helytartó tanács 1760. jan. 17-iki ülésében, tanulmányi bizottságának javaslatára, Székely Miklós elmozdított tanár ügyének tárgyalása alkalmával szükségesnek látja az egész jogi kart rendezni. Mielőtt ehhez fogna, felhívja az esztergomi káptalant: terjessen föl kimutatásokat különösen arról, hogy micsoda norma és methodus szerint tanítatnak a jogi tudományok? Micsoda instructioikat követnek a tanárok és tanulók? évenként hányszor tartatnak vitaközások, kiknek hány órán adatnak elő az egyes jogi tudományok stb. (orsz. levélt. ⁶⁰⁴/₁₇₆₀. A tanulmányi bizottság jun. 15-iki jegyzőkönyve, és a helyt. tan. jan. 17-iki fölterjeszt.) E kérdésekre a káptalan feleletei láthatók orsz. levélt. ⁶⁰⁴/₁₇₆₀ helyt. oszt. a commissio piar. Fund. juh 14-iki jegyzőkönyvében, és a mellett külön is. Ezenfelül egyes vonatkozások fordulnak elő orsz. lev. 187. és 188. 1760-iki cancell. fölterjesztésekben.

¹¹³⁾ Pauler Tivad. Budap. egyet. tört. 25 1.

¹¹⁴⁾ Barkóczy 1764. máj. 30-iki szabályrend. 1-ső pontja. Orsz. levélt. ¹⁹⁶/₁₇₆₈. ügyiratnál helyt. oszt.

¹¹⁵⁾ Orsz. levélt. ⁹⁴/₁₇₆₆. helyt. t. fölterj. febr. 4-ről.

¹¹⁶⁾ Pauler Tiv. id. m. 25 1.

¹¹⁷⁾ Acta jur. stud, összevetve a jogi kar alapját, jövedelmeit és kiadásait illető s az 1763-1767 évekről fölterjesztett kimutatásokkal. Orsz. levélt, helyt. oszt. ¹⁹⁶/₁₇₆₈. ügyirat melléklete.

Nevezetesen a római és a hazai jog első tanárának egyenkint 400 frt, a hazai jog második tanárának 300 frt, egyházjog tanításáért a jezsuita collegiumnak 300 frt, szt. Ivó ünnepére évi 20-30 frt, pedellusnak 8 frt = 1438 frt.

Az 1760-iki reform után, miután a római jog tanára 800 frtot, a hazai jog mindegyik tanára 500 frtot kapott, tett az évi összes kiadás 2138 forintot.

¹¹⁸⁾ Kisdy-alapítványát megerősítő királyi levél mondja:.....
quod et idem Card. Pázmány summe moliebatur, nee tarnen consequi potuit, sed morte pia praeventus, iam noniinato Benedict o Kisdi, Episcopo agriensi, spartam haue exornandam reliquit.«

¹¹⁹⁾ E királyi megerősítő levél, úgynevezett arany bulla eredetije az országos levéltárban őriztetik (Kincstári oszt. Jezsuit. irom. Kassai coll. Fasc. t., Nr. 1. Violaszín bársonyba van kötve, s rajta a nagy függő arany pecsét). Benne egész szövegében föl van véve Kisdi alapító levele is. Az arany bulla szövege másolatokról nyomtatva is megjelent: »A magy. kir. jogakadémiák és joglyceamok tört. Hivatalos adatok alapján. Kulim lenyomat a Budap. Közlönyből, Pest, 1873. 160 s köv. lapjain.

¹²⁰⁾ A kassai jezsuita collegiumnak a budap. egyet, könyvtárában őrzött »Annuae«-jából vettem a létszámra s építkezésre vonatkozó adatokat. Az új épület alapköve 1738. ápril 18-ikán tétetett le.

¹²¹⁾ 1735-ben Kovács Katalin, 1741-ben Schieszler Samu, 1743-ban Bornemisza Kata. 1760-ban gr. Szapári Pál özvegye sz. Károlyi grófnő tettek alapítványokat. Külön az egyes összegeket nem ismerem. L. a premontr. r. k. rend kassai főgynmasiumának 1874/5-ről kiadott tudositványában Károly Gy. Hugó által az intézetnek gonddal irt történetét (23. 1.) melyből itt több adatot is vettem.

¹²²⁾ Károly Sándor önéletírása. 11-13 l.

¹²³⁾ Károly Gy. Hugó id. m. 23 l.

¹²⁴⁾ Lásd a kir. megerősítőt és Károly Gy. H. id. m. 22 l.

¹²⁵⁾ Kir. kinevezés eredetije orsz. levélt. Kincst. oszt. Coll. Cassov. Fasc. 2 Nro. 16.

¹²⁶⁾ Ezekhez az adatokat nagyobb részt Katona István Hist. Kritik, ord. XXXVIII. 845-898 l. és Pauler Tivad. Budap. egyet, történetéből vettem.

¹²⁷⁾ Károly Gy. H. id. műve. 24. 1. Katona ezt nem említi.

¹²⁸⁾ Károly Gy. H. id. m. 24. 1.

IV.

AZ ÁLLAMHATALOM INTÉZKEDÉSEI 1740-IG.

1.

A törvényhozásnak a közoktatásra vonatkozó tevékenysége.

Törvénytárunk tanúsága szerint, a magyar törvényhozás a közoktatás érdekében legelőször az 1548. és 1550-iki országgyűléseken intézkedett,

Főlebb előadtuk, hogy a XVI-ik század elején, éjjen a reformatio hazánkba hatolásának kezdetén, a katolikus alapságnál a tanultság mily alantós fokra szállott, s a városok által főtartott néhány tanintézetten kívül főállott különben sem sok iskola meglehetősen elhanyagolt állapotban volt. Azt is láttuk, hogy a humanismussal szövetkezett egyházi reformatio épen a közoktatás terén mily rendkívül élénk mozgalmat és lendületet idézett elő, mely az ország rendéinek figyelmét is ez ügyre irányozta,

így keletkeztek az 1548-ik országgyűlés VI., VII. és XII-ik törvényczikkei.

A hatodik czikkben a vallás régi módjának érdekében kívánván, hogy a püspöki helyek, prépostságok, apátságok tudományal ékeskedő férfiakkal töltsenek be, egyszersmind rendelik (4. §.), hogy »ugyanezen főpapok tehetségükhöz képest iskolákat állítsanak, melyekben a jó tudományok és igaz vallás taníttassanak, hogy ekkép a rossz hittanok napról napra inkább eltöröltessenek, a régi vallás ismét fölnevekedjék és a jó egyházi szónokok az országban elterjesztessenek.«

A hetedik czikk a királyt fölkéri, »hogy a jámbor és tudós férfiaknak az országban könnyebben elterjedése érdeké-

ből, méltóztassék a gymnásiumokban tanulókról akkép gondoskodni, hogy tanulásukat folytathassák és bevégezthessék.«

Vége a nevezetes XII-ik törvénycikk rendeli, hogy:

»Az elpusztult zárdáknak, kolostoroknak és káptalanoknak javai és jövedelmei (kivéven Bélavár és tartozmányai, melyeket a királyi Felség, míg neki tetszik, a vár fentartására ideiglenesen Tahi Ferencznek engedett át) fordíttassanak tudós lelkészeknek és Isten ígését őszintén hirdetőknak eltartására. kik a népet az orthodox régi igaz katolika hitben megtartani és az attól ezen országban eltérteket ahhoz visszavezetni igyekezzenek; *továbbá fordíttassanak külön iskoláknak állítására s felszerelésére s azok tudós és jámbor mestereinek eltartására;* és végre jó reményű alkalmas ifjaknak a tanulásban előmenetelökre és segítségökre, hogy ezen módokon jó és tudós férfiak tápláltassanak és gyámolítottassanak.«

Hogy ezen rendeletek helyesen végrehajttassanak, és az említett jövedelmek a mondott célokra híven fordíttassanak; mindegyik főpap tartozzék megyéjében erről gondoskodni, és a mennyiben szükséges lenne, ezen eljárásról ő Felségének számot adni.«

Úgy látszik, e törvény intézkedéseinek pontos végrehajtásával nem voltak megelégedve az ország rendéi, és már két év múlva az 1550: XIX-ik törvény cikkben sürgetőleg s még határozottabban megújították azokat. Még pedig, míg az 1548-iki XII-iki törvényben csupán elpusztult zárdák és káptalanok javairól van szó, s ezek jövedelmeinek felhasználásánál az iskolák állítása csak egyik célul említetik, az eljárás még inkább a főpapokra látszik bízati: addig az 1550: XIX-ik törvény cikkben egyenesen a király kéretik fel, hogy:

»méltóztassék az elpusztult egyházak (*ecclesiarum*), káptalanok és konventek javait és jövedelmeit iskolák állítására s tudós férfiak eltartására haladék nélkül és mindenütt fordíttatni a tétovázókat királyi tekintélyével kényszeríteni, hogy így az országba hozott tudós férfiak és a felállított iskolák által a hajdani vallás és isteni tisztelet minél gyorsabban feléledjen, a mint ennek eszközését ő Felsege kegyelmesen ajánlottai is.«

Egész a legújabb korig e két törvény alapján tették a

királyok a közoktatás emelésére legjelentékenyebb intézkedéseiknek nagyobb részét.

E törvények értelmében adományozták a halálozás által megüresedett turóczi prépostságot Rudolf (1586) és ismét II. Ferdinánd (1621) királyok¹⁾ a jezsuita rendnek iskolák ellátására, Úgy látszik, magok a jezsuiták is igyekeztek e törvények erejével szerezni meg egyházi javadalmakat. így nyerték p. o. a mislyei és bozónyi prépostságokat, a lébeki, savniki apátságokat s egyebeket. A múlt században is Mária Terézia a köznevelés érdekében létesített nevezetesebb alapításainak nagyobb részét a két törvényre hivatkozással tette. Így adományozta 1762-ben a bécsi Teréziánumnak magyar ifjak nevelésére a báttaszéki apátságot, – 1769-ben a nagyszombati egyetemnek az akkor felállított orvosi kar alapjául a földvári apátságot.²⁾ Az ezer hétszáz hatvanas években e törvények értelmében tervezetett a kapornaki apátság javadalmaiból Zala vármegyében egy gimnázium felállítása.³⁾ 1769-ben a jezsuiták nagyszombati collegiuma vonakodása daczára köteleztetett az 1548: XII-ik és 1550: XIX-ik törvénycikkek alapján és így közoktatási célra nyert turóczi prépostság jövedelméből évi tízezer forinttal járulni az újból szervezett egyetemnek s a jogi karnak is fentartásához.⁴⁾ Yégre ezen törvényekre hivatkozással alakította Mária Terézia a feloszlatott jezsuitarend javadalmainak egy részéből a királyi egyetem vagyonát, másik részéből a tanulmányi közalapot (publicum totius rei literariae aerarium, seu studiorum fundum).⁵⁾ Általában Mária Terézia kormánya úgy tekintette az 1548: XII-ik és 1550: XIX-ik törvény cikkeket, hogy ezek értelmében és alapján lassanként az efféle és üresedésbejövő egyházi javadalmak az államkincstár újabb terheltetése nélkül iskolák és árvaházak állítására fordíthatók.⁶⁾ Maga a királyné is, ha a közoktatás emelésére valamely általa üdvösnek tartott terv vagy kezdemény került elé, de melynek kiviteléhez hiányzott a kellő anyagi alap, kész volt azzal a vigasztalással rendelni el a fogantatást, hogy majd egy közelebb megüresedendő apátság-adományozásával elő lehet teremteni, a mi még szükséges.*)

*) Így p. o. a. midőn a gr. Eszterházy Ferencz kancellár 1763-ban indítványozta egy »közgazdasági collegium« (collegium oeconomicum)

Az oktatásügyben való állami intézkedésre és felügyeletre a másik törvényes alapot az 1712-1715-iki és 1722 23-ki országgyűlések adták.

I. József halála után III. Károly, mihamig Bécsbe érkezett, néhány nap múlva (1712. február 2.) koronázó országgyűlést hívott össze Pozsonyba azon év ápril 3-ikára. Azonban a vizek kiáradása és a járhatatlan utak miatt a követek oly lassan gyülekeztek össze, hogy az országos alakuló ülések is csak ápril 20-ika után kezdődhettek.

A korábban megjelentek érezvén a nemzetnek a hosszan tartott török és belháborúk következtében elmaradását, kimerültségét, látván az ország területének szétszakadozottságát, a közállapotok ziláltságát: magok közül egy bizottságot alakítottak, hogy az addig is, míg a rendek teljesebb számmal megérkeznek, készítsen valamely tervet az ország ügyeinek jó karba állítására. E bizottság néhány nap alatt elkészült fi pontból álló tervezetével.

Javaslatában első sorban kívánja Erdélynek, s az idők folytán elszakított vármegyéknek és a tengerpartnak az országba, visszakezlezését (1. p.). Továbbá az elszegényedett lakosság adójának mérséklését (2. p.); a háborúk és dögmirigy által elpusztított vidékeknek telepítésekkel minél előbb benépesítését (3.); az anyagi jólét helyreállítására a kereskedelem emelését és a kivitel felszabadítását (4.). A hatodik pontban a, nagyfontosságú reformoknak egész seregét foglalja össze, u. m. a hadsereg, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás és közigazdaság ügyeinek czélszerű rendezését kívánja, különösen súlyt fektetvén egy felében honfiakból, felében külföldiekből alakítandó állandó hadsereg szervezésére. Az ötödik pont szükségesnek mondja *valamely tudományos főiskolának, vagy legalább akadémiának felállítását.*

főállítását, s e célra 20,000 frtot, szenci kastélyát és kertjét ajánlotta fel: a királyné a fölterjesztésre sajátkezüleg írt elhatározásában nagy elismeréssel fogadja az indítványt és ajánlatot s mondja: »Dem Königreich kann es nicht schwer fallen, zu dieser gemeinnützlichen Ansicht den noch abgängigen Eundum künftig aufzufinden, *und mag allenfalls hierzu der Ueuus.t einer vacant werdenden Ahtey weiterhin gewidmet werden.*« (Graz, levélt. 200: 1763. Cancell. orig. ref.

Azonban az ötödik pontban foglalt indítvány csak anynyiban érdekes, a mennyiben mutatja, hogy az ország rendéi között legalább némelyek már kezdték érezni, hogy a közviszonyok rendezésénél az ifjúság jobb kiképzése érdekéből is kellene az országnak valamit tennie. Egyébiránt a koronázás után az országgyűlés tanácskozásai a reformokat illetőleg a királyi propositiók alapján folytattak, és az említett bizottság javas-tának pontjai, a mennyiben a királyi propositiókban is nem foglaltak, úgy látszik, szóba sem jöttek, noha a pestis miatt félbenszakadt országgyűlésnek 1715. június havában történt befejeztekor III. Károly király 136 törvényczikket szentesített. A rendek elméjét egyéb nagy kérdések teljesen elfoglalták. Ilyenek voltak a királyság nőágon örökösödésének kérdése, a szatmári egyezség törvénynyel megerősítése, az amnestia ügye, a felségsértés, hűtlenség, s új szerzeményi bizottmány iránt alkotandó törvények, a fiscus örökösödési jogának szabályo-zása, az állandó hadsereg megalapítása, az adók ügye, és a vallásügyi viták.

Ez országgyűlésen bár a követek táblája legalább is feles számmal olyanokból állott, kik Rákóczy fölkelésében résztvettek, vagy legalább hozzá szítottak, de nagyobb részök meg volt félemlítve, és a forradalom legyőzésével uralomra jutott párt nagy erővel kezdé meg úgy politikai, mint vallás-ügyi tekintetben a visszahatást. Ezek ellenállása miatt nem sikerült gr. Károlyi Sándornak és a hatalmas gr. Pálffy János tábornagynak a szatmári egyezséget úgy igtattatni törvénybe, miként egykor a bécsi és linczi békék beczi kelyeztettek. Még a generális amnestiát némi megszorításokkal is alig bírták a fölkelésben résztvett honfitársaik számára keresztül vinni.

Vallási és iskolai ügyeket illetőleg a szatmári egyezség a protestánsoknak egész általánosságban csak azt biztosította, hogy a törvényekben számukra meghagyott szabadságukban meg fognak hagyatni, és sérelmeik orvoslásáért fordulhatnak a fejedelemhez és az országgyűléshez. Ámde egyik legnagyobb sérelmöknek tekintették az 1681-iki soproni és 1687-iki pozsonyi azon törvényeket, melyek a békekötésekben biztosított vallásszabadságot lényegesen megszorítják, azt magán gyakorlatnak értelmezvén, és a nyilvános vallásgyakorlatot s iskola-

tartást csak a soproni törvényben kijelölt (articularis) helyekre korlátozván. A protestánsok 1712-ben folyamodtak a királyhoz, s követek által az országgyűléshez is, különösen a zavaros szerkezeténél fogva többféleképp magyarázható 1681. 20. t.-cz. oly megváltoztatásáért, hogy a bécsi és linczi békekötések értelmében bevett vallásuk szabadgyakorlata az országban mindenütt megengedtesék, a földes urak jogai méltányos korlátok közé szoríttassanak, s a vallás ügyében kiküldött biztosok visszaélései megszüntetessenek.⁶⁾

Ez időben az utrechti béke megkötése előtt a protestáns külhatalmak támogatásában is bíztak. Anglia, Holland, és Poroszország tettek is lépéseket a bécsi udvarnál a magyar protestánsok szabadságának az 1647. 47 t.-cz. (linczi béke) alapjára visszahelyezése iránt; s megnyugtatójukra nézve ígéretet is nyertek.

Az országgyűlésen azonban kezdetben meg sem akarták hallgatni a protestáns rendek felszólalásait. *) Úgy, hogy o miatt egy küldöttség által panaszt emeltek a királynál, ki néhány nap múlva a kancellár által tudtukra adta, hogy »a statusoknak meg fogja hagyni in generali egymás meghallgatását és a fenyegetés nélkül való türelmet.«⁷⁾ Mindamellert a vallásügy rendezését illető minden törekvésök az országgyűlés félbeszakítása előtt eredménytelen maradt, s maga Károly király is 1712. jul. 11-iki leiratában csak arról biztosítja őket, hogy a soproni és pozsonyi törvények pontosan meg fognak tar-

*) Mindjárt a miatt nagy zúdulás lón, hogy Ráday Pál az cvangelicus status nevében kért meghallgatást. »Az egész clerus táblája felettébb való nagy ferverral megzendüle ... és hallattak a zajban negatur, negatur esse statum evangelicum, non datur status quintus« stb. Lányi Pál. kézírata »Acta Diaetalia« (Nemz. Múzeumban) 1712. máj. 20-iki följegyz. Ez azért érdekes, mert itt már nyilvánul a később, a 30-ik t.-czikkben föl is vett azon nézet, hogy a protestánsok míg ezelőtt, mint status evangelicus, ev. rendek, testületképen szerepelnek, itt csupán magánegyéneki akarják őket elismerni. E nézet érvényre jutásával mondja ez értelemben az 1715: 30 t.-cz. 2 §., hogy a ki »az ágost. és helv. hitv. *magánosok* közül vallási ügyére nézve magát sértve érezné, *nem közösen*, hanem *magán, neve alatt*, orvoslásért egyedül a királyhoz folyamodhatik. Tehát többé mint testület, folyamodásokkal sem léphetnek föl.

tatni, s a mennyiben megsértettek volna, a kiküldendő biztosok által helyre fognak állíttatni.

Az 1714-ben folytatólag megnyílt országgyűlésen ismét megújultak a vallási viták. A primás és a többi kath. püspökök szintén folyamodtak a királyhoz, panaszolván, hogy a protestánsok oly helyeken is gyakorolják vallásukat, *tartanak iskolákat és tanítókat*, melyek az 1681-iki törvényekben nincsenek megnevezve; a protestáns nemesek majdnem mindenütt tartanak udvaraikban isteni tiszteletet, melyre a szomszéd helységek lakosságát is csoportosan beeresztik stb.; – továbbá *hogy iskoláikat még bölcsészeti és hittani osztályokkal is szaporítják*, a kath. egyházak alapítványait erőszakosan elfoglalják; papjaik a megengedett helyeken is számosabbak mint lenniök kellene, kik azután ál-öltözetben a szomszéd falukat is bejárják, ott papi teendőket végeznek, s ez által a kath. lelkészek jövedelmeit csorbítják, menyekzőket nagybőjti időben is tartanak stb. A király e panaszok következtében 1714. ápr. 28-ikán kiadott rendeletében meghagyja a protestánsoknak, hogy »ezen és hasonló kihágásoktól« ezentúl óvakodjanak, magokat mindenben az 1681, és 1687. törvényekhez, s azok alapján kiadott királyi rendeletekhez tartásák . . . tanítóik, paedagogusaik, iskolamestereik (ludi magistri) és felsőbb iskoláik a mely helyeken az utolsó fölkelés előtt nem voltak ott azokat most se merjék tovább tartani, s a hol mégis vannak, azonnal bocsásásák el; a nem articularis helyeken levő alapokat, alapítványokat, és jövedelmeket a kath. plébánusoknak és rectoroknak adják át stb. Végre szigorú büntetésekkel fenyegetve parancsolja, hogy e rendeletről semmi tekintetben ne merjenek eltérni, hanem ha még kívánni valójok volna, várják be az ez ügyben országgyűlésileg kiküldendő bizottságot.⁸⁾

Az országgyűlésen, e rendelet daczára, a vallásügyi kérdések ismét és ismét nagy hévvel hozattak szönyegre. A protestánsok részéről különösen Okolicsányi Pál, Szirmay Miklós (ágost. evangelicusok) és Ráday Pál s Vay László reformátusok léptek föl nagy erélylyel. Mindkét fél több ízben s még akkor is intézett a királyhoz föliratot, midőn az országgyűlési határozatok már törvényekké szentesítés végett föl voltak terjesztve. A vita eredménye az 1715:30-iki törvénycikk lön.

E törvénycikk szerint »a vallásügyére vonatkozó 1681. és 1687-iki törvényeket ő Felsége, eddig kifejtett valódi értelmükben még fűntartandóknak ítélvén, azokat megújítva megerősíti. És a mennyiben még nem foganatosítottak, vagy időközben bármely részről megsértettek volna, törvénynyel kirendelt országos bizottság által vizsgáltassanak meg, és e bizottság jelentése ő Felségéhez fölterjesztetvén, annak előleges jóváhagyásával egy említettessenek ki, és minden a törvények szerint s azok valódi értelmében foganatosíttassék. Ha valaki a protestánsok közül ezután is, vagy a bizottság határozataival sértve érezné magát, orvoslásért nem közösen, hanem magán neve alatt és egyedül a királyhoz folyamodjék.«Végre ugyanezen törvényben a kirendelt országos bizottság tagjai is megnevezetnek. A király a maga részéről négyet nevezett ki, u. m. Koháry István országbíró, gr. Csáky Zsigmond tárnokmestert, gr. Erdődy Sándor kamarai elnököt, és b. Horváth Simoncsics János személynököt. A rendek magok közül húszat választottak, közöttük 6-8 protestánst.

Ez lett az úgynevezett »*pesti commissio*«, mely mint látandjuk, másfél évtizeden keresztül nyúlt munkálkodását Pesten kezdé meg, s Pozsonyban végezé be 1730-ban. Ennek munkálataira adta ki III. Károly 1731-ben nevezetes egyházi szabályrendeletét, (*Carolina resolutio*) és állapította meg az iskolaügyekre nézve azon alapszabályt, mely a kormány intézkedéseiben egész Mária Terézia uralkodásának végéig mérvadóul szolgált, és a mely a protestáns tanintézetekre oly sújtólag nehezedett, arra alapítatván azok nagyobb részénél a tanfolyamnak a grammatikáig leszállítása, több helyen pedig egészen megszüntetése.

A tanügyet illetőleg másik, következeiseiben igen jelentékeny határozata az 1712/15-iki országgyűlésnek az, melyből az alapítványok és tanintézetek fölött gyakorlandó állami, illetőleg királyi felügyeletről legelsőbben intézkedő 1715. 74-ik törvénycikk keletkezett.

Nevezetesen a bozói vár és uradalom fölött viszály támadt a Nagyszombatban levő Szelepcsényi seminárium és a nagyszombati jezsuita collegium között. A rendek az általok alkotott törvényjavaslatok 71-ik cikkében, e per elbírálását

a primásra, és a király jóváhagyásával maga mellé veendő törvénytudókból álló küldöttségre kívánták bízni.

Egyszersmind ez alkalommal gondoskodni óhajtottak általában az e nemű alapítványoknak jövőre való ellenőrzéséről is. Ezért a cikk második bekezdéséül intézkedést határoztak, hogy: » . . . egyébiránt az alapítók hivatalbeli utódainak és a megyés püspököknek szabadságukban állami, úgy az országban, mint azon kívül alapított semináriumokra és convictusokra akár személyesen, akár kiküldötteik által felügyelni, számadásaikat megvizsgálni, s vigyázni, hogy az alapítvány föltételeinek pontosan elég legyen téve. Ha valami hiányt vagy szabálytalanságot vennének észre, azt az országban saját hatalmukkal igazítsák meg, az országon kívül pedig az illetékes akár egyházi akár világi hatóságnál eszközölgék a hibák kijavítását. Valamint ő királyi Felsége magának is fentartja, hogy ugyanezt, legfőbb hatalmánál fogva, a hol és a mikor neki tetszik, akár biztosai által eszközöltesse.⁹⁾

Ezen országgyűlési határozatban tulajdonképen csak a főpapok által alapított semináriumokról és convictusokról van szó, és az azokra való felügyelet, sőt szabálytalanságok esetén az intézkedés az alapítók hivatali utódára s a megyés püspökökre bízatik, egyszersmind föntartván a királynak is a jog, hogy részéről szintén gyakoroltathassa az ellenőrzést.

Azonban III. Károly bármily buzgósággal viseltetett egyháza iránt, de nem kevésbé volt féltékeny királyi hatalmának teljességére, s az államhatalom jogkörére. E mellett a XVIII-ik század elején vagyunk. És Bécsben is épen III. Károly kormányzata kezdi gondjait kiterjeszteni több oly térre, melyeket régebben, még I. Lipót absolutisticusabb uralkodása idejében is, úgy szólván nem is tekintettek az államhatalom tevékenységének körébe tartozókul. Károly király idejének nagy részét elfoglalák ugyan a nehéz háborúk, bonyolódott külügyi kérdések, s később főleg leány-ága örökösödésének bent és a külhatalmaknál biztosítása; de ezeken kívül a belügyek rendezésére, népei anyagi jólétének, első sorban kedven ez eszméjének: a kereskedelemnek emelésére uralkodói gondoskodását nagyobb mértékben fordítja, mint elődei századok óta. Még kegyét is legbiztosabban meg lehetett nyerni a keres-

kedeleni s tengeri hajózás felvirágoztatására Lenyújtott egy-egy új tervezettel. Az anyagi ügyek mellett, mint látandjuk, a kulturális érdekekre is szívesen kezdé figyelmét kiterjeszthetni, s azokat is intézkedése körébe vonni.

Így lön, hogy a most ismertetett törvénytervezetet is nem a hozzá fölterjesztett szerkezetében, hanem azon lényeges módosítással szentesítette, hogy egyfelől a püspököknek adott ellenőrzési jogot is egyedül a királyi, mint legfőbb hatalomhoz tartozóul tartotta fenn, és másfelől ezen állami felügyeletet kiterjesztette »az egyházi vagy világi ifjúság részére *bárkik* által az országon belől vagy kívül alapított papnöveldekre, növeldekre, és *tanintézetekre* s azok alapítványaira.

Ekkép jött létre az 1715: 74-ik törvénycikk a következő szöveggel: (a bozói uradalom ügyére vonatkozó első bekezdés a tervezet szerint változatlanul hagyatván.)

»1. §. Az egyházi vagy világi ifjúság számára bárkik által az országon belől vagy kívül alapított e nemű papnöveldeknék, növelő- és tanintézeteknek (convictorum et collegio-um) a mikor szükségesnek látszik felügyeletét, és annak, vájjon az alapítványoknak elég tétetik-e, számadások vétele mellett megvizsgálását ő szent királyi Felsége apostoli tisztéül - és legfőbb hatalmaul egyedül magának tartja fenn.«

E cikkel lett a magyar államfőnek az összes nevelő és tanintézetek, s azok alapítványai fölött, (még pedig felekezeti jellegökre tekintet nélkül) gyakorlandó felügyeleti joga tör-, vényben kimondva.

Azonban e törvénynek úgy a katolikus, mint a protestáns intézetek irányában való általánosabb végrehajtása azon időre maradt, midőn 1724-ben a helytartó tanács fölállítatván, az egész kormányzat szervezettebb lön.

A közoktatásügy történetében megemlítendő még ezen országgyűlés működéséből, hogy az 1115.: 102-ik törvénycikkkel lön az országba befogadva az ifjúságunk hazafias nevelésében oly hasznos szolgálatokat tett »kegyes rend« (piaristák.)

A Károly király által 1722-ben egybehívott második országgyűlés, nagyjelentőségű alkotásait tekintve, egyike nem-

zetünk egész történetében a legnevezetesebbeknek. Az általa létesített számos intézmények közül legyen elég megemlíteni a *pragmatica sanctio* megállapítását, – az ország bíróságainak és azok eljárásának újra szervezését; – és a helytartótanács fölállítását (97, 98, 101, 102. t.-cikkek.) Ezen, benn az országban működő, és törvény szerint egyedül a királytól független legfőbb kormányszéktől reménylették, hogy az ország az idegen befolyásoktól függetlenebbül a hazai törvények értelmében fog igazgattatni, és a kormányzat valóban a nemzeti érdekek gondozására és fejlesztésére fog irányoztatok

Az ifjúság, kiképeztetésének ügyével is komolyabban és tüzetesebben foglalkozott az előző 1712-iki országgyűlésnél. E tekintetben elvileg is nagyfontosságú' határozatokat hozott, s tevékenységének eredménye a 70-ik törvénycikk, mely annyiféle tárgyat foglal magában, hogy már ennél fogva is szükséges azt keletkezéséből és előzményeiből ismertetni meg.

Az országgyűlés többrendbeli feliratai mutatják, hogy a rendek egyáltalán nem voltak megelégedve az ifjúság kiképeztetésével, és a hazai tanintézetekben elérhető eredményekkel. Sajnosán kellett tapasztalniuk a tanultság tekintetében való különbséget, melyet úgy a hadi szolgálatban, mint a köztanácskozásokban, s egyéb tereken a külföldiek és hazánkfiak között ezeknek hátrányára láthattak. Hajdan e kiválóan katonai nemzetnél maga Rákóczy kénytelen volt katonai szakértelmükért és különösen mérnöki teendőkre, francia tiszteteket venni igénybe. Be kellett látniok, hogy az uralkodónak nem magyar tanácsosaival s hivatalnokaival szemben is, hogy a magyar befolyást és a magyar érdekeket érvényesíthessék, – valamint hogy itthon a közügyeket korszerűbben igazgathassák: embereinkben a tanultságnak és az értelmiségnek a politikai téren szintén nagyobb mértékére lenne szükség. E már akkor is »jurista országban« a nagyszombati egyetemenél volt az egyetlen jogi tanintézet, néha alig 20-25 hallgatóval, s miként láttuk, úgy kezelve, hogy magasabb jogi és politikai kiképeztetést nem igen nyújthatott. E mellett azt is kellett tapasztalniuk, hogy a kik közülünk tanultabbak voltak, azok ismereteiket legtöbbször a hazán kívül, s nagyobbrészt – mint különösen a protestánsok – távolabb külföldi tanintézeteken

szerezték.*) felszólalásaikból kitetszik, hogy az ifjúságnak társadalmi műveltségével és magaviseletével sem voltak megelégedve, valamint azon gondossággal sem, melyet a szülők és gyámok ifjaik neveltetésére fordítanak. Sőt e tekintetben nem csak elmaradásról, de hanyatlásról, »hajdan nagy tekintélyben és okosság hírében állott nevezetes férfiak és családok ivadékainak a közjó kárára majdnem a legelső állapotba szállásáról« panaszkodnak. Az anyagi elszegényedés, és értelmiség tekintetében sülyedés, egymást előidézve és fokozva pusztították a családokat, »A közügyek terén tekintélyivel működött férfiak utódait, vagy az anyagi szükség miatt, vagy mivel alkalmaztatásukra nincs kilátás, kellő neveltetés nélkül mezei munkára otthon fogják, és hagyják elparlagosulni.« A középső és felsőbb osztálynak anyagi szegényedése mellett szellemi sülyedését annyival nagyobb mértékben láthatták, mert mint nyilatkozataikból kitetszik, a beháborúban, s főleg a pestis járványban nagyszámmal elhalt szülőknek tömegesen maradtak árváik, kiknek neveltetéséről senki sem gondoskodott, s azok kiműveletlenül nőttek föl.

Mіндеzen bajokat, s az ifjúság jobb – különösen több oldalú – kiképeztetésének szükségét meglehetősen élénken érezték a rendek, de a teendőkre nézve nem igen voltak tisztában. Ezért egyfelől a királyra és az épen akkor tervezett kormányzókra, a helytartó tanácsra bízzák az e tekintetben szükséges intézkedéseket, s kéri a királyt, hogy az osztrák tartományi akadémiának**) tápintézetében néhány nemes és főnemes ifjú számára helyet engedélyezzen: másfelől kívánalmaikképen rendszertelen részleteket adnak elő, melyek inkább csak annak

*) Innét érthető p. o. hogy 1740-ben, midim a protestánsoknak az egész országjában egyetlen jogi tanintézetük sem volt (Kolozsváron nyitottak az elsőt 1733-ban, rövid időre, «Erdély akkor külön állt), a nagyszombati egyetemre pedig tanulókul sem fogadtattak be: Foglár György az egri jogakadémia alapításának egyik főindokául azt mondja, »hogy legyenek katolikus jogtudók, s a főpapok, kath. urak és főnemesek ne kénytelenitessenek, miként eddig, jogaik védelmét a katolikus ügyvédekre bízni, s velők még titkos okmányait is közölni. (1. Foglár alapító levelét és végrendeletét. Egri érseki levéltár.)

**) Azt hiszem a bécsi egyetemet értik alatta.

a jelzésére szolgálnak, hogy e téren körülbelül minnek a szükségét érezték. Határozataikban és felirataikban a tanítás javítását, s az ifjúságnak a közpályákra alkalmazását sürgetik, végre a hanyag szülőknek gyermekeik nevelésére való kötelezését kívánják. Nézeteik az oktatást illetőleg különösen két eszme körül csoportosulnak. Egyik az, hogy az ifjúságnak a katonai, politikai, s jogi pályára szükséges, az eddiginél *több oldalú* és *alaposabb* kiképzését kell eszközölni. A másik az, hogy miután a nevelés elhanyagolásának egyik főokát a nemes szülők elszegényedésében látják: mind a tanintézetek s tanárok jobb fentartására, mind a szegényebb tanulók ellátására gondoskodni kell anyagi alapokról. Erre nézve utalnak az 1548: XII, és 1550: XIX. törvényczikkely értelmében intézkedésekre. Továbbá, különösen a tanulók gyámolítását illetőleg, kívánják, hogy az országban szerte levő számos és nagy alapítványok, – melyek több helyen el is vannak hanyagolva – vizsgáltassanak meg az államkormány által, és a legczélszerűbb módon, a hol szükséges épen áthelyezésekkel vagy összevonásokkal is fordítottassanak az ifjúság nevelésére. Úgy látszik az 1715: LXXIV. törvényczikk még nem volt végrehajtvá. A rendek tehát újból kérik a felügyelet iránt való intézkedést, és pedig a bizottsági javaslat szerint a felállítandó helytartó tanács gyakorolná e felügyeletet, a fölterjesztett törvénytervezet végén azonban ismét ajánlják az 1715-ben már javasolt azon módot, hogy a püspökök bizassanak meg vele.

Így történt, hogy az 1723: LXX. törvényczikkben összefoglaltattak az oktatásra, és az alapítványokra vonatkozó határozatok.

De lássuk magának az országgyűlésnek nyilatkozatait, melyek elég érdekesek és fontosak arra, hogy oktatásügyünk történetében részletesebben legyenek ismertetve.

Már a múlt országgyűlés az 59-ik törvényczikkkel több országos bizottságot küldött ki, a szükséges reformokra nézve javaslatokat dolgozni, a legközelebbi országgyűlés számára. Ezek az előbbi években nem sokra haladtak, s kénytelenítették működésüket a jelen országgyűlés megnyíltá után folytatni, s fejezni be.

A politikai ügyek reformjára (in politicis) kiküldött országos bizottság a »politikai systemára« adott javaslatának első részében a felállítandó új kormányzéknek, t. i. az azután létrejött helytartótanácsnak tervezett szerkezetét és hatáskörét adja elő. A második résznél a politikai kormányzat egyes ágaiban teendő intézkedések között, »a mágnások és nemesek fiainak a tudományok minden nemében eszközlendő oktatásáról« a 15-ik pont lényegében*) a következőleg szólt:

»Hogy a haza fiai, kiváltképen pedig a mágnásoktól és nemesektől származó ifjúság, minden tisztos ismeretben, erkölcsben, és a tudományoknak a lelket ékesítő nemeiben oktattassék, neveltessék s gyakoroltassák, hogy ez által a közügyeknek és ő Felségének szolgálatára minél alkalmasabbá képesíttessék, a tunyaságtól és tétlenségtől pedig, minden rossznak e forrásaitól, elvonathassék: e végre és a tudományok fölvirágoztatására az országban állított és fölállítandó teljes egyetemek elegendő tanárokká], és ezek kellő javadalmazással láttassanak el. Továbbá gondoskodnia kell a *tanácsnak****) az iskolai (azaz közönséges) egyetemeken kívül politikai akadémia, fölállításáról is, melyben nyelvek, történet, földrajz, vitatan (polemica), valamint katonai és polgári építészet, lovaglás, vívás, tán ez, zene, nemkülönben a jogi tudományok is taníttassanak. E mellett esedezni kellene ő Felségénél, hogy az ausztriai tartományi akadémia nevelőintézetében (alumnium) néhány főnemes és nemes ifjú számára helyet engedélyezni kegyesen méltóztassék.« ***)¹⁰⁾

*) Az országgyűlés nyilatkozatainak magyarul közlésénél csupán a bőbeszédű ismétléseket hagytam el. Egyébiránt a tartalom hű visszaadása ellenőrizhető a jegyzetek között egész terjedelmében közlött latin szöveggel,

**) T. i. a helytartótanácsnak, melynek neve még ekkor nem volt megállapítva, s vita tárgyát is képezte.

***) A 15-ik pont többi része az irodalmi művekről és a »könyvizsgálatról« szól. Művelődéstörténeti érdekességénél fogva ide jegyzem:

»A mi a bármely nyomdából kikerülő irodalmi műveket illeti, egy nyomdába se adassék munka alá semmi, míg azt, a tanács (t. i. helytartó t.) által e végre kirendelt censorok kinyomathatónak nem véleményezték. A mennyiben ez költséggel és idővesztéssel jár, a tanács

Azon tény, hogy az országos bizottság a létezett főiskolákon kívül külön politikai akadémia fölállítását, s abban az életre szükségesnek tartott egyéb tárgyak tanítását kívánja, melyek a jezsuiták tanintézeteiben, miként láttuk, a Ratio Shirti iorum szerint vagy egyáltalán nem, vagy nagyon korlátolt mérvben taníthatottak: mutatja, hogy ha nem léptek is föl oly világosan és erélyesen a jezsuiták tanítása ellen, mint Ausztriában ugyanezen évtizedben, de a tizenhatodik században megállapított tanrendszereket már nálunk sem tekintették kielégítőül, s a kor szükségeinek megfelelőül. Főleg e körülmény magyarázza meg, a gymnásiumaikkal nemsokára föllépett, és a kor igényeihez inkább alkalmazkodott piaristáknak nagy megkedvelését is.

Az országos bizottság munkálatának nyomban ezután következő 16-ik pontja *»a bármi módon elhanyagolt alapítványok és kegyes hagyományok helyreállítására«* ad javaslatot.

»Tudva van – úgymond – hogy több oly alapítvány és kegyes hagyomány, mely tanulmányokra törekvő részint egyházi, részint világi egyének, (különösen alumnisták és convictusok), katonák, és más sanyarú sorssal sújtott emberek gyámolítására tétetett, némelyek gondatlansága, vagy az idők mostoliasága miatt, avagy egyéb okokból oly állapotba jutott, hogy most e miatt a közjó szenved. A mennyiben tehát e tekintetben állami felügyelet szükséges (in quantum itaque praemissa Politicam inspectionem requirunt) a (helytartó) tanács igyekezzék ezen alapítványokat megvizsgálni, és vagy rendeltetésök céljára fordíttatni, vagy ha az másképp nein lehet, összevonásuk, akár áthelyeztetésök által, a közjóra célszerűbben fölhasználtatni. Mivel pedig a közönségnek érdekében fekszik, hogy az ifjúságból kik és minő módon neveltetnek: ennél fogva a (helytartó) tanácsnak gondja legyen reá, hogy az alumnisták és victorok az ő előretudtával különösen a világiak s nemesek sorából választassanak, hogy ekkép az ifjúság a kellő módon neveltessék.«¹¹⁾

állapítson meg az eljárásra olcsóbb tervet, és adassék rendelkezésre a szükséges alap.«

Az országos bizottság tehát az országban levő, és úgy egyházi mint világi, polgári mint katonai ifjúság neveltetésére tett különféle alapítványokra kivan az államhatalom által gyakorlandó felügyeletet és oly intézkedést, hogy azok, a mennyiben szükséges, átalakítás (összevonás vagy áthelyezés) által is a köznevelésre czélszerűbben használtassanak föl.

A rendek a bizottság munkálatának mindkét pontját egybeolvasztva, s némi tekintetben részletezve, fölvettek az 1722. decz. 2-ikán a királyhoz törvény tervezettképen fölterjesztettországyülési határozatok közé, a következő szövegben:

105. »A haza fiainak a jó erkölcsökben és tudományokban nevelése bármely országnak boldogságára és közjávára szolgál; sőt'az 1548: XII, és 1550: XIX. törvények rendeletei szerint szükséges is. E célra főképen az kívántatnék, hogy ez előbbi törvények megerősítettvén, helyreállíttassanak az iskolák létesítésére s építésére, a tanítók fizetésére, az ifjúságnak akár egyházi, akár világi pályára szükséges tudományokban oktatására, elaggott egyháziak és katonák, valamint más sanyarú sors által nyomtatott emberek segélyezésére rendelt sok alapítványok (minők a sáskő javakra a kunok és jászoknál s egyebütt beruházott Széchenyiféle alapítvány, továbbá a Szirmay gróf által nem rég tett 200 ezer forintnyi alapítvány, mint ez az előbbi törvényből és végrendeletből világos); melyek némelyek gondatlansága vagy az idők mostohasága miatt vagy egyéb okokból oly állapotba jutottak, melynél fogva a közjó szenved. Az iskolákra és az ifjúság oktatására rendelt ezen javak iránt intézkedni kell, azok helyreállítandók, és felügyelet alá veendőek. Hasonlóul a Bártfa városánál levő, s az ágostai hitvallású tanulók számára tett Rhabovszkyféle alapítvány, mely régóta, míg e család azon valláshoz ragaszkodott, az ágostaiak számára volt rendeltetve, midőn pedig az orthodox (kath.) hitre visszatért, az alapítványt katolikusok használatára, s hasonló kegyes czélokra fordíttatni sürgeté; nemkülönben egyéb, itt-ott régóta levő alapítványok visszaállíttassanak. *A mennyiben pedig több e nemű alapítványnak egybevonásával vagy áthelyezésével a közjó inkább nyerne: ezek nemcsak összevonhatók, de át is változtathatók,«*

»Továbbá nehogy a szabad művészetek és tudományuk, valamint a politikai állami ismeretére s az ország közszolgálatára szükséges jogi és történeti tanulmányok ezentúl is elhanyagoltassanak, szükségesnek látjuk, hogy a tisztán bölcsészeti s egyéb tudományok szorgalmasabban adassanak elő, és hogy a hazai jog, miként külföldökben, tisztán a jogot tanulóknak, a bölcsészeti és theologiai leczkékhez hasonlóul, reggel és délután a szokásos órákon adassanak elő, s a jogtanulók a tanulmányaikkal összekapcsolt gyakorlatokban és vitatkozásokban foglalkoztassanak.«

»Ha pedig az előadott módok között valami (különösen az alapítványok áthelyezésére és összevonására czéloznak) Ő felségének az általa a rendek elé terjesztett propositiókhoz mérten, nem tetszenék: *) legalább kérik, hogy intézkedés történjék az alapítványoknak az eredeti alapítók szándéka szerint fölhasználása, kezelése és az erre való felügyelet iránt. E végre ajánlják, hogy a megyés püspökök azokat vizsgálják meg, vegyenek róluk számadást, az esetleges hiányok és visszaélések iránt intézkedjenek s a királynak a dolgokról jelentést tegyenek.«

A fölterjesztett határozatokból az országgyűlés végén egyszerre szoktak a törvényczikkek szerkesztetni, és szentesítetui. E közben a rendek 1723. május 7-iki ülésükből Pálffy Miklós nádor és a primás aláírásával a királyhoz intézett »kivánalmaikéban ismét kiterjesztek figyelmöket az ifjúság nevelésére.

»Naponként szomorúbban kell látnunk, – mondják – hogy a hajdan nagy tekintélyben és okosság hírében állott kitűnő férfiak és családok ivadékai, a közjó kárára, csaknem a legalsó sorsra jutnak. A szülők, szorult helyzetök miatt, vagy mivel nincs kilátásuk öveiket alkalmazhatni: fiaikat otthon hagyják a mezei munkák után nézni. Az idők mostohasága miatt, a pestis járvány következtében, és egyéb okokból elhanyagolt kiskorúak szánandó állapotra jutnak. A gyermekek ellátásáról régibb és újabb törvényekben van ugyan némi

*) Itt a szövegben a mondat első része zavaros.

rendelkezés, de *neveletésükről, s e tekintetben gyámjuk vagy még élő szülőik iránti intézkedésekről alig gondoskodott még valaha az ország.* Mivel azonban a közjó igényli, hogy bármelyik osztály (status) gyermekei, a mennyire lehet, őket megillető nevelésben részesíttessenek: ennél fogva a (helytartó) tanács tiszte legyen a szülőket, a vármegyék vagy mások közbejöttével szülői tisztjuk teljesítésére szorítani, és az elhanyagolt vagy árván maradt gyermekeknek, különösen járványok idején: gondviseltetése és neveltetése iránt intézkedni.«

»Ámde mivel a neveltetést a szülők és gyámok magán erejökkel nem bírják eléggé eszközölni, hacsak e végre egyéb módok is nem nyújtatnak nekik; hogy tehát a haza fiai, s különösen a mágnások és nemesek sarjadékai a tudományok minden nemében nevelthessenek: e célból terjesztették föl a karok és rendek ő Felsége kegyelmes jóváhagyása elé 105 számú kívánalmukat.«

»Ezenfelül régi kedves hazai szokás volt, hogy király ő Felsége udvarában a főnemesek és nemesek fiai minél számosabban nyertek őket megillető alkalmazásokat, s ezen a módon szoktak uraik oldalánál a politikai ügyekben Ő Felségének és az országnak majdani szolgálatára ügyesíttetni. Most már a főnemesek fiai közül alig egynek-kettőnek van e nemű alkalmazása, a nemesek fiai pedig még valamely jogi gyakorlatra is alig mennek. Ekképen a főnemesi és nemesi ifjúság, nem levén alkalmazása, szükségből mezei munkára adja magát, és a mezőn parlagosodik el. Igaz ugyan, hogy saját terheltetésével való jótéteményekre senki sem kényszeríthető; mivel azonban a közjó igényli, az ország lakosai érdekében állónak látják a rendek, hogy ő Felsége udvarában és a főurak oldalánál (ad latus Procerum) a közzolgálatbani gyakorlatra, az udvar és az ország díszére, s az illetőknek kényelmére is mérsékelt ellátással alkalmaztassék az ifjúság. Nehogy tehát a főnemesek és nemesek szaporodó fiai iskolai tanulmányaikat elvégezvén, otthon tespedjenek; a vármegyék az alkalmazás nélküli ifjakat akár a magok, akár a szülőik kérelmére, a (helytartó) tanácsnak ajánlják. A (helytartó) tanács pedig, azon legyen, hogy a régi jeles családok ivadékainak – a

mennyiben képességeik és arravalóságuk kielégítők – az alkalmazásra elsőségek legyen, hogy ekképen a régi nevezetes. de most nagyon alászállott családok ismét fölvirágozhassanak.«¹³⁾

Ezen utolsó felirat, a mellett, hogy érdekes világot vet a nemességnek azon korban anyagilag és szellemileg hanyatlott állapotára, a benne kifejezett kívánalmaknál fogva is igen figyelemre méltó.

A rendek az ifjúságnak nemcsak iskolai taníttatásáról, hanem ennek befejeztével a közszolgálatban való gyakorlati tovább képeztetéséről, és az udvarnál, a kormánynál, s a főuraknál alkalmaztatásáról is óhajtának gondoskodni, – ettől reménylőlvén a nagyszámú tönkrement s szellemileg jelentéktelenné vált családok ismét fölemelkedését. A magyar nemességnek egész sorsa hosszú századokon keresztül annyira összeforrt a közügyekben, a katonai és politikai közszolgálatban részvételével, hogy jó részben ettől függött a családoknak is ügy anyagi mint szellemi emelkedése vagy sülyedése. A közügyek terén emelkedtek magasabb légkörbe. Elannyira, hogy most is már azon körülmény, hogy sokan kénytelenek voltak alkalmazásra kilátás hiányában otthon gazdaságukkal foglalkozásra szorítkozni: az értelmi hanyatlás egyik főokául tekintik. Különösen óhajtják előkelő ifjaknak az udvarhoz bevételeit, úgy hogy midőn később Mária Terézia a főnemességet maga köré gyűjté, tulajdonképen csak a rendeknek már itt kifejezett kívánságát teljesíté.

A felirat másik fontos része az, mely a gyermekek neveltetését elhanyagoló szülők és gondnokok iránt a hatóságok kényszerítő beavatkozását kívánja. Verbőczi hármias könyvében és régibb törvényeinkben több rendelkezés van az árvákról, kiskorúakról, szülőkről és gyámokról, de mindezek a gyermekeknek egyedül vagyonáról és testi eltartásáról intézkednek. *Kz a legelső eset, hogy azok szellemi neveltetésére is ki akarják terjeszteni a közhatóságok gondoskodását.* Sőt itt, a magyar országgyűlés egy a régibb törvényhozások előtt teljesen ismeretlen nagy horderejű elvet mondott ki, t. i. *a gyermekek kiképeztetése érdekében az áll (Önhatalomnak a szülőknél és családoknál. kényszerítő beavatkozását, »mivel a közjó igényli, hogy*

bármelyik status gyermekei őket megillető nevelésben részesítessenek.« Tehát az oktatást oly államédekké nyilvánítják, melynek nevében a közhatóságoknak kényszereszközeikkel a családélet küszöbét is át kell lépniök. Lényegében ez ugyanazon elv, melynek alapján századunk modern államaiban (s még ma sem mindenütt) a tankötelezettség behozott, legalább a népiskolai oktatás körében.

A király, s úgy látszik a rendek is, ez utolsó fölíratban foglaltakat a kormányzat körében foganatosítandó kívánatokul tekintették, s azokat törvénybe nem iktatták.

Az országos bizottság javaslatából és a 105. szám alatt fölterjesztett törvénytervezetből alkottatott az 1723: LXX-ik törvényczikk akként, hogy a király az alapítványokra és intézetekre való felügyeletet most is a kormányzati jog körébe tartozóul tekintvén, ismét nem fogadta el annak a püspökökre ruházását,*) hanem az új törvénybe átvétetett az 1715. LXXIY. t.-cz. ide vonatkozó határozata, és e teendő az országos bizottság javaslatának értelmében beillesztetett a helytartótanácsban most fölállított kormányzék hatáskörébe.

A nevezetes törvény szentesített szövege a következő:

LXX. t.-cz.

»Bárminemű kegyes alapítványokra felügyeletet, és a számadások mellett megvizsgálását annak, vajjon az alapítványnak elég tétetik-e? Ő szent Felsege apostoli tiszténél, és legfőbb hatalmánál fogva, az 1715: LXXTV. törvényczikk erejével magának fentartotta;

1. §. és a királyi helytartótanács kebeléből némelyeket rendelend, kik a fentebbiekre különös gondot fordítsanak;

*) E tekintetben annyira óvatos volt III. Károly, hogy p. o. 1729-ben is külön törvény, t. i. az e célra alkottatott XXL t.-czikkely alapján bírta meg, de, mint a törvény mondja, csak az »akkor élő« zágrábi püspököt az egyházmegyéjében levő összes alapítványokra és tanintézetekre felügyelettel. 173fi-ban, egy alább ismertetendő rendeletével, igaz, hogy a felügyelet közvetlen gyakorlására, fölhatalmazza a többi püspököket is, de csak mint királyi megbízottakat, hivatkozván az 1715. LXXIV, és 1721!»: LXX. t.-cikkekre, melyek szerint ez királyi jog, s utasítván őket, hogy jelentéseiket a helytartótanácshoz terjesszék föl.

2. §. A Szirmay-féle alapítványt illetőleg, mint a mely egy harmadik jogát érinti, ő Felsége, (meghallgatván a másik félt is) az igazsággal megegyezőleg fog intézkedni.

3. §. A Hrabovszky *) alapítvány kérdése pedig, mely a vallás ügyében kirendelt, s már beveződött bizottságban bővebben tárgyalatott, mihelyt ennek munkálatai felülvizsgálatnak, méltányosan fog befejeztetni.

4. §. Egyébiránt hogy az akadémiákon ne csupán a bölcsészeti, hittani, és jogi tudományok taníttassanak, még pedig szabatosabban, elkülönítve, megállapított órákban, és egyedül azon tudományokat tanulók számára; hanem a külföldi egyetemeken nyilvánosan tanítani szokott bármely egyéb, – a közép, katonai statust illető tantárgyak is tárgyalassanak és alkalmas tanárok által előadassanak, a mint a karok és rendek az ennek könnyebben kivihetésére szolgáló módot, formát és eszközöket ő Felségének előterjesztik, ő Felsége a rendek kérelmébe királyi kegyelmességével bele fog egyezni;

5. §. és királyi helytartó tanácsát ez iránt kellőleg utasítandja.«

A király tehát a törvényben elfogadja a rendek kívánalmait, de egyszersmind elvárja, hogy az oktatás javítására azok értelmében a formát, a módokat és az eszközöket illetőleg részletes fölterjesztéseket tegyenek. Fájdalom, hogy az oktatásügy iránt az ország rendéinél az ez alkalommal nyilvánított buzgóság csak pillanatnyi fellobbanás volt, s a következő országgyűléseken elmaradtak a fejedelem által most kívánt javaslatok. Így lőn azután, hogy egy félszázad múlva is, Mária Terézia királyi rendelettel állapította meg a hazai közoktatás új szervezetét.

Egyébiránt az 1723: LXX-ik törvénycikk még is nagy alapul szolgált az állami kormányzatnak az összes közoktatás

*) A Szirmay és Hrabovszky alapítványokra vonatkozó szakaszok, az országgyűlésnek a 105. számú főlebb közlött fölterjesztéséikben előadott kívánalmakra válaszul jöttek a törvénybe. A pesti bizottság munkálatainak átvizsgálása után, az 1729: XVII-ik törvénybe, hogy e két alapítványra nézve a király az érdekllett feleknek megengedi a törvény útját, mihelyt hozzá ez iránt körülményes és pontos értesítés fog fűlletni, jesztetni.

és alapítványok iránt való intézkedésekre. És hogy ez egyáltalán nem csupán egynemű – hanem az országban köznevelési czélokra levő mindennemű alapítványokra való állami felügyeletről szól, világosan kitűnik az alapjául szolgáló országgyűlési feliratokból, és a törvény végrehajtására mindjárt előadandó intézkedésekből.

2.

A kormányzat körében tett intézkedések.

A helytartótanácsnak 1724-ik év tavaszán történt fölállítását követően, még azon év végén intézkedett Károly az 1715: 74, és 1723: 70 ik törvények végrehajtása iránt is.

A helytartótanácsnak szept. 18-ikán tett fölterjesztésére december 30-ikán kiadott királyi rendeletében, kirendelte a helytartótanács kebeléből azon bizottságot, melynek az 1723: 70 t.-cz. első szakasza értelmében feladata bármely jótékony alapítványokra felügyelni, és azok kezelését és számadásait ellenőrizni. E bizottság tagjaiul kinevezte Draskovics Ádám dulcinói püspököt, Szörény László, Altolesics János h. t. tanácsosokat, és ifjabb Paluska György titkárt. Továbbá utasította őket az országban létező alapítványokra oly módon felügyelni, hogy mindent megvizsgálva s számba véve, különösen a hiányok s hibák kijavításáról, és a visszaélések megszüntetéséről s általában a hol szükséges, a czélszerű kezelésről gondoskodjanak; továbbá hogy a bizottság határozatai javaslatokképen a helytartótanács teljes ülésében tárgyalassanak, és onnét az egész ügy jóváhagyás, esetleg módosítás végett a királyhoz fölterjesztessék.

Ez keletkezése a helytartótanács kebelében állandóul *) főnnállott bizottságnak, mely az alapítványokon kívül az összes tanulmányi ügyeket is kezelte s ezért kezdetben alapít-

*) Kivételt képez csupán az 1762-1765 rövid időköz, a mikor Barkóczy primas volt protector studiorum, de annak halálával, Eszterházy kancellái: fölterjesztésére, azonnal mindezen ügyek, mint törvény szerint a helytartótanácsához tartozók, oda ismét bekebelezettek, (orsz. levélt. 1765-ik évi 217. sz. kancell. fölt. és erre júl. 1-sőjén kelt 33. sz. kir. rendelet.)

ványi, később tanulmányi bizottságnak is nevezetett (commissio in negotio studiorum). De mindezen ügyekben az intézkedés a helytartótanácsot, mint az ország törvényes kormányát és a királyt illetvén, *e bizottság tagjai mindig a helytartó tanács tagjai közül nevezettek ki, és megállapodásai mindig csak véleményekképen terjesztettek a helytartótanács teljes ülése elé, s a mennyiben itt elfogadtattak, mint ennek határozatai mentek a királyhoz.*¹⁴⁾ Azonban mint kebelbéli szakbizottság működésében a helytartó tanács annyira megnyugodott, hogy a fönmaradt számos jegyzőkönyv szerint, ritkán volt reá eset, hogy javaslatain változtatott volna.

Hasonlóul a december 30-ikán kiadott királyi rendeletben meghagyja Károly a helytartótanácsnak, hogy e bizottság közbejöttével vizsgálta meg az egyházmegyékben és a törvényhatóságokban levő összes alapítványokat, azok rendeltetészerű kezelését, egyházi épületeket, a hol pusztulás van, nyomoztassa ki annak okait, s mindezekről véleményes jelentést terjeszzen föl hozzá. Egyszersmind értesíti, hogy a kir. kancelláriánál és kamaránál levő alapító-levelek is kívánatra hiteles másolatban fognak a helytartótanáccsal közöltetni, – továbbá hogy a haditanácsot és a kamarát szintén utasította, hogy a katonai, illetőleg kamarai személyeknél is ily alapítványok kezelésére s azok megvizsgálására nézve akadályt ne tegyenek.¹⁵⁾

E királyi rendelet következtében és reá hivatkozna, bocsátott ki a helytartó-tanács 1725: január 9-iki üléséből körrendeleteket minden megyés püspökhöz, valamennyi vármegyéhez, és valamennyi sz. királyi városhoz,¹⁶⁾ fölhíván őket, hogy az 1723: 70. és az egyházi javakra és épületekre vonatkozó 71. törvény czikkek végrehajtása érdekében, vizsgálta meg a hatóságuk területén levő egyházi és jótékonyági alapítványokat, és egyházi épületeket, különösen, hogy ezek mennyiben kezeltetnek rendeltetésöknek megfelelőleg? A netalán tapasztalt pusztulások okait nyomozzák ki, és mindezekről részletes kimutatásokat, valamint a kezelésekről véleményes jelentéseket terjeszsenek föl. A törvényhatóságokat különösen figyelmezteti az 1723: 112-ik törvényre, a melynek értelmében az országgyűlési határozatok foganatosítását késleltető aka-

dályok elhárítása iránt a vármegyék és városok kötelesek a helytartótanácsnak a szükséges értesítéssel szolgálni. A királyi városokhoz intézett rendeletben részletesen is kiemeli, hogy akár vallási célra, akár embertársaik javára szolgáló bármilyen mű közcéln alapítványaikról, ideértve a szegényházak és kórházak (Xenodochia et Hospitalia) alapjait is, tegyenek jelentési¹⁷⁾

Az 1723: 70. törvény végrehajtásáról levén szó, a kormány tekintetbe vette nemcsak a törvény szó szerinti szövegét, hanem az országgyűlésnek azon határozatait és feliratait is, melyekből e törvényczikk alkottatott. Ezért egyszerűsmind fölhívja a vármegyéket, hogy a szülők és felsőbbjeik iránt engedetlen kicsapongókat hatósági tekintélyökkel fegyelmezzék, s másfelől vigyázzanak, hogy a szülők és gyámok gyermekeik nevelését el ne hanyagolják; továbbá jelentésük föl a jó családoknak ismeretlenül otthonn lappangó azon fiait, kiket ő Felségének ajánlani, és képességeik szerint alkalmazni lehetne.

E rendeletek végrehajtása nem ment minden nehézség nélkül. A Rákóczy szabadságharcz legyőzetése után a fölkelés előtti, vagy még régebbi állapotba visszahelyezések czímén keletkezett nagyszámú foglalások és háborgatások még meg sem szűntek. Különösen a protestáns tanintézeteknél a megvizsgálásukra tett intézkedések rendszeren kétféle mozgalmat idéztek elő. Egyik részről azt hamar alkalomnak tekintették vagy újabb támadásra, (p. o. azon czímen, hogy a királyi rendeletek ellenére épületekben vagy a tanfolyamokban újítás történt); vagy újabb foglalásra azon az alapon, hogy az intézetnek talán olyan vagyona is van, mely hajdan katolikus célra szolgált. Ennek tapasztalása folytán azután a protestánsok rémülettel fogadták, s tőlök telhetőleg elhárítani igyekeztek intézeteiknek és vagyonuknak minden hatósági megvizsgálását, annyival inkább, mivel a politikai hatóság által eszközölt vizsgálatokban is a katolikus megyés püspökök képviselői, a »homo dioecesanusok« rendszeren résztvettek. E szomorú időkből származott és vált hagyományossá a protestánsoknál az állami felügyeletről és vizsgálatoktól való félelem.

Így gördítettek nehézségeket a különben teljesen törvényes, és céljában is helyes királyi rendelet kivitele elé Borsod vármegyében.

Borsod vármegye 1725. máj. 11-ikén Miskolczon tartott közgyűlésében, a helytartó tanácsnak főlebb előadott január 9-iki rendelete szerint, a vármegye területén levő egyházi javaknak és közalapítványoknak, s az egyházközségek és *iskolák* épületeinek máj. 29-ikén kezdendő megvizsgálására egy bizottságot küldött ki, melynek tagjai voltak: az egri káptalan részéről két egyén, világi részről Baranyai Ferencz róm. katolikus, Szepesy János kálvinista, és Tomka Ferencz lutheránus.¹⁸⁾

Azonban Talján Lajos miskolczi plebánus még 1713-ban jún. 30-ikán tartott vármegye-gyűlésen ünnepélyesen tiltakozott az ellen, hogy a szűz Mária tiszteletére szentelt hajdani templom »a katolikus lelkek megbotránkozására vásárhelyül adatott el, s ez által profanáltatott és latrok barlangjává lön.« Ezért kéri »hogy Miskolcz város bírāja, és az azon helyet használók ettől tiltassanak el, s a hely eredeti szent céljára adassék vissza.« E tiltakozás ellen még azon gyűlésen viszont tiltakozott Váczy András, Miskolcz város bírāja, »miután az a hely, hol rendes vásárok tartatnak, a hozzátartozó jogokkal együtt vétel útján jutott a város birtokába, és azt ő Felsége rendeletére a szepesi kamara át is adta a városnak.¹⁹⁾ Most ismét Kelemen, a minorita rend magyarországi főnöke, adott be a vármegye-gyűlésre folyamodást. »Magától értetőkül ügymond, hogy ő Felsége ezen Máriaország iránt viseltető apostoli buzgalmában királyi tiszténél fogva ezen Borsod vármegyében is elrendelte az egyházak javainak, s az elpusztultak pusztulásuk okainak megvizsgálását.« »Hinni lehet, hogy ezt a végre tette, hogy az alapítók szándékának elég tétessék, az elpusztult egyházak visszaállíttassanak, és a visszaállítottak az eredeti istentiszteletre alkalmaztassanak.« Ezután előadja, hogy mint a romok mutatják, Miskolczon is volt hajdan a boldogságos szűznek szentelt egyház, mely sok adományokkal ellátva, a szabadság-levelek szerint a minorita rendűeket illeti. »Az idők zivataraiiban – panaszolja tovább – javadalmainktól megfosztattunk, sőt maga a főszentelt hely is

az egyháztól elvétetvén, vásárhelyképen a hitetlen zsidók által profanáltatik. Nehogy Isten méltó haragja e Mariana országra fölgerjesztessék, kéri tehát a vármegyét, terjeszse föl azon kérelmüket, hogy e birtokaik nekik visszaadassanak.«²⁰⁾

Ezek folytán a miskolczi helv. hitvallású nemesek s egyéb lakosok is megijedtek, hogy a vizsgálatnak célja, vagy legalább következése a vallási ügyekben is a századokkal előbb létezett állapotok visszaállítása és századok óta békében bírt vagyonuknak tőlük elfoglalása avvagy ennek megkísérlése lecné. Ennélfogva a vármegye-gyűlésen, a bizottság megválasztását követő napon, élőszóval és írásban erősen tiltakoztak a célbavett vizsgálat megejtése ellen, hivatkozván a nem rég kiboesátott azon királyi rendeletre, a mely szerint a vallás ügyében minden változatlanul hagyandó mindaddig, míg a törvénnyel kiküldött országos (t. i. a pesti) bizottság munkálkodását befejezi, és a király a fölött határoz.²¹⁾

A vármegye az ügyet följelenté a helytartó-tanácsnak, mellékelvén mind Talján plébánosnak és a városbírónak régi tiltakozásait a templom-hely miatt, mind Kelemen rendfőnök mostani folyamodását, mind végre a miskolczi reformátusok tiltakozását. Egyszersmind e tiltakozásra vonatkozólag előadja, hogy a vallás ügyét kérdésbe sem vették; a gyűlés azon napján, melyen a bizottságot megválasztották, – midőn protestáns nemesek is nagy számmal voltak jelen, a leiratot nemzeti nyelven is megmagyarázták, és semmi kifogás nem tétetett. Hanem csak másnap, s akkor is a helybeliek tiltakoztak. Kéri tehát a vármegye határozatának megerősítését.

Az ügyet a helytartótanács a király elé térj észté, ki 1725. július 18-iki leiratában az intézkedés föntartása mellett a miskolczi helvét hitvallásúakat ellenállásukért példásan megdorgáltatni rendeli, annyival inkább, mivel az illető alapítványoknak, jogoknak és egyházi épületeknek megvizsgálása által az ágostai és helvét vallásnak gyakorlatának azon állapota, melyben az a pesti bizottság működése előtt és alatt volt, egyáltalán nem szándékoltathatik háborgattatni.²²⁾

A mily üdvös leendett, ha a kormány az 1723: 70. törvény cikk végrehajtására megindított tevékenységét a megkeze-

dett irányban erélyesen folytatta volna: oly végzetes lön a protestáns iskolákra azok ügyében megállapított 1731-iki királyi elhatározás, s még inkább annak végrehajtása.

A protestánsok küldöttei, számos helyen nyilvános vallásgyakorlatuknak és iskolai tanításuknak hol földesúri hatalommal, hol egyéb czímeken megszüntetése, s templomaik és iskoláik elfoglalása miatt, a szatmári béke óta úgy szólván folytonosan járkáltak Bécsbe. Egyes esetek miatt fölment buzgó embereik kedvező határozatok kieszközléseért hat-nyolcz hónapot is időzének ott, majd Pozsonyban a helytartótanács tagjainál, majd Bécsben a befolyásos uraknál kéringelvén. A király, ez ügyek fölött tanácskozás végett, 1719-ik évben értekezletet tartatott Eugen herczeg elnöklete alatt, melyen Trautsohn herczeg, Sinzendorf és Stahremberg miniszterek, s a magyar kormány részéről Illésházy kancellár, Öttl és Hunyady tanácsosok vettek részt. Illésházy a panaszokat, mint jogosulatlanokat, egyszerűen elutasítani kívánta. Fölöttük – úgymond – már ítélték az országgyűlési törvények és a királyi elhatározások. Elég, hogy a törvény szerint minden vármegyében két hely ki van tűzve, hol a protestánsok vallásukat nyilvánosan gyakorolhatják. A jobbágyokat a vallásnak csak magánygyakorlata illeti meg. Az értekezlet többi tekintélyesebb tagjai azonban más véleményen voltak. A folyamodásokat ugyan, főleg a kancellár iránti tekintetből, a vallásügyi országos bizottsághoz utasíttatni, s annak végzéséig az ügyeket eddigi állapotukban hagyatni javasolták, de egyszersmind a protestánsokkal szelíd és méltányos bánásmódot ajánlottak. Azon panaszokra, hogy a katholika vallás és egyház nem gyarapodik, a többség azon észrevételt tette, hogy a katolikusok ne is a protestánsok üldözésétől és azok vallásgyakorlatának korlátozásától várják egyházuk gyarapodását. E tekintetben a baj főoka az, hogy a kath. papság körében nagy a tudatlanság és a hanyagság. Ennek megszüntetésére kell a püspököket inteni. Lám a protestánsoknak nemcsak számra elég, de tudományra is kitűnő papjaik vannak. Erre törekedjenek a kath. püspökök is egyházuk körében.²³⁾ Egyébiránt még azt ajánlá az értekezlet, hogy a panaszok megszüntetése végett az 1715: 30-ik törvényzcikkkel kirendelt országos bizottság minél előbb

üljön össze. A mintegy királyi biztosokul szereplő kinevezett tagjai számára pedig, magok miheztartása végett, készítsen a kancellária egy utasítást, mely még egy értekezleten vizsgál - tassék meg. A kancellária készített is ily munkálatot, melyet azután az 1720. júl. 12-ikén tartott értekezlet vett tanácskozás alá. Az értekezlet leginkább azt tartotta szükségesnek, hogy az összeülendő bizottság különösen az 1681: 25 és 26, az 1687: 21 s végre az 1715: 30 törvénycikkek igazi értelmét igyekezzék megállapítani. Egyébiránt Koháry országbíró, mint a bizottság elnöke, még más előbbkelő tagokkal előzetesen hívassék Bécsbe, munkálkodásuk mikép intézésére nézve ő Felségtől bővebb utasítások vételeért.²⁴⁾

Végre az 1715: 30-iki törvénycikkkel a vallás ügyében kiküldött országos bizottság 1725: márczius 15-ikén megkezdé működését Pesten, gr. Koháry István országbíró elnöklete alatt. De mindjárt a tanácskozások kezdetén már a kiindulásokra nézve oly ellenkező álláspontokat foglaltadéi a katolikus és protestáns tagok, hogy nem igen volt remélhető a két félnek közös határozatokban összejöhete. A protestánsok sérelmeiket általában akarták előterjeszteni és tárgyaltatni, állítólag, hogy így a bizottság hamarabb célhoz jusson, de azt hiszem valósággal azért, mivel azon általános okokat szerették volna megszüntettetni, melyek a fölmerült egyes esetekben is a sérelmeket előidézték. A katolikusok ellenben nem tágitottak azon kívánságuktól, hogy az egyes esetek és egyes állítólagos sérelmek tárgy altassanak. Az ő álláspontjukon tehát szóba sem jöhetett volna a létezett általános helyzetnek megváltoztatása, hanem legfőlebb az annak keretében történt egyes visszaéléseknek megszüntetése. Továbbá, midőn a protestánsok mindig a bécsi békekötésre, mint Magyarországon a vallásszabadság alapjára hivatkoztak, a másik fél azzal állt elő, hogy azon békekötésnek még akkor, azonnal ellenmondott a róm. katolikus clerus, mely az országnak első rendje, tehát az törvény erejével nem bírhat. Erre a protestánsok kívánták azon ellenmondás eredetiben fölmutatását, s az iránt a királyhoz is folyamodtak. Azonban miután a király rendeletére a másik fél által fölmutatott egy kéziraton sem kelet, sem pecsétek nem voltak: a protestánsok kijelenték, hogy az a

magyar jog szerint *) érvényesnek, s bizonyító erővel bírónak nem tekinthető.²⁵⁾ Ekkép a bécsi és linczi békekötések érvénye, s egyéb pou tok fölött mind elkeseredettebben öt hónapig folytatott eredménytelen viták után, a biztosok javaslatára Károly 1721. aug. 10-ikén fölöszlatta a bizottságot azon meghagyással, hogy a vallási ügyek ugyanazon állapotban maradjanak, melyben a bizottság működése kezdetén voltaic, és semmi újítás ne történjék.²⁶⁾

Az egész pesti bizottság működésének nem lön egyéb eredménye, mint hogy mindkét fél előtérj észte követeléseit, s egymás igényei ellenében való kifogásait, s így bő anyagot szolgáltatott a királyi elhatározás alapjául.

Az 1722-iki országgyűlésen Károly, a nádorhoz irt levele szerint, a vallás ügyét is a rendek által, s pedig az ország többi sérelmeivel együtt kívánta tárgyalatni. De a katliolikus többség nem volt reávehető. Ezért inkább azt eszközölték ki, hogy a pesti bizottság munkálatait Pozsonyban legalább forma szerint bevégezze, s annak iratait Koháry országbíró a király elhatározása elé terjeszse.

Így történt, hogy miután sem a kiküldött országos bizottságban évekig nem tudtak a hazafiak megegyezésre jutni, vagy akár csak határozathozatalra is vergődni, sem a már két rendbeli (t. i. 1722. és 1729-iki) országgyűléseken nein bírták a vallási ügyeket a rendek által alkotmányosan elintéztetni: magoknak a feleknek kérelmekre **) királyi elhatározással kellett azokban dönten.

A magyar kancellária 1727. márczius 3-ikán fölterj észte a királyhoz a pesti bizottság munkálatáról véleményes

*) Hivatkozva Verböczy Hármaskönyve Tit. II. Pars. II-re.

**) A kath. főpapság óvást tett mindazon törvények ellen, melyek a protestánsoknak bármi tekintetben javukra eddig alkottattak, vagy alkotnának. A katliolikusok tehát azon reményben óhajtották, az országgyűlés mellőzésével, a királyra bízni az eldöntést, hogy Károly végre is elhatározásában inkább a kath. egyház, mint a protestánsok érdekeinek kedvezend. A protestánsok viszont tapasztalataik után inkább féltek az országgyűlési többségtől, mint a király elhatározásától, melyre talán a protestáns külhatalmak útján is reménylettek befolyást gyakorolhatni.

jelentését.²⁸⁾ A király az 1729-iki országgyűlés befejezte után a bizottság ügyiratait, a kancellária véleményével együtt, Savoyai Eugen herceg elnöklete alatt összehívott miniszteri értekezletnek adta ki. Az 1730. április 30-ikán megnyílt a konferenzia tagjai voltak még: gróf Sinzendorf Lajos Fülöp ausztriai főkancellár, gr. Stabremberg, a miniszteri bancodeputatio elnöke, gr. Dietrichstein János, az udvari kamara elnöke, gr. Nesselrode tábornok és hadi biztos; továbbá gr. Batthyány Lajos magyar alkancellár, úgyszintén Managetta, Koller, Koch, Gyöngyösi, Höffenstock és Levenegg tanácsosok.

A konferenzia elsőben is az 1681. és 1687-iki törvények értelmének megállapításával foglalkozott. E felett már az országos bizottságban nagy vita volt. Katholikus részről, a törvény értelmezéséül, I. Lipótnak 1691. ápr. 2-ikán kiadott explanatióját akarták elfogadtatni. A protestánsok ellenben Lipótnak 1704-ben Széchenyi primás által tett nyilatkozatát, s I. Józsefnek és Károlynak kiadott leveleit – melyeket az 1715: XXX. törvénnyel is megerősítetteknek állítottak – kívánták a törvény magyarázatául tekintetni. Azonban miután a magyar kancellária részéről kijelentetett, hogy Lipót 1701-iki nyilatkozata, és fiainak levelei csupán az akkori időkhöz alkalmazottak voltak, és bennök csak általában a vallásgyakorlat nem háborgatásáról van szó: végre az értekezlet azon magyarázatot állapította meg, hogy az 1681: 25-ik t.-cikknek, (mely a bécsi béke határozatait főntartja) értelme a *magán* vallásgyakorlatnak mindenütt megengedése, a nyilvános vallásgyakorlatról pedig a 26-ik t.-cz. szól, mely azt az *articularis* helyekre szorítja.

A kiindulási alap ekkép megvetetvén, az értekezlet az egyes kérdéseket tárgyalta, s azokra vonatkozólag állapította meg javaslatait.

E miniszteri értekezletnek elfogadott javaslataiból adta ki Károly a protestánsok vallási viszonyainak és egyházi ügyeinek rendezésére 1731. márczius 21-ikén a helytartótanácsához intézett nevezetes rendeletét, az úgynevezett »Carolina resolútiót«, – mely míg egyfelől a katolikus főpap-

ság előtt – mint Althan bíbornok merész oppositíója *) mutatá – túlságos engedménynek tetszett; másfelől a protestánsok legmérsékeltebb igényeit sem elégítette ki.

Nem szándékom itt e tisztán vallási ügyekkel foglalkozó rendelet ismertetésére kiterjeszkedni. Feltűnő az, hogy noha e korban még az oktatás nemcsak egészen felekezeti jellegű, hanem a vallásfelekezeti étellel a legszorosabban összekapcsolva volt; és noha az Eugen herczeg elnöklete alatt tanácskozott értekezlet az iskolákról is nagyfontosságú véleményt mondott, melyet a király szintén elfogadott: mégis a márczius 21-iki Carolina resolútióban az egész iskolaügyről egy szóval sincs említés téve. Az erről szóló királyi elhatározás külön választott a szorosabban egyházi ügyekben kiadott intézkedéstől.

A protestánsok, midőn iskoláik miatt háborgattak: a bécsi és linczi békekötések, s az ezeket becikkelyező 1608: 1-ső, és 1647. 5-ik törvény cikk ékre mint legfőbb erősségre szoktak hivatkozni. Azonban e törvénycikkekben a vallás szabad gyakorlata általában biztosítatik ugyan, de az iskolákról említés sincs. A protestánsok azután mindig azt állították, hogy a vallás szabad gyakorlatának lényeges részét, sőt egyik főfeltételét képezi iskolák tarthatása, és a tanítás azon szabadsága, hogy ők gyermekeiket saját vallásukban képezhessék, és általában híveiket annak igazságaira oktathassák. E felfogással vitatták azután mindig, hogy a vallásszabadságot biztosító bécsi béke, illetőleg 1608: I. törvény cikk egyszersmind biztosítja az iskolatartás és a tanítás szabadságát is.

Az iskolák tartására, a vallásszabadság alapján föllállított általános és korlátlan jog követelésével szemben, a kormány-

*) Althan bíbornok és váci püspök 1731. máj. 23-ikán Pest vármegye közgyűlésén nemcsak az ott kihirdetett kir. rendelet ellen tett óvást, de azt érvénytelennek nyilvánítá, és kijelenté, hogy az megyéjebeli egyetlen katholikust se kötelez, s egyik által se tartassák meg. Végre fölebbez a pápához, mint a vallásügyekben egyetlen bíróhoz. III. Károly, a protestáns külhatalmaknak is felszólalása után, Althant Bécsbe idézte; s miután az nem jelent meg, szept. havában Pest vármegye gyűlésén óvását szétszaggattatta, és zár alá vétette püspöki javait, melyek élvezetébe csak nagy könyörgésére és pápai közbenjárás következtében eresztette ismét.

nál, és az Eugen-féle imént említett értekezleteken az a felfogás és magyarázat lőn irányadó, a mely szerint a vallás szabad gyakorlatára tartozik először az, hogy a szülők gyermekeiket saját vallásuk tanainak ismeretére taníttathassák, – e célra azonban elegendők az alsóbb iskolák, melyeknek tanfolyama legfőleg a grammatikáig bezárólag terjed; – másodsor az, hogy híveik számára lelkipásztorokat képezhessenek; e cél pedig az által is elérhető, ha királyi engedélyvel egypár helyen lesz olyan felsőbb iskolájok, a hol theológiát szintén tanítanak.²⁷⁾

Ennélfogva a protestánsoknak a pesti bizottság ügyirataiban előadott azon sérelmökre, hogy ifjúságuk tanítását a grammatikán fölül nem engedik meg, sőt azt az olvasásra szorítják le, másutt pedig nagy költséggel szerzett hitfelekezeti könyveiket elveszik: az Eugen herczeg elnöklete alatt tartott miniszteri értekezet, a magyar kancelláriának az iskolaügyben márcz. 3-iki véleményét szószerint elfogadva, a következő javaslatot állapította meg:

6. pont. *»Alsóbb iskoláknak, mint a nyilvános vallás-gyakorlathoz tartozóknak bezárólag a grammatikáig terjedhető tanfolyammal tartása, az a katolikusoknak is megengedendő mindegyik articular is helyen; – felsőbb iskoláik pedig, ha csak nincs reá királyi szabadalmuk és engedélyök (a mely nélkül a katolikusoknak se legyen megengedve nagyobb iskolákat állítani) egyszerűen törlendők. Azon alkalommal pedig, midőn a katolikusok felsőbb iskolák állítására szabadalomért folyamodnak a királyi felséghez, különösen arra kell vigyázni, hogy állandó biztos alapjok legyen, melyből bármimű gyűjtések, és a lakosok terheltetése nélkül illendő tartással elláthatják tanítóikat vagy tanáraikat.«*

»Ugyanezen hitfelekezetek céljaira szolgáló egyéb könyveknek behozatala, annak előleges megvizsgálása nélkül, vájjon a korábbi kiadással egyezők-e? tilos, nehogy a közállomány nagy kárára ismét valamely új vallás hozzasék be az országba.«

A miniszteri értekezet javaslataira a király a 8-dik pontnál sajátkezűleg írta: *»Az előadottakat eddig helybenhagyom«* s ezzel az iskolák ügyében tett indítványt is királyi elhatározással emelte.

Az általános sinórmértékül szolgált,*) és később Mária Terézia által is megerősített ezen királyi határozat alapján intézkedett az államhatalom, iskoláknak az ország lakosai által tarthatása ügyében egész az 1790-iki országgyűlésig.**)

Ezelőtt az uralkodók, az általános európai jogszokás szerint, csak az egyetemekre, s általában akadémiai főiskolákra nézve igényelték, hogy azok egyedül királyi engedéllyel vagy megerősítéssel állíthatók és tarthatók. ***) Most, e királyi határozat megállapításától fogva, a grammatikai tanfolyamnál magasabb mindennemű iskola állíthatását királyi engedéllyel tesszik függővé.

Sőt magát az elsőben itt megállapított elvet az 1790/1-iki törvényhozás is föntartotta, kimondván a protestánsok egyházi s iskolaügyekben való szabadságát s önkormányzatát biztosító 26-ik törvénycikknek mind máig érvényes 5-ik pontjában, hogy alsóbb, s grammatikai iskolákat szabadon, felsőbbeket pedig csak királyi előleges jóváhagyással állíthatnak.

A protestáns iskolákra az 1731-iki királyi elhatározás annyival végzetesebb lőn, mivel visszahatólag is intézkedett, a mennyiben megszüntetni rendelő a grammatikainál felsőbb mindazon tanfolyamaikat, melyekre nem volt királyi engedélyök. Ennek következtében szorítottak le (különösen 1733-ban s azt követett években) hatóságilag a grammatikáig a kézsmárki, bártfai, szebeni, selmeczi, körmöczi, besztercebányai, a pozsonyi (ideiglenesen) s még egyéb oly protestáns iskolák, melyekre a kormány figyelmeztette lőn, hogy a grammatikán fölül is tanítanak. Több tanintézetöknél a helytartó-tanács részletes nyomozást rendelt el, kitudandó, hogy »micsoda osztályokban micsoda tárgyak, hány tanító által, hány tanulónak, és kinek a költségén taníttatnak.« Mindkét felekezetű protestánsok e súlyos

*) A kancellaria későbbi ügyirataiban ezt mindig »Ideális resolutio Caroliná«-nak, vagy »Normale«-nak nevezi.

**) Kivéve bizonyos tekintetben, II. József korát, p. o. a mennyiben a türelmi edictum kiadása után nem szorítottatott iskolatartásuk az articularis helyekre.

***) Lásd p. o. az eperjesi ág. ev. iskola történeténél.

helyzetükben, egy küldöttséget *) menesztettek Károlyhoz, mely 1736. máj. 15-ikén Laxemburgban a királynak személyesen átnyújtott emlékiratban kérte sérelmeik orvoslását, és az iskolák tanfolyamai korlátozásának megszüntetését. Elpanaszolván a helytartótanács megszorító rendelkezéseit, ismétlik, hogy az ő iskoláik, »mint a szabad vallásgyakorlatnak attól elválaszthatlan járulékaik, az ország köztörvényei által is megengedetteknek és megszilárdítottaknak tartandók, s céljuk nem is egyéb, mint az ország műveltségének, közérkölciségének s jólétének előmozdítása.« Kérik tehát a fejedelmet, hogy »a közjó érdekéből és az ő fennállásuk tekintetéből méltóztassék úgy intézkedni, hogy iskoláik az igen régi törvényes gyakorlat (antiquissimus legalis usus) szerinti való állapotban tartassanak meg, s a melyek leszorítottak, azok is teljes épségükben állíttassanak vissza.«

Talán ezen kérelemnek s hozzá a protestáns külhatalmak támogatásának lőn következése, hogy ezentúl Károly idejében nem igen erőltették a még le nem szorított iskolák tanfolyamainak reducióját. Azonban Mária Terézia alatt, a negyvenes és ötvenes években, a följelentett esetekben ismét erélyesen igyekezett a kormány az 1731-iki királyi határozatot foganatosítani.

Különösen akadályul szolgált e kir. határozat a grammatikainál felsőbb tanfolyamok megnyitásának. Igaz, hogy egy 1733. szept. 11-ikén kiadott királyi határozat szintén elrendeli, hogy a syntaxistól kezdődő felsőbb iskolák tartását a katolikusoknak sem szabad különös királyi engedély nélkül megengedni, és így legalább alakilag egyenlő szabály alá helyeztetett mindegyik felekezet. Csak hogy míg a katolikusok egyszerűen és biztosan megkapták a kért engedélyt, a protestánsok vagy épen nem, vagy nagy nehezen, súlyos föltételek alatt, s még is csak »további elhatározásig.« Kiváltképen az 1731-iki elhatározás végső záradékával szoktak nehézséget csinálni, t. i. azzal, hogy elegendő, állandó, és biztos alapot mutassanak

*) Tagjai voltak: Ottlik András, s báró Hellenbach az ágostaiak, Szathmári Királyi Ádám, és Dobozi Mihály a reformátusok részéről. Révész Imre Adalékok a magy. prot. isk. aut. történetéhez. (7. 1.)

ki, hogy majdan gyűjtésekkel és kivetésekkel ne terheljék az ország lakosait, főleg pedig az adózó népet. Természetesen utoljára is a kormány belátásától s jóakaratótól függött, hogy a kimutatott alapokat mennyiben tartotta elegendőknek és biztosaknak. A helytartótanács pedig, éppen ez iskolai ügyekben, mindig nagy atyai gondoskodással igyekezett kímélni az adózó népet és városi polgárokat. Így történt azután, hogy a protestánsok, a mennyire lehetett, a nemesség önkéntes aláírásaival, alapítványaival, évi vagy egyszermindenkorra adományaival törekedtek iskoláiknak alapját kimutatni. *) A tanítás tárgyait, s a tanerők számát és minőségét illetőleg azonban a protestáns iskolák ügyeibe a kormány, éppen irántok viseltetett kedvezőtlen érzületénél fogva, egész a század hatvanas éveiben bekövetkezett fordulatig csak annyiban szólt bele, hogy azokat a fölmerült esetekben majd mindig sokalta, és leszállíttatni kívánta.

Közoktatásunk történetében nagy jelentőségű kezdeményezés leendett, ha a magyar kormányférfiaknál kellően fölkaroltatott volna Károlynak 1733. márczius 7-ikéről a helytartótanácsához intézett leiratában foglalt azon rendelete, melylyel erélyes hangon meghagyja, hogy *»miután szükséges az alsó (stadia trivialia) és egyéb oktatást rendezni és jobb karba hozni, a helytartótanács e tárgyat is vegye minél előbb tanácskozás és alapos megvitatás alá, s terjeszzen róla a király elé véleményes jelentést.«* ³¹⁾

Láttuk, hogy Ausztriában részint a közönség körében, részint a tartományi hatóságoknál már a húszas évektől fogva mind inkább sürgetek az ifjúság tanításának javítását és kü-

*) Azonban a helytartó tanács rendesen kifogást tett az aláírt, de be nem fizetett alapítások és az évi adományok ellen, mondván, hogy azok állandó és biztos alapul azért sem fogadhatók el, mert hátha az illetők vagy utódaik katolikusokká lesznek, s azután nem fizetnek, vagy elhalnak, s utódaik nem folytatják az adakozást. A helytartótanács ugyan inkább azért tette e kifogást, hogy a dolgot nehezítse, de magát a tényt illetőleg a következők sokszor igazolták. Mert a szorongatás napjában nagy lelkesedéssel aláírt megajánlások nagyrészt később rendesen nem is tudták beszédni, még akkor sem, ha az illetők nem tértek át és nem haltak meg.

lönösen a németnek mint anyanyelvnek taníttatását. Ennek következtében adta ki Károly 1735-ben e munka folyamában, már ismertetett »Schulordnung«-ját, valamint a jezsuiták tartományi főnöke a fejedelmileg jóváhagyott új utasításokat, melyek a magyar, jezsuita iskolákra is érvényesek lőnek. A királyi rendelet különösen szigorúan meghagyja a német nyelv és fogalmazás alapos tanítását.

Íme nálunk, két évvel korábban magától a királytól indult ki a kezdeményezés.

Fájdalom, eddig nem sikerült kipuhatnom a király fölhívásának legkisebb eredményét sem a helytartótanács működésében. Sőt midőn egy év múlva (1734. jún. 5.) újabb királyi leirat e meghagyást ismétli, a közoktatás »az egész országban való« (per totum regnum) javításának szükségét hangsúlyozza, s a múlt évi rendeletre sürgeti a választ: a helytartótanács, a kebelebeli bizottság javaslatára, csupán a papnöveldék tanfolyamának a kérdésében felel, és a közoktatás rendezésének ügyét hallgatással mellőzi.³²⁾ Úgy látszik, az 1723-iki országgyűlés panaszait és az ifjúság jobb neveléseért hangoztatott buzgólkodását már az épen általa létesített magyar főkormányshéknél is elfelejtették! Holott a magyar közművelődés kifejlődésében mily nagy következményei lenedettek, ha a magyar kormány a király nyilvánult jóakarátát felhasználta volna, és főleg ha hasonlóul nemzeti irányban kezdte volna meg e téren tevékenységét, mint az Ausztriában megindult!

Ugyanazon (1733. márcz. 7.) leiratában és ezt követő rendeleteiben kiváló gondossággal intézkedett Károly a katólikus papság kiképezteséről.

Már az 1548-iki országgyűlés óta gyakran találkozunk azon panaszokkal, hogy nagy hiány van katólikus lelképásztorokban, különösen olyanokban, kiknek kellő tanultságuk volna. Többször e körülménynek tulajdoníták, már az 1548-iki országgyűlés rendéi is, hogy a kath. egyház nem bírt teljesen erőt venni a protestántismuson. Főlebb láttuk, hogy az 1719-ben tartott miniszteri értekezlet szintén arra figyelmezteté a királyt, hogy »a katólikusok ne a protestánsok üldözésétől várják egyházuk gyarapodását, mert a baj főoka az, hogy

papjaik között nagy a tudatlanság és hanyagság, míg a protestánsoknak nem csak számra elég, de tudományra is kitűnő papjaik vannak. E baj megszüntetésére kell tehát a püspökeiket inteni.«

Most Károly egészen e tanácsot követve, márczius 7-iki leiratában, midőn a katolikusok lelki jobb gondviseléséről, a »cassa parochorum« (ma úgynevezett vallásalap) gyarapításáról, s általában az egyház emeléséről intézkedik, gondoskodását különösen papoknak nagyobb számmal és jobban kiképzetésére terjeszti ki.

Szándékának méltathatásáért azonban röviden át kell tekintenünk a kath. papság kiképzetésének akkori állapotát.

A bécsi miniszteri értekezletnek a papság tanulatlan-ságára vonatkozó szemrehányása csak bizonyos mértékben, és annyiban lehetett alapos, hogy a szükséghez képest aránylag kevés volt azon papok száma, kik kellő tanultság után bocsájtottak ki a lelkészségre.

Az igazi főbaj, úgy látszik, a kellő kiképzetést nyújtó theologiai tanfolyamok, papnöveldek kevés számában és abban rejlett, hogy általában a párodnak számához képest kevés volt a papi egyén, s e miatt azután szükségből sok olyan a milyen tanultságú egyéneket bocsájtottak ki a lelkészségre.

A XVII-ik században a török hódítás és a gyakori belzavarok miatt a főpapok biztosabbnak látták a hazán kívül tenni alapítványt a papok kiképzésére. Így alapítá Pázmán Péter Bécsben a pázmáneumot. így állított zombori Lippay György egri püspök 20 ifjúra papnöveldet szintén Bécsben, 1641-ben, s azt Pázmánnak e célra vett házában helyezte el.

Bent az országban körülbelől csak a nagyszombati és a kassai egyetemeken létezett papnöveldekben volt szerezhető tökéletesebb tudományos tanultság, s ezeken voltak teljesebb theologiai tanfolyamok.

A kik ezekből, vagy épen a bécsi intézetekből kerültek ki, azok képzettsége ellen, a kor viszonyait tekintve, aránylag nem igen panaszkodhattak volna. Sőt közülök számos jelesebb férfiú, emelkedett ki, különösen kik azután még Rómában fejezték be tanulmányaikat. De ez mind kevés volt a Magyar-,

Erdély- és Horvátországi szükség kielégítésére. Kiváltképen érezhető lett a papok számának elégtelensége a törökök kiűzetése után, midőn a visszafoglalt területet is el kellett volna lelkészekkel látni.

Ezért már I. Lipót király (1701) utasította a püspököket papnövelő intézetek állítására,³³ de úgy látszik, nem elég eredmény nyel. Tudomásomra a jezsuiták Nagyváradon, Budán, Győrben, és talán Lőcsén nyitottak még a XVII-ik század végén, (részben csak már a XVIII-ik században) a gymnásiumoknál tlieologiai tanfolyamot, Kösler tartományfőnök nyilatkozata szerint a gymnásiumban is (valószínűleg a költészet és retorika osztályában) alkalmazott egypár tanárral. *)

A Kegyesrendieknek és a Ferenczrendieknek saját rendtagjaik kiképzésére tartott tlieol. tanfolyamaiban szintén tanult néhány világi pap.

1700-ban alapítá Telekesy István püspök az egri papnövelvét, s kérelmére Lipót király a beeli apátságot e célra

*) A budaiban, úgy látszik, egész akadémiai tanfolyam volt. De voltak helyek, hol még a jezsuita intézetekben is a bölcsészeti tanfolyamnak csak az első egy vagy két évét tartották. A papnövédeknek az egyetemeken, és más tanintézetekben szokásban volt kiképzése között levő különbséget mutatja a n.-szombati és kassai collegiumok rectorainak a tanfolyam öt évre czéltott összevonása ellen tett fölterjesztésök e szavai: »Nec duci in exemplum poterunt aut Gymnasia quaedam, ubi biennio philosophia; aut religiosi nonnulli (valószínűleg piaristák és sz. Ferencz rendűek), apud quos triennio absolvitor theologia: cum enim hi primarias duntaxat habeant lectiones, ea vero, quae supra diximus et mox diceimis (t. i. a vitatkozásokot s e nemű gyakorlatokat) praetermittant, angustiori tempore compensi esse poterunt. At in universitatibus, quae publica sunt scienciarum emporia, late pátère debent literae unde et tempus extendi iure quodam suo postulunt.« (Orsz. levélt. Fundationale Lad. E. Fase. 11. 1733. szept. relatio.)

Továbbá Kosler jezsuita tartományfőnök többször idézett 1768-iki fölterjesztésében (orsz. lev. Lad. E. Fase. 11) mondja: »et in quo (t. i. a gymnásiumban) non omnis omnino artes, sed humaniores duntaxat docentur, et ad summum ex severioribus tantum, quantum juvenibus ad sacerdotium aspirantibus est necesse. A mihez nem kell annyi tanár, mint az egyetemeken szokás, hanem elég 2-3, mint ma is látható N.-Váradon, Veszprémbe, Kalocsán, és az előtt lehetett látni az egri, győri, váci és egyéb gymnásiumokon, melyekben 2-3 tanár a papságra szándékozó ifjakat is elkészíté.«

oda adományozta, kezdetben az apátság jövedelméből hat növendékre, (kik közül kettő a gymnásium (humaniora), négy pedig a bölcsészeti tanfolyam elvégzése után vétethetett föl) sajátjából pedig kettőre, s így nyolcz növendékre alapított helyet, kiknek a belépéskor egyebek között arra is kellett magokat kötelezniök, hogy *ha előljáróik kívánják, tanulmányaik bevégezése előtt is fölszenteltetik magokat*, s az egyházmegyében legalább három évig fognak mint papok szolgálni. Rövid idő múlva papnöveldejéhez még egy nemesi finöveldét (convictust) alapított Telekesy, tíz jó családból származott, különösen olyan ifjú számára, kik szülőiktől vallási áttérésök miatt eltaszítottak.³⁴⁾

1718 körül alapítá gróf Volkra János, veszprémi püspök a »Szt. Annáról« címzett veszprémi papnöveldét, hét ezer forinttal, s abban a tanítást az általa 1712-ben Veszprémbe telepített piaristákra bízta. Ez intézet kezdetekor szintén szerény mérvű lehetett. Még a század közepén is, midőn jelentékeny alapítványokkal gyarapított, és midőn azt Bíró Márton püspök az Acsády püspök által 1736-ban épített püspöki palotába helyezte el, csak 12 növendéke volt.*) Bíró Márton följegyzése szerint e papnöveldeből *némelyek már a második évben, mások két év múlva, ismét mások három év múlva bocsáttattak ki lelkészekül.*³⁵⁾

Némely jelek arra mutatnak, hogy a nagyszombati és kassai egyetemeken kívül létezett kisebb theologiai tanfolyamoknál nem csak hogy egy-két évi tanulás után is fölszentelték a növendékeket, de a fölvételre sem kívánták meg mindig az akkor öt osztályú gymnásium elvégzését sem. Sőt alkalmassint, szorultságból avattak papokká oly egyéneket is, kik egyáltalán nem voltak semináriumban.

Azt hiszem, főleg a papságnak ilyen módon képzett részére vonatkozhatott a miniszteri értekezlet észrevétele.

A katolikus papság kiképeztetését illetőleg, az itt kiemelt hiányokon akar segíteni a király, a helytartótanácshoz

*) Ezekon kívül a püspöki megyének 8 papnöveldeké tanult a nagyszombati egyetemen a Collegium Rubvorum-ban. (Bíró Marion följegyzése 1752-ből. Püsp. levéltáv.) Kivonatok jegyzőkönyvekből s egyéb actákból, Lásd »Seminariumról- szóló rész.

intézett (1733) már ez. 7-iki leiratának következő rendelkezésében:

»A mi a seminariumokat illeti – melyekből kell a lelkészeket venni (unde Parochi accipi debent), azok létesítése is a megyés püspökökre tartozik. Ezek komolyan megintendők, hogy közülök azok, kiknek már van papnöveldejök, abba ne vegyenek föl olyanokat, kik még a humaniórakat sem végezték el, hanem csak a gymnasiumi tanulásukat befejezett, sőt a mennyire lehet, oly ifjakat, kik már a felsőbb tudományokba is be vannak avatva (azaz, a bölcsészeti tanfolyamon is áthaladtak). Továbbá taníttatásukról is úgy gondoskodjanak, hogy legfőlebb öt év alatt az egész tanfolyamot bevégezzék, és pedig két évig a bölcsészeti, három éven át a theologiai tanulmányokat, különös súlyt helyezve az erkölcsi theológiára és a modern controversiákra; és csak mindezeket kellően kitanulva, bocsátathassanak ki lelkészekül. A mely megyés püspököknek pedig vagy egyáltalán nincs papnöveldejük, vagy ha van is, megyéjök kiterjedéséhez képest az nem. elegendő, azok utasíttassanak mindegyik egyházmegyében kellően berendezett papnövelde állítására, s alapokkal és aránylagos számú alumnus helyekkel ellátására. Azonban a tanfolyam, a dogmatikai tudományok elvégzésével is, a most mondott öt évnél tovább ne tartson.« »Egyébiránt – folytatja – az esztergomi és zágrábi egyházmegyékben jó eredmény nyel fönnálló rendszabályok példájára, a főpapoknak (praelatis), még az alsóbb rendűeknek se engedessék meg vagyonukról rendelkezni, hacsak az egyházzól is meg nem emlékeznek végrendeletökben. Az egész országban ekkép keletkező hagyományok azután az illető egyházmegyék papnöveldeinek gyarapítására fordítandók.«

»Egyszersmind a seminariumokra, convictusokra, collegiumokra, és az alapítványok rendeltetésszerű fölhasználására való felügyeletet illetőleg, miután ezt az 1715: LXXIV, és 1723: LXX. törvények értelmében magunknak föntartottuk, valamint az 1729: XXL t.-cz. *) szerint a jelenlegi zágrábi

*) Az 1729: XXI. t.-cz. alapján az országgyűlés végeztével a király, mint különösen kirendelt egyént megbízta az *akkori* zágrábi püspököt, hogy egyházmegyéjében mindennemű alapítványokra, pap-

püspököt saját egyházmegyéjére nézve különösen kiküldöttük, hasonlóul Magyarországon az érsekeket és püspököket ezennel megbízuk a felügyeletnek és az 1722. óta való számadások átvizsgálásának saját megyéikben eszközzésével, utasítván őket, hogy a nevezett seminariumpok, convictusok és collegiumpok igazgatásáról részletes jelentéseiket, valamint a jólkészített számadásokat a helytartótanácsnak időről időre fölterjeszszék.³⁶⁾

Talán e leiratnak a végrendeletekre vonatkozó intézkedése hatásaul található a reá következett közelebbi időkbekelt s a papnöveldekre tett számos alapítvány és hagyomány.

Nem ily föltétlen jó sikere volt a bölcsészeti és hittani tanfolyam 5 évre szándékolt meghatározásának.

A jezsuiták tanrendszerénél láttuk, hogy nálok a teljes bölcsészeti tanfolyam 3, a hittani négy évre, a kettő együtt hét évre volt változhatlanul megállapítva, és a theológiába csak az vétethetett föl, a ki a bölcsészet mind a három évét elvégezte. A jezsuiták arról nem tehettek, s az nem ütközött a Ratio Studiorumba, ha valaki intézetöket a második, vagy harmadik évben elhagyja, és azt a püspök pappá avatja föl. De már magának a felsőbb tanfolyamnak mindegyik fokozatán egy-egy évvel megrövidítése, s pedig úgy, hogy azért az egész tankör befejeztessék: ez már oly lényeges változtatása leendett tanrendszerüknek, melyre reá nem állhattak, különösen az egyetemeken. És igazok is volt.

A királyt azon szándék vezérelte, hogy egyfelöl nagy levén lelkészekben a hiány, rövidebb idő alatt több egyént képezhessenek ki pappá; és másfelöl mégis mindenki a gymnasiumi és felsőbb, bár 5 éves, de teljes tanfolyam bevégezése után avattathassék föl. Ez nagy haladás leendett azon részt tekintve, mely eddig különféle csonka tanulás után lett pappá; de visszaesés a jezsuiták tanintézeteinél és tanrendszerénél.

A helytartótanács egy évnél tovább nem felelt a királyi leiratra. Ez alatt azt közölte a jezsuiták rendtartományi

növeldeére, egyházi és világi ifjak iskoláira és convictusaira felügyeljen, s rólok a királyhoz a nyerendö utasítás szerint véleményes jelentést terjeszsen.«

főnöke által a nagyszombati és kassai egyetemek rectoraival, kik még azon év szeptember havában egy igen tartalmas és jól szerkesztett emlékiratot terjesztettek föl a helytartótanács-hoz, a tanfolyam czélzott összevonása ellen.

Az összevonás – mondják – vagy tantárgyak elhagyásával, vagy csak rövidített előadásával, és mindenesetre a sok időt igénylő vitatkozásoknak; egyéb gyakorlatoknak mellőzésével lenne eszközölhető. Bármelyik módot szükségtelennek és károsnak bizonyítják. Kiváltképen az egyetemeken, melyek a tudományoknak nyilvános emporiumai tartoznak lenni. »Az iskolák feladata az ifjoknak solid kiképeztetést nyújtani. Erre van a jelenkornak is legnagyobb szüksége. De ehhez idő kell. Sokan hét év alatt sem vihetők annyira, mennyit most öt év alatt kívánnának elérteni. Az államnak sincs abból haszna, ha az iskolából nyers, és a műveltségbe eléggé be nem avatott egyének kerülnek. *Az egész katolikus világban, épen a magyar nemzet mindenekelőtt nem lelkipásztorokban, hanem solid képzettségű tudorokban szenved nagy szükségét.* Lám az eretnekek közül számosan életök jelentékeny részét külföldi egyetemeken tanulmányokkal töltik, s így fegyverkeznek ellenünk. Ezek legyőzésére nem elég csupán a controverziák ismerete. Luther is nem a lelkipásztorok – hanem a neki megfelelni bíró tudósoknak hiánya miatt aratta sikereit. Figyelembe veendő – mondják – az is, hogy az ifjúság, főleg a nemesek előbbkelői, 16., 17-ik életévökben a gymnásiumból már a bölcsészeti tanfolyamba lépnek. Ha tehát 5 év alatt a felsőbb iskolákat a theológiával együtt elvégeznék, 20-21 éves korukra készen lennének. Ámde az egyházi szabályok szerint ekkor még életkoruknál fogva sem bocsáthatók a lelkészségre és praesbyterségre. *) És így éveket töltenének erkölcsaikre is káros kóborlásban.« Ez és hasonló okokból kívánják a tanfolyamokat intézeteikben, főleg az egyetemeken, eddigi kiterjedésekben meghagyni, s inkább azon módot ajánlják, hogy ha már jelenleg hamarjában több papra van

*) Ez tökéletesen helyes észrevétel. De hogy történhetett mégis, hogy sokakat rövidebb tanfolyam után, vagy a tanfolyam befejezte előtt szenteltek föl, mint ezt a fölterjesztés is említi?

szükség, egyelőre – mint eddig is történt – a növendékek egy része a tanfolyam befejezése előtt bocsáttassék ki lelkészül.³⁷⁾

A király újabb (1734. jún. 1.) rendeletében sürgeté a választ a múlt évi márcz. 7-iki leiratának a lelkészek képzését és az oktatás javítását illető részeire. A helytartótanács az oktatás javításának kérdését hallgatással mellözve, a tanfolyam összevonását illetőleg, a kebelebeli bizottság javaslatára, feleletül a két rector emlékiratának tartalmát terjeszti föl.³⁸⁾ Ennek következtében a tanfolyamok összevonása egyelőre elhagyott.

III. Károly alatt kezdődött rendesebben a bányászati oktatás is. Eleintén a bányászatra lépők néhány bányász és kohász tisztől nyertek, bár inkább kézműves módra, oktatást. Már 1735-ben Selmecezen bányaiskola volt. Ez évben, Lauern császári biztos ajánlatára, az alsó magyarországi tisztjelöltek száma 26-ról nyolcra szállított le, s azok számára a bányászati tanítást illetőleg utasítás állapítatott meg, meghatározatott az eszközök használataért fizetendő díj, s kilátásba lön helyezve bizonyos Makoviny Sámuelnek mennyiség-tanáru kinevezése.

Végül megemlítendő még Károlynak az iskolák felőli gondoskodása, az akkor rendezett határőrvidéken.

A karloviczi béke (1699) után a határőrség a károlyvárosi, varasdi, és bánági három generalatusból állt. Ezekhez jött 1702-ben a magyar – később slavoniainak nevezett –, a tiszai, és a marosi határkerület. Ez utóbbiakra nézve adatott ki 1703-ban a rendelet, hogy minden faluban adótól és teher-től mentes egy telek (sessio) adassék a német nyelvet bíró egy iskolamester ellátására.³⁹⁾ Azonban nem igen találjuk nyomát, hogy e rendelet folytán, a reá következett első évtizedekben azon vidéken a célzott iskolák fölállítottak volna. 1730-ban pedig az a két határvidéki kerület meg is lön szüntetve. Ez is, – mint III. Károly idejében a legtöbb kezdeményezés – olyan csírázás volt, mely évtizedek múlva kelt ki. A hét éves háború után e rendelet föléléstésével és foganatosításával kezdődött a határőrvidéki iskolák fölállítása és rendezése.

Azonban valami már e korban is történt. Állítólag imitt-amott keletkezett néhány úgynevezett »nemzeti iskola«. Különösen a Tisza és Maros vidékén, hol báró Schlichting a telkeknek a parochiák számára kiosztásánál csakugyan a tanítók ellátására is adott földeket.⁴⁰⁾

Temesvárott a visszafoglalás után az iskolai tanítást a jezsuiták vették kezökbe. De, úgylátszik, legalább az első időkben nem nagy eredménnyel, mert följegyzések szerint a serdülő ifjúság írni, olvasni is alig tanult, és a vallás tanaiban is kevés oktatást nyert. Különösen az 1717-1739 között eszközölt telepítésekkel, és főleg az által, hogy az egész kormányzat német nyelven eszközöltetett, Temesvárott a német elem és a német nyelv emelkedett túlsúlyra. A tartományi kormány 1737. évben Bécsben sürgette, hogy a jezsuiták utasítsanak a geometriának és ethikának, és pedig német nyelven tanítására, több gondot fordítani. *)⁴¹⁾

Péterváradon és Eszéken szintén a jezsuiták adtak zárdáikban, de kezdetben csak magán-oktatást, 1723-ban a Száva vidékét illetőleg a kamarai inspectorral több ügyekről folytatott tárgyalásokban az udvari hadi tanács az iskolák állítását mint újítást megtiltotta ugyan,⁴²⁾ de mégis 1729-ben (márcz. 23.) az eszéki jezsuiták számára tanítási rendet adott ki, melylyel azok iskolája nyilvánossá is lőn; csak hogy a várban nem türetett meg.⁴³⁾ Később (1733) Khevenhüller gróf a generalatus vezetője még bővítette azt.⁴⁴⁾ Azonban ez nehezen maradt fenn sokáig. Legalább erre mutat azon körülmény, hogy 1765 és 1766-ban Mária Terézia elrendeli egy latin iskola fölállítását Péterváradon, azt a jezsuiták veszik át, s ezért e célra bizonyos alapot kapnak.⁴⁵⁾ A varasdi generalatusban szintén talált Szász-Hildburghausen herczeg ueháuy nemzeti iskolát, melyben írni, olvasni tanítottak. A károlyvárosi kerületben Zaluzniczán volt egy iskola, melyben a károlyvárosi püspök diakónusait képezte. Hildburghausen herczeg,

*) Ez vagy csupán a katonai kormány kívánalma volt, vagy azt mutatná, hogy a jezsuiták a gymnásiumon fölül bölcészeti tanfolyamot is tartottak, miután, mint tudjuk, a gymnásiumban sem geometriát sem ethicát nem tanítottak.

a varasdi generalatusban 1736-ban talált tiszteket, kik alig tudtak írni, olvasni, és ilyenek mindegyik generalatusban voltak. A papság segített annyiban, hogy több helyen magán oktatást adott oly tisztek gyermekeinek, kiknek nem volt módj okban gyermekeiket Bécsben vagy valamely távolabbi intézetben taníttatni.

Különb lelkészekben hasonlóul nagy hiány volt, a mit nyomorult anyagi helyzetök is okozott. A zengi és modruzsi e. h. megyékben némely lelkész készpénz fizetése nem ment többre 30, 40, 50, 60 forintnál. $1\frac{3}{4}$ –6 hold között változó földjök-ből a terméketlen Karston szintén keveset kaptak. E bajok orvoslására, Benzoni zengi püspök az 1733-iki királyi rendelet után (1735 táján) papnövelvét állított s azt a fiúmei jezsuitákra bizta. Egyszersmind a királyhoz folyamodott segélyért mind a papnövelde, mind a lelkészek jobb ellátása érdekében. A király az első czélra 300 frt, a másodikra 2316 frt évi segélyt rendelt azon meghagyással, hogy mindegyik lelkészi állomás legalább 150 forint készpénzzel javadalmaztassék, és hogy a lelkészek köteleztessenek a papnöveldére valamit hagyni. Benzoni papnöveldejében, az anyagi eszközök elégtelensége miatt, csak hat alumnus növendék képeztetett.⁴⁶⁾

A görög keletieknek úgynevezett nemzeti iskolái az állam támogatása nélkül keletkeztek lassankint, s inkább már Mária Terézia uralkodása alatt. Mint fönnebb emlitem, az illető tábornokok jelentései alapján Vanicek szintén mondja ugyan, hogy már a harminczas években találtak imitt-amott egy-egy nemzeti iskolát. De biztos tudomásunk csak a harminczas években keletkezett karlovicziról van, mely Vanicek szerint is a nemzeti iskolák első kezdete.⁴⁷⁾ (A mennyiben ez latin iskola akart lenni; az meglehet, hogy kivüle volt még egypár az olvasni, írni tanításra szorítókozó nemzeti iskola.) Ugyanis Joanovics Vincze metropolita Kiewből hívott orosz tanítókat, s velök Karloviczon egy latin iskolát állított föl. Azonban Joanovics már 1734-ben meghalt. Az utána coadjutorúl ki-nevezett Dimitrievics temesvári püspök pedig vonakodott a Kozatinsky rector, és a többi oroszok iránt való kötelezettségeket teljesíteni, minek következtében azok ismét visszamentek Oroszországba. Az intézet ezután, belföldi tanerők

hiányában, nyomorultul tengődött. Nagyobb életjelet 1761-ben találjuk, a mikor Kovily későbbi archimandrita igazgatta. Ekkor az egy előkészítő, s öt rendes osztályai ellátott intézetnek a rhetorikáig terjedett tanfolyamában összesen 47 tanuló volt.

Károly kormányzata alatt a közoktatás terén is mintegy megindultak az államhatalom első rendezkedései. Mind a törvényhozás, mind a kormányzat körében elvileg több nagyfontosságú s néhány igen üdvös intézkedés lett kezdeményezve, melyeknek érvényesítése által a nyugoti szomszéd országokkal nemcsak lépést tarthattunk, hanem némi tekintetben azokat meg is előzhattük volna. Sajnos, hogy a mi történt, azt nem annyira az életben, mint inkább csak a központi levéltárakban lehet megtalálni. Mert vagy egyáltalán nem hajtottak végre, vagy legalább nem állandóul fogatosítottak. A királytól s a kancellariától jött kezdeményezéseknek is egy részök megfeneklett már a helytartótanácsnál, másik részök, ha a helytartótanács intimatumaiban továbbított is, a törvényhatóságoknál és az egyházmegyékben aludt el.

JEGYZETEK.

¹⁾ Mindkét adomány-levél hitelesített hiv. másolata Orsz. levélt. Helyt. oszt.,^{196/1768} ügyiratnál. A Bocskay idejében a jezsuitáktól elvett turóczi prépostságot, midőn II. Ferdinánd ismét nekik adja 1621. máj. 24-ikén kelt adomány-levélében, adományát épen az 1548: 12, és 1550: 19 törvényekkel okadatolja, mondván: »Nos proinde antiquis praedecessorum nostrorum, fundationibus et concessionibus nihil derogari permittentibus cum et alioquin *Bona desolatorum monasteriorum ad usus erigendum Scholarum ex constitutionibus Regni Begibus connectere integrum, sit.*« etc.

²⁾ Lásd az alapító leveleket az orsz. levéltárban. Hesseni Landgraf, József apát elhaltával megüresedett földvári apátságot az egyetemnek adományozó levél (eredetije Orsz. lev. canc. oszt.^{42/1796} sz. a.) egyebek között mondja: . . . »supremo Patronatus nostri Jure quo ut Rex Hungariae instar Div. condam Hungariae Regum Praedecessorum videlicet nostrorum gloriosae Reminiscendae pleno jure fruimur; *sensu ctiam et dictamine Articipi 12: 1548 praeter alios pro universitate* hac Tyrnauensi. Abbatiam dan dam et conferendam esse duximus. etc.

³⁾ Ő felsége Cabinet-Archivumában levő egy felterjesztése Eszterházi kancellárnak. Szám és kelet nélkül. Reá írva »nach 1763.« Zala vármegye rendi kérelmezték egy gimnasium fölállítását, mely kérelmet a kancellár támogat, s alapjául az apát elhunytával megüresedett kapornaki apátságot javasolja, mint a mely »durch die obangeführte Leges (t. i. 1548: 12, és 1550: 19) sind directe pro fundo scholarum gewidmet.« Mint előzményre hivatkozik a báttaszéki apátság adományozására is. Az intézet fölállítása akkor elmaradt.

⁴⁾ Orsz. lev. Canc. oszt.^{329/1769} és Helyt. oszt.^{196/1769}. H ennek mellékletei.

⁵⁾ L. az alapító leveleket, és az alapjukul szolgáló kir. kéziratot 1774. jan. 25-ről (Orsz. lev. 461 sz. a.), és^{1043/1774} kir. elhatározást.

⁶⁾ Eszterházy kancellár említett »Notájá«-ban (0 fels. Cabinet-Archivuma) mondja egyebek között, hogy e törvények által támogatott királyi auctoritással *dergleichen Vacante Bénéficia ohne Last des Höchsten Aerarii zu aufrichtigm deren Schiden und Waisenhäusern kanten mit der Zeit angewendet werden.*«

⁷⁾ Lányi Pál gömöri alispán és követ »Acta Diaetalia« című kézírata az 1712-iki országgyűlésről (Nemzeti Múzeumban.) Lásd különösen a máj. 21. és 25-ről való följegyzéseket. A panaszoló küldöttség tagjai voltak: Hellenbach, Lányi, ágost. hitv. és Ráday Pál s Komáromi György ref. vallásúak. A király azt is tudokra adata, hogy ne ütközzenek meg, ha a decretumban nem lesznek megnevezve, mert csak »in generalitate« fogja rendelni a türelmes meghallgatást és békés tárgyalást.

⁸⁾ Orsz. levélt. Cancell. oszt. A királyi rendelet közölve van Ribinél is. Memorab. II. 542. 1.

⁹⁾ A törvénytervezetképen fölterjesztett országgyűlési határozat következő szövege megvan az »Acta diaetalia Anni 1709-1715«-ben, (Nemzeti Múzeum példánya, kézirat), és szószerint egyezőleg szintén a Nemzeti Múzeum tulajdonát képező »Articuli Diaetales 1714«-ben. (Kézirat. 586 Fol. Lat.)

»*Ratione Controversiae, Dimidietatem arcis et Domini Bozok tangentis Articulus 71-mus.*

Benigno Suae Majestatis Sacratissimae accedente consensu conclusum est: ut eminentissimus princeps cardinalis, qua Archi-Episcopus Strigoniensis, in ejusdem arcis causa, inter Seminarium Szelepcsénianum et collegium. Societatis Jesu, utrumque Tynavense, coutroversa, unacum juris peritis viris, per eundem Suae Majestati proponendis et per eandem determinandis autoritate deleganda (írónnal javítva van delegata-ra) admissis de jure admittendis, procedere possit ac valeat.

Licebit praeterea Fundatorum in officio successoribus, et Dioecesanis sive per se, sive per députátes, penes Seminaria et convictos sive intra, sive extra Regnum fundatos inspicere, et per exactionem rationum investigare, utrum foundationi ejusque conditionibus ex asse satisfactum sit? et si quem in non observatione foundationis defectum adverterint et compererint, intra regnum quidem autoritate propria corrigere, extra regnum vero implorata magistratus Jurisdictionalis, sive ecclesiastici, sive saecularis autoritate, emendari procurare, quod ipsum et Regia Majestas, pro munere Supraemae Autoritatis suae, dum et quando lique-rit, per Commissarios suos faciendum sibi reservat.«

¹⁰⁾ *Acta diaetalia Ao. 1722 et 1723.* Lányiféle példány. Kézirat, in folio 624 old. Nemzeti Múzeum tulajdona.

Az 1715: 59-ik t.-czikkel kiküldött országos bizottság (in politicus) a political systemára adott jelentésének második részében (201 lap) a 15-ik pont:

15. *De Magnatum et Nohilium filii in omni scientiarum genere erudiendis.*

Ut patriae filii, praesertim ex Stemmate magnatum et nobilium progenita Juventus ad omnes honestas disciplinas, mores, studia, omni videlicet scientiarum, nobilitarem et Generosum animum decencium genere instrui, erudiri, occupari, exerceri, ac ad publica ita et Regiae Mattis pro rerum exigentia promovenda servitia habilitari, apti et

idonci reddi, ac a *torpore* et ocio, omnium malorum fomite abstrahi possit in Regno integre uni vers itates cum sufficeiitibus professoribus, eorumque sallariis, institutae et instituendae in debitum ordinem redigendae videntur, quo studia literalia melius vigere et florere, Juventus autem in omni scientiarum genere instrui valeat, et signanter praeter Universitates scholares incumbet Consilio, ut de Academia quoque Politica ubi Studia lingvarum, historiarnm geographiiae item polemica, ut sunt architectura militaris, civilis, aequitatio, ars gladiatoria, *nee non salt us, muxica* prout et juridica tractentur, prouidebit iuterea autem, supplicandum esset Regiae Mtti quatenus in Academia Provinciale Austriae locum in alumnio pro nonnullis magnatum et nobilium juvenibus impertiri dementer dignaretur, quam Literaturani ex quo typographiia quoque respicerent, in nulla typographiia quidpiam Typis mandaretur, nisi prius per censores, in lumc fin ein per consilium ordinandos imprimenda approbaretur, et quamvis liujusmodi propositionis, liinc mediis sumptuum frustraneae sint, quia tamen earn mora paterentur, interea autem temporis occasione traetandi oeconomici (per consilium pro praemissis et aliis Bonum Publicum tangentibus promovendis,) fundus procurandus veniret ipsa Praxis et consilii successus ad Publicum promovendum director intentiones seeundabit, quarum intentionnm et aliorum publicorum Regnicolae band immemores siquidem Foundationes et pia legata instituissent, jure merito.«

¹¹⁾ Ugyanott.

»16. Foundationes et pia legata quoquo modo neglecta inslauranda.

Foundationes et pia legata jam ad alumnorum et convictorum sive pro Ecclesiastico, sive seculari statu in Literariis scientiis erudiendorum pro deficientium item Ecclesiasticorum et Militarium ita et aliorum misera sorte pressorum hominum, subsistentia et consolatione plurima institute fuisse constat, in quibus sive propter aliquorum ineuriam, sive temporum injuriam, sive aliis quibuseunq̄ ex causis bonum publicum *patitur*, in quantum itaque praemissa Politicam inspectionem requirunt, consilio incumbet, ejusmodi Foundationes et pia legata investigare, et vel ad destinatum finem, vel vero per fundationalium contractionem, seu compendium, seu translationem in majus emolumentum cedentem rationique Boni Publici convenientem ejusmodi foundationibus aequiparabilem applicare; sed quia publico interest, ex juventute, qui et qualiter, respectu Publici educendi et instruendi sint, *hinc* Alumni et convictores Praesertim seculares erudiendi ex ejusmodi Publico sustentandi, cum Praescitu consilii omnium ex statu nobilium suscipiendi censentur qua Juventute debito modo educata et erudita.«

¹²⁾ *Acta miscellanea Diaetam posoniensem Annorum 1722 et 1723 concementia.* A Nemzeti Múzeum tulajdona, in fol. kézirat. Számozatlan lapokkal.

Az 1722. deczemb. 2-iki orsz. ülésből a királyhoz fölterjesztett törvénytervezetek 105. pontja:

Filiorum patriae in bonis disciplinis educatio, et ut foundationes et pia legata quoquomodo neglecta instaurentur et non effectuta effectentur.

Ad felicitatem et bouum publicum cujuscunq[ue] Regni et Provin-
ciáe spcctaret, imo dictantibus Articulis 12: 1548 19: 1550 necessarios
esset filios patriae in bonis moribus et disciplinis Literalis eruditio;
quem in finem praeprimis deserviret, ut foundationes et pia legata ad in-
staurationem et erectionem Scholarum, earumque magistrorum inten-
tionem, et juventutis sive pro Ecclesiastico, sive saeculari statu in litera-
liis scienciis eruditionem, pro defficientium item Ecclesiasticorum et
Militarium ita et aliorum misera sorte pressorum hominum subsistentia
et consolatione plurimas Institutas, (qualis esset fundatio Szeclieniana in
Bonis »Súrko«, Cumanis et Jasigibus et alibi investita, non adeo vero
pridem etiam per comitem Stephanum Szirmay supra 200 fl. millia or-
dinatam foundationem fuisse, tum ex Praemissis Legibus constaret, tum
ex ejusdem comitis testamento) in quibus sive propter aliquorum incu-
riam, sive temporum injuriam, sive aliis quibuscunq[ue] ex causis bonum
publicum patitur; confirmatis proinde ctiam intuitu Bonorum pro
scliolis et juventutis eruditione aplicatorum, praemissis articulis statu-
endum et invjgilandum veniret. Quatenus ejusdem foundationes et pia legata
restaurentur, familiae vero Rhabovszkianae apud Civitatem Bartfensem
existent! pro Augustanae confessionis ejusdem loci studentibus ab olim
et dum haec familia confessioni eorundem fuisset ordináta, quae siquidem
ad fidem orthodoxam conversa esset, et foundationis ejusdem in catholi-
corum usum conversione adurgeret, aequae ad ejusmodi pios usus, et pro
catholicis una cum suis accessoriis, et restante nefors (nefors = talán,
véletlenül) interesse, nec non aliae passim ab olim existentes quautocius
redintegrentur. In quantum vero per talium plurium foundationalium
in unum contractionem, aut translationem rationi boni publiez conve-
identem majus bonum speraretui easdem non tantum contrahi, sed et
transmutari posse, ne porro artes et scientiae liberales etiam juridicae,
liistoricae ad politici status notitiam et publicum Eegni servitium neces-
sariae negligantur, conducere, lioc videretur ut propter purae philoso-
pha cae aliae quoque scientiae diligentius tractarentur, ut jus Patrium
aeque ac commune instar aliarum exterarum Provinciarum pure pute
juri semet addicentibus ad forniam lectionum philosophicarum et theolo-
gicarum per horas consvetas et de mane ac a meridie dictiin praelegeren-
tur, jurisque discipuli isti tantummodo disciplinae innixi consvetis exer-
citationibus et disputationibus habilitarentur. Et siquid Matti enim
VraeSmae in benigna ejusdem propositione statibus et ordinibus elemen-
tissimae facta displiceret, quod ejusmodi piae foundationes nonnullorum
collegiorum et seminariorum pro alumnis seu clericis, prout et convictu-
um et aequae seminariorum pro tenuioris sortis nobilium filiis antehac fac-
tae non ad mentem priorum fundatorum a dininistrarentur, et Personae pau-
ciores, quod fundatio requirat alantur, unde Dioeceses Parocliis, et animae
curatoribus, ac Comitatus Viris Literatis destituantur et fundatores saluta-

ribus suis intentionibus in summum boni publici, tam in spiritualibus quam in temporalibus dispendium *frustrarentur*: Hinc status et ordines judicarent, quatenus dioecesani ejusmodi pias fundationes disquirerent, rationes exigèrent, et si quospiam defectus et abusus intervenisse observaverint, pro debita eorundem effectuatione et correctione ac Praemissarum fundationum ad mentem priorum fundatorum fienda redintegratione Matti Vrae Smae humillime referre teneantur.

¹³⁾ Acta Diaetalia. A. 1722 et 1723. Nemzeti Múz. péld.

Az országgyűlés 1723. máj. 7-iki üléséből Pálffy Miklós nádor és a primás aláírásával fölterjesztett postulatumok között (263-266 lap) a következő pont is foglaltatik:

Parentibus aut Tutoribus in educandis et erudiendis liberis negligentioribus ne ejusmodi Liberi decitescant, invigilantium, ac de Juventutis Eruditione et accomodatione attenuatarumque Familùrum sublevatione.

Dolenter sane conspiciere in dies necessum est olim magnae Existimationis Prudentiae virorum celebriumque Familiarum descendentes successores non absque Boni Publici jactura, fere ad infimam et abjectam sortem devenisse, tum videlicet sive Parentes Domus angustia presti, sive etiam nulli in suorum accomodationem et Promotionem praevidentes, Liberos suos ad invigilandum ruralibus domi decitescere permiserunt, sive etiam Temporum injuria concurrente, vel maxime Pestilentiae Tempore proles saepius per totum neglectos plane ad commiseratione dignum Statum Praecipitari contigit; et quamvis secundum recentiores et superiorum temporum Constitutiones super pupillorum substantia curanda supersit aliqua dispositio, de educatione tarnen pupillorum, aut etiam parentibus exstantibus Prolium provisum aliquando fuisse vix comperitur; quia autem bonum publicum exigit, ut liberorum pro cujuscunque status ratione in quantum fieri potest, competens instituat Educatio. Muneris itaque Consilii esse videtur, ut intermittentibus Cottibus vel aliis Parentes Autoritate publica ad Parentali suae obligationi satisfaciendum commoneantur et tarn de ejusmodi prolium educatione, quam ei, si quando pestilentiam (quam Divina dementia avertere dignetur) Eegnocolas invadere contingeret, Incolarum et a parentibus remanentium prolium conservation! Comitatum ita et ipsorum locorum salutare Dispositiones instituendae censerentur. Sed quia ad liberorum Educationem in privato Parentum et Tutorum cura non sufficit, nisi etiam alia Media adhibeantur, ex eo, ut iu omni quoque scientiarum genere patriae filii, praesertim ex stemate Magnatum et Nobilium progenita Juventus erudiri possit, hunc in finem status et ordines postulat 105 Matti Vrae Sacrae ad benigne ratißcaulum humillime submittere. Ac]raeterea, ex vetusta grati Eegni hujus Consuetudine, non minus ac Mos Patriae fuerat, ut in Aulis Eegiae Mattis et Regni Procerum Magnatum et Nobilium Filii quo Nnmerosiores suas compèntes accomodationes habuerint, eoque modo ad Latus Dnoruni suorum constituti in Politicis ad ulteriora Mattis Vrae Smae et regni

Servitia habitari consueverant, qualem accomodationem ex Magnatum filiis jam vix unus aut alter assequitur, Nobilium quoque filii non nisi ad experienda aliquatenus Juridica se se applicant, sicque Magnatum et Nobilium Juventus accomodatione destituta ruri delitescere, ruraliaque tractare necessitatis et quamvis: dici possit, neminem adtribuendum et cum alio communiendum Beneficium cum suo aggravio et Molestia cogi posse, nihilominus cum Bonum Publicum exigit, ut Juventus absolutis scholaribus studiis quampiam experientiam et Activitatem consequatur, bonum et Regnicolis proprium esse existimetur, ut in Aula Mattis Vrae Sacrae et ad Latus Procerum pro splendore et Décore Aularum et Regni, ipsa Juventus ad Sibi ac aliis et publico serviendum concessione, modicae subsistentiae accomodaretur ac ad exercendam iuventutem etiam aliae commoditates et applicationes suppeditarentur. Ne vero succrescentes sive Magnatum sive Nobilium filii absolutis scholaribus studiis domi delitescant, Cottus Juvenes ac accomodatione destitutos, sive erga propriam eorundem Instantiam, sive Parentum Representationem! Consilio recommendabunt, ut illi, quorum accomodatio desiderabitur, accomodari possint, omnem tamen idem Consilium Regio Hungaricum adhibendum est operam, ut in quacunque accomodatione ex antiquioribus familiis descendendum Haeredum (in quantum capacitas et aptitudo eorundem suffecerit) prae reliquis habeatur ratio, ut per hoc etiam olim célebres, nunc vero non minimum attenuatae familiae reflorescere valeant.

¹⁴⁾ Orsz. lev. Helyt. oszt. A decz. 30-iki »Mandatum regium« megvan eredetiben is, és egy hitelesített másolatban Ideal. Fundat. Nro. 1 1724. sz. a. Egyszersmind be van vezetve a kancelláriában vezetett »Ideales resolutiones in negotium piarum foundationum« című könyvbe. 2. 1.

A bizottságnak a helytartótanácsához viszonyáról már a decz. 30-iki kir. rendelet mondja neki adott információk alapján az ügyet megvizsgálólandja fidelitatusque vestris (t. i. a helytartótanácsnak) cum voto et opinione referendum consignent, ex post autem ubi talismodi opinio in hocce nostro Ilgio, Locumtenentiali consilio examinata, et discussa extiterit, totam rei seriem Majestati nostrae pro impertienda desuper benigna approbatione et modificatione demisse submittant.«

És Mária Terézia Barkóczy primás halála után 1765. júl. 1-sőjén 33 sz. a. (orsz. lev.) a helytartótanácsához intézett leiratában rendeli: »... sensu etiam articuli 70: 1723 praenotata, tam piarum foundationum quam et regulationis studiorum ac etiam revisionis Librorum negotia consilio hunc nostro Lli. regio constanter incorporanda benigne resolvimus«, és tovább.....»ac e grenio sui ordinandas commissiones manipulate, consveta protocolla in singula materia cum opinione commissionis conficienda sibi exhiberi facere, nobis vero accedente suo etiam voto de tempore in tempus demisse représentais iioverint,« stb.

¹⁵⁾ A fönnebbi jegyzetben idézett decz. 30-iki Mandatum regium.

¹⁶⁾ A helyt. t. január 9-iki üléséből kelt mind a három rendelet eredeti szövege: Orsz. levélt. Ideal, fundat. Nro. 1/1725 sz. a.

A vármegyékhez intézett szószerint a következő:

Universis comitatibus.

Quandoquidem sua Mattas Sacra DD. clem. ad exigentiam Arian 70 novissimae dietae pro Apostolico mimere et suprema autoritate sua, e gremio huius Regio Locumtenentialis consilii sui nonnullos, qui non modo piarum quarumvis fundationum Inspectionis, et cum Executione rationum utriusque fundationi satis fiat investigationis singularem et peculiarem curam habeant, verum neve etiam Ecclesiae aut Bénéficia, quibuscunque Beneficiorum Ecclesiasticorum Possessoribus concedita aedificiaque fundi instructi contra Tenorem alterius Arli 71 ejusdem ultimae Diaetae desolari permittantur diligenter invigilent, ac proinde, qualiter émergentes defectus aut abusus tolli, alia veró débite ac cum cupito effectu quo meliori fieri poterit modo administrari possint, concilio huic regio cum voto opinione sua référant, clementer duputare, eoque fine consilio huic Regio Locumti, id quatenus a singulo diaecesano universas picus fundationes in dioecesi ejusdem habitas cum specifica connotatione obligationum iisdem inhaerentium et circumstantiali illius, qualiter mensi fundatorum satisfiat declaratione fideliter sibi specificari curet, nec minus etiam a singulo Cottu fidelem et exactam super statu Bonorum aedificiorum Ecclesiasticorum in gremio, ejusdem habitorum causaque repertae ne fors eorum desolationis, relationem seu informationem sibi submitti faciat, sub dato die 30-mae Preteriti Mensis Xbr. Anni mox retroacti, benigne committere et mandare dignata fuisset.

Quapropter Ptitulati Dbus Vtris Consilium hocce Begium Lie. Hicce bénévole intinandum esse duxit, quatenus ad mentem tum Praeinsertae benignae Cao Begiae Resolutionis tumque etiam Arli 112 novissimae Diaetae fidelem et exactam super statu Bonorum et Aedificiorum Ecclesiasticorum in gremio huius comitatus situatorum, causaque repertae ne fors eorum desolationis Relationem seu Informationem consilio huic Regio Lii quamprimum fieri poterit submittere velint nec intermittant Eadem Ptitulatae DnesVtrae.

Caeterum: Quoniam inter has et alias salutare dispositiones, sub decursu Praeteritae abhinc ultimae Diaetae *Eegnotenus* factas, etiam hac, ut pro reuocando uniformi cursu acceptatione Pecuniarum omnis generis monetae per Totum Regnum Partesque eidem eidem annexas aequalis sit cursus valor, ad eoque ubivis Locorum ad unum florenum centum, et ad unum grossum quinque denarii computentur, dein ... ad normam aliorum Suae Mttis Regnorum et Provinciarum quarumvis debitorum, per quoscunque ubicunque contrahendorum improcollationes et intabulationes in illis Comitatus Civitatibus, in quibus Bona Pfatorum debitorum oneri subiicienda sita sunt in futurum *fiant* quantotius stabiliantur. Parentibus et superioribus suis inobe dientes nullius frugi et Bonas quasius adhortationes Sperneutes Excessuosi delitescentes, Autoritate magistratuali compescantur, neve parentes et tutorçs in educatione Prolium negligetiores sint per comitatus invigiletur, domi vero delitescentes

Bonarum Familiarum Filii ut suae Mtti Sacrae demisse proponi et pro exigentia Qualitatum suarum accommodari possint Consilio huicce Egio indicentur; Praeterea virorum Pstantiorum adulteratio, deteriorum veró süstitutio et fimptorum defraudatio praecaveatur Vigore Arlorum 68, 105, 107, 111, 118 sancita haberentur, – Consilium veró hocce, ut ea quae Diaetaliter conclnsa sunt, per eos, quibus incumbit effectuari faciat, vi Arii 102, ejusdem ultimae Diaetae ex officio obligaritur.

Ideo ut tum hos Precensitos, Tumque etiam alios omnes Comitibus vei eorundem magistratibus effectuare incumbentes Artlos etConclusiones diaetales si quae effectuatae nee dum esseut, Ptitulatae dominationes Vtrae ad mentem etiam priorum lutimatoriarum pro debito munere et officio suo primo, quo fieri poterit, Tempore effectuare, et per suos effectuari facere, de effectuatis vero vel intermissis Consilium hocce Eegium Lie de tempore in tempus genuine et circumstantialiter, an et quodam modo in effectu deducta, vel quare neglecta fuerint iaformare non intermittant, easdem Ptitulatas Dnes Vtras Consilium hocce Rgium Lie his ex officio serio commendandas et adhortandas esse duxit. Datum Pozsonij Ex consilio Egio Lli, Die nona mensis Januarii 1725. Celebrato.«

¹⁷⁾ A királyi városokhoz küldött rendelet bevezető része teljesen egyező a vármegyékével, s azután így folytatja:

»..... ejusmodi vero suas foundationes, sive pro cultus divini augmento, sive vero pro charitativo Proximi subsidio, partim circa Bénéficia Ecclesiastica, partim vero Xenodochia et Hospitalia etiam in ipsis Liberis Regiis Civitatibus passim per Begnum reperiri in comperto esset.«

Többi része ismét ugyanaz, mint a vármegyékhez küldött.

¹⁸⁾ Orsz. lev. A helyt. tan. 64 sz./1725 fölterjesztéseket csatol a borsod megyei fölterjesztéshez csatolva B. alatt a vármegye máj. 11-iki jegyzőkönyvi határozata.

¹⁹⁾ Ugyanott csatolva A.) Talján tiltakozása, és D.) a városbíró vizsont tiltakozása.

²⁰⁾ Ugyanott E.) alatt, Kelemen folyamodása fölterjesztve.

²¹⁾ U. o. a miskolci reformátusok tiltakozása.

²²⁾ Orsz. levélt. Nr. 18. ex Julio 1725. királyi resolutio a helyt. tanács 64 sz. fölterjesztésére.

²³⁾ A bécsi csász. államlevéltárból. Horv. Mih. Magy. orsz. tört. 7. k. 99. 1.

²⁴⁾ U. o. 100 1.

²⁵⁾ Ribini Memorabilia. IL 186. Katona Istv. Hist. crit. Tom. XIX. ord. XXXXIII. 425.

²⁶⁾ Kir. rend. közölve Katonánál XXXVIII. 426. 1.

²⁷⁾ E felfogás a kancelláriának Mária Terézia idejében tett több fölterjesztésében látható, mikor az intézkedés alapjául mindig III. Károly 1731-iki rendeletét veszik. És hogy az Eugenféle értekezletből,– hol azonban ez indokolást nem találtam – vagy legalább a kancellária erre vonatkozó azon korbéli tanácskozásaiból ered, mutatja 1-ör az, hogy a

kancellária és az értekezlet javaslata e felfogásnak felel meg; és 2-or a kancelláriának az eperjesi iskola ügyében 1750. jún. 2-ikán 72. sz. a tett fölterjesztésének e tétele: a mi a felsőbb iskoláknak a nyilvános vallás-gyakorlathoz igényelt tartozását és az ifjúság tanulását illeti, az eléggé megvitatott és megvizsgáltott azon alkalommal, midőn a pesti bizottság munkálataira 1731-ben a királyi rendelet kiadatott.« (Orsz. levéltár.)

28) E jelentés Bécsben a császári titkos levéltárban (Haus-, Hof- und Staats-Archiv) van.

29) Bécsi császári államlevéltárban (Haus-, Hof- und Staats-Archiv) Hungarica:

In tergo: Ad sacratissimam.....Maiestatem . . . humillima propositio ministerialis conferentiae, sub meo Principis Eugenii a Sabaudia praesidio, in Hungaricis, signanter quoad matériám religionis celebratae.

Sacratissima Maiestas!

Ex benigno Mtis V. mandato die 30a Április anni currentis celebrata fuit ministerialis conferentia, sub principis Eugenii a Sabaudia praesidio, praesentibus Philippo Ludovico comité a Sinzendorff, primo austriaco-aulico cancellario, Thoma Gundaccero comité a Stahi-emberg, ministerialis bancodeputationis praeside, Joanne Francisco comité a Dietrichstein camerae aulicae praeside, Joanne Hermanno comité a Nesselrode generale belli commissario, necnon Ludovico comité de Batthyán vice-cancellario hungarico-aulico; consiliariis item Managetta, Koller, Koch, Gyöngyösy, Höffenstock et Levenegg, in eademque lecta cancellariae Hungaricae relatio actorum commissionis, in religionis negotio, fundamento articuli 30-i 1715,.....praeprimis.....quidem Pestini successive vero Posonii in anno 1721-o et 1722-o0 habitae.....
.....Assumpta fuere viginti generalium gravaminum puncta, quorum.....

sexto: exponitur apud acatholicos: iuventutem ultra grammaticam et syntaxim erudire non licere, imo ad lecturam restringi, libros autem ad professionem ipsorum spectantes, alibi magno aere comparatos intercipi. Huius gravaminis intuitu, iuxta etiam votum sacpefatae cancellariae hungaricae censet conferentia: Triviales scholas etiam acatholicis in locis articularibus quibusvis usque ad gi'anmaticam inclusive habendas, tanquam ad publicum exercitium spectantes admittendas, altiores vero scholas, nisi speciale eatenus regium habeatur privilégium et indultum, cum absque illo neque catholicis concessum sit maiores erigere scholas, simpliciter tollendas fore; illa autem occasione, dum acatholici pro privilegio altiores scholas erigendi ad regiam Maiestatem recurrent, specialiter eo reflectendum existimari, ut fundus habeatur stabilis et solidus, unde citra collectiones quaspiam et exinde promanans regnicolarum aggraviarum instructoribus seu professoribus de congrua subsistentia provideri possit.

Bibliorum aliorumque praerepetitis confectionibus deservientium librorum introductio, absque praevia eorundem, num in prioribus ipsorum editionibus sint conformia? revisione duntaxat est vetita, ne nova quaspiam religionis species in regnum, cum maximo status quoque publici praerudicio iterum inducatui. Studiosorum verò ab exteris oris jedeutium libri, ante aliquot abhinc annos eo ex capite fuerunt confiscati, quod absque persolutione tricesimae abinde alias cedentis fuerint in regnum introducti, quod cum catholicorum etiam libris simili in casu fieri sólet.

(A nyolczadik pontnál oldalt e kir. határozat: Praemissa hucusque inclusive approbo.....)

Ez ministeriali conferentia, uti praededucitur, diebus 30-a Április et 22-a Junii anno 1730. Viennae habita.

Josephus Koller mpria.

Magát az 1731-iki kir. elhatározásnak az elfogadott javaslatlól külön kiadott eredeti példányát nem sikerült még fölhalálnom. A hova a nyomok vezetnek, az a szám (60. Or. Ref. 1731) hiányzik az országos levéltárban, legalább a hozzá tartozó iratok között. De tartalma, szó szerint és egész terjedelmében, biztossággal megismerhető. Nevezetesen a fönnebb közlött, s királyi helybenhagyással ellátott javaslat szövegén kívül, a kancellária egész az ezerhétszáz hatvanas évekig, a protestáns iskolákat illetőleg fölmerült ügyekben erre a kir. rendeletre mint állandó sinórmértékre hivatkozva javasolta az intézkedések tervezeteit. Több kancelláriai fölterjesztésben vannak belőle vett idézetek, (P. o. Orsz. levélt. 36 és 72 or. *Vei.* 1750. Eperjesi ügyben 187 or. Eef. 1754. Szathmárnémeti ügyben 62 örig. ref. 1755. Nagybányai ügyben.) melyek egészen összevágának mind egymással, mind a miniszteri értekezlet fönnebb közlött megállapodásával. Sőt miután ezeket egyedül a kancellária fölterjesztéseiben találtam, az is meglehet, hogy az eredeti nem is volt kihirdetve, (Törvényhatóságok levéltáraiban sem leltem) hanem csak Bécsben az udvarnál és a kancelláriánál volt letéve, mint irányadó alaprendelet, vagy mikép nevezték is »resolutio ideális.«

A kancelláriának a szathmárnémeti ref. iskolaügyében tett 1754-iki (Orsz. levélt. 187. örig. Eef.) fölterjesztésében a királyi elhatározás (a könyvekre vonatkozó rész elhagyásával) egész terjedelmében, és a miniszteri értekezlet fönnebbi 6-ik pontjával szóról szóra egyezőleg van idézve.

És erre a kancellária, nyomban az idézet után mondja:

»Haec est benigna Eesolutio Carolina Idealis, per nunc regnantem suam Majestatem Scrmam clementer confirmata, juxta quam Scholae tum Catholicorum, quam Aatholicorum regulantur et c.«

³⁰⁾ Orsz. levélt. »Ideales resolutiones reg. circa objecta regulationis studiorum pro consilio cancellariae R. H. A. 2. 1.

³¹⁾ Orsz. levélt. 1733. márcz. 7-ikén kelt kir. leirat eredeti példánya, aláírva Károly (a király) és gr. Batthyány Lajos kancellár. Első részében a »generalis cassa parochorum«-ról és seminariumok állításáról intézkedik. Utolsó bekezdése így szól:

»Postremo cum necesse sit, studia quoque Trivialia et reliqua in meliorem formám et ordinem redigere, hanc etiam matériám, in Regio hoc nostro Locumtenentiali consilio, primo quo fieri poterit tempore assumi, probe discuti et pertractari, ac demum cum voto et opinione ejusdem, fideliter Nobis referri volumus et mandamus.«

A kir. rendelet e része be van vezetve a kancelláriának a fönnebbi 29 jegyzetben említett Idealesébe is. Utána e két jegyzés van: »1733. 29. April. Suae Majestati repraesentatur«, és 1733. 16 Mart. Eeflexoria ad S. Majestatem repraesentatur.« De e fölterjesztéseket nem lelem.

Hogy a királyi rendelet e szavai »cum necesse sit« nem ezt teszi, hogy »*ha midőn szükséges lesz*« az alsóbb és egyéb oktatás javítása, akkor tegyenek róla jelentést,« hanem azt jelenti, hogy »miután szükséges«, tehát föltétlenül rendeli a király, kétségbevonhatlanná biztosítják az 1734. jún. 5-ről 16. sz. a. (Orsz. levélt.) küldött és az 1733. márcz. 7-iki leiratra választ sürgető királyi rendelet e szavai is: In litteris nostris 7. Marc. 1733 inter alia et id clementer expressimus (a seminariumok ügyében rendelteket ismétli) . . . *ac Praetera negotium quoque Studiorum per Regnum in meliorem formám et ordinem redigendorum primo quo fieri poterit tempore in memorato hoc Nostro L. Consilio pertractari nobisque cum voto et opinione fideliter referri jussimus.*«

»Circa quae cum Dilectio et Fidelitates Vtrae nobis batenus nihil retulerint.«

Ez utolsó szavak azt mutatják, hogy az Idealesbe bejegyzett márcz. 16. és ápril 29-iki fölterjesztések legfőlebb a királyi rendeletben foglaltatott egyéb tárgyakra vonatkozhattak.

³²⁾ Orsz. levélt. Nro. 16. e junio 1734. Jun. 1-sőjén Laxemburgban kelt, kir. leirat. És erre a helyt. tan. válasza. 396. sz. a. jún. 23. 1734. A helyt. t. által elfogadott és fölterjesztett bizottsági javaslatot aláírtak: gr. Pálffy János, Erdődy Gábor egri püspök, Berényi Zsigmond címz. püspök, és Fáy Gábor.

³³⁾ I. Lipót rendelete közölve Katonánál is Ord. XXXVI. 186 – 201. I. A rendelet VIII-ik pontja.

³⁴⁾ »Telekesy István és az egri papnövelde« Pázmán Lajostól, a Bartakovics B. érsek aranymiséjének ünnepélyére 1865-ben kiadott emlékkönyvben.

³⁵⁾ Veszprémi püspöki levéltár. »Piae foundationes« cím alatt 4.V. kötet gyűjteménye jegyzőkönyvekből s egyéb aktákból vett kivonatoknak. A seminariumra.

³⁶⁾ Orsz. levélt. A 31-ik jegyzetben idézett 1733-iki kir. leiratban.

³⁷⁾ Orsz. levélt. Fundationale Lad E. Fase. 11. A két rector folya-
modása, Lothringern Ferencz helytartóhoz intézve.

³⁸⁾ Orsz. levélt. A kir. sürgető leirat Nro. 16. e Junio 1734; a helyt,
t. válasza pedig 396. ex Lit. Con. 1734. júl. 10-iki üléséből,

³⁹⁾ Fr. v. Helfert. Österreichische Volksschule. Geschichte. Syst.
Stat. Prag, 1860. 74 l.

Hietzinger, Statistik der Militärgrenze des öster. Kaiserstaates.
II. Th. 2. Absch. 494. S.

⁴⁰⁾ Fr. Vanicek: Specialgesch. d. Militärgrenze. AVien, 1875.
I. 370. 1.

⁴¹⁾ Pesti Frigyes: »Míveltségi állapotok Temesváron a XVIII.
században. (Századok, 1877. I. füz.)

⁴²⁾ Fr. Vanicek: id. m. I. 371. idézve; 28. Aug. in den chronolog.
Act. Extracten Z. 329, 335, 353, 428.

⁴³⁾ Ü. ott. idézve, ugyanott és 318 és 443; továbbá 1731. Z. 131.

⁴⁴⁾ U. o. 371. idézve 1733. Június Z. 356 és 527.

⁴⁵⁾ Fr. Vanicek id. műve II. 576 l. hivatkozva a chronolog. Acten-
extracten Juli (1766) 472 száma.

⁴⁶⁾ Fr. Vanicek, id. m. I. 377 l.

⁴⁷⁾ Fr. Vanicek id. in. II. 580 l.

Vanicek a karloviczi latin iskolának Ivanovics által létesítését
1737-re teszi. Azonban mindjárt a következő sorokban mondja, hogy
Ivanovics 1734-ben meghalt. Így egyik időjelelés, valószínűleg az első –
talán sajtóhibából – téves.

V.

A PROTESTÁNSOK TANINTÉZETEI.

1.

Áttekintés.

A protestáns tanintézetek fénykora a XVII-ik században volt, a bécsi békétől az 1671-ben kitört üldözésekig. Valószínűleg buján tenyészése a közép és felsőbb iskoláknak, melyek bár épen sokaságuknál fogva is nagy részben hiányosan voltak berendezve, és bennök kevés erővel sok mindenfélét akartak elérni, de több helyen nagy reményű fejlődésnek egészséges kezdeményeit s alapjait mutatják.

Az ezerhatszázhetvenes években megindult foglalások, majd a Tököly és II. Rákóczy Ferencz-féle fölkelések alatt és következtében szenvedett háborgatások, valamint a kormány sújtó rendeletei a protestánsok tanintézeteit számra felette leolvasztották, a megmaradtakat anyagilag elgyengítették, s szellemileg is nemcsak gyarapodásukban akasztották meg, de visszavetették.

A hetvenes években véghez vitt erőszakos elvételek után a soproni törvények (1681: XXV. és XXVI.) alapján is számos iskola megszüntetett, részint az által, hogy a protestánsok nyilvános vallásgyakorlata csak a törvényben kijelölt articularis helyekre szoríttatván, egyéb helyeken a menynyire teheték, iskoláikat is eltörölték; részint a »földesurak jogait föntartott« záradék alapján. Katholikus földesurak és főpapok e záradékra támaszkodva számos helyen, nem tűrték nemcsak protestáns jobbágyaiknak, de általában a birtokaikat képezett községek protestáns lakóinak, voltak bár nemesek,

vallásgyakorlatát és iskoláit. Azon korban a nemzetiség szereteténél erősebb levén felekezeti érzületük; sok helyen, különösen a felvidéken egész községekből, sőt egész vidékekről pusztított ki a protestáns magyar, vagy német lakosság, s telepítettek helyére katolikus tótokat, helyenkint németeket, vagy g. k. ruthéneket. így még Károlyi Sándor is, Rákóczy fővezére, a fölkelés után Erdődön, -- hol a reformátusok a XVI-ik században több zsinatot tartottak -- nem túrvén a reformátusok gyakorlatát, a vallásuk miatt távozók helyébe kath. svábokat telepített. Ekkép szorított ki a magyarság Sáros vármegye felső részéből, s tótosítottak el az ott maradtak. *) így történt p. o. Szepes vármegyében, hogy a protestáns németiség inkább megmaradt a lengyel uralom alatt állott városokban, egyéb helyeken pedig jó részben katolikus tótok által váltott föl. Hasonlóul történt a protestáns magyarok kiszorítása, és kath. németek telepítése még Veszprém és Zala vármegyének is több községében; **) valamint főleg a törököktől visszafoglalt déli részeken. A lakosság efféle nemzetiségi átalakulása nemcsak a protestáns magyaroknak, illetőleg németeknek onnét elköltözése vagy elűzetése által történt, hanem az által is, hogy az ott maradtakat az ő nyelvükön tartott istentisztelet és iskola megszűntével az újonnan betelepültek, s azok tanítói és lelkészei beolvasztották.

Viszont több vagyonos protestáns úr, kiknek magoknak is voltak tanítandó gyermekeik, azon időben, midőn a nyilvános iskolák föntartása mindinkább megnehezült, sőt az intézetek gyakori támadásoknak voltak kitéve: saját nemesi curiájokon „ tartottak latin iskolákat egy vagy több tanítóval, támaszkodva a soproni törvényekben adott azon engedélyre, hogy a nemesek váraikban s kastélyaikban vallásukat szabadon gyakorolhatják s templomot is állíthatnak. A XVIII-ik század első tizedeiben is több helyen tartottak -- főleg ágost. ev. urak -- e nemű

*) P. o. Nagy-Sárosban, Héthárson, s egyéb oly helyeken hol ina a lakosság -- talán néhány egyes kivételével -- egészen tót ajkú, a XVIII-ik század első éveiről még magyar községi, s egyházi jegyzőkönyvek maradtak fönn. Egész Kis-Szebenen túlig terjedt a magyar lakosság.

**) P. o. Város-Lőd, Kis-Lod, Aszfőf, Örvényes stb.

magán intézeteket. Ezekbe nem csak más – különösen velők rokon – úri családok gyermekeit, de tehetséges szegény fiúkat is fölvettek fiaik tanuló társaiul, kiket teljes ellátásban is részesítenek. Mint látandjuk Bél Mátyás részben szintén ilyen úri intézetekben neveltetett, E curialis iskolákból azután a növendékek csak a gymnásium felsőbb osztályaiba, vagy épen csak a felsőbb tanfolyamra mentek nyilvános tanintézetbe.

Az 1670. előtt oly nagy számú protestáns felsőbb iskolák közül, közvetlenül a Rákóczi fölkelés után fönn állottakúl a következőket nyomozhattam ki, melyekből azonban többet Rákóczyék élesztettek újból föl, s állítottak helyre.

Az ágost, evangélikusoknak Sopronban, Pozsonyban, Modorban, Győrben, Körmöczön, Beszterczebányán, Selmecczen, Kézsmárkon, Lócsén, Eperjesen, Szebenben (?) és Bártfán s talán még egypár helyen olyan, hol a gymnásiumi tanfolyamnak csak kezdete volt meg.

A reformátusoknak collegiumuk S.-Patakon, Debreczenben, gymnásiumaik néhol szintén felsőbb tanfolyammal Szatmáron, Mármaros-Szigeten, Miskolczon, Körösön. Kecskeméten, Czeglédén, Halason, Szikszón, Losonczon, Pápán, Győrben, és kisebb latin iskolák valószínűleg még Gönczön, Tokajban, Mező-Túron, és Komáromban. *)

I. Józsefnek és III. Károlynak azon rendeleteik alapján, a melyek szerint mindent a forradalom előtti állapotba kellendett visszahelyezni, és a pesti commissio befejeztéig sehöl semmi újítást nem volt szabad eszközölni; az elsorolt tanintézetek közül is minduntalan megtámadták azokat, melyek részben vagy egészen a forradalom alatt állítottak helyre, vagy a melyeknél, – néha a romladozó épületek kijavítása, vagy egy új osztály fölállítása miatt – újítást födöztek föl. E címeken templomaik s kisebb iskoláik elfoglalása – különösen közvetlenül a fölkelés legyőzése után, napi renden volt. Ily támadások alkalmával, mint már említők – a protestánsok buzgóbb emberei sokat futkostak Bécsbe és Pozsonyba, s e mellett

*) Annak nem lelem biztos nyomát, hogy a korábban e helyeken volt intézetek föléledtek-e a forradalom alatt. Némely jelek arra mutatnak, hogy igen.

Bécsben egy állandó ügyvivőt (ágenst) tartottak, ki a kancellariánál, az udvarhoz befolyásos egyéneknél, sőt néha a protestáns külhatalmak követeinél is ügyeiket előmozdítsa. Gyorsabb elintézésnek, és kedvező resolúciónak kieszközlése, – talán a közvetítőknél, – sokszor anyagi áldozataikba is kerültek. *)

*) Erre több helyen találunk határozott adatokat. A kor és viszonyok jellemzésére álljon itt egy pár:

Midőn 1715-ben az eperjesi térparancsnokot reávétték, hogy az evang. collegium ismét fölépítése ellen tiltakozzék, a puskaporos bástyához közelsége miatt, ez argumentum kiforgatása – írja Vandrák – az evangélikusoknak sok idejükbe, és fáradtságba, és 3000 forintba került.

Eáday Pál 1714. jún. 7-ikéről írja levele végén a patakiaknak, a collegium megtámadásakor (levele Szatm. Királyi Györgynél, coll. levélt) »Kezemhez senki sem tett egyéb költséget, mint a mit kegyelmelek rendelkezése szerints még Pozsonyban Madassy uramtól vettem, megmaradván néhány arany abból, a mit Kecskeméti uramnak és másoknak szükséges helyekre adtam, a mi ezután is elkelhet a hova fordítani szükséges lesz. Bár most előre gondoskodnának mi módon gyűjthessünk valami költséget. Mert tavaly is tapasztalhatta kegyelmelek, hogy e nélkül világ szerint az ajtók is be vágnak zárva előttünk, s dolgunkba elől nem mehetünk. A tavalyi borigéreték is függőben vágnak, mely miatt creditumunkat annyival inkább elvesztjük. Azért ha megvolnának, – mivel értettem, hogy némely jó lelkű atyánkfiai önként ígértek – a jövendő gyűlésre (1715. 15-iki országgyűlést érti) föl kellene vitetnünk stb.«

Monokilstváu. a pataki collegiumnak 1714. jún. 22-ikén megkísérelt elfoglalása ügyében írja Fülekinék Bécsből júl. 20-ikáról, egyebek között: »Mondhatom hamar időn in locis debitis ezen állapotot (t. i. újabb investigatiót) megelőzhetjük *discretioval*, s a collegium Patakon maradhat a biztosoknak a diaeta után összejöttéig. Másként ingyen se gondolja kigyelmelek, hogy valamit prosperálhassunk. Mert Léván létemben mondta Póli uram, hogy ecclessiájuk az utolsó fölkelés előtt is in continuo exercitio volt, és csak a földes úrtól impetáltatott, mégis míg protectiót nyerhettek, 400 forintnál többet költöttek. A bártfaiaknak jó resolútiójuk van, de mint Szirmay Tamás uram monda, többet költöttek 60–70 aranynál, míg megnyerhették. Az eperjesieknek pedig 200 aranyukban is van. (Ez ismét más ügy, mint a fönnebb említett). Bizony úgy experiallom a pénz lágyítja az embereket, – a kívánt expediótiót is és Besolutiót *efficaciter* az sollicitálja. Sipos uramról (az ágens?) el ne felejtkezze kegyelmelek, mert úgy tapasztalom ezen dologban szívesen munkálkodik« stb. (A levél Szatm. Kir. G-y. kézirati művében).

Hova fordítottak az aranyak, és a jóféle hegyaljai borok? nem tudom.

A megtarthatott tanintézetek is anyagilag nagyon elgyengültek. Az a vélemény, hogy oly vagyonok, melyek egykor kath. egyházi célokra szolgáló javadalmakul, vagy épen zárdák birtokaiul szolgáltak, protestáns gymnásiumok, és felsőbb iskolák alapjaivá váltak volna, tökéletesen téves, legalább a királyhágón inneni Magyarországon. (Erdélyben is tudtomra, sajátképen csak a szászoknál történt). Legfőlebb korábban zárdai vagy e nemű épületek használtattak föl imittamott iskolai célokra. *) A mennyiben történtek is efféle jószágok foglalásai, azt egyes hatalmasok magoknak eszközölték, még pedig a zavaros időkben nem is egyedül protestánsá lett nagy urak. Mindjárt az első időszakban egyes urak, – mint már említtem – anyagilag is sokat áldoztak az iskolákra és külföldön taníttatásra, de vagy úgy, hogy egész tanintézetet saját költségökön tartottak, vagy akkép, hogy uradalmaikból évi adományokat rendeltek. Az intézetnek tulajdonává s tőke vagyonává válandott alapítványokat az első korban alig tettek. Ennek következtében azután, ha az utódok más egyházba tértek, vagy áldozatkészségeikben lehültek, az illető intézet anyagi forrásai egyszerre ki apadtak. A pártfogó urakon kívül városok s községek tartották fenn a tanintézeteket községi jövedelmekből. Ez volt legfőbb alapjuk. Azonban mint láttuk 1670. után királyi rendeletek szigorúan tilalmazták községi közjöv-

Kevéssel később (1719. körül) írja Saint Saphorin angol követ Bécsből haza, hogy azok között, kiknek az udvarnál befolyásuk van, három embert tart hozzáférhetetlennek: Savoyai Eugent, Stahremberg grófot, és Duneman jezsuita atyát, a császár gyóntatóját. Arneht: Prinz Eugen III. k., 38. l., 15. jegyz.

*) Templomokat, parochialis, s ezek között elemi vagy triviális iskolák épületeit, s ezekhez tartozott jószágokat igenis sok helyen vettek át, a hol a lakosság protestánsá lett. Azonban ezeknek is legnagyobb-része a község vagy földes úr tulajdona volt. De gymnásiumok s általában felsőbb iskolák fõntartására úgy nevezett egyházi javadalmak tudomásom szerint nem fordítottak. Még a XVIII-ik században is többször tartott szorgalmas investigációkkal sem bírták ezt sehol kimutatni. Svajczban és Németországban, a hol a lakosság protestánsá lett, a káptalani, zárdai s efféle vagyont is protestáns célra fordították ugyan, de megtartották iskoláknak kórházaknak s e nemű közzintézeteknek alapjaiul. Valószínűleg innét származott hasonló föltevés a magyar prot. tanintézetekre nézve is.

delmekből bármely részt is protestáns iskolák fõntartására fordítani. Néhány hely kivételével ez intézkedést keresztül is vitték, s királyi városokban a magistratusból a protestánsokat kizárták. Ez volt a protestáns tanintézetekre anyagilag is a legnagyobb csapás. Ennélfogva saját hitsorsosaik adakozásai-ból megélhetésre lettek szorítva. Kezdték reájok kivetéseket eszközölni, s tágabb körben adományokat gyûjteni. Azonban ez eljárással annál kevésbé tudták pótolni a városok által való rendes fõntartást, mivel nagy veszélyek idején, vagy a lelkesedés egyes pillanataiban sokan tettek ugyan szép ajánlatokat, de késõbb azok nagy részét nem igen bírták beszedni, bár egyesek folyvást nagy áldozatkészséget tanúsítanak. Mind a mellett ez idõtõl a protestáns vagyonosabb nemesség lett a közép és felsõbb iskolák fõ fentartójává. Mellette lassankint (különösen a reformátusoknál és a XVIII-ik században) az egyes egyházközségek vettek részt a teherviselésben, leginkább kebelökben eszközölt gyûjtések által. Azonban az õfentartás e módjait is felette megszoríták a törvényhozás és kormány intézkedései. Az 1715: XXXI. törvénycikk »a magok közötti részletes gyûjtéseket, és az ágostai és helvét vallástartókra tett kivetéseket királyi harag és törvényes büntetés alatt szigorúan eltiltja.« Úgy III. Károly mint Mária Terézia alatt a helytartó tanács mindig atyai gondossággal örködött, hogy az adózó polgárságot és népet protestáns egyházi s iskolai czélokra ne terheljék még csak önkéntes adakoztatásokkal se. *) Ezek következtében nagyobb vidékeken gyûjtéseket is csak kéz alatt vagyonosabb nemesekhez intézett levelekkel, leginkább bizalmas kiküldöttek (rendesen tanulók, legátusok), által mertek eszközölni. E nehézségekhez járult az, hogy ha csekély tõke-

*) A többek között p. o. 1759-ben eltiltotta a kormány a tanulók ünnepi követségeit (legatio) és az iskolára segélygyûjtését (supplicatio) is. Sõt általában kimondatott, hogy a népnél úgynevezett »collecta« senkinek sem engedtetik. Erre Zemplén vármegye 1759. jún. 12-iki gyûlésén a reformátusok azt kérdeik: »hát a franciskánus barátok s egyéb ilyen szervezetek hogyan élnek? A mi deákjaink is hogyan fognak élni? »Erre a vármegye azt határozd, hogy az *alamizna* megtiltását nem érti a rendeletbõl. (Bernát János levele Vay Ábrahámhoz jún. 15-rõl. Szatmári Kir. Gynél.)

pénzeiket el tudták is szem elől tenni, de épületeiket és fekvőseégeiket majd itt majd ott sokszor elfoglalták, s többször kellett újból építkezniük; mi anyagi erejüket mind annyiszor kimeríté. Az erdélyi fejedelmek által egypár már ez időben az anyaországhoz tartozott iskolának rendelt járandóságok, bár a Leopold bitlevéllel biztosítottak hitték őket, szintén megvonattak. *)

Mindez okokból, a protestáns közép és felsőbb tanintézetek a XVIII-ik század elejére anyagilag, s ennek következtében szellemileg is tetemesen hanyatlottak. A tanerők létszáma, és ezek fizetése mindenütt jelentékenyen leszállott, mi annyival gyöngébbekké tette az intézeteket, mivel kevesebb erővel is igyekeztek föntartani a nagyobb tanfolyamokat.

Azonban a század első tizedei után még is kezdettek intézeteik anyagilag szellemileg gyarapodni. Sőt nem csak a létezőket voltak képesek, a támadások ellenében – bár néhol leszállítva – **) nagy kitartással megvédeni, de az alföld népesebb városaiban ez időben új gimnáziumok is jöttek létre, így keletkeztek, illetőleg szép csendben kezdődtek 1713. táján a makói, 1722. körül***) a hódmezővásárhelyi és karczagi ref. gimnáziumok a helybeli lakosságnak, s jó részt – felsőbb helyen észrevétlenül – a városnak erejével.

Az intézeteknek és az oktatásnak szervezetét illetőleg a protestánsok egyik felekezetének sem volt megállapított egyseges tanrendszere, mint például a jezsuitáknak. Mindegyik

*) Így p. o. az Apafy M. által a maramaros-szigeti iskolának rendelt évi 500 kósót 1720-ban 20 ftra, szállították, utóbb 8 fttal váltották meg. Majd a harminczas években a dézmát is elvették tőle (mikor ott kincstári alapból kath. jellegű iskola állítattott 1730-ban). Debreczen szintén elveszte, mint látandjuk, a fejedelmi adományokat.

**) Azon 1731-iki királyi elhatározásról, melylyel több iskola tanfolyamát a grammatikára szorították le, szóltunk fönnebb a 283–284. lapokon.

***) Az évszámot biztosan nem tudom. Az iskolai anyakönyvnek azt mutatják, hogy kezdetök előtt pár évvel már lenniök kellett az iskoláknak, így p. o. a hódmezővásárhelyi gimnázium anyakönyvei 1724-ben kezdődnek; sa gimnásiumi tanfolyam kezdését Mocsai Pál városi jegyző művének tartják, ez pedig egy 1722. okt. havában kelt szerződésben említetik jegyzőül. (L. Futó Mihály: A H.-M.-Vásárhelyi ref. egyh. s isk. tört. S.-pataki Füzetek 1862. év 178 s köv. lapjain.)

iskola külön fejlődött, úgy, hogy tulajdonképpen külön, egyenként kellene őket tárgyalnunk. Ezt azonban már sokaságunknál fogva sem engedi meg munkánk terjedelme. De nem is annyira szükséges, mert a lényegesebbekben nem volt közöttük nagy eltérés. Egyfelől legalább némely tantárgyakra igyekeztek, ha nem is az egész felekezetet, de egyes nagyobb vidékek iskoláira szóló közös határozatokat hozni. Másfelől a – hogy úgy szóljak – másod-harmad rendű iskolák egypár nagyobb, tekintélyesebb tanintézet példájára, s mint központnak befolyása alatt képződtek ki. Ilyen anyaintézetek voltak a reformátusoknál a s.-pataki és a debreczeni collegiumok. A többi – gymnásiumok, részint ezeknek alárendelt »particulák« voltak, belőlök nyerték tanítóikat, s a tanítás módjához is alkalmazkodniuk kellett; – részint ha nem is álltak szorosabban alájuk rendelve, *) de az által hogy belőlök vittek tanítóikat, s azok magokkal hozták az anyaintézetben gyakorlott tanítási módot, annak befolyása alá jutottak. Az ország távolabb részeiben levő tanintézeteknél, hogy melyik főbb collegium befolyása alá kerüljenek, azt néha az határozta el, hogy első rectoraikat melyikből nyerték. Az nemcsak a tanításmódot s berendezéseket hozta el magával, de eszközlője lőn, hogy néha állandóul, néha csak huzamosb ideig, mind segédszemélyzete a praepetorok, mind utódai ugyanazon collegiumból jöttek. így került Patak befolyása alá p. o. Losoncz, s egyidőre Pápa, Kecskemét, sőt Marmaros-Sziget is. Némelykor ez a körülményeknél fogva, vagy épen helyi pártok küzdelmei miatt is változott, úgy hogy időközönként az iskola majd Patakról majd Debreczenből hozván tanítóit, majd egyiknek, majd másiknak befolyása alá került. így p. o. Kecskemét, Körös, ilyen vitás hely volt még Szikszó is. Megjegyzendő azonban, hogy e vidéki iskolák rectorai többször szintén voltak külföldi egyetemeken is, és a vezetésök alatt állott intézeten az anya collegiumé mellett nem egyszer külföldről hozott behatás is fölismerhető...

A dolgok ilyenét alakulása folytán czélszerűbbnek láttam a sok iskola vázlatos bemutatása helyett néhány legjelentéke-

*) A particula elnevezést néha tágabb értelemben is használták. P. o. a debreczeniek a pataki iskolát is particulájoknak írták, bujdosása alatt.

nyebbet részletesebben ismertetni meg. Ilyenek ebben a korszakban az ág. evangelicusoknál az eperjesi, pozsonyi, és soproni tanintézetek, a reformátusoknál a s.-pataki és debreczeni collegiumok. A többiek ezektől részint abban különböznek, hogy nagy részökben kisebb tanfolyamuk volt, (csupán gymnásiumi, vagy az sem teljes) részint és főleg abban, hogy kevesebb tanerővel voltak ellátva. Mindamellett némelyiknél egy rectorral még theológiát is tanítottak, p. o. Kecskeméten, Kézsmárkon (1733-ig) s talán Pápán; másoknál legalább bölcsészeti tárgyakat p. o. Győrött, úgy az ágost, mint a ref. gymnásiumban, Miskolczon, M.-Szigeten, s Szatmár-Németiben. Egyik iskolából másik jelentékenyebb tanintézetbe sokszor átmentek, nem csupán a következő magasabb osztályba tanulás végett, hanem azért is, hogy abba, a mit már tanultak, jobban és alaposabban bele avattassanak.

Nehogy azonban p. o. a reformátusoknál csupán két nagy collegiumuk bemutatásával közoktatásuknak hamis képét adjam: kisebb rendű iskoláikból is néhányat főbb vonalaiban ismertetek.

Az iskolákat a magyar és német nyelv elsajátítása miatt is változtatták. Már a múlt század első tizedeiben szokás volt magyar helyekről, hol egyszersmind gymnásium is volt, a fiúkat iskoláztatásra Pozsonyba és a szepességi városokba német családokhoz adni »cserébe« azok fiait meg magokhoz nyervén »magyar szóra«. A pozsonyiak leginkább Győrbe, a szepességiek s egyéb felvidékiek Miskolczra, Patakra és Debreczenbe jártak magyarul tanulni.

Mielőtt az említett egyes tanintézetekre térnénk, tekintsük át röviden a protestáns tanintézetek közös vonásait.

Egész oktatási rendjük lényegében a XVI. és XVII-ik század hagyománya volt, s inkább csak egypár újabb tantárgy fölvételeivel, és a részletekben történt változás.

A gymnásiumi tanfolyam a Sturmféle tanmenetben, részint a heidelbergi beosztás szerint, részint a jezsuiták beosztásának hatása alatt volt berendezve. Az ágostaiaknál (t. i. a XVIII-ik században) rendszeren 5, a reformátusoknál inkább 6-7 osztályból állott, némelyik osztálynak vagy fönt, vagy alatt több évre is kinyújtásával. így volt az ágostaiaknál: olvasók, (kik azonban már latinul is kezdtek tanulni) grammasták,

syntaxisták, poéták, rhetorok, (vagy néhol rhetorok, poéták) ősz-tálja, az utolsóban tanítván a logikát is. A hol 6 osztály volt, ott a hatodikban már bölcsészeti s theologiai tárgyakat tanítottak. A reformátusoknál: abc-ések, rudimentisták vagy declinisták, (néhol conjugisták) grammatisták, syntaxisták, poéták, rhetorok, az utolsó fokon tanítottak logikát is, mi által az két évig tartott, s lassankint a logikusok külön osztálya nőtte ki magát.

Tanerőket illetőleg: az ágostaiaknál a jobban ellátott intézetekben: rector, conrector, subrector, ezek a felsőbb három osztályt tanították, az alsóbbakat vezetésök alatt köztanítók *) (praeceptorok). Gyengébb iskoláknál hiányzott vagy a subrector, vagy éppen a conrector is. A reformátusoknál a nagyobb collegiumokon kívül leginkább csak egy rector, – néhol és néha mellette még egy tanár volt, s annak vezetése alatt az osztályokban togas deákokból alkalmazott köztanítók tanítottak.

A tantárgyakra nézve már a XVII-ik században igyekeztek legalább egyes vidékek iskoláiban némi egységet hozni be.

Legelőbb kezdték a reformátusok.

Az 1629. június 17-ikén N.-Váradon tartott közzsínatnak, a tisztántúli (debreczeni) püspökségre szólott egyik végzése mondja:

»Az iskolarectorok szorgalmason tanítsanak és pedig régi szokás szerint dél előtt először logikát, azután valamely szónokot magyarázzanak; 9 óraker közvizsgát tartsanak; ebéd után először valamely poéta magyaráztassék. A ki más-kép tesz, hivatalától megfosztatik. A jelesebb iskolákban a kitűnő görög írók is, mint Homerus, Demosthenes, Plutarch, Isokrates, Photilides, Pythagoras közörán magyaráztassanak. Az esperest az iskolai tanulókat is szorgalmason megvizsgálja.« *)

Az 1648-ban S.-Patakon tartott zsinat szintén hozott a-, tantárgyakat és tanítást szabályozó néhány általános határozatot, a zempléni, abauji, gömöri és borsodi egyházvidékek!

*) Kézsmárkon is p. o. 1723-ban volt 5 osztály, 270 tanulóval, tanított rector, conrector, subrector, egy praeceptor, s a legalsót az organista. (D. ev. Gymn. zu Kézsmark in seiner Gesch. Entw. v. H. Weber. 1854. Leutschau). Az eperjesi, pozsonyi, soproni iskolákban látni fogjuk

területén levő összes latin iskolákra. *) Ezekben az említett tiszáninneri négy egyházvidéken volt valamennyi iskola a pataki collegium particulájának nevezetik.

Úgy látszik, hogy a szabályozás egyik fő célja volt véget vetni annak, hogy bárhol mindenfélét tanítsanak, s e tekintetben az iskolák között fokozatokat állítván föl, legalább a határok kijelölésével némi rendet hozni be.

Miután elrendelik, hogy az iskolákban latin nyelven kell a könyörgéseket és köz énekléseket tartani, s a biblia fejezetei is hasonlóan latinul olvasandók és resolválandók; *az összes particularis iskolákat négy rendre osztják, nehogy a rectoroknak bárhol mindenfélét szabadjon tanítani.*

1. Az első rendbe -sorozzák azon falusi és városi tulajdonképen elemi tanfolyamú iskolákat, melyekben úgy látszik a tanítók (ludi rectores) csak helybeli néhány növendéket készítenek a nagyobb iskolákba. E tanítóknak a grammatikán kívül semmit sem szabad tanítaniok, kézikönyveikül rendeltetnek: A.b.c.-és könyv (Alphabetarium) rövid szótárral; Donatus, s Molnár Gergely grammatikája. Továbbá gyakorlatokul: a Vestibulum Januae lingvarum, Cato, Colloquia Cornelii; – Erasmus: Civitas morum-ja, s hasonlók.

2. Második osztályba tartoznak a kisebb városi latin iskolák, **) melyekben már néhány vidéki ifjú is tartható. Ezekben az elemi ismeretek és grammatikán kívül tanítható lesz syntaxis, poesis, sőt röviden a rhetorica elemei is, ha tehetséges ifjak találkoznak; nem különben a görög nyelv elemei. Tankönyvek: Molnár nyelvtanán kívül, Melanchton syntaxisa és Molnár, vagy Melanchton vagy Emanuel prosodiája. Fordításra és gyakorlatokul használhatók: Cicero familiáris levelei, Komenius Janua lingvarum-ja, Erasmus Colloquiumai, a dialogorum sacrorum liber, kötött beszédre

*) A zempléni ref. egyházmegye anyakönyvéből közlé ezeket Hegedüs László, a Sárospataki füzetek 1862. évf. 445. s köv. lapjain. Két részből állanak, t, i. 1. *De scholis corrigendis*, (valamennyi, és a particularis iskolákra szóló határozatok); 2. *de schola patachiensi*, csupán a patakira vonatkozó végzések.

**) Ilyenekül neveztetnek a tolcsvai, bényei, mádi, zempléni, gál-szécsi, helmeczi, szerencsi, szentpéteri, újlaki stb.

(költészetre) pedig Vergilius, Eobanus Hessus, Buchananus, vagy akár a Vergilius evangelisans-t,*) Ezek mellett kívánják még Aphtonius Progymnazmatajának és Aldus - manutius „Phraseologiajának követését.

3. A nagyobb városokban, hol az ifjak is nagyobb számmal gyűlhetnek össze, **) a grammatikán, syntaxison, poesisen főül a retorika – azaz úgy kötetlen amint kötött beszédben való tisztább ékesszólás – is rendszeresen (ex professo) tanítható, valamint a logika és görög nyelv elemei azoknak, kik a latin ékesszólásban meglehetősen haladást tanúsítanak. Tankönyvek: Pétzeli retorikája, Keckermann logikája, s Károli Péter görög nyelvtana. Gyakorlatukul: Cicero beszédei, grammatikailag, rlietorikailag, és logikailag elemezve. Az ifjak szorgalmasan gyakoroltassanak kötött és kötetlen nyelvezetű előadásokban és Írásbeli dolgozatokban.

4. Azon particularis iskolákban pedig, melyek legközelebb vannak alárendelve a pataki gymnasiumnak, s melyekből a pataki iskolának ujonczoznia kell***) az alsóbb ismereteken kívül (supra artes inferiores) ex professo kell tanítani Keckermann logikáját is, valamint a görög nyelvet.

Ezekhez még hozzájok adhatók, a pataki gymnasiumban előléptethetésért, a bölcsészeti és theologia elemei (fundamenta) is. Hasonlóul bölcsészeti és theologiai vitatkozások fölváltva és hetenkint, nem csak megengedtetnek, de rendeltetnek.«

»Az iskolák e rendjében megállapított határokon túl lépni sehol sem szabad.«

»A vallást minden iskolában szerdán, szombaton és ünnepnapokon rendeli taníttatni, a kisebbeknek Syderius kátéja szerint, a nagyobbakak a heidelbergi kátéból és Ursinusból.

»Végűi sürgeti, hogy minden iskolában minél többször szavaltassanak s irálygyakorlatokat készíttessenek versben és prózában.«

Foglaltatnak még az iskolai oktatásra vonatkozó intézkedések, az T. Kákóczy György által Szatmár-Németibe össze-

*) Pollio című IV. ecloga.

**) Minők Miskolcz, Rimaszombat, Szikszó, Tálya, Szántó, Ungvár stb.

***) Mint a gönczi, tarczali, tokaji, keresztúri, liskai, és újhelyi.

hívott (1646) nemzeti zsinat végzéseiben, és az e zsinat megbízásából Gelei Katona István superintendens által összeállított kánonokban, melyek Erdélyben, és a tiszai vidékeken egész az újabb időig érvényben álltak.

A szatmár-németi zsinat a Tolnai által terjesztett puritanizmus, s miatta keletkezett viták ügyében hivatván össze, inkább csak az egyházban fönnállott rend és a tanok tisztasága érdekében a felügyeletről intézkedett. Egyebek között meghagyja, hogy bármely iskolák rectorai*) az egyházak által bevett kormányzati alakot és fegyelmet meg ne támadják, s az ellen a tanulóba semmit be ne csepegtessenek, se nyilvánosan, se magán úton (XXVII. végzés). Az egyházak előjáróinak kötelességökké teszi szorgalmasan felügyelni arra, hogy az iskolákban a tiszta hittudomány, s igaz kegyesség, a szent iratokból és igazhitű jelesebb tudorok írásából, továbbá a józan bölcsészet és a classicus szerzőkből a tiszta csinos latin nyelv módszeresen taníttassanak. (XXVI.) Végre elkobzás, sőt esetleg súlyosabb büntetés terhe alatt megtiltja, hogy bárki, akármilyen nyelven írt kicsiny vagy nagy művet, az egyháznak, s általa kijelölt tudós bírálóknak helyben hagyása nélkül kinyomasson. (XXV.)

A Gelei-Katona-féle kánonokból kitetszik, hogy azon időben mennyire nem voltak még nálok az alsóbb, közép és felsőbb iskolai tanfolyamok szabatosan elkülönítve.

A 94-ik kánon általában az »iskolatanítókról« szólt. Első kötelességökké teszi, hogy az ifjúságot a keresztyén vallás ágazataiban s a kegyességben képezzék. Meghagyja, hogy növendékeiket beavassák a jelesebb írók fölhasználásával (de mellőzve a bennök előforduló szemtelen és fajtalan helyeket) mind a kötetlen mind a kötött nyelvezetű műveltebb irodalomban ezenfölül a görög és héber nyelv középszerű ismeretébe; s végre a tisztességes tudományokba. Továbbá rendeli, hogy a tanulókat a fogalmazásban, szaválásokban, vitatkozásokban, magán és nyilvános vizsgálatokon és a *versenyzésben* szorgalmasan gyakorolják; a fenhangon való értelmes beszédre és illő taghordozásra (gestus) megtanítsák; magokat a növendék-

*) Ribini: Memorabiliai: II. k. 107. 1.

kek elmetehetségéhez és felfogásához alkalmazzák; szerfeletti toll alá mondásokkal őket ne terheljük, hogy inkább ítélő tehetségüket mint emlékező képességüket élesítsék. Végre, hogy irántok atyai indulattal viseltesenek, és se felette szigorúak s ütlegelők, se igen lágyak ne legyenek stb.

Az ágostai evangelicusoknál is tőnek kísérletet a tanításban, bizonyos egység behozására. A pozson-nyitra-barsi egyházkerület superintendense Tarnóczi Márton 1667. okt. 11-ikére Bazinba hívott össze egyetemes zsinatot. Ezen az iskolákra nézve határozták: hogy »az iskolákban, a mennyire lehet, egyforma leczkerend tartassék meg; a gymnásiumokban Rhenius grammatikája, Scharf logikája, és Vossius rhetorikája használtassék, a rendtartást illetőleg a tanulók bizonyítvány nélkül se fül ne vétessenek, se el ne bocsáttassanak.« E határozat is azonban csak az illető egyházvidék területére szolt.

Az itt közlött határozatokból és adatokból nyerhetünk tájékozást az összes protestáns iskolákban gyakorlott oktatás, különösen a gymnásiumi tanítás felől. Lényegét illetőleg a XVIII-ik század első felében is ennek a keretében mozgott az. Bármennyire különböztek egymástól az egyes iskolák berendezései, de a gymnásiumi tanítás menete mindegyikben grammatika, syntaxis, poesis, rhetorika logikával,*) latin classicusok olvasása, Komenius és Erasmus nyelvgyakorlatra használt könyveivel, a görög középszerű értése, kevés helyen görög írók olvasásával. A latin nyelv Írásbeli és szóbeli gyakorlása. Ezen kívül még a számtan is ritkán van említve. A múlt század első tizedeibe jő ezekhez a felsőbb osztályokban földrajz, néhol történet, de ez is, valamint a természettan, a hol felsőbb tanfolyam volt leginkább abban adatott elő.**)

A felsőbb tanfolyamokban bölcsészeti és theologiai tanokat adtak elő, de inkább csak a tudományba bevezetéképen és előkészítőül a külföldi egyetemekre. E felsőbb tanfolyamok főczélja lelkészek és tanítók képzése volt ugyan, de

*) Eperjesen az 1667/8-iki nagyobb szabású tanrend szerint a logika a rhetorika után külön 7-ik osztályt képezett. De ez intézet tálhaladta a gymnásium körét, s rövid életű volt.

**) Patakon Komenius idején, és Eperjesen 1667-ben már tanított történet, s Patakon földrajz is. De mindkettő rövid életű volt.

világi pályákra készülők is a gimnázium elvégzése után legalább bölcsészetet, sőt gyakran teológiát szintén tanultak. A bölcsészletben előadott az etika, s a világiak ebből szereztek észjogi ismereteket is, melyhez azután magán szorgalommal és a gyakorlatból megtanulták a hazai jogot. A XVIII-ik század elején kezdték Patakon az etikától külön választva előadni a természet- és nemzetközi jogot.

Azonban tanulmányaikat lelkészek, tanárok, tanítók, sőt világi pályára lépők is, – a kik csak tehették – külföldi egyetemeken fejezték be.

1592-ig mindkét protestáns felekezet ifjai legnagyobb részben Wittembergbe jártak. Attól fogva a reformátusok a felekezeti különbség miatt onnét elűzetésük következtében leginkább Heidelbergbe mentek. így hozták onnét be a Sturm tanrendszeréből származott palatinatusi tanrendet. A harmincz éves háború által Németországban okozott zavarok miatt, és a heidelbergi egyetemnek Tilly seregei által 1622-ben feldúlása után, kezdtek menni a reformátusok a holland (akkor belgiuminak nevezett) és angol egyetemekre. *)

A kimenők 3-4 sőt több évet is künn töltöttek, s ha csak módját ejthették, nem egy de fölvaltva több egyetemen hallgattak előadásokat. Sokan időközben vagy haza jövet egész országokat utaztak be. Rendesen Svajczt, vagy Angolországot, néha mindegyiket, és Németországot. A tudvágyóbb és tehetségesebb ifjaknak az a jó szokásuk volt, hogy néha messze földről, egész más országokból gyalog utazva is fölkeresték a hírnevesebb tudósokat azért, hogy velök ismeretséget kösse- nek, s legalább egypár hetet társaságukban töltsenek. Ezek a társalgások, s a kitünőbb tudósokkal így nyert, néha egész életükön át főtartott összeköttetések sokszor gyümölcsözőbb befolyással voltak kiképzetésükre s későbbi tudományos tevékenységükre, mint az egyetemi előadások. Általában a kik a

*) Szilágyi Benjámin a szatmárnémeti zsinat és a Tolnai ügy történetének elbeszélésében (1656-iki kézirat) világosan mondja: A Palatinatusban a heidelbergi akadémiának elvesztése, s a szerencsétlen Németországot évek hosszú során dülő hadak miatt kezdtük ifjainkat tanulás végett a belga akadémiákra küldeni, közülök némelyek a tartományokat megtekintendők a britt szigeteket is meglátogatták. Első volt Csombor Márton stb.

régebbi nehezebb utazási viszonyok között, sokszor gyalog, temérdek nélkülözésekkel küzdve, készek voltak Erdélyből, a Tisza és a Duna mentéről Németországba, Hollandba, Angliába vándorolni, azért hogy évek múlva 2-300 forintos tanítói vagy lelkészi állomást nyerjenek: azok többnyire a tudománynak oly szeretetével és arra oly tehetséggel mentek, hogy künn a művelődés forrásait föl is tudták, föl is akarták használni. Közülök sokan már künn, – mint idegenek – tanítókul és tanárokul alkalmaztattak, s nem egy kiváló elismeréssel tölte be helyét. Ilyen volt p. o. Rezik Thornba, Röschel (soproni és wittembergi egyetemen bölcsészettanár) a XVIII-ik században csak a pozsonyi tanárok közül Bél Mátyás, Marth, Beér, Patakról ifj. Tsétsi János stb.

Számos egyetemen különféle segélyben is részesültek a magyar ifjak. *)

A szegény ifjak már hazulról is segélylyel küldettek ki. A segélyt vagy pártfogó nagy urak adták, vagy egyes egyházak.

*) A kancellária 1762-ben hivatalos tudakozódások folytán következő jegyzékét állította össze a külföldi egyetemeken prot. ifjak számára létezett segélyeknek (orsz. levélt, kancell. orig. ref. ^{252/1762}).

1. *Ag. evangélikusoknak:*

1. A bécsi bankban elhelyezett 16,000 ft. 800 ft. kamatja 4 theologus számára. (Ha nem tévedek ez a pozsonyiaké volt).

2. *Tübingában* 1568-tól húz 12 magyar theologus ösztöndíjat.

3. *Wittembergben* 13 magyar ifjú egyenkint évi 30 fto.

4. *Greifswaldhan* 2, *Göttingában* 1 tanuló számára van ösztöndíj. Ez alapítványokon fölül: *Í.Jenában* és *Wittembergben* a convictusban heti 6 száz garasért (évi: 18 ft.) ételmet kapnak; 2. *Hallében*, kik naponkint 2 órát tanítanak, a Frankeféle árvaházban lakást és szabad asztalt kapnak. 3. *Aldorfban*, Nürnberg alapítványára 3 szegény tanuló vesz föl; 4. *Helmstadtban* a wolfenbütteli herczeg hasonló jót tesz a tanárok által ajánlott egy tanulóval.

2. *A helv. hitvallásnak számára:*

1. *Hollandban*: *Leidában* 4, *Harderici-ben* 2 magyar tanuló részére van jótétemény; *Utrechtben* 1300 ft. ösztöndíjban magyarok is részesülnek; *Franckerában* 6, *Gröningábau* 3 magyar tanuló van szabad asztala.

2. *Svajczban*, *Baselben* (szabad asztal, de hányra?) *Bernben* 4 tanuló, *Zürichben* 3, *Genfben* 2 nyer segélyt ellátásra, ezenfölül valamint úti költségre és könyvekre.

Az első mód a múlt században már alig alig fordul elő. Annál elterjedtebb volt a XVII-ik században. A Rákóczyak s más nagyurak évenként tanítottak künn saját költségökön ifjakat, kik térítvénynyel kötelezték magokat, hogy itthon azon iskolában vagy egyházban fognak szolgálni, hol pártfogójuk kívánandja. Hasonlóul térítvényt vettek segélyezetteiktől az egyházak is. A Gelei kánonok rendelik (XCV), hogy »a mely jótéteményezett térítvénye daczára, pártfogójának akarata ellenére elhagyja az egyház, vagy az iskola szolgálatát s egyéb világi életmódot választ, a nyert költséget térítse vissza, mit ha nem tesz, fogattassék el, ha ez. sem lehet, közösittessék ki. « Ilyen utazási segélyre szolgálókul tekintették az e célra berendezett jobb falusi vagy városi, tanítóságokat, melyeket ezért akadémika promptióknak is helyeztek. Ezekben a collegiumból kiment fiatal tanító lakást, és házankint sorra élelmezést (coquia) nyervén, majdnem egész tanítói fizetését félre tehetette, melylyel azután 2-3 év múlva *) köteles volt külföldre menni. Mily nagy számmal látogatták a külföldi akadémiákat, e munka folyamában már láttuk.**) Az államkormány 1725-ig semmi akadályt nem gördített a kimenetel elé, sőt még bejelentését sem kívánta. Ekkor fordult elő, hogy egy turóczmegyei Oroszlánkő helyséből való ifjú útlevél nélkül járt, s egyszersmind templom építésre kéregetett Poroszországban, Dániában és Morvában. Miatta alkalmasint valami kellemetlenség adta magát elő. Ennek következtében a kormány elrendelte, hogy ezentúl bárki külföldre megy, a helytartótanácsnak előlegesen jelentse be utazásának okát és célját.²⁾ Ettől fogva vétetett gyakorlatba, hogy csak kormányi engedélylyel eresztettek ki. A kimenetel erősebben megnehezítve azonban csak Mária Teréziának Nagy Frigyessel vívott háborúi után lőn. Látni fogjuk, hogy a következő korban, még a hazai oktatás államilag eszközölt reformjainál is mily nagy szerepet játszott a protestánssok külföldre járásának óhajtott megszüntetése.

*) Az 1700-ban tartott sályi zsinat 7. pontja is mondja: »Az scholamesterek két esztendőnél tovább ne maradhassanak, kivévén ha akadémiaiba készülnek, és úgy is püspök uramnak hírt tegyenek.« (A zsinat végzésesei közölve Sárosp. füzetek. 1859. év 453. 1.)

**) Lásd 27. lapon.

A fönnebb előadottakban tulajdonképen csak a közép és felsőbb tanintézetekről szóltunk. Ismertetni kellene még az elemi iskolákat. De ezekre alig találtam közelebb földérítő adatokat. Az tény, hogy a protestánsoknak alig volt önálló egyházközségük, hol elemi iskola ne lett volna, melyben olvasást, írást és vallást ne tanítottak volna.

A reformátusoknál Szatmár-Németi egyh. megye 1683-ban, és a huszti (1701) büntetések alatt rendelik, hogy a scholamesterek a heidelbergi kátét tanulják, és időközönként a lelkész előtt vizsgálatot tegyenek belőle. *) Kétségkívül azért, mivel e szerint kellett iskolájokban a vallást tanítani.

Egyébiránt az elemi iskola és gymnásium között sem volt megvonva a határvonal, és ezt is úgy tekintették, mint a gymnásium kezdetét, vagy legalább erre előkészítőt. Ez értelemben mondják a reformátusok G elei kánonai: »az elemi iskolák tantárgyait úgy oszszák be, hogy azokból a tanítványok a nagyobb iskolákba, elméjük magasabb művelésére szerencsével átmehessenek« stb. (XCIY). A hol gymnásium volt, az elemi iskola annak legalsó osztályát képezte. De egyebütt is, a hol akadt felsőbb tanulásra készülő fiú, már otthon az elemi iskolában megkezdték neki a latin nyelv tanítását. **)

Sajátságos, hogy mind a szatmár-németi zsinat, mind ennek végzése alapján a G elei kánonok külön fejezetben intézkednek »*Nemzeti iskolákról*«, (Schola vernacula) de ezek alatt kizárólag leányiskolákat értenek.

Az 1646-iki szatmár-németi zsinat V. végzése így szól:

»Mínthogy a Krisztus országában a nemek közt semmi különbség nem létezik, hanem mindkettőnek üdve egyenlő tekintetbe veendő: valamint a gyermekek taníttatására íalunkint és városunkint latin iskolák állíttattak; úgy a leány- vagy nőgyermekek számára is, a mint azt a helyek alkalmas volta engedendi, nemzeti iskolákat kell nyitni, a melyekben

*) Sárosp. füzetek 1859. 282 és 450 I.

***) Még az elemi iskoláknak 1777-ben megyénként összeiratásáról a kormányhoz érkezett jelentésekben is, az olvasás, írás s vallás tanítása mellett többnyire említetik a latin »usque ad declinationem vagy conjugationem« Orsz. levélt.

azok olvasni és lia nekik és szüleiknek is az volna óhajtásuk, írni is tanuljanak; hogy ekképen és ennek segélyével, a biblia és más hasznos s az ő felfogásukhoz alkalmazott könyvek olvasásából, az idvességes tudományban és kegyesség gyakorlatában könnyebb és szerencsésebb előmenetelt vehessenek.«

Ez intézkedés Gelei kánonaiba is föl van véve (XCVII. k.) azzal a megtoldással, hogy e leány-iskolákban nem férfiakat, hanem szelid, kegyes és tudományokban jártas nőket kell a tanításra alkalmazni; ha találhatók ilyenek. Ezek hiányában feleséges kántorok, vagy a lelkészek is végezhetik a tanítást.

Valószínűleg ez egyházi törvények értelmében állították és szervezték a leányiskolákat Debreczenben 1700. és 1708. között, nagyobbrészt nő-tanítókkal.

Debreczenben a fiúk számára elemi iskolák egész 1863-ig egyedül a collegiumban voltak. Oda jártak be a város minden részéből a fiúk. Úgy látszik, a múlt század első éveiben, vagy még korábban állított a városi tanács a város különböző részeiben leányiskolákat, melyeket Dobozy István városi főbíró és a tanács 1708-ban kiadott szabályzattal rendeztek.³⁾ Ekkor már alkalmazva volt 6 férfi- és 7 nő-tanító. Még azon évben szaporították a tanító személyzetet két nővel. Nők és férfiak vegyesen alkalmaztattak a tanításra 1725-ig, azóta csupán férfiak 1875-ig, a mikor ismét kezdtek tanítónőket választani. A Dobozyféle szabályzat a tanítószemélyzetet testületté szervezi, egy magok közül évenként választott, de újra választható dekán vezetése alatt. A leány tanítók e szervezete Debreczenben ma is fönnáll, azzal a változással, hogy 1854 óta a dekánság hivatali idősbség szerint következik. A szabályzatban van említve a tanítás megállapított methodusa és rendje, de ennek mivoltát nem ismerjük.

Egyébiránt külön leányiskoláknak több helyen találjuk nyomait. Losonczon már 1608-ban volt, s azóta folyton fennállott, s 1744-ben tanfolyama 4 éves volt, míg a fiú elemi iskoláé 3 éves. Pápán 1721-ben papmarasztáskor intik a lelkészeket, hogy a leányok tanítására mint eddig, ezentúl is gondjuk legyen. (Egyh. levélt. 169. sz.)

Pozsonyban is a lyceumon kívül a város különböző részeiben levő úgynevezett utczai iskolákat, még pedig leányok

és fiúk számára tanítónők kezdeményezték, szintén a múlt század elején (1710-1720). Már a XVII-ik századból a gymnásium elfoglalása előtt Guttovini a magyar iskola rector-ául említetik; de az, alkalmasint a gymnásiumhoz kapcsolt, annak mintegy mellék intézete volt. Az üldözések után az ev. egyházközség anyagi erőben is megfogyván, csak az egy német-latin gymnásiuma volt; az összes protestáns fiúk abba jártak. De az elemi osztályaiban kevés is, a város távolabbi részeihez messze is volt, a leányokról meg épen nem lón gondoskodva. Ily körülmények között önként vállalkoztak előbb magán tanításra, majd a siker által indítatva iskolanyitásra örcg leányok és özvegy asszonyok. A legelső kezdeményezőül bizonyos »Jungfer Sopherle« emlékezete maradt fön, kinek iskolája csak hamar megnépesedett.

Ekkép létesítették mind nők által az úgynevezett utczaí iskolák, p. o. a főutczán, a medriczi, az apácza-utczán, a Lőrincz kapu előtt és a Blumenthalban. Ezek saját lakásukon vagy bérlett -helyiségben tanítottak csekély díjért. Mikor valamelyik elhalt, vállalkozott helyére, más nő, ki átvette az intézetet, tulajdonképen csak a tanítást. így' lassankint az iskolák állandósultak, magokra vonták az ev. egyháztanács figyelmét, mely azokat a múlt század közepe felé gondjai alá vette, s beléjük tanítókat állított.

2.

Az eperjesi ágost. evang. collegium.

Az eperjesi collegium a hazában levő protestáns iskolák között egyik legrégibb s úgy jelentőségénél, mint különösen vizontagságos sorsánál fogva egyik legnevezetesebb. A felső-magyarországi ág. evang. rendek a XVII-ik század második felében ezt akarták hitsorsosaik fő- és anyaiskolájává emelni.

Eperjesen szintén gyökeret vert a Luther-féle reformatio. Hiveinek már 1531-ben egyházközségük volt Erdélyi Antal lelkipásztorral, s csakhamar a városi hatóság is az evangélikusok részén állott vagy legalább támogatta őket. – 1534-ben már gymnásiumuk is volt, melyben az elemi tanítókon kívül két, sőt három tanár működött, s a városi pénztárból fizettetett.⁵⁾ Hogy e tanintézet mindjárt kezdetében

némi tekintélyre emelkedett, mutatja az, hogy a bártfaiak 1534-ben iskoláikat rendezvén, az eperjesiekre mint élő példára hivatkoznak. Még a XVI-ik század folyamában több külföldről hívott hírneves férfiú volt a gymnásium igazgatója. Így 1540-ben Werner György, sziléziai, ki tudományos műveltsége és jelleme miatt nemsokára oly kedvelté lőn, hogy városi senátorrá választatott, s utóbb mint I. Ferdinánd király híve, kamarai tanácsossá, és a sárosi várban várnagygyá nevezte-tett ki.⁶⁾

A XVI-ik század vége felé a városi lakosság legnagyobb (épen vagyonosabb és előkelőbb), része a városi tanácscsal együtt ág. evang. vallású. A mostani, sz. Miklósról nevezett róm. kath. parochiális templom a német ajkú – a mostani g. e. püspöki templom pedig a tót ajkú ágost. evangélikusoké volt, s a magyarok számára 1637-ben építettek új templomot (mely a jelenlegi ágost. templom.) Ez idő szerint Sáros vármegyében 70-nél több evang. anyaegyház számláltatott.

A XVII-ik század első felében is, daczára az erősen megindított visszahatásnak, folyton emelkedőben volt a protestantizmus.

Az eperjesi gymnásiumban 1660 körül a tanulóifjak száma oly nagy volt, hogy a régi iskola épületébe alig fért be. – Vandrák A. szerint ez indította Bayer János igazgató tanárt, különben is dicsvágyó férfiút, azon gondolatra, hogy Eperjesen ne csak nagyobb iskolaépületet emeljenek, hanem általában a felső-magyarországi evangélikusok számára, egy nagyszerű anyaiskolát állítsanak. – Bayer e gondolatát legelőbb is a város akkori tudós főbírájával Weber Jánossal közöli; s nemsokára a város és Sáros megye előkelő evang. férfiai ez ügyben 1665. aug. 11-20-ikán nyilvános tanácskozásokat tartottak, s az eszmét helyeselve elhatározták, hogy a felső-magyarországi prot. rendeket, vármegyéket és városi községeket meghívják egy, Kassán azon évi nov. 18-ikán tartandó közgyűlésre, mely az ügyben döntőleg határozzon.⁷⁾ Genersich pedig Kézsmárk történetében úgy adja elő, hogy a felső-magyarországi protestánsoknak kezdetben csak az volt céljök, hogy Felső-Magyarországon a hat szabad királyi város valamelyikében, egy jelentékenyebb és előkelő collegiumot állítsa-

nak. (»ein vornehmes Collegium zu errichten.«) – A tanácskozások 1665. aug. 10–11-re Eperjesre tétettek, hova Kézsmárk is meghivatott, hogy küldjön követeket, és concurráljon a tervezett tanintézetnek keheiébe helyezéséért. Erre Kézsmárkon szintén tanácskoztak ez ügyben, s az eredmény az lón, hogy a várost nem látják alkalmasnak arra, hogy ilyen collegiumot falai közé befogadjon. Követekül Dévay Pál és Meidenreich János jegyzőt küldték el. A collegium helyéül Eperjes választatott. Nagy épületet emeltek, tanárokat hívtak, stb. De mindez csak rövid föllobbanás volt.« Így Genersich.⁸⁾

Úgy látszik tehát, hogy, habár talán Bayer tanártól és Weber városi bírótól indulhatott is ki a mozgalom, azzal a célzattal, hogy Eperjesen állíttassék egy nagyobb szerű anyaiskola: de egy főiskola Felső-Magyarország valamelyik kir. városában fölállításának eszméjével csakhamar tágabb körökben foglalkoztak, valószínűleg nemcsak Kézsmárkot, de talán Lőcsét, Kassát s a felvidéki mind a hat, akkor protestáns kir. várost fölhívták ajánlataik megtételére. Genersich szerint az eperjesi augusztus havi tanácskozáson is nem csupán sárosvármegyeiek vettek részt, hanem p. o. Kézsmárk követei is.

E mozgalom történetileg több tekintetben kiválóan érdekes.

Eddig általában mindkét felekezetű protestánsoknál az iskolákat vagy egyes főurak s nemesek,⁹⁾ vagy saját kebeleikben a községek s városok állították s tartották fenn. Itt látjuk most először, hogy az ország egy nagyobb vidékéről vár^" megyék, királyi városok, főurak és más nemesek, részint követeik által, részint személyesen összejönnek és szövetkeznek egy közös tanintézet állítására s szervezésére. Igaz, hogy ez, mmt Genersich is megjegyzé, egyelőre, rövid életű föllobbanás volt, de benne megszületett a rendezkedés azon iránya, mely a XVIII-ik században különösen a reformátusoknál, többször nagyobb mérvben és állandóbb sikerrel érvényesült. Mintha már 1665-ben érezték volna, a mi a közel jövőben bekövetkezett hogy a polgári községek nem fogják a protestáns iskolákat községi erővel fönntarthatni: kísérletet tettek arra, hogy a nagyobb körben élő protestáns közönség vegye ápoló kezeibe tanintézeteit. De sajátságos, hogy még az első alkalommal,

midőn a polgári községtől egy felsőbb iskolát legalább részben átvesznek, sem egyházközség, sem esperesség vagy egyéb nagyobb egyházi testület mint olyan nem szerepel, hanem teljesen világi elemek, vármegyék, kir. városok, s egyes főnemesek és nemesek, mint evangélikus rendek.

Azonban, úgy látszik, e kísérletet még nem annyira a közelgő veszély előérzete, mint inkább az idézte elő, hogy oly nagyszabású főiskolát akartak létesíteni, melynek főtartása egy kir. város erejét túlhaladja, és a melynek feladata az ország egy nagyobb részének, talán az egész országbeli evangélikusoknak felsőbb – körülbelül akadémiai – tanítási szükségkeit kielégíteni. – Főnebb említem, hogy az ágostaiaknál a főurak s nemesek és a mezővárosok (oppidumok) iskolái előkészítőkül szolgáltak a királyi városok teljesebb és nagyobb iskoláiba. De a királyi városok e tanintézetei – bár többnyire valami bölcsészetet és több-kevesebb theológiát is tanítottak bennök – szintén csak középiskolák voltak, melyek a magasabb akadémiai tanulmányokra igyekvőket előkészíték a külföldi egyetemekre, (hova tudományos kiképeztetésre törekvő, majd minden képesebb ifjú kiment), – az itthon maradóknak pedig csak némi pótlékát nyújtották az akadémiai tanfolyamokon előadni szokott tudományoknak. Az ágostai evangélikusok, talán a Németországgal való erős összeköttetésök miatt... nem is látszottak itthon többre törekedni. Tudtomra az eperjesi az egyetlen eset, a melyben kísérletet tettek egy akadémiaszerű oly főiskolát vagy collegiumot létesíteni, mely a hazában levő többi iskoláiknak is anyaintézetül szolgálhasson.

Az augusztusban tartott eperjesi tanácskozáson (1665) Kassára nov. 18-ikára kitűzött gyűlés, főurak, vármegyék, s városok követeinek, s nemes uraknak ¹⁰⁾ részvételével meg is tartatott. Az egybegyűltek »elhatározták Eperjesen, mint céljaira legalkalmasabb helyen« az evang. vallás üdvös terjesztésére és a világi rend szellemi növekedésére egy ôly collegiumot állítani, melyben a középiskolai, akadémiaakra előkészítő ismeretekken (praeter artes instrumentales) kívül, kiváltképen felsőbb fakultásokban is úgy elméleti, mint gyakorlati tudományok tárgyalassanak, s az intézet tudományosan jól képzett és gyakorlott férfiak által igazgattassék. ¹¹⁾

A nagyobb mérvű költségek fedezésére az önkéntes ajánlatokon s aláírásokon kívül gyűjtést rendeltek el egész Magyar- és Erdélyországban, sőt külföldön is; melyek rövid idő alatt meglepő eredményre vezettek. így p. o. Svédországból jött 20 ezer ft; Magyar-és Erdélyországban a kéregetés (mendicatio) eredménye 30 ezer ft; – a Keczer család adott összesen 10 ezer ftot, Tarkányi István 9000 ft.; Vitnyédy István 6000 ftot. stb. – Összesen adományoztatott közel 100 ezer ft. 2 falu, egy pusztá és nagy mennyiségű termény.¹²⁾

1666. ápril 6-ikán ünnepélyesen le is tették az új collegium valóban nagyobb szerű (24° hosszú, 19° széles) épületének alapkövét, s az építést gyorsított munkával folytatták.

Azonban, épen e vállalattal kezdék fölidézni magok ellen ama veszteljes zivatarokat, melyek később több ízben mintegy romba dönték az eperjesi coliegiumot, s melyeket ez annyi rendkívüli szenvedésekkel és megrongcsolva bírt csak átélni.

Ugyanis alig tették le a nagyobb szabású anyaiskola alapkövét, midőn már ápril 11-ikéről I. Lipót király által aláírt és Szelepcsényi esztergomi érsek által ellenjegyzett királyi rendelet jött a városhoz.¹³⁾ »Megtudván – úgymond – hogy az eperjesiek akadémiát akarnak állítani, miután e szándékuktól Szelepcsényi esztergomi érsek a császár nevében már elébb is eltiltotta őket, – most maga a király határozottan megtiltja ezt nekik, mert *akadémia állítására egyedül a királynak van joga*, s ha ők magoktól állítanak, ezzel a királyt is jogaiban sértik. Meghagyja tehát, álljanak el tervöktől, különben rajok nézve kedvezőtlen eszközökkel fogná annak kivitelét megakadályozni. Feleletöket adják át Erdődi gróf Pállfy Tamásnak (egri püspöknek).

Ugyancsak ápril 17-ikéről Vesselényi Ferencz nádorhoz is ír Lipót király. Lelkére köti a nádornak, hogy mivel az eperjesiek az ő (t. i. a király) kegyelmes jóakarata mellőzésével akarnak akadémiát felállítani, óvja meg Felsége érdekét.« – Vesselényi e levelet megküldé a városi tanácsnak.

Az igaz, hogy akadémiai főiskolák vagy magok a királyok, illetőleg erdélyi fejedelmek által állítottak vagy tőlök

nyert szabadalommal és engedélylyel alapítottak (mint Pázmán Péter nagyszombati és Kisdy Benedek kassai akadémiák, melyek a főiskolai és egyetemi jogosultságot királyi diplomával nyerték), vagy legalább a királyi s fejedelmi confirmatiókkal ismertettek el, mint történt Sárospatakkal már Miksa király és később III. Károly által. – Úgy látszik a királyok e jogukhoz, – habár ez nem volt írott törvényre alapítható – mindig ragaszkodtak bármelyik vallásfelekezet irányában. Sőt mint tudjuk, III. Károly még a mai középiskola felsőbb osztályaira is kiterj észte azt.

Az eperjesiek igazi czélzata, ha talán nem is formaszerinti egyetem vagy akadémia, de kétségtelenül egy oly felsőbb iskola állítása volt, mely az ágostaiak létezett többi gymnásiumainál magasabb leendett, s az akadémiai oktatást egyelőre pótolta s később talán valódi akadémiai főiskolává fejlődhetett volna. Miért, hogy tudtomra legalább, meg nem kísérlék mindjárt kezdetben a királyi engedély kieszközlését? Ez annyival inkább feltűnő, mivel a tijtó rendeletekre adott válaszaikban és határozataikban sehol sem vonják kétségbe, hogy akadémia állítása királyi jog, sehol sem állítják, hogy a törvények vagy békekötések értelmében nekik joguk volna kir. engedély nélkül is akadémiát állítani. Inkább azon álláspontra helyezkednek, hogy a mit ők létesíteni akarnak, az nem akadémia, hanem csak egy teljesebb gymnásium. Ennek főoka valószínűleg az lehetett, hogy bár a protestantismus még sokkal elterjedtebb és erőteljesebb volt is, mint egy évtized múlva, és az üldözések csak a hetvenes években törtek ki, de a vallási visszahátas már az államhatalomnál is oly erőre emelkedett, hogy míg katolikus alapításoknál a kir. engedély könnyen volt kieszközölhető, ők nem reményiették azt megnyerhetni, sőt tán veszélyesebbnek tartották az engedély kérése által, egész tervök kivitelét annak megnyeréséhez kötni. Talán mellözhetni is vélték azt, mivel egyelőre bár felsőbb tudományok tanítására szolgáló collegiumot, de nem forma szerint berendezett akadémiát terveztek (sőt e szót is gondosan kerülük irataikban, és később is, a közbejött tilalmak és zaklatások miatt, a többi gymnásiumoktól csak »illustre gymnásium« névvel különböztetik meg tanintézeteket.) Másfelől nyilatkozataikból, és azon eljárásuk-

ból, hogy az egymás után érkező tilalmak, s az egri püspök tiltakozásai daczára szakadatlanul folytatták mind az építkezést, mind a szervezkedést, az látszik, hogy elég erőseknek hívők magokat álláspontjukon a támadásoknak ellenállhatni. A király tiltó rendeletére és Wesselényi által közlött levelére a városi tanács és egy végzésben gróf Pálffy egri püspöknek kijelenté, hogy soha sem volt szándékában akadémiát, hanem csak közönséges evang. iskolát állítani. Egyébiránt ez ügy most már nem is őt, hanem az evangélikus statust illeti, határozzon benne az.

Lipót király Majláth királyi ügyésztől megtudván a tanács végzését, 1666. július 21-ikén kelt leiratában nem tartja kielégítőnek annak azon indokát, hogy a felállítandó intézet nem akadémia, hanem csak az evang. status megbízásából emelt bővebb iskola lesz, mert hiszen saját levelökben is, melyben tőle segílyt kérnek, akadémiának nevezték azt, és az alapkő letételekor tartott ünnepélyes beszédben is így czímezték. Ezért tilalmát megújítja.

Szeptember 20-ikáról a városi tanács fölterjesztést intéz magához a királyhoz. Kéri, engedje meg a tanintézet felépítését, és védje azt a háborgatok ellen. Ismétlik, sohasem volt sz4mlékuk akadémiát alapítani, hanem csak a régi szűk épület helyett akarnak az evang. status rendeletére és segílyével a tanuló ifjúság kényelmére bővebben építeni, ez pedig a szabad vallásgyakorlat folytán sem az ország törvényeivel, sem a királyi jogokkal nem ellenkezik.

E közben nem csak az építkezést erélyesen folytatják, de úgy látszik, tanárok választásához, s egyéb rendezkedésekhez is fogtak.

Azonban 1667. július 9-ikén kelt rendelettel Weber János városbíró, s Guth jegyző tizenhárom magával a kir. curia elé idéztetnek, tettekéről számot adandók, mivel, daczára a város azon kijelentésének, hogy nem akarnak akadémiát állítani, mégis abba az egyetemek módjára különféle facultások tanárait állították be.¹⁴⁾

Ugyanazon év ápril 16-káról¹⁵⁾ a városi tanács és az evangélikus rendek együttes tanácskozásaik folytán tesznek

fölterjesztést. Ismétlik az akadémiát illetőleg tett eddigi nyilatkozataikat, kéri a király védelmét háborgatóik ellen, kéri, vonja vissza a curia elé idéztetésöket. Biztosítják ő felségét, hogy gymnásiumukat magok fogják gondozni és védelmezni »egész a vérig«. Egyszersmind följelentik, hogy a tanárok választására, a gymnásium javainak kezelésére, s a külső és belső rend főtartására kiket választottak inspectorokul (hatot a nemesi rendből, Sáros vármegye előkelő tisztviselőit, és hatot a polg. városi rendből, az eperjesi magistratus tagjait).

Itt adataim megszakadnak. A curia előtt tárgyalatott-e az ügy, nem tudom, de úgy látszik, 1671-ig többé nem háborítottak.

Miközben megállapítottak ez intézet törvényei, oktatási szervezete, tanárai megválasztottak, az új épület elkészült, és 1667. október 18-kán föl is avattatván, a tanítás megkezdett.

Miután az ekkor megállapított oktatási szervezet nem csak az azon korbéli tanítást tünteti elő, hanem a XVIII-ik század első felében is ez szolgált alapú, a körülmények által a részletekben koronkint kívánt egyes módosításokkal, ezért közelebbről kell azt ismertetnünk.¹⁶⁾

A tanítást illetőleg az egész iskolában az ABC tanulóktól kezdve tíz osztály (classis) állítottatott föl. Az alsó négy osztály mindegyikében a director által a nagyobb deákok közül választott ügynevezett praeceptorok tanítottak, kiknek évi fizetése az alumneumban élelmezés és lakás mellett a legelső osztályban 16, a következő három osztályban pedig már 60 magyar forint volt. A felső hat osztály mindegyikében pedig egy-egy rendes tanár (professor) alkalmaztatott. Ez annyival kiválóbb, mivel a többi ágost. gymnásiumokban még a XVII-ik században is – Pozsonyt sem véve ki – rendszeren egy rector, egy conrector, legfőlebb még egy subrector volt, s az alsóbb osztályokat azután mind praeceptorok tanították.

Az I-ső vagy legelső osztály, három osztálylyal, u. m. az ABC-sek, betűzők és olvasók csoportjával. A tanulók száma szerint a rector rendel nekik több-kevesebb praeceptor. Az első alkalommal három tanító állítottatott be.

II. Classis principistarum. Tanítója tiszta magyar legyen, hogy a magyar nyelvet már az első évektől igazán és jól megtanulják.« Tanulják Rhenius Donatusát, Comenius »Vestibulumát«, és Luther kisebb Kátéját.

III. Classis grammatarum seu Etymologistarum. Tanítóul szintén magyar alkalmazandó. – Tanítatik a latin nyelvből Rhenius compendiuma és Comenius Januaja, – vallásból Dietericus (latin) kátéja, végre a görög nyelv elemei. A görög nyelv itt kezdetvén, minden következő osztályban fokozatosan folytatandó.

IV. Classis syntaxistarum. Tanítója, ha lehet, legyen német s egyszersmind magyar, ha pedig nem kapható mind a két nyelvben jártas egyén, akkor legyen tisztán német, hogy a német nyelv gyakorlása meg ne szűnjék, sőt inkább az osztályban alaposan műveltessék. – Tanítatik: latin nyelvben Rhenius grammatikája egészen, gyakorlatul pedig használják Cornelius Nepost, és Dietericus kátéjának Epitome-jét.

V. Classis poëtarum. Tanítója (docens) már nem alumnus (»erit extra numerum alumnorum«, 1667-ben Michaelis Pál r. tanár volt.) Tanítja: Giessentius poétikáját, – gyakorlatul Horaciust és Yirgiliust, meg Dietericus Institutiones Catecheticae-át. A számtant is tartozik tanítani.

Fizetése évi 100 magyar frt, 6 eperjesi köből rozs, 3 köből búza, 12 frt fapénz.

VI Classis rhetorum et oratorum. Tanára (Professor) tárgyalja a szónoklattan, a szabályokat Dietericus Rhetoricájából magyarázva, a gyakorlatot illetőleg pedig Ciceró szónoklatai, mint példányok követésével (ad ductum orationum Ciceronianarum) dolgoztatja növendékeit. Továbbá tanítja Dietericus Catechet. Institutióit, és Sleidanus szerint az egyetemes történetet.

Fizetése 125 frt, 6 köből rozs, 3 köből búza, 12 frt fapénz és Márton napján collecta a városban. (Lazy Adam volt r. t.)

VII. Classis logicorum. Tanítatik: logika, görög, – Vellerius gyakorlati bölcészete, és theologia polemica.

Tanár (*Ladivér Illés**) volt 1667-ben) fizetése 200 fit, 6 köből rozs, 3 köből búza, 12 irt fapénz és húsvéti collecta.

VIII. Classis phUosophonim pmcticorum. Vellerius-ból gyakorolják magokat, történetre Sleidanust, földrajzra Notli-nagliust használják és folytatják a theologia polemikát.

A tanár (Zabanius Izsák volt) fizetése nincs kiírva.

IX. Classis physicorum et metaphysicorum. Tárgyalják: Sperlingius fizikáját, Calovius metaphysikáját, és a theologia polemikát.

Tanár (Pongrácz Mihály volt) fizetése 300 fit, 11 k. rozs, 3 k. búza, 12 fit fapénz.

X. Classis theolorjorum, melyben a theologia »ex professo« tanítatik a keleti nyelvekkel együtt, és pedig a héber nyelvet Trossius szerint, a többit pedig az első tanár és a gymnasium directora által választott szerzőkből.

Ez osztály tanára és egyszersmind a gymnasium »fő Directora« volt a Magdeburgból behívott Pomarius Sámuel, a theol. tudora.¹⁷⁾ – Fizetése: 400 birodalmi tallér, 24 k. rozs, 6 k. búza, 2 hordó bor, 10 hordó sör, 25 tallér fapénz, és tisztességes szállás.

Kezdetben tehát volt mindjárt 6 rendes tanár és 4 praecceptor.

Az osztályok és tantárgyak ezen rendjét az oktatás szervezésére nézve kiegészítik az ugyanazon időben megállapított s az ev. rendek által jóváhagyott iskolai törvények, melyeknek első 21 szakasza a tanítókról és tanításról, utolsó hét szakasza pedig a tanulókról szól.

A tanítást illetőleg a IV-VIII. szakaszok meghagyják: hogy az evang. rendek által a mindegyik osztály számára megállapított leczkerend szigorúan megtartassék, és a tanítás

*) Ladivér korabeli tanítóink egyik legjelesebbje. Komenius tanítványa és híve, kinek kedveért, és a magyar nyelv elsajátításáért, a gymnasium végeztével Patakon tanult több évig, s onnét ment Wittembergbe. Humánus bánásmóddal s rendkívüli buzgalommal tanítva, sokszor reggeltől estig nem jött ki az iskolából. Sok jó emlékezet maradt róla. Mint bölcselőt Erdélyi ismerteti Sárospataki füzetek 1859. folyamában.

eddig bevett módszerét is hűségesen folytassák; továbbá hogy az iránygyakorlatokat, és Írásbeli munkákat a classicusoknak, különösen a kijelölt szerzőknek utánzására irányozva szorgalmasan eszközöltessék (ad imitationem classici et designati auctoris imprimis sedulo urgentur); – az egyes gyakorlatokban a hibákat a praeceptorok mindig kiigazítsák, és a lap szélére kijegezzék; – végre hogy minden szerdán és szombaton az alsóbb osztályokban az előző napokon tanultakat ismételjék, a felsőbb osztályokban pedig vitatkozásokat tartsanak.

A tanító-személyzetet illetőleg:

Mindegyik tanár és tanító tartozik az orthodox ágost. ev. vallás követője lenni, és (a theologia osztálytól a grammatikáig bezárólag) az ágostai invariata hitvallást és formula concordiae-t reá tett esküvéssel aláírni; – az inspektorok és patronusok iránt tisztelettel viseltetni; a tanulók előtt munkásságban, egyetértésben, szeretetben, józanságban és erkölcsi tisztaságban példányul élni, és a tanulókat atyai szeretettel gondozni.

Valamennyi tanító és tanuló fölött áll a director és moderator, ki iránt mindnyájan gyermeki engedelmisséggel tartoznak, s ki valamennyiök fölött a felsőbb felügyeletet és igazgatást viszi. Az igazgató az egyes osztályokat szorgalmasan látogatja, a tanárokat teendőikre s hivataluk betöltésére komolyan inti', az alsóbb praeceptorokat pedig ezenfölül tapasztalt hanyagságért vagy jelentékenyebb kihágásért, előbb iskolai tanácsot tartván, és az inspektor urak közül is akár a nemesi akár a polgári rendből, a kit legközelebb kaphat, tanácsba vévén: – hivatalától is felfüggesztheti. Ha pedig a tanárok közül kellene valakit hivatalától felfüggeszteni: e fölött a bíróságot az iskolai collegium és valamennyi inspektor urak ¹⁸⁾ vegyesen gyakorolják; valamint akkor is, ha akár professort, akár praeceptort végleg kellene hivatalából elmozdítani. Ha azonban közülök valaki az ágost. ev. vallás tisztaságát zavarná, s nyilvános eretnkség vagy schisma behozataláról vádoltatnék: akkor előbb a tanárok az inspektorokkal együtt megkísérelvén az illetőt, ha lehet, tévedéséből visszavezetni, s ha ez nem sikerül, közlik a dolgot a helybeli lelkészszel, s általa a

superintendenssel, és a szomszéd királyi városok lelkészeivel; azután az egyházi és világi urakból összeülendő generalis zsinat állapítja meg a vétséget, de az ügyet azután átadja az inspectoroknak ehhez képest intézkedés és végrehajtás végett. Azonban bűnügyekben és testi fenyítéket igénylő egyéb esetekben a városi hatóságot illeti az intézkedés.

A felügyelet és igazgatás kezelésében az igazgató segítségével voltak a praefectus scholae, és a paedagogarcha. Amaz az alsó négy osztályban, emez a tanulók magántanítóira való felvigyázást illetőleg.

A *Praefectus scholae* teendőjéül van kijelölve, hogy a logikusok osztályától kezdve (az alsóbb) osztályokat gyakran látogassa, az igazítandókat vagy maga intézze el, vagy ha a dolog fontossága kívánja, a főigazgatónak jelentse föl; – továbbá az újonnan érkező tanulókat megvizsgálja, és azokat, a kiket az igazgató az anyakönyvbe beirt, képességek és tanultságuk szerint az osztályokba besorozza. (XII-XIII.)

A *paedagogarcha* feladata: a főigazgatóval előre értekezve a tanulóknak a magántanítókat kijelölni, azoknak úgy tanítására mint életére felügyelni, és őket mulasztásaik vagy jelentékesebb excessusaik miatt ismét elmozdítani; és a felügyelet érdekében mind a magántanítókat mind tanulóikat koronkint megvizsgálni. – (XIX-XX.)

A tanárok és praeceptorok rendes leczkéiket nem mulasztatják el, és osztályaiktól nem távoznak, hacsak elmaradásuk okának igazolása mellett előlegesen nem jelentkeznek a tanárok a főigazgatónál, a praeceptorok a praefektusnál, hogy azok helyettesítésök iránt intézkedjenek. – (XVII.)

A köztanítók (*praeceptores publici*) a német és magyar templomban tanítványaikkal mindig ott legyenek, hasonlóul bármintemű temetésen mindegyik saját osztályaival legyen.

A magántanítók a köztanítókat a tanulók és tanítványaik előtt ne gyalázzák, hanem kellő tiszteletet tanúsítsanak irántuk.

A tanulókról paragraphusokban keveset intézkednek.

Senki sem vétetik be a tanulók közé – mondja az I. szakasz – sem iskolai jótéteményekre, a kit a főigazgató a

gymnásium anyakönyvébe be nem jegyzett, és a ki ez alkalommal engedelmességet és szorgalmat nem fogadott kézzel.

A ki más iskolából jött, annak eddigi életéről kielégítő bizonyítványt kellett hoznia.

Templomba isteni tiszteletre minden tanuló tartozott elmenni ünnepnapokon délelőtt, délután, köznapokon pedig reggel a tanítás kezdete előtt, és annak végétével este, a többi tanulókkal együtt a sorban.

Hasonlóul a tanulás mindig áhítatos könyörgéssel kezdendő és végezendő.

Az utolsó szakasz az inspectorok, városi magistrat us és más személyek iránt tanúsítandó tiszteletre s annak külsőleg is kifejezésére kötelez.

A tanintézethez tartozott az úgynevezett «alumneum» melyben a szegényebb tanulók részint csekély befizetésért, részint egészen díjtalanul lakást és ételmezést, vagy némelyek csak ételmezést nyertek. Itt nyertek ellátást az alsóbb osztályokban köztanítóul alkalmazott azon ifjak, kik vagy a legfelső osztályokban tanultak, vagy már azt is elvégezték, de míg külföldi egyetemre vagy más állomásra mehettek, az iskolában benn maradtak.

Már ez időben Eperjesen is volt a tanuló ifjúságnak általa választott, seniora, de a kinek állása a sárospataki és debreczeni ref. főiskolák senioraitól úgy látszik abban különbözött, hogy itt az alumneumbeli ifjúság elnöke volt, s teendői kizárólag az alumneum kezelésére, és abban az ifjúság között is a rend fentartására terjedtek ki. A seniornak segített a gazdasági s különösen az ételmezési kisebb dolgokban szintén a nagyobb tanulók közül választott »heti oeconomus«, kire azonban később bizonyos felügyeletet is bízta, legalább erre mutatnak az 1721-ben megújított iskolai törvények ezen szavai: »a heti oeconomus a tanulótság öre.«

Az ételmezést legnagyobbbrészt természetben, különösen a vidékről küldözött adományokból állították ki, de lassankint

pénzbeli alapítványokat is tettek. Így 1766-ban már 6000 fit volt a tápintézet pénzalapja. Még egy módja volt az élelmezésnek, az u. n. »ferculumok«, azaz a városi lakosok meghatározott sorrendben adtak a reájok eső napokon ételt a tápintézetbeli tanulóknak. Ezek elkülönítve voltak azoktól, kiknek számára a tápintézetben benn főztek. így p. o. 1768-ban a tápintézetbe a két felső osztályból 30 tanulót vesznek föl, s a ferculumokból élők számát szintén 30-ra határozzák. E ferculumokat 1770-ben eltörölték, de akkor is vagyonosabb polgárok elvállalták 15 ifjúnak házaiknál eltartását.

Különösen méltánylandó azon gondosság, melylyel a magántanítókra való felügyeletet kezelték. A nagyobb tanulók közül kétféle tanítókat alkalmaztak, u. m. az alsóbb osztályok tanítására a köztanítókat (*praeceptores publici*); és az egyes rendszeren vagyonosabb tanulók mellé *magántanítókat*, kiket privát *praeceptoroknak*, vagy egyszerűen *paedagogusoknak* neveztek. Ezek a kezök alá adott, de szintén a nyilvános tanórákra járt kisebb tanulókat előkészítették és segítették az osztálybeli tanulásukban, s rendszeren e magántanításért nyert díjak segélyével végezheték el iskolai pályájukat. Az ily magántanítók között, képességekre, szorgalmukra, szegénységökre s általában érdemességökre tekintettel az igazgató és a *paedagogiarcha* osztották ki a tanítandó fiúkat, és azontúl is a *paedagogiarcha* közvetlen felügyeletet gyakorolt reájok, néha lakásaikon is meglátogatta őket, és koronkint megvizsgálta mind tanításukat, mind a tanultakból tanítványaikat.

Az 1667-ben megállapított, s főlebb ismertetett szervezete az oktatásnak, bár benne a tanfolyam tíz osztályra jelöltetik ki, míg a gymnásiumok a XVIII-ik század elején is 6-7 osztályúak szoktak lenni, mégis a gymnásium körét inkább csak annyiban haladja túl, a mennyiben a legfelső osztályokban a theologia a keleti nyelvekkel is terjedelmesebben tanítatik, s egyszersmind az 5-9 osztályban a bölcsészet több egyes disciplinája úgy látszik részletesebben adatott elő. Ilyesmi azonban lelkészek kiképezése érdekében, (mikor a pap-

növeldék még gyéren voltak) nem volt szokatlan a katolikus gymnásiumokon sem, a nélkül, hogy e miatt az illető iskola akadémiául tekintetett volna.¹⁹⁾

Azonban talán azt használták föl ellenök, hogy az úgynevezett felsőbb tudományokat a világiak is tanulták. A íheologiában – mint a tanrendből látjuk – a felekezetek azon korbéli küzdelmei miatt a polemica theologia tanított túlnyomóan, s ebbe épen a kor gyakorlati szükségéinél fogva a világiak is beavattattak, ehhez járult a bölcsészeti s talán némi jogi disciplinák tanítása.

Az 1665-iki kassai határozat az intézet egyik céljául tűzte ki a világi rend szellemi gyarapodására szolgáló elméleti és gyakorlati tudományok tanítását is. Igaz, hogy e tekintetben talán a közbe jött tilalmak miatt oly óvatosak lettek, hogy még a később a hét osztályú gymnásiumokban is tanított »Jus naturae et gentium-ot« sem említik a tanrendben. Mind a mellett valószínű, hogy tényleg tanítottak jogi ismereteket is, talán a gyakorlati bölcsészet és a történet címe alatt. Legalább magyar közjogi ismeretek tanítását is gyaníttatja azon tény, hogy az erdélyi származású Pankrácz, vagy Pongrácz Mihály tanár 1668-ban adta ki Kassán »Tractatus politico-historico-juridicus, juris publici regni Hungariae« cím alatt az azon korig megjelentek között a legjobb magyar közjogi munkát.

Szóval, az. evang. rendek eperjesi collegiuma forma szerint nem volt akadémia, de a tényleges oktatást tekintve, mégis jóval több volt a korabeli gymnásiumoknál. Es körülbelől a nehéz körülmények között így állt elő nálunk a nagyobb protestáns collegiumokban egy oly sajátos faja a felsőbb iskoláknak, mely a gymnásiumok és az egyetemek között álló, hogy úgy szóljak, még egy fokozatot képezett.

Hasonlók lőnek ez intézetek, a Sturm által Strassburgban szervezett gymnásium és akadémiához, *) és az Észak-Németországban keletkezett akadémiai gymnásiumokhoz,

*) Lásd főlebb 72-73, és 86 l.

melyek eleintén azon czélből keletkeztek, hogy az ifjúság érettebb korában s több előképzettséggel mehessen a külföldi egyetemekre, s így a crypto-calvinismus által megmétélyeztetésnek kevésbbé legyen kitéve. így állítatott Danzigban 1640-ben egy *gymnasium academicum s eu illustre*, három tanárral a jogi, orvosi tudományokra és a philosophiára. Ilyen lett később a Zerbsti, de az meg már ellenkezőleg református rectorral és három református, és egy lutheránus professzorral. Tanítottak ref. és ágost. theológiát, az ahhoz tartozó héber és görög nyelvekkel, egyházi és világi történetet, jurisprudentiát, ethicát, politicát, methaphisicát, physicát, orvosi tanokat, mathesist, logicát, és eloquentiát.

A tanításban végre egyfelől Komenius befolyását látjuk – kinek tankönyvei használtatnak is – másfelől több tekintetben Sturm rendszerének nyomait ismerhetjük fel. – Erre mutat a tanítás menete és az, hogy nagyon hangsúlyozzák a classicusoknak, s különösen Cicerónak irányban és szónoklatokban követését (a Sturmféle *imitatio classicorum*). – De erre enged következtetni, az Eperjesen még a jelen század első tizedeiben is megvolt azon szokás, hogy az osztályokban a tanulók (épen mint Sturmnál) decuriákra és centuriókra voltak csoportosítva, élükön közülök vett decuriókkal, centuriókkal és consulokkal. Körülbelől minden 10-12 tanuló képezett egy decuriát, melynek tagjaira felügyelt, s őket examinálta a jelvénynyel ellátott decurio; – több decuriából állott a centuria, a szintén jelvényes centurio ügyelete alatt, az egész osztály élén pedig állott (kevésbbé népes osztályoknál a centurio nélkül) a consul. Abban az időben, mikor az egész osztályt egyetlen tanító tanította, még pedig az alsó osztályokban olyan fiatal ember, ki néha a legfelső osztályban maga is tanuló volt, ez egy módja volt a későbbi Bell-Lancaster-féle tanításnak.

Az új collegiumban közvizsgálat 1668. okt. 10-ikén tartott roppant közönség jelenlétében. Színi előadás is volt. A tanulók Ladivér Illésnek »Eleazar cons tans« című czélzatos darabját játszották el. Tárgya I. Makkabeusok könyve VI-ból van véve. Rezik szerint tükör gyanánt föste mindent, mit

Magyarország szenvedett. Lánczokba verve, félig meztelenül, megnyírtan hurczolák ellenségeik tömlőczre a zsidókat. Mi egyéb ez, – mond Rezik – mint előjáték a gályákra vitt rabok történetéhez? Az ő keserves énekök csak a börtönökben senyvedő lelki pásztorok jajgatása.« A következő évben »Papinianus tetragonos«*) című színművét adták elő Ladivérnek, melyben katolikusokat sértő kifejezések is fordulván elő, keserőséget idézett elő a katolikusoknál. Ez ügy sok bajt okozott' mind a szerzőnek, mind az iskolának. A fölébresztett ingerültséget növelték még a heves theologiai vitatkozások is, melyek közben p. o. a kassai jezsuiták részéről történt formszerinti kihívásra, Zabanius Izsáknak volt Sambár jezsuitával kemény vitája.

A vallásfelekezetek közt növekedő elkeseredés mellett az iskolai társaság körén belül is többféle kellemetlen súrlódások támadtak – úgy hogy Pongrácz tanár ezek folytán kilépett. – Pomarius szintén panaszkodik, hogy a pártfogóknál hűledezni kezd az első lelkesedés.

Így folytak a dolgok, midőn 1671. máj. 13-ikán Eperjesen megjelent Spankau császári tábornok a szomolnoki bányaadminisztrátorral, az egri püspökkel, egy kanonokkal, és jezsuitákkal, s a városházán kijelenti, hogy a törvénytelenül épített collegium királyi magtárnak el fog foglaltatni. Valóban Poma-

**) Ennek nyomtatott programm vázlata megvan az ág. evangélikusok egyetemes conventjének kéziratárában Budapesten. Felőle a szereplő egyéneket illetőleg érdekes közlemény van Thaly Kálmántól a »Századok« 1880. V. füzetében. Három felvonása volt. Az első végén német, a második után magyar, a harmadik, után t Jt nyelven fölvonás-közi jelenetek adattak elő. A Rómában majd Pannoniában lefolyó színműben a gymnasiumi tanfolyam 7 osztályából 78 fiú játszott. Előkelő nemesi s mágnás családok fiai is számosan. Közülök többen később a történetben is szerepeltek a Tököli és Bákóczy-mozgalmakban. A 13 éves Tököli Imre, Imre magyar király szerepét adta. Már ekkor vele szerepeltek későbbi hívei, p. o. b. Petrőczy István, Izdenczy Márton, Szirmay Péter és András, Kellemesi János, Keczer Sándor, Bertóthy Zsigmond, Szalay Pál, Makay Ádám, Dobay Zsigmond és a négy eperjesi, Zimmermann Zsigin., Wéber Dániel, Eleischakker Gy., Sárosi Márton, kik pályákat Caraffa vérpádán végeztek.

rius igazgató minden esdeklésének és vonakodásának daczára, Hütten őrnagy a foglalást még az nap végre is hajtja. Az elfoglalt épületet 1672. július havában egy katonai biztos a jezsuitáknak adta át residentiaul.²⁰⁾ A tanítás ugyan a következő évben is folytatott a régi gymnásiumban, de csakhamar bekövetkezett a teljes pusztulás 1673. márcz. 8-ikán Volkra szász tábornok érkezett Eperjesre katonai erővel, vele ment szintén fegyveres csapattal Szegedi Lénárd egri püspök, s több jezsuita. Márcz. 10-ikén éjjel fáklyák világánál rohammal elfoglalják az ev. iskolát és templomokat, a tanítókat és lelkészeket számúzik, csak két napi készülési időt engedvén nekik, s esküvel kötelezvén őket, hogy többé vissza nem térnek Magyarországra, hacsak mint katolikusok nem. Ugyanakkor az egészen protestáns városi tanácsot is leteszik, s helyére katolikust állítanak.

E csapással hosszú évekre meg lőn semmisítve a máikezdetében korához képest oly kitűnően berendezett, és nagy reményekre jogosított közművelődési intézete Felső-Magyarországnak. A bekövetkezett fölkelések és szabadságharcok alatt a hadi szerencse változta szerint majd életre keltetett, majd ismét kioltott, de az 1673-iki csapásból legállandóbb szerencsétlenségéül maradt fenn a viszonyok azon megváltoztatása, hogy míg azelőtt a város volt protestáns magistratásával a legbiztosabb támasza és fő fentartója, ettől fogva – a protestánsok kizáratván a városi hivatalokból – mint látandjuk – Tököli és Rákóczy rövid győzelmes idejét kivéve, a városi hatóság volt folytonosan a leghatározottabb ellensége a collegiumnak.

Tököli fölkelésének mindjárt kezdetén Eperjest hatalmába kerítvén, az evangélikusokat mindenökre visszahelyezi. De csakhamar Kopp cs. tábornok nagyobb haddal érkezvén, a várost elfoglalja, s ismét mindent a katolikusoknak ad.

1682-ben ismét megadván magát a város Tökölinek, az iskolák és templomok az evangélikusoknak visszaadtnak, a jezsuiták kiűzetnek, a collegium megújítatik, a tanárok visszahivatnak, közöttük Ladivér Illés is igazgatóul. – Ekkor nagy buzgósággal kezdtek működni, s az irodalomban is dolgozni.

Ladivér, ki logikáját már előbb kiadta, most megírta »summa metaphisicae aristotelicae« című kézi könyvét, Schwarcz I. bölcsészettanár pedig »Helena Menelaos reddita« című irányzatos színművét. – 1684-ben hozták el Kassáról Rezik Jánost is tanáruul.

1685-ben ismét a császári hadak foglalták el Eperjest, de az evangélikusokat békén hagyták. Azonban 1687. febr. 7-ikén gr. Csáky István cs. tábornok, és biztos az evangélikusoktól, állítólag mint a kik Tökölivel tartottak, minden templomaikat és iskolájokat elveszi, s számukra a városon kívül a nagy hídnál, a hóhér és gyepmester szomszédságában jelöl ki helyet, mit ők, mint meggyalázót, elfogadni vonakodtak, s végre Eleonóra császárné 1711-ben rendelé el, hogy a kir. biztos tisztességes helyet jelöljön ki számukra.²¹⁾

Gróf Csáky kir. biztos mivel indokolta intézkedését, a most említett adaton kívül, nem tudom. Hogy az eperjesi ágostaiak iránt követett kegyetlen eljárásnak főoka volt a Tököli fölkelésben résztvevők: az kétségtelen. De előttem úgy tetszik, hogy Csákyknak az 1681. 26. t.-cz.. 16. §-a értelmében lehetett az evangélikusokat a külvárosba utasítani. E §. mondja ugyanis, hogy királyi városokban az ágostaiaknak szabad legyen a külvárosban saját költségükön egy templomot építeni, a k. biztosok által kijelölendő helyen. Később is több alkalommal az 1681. 26. t.-czikkre hivatkozással szorították a külvárosra.

Ez eseményre következett csakhamar az eperjesi rettenetes vérbíróság gyászos emlékű működése.

1687-1705-ig ismét teljesen megszűnt Eperjesen minden protestáns isteni tisztelet és iskolai oktatás.

1704-ben megnyíltak a város kapui II. Rákóczy Ferencz seregei előtt. 1705. jan. 2-ikán Berthóti Ferencz, Rákóczy bilitosa, Kolb jezsuita házfőnök tiltakozása daczára, visszaadta az evangélikusoknak a collegiumot, mint tulajdonukat,²²⁾ ősszel pedig a szécsényi gyűlésből kiküldött vegyes bizottság, a szécsényi egyezés értelmében még a nagy és a magyar templomot is visszaadá.

Nagy örömmel kezdtek újból rendezgetni. A collegiumnak 12 felügyelője, mint kezdetben vala, ismét megválaszta-

tott, Rezik Thornból, hova 1686-iki elfoglaláskor visszatért, ismét visszahivatott igazgatóul, s új pénzbeli erő gyűjtetett részint itthon, részint a külföldön.

1705. márcz. 15-ikén igttatott hivatalába a Thornból megérkezett Rezik János, egyik legképzettebb és legbuzgóbb tanfőrfő, ki megérdemli, hogy életét néhány szóval följegyezzük²³⁾ a közoktatás történetében, melynek megírását, legalább saját felekezetét illetőleg, hazánkban ő kezdeményezte.

Rezik János, Rezik Miklós ev. lelkész fia, (szül. Nyitra-vármegyében, Kóroson, az évet nem tudjuk). Előbb különféle iskolákban járt, a felsőbb osztályokat pedig Eperjesen Pomarius, Zabán és Ladivér vezérlete alatt tanulta. 1669-ben még mint tanuló Pomarius elnöklete alatt tartott nyilvános vitaközösben védelmezett néhány tételt »de ecclesia«, melyeket azután Bártfán ki is nyomtatott. Midőn 1672-ben az eperjesi tanárok elűztek, Rezik tanulását folytatására *Thornba* ment, hol 1674-ben fölvetették a tanítók közé, és tanított 1683-ig, midőn itthoni hitsorsosai Kassára igazgató-tanárul hívták haza. Sokáig habozott, elhagyja-e tudományos művelt társaság körében nyert biztos állását s jöjjön-e, az itthon gyakran zavaros, bizonytalan viszonyok közé. Végre honvágya győzött. Szept. 21-ikén tartá búcsúbeszédét »de amorc in pátriám eiusque causis«, s még azon év decz. 15-ikére Kassára érkezett az evangélikusok iskolájában az igazgatói állást elfoglalandó. Ott azonban mindent a legziláltabb állapotban talált. A patronatus keveset törődött az iskola ügyével. A következő évben a protestáns városi tanács és tiszti kar letétezt, s helyébe az új, kizárólag katolikusokból alakítottatott. Ezzel az iskola sorsa ott is kétséssé vált. Mind e bajokhoz járult még azon személyes kellemetlensége, hogy Tököli veivaló levelezéssel vádoltatva, Fischer kamaraelnök elé idéztetett, s – úgy látszik vizsgálati fogságban – le is tartóztatott; de ellene semmi bizonyítékot sem találván, néhány nap múlva szabadon bocsátották. Kezdte banni Thornból hazajövetelét. Ekkor kapott meghívást Eperjesre, hol a collegium Tököli védelme alatt épen ezen években kelt újból életre, s Ladivér igazgatásával az iskolában tanárok és tanulók igen élénk tevő-

kenységet fejtettek ki. Rezik a meghívást elfogadva, még azon 1684-ik évben a költészet és retorika tanárául Eperjesre ment. Azonban alig működhetett itt két évig, midőn 1687-ben a collegium gr. Csáky István tábornok és császári biztos által ismét elfoglaltatván, a többi tanárokkal ő is elűzetett, s Thornba tért vissza, hol 1689-be rendkívüli, – 1690-ben rendes tanárrá választott. Ez állását a thorniak nagy elismerésével töltötte be 15 éven át. Egy fönmaradt nyomtatott lezkerend szerint tanított a 2-ik osztályban retorikát, (mellé ugyanazon osztálynak Ciceró leveleit magyarázván) és a görög nyelvet,²⁴⁾ a legfelső osztályban pedig római klasszikusokat magyarázott, mint Seneca tragaediáit, Liviust, és történetet is adott elő. Itt írta meg az eperjesi véres események történetét, »Laniena Eperjesiensis«,²⁵⁾ eperjesi mészárlás, czímmel. Irt még különösen Eperjesre visszatérte után több kisebb munkát,²⁶⁾ s a kor szokása szerint irányzatos iskolai szindarabot. De a magyar közoktatást illetőleg legnevezetesebb munkája a kéziratban fönmaradt »Gymnásiológiája,«²⁷⁾ az ágost. ev. iskolának és azok rektorainak története.

A három kötetet képező nagy terjedelmű munkának három része van. Az első rész a mágnások és nemesek iskoláiról (de scholis magnatum et nobilium); a második rész a királyi városok iskoláiról, (de sch. lib. reg. civitatum); és a harmadik rész a kisebb városi és falusi iskolákról (de sch. oppidanis et paganis) szól.

Ez az első kísérlet a magyarországi közoktatás legalább az egyik felekezet körébe tartozó részének összeállítására. Nem az egésznek adja ugyan kifejlődését, hanem a bevezetésében foglalt általános megjegyzések és didacticai elmékedések után egyenkint az egyes iskolákra, s kiváltkép a bennök működött rectorokra vonatkozó adatokat írja össze. De annyiival becsebb, mert épen a XVI. és XVII-ik századból, a magyarországi protestántismus fénykorából, tartja fön emlékezetét azon számos tanintézetnek, melynek nagy része a XVII-ik század utolsó három tizedében kitért zivatarokban, s a XVIII-ik század első éveiben úgy elenyészett, hogy ma már egyéb forrásokból létezésöknek is alig akadnánk nyomára, ha Rezik reá nem vezetne. Az ember elbámul, hogy oly nehéz viszonyok

közt, belháborúk és vallási üldözések idején, midőn magának is annyiszor kellett menekülni és vándorolni, s csak külföldön tölthetett egyhuzamban néhány nyugalmas évet, mikép volt képes az ország minden részéből intézetekre és egyénekre vonatkozó annyi adatot összegyűjteni.²⁸⁾

Bevezetése tanúskodik róla, hogy Rezik mily avatott volt a külföld paedagogiai irodalmában, különösen a XVI-ik század nagy paedagogusainak műveiben. Nézeteire pedig Sturm-
nak és iskolájának befolyása félreismerhetetlen.²⁹⁾

Rezik 1710-ben bekövetkezett halála miatt nem fejezhette be művét. Örököseitől összes kéziratait és könyveit megvette tanítványa és az igazgatóságban utóda Matheides Sámuel, és gymnasiológiáját az 1720-as évekig terjedő följegyzésekkel meg is toldotta.

De térjünk vissza az eperjesi iskola történetéhez.

Rezik 1705. márcz. 21-ikén beiktattatváu, Viczay Péter, Burius János, és Motusz Mátyás tisztársaival megkezdi a tanítást, úgy látszik lényegében egészen az 1667-ben megállapított rendszer alapján³⁰⁾ csakhamar feltűnő sikerrel. 1707. márczius havában egy fényes közvizsgálatot tartottak nagy közönség jelenlétében, melyen a tanulók által vitatkozások is tartattak, és az ifjúság Reziknek úgy látszik ez alkalomra irt »Pigritius scholarum hostis ad Caucasum deportatus«³¹⁾ című színművét adták elő, melyben nem kevesebb mint 77 tanuló játszott.

Az evangélikusok ugyanez évben Rózsahegyen tartott zsinata a hat város superintendensét, az eperjesi collegiumnak, a *felső-magyarországi evangélikusok ezen főtanodájának* felügyelőjévé teszi, a magyarhoni protestánsokat segélyezésre szólítja föl, és szintén segélykérésért Krmann Dániel dunán-inneni superintendenst, és Pohorszky Sámuel külföldi fejedelmekhez küldi.³²⁾

Az evangélikus rendek Epresen is összejöttek egy tanácskozmányra, és a collegium belső és külső ügyeinek rendezésére 25 pontot állapítottak meg.

Azonban természeti csapások és a megváltozott politikai viszonyok csakhamar ismét felforgatták törekvéseik eredményét.

Iszonyú pestis kezdett dühöngeni, mely magában Eperjesben 1710-ben 3000 embert ragadott el. E járvány áldozatául esett Rezik is.

Rákóczy ügye szintén végére hanyatlott. 1710. nov. végén Eperjest a császári seregek szállják meg. A városbeliek látván, hogy sokáig nem állhatnak ellent, az evangélikusok a katolikus polgárokkal oly szerződésre lépnek, hogy a katolikusoknak minden egyebet visszaadnak, ha azok viszont az evangélikusokat szabad vallásgyakorlatukban, s a magyar templom és a collegium békés birtokában meghagyják. E szerződést kölcsönösen elfogadván, decz. 9-ikén Wirmond csász. tábornok előtt a város megadására készekül nyilatkoznak, ha a tábornok a kilátásba helyezett egyéb katonai és polgári kedvezmény mellett e szerződést is biztosítja. Wirmond először ugyan azt jelenté ki, hogy Eleonóra császárné nov. 10-iki azon rendelete értelmében, a mely szerint minden a Rákóczy fölkelés előtti állapotba helyezendő vissza, az evangélikusok kötelesek templomaikat és collegiumukat a jezsuitáknak átadni, de azután gr. Pálffy fővezérnél kérdést tevén, annak utasítására beleegyezett, hogy ám folyamodjanak, és a királyi válasz megérkeztéig maradjanak a protestánsok templomuk és collegiumuk birtokában.

Így folytatták a tanítást a következő év ősziéig. Az elhunyt Rezik helyére Matheides Sámuel alkalmazák igazgatóul, s a tanuló ifjúság is kezdett ismét összegyülekezni.

1711. június 25-én érkezett le Eleonóra özvegy császárné válasza, melyben kijelenti, hogy vallásszabadságukat csak az 1681. soproni, és 1687. pozsonyi megszorító törvények, értelmében gyakorolhatják, tehát templomuk és iskoláik csak a külvárosban lehetnek; s utasítja a kir. biztost, hogy iskoláik számára is a külvárosban elég téres, alkalmas és *tisztességes* helyet jelöljön ki,³³) a belvárosban levő templomukat és collegiumukat tartoznak a katolikusoknak ismét átadni.

Szeptember végén Tálly János nádor személyesen adta át a katolikusoknak a collegiumot a templommal együtt, az evangélikusoknak pedig a nyugati külvárosban jelölt ki elég nagy tért, melyen templomot és iskolát építhetnek, de csak fából,

úgy hogy az alja lehet legfőlebb egy rőf magasságra kőből. Kolb jezsuita helybeli plébános ez ellen tiltakozott és izgatni kezdett, mire nem csak a nádor által megdorgáltatott, hanem Károly király által 1712. máj. 29-ikéről kiadott kir. parancs is megtiltá a protestánsoknak azon a helyen háborgatását.

Azonban jött a III. Károly által 1714. április havában kiadott azon általánosságban tartott resolútió, mely a vallás ügyét a Rákóczy fölkelés előtti állapotba rendeli visszahelyezni. Mihelyt e kir. rendelet Sáros vármegye májusi gyűlésén felolvasztatott; itt is ezt ép úgy föl akarták használni újabb foglalásokra, mint Zemplén vármegyében Sárospatakon. A város azonnal elhatározta, hogy a külvárosi iskola és templom is vétesse el a lutheránusoktól. A városi tanács – állítólag Kolb jezsuita ösztönzésére, 20 katonát fogad fel, ezekkel minden új faépületet szétromboltatott, s az anyaggal mint sajátjával rendelkezett. – A további dühöngést a vármegye akadályozá meg jún. 6-ikán. III. Károly által júl. 12-ikén kiadott kir. rendelet az épületek új felállítását megengedi, s az efféle háborgatásokat keményen tiltja, az iskolára nézve e szavakkal »ne scholae Rectoresve eorundem turbentur.«³⁴⁾

Az evangélikusok kárpótlást követeltek, mit azonban sohasem kaptak. Mindössze 100 frt segélyt adott a vármegye, s augusztus 1-sején Bornemisza alispán jelenlétében ismét kijelöltetik a tér, melyen újból építhetnek.

Ámde alig kezdek, már tán negyedszer – újraépíteni iskolájokat, midőn B. Krailing eperjesi térparancsnok, – állítólag a jezsuiták által reávéttetve – 1715. jún. 4-ikén tiltakozik ellene, mivel az új épület a közel levő puskaporos bástyára nézve veszélyes, az ellenség is elbújhatván mellé. Erre tárgyalások indultak meg. Ezen kifogás elosztatása – jegyzi meg V. A. – az evangélikusoknak nagy fáradságukba, és 3000 frtjokba került.³⁵⁾

Ezen időből (1712-1715) egy kézirati könyv őriztetik a collegium könyvtárában »Colloquia mensalia« czímmel, melybe a hetenkint változott oeconomusok írtak följegyzéseket azon tudományos tárgyakról, a melyek fölött az ifjak ebéd fölött vitakoztak.

Azon kérdés ötlük elménkbe, vajjon hol ebédelhettek oly nyugodtan, hogy még rendesen tudományos tárgyról is vitakozhattak?! Alidon épen ez időről Matheides igazgató azt írja, hogy »az ég alatt, hol fejét sem volt hova hajtani, csikorgó télben, forró nyáron, egyik szállásról a másikra üzelve, kertekben, utóbb sátrak alatt és ezernyi egyéb kényelmetlenséggel vitte hivatalát.«³⁶⁾

Végre ennyi üldözés és hányatás után új fészékében békében maradhatott a collegium egész 1750-ig; az átszenvedett csapások folytán erejében, ha meg nem törve is, de mindenestre megfogyva. Tanárainak száma jóval megkevesbedett, most már itt is csak rector, conrector van, s ezek is igen gyakran változnak, minek oka úgy látszik, a nagy szegénység volt. Míg mint láttuk 1667. után az igazgató fizetése majd 500 tallérra mont, a többi tanároké is 300-200 firt közt változott, most a rector fizetése 90, a conrectoré pedig 72 forintra szállt.

A vidéki nemesség, az 1667-ben és azután egy anyaiskola állítására annyira fölbuzdult pártfogóság a Rákóczy-fölkelés legyőzete után egészen visszavonult, és a legnehezebb napjaiban akkor hagyta magára a collegiumot, mikor a város is üldöző ellenfélkép állt vele szemközt. Ambrózy György superintendens egyházlátogatása alkalmával, 1742-ben (ápril 20-27) fedezi föl, hogy a vidéki nemesség 30 év óta nem vett részt az eperjesi ev. iskoláknak sem kormányzásában, sem segélyezésében. Azonnal intézkedéseket tesznek. Ketzer András és Roth Zsigmondot a nemesség köréből felügyelőül választják, és a nemesség évi pénz- és gabonasegélyt ajánl.

Az erős megpróbáltatások után, legelsőben egy nő jelent meg vigasztaló segélylyel: báró Löffelholz csász. tábornok felesége, Charitas. Ő adott az egyházra s iskolákra 10 ezer forint alapítványt, s abból 2400 frtot a tápintézetre.

3.

A pozsonyi ev. lyceum.

Az ág. evangélikusoknak a XVIII-ik században a soproni mellett legjelentékenyebb tanintézetökké lön a Bél

Mátyás alkotó szelleme által fölemelt és még a rectoratságból távozása után is virágzásban tartott pozsonyi gymnásium.³⁷⁾ Pozsonyban, már az udvar közelségénél fogva is később alakúit meg a protestáns egyházközség, mint p. o. Eperjesen, Kassán, vagy akár Sopronban, s egyéb távolabbi helyeken, hol már Miksa király idejében keletkeztek evang. gyülekezetek. Luther tanainak számos híve volt ugyan, de egész az 1606-jki bécsi békekötésig leginkább a szomszéd Rétse faluba jártak vallásuk gyakorlatára. Ekkor hívtak lelkészt, s kezdeték istentiszteletüket otthon, egyelőre magán házban tartani. Bethlen Gábor 1618-ban a várost elfoglalván, a szent Márton templomot a katolikusoktól elvette, és a protestánsoknak adta, de már 1621-ben ismét visszavette tőlök Buquoi tábornok, és az evangélikusok Weiterhofba vonultak vissza, hol Bél szerint iskolájok is volt.

Nemsokára ezután Pozsonyban is kellett tanintézetüknek lenni, mert Tiefenbacher Dávid 1630-ban a pozsonyi iskolák használatára ad ki könyvet. Klein pedig az igazgatók nevét már 1606-tól, s a conrectorokét 1630-tól kimutatja, Közöttük több külföldről hozott egyén volt.³⁸⁾ Azonban úgy látszik még sem az istentiszteletnek sem az iskolának nem volt nyilvános, állandó helye. 1638-ban fejezték be a németajkú evangélikusok a városháza mellett emelt templomuk építését. A magyar és tót ajkú evangélikusok is Segner András felügyelősége alatt ehhez közel építettek magoknak oratóriumot, a hol most az Orsolya-szüzek temploma áll, s azt 1652-ben avatták föl.

Ugyanezen Segner András buzgó gondoskodásából építettek a németajkuak temploma mellett egy nagyobb iskola-épületet, melyben tanítói lakásokon kívül a tanulók számára nyolcz osztályterem, és egy iskolai színház volt. *) Segner felügyelő ennek emlékére érmet is veretett » *Gymnaás. Poson. Ev. F. Fest Andr. MDCLVL*« körirattal.

Az intézet mindjárt a közelebbi években meglehetősen jelentőségre emelkedett. Alsó osztályai túlnépesek lettek, a

*) Ez ma a városi főreáliskola épülete. Az 1656. nov. 30-iki fölvétel évfordulóját ma is évenként megüli az ev. lyceum.

legfelső osztályokban pedig a vidéki kisebb iskolákból, sőt Erdélyből és Csehországból is számos tanuló jött. Igazgatóikat többnyire külföldről hozták, s közöttük néhány jó erő volt, így 1653-ig a strassburgi Helgenmayer János viselte a rector-ságot, azt a meisseneni Böhm Kristóf, kinek helyére a wittenbergi Seifrid János jött az ezerhatszáz-ötvenes években; s utána csakhamar a keleti nyelvekkel foglalkozott Tieftrunk Dániel következett, *)

1660-tól az ausztriai Thomae Illés igazgatta az iskolát, míg nem 1669-ben Boroszlóba vitték igazgató tanárú, és a többi iskolák felügyelőjéül. Mint látjuk az igazgatók és tanítók gyorsan változtak. Huzamosabban, és maga után jó emlékezetet hagyva működött ott Thomae Illés, ki előbb osztálytanító, majd conrector, s végre kilencz évig rector volt, »Vade mecum« cím alatt német nyelven egy vallási tankönyvet is irt, mely az alsó osztályokban egész a XVIII-ik század második feléig a leghasználtabb tankönyvek közé tartozott.

Sehol sem találtam az iskola belső életére, a tanításra s a szükséges javításokra vonatkozó anyai bírálatot, javaslatot, és tanácskozások följegyzését, mint a pozsonyi ev. iskola levéltárában a XVII. századtól egész a múlt század végéig.

Egy ilyen, 1660. máj. 19-éről kelt, s igen szakavatottan szerkesztett, névtelen bírálatos javaslatból³⁹⁾ mely talán Thomae-nak a műve,**) és a tanítói személyzet díjazását az 1667-1670 években előtűntető egy jegyzékből***) nyerhettünk némi tájékozást az intézet akkori szervezete felől.

*) Klein szerint Böhm, után Guttevini magyar ember jött, s ezután Tieftrunk. Azonban Lichner kutatásai szerint Guttevini »a magyar iskola vezetője volt, s rövid idő alatt annyira haladt növendékeivel, hogy ezek a gymnásium tanulóival bármely tudományban ki állhatták a versenyt.« E magyar iskola körülbelül a gymnásiumhoz kapcsolt magyar nyelvű tanfolyam volt, de a mely legfőlebb az 1672-iki foglalásig állhatott fenn.

**) Ezt gyanítatják az igazgatóról szólva, az ily kifejezések: »Weil tempore Antecessors« stb.

***) Documenta Archivi Ecclesiae Ev. Poson. kéziratgyűjtemény I. köt, 575. 1. »Der ev. lateinischen Schul-Bedienten jährliche Salaria 1667-1670. E jegyzék szerint a tanítók fizetése volt:

A tanintézet, az elemi oktatást is felölelve nyolcz osztályból állott. A számítást fölülről kezdik, mint Sturmnál és a jezsuitáknál, úgy, hogy a legfelső képezi az első osztályt (prima) és a legalsó a nyolczadikat. Mindegyik osztályban az összes tárgyakat az osztálytanító tanította.

A legalsó osztály tanulói ismét három csoportra különültek. U. m. A. b. c.-ésekre, szótagolókra, (syllabistae) és olvasókra (»legistae«), kik írni is tanultak. Ez osztály, s talán részben még az utána következő pótolták a mai népiskolát. A tanítás nyelve német volt,*) s célja is a német olvasás

1. Thomae Illés rectornek készpénz 200 ft. 16 akó bor, s a várostól 20 öl fa, és 20 mérő gabona (Treide).

2. Würinger János conrectoró: 150 ft, és 35 ft. lakkér, 10 akó bor, s a várostól 12 öl fa.

3. A 2-ik osztály tanítójáé, Würinger Christian mesteré 115 ft., 25 ft. lakkér (Zimmerzins), 8 akó bor, s a várostól 16 öl fa.

4. A 3-ik osztályban Brömie Simon mesternek 70 ft, 15 ft. lakkér, 4 akó bor, és a várostól 7 öl fa.

5. A 4-ik osztályban Kuszer Jánosnak 70 ft. kantorságért 60 ft. wegen Composition (?) 20 ft., 8 akó bor, s a várostól 12 akó bor.

6. Az 5-ik osztályban Tyreus Tóbiásnak 60 ft., 15 ft. lakkér, 6 öl fa a várostól.

7. A 6-ik osztályban Walter Tamásnak 60 ft., személyes pótlék 20 ft., lakkér 15 ft., 4 akó bor, s a várostól 10 öl fa.

8. A 7-ik osztályban Castici Andrásnak 60 ft., lakkér 15 ft., a várostól 6 öl fa.

9. A 8-ikban Rheinhard Mártonnak 60 ft., lakkér 12 ft. s a várostól 6 öl fa.

10. Egyházfi (Meszner) 40 ft., 8 öl fa a várostól.

11. Adományok beszédjének (Absammler) 12 ft.

12. Fütőnek 20 ft.

13. Orgonistának, hogy az úri fiúkat a zenében folytonosan tanítsa, lakkér 12 ft.

14. A német iskolakarmesternek lakkér 8 ft.

Az évi egész kiadás 1169 ft.

1667. után a fizetésekhez jó még a felső öt osztályban tanítóknak a tandíj 15, 12, 8, 7 és 5 Gl. (Gulden) és az új rectornek 50 ft. lakkér; conrectoré ellenben elmarad.

Az intézet személyzetének 1670-ben összes fizetése 1269 ft.

*) Azonban miután magyar gyülekezet is volt külön oratóriummal, alkalmasint volt magyar osztály is, vagy legalább az osztályban magyar csoport. Guttovini p o. a magyar iskola rectorával is említetik.

és írás, meg természetesen a vallási oktatás. De már itt megkezdtek a latinra tanítást is azoknak, kik tanulmányaikat tovább folytatták. Azonban maga az olvasás és írás megtanulása több évig is eltartott.

A névtelen bírálónak első és fő kifogása az, hogy az alsó osztályokban a német és latin olvasással felette soká tartóztatják föl a növendékeket. A serényebb elméjűek is kénytelenek 3-4 évet eltölteni, míg valamennyire (aliqua liter) megtanulnak betűzni és olvasni. Holott a zugiskolákban sokszor egy év alatt is olvasnak. »Ez indítja azután – mondja – a szülőket arra, hogy iskolánkról rosszul beszéljenek, és gyermekeiket máshová, akár a jezsuitákhoz vigyék taníttatni.« Ez eredménytelenséget a tanulók felette nagy számának tulajdonítja. Egy tanító alatt gyakran 70-80 tanulónál is több van, kiket alig hallgathat ki naponként egyszer-kétszer.« Ezért kívánja még egy német collaborator alkalmazását.

Vájjon még ma is, több mint kétszáz év múlva, hány nagyobb iskolánknál láthatjuk ugyanezen bajt, szintén egyik főokául a tanítás nem kellő sikerének.

A felsőbb osztályoknál, a 6. 5. és 4-ikben valószínűleg a grammatikai és syntaktikai tanítás ment. A 3-ik osztályban történetet is tanítottak. A conrector – a 2-ik osztály vezetője – tanította a poesist és oratoriát, irálygyakorlatokkal és vitakozásokkal segítve neki a rector is. E tanulmányokat, épen mint a jezsuiták, humanióráknak nevezik, s úgy látszik a 3-ik és 2-ik osztályban fejezték be. A legfelső osztályban, a primában tanított a rector bölcsészeti tárgyakat, theologiát, hébert, görögöt, és tartott vitakozásokat. Úgy látszik tehát, hogy az alsó 8. és 7-ik osztályokat mint inkább elemieket, valamint a legfelsőt, mint inkább theologiait leszámítva, a sajátképeni gymnásiumot a 6-2-ig terjedő öt (vagy a 7-2-ig terjedett hat) osztály képezte. És csakugyan a bírálat említi is, hogy a tanulók egy része, különösen a helybeliek »a humanitás elvégzése után a secundából akadémiákra mennek.« Az első osztályban a rector által tanított bölcsészeti és theologiai tárgyakat részint olyanok tanulták, kik akadémiákra nem mehettek ki, részint s leginkább olyanok, kiknek módjuk és idejük volt a külföldi egyetemekre jobban előkészülni. Különben a felsőbb osz-

tályokban nem sok tanuló volt. A bíráló 1660-ból a 3-ik osztályban 8, a másodikban 6 tanulót említ. A tanítottakat illetőleg még annyit tudhatunk, hogy a legelső két osztályban Rinckius Vademecumját, (mellette bizonyos Spruch-Büchleint, melyet a bíráló mellőzteni kíván), fönnebb pedig Comeniua »Janua«-ját, (szógyűjteményül is) és Orbis pictus-át használták tankönyvekkül.

Hogy az oktatás nem elég jól megy az intézetben, ennek másik legfőbb okául állítja azt, hogy a rector eddig annyi iskolai órával és egyéb teendővel van elhalmazva, hogy ennek sem képes mindig kellően megfelelni *»különösen pedig az alsóbb osztályokban való felügyeletre, s a tanítások látogatására alig fordíthat hetenhint 1-2 órát, holott ez naponkint igen szükséges volna.«* E miatt csúszott be az iskolába egy és más rendetlenség; például hogy az iskolai órákat nem töltötték ki, az előirt leczkéknél sem maradtak, vagy nem teljes mértékben végezték el a kiszabott ismeretek tanítását, vagy túlhajtottak a kijelölt határokon. *) Ezért ajánlja, hogy inkább vonják össze az első és második osztályt, és a leczkéket ne csupán osztályok, de szakok szerint is osszák be, úgy, hogy mindegyik tanár azt tanítsa, a miben legerősebb. így az igazgató terhei nagyrésztől szabadulva több gondot fordíthatna a felügyeletre, s kizárólag a felsőbb, bölcsészeti és theologiai tárgyakban adna oktatást. E mellett az osztályok számánál több tanár levén, betegség vagy egyéb szükség esetén a többi tanárok az illetőt kiséghethetnék, a nélkül hogy mint eddig saját osztályukban mulasztanának.

Végűi még indítványozza, hogy ezentúl ne csupán, mint eddig az osztálytanító által, hanem a rector tudtával, s előleges vizsgálatlalt vétessenek föl azon osztályba, melybe ismereteiknél fogva beválnak, s rólok rendes jegyzék vezettségük.

Úgy látszik e javaslatok legalább bizonyos részben el-

*) Ezt a panaszt is csak kelte mutatja réginek. Mert még ma két-száz év múlva is, hány, – különösen protestáns – gymnásiumunk van, hol az igazgató, nem hetenkint, – melylyel 1660-han nem elégedtek meg – de hónapok vagy évek alatt sem látogatja meg az osztályokban a tanítást.

fogadtattak, mert az 1667-iki díjjegyzék szerint a rectoron kívül volt nyolcz osztálytanító, és még egy »néniét iskola-mester Ezenkívül az orgonista a zenében adott oktatást az arra vállalkozó úri fiúknak, valószínűleg külön tandíjért, mert az iskola pénztárából ezért csak lakbért kapott.

Az iskola Thomae igazgatása s a legközelebbi tíz év alatt meglehetősen emelkedett és népesedett, midőn egyszerre bekövetkeztek az üldözések.

Itt is azon czímen, hogy iskolájokat fejedelmi engedély nélkül sőt ellenzés daczára építették, 1672-ben a belvárosban levő templomaikat és minden épületeiket elfoglalták az evangélikusoktól. Picinger Keresztély rectort és a conrectort, mint lázadókat, kik a tanulókat is ellenállásra izgatták, megkötözték, s később száműzték. Ezután egy évtizedig megint magán házban tartották az evangélikusok istentiszteletöket.

Az 1681-iki országgyűlés után a 26-ik törvényczikk értelmében Draskovics királyi biztos jelölt ki számukra helyet a külvárosban, melyen templomukat és iskolájokat ismét föl építették ugyanazon a helyen, hol azok ma is fönnállanak.

Az újból megnyílt tanintézet első rectora Lang Keresztély volt. (1681-1703). Azonban az iskola régi hírét nem szerezhette vissza, sőt alkalmatlan igazgatók mulasztásai miatt mind alább hanyatlott. Lángot hanyagsága miatt mozditották el 1703-ban.*) Hasonló okból bocsátották el a Haliéből hozott Büttnert. Közben alig pár évig (1703-1705) vezette az intézetet Schwarz János, a későbbi superintendens. Büttner után Mueser Sámuel lön igazgató, ki lelkészi hivatalra vágyódván, az iskolával szintén nem sokat gondolt.

A pozsonyiak visszaemlékezve iskolájok régi virágzására, annál fájdalmasabban látták annak mind mélyebbre sülyedését. Ezért midőn Mueser 1714-ben nemescsói pappá lön, elhátározták intézetök ismét fölemelésére Bél Mátyást nyerni meg

*) Lang idejében úgy látszik külsőleg még régi szerkezetében állt fönn az iskola. Armpruster 1733-ban kiállított bizonyítványában mondja, hogy 16836-ig tanult ott. Tanítottak a latin nyelven kívül földrajzot, történetet, logikát, etlicât, s theologiát. És az iskola patrónusai előtt néha ünnepélyes vitakozások is voltak. (Kovács Martini följegyzésainél.)

igazgatóul. Ezzel ért a pozsonyi ev. iskola szerencsés forduló pontjához.

Bél Mátyás közoktatásunk történetének is egyik legki-
valóbb alakja. Eredményes és rendkívüli munkásságával e
tufen szintén jelentékeny szolgálatot tett nemzete művelődésé-
nek, s maradandó emléket hagyott maga után.

Kiképeztetése közoktatásunk akkori állapotára is élénk
világot vet.

Született⁴⁰⁾ Ocsován (Zólyom v.-megye) 1684. márcz.
24-ikén. Apja, szintén Mátyás, ocsovai polgár és mészáros
volt, anyja Cseszneki Erzsébet nyelvére is magyar nő. Bár tót
vidéken növekedett Bél, a magyar nyelvet anyjától kora gyer-
mekségében annyira elsajátítá, hogy ha azután időközben
némileg elfelejté, s újra kellett is tanulnia, később teljesen
jól irt rajta, s azt magyar nyelvtanában *anyanyelvének* nevezi.

Atyja igen vallásos ember volt. Ünnepnapokon egész
családjával szokott a szomszéd Garamszegre templomba
menni, vagy ha ebben akadályozva volt: otthon tartott házi
istentiszteletet, melyen a bibliából is olvasott egyes részeket.
E vallásos családi élet a gyermek Bél lelkületére egész életén
tartott határozó befolyást gyakorolt.

Hét éves korában szülői Losoncra vitték, a Bulyovszky
Ferencz által tartott ágostai ev. jellegű magán intézetbe. Itt
a legelső, vagyis a donatisták osztályában tanulta a latin nyelv
elemeit. Az igazgató, Bulyovszky, hogy a vagyonosabb szülők
gyermekait magán intézetébe édesgesse: azok iránt felette
elnéző volt, s még durva pajkosságaikat is elnézte. így történt,
hogy egyszer egy ilyen úrfi neki rontott több szegény sorsú
tanulónak, s közöttük Bélt úgy oda lökte egy köhöz, hogy
fején kapott sebében majd elvérzett, s hónapokig betegen
feküdt. E miatt szülői kivették a gondozatlan intézetből, s
Káinóra vitték.

Káinon Vattai Batta Pál nógrádi főszolgabíró és kálnói
birtokos által létesített nemesi magán iskolába vétetett föl Bél
Mátyás 1694-ben, s mint szegény fiú díjtalanul nyert oktatást
és élelmezést. A pálczával bőven bánó »*plagosus magister*«-ek
vezetése alatt is tanulásában meglehetősen haladt. Azonban
alig fél év múlva Batta elhalván, az iskola megszűnt.

Innét Bél még ugyanazon évben Alsó-Stregovára, a Hadács János korponai kapitány által fölállított s fentartott hasonlónevű intézetbe került. Itt Madácsnak László fiával, Nógrád későbbi jeles alispánjával tanulta együtt Bél, úgy látszik a grammatikát.

Szülői 1695-ben Stregováról a hozzájuk közelebb eső besztercebányai gimnásiumba vitték, a német nyelv megtanulhatásáért. A syntactical osztályban tanulta a valláson és némi számvetésen kívül a syntactical szabályokat, latin prozódiai s latin írálygyakorlatokat prózában és versben. A latin szerzők közül olvastak Ovidiusból, Horátiusból, és Justinus históriáját. Bél itt ismét egy Hodikius János nevű »plagosus magister« keze alá került, ki tanítványait egyáltalán nem vitte előre, s velők igen durván bánt. Bél a rossz bánásmód miatt annyira elkeseredett, hogy szülői beleegyezésével már már a tanulással fölhagyni és mesterségre menni szándékozott, Szerencsére egy alkalommal, midőn épen méltatlanul megveretve, magára vonta a gimnásium derék conrectorának Pilarik Jánosnak a figyelmét, ki fölismervén a gyermek tehetségeit, őt részvétellel közelebbi gondjai alá vette.

Pilarik kortársainak egyhangú tanúbizonysága szerint kiváló tanultsági! férfiú volt, csupán azt vetik szemére, hogy jobban szerette Cicerót, s általában a classica irodalmat tanulmányozni, mint a szentírást, elannyira, hogy a tiszta classica styl érdekében a tanulók dolgozatában sem tűrte a közbeszédben vagy a szentírásban használatos kifejezéseket. E Pilariknak vezetése alatt vetette meg Bél alapját sokoldalú, különösen classica műveltségének. Jó segítségére volt még a nem sokára rectorrá választott Burius János támogatása is.

A syntaxis jó sikerrel elvégzése után a humaniorák tanulására Pozsonyba ment, hol ezek után még bölcsészetet is tanult. A pozsonyi iskola épen ez időben Büttner igazgatása alatt már nagyon alászállott. De itt is akadt Bélnek egy jó vezetője, a derék Weissbeck János Ehrenreich conrectorban, ki utóbb Németországba hivatván, mint halberstadti fősuperintendens áldásosan működött. Ez látván a fin igyekezetét és tehetségeit, őt gyakran magához hívta, s könyvtárából könyvekkel is ellátta, úgy, hogy nem annyira az iskola, mint

inkább Weisbeck társasága és az olvasás segélyével vitte Bél annyira, hogy három év múlva mint a legképzettebb ifjak egyike hagyta el Pozsonyt.

Ezzel sajátképen bevégezte itthon nyilvános iskolai pályáját. *) A magyar nyelv gyakorlatából Besztercebányán és Pozsonyban kijövén, ebben való tökéletesítéseért még egy-egy évet (1700-1702) töltött Veszprémben, hol egy előkelő úr fia nevelését is reá bízta, és később tanítványával együtt a reformátusok pápai gimnáziumában. Ezután még egy ideig Besztercebányán a külföldi akadémiákra előkészületül Pilarik vezetése alatt magán szorgalommal tanult keleti nyelveket, történetet, földrajzot, valami theológiát, és természetrajzot.

1704-ben a besztercebányai és rozsnói egyházaktól nyert némi anyagi segélylyel, egyetemi tanulmányokra Lengyelországon és Szilezián át Németországba ment. Útközben Boroslóban és Lipszében is időzve, végre a néhány év előtt keletkezett, s épen akkor nagy hírre emelkedett hallei egyetembe lépett be tanulóul.

Halle ez időben nevezetes szellemi mozgalmak központja volt.

Itt élt Franke Herman Ágoston, és vezetése alatt Halle az akkor föltűnt pietismus fő fészkevé lön. Itt keletkeztek s bámulatos gyorsasággal fejlődtek a Franke által kezdeményezett nagyszerű árvaház, és vele összekapcsolt intézetek. Itt fejtett ki Frankénál a paedagogiai realismus, s annak gyümölcseül a *reáliskola*.

Á XVI-ik század vége óta, a protestánsoknál is gyümölcstelen merev dogmatismus kapott lábra. A templomi szószékekről alig adtak elő száraz dogmatikai fejtegetéseknél

*) Azt hiszem mind Veszprémben mind Pápára kizárólag a magyar nyelv tanulásaért, nem pedig iskoláinak folytatásaért ment, a mi természetesen nem zárja ki, hogy úgy olvasással mint talán a leczkéknek is látogatásával iskolai ismereteit szintén gyarapította. Haan L. Őt Veszprémben rendes tanulóul említi, de tudtomra Veszprémben nem is volt akkor olyan iskola, melyben ő, ki a humaniorákat és a bölcset elsősorban elvégezte, még folytathatta volna iskoláit. Valószínűleg növendékét szintén azért kellett Pápára kísérnie, mert a veszprémi alsóbb fokú iskolát az már szintén kitanulta.

egyebet. A vallásosság gyakorlati részének, az erkölcsi életük gondozása egészen háttérbe szorult. A hitvallások betűinek megfelelő igazhitűsége fektették a fősúlyt, s a ki a hivatalos tanoktól eltéréssel vádoltatott, azt csakhamar üldözték az orthodoxok, s a hol tehették a polgári hatalmat is igénybe vették ellene.

A szellemi fejlődésre, és a vallásos élet elevenségére is életben és iskolában mind nyomasztóbban ható e szellemtelen orthodoxia ellen visszahatásul lépett föl a Spener által 1670. fáján kezdeményezett pietismus. *)

Spener és elvtársai a formális hitcikkekhöz ragaszkodással beérő orthodoxok ellenében a gyakorlati vallásos életet állították előtérbe, s a megfelelő cselekedetben nyilvánuló élő hitet sürgették. Az orthodoxok a dogmák szigorú hívesét, a pietisták a kegyességet követelik.

Spener fölléptére többfelé, egyebek között Lipszéban is támadt ily pietisticus irányú mozgalom élén Tomasius Károly és Franke Hermann tanárokkal. Azonban az orthodoxok csakhamar mindenfelé erősen üldözőbe vették az új irányt. Lipszéban is ők levén a hatalomban, a pietisticus összejöveleteket, mint az államra és egyházra veszélyeseket föloszlattaták és a városból kitiltották a pietisticus tanárokat, kiket az új hallei egyetemen meg tart karokkal fogadtak.

Így került Franke Haliéba, hol azután az élőhit monumentális bizonyosságául létesítette egy tallérnyi kezdeményezéssel a ma is fönnálló nagyszerű árvaházat s a vele kapcsolatos intézeteket. **)

*) Spener, az általa rendezett összejöveleteken, (melyek mindig egyszersmind énekléssel s imával voltak összekötve) tartotta előadásait. Ezek áhítatossági összejöveleteknek »colleyia pietatis« neveztek, s az egész irányt úgy nevezték el gúnyból »pietismusnak.«

**) Ez intézetek voltak: Szegények iskolája, polgári isk., – latin iskola, paedagogium, szegény tanulók szabad asztala, – Seminarium praeceptorum, – árvaház. Franke halálakor (1727) I. Fridrik Vilmos királynak adott kimutatás szerint volt: 1. a paedagogiumban 82 scholar, 70 tanító s egyéb személy, 2. a latin iskolában 3 inspector, 32 tanító, 400 tanuló, 10 szolgál, 3. a német polgári isk. 4 inspector, 98 tanító, 8 tanítónő, 1725 fiú és leány, 5. a szabad asztalnál 225 tanuló, 360 szegény tanuló. 6. háztartásban, gyógyszerházban, könyvkereskedésben 53 személy, 7. női intézetek: 15 leány, 8 fiatal nő, 6 özvegy.

A pietismus később elfajult. Részint csupa formális szenteskedéssé, részint az élet küzdelmeitől s örömeitől elforduló rideg zárkózottsággá vált, mely az ártatlan mulatságokat is az ördög találmányaiként akarta kiirtani.

De Franke idejében, s épen ő nála, ezzel ellenkezőleg a pietismust az jellemzé, hogy a vallásossággal és a neveléssel az élet gyakorlati szükségait akarta kielégíteni.

Innét azon sajtósággal tünemény, hogy a pietismusból születik meg Franke intézeténél a reálirányú oktatás, és a reáliskola (1738).

F törekvésből keletkeztek Franke intézetének különféle ágai, az oktatásnak különféle irányával. Míg azelőtt az elemi oktatáson fölül csak gymnásiumot és egyetemet ismerünk: Frankénál létrejő a latin iskola mellett a német polgári iskola, a paedagogium (melyből 1738-ban a reáliskola lett) és a seminarium praeceptorum stb. A paedagogiumban p. o. 1706-ban (tebát Bél ott léte idején) az igaz keresztyénségre nevelés mellett tanították a »szükséges tudományokat«, minők latin, görög, béber, francia, jó német fogalmazás és szépírás, továbbá számtan, geometria, földrajz, chronologia, történet, astronomia, zene, növénytan, boncztan, az orvosi ismeretek elemeivel. Ezen kívül a szabad órákban a kinek tetszett esztergályozást, üvegkőszőrülést, vagy festést tanulhatott. Az intézetnek volt fűvészkertje, természettani, természetrajzi gyűjteménye, vegytani laboratóriuma, bonczoló helyisége, s esztergályozó és üvegkőszőrülő műhelyei.

Mind a paedagogiumban, mind a latin iskolában a classical tanulmányok háttérbe szorultak: latin és görög főleg a szentírás szövegének s a vallási könyveknek megértéseért tanítatják. De Ciceró művelése megmarad, csak kissé szűkebb korlátok között. A classicusoktól elvont időt a modern reális ismeretek tanítására, természeti kísérletekre, s iparos gyakorlatokra kezdték mind nagyobb mérvben fordítani.

Az élet természetes hatása volt ez az iskolára, mely elől Franke nem akart elzárkózni. A XVII-ik század utolsó tizedei óta mind gyakoriabbakká lőnek nem csupán a természet nagy törvényeinek fölfedezései, hanem azoknak gyakorlati alkalmazásai is a különféle találmányokban. A Newton föl-

léptére következett kor volt ez. midőn a nyugoteurópai országokban számos kitűnő szellem nagy sikerrel foglalkozott a természet bűvárlatával. És, a mi a kort különösen jellemzé, a legelső rendű tudósok nem rösteltek egyszersmind kísérleteket tenni, hogy a tudományos ismereteket az ipar tárgyainak javítására, vagy a mindennapi élet kényelmének emelésére alkalmazzák. Például Leibnitz számoló gépet talált föl, a zsebóra és a kocsi gépezetét igyekezett javítani, és egy oly hajó szerkezetén törte fejét, melylyel szél ellen és a víz alatt is lehetne haladni.

Műveltebb körökben, – még egyszerűbb városi polgárok között is – folyton növekedő divattá vált természettudományi észleletekkel foglalkozni, kísérleteket csinálni, s találmányokon törni a fejőket.

Ebben az időben jöttek létre Franke intézetei és fejlődött ki bennök az úgynevezett paedagogiai realismus. Ő maga több természettudóssal összeköttetésben áll, s p. o. Stal korának egyik első vegyésze a hallei egyetemen volt tanár.

E korban jött Halléba Bél, és részint az egyetemei) tanulva, részint Franke intézeteiben tanítva töltött ott három évet. Papságra készülvén, első sorban theologiai előadásokat, de egyszersmind szintén a kor szokása szerint encyclopaedicus sokoldalúságra törekedve, egyéb többféle tárgyakat is hallgatott, így p. o. a theologiai tantárgyakon kívül tanulta a görögöt Tribechortól, a latint a híres Cellariustól, bölcsészetet az eklekticus Buddeustól, továbbá természetjogot Thomasiustól, államjogot Ludevigtól, egyházjogot Stricktól. Ezenkívül gondolván, hogy mint falusi papnak orvosi ismeretekre is lehet szüksége, orvosi előadásokat is hallgatott, különösen az úgynevezett »medicina forensist«.

Kiváló jóakaratot tanúsítottak iránta Buddeus, Cellarius, Breithaupt, és Franke. Később ő hozta be Magyarországra, s alkalmazta Pozsonyban Cellarius latin nyelvtani munkáit. A bölcsészetet szintén mind ő, mind közvetlen utódai Buddeus könyvéből tanították egész a század második feléig.

Franke annyira megszerette Bélt, hogy egyetlen fiának nevelését reá bízta, s mint házi nevelőt lakásra is magához vélte. Ezen kívül intézeteiben tanítóvá tette, s úgy látszik a

paedagogiumban tanított az első osztályban rhetorikát, a másodikban vallástant, a harmadikban zsidó, (?) s a negyedikben latin nyelvet. Azt hiszem helyesen gyanítja Hahn L., hogy a földrajzot is Franke intézetében kedvelte meg. A »geographisches Institut« ugyan az ő távozása után jött ott létre, de már ottléte idején is nagy súlyt helyeztek a földrajz művelésére és térképeknek még a tanulókkal is készíttetésére.

Három évi ott időzése után, egy súlyos betegségből fölgyógyulva, Breithaupt fölhívására a Magdeburg mellett levő *hergeni* gymnásiumba ment rectornak, hol oly szép elismeréssel működött, s egyszersmind a lelkési teendőkben is segédkezett, hogy a hallei egyetemen magán-tanárrá akarták tenni.

Azonban a beszttercebányaiak meghívására 1708. tavaszán haza jött, s nálok lön a gymnásiumban előbb conrector, egyszersmind egyik templomuknál lelkész, Pilarik halála után pedig (1710) rector.

Haliéból jövéen, a pietismussal gyanúsítás miatt némely oldalról bizalmatlanul fogadták. Az 1707-ben tartott rózsahegyzi zsinat a pietismust elítélte, sőt a Halléban tanuló magyar ifjakat föl akarták szólítani, hogy ha itthon alkalmaztatni kívannak, a pietismustól mentes egyetemekre menjenek. Több fiatal lelkészt csak eskü alatt tett azon nyilatkozat után alkalmaztak, hogy a pietismustól távol tartandják magukat. Azonban Bél iránt nem mentek ennyire, s tiszteletet gerjesztett életével, és eredményes működésével nemcsak a bizalmatlanságot oszlatta el, de rövid idő alatt messze vidékekre elhatalosított jó hírnevet vívott ki.

Beszttercebányán folytatott tanári működéséről igen kevés adatunk van. Biztosan csak annyit tudunk, hogy keze alatt az iskola pár év alatt fölvirágzott, s már 1710-ben tanulóinak száma is megkétszereződött. Az intézet vezetésén kívül sokféle tantárgygyal volt elfoglalva. A legfelső (rhetorikai-költészeti) osztályban mint rector maga tanított rhetorikát, költészetet, héber nyelvet, kátét bő magyarázattal, bevezetést a szentírásba, és latin irálygyakorlatokat. Ezenfölül már itt földrajzot és történetet is adott elő. Mindezekon kívül még az alsó osztályokban latin és tőt grammatikát tanított.

És ennyiféle tanítással elfoglaltsága mellett még irodalmi munkára is tudott időt szakítani. Magyarra fordította, s 1713-ban kiadta Freilingshausen hittanát. Továbbá a magyar nyelv és irodalomnak a legrégebb időtől (szerinte a chald és héber nyelvől leszármazásánál) kezdődő történetét szándékozott kidolgozni, és egy 1713-ban kibocsátott fölhívásban e vállalathoz közreműködésre szólítja föl a hazai tudósokat. Már itt nyilvánul Bél azon eszméje, melyet később nagy szabású műve tervezetében is megkísérelt, hogy hazájának, nemzetének jelenét több tudós segélyével úgy ismertesse meg, hogy egyszersemind föltárja történetét is a képzelhető legrégebb kortól. E nyelv- és irodalomtörténetének kidolgozásával azonban – talán közreműködők hiányában – fölhagyott.

Midőn a pozsonyi egyháztanács,^{*)} mint levelében mondja, lehanyaglott iskolájának újra létesítését az ő esztől és tanultságától várva, őt rectoral meghívta, – bár a besztercebányaik mindent elkövettek marasztására – némi vonakodás után a meghívást elfogadta, s 1714. máj. 8-ikán új hivatalába beiktatott.

Ekkor már a pozsonyi gimnázium annyira alászállott, hogy Bél összesen 40 tanulót talált benne.

Bél azonnal hozzá fogott az intézet újra szervezéséhez.⁴¹⁾ Alkalmassint eredetileg is jelentékeny szervező képességének kifejlődését nagy mértékben köszönhető azon körülménynek, hogy éveket töltött az alkotó szellemű Franke oldalánál, s tanúja volt mikép organisalta ő az általa létesített intézeteket, Bélnak mint tanfőúrának főereje rendező, és azon vezető képességében állott, a mely szerint nem csak igazgatni, de az alatta működőknek irányt adni is tudott.

Rövid idő alatt jó segítséget nyert Beer Frigyesben, kit az egyháztanács Langendorfból (hol az árvaház igazgatója volt), 1715-ben conrectorul hívott haza.^{**)}

*) A helybeli protestáns e. h. község teljes gyűlését nevezték conventus ecclesiae-nek. Ez választott kebeléből az iskolaügyek ellátására egy legfőlebb 25 tagból álló »senatus«-t. E szervezet a legújabb időig főnnállott. Ezenkívül választatott az iskolák felügyeletére egy inspector.

***) Beer Vilmos Erigyes, Bélnak nemcsak hű segítsége, de az érdeemben osztozó társa a pozsonyi ev. iskola főlemelésében, később méltó

Ettől fogva mind végig vele teljes egyetértésben és barátságban működött. Sőt hogy a pozsonyi ev. iskola nem csak sokáig megmaradt azon színvonalon, melyre Bél emelte, de egész a század végéig még folyton emelkedett: azt nagy részben azon szerencsének lebet köszönni, hogy Bél után Marth. Beer, Tomkaszászký, mind jeles emberek léptek egymás után az igazgatóságba, kik azonban mind a Bél által megállapított irányban haladtak tovább.

Bél egyik első teendője volt a belépett tanulókról rendes anyakönyvet vezetni,⁴²⁾ úgy a tanító személyzet mint a tanulók számára részletes törvényeket állapítani meg. Az 1714-ben kezdődő anyakönyv elején található e törvények nem csupán fegyelmi szabályokból állanak, de az oktatás menetének szellemét és rendjét is kifejezik.

Úgy látszik már 1714-ben tantervet is állapítottak meg, de melynek csak a felső két osztályra vonatkozó része maradt fenn.⁴³⁾

Ezt azonban kiegészíthetjük a Bél által behozott »Ratio lectionum hebdomadis«-ból vagy Ephemeridesből.

utóda az igazgatásban. Szül. 1691-ben. Apja tekintélyes pozsonyi polgár és költőgyártó volt. Fia nevelésére oly gondot fordított, hogy a nyilvános iskolába járatás mellett házi nevelőt is tartott mellette. Már azon korban a hazai élő nyelvek elsajátításáért oly helyre szokták a gyermekeket iskolába vinni, hol az illető nyelv leginkább honos volt. Így vitték Beert 1702-ben a cseh nyelv megtanulásáért a trencsényi ev. gimnásiumba, később a magyar nyelvért Győrbe. Majd ismét otthon járt a gimnásiumban, s mint nála látjuk, akkor Muesner alatt (1705-1708) a legfelső osztályt 3 év alatt végezték. 1708-ban apja kíséretében Németországba ment, hol az első évet a humaniorákban gyarapítására s a szentírás nyelveinek tanulására fordítá. Majd több helyre jelesebb emberekkel megismerkedésért utazott, s ezután a jeni egyetemen tanúit előbb jogot, utóbb theológiát. Jenából 1712-ben a langendorfi (Weissenfels mellett) árvaház vezetésére vitték. Ott működött 1715-ig, a mikor a pozsonyiak conrectorú elváltatván, januárban haza hívták. 1721-ig, Bél és Marth alatt conrector, 1721-1747-ig rector, s ettől fogva 1752-ben történt haláláig lelkész volt. (Klein Nachrichten és Horányi Scriptorés). Theologiai s egyéb dolgozatain kívül Horányi kéziratban maradt 4 iskolai munkáját említi: 1. Pál leveleinek magyarázatát; 2. Tractat. de plul. practica; 3. Lineas physices; 4. Tabulas geogr. naturali eaque t'aciliori rationi dispositam.

Nevezetesen már a törvényekben (V.) elrendelteti, hogy a tanárok és tanítók egy közös könyvben hetenkint írják le osztályaikban mindegyik tárgyból mit tanítottak, és mikép tartották ki az órákat. E könyvet azután az iskolának évenként háromszori hivatalos »lustrációja« alkalmával meg kellendett mutatni az »inspectornak« és a lelkészeknek. E heti följegyzések tehát első sorban a tanító-személyzetnek az igazgató és a felsőbb hatóság által ellenőrizhetése érdekében hozattak be, s reá valószínűleg alkalmat szolgáltatott azon nagymérvű hanyagság is, mely Bél jövetele előtt annyira megrontotta az intézetet. E mellett azonban kifejezetten az a céljok is volt, hogy az egész oktatásnak, s pedig minden egyes tantárgyban tett, haladása folyton nyilván tartassék, s összhangzatosan vezethető legyen.

Ugyané céloknak feleltek meg az igazgató elnöklete alatt legfőlebb minden 8, 10, 14 napban tartott értekezletek, melyeknek határozatai szintén az »Ephemerides« második részébejegyeztettek föl röviden »consultationes« cím alatt. Ez értekezletek tárgyai az iskola rendtartási, fegyelmi, különösen pedig didactical ügyei voltak. E tanácskozásokon a tanítók mintegy számot adtak működésükről, és az igazgató is részint »az osztályok tárgyalása« alkalmával, részint egyébkor tett tapasztalásai szerint gyakran inti a tanítókat egyre és másra. *) Magokból ez értekezletek jegyzőkönyveiből láthatjuk, hogy Bél, – sőt a következőképen működött utódai is – nem csupán az iskola ügyeinek igazgatói, hanem egyszersmind magának az intézetbeli egész oktatásnak vezetői voltak.

*) Ezek »Ephemerides« cím alatt, 1718-tól 1754-ig terjedőleg hat (4 rétt) vastag kötetben vannak meg a pozsonyi ev. iskola levéltárában. (Az utolsó kötetek külsején tévesen van 1746 – 1751 jegyezve.) – 1754. után folytattattak-e, nyomát nem találtam, de nehéz fölteni, hogy épen Tomka-Szászky szüntette volna meg őket. Azt hiszem, hogy 1718-nál előbb kezdődtek (s így az első kötet hiányzik). Erre mutat először az, hogy már az 1714-ben kezdődő anyakönyv elején levő törvények rendelik e följegyzéseket, 2-or az, hogy az 1718-iki, most I. kötet, nem a tanév elejével, hanem új évvel a tanév közepén folytatásképpen kezdődik; – 3-or nem igen gondolható, hogy Bél hat éves rectorátusának csak utolsó előtti esztendejében kezdte volna ezt.

Mind a tanításról szóló heti följegyzések, mind az értekezletek jegyzőkönyvei Bél távozása, sőt halála után is gondosan vezetettek egész 1754-ig.

E forrásokból: – hozzájuk véve még a használt tankönyveket –: meglehetősen biztossággal megismerhetjük az iskolai életet és oktatást, Bél igazgatása után.⁴⁴⁾

Az egész intézet hat osztályból állott 8, esetleg 9, 10 éves tanfolyammal.⁴⁵⁾

A legfelső, vagyis első osztály két évig tartott tanfolyamában a rector tanított bölcsészeti és theologiai tantárgyakat. Valószínűleg a tanerők számának elégtelensége miatt terjesztette ezen – és egyéb osztályoknak is – tanidejét két évre. olyan módon, hogy mindig a mi az osztály egyik részére nézve kezdet, az a másik résznek folytatás, s a hol épen elkerülhetetlen volt, a legszükségesebb előismeretek pótolattak.

Az alsó öt osztály képezte tulajdonképen a gymnasiumot.

Ennek legfelső, vagyis az egész iskola II-ik osztálya volt a humaniorák (rhetorika és költészet) osztálya, mely szintén két évig tartott. Tanított benne a conrector.

A III-ik a syntaxis osztálya, tanítója volt a subrector. Az alsó három osztályban az ismeretek elemeit és a grammaticát tanította mindegyik osztálynak úgynevezett praeceptor, ki itthoni iskoláit úgylátszik elvégezte, de még akadémiákon nem volt, s tanulmányait nem fejezte be. E praeceptorok az igazgatónak, s conrectornak vagy subrectornak különös ügyelete alatt tanítottak.

A legelső két (VI. és V.) osztályban ismét rendszeresen megkülönböztetvék még a tantárgyakat illetőleg is a haladotabbak (majores) és kisebbek (minores, vagy minimi) sőt a VI-ik osztályban ezeken kívül említettnek »némelyek, kiknek a tanító latin olvasást, írást és számvetést tanított.« Es azt mondja, hogy mindegyik classis ismét több csoportra osztva taníttatott, és a tanulók magokkal hozott készülségök szerint egy évnél tovább is maradtak az osztályban.

A VI-ik egészen elemi osztály volt. Az új szövetségi szentírásból olvastak (már t. i. az olvasni jól tudók) fenszóval hetenkint 1-2 fejezetet, kezdve Máté evangéliománál, s

haladva az egész új szövetségen végig, s akkor ismét előlkezdték a az év végéig nem tudták befejezni az elolvasást, akkor a következő évben ott kezdték, hol az előző évben megszakadt – Ezenkívül a kisebbeknek az evangeliomból föladvott helyeket dictáltak, s azok a hallottakat recitálták; a nagyobbak pedig Luther kátéjából tanultak vallástant. Némelyeknek, (t. i. kik iskolázásukat főlebb is akarták folytatni) latin olvasást, írást és számvetést tanítottak.

Az V-ik osztályban kezdődött a latin nyelvnek s grammatikájának rendes tanítása.

A kisebbek a neveket s névhajlításokat, a haladottabbak az igehajlításokat is tanulják.

Tankönyvül használták: Cellarius liber memorialiséből készített »Primitiva latina« című művet, és Langius colloquium ait.

Ez utóbbi szintén Halléban megjelent 72 lapnyi könyvecske, melynek első része versekbe szedett grammaticai és syntactical szabályokat foglal magában; második részében pedig 10 beszélgetés (decuria) van a közbeszédben előjövő tárgyról. P. o. az első »de rebus matutinis, a második az iskolai dolgokról, a harmadik az ebédről, és így tovább. Ezeket olvasták és be is tanulták.

Mind a kisebbek, mind a haladottabbak Cellarius liber memorialis-éből hetenkint 30 szót tanultak meg könyv nélkül, ugyanannyit ismételték.

A vallástanból: az új szövetség olvasását folytatták mint a legelső osztályban, az evangéliumokból és zsoltárokat könyv nélkül is tanultak, ezenkívül tanultak Eliae-nak már ismertett vadé mecum című német kátéjából.

AIV. osztályban: káté terjedelmesebben, részint Luther kátéjából, részint a vadé mecum-ból; az új szövetség olvasása, (leginkább az apostolok levelei) mint az előző osztályokban; Langius colloquimait újra és újra olvassák, – Cellarius liber memorialiséből *) hetenkint 30-40 szót tanúinak, úgy látszik, betűrendben; a grammatikát előlről kezdve

*) Ez sajátképen betűrendes latin-német szótár. Van benne a közbeszédben legszükségesebb 2260 szó.

terjedelmesebben elvégezték Donatusból vagy Cellariusból⁴⁶⁾. Itt már nagy szorgalommal hetenkint csinálnak írásbeli latin gyakorlatokat, leginkább otthon, melyeket a tanító az iskolában átvizsgál és kijavít.

A subrektor által tanított III-ik osztályban, vallástanból: Dietericiusnak Luther kátéja alapján készített bővebb latin kátéja, hetenkint 2-3 zsoltár magyarázata és betanítása; a grammatica elisméltése után syntaxis egészen, Cornelius Nepos-on fordítva és magyarázva végighaladnak, belőle egyes beszédeket szabadon elő is adnak; szintén Cornelius Neposból*) hetenkint 30-35 phrasist tanultak. Ezenfölül a liber memorialisból hetenkint 70-80 szót tanultak be. Húsvéttól kezdve az év hátralevő részében az egyes világrészek és országok földrajzát, s a mennyiben egyik évben be nem végezték, a következő évben folytatta a tanító.

Írásbeli dolgozatok, s azok javítása egész éven át hetenkint.

A II-ik; (rhetoricai és költészeti) osztályban kezdek Vellerius nyelvtanából a görögöt, de melyet csak a szentírás megértéseért tanítottak, s mihelyt a tanulók haladottsága engedte, az új szövetséget (p. o. János evangéliomát) kezdték görögből fordítani, s egyéb szerzőt nem is olvastak. Vallástanból a szentírást magyarázzák.

A grammaticát és syntaxist (különösen az ornatát) röviden elisméltelve, kezdik a retorikát; s azt végig tárgyalják hetenkint irálygyakorlatokkal s egyéb rhetorikai munkákkal Tankönyvül előbb Dietrich Conrad művét, **) később Bél saját kézikönyvét használták, mely a szónoklat és költészettant is magába foglalta. A classicusokból Cicero leveleit fordították,

*) Erre igen ügyes könyvek volt. »Phrases Corneliae Nepotis« stb. cím alatt, melyet Pozsonyban többször ki is adtak. Én az 1754-ki kiadást ismerem. Ez phrasisek gyűjteménye minden életrajzból és annak minden fejezetéből latinul, csehül és magyarul. – Eredetileg Sincerus Emanuel után van készítve.

**) *Rhetorica Dieterici* (címlap szakadt. Szerző előszava alatt »Ulm 1628« áll, második előszó alatt 1658. Dieterich 1639-ben halt meg Ulmban.) Az I. könyv a rhet. szabályait adja elő a bibliából és Ciceróból vett példákkal. A II. könyv az előállásról szól.

s azokat utánozva készítettek latin dolgozatokat. Az 1714-diki tanrendszerint tárgyalták még Cicero »de officio«-ját, később pedig tán e helyen a »De senectute«. Nyoma van, hogy 1719-ben Julius Caesart is olvasták.

A tanítás beosztása több tekintetben hasonlít a jezsuitákéhoz, csak hogy míg azoknál a költészet után, az egész tanfolyam befejezőjéül következett a rhetorica: Bélnél megfordítva a rhetorica után, s részben vele párhuzamosan haladva jó a költészet tanítása. Télen kezdik a verstant, példákat Hugóból vesznek. Római költők egész művei olvasásának nincs nyoma. Végül nyáron földrajzot tanítottak.

A Ribininél közlött 1714-iki tanterv szerint ez osztályban tanítottak még egyetemes történetet, tiszta mennyiségtant és logikát. Azonban az Ephemerides 1718-9-ik évi följegyzésekben mathesisről nincs szó, történetet és logikát pedig a rector adott ugyan elő, de úgy látszik, az I-ső osztályban. (Egyébiránt nem vehető ki tisztán, hogy már a másodikban is nem tanította-e?)

Az I. osztályban a rector adott elő:

1-örjietenkint kétszer, szerdán és vasárnap, ideológiát, nevezetesen hittant és erkölcsant, leginkább König könyvét használva. Ezenkívül más napokon az új szövetség egyes részeit fordította és magyarázta görögből. Héberül is tanított annyit, hogy az ó-szövetségből valamit fordíthattak. Különben az egész inkább az akadémiákra előkészítő volt.

2-or bölcsészetet. Az eclecticus Budeus encyclopaediaszerű könyve szerint adott elő természettant, ásványtant, állattant, növénytant, embertant, ethicát és valamit még a csillagokról is. Természetesen mindezt röviden. Némileg bővebben logikát.

3-or. A római írókból olvastatta Cicero valamelyik bölcsészeti munkáját, s egy pár szónoklatát. Egyszersmind szónoklati dolgozatokat készítettett.

4-er. Végre egyetemes egyházi és világi történetet, leginkább a XVI-ik századot ismertetve.

Ez előadásain fölül az igazgató rendszeren látogatta a többi osztályokat.

A 1714-iki tantervben a rendes tantárgyakon kívül említetik a legfelső két osztályban a *francia nyelv tanítása*.

Tudtomra hazai tanintézeteinknél ez a legelső eset, hogy modern európai nyelv is taníttatik.

A tanórák mindegyik osztályban naponkintreggel 8-10, d. u. 2-4-ig voltak. Azonban a tanulóknak reggel 7 órára már össze kellett jönniök, s nyolczig ismétlésekkel foglalkoztak magok között.

Nyilvános nagy vizsgálatok évenként a húsvét... és pünköst közötti időben, hol april végén, hol májusban tartattak.

Ezenkívül a törvények szerint az iskolai inspectornak a lelkészekkel évenként háromszor megvizsgálni (lustralni) kellett az iskolát s az osztályokat. Ez alkalmakkal ünnepélyesen és beszédekkel fogadtattak.

Az egész oktatásnak erősen vallásos jellege volt. Aleczkéknek is jó részét vette igénybe a vallási oktatás, csakhogy nem annyira a symbolicus könyvek taníttatnak, mint inkább a biblia olvasása és magyarázata válik uralkodóvá. Az egész vallási nevelésen meglátszik a hallei pietismusigen mérsékelt befolyása. A tanítás naponkint imádsággal kezdődött és végződött. Ünnepe napokon sőt gyakran köznapokon is az osztályok tanítóik vezetése alatt mentek templomba. Az összes tanulók (t. i. az arra képesítettek) évenként háromszor éltek úrvacsorával, s mindannyiszor az előző hét a reá-készületre fordítatott.

Az oktatás egyéb részén hasonlóul a Franke-féle pædagogiai realismus befolyását ismerhetjük föl, bár sokkal kisebb mértékben, mint ez irány a hallei intézeteknél érvényesült. Bármily encyclopaedicus rövidséggel taníthatott is Bél Budeus könyvéből, mégis azon korban hazánk egy tanintézeténél sem taníttatott annyi természettani, természetrajzi, s földrajzi s egyéb modern ismeret, mint Pozsonyban. Még a franczia nyelv tanítását is fölvevé tantervébe. *) Feltűnő, hogy a számtan tanítása meglehetősen elhanyagoltott. A heti följegyzésekben Bél alatt csak a legelső osztályban találjuk nyomát. 1731-ben Beer igazgatása idején tárgyalják e kérdést a tanári értekezleteken, s határozzák el, hogy a VI-II. osztályokban tanítsák bezárólag a hármasszabályig.

*) Ez még Halléban Frankénál is nagy újítás volt. Pozsonyban tényleg mennyiben eszközöltetett, nem merem állítani, mert csupán az 1714-diki tantervben láttam.

A réalismeretek mellett a classiciai irodalom tanítása némileg háttérbe szorult, éppen mint Franke intézeteiben. A görögöt egyedül az új szövetség megértésére szükséges mértékben tanítják. A latin nyelvtanítás főcélja a hallei Cellarius és Langius könyvei szerint a nyelv gyakorlati használata. A római Írókból Cornelius Neposon és Cicerón kívül alig olvasnak mást. Mind e mellett a tiszta szebb latinságnak az osztályokban jól megtanítására olyan gondot fordítottak, hogy a hazai protestáns intézetek között a pozsonyi gymnásium e tekintetben kitűnt. Elismeré ezt Vay Ábrahám is egy 1739-iki körlevelében, melyben előadja, hogy a latin nyelvnek szebben és jobban tanítása érdekében a s.-pataki gymnásiumban a pozsonyi ev. iskolánál képeztetett két fiatal embert alkalmaztak nagy sikerrel.⁴⁷⁾

A tanítás nyelve az alsó osztályokban a tanulók anyanyelve volt, t. i. főleg a német s kisebb részben a szláv; *) s a felsőbb osztályokban, a mely mértékben a tanulók előmenetele megengedte, a latin. Azonban lassankint a magyar nyelv is tért foglalt. Erre mutat az, hogy már a század közepén nyomtatott tankönyvekben magyar szöveget vagy magyarázatokat is találunk. Okozhatta azt ama körülmény is, hogy az iskola jó hírnevének terjedésével magyar vidékekről mind több tanuló jött egyszersmind a német nyelvnek Pozsonyban elsajátíthatásáért. De másfelől a nem magyar ajkúakat is kezdték a magyar nyelvre tanítani. Ebben nagy érdeme van Bélnek és Beér frigyeknek.

Az iskolai tanításnak ama korban egyik legnagyobb nyomorúsága volt, hogy tankönyvek hiányában, vagy nehezen szerezhetősek miatt, a tanulókat már az alsó osztályokban tömördek leírásokkal és dictálásokkal gyötörték, ez által a gépies fárasztás mellett a tanulástól is sok időt rabolván el. Bél nagy szolgálatot tett közoktatásunknak, midőn részint tanársága idején, részint később egy sereg kézikönyvet adott ki, s – legalább a pozsonyi iskolában – a kéziratozást megszüntette. Addig is, míg maga készíthetett, külföldi jobb tan-

*) A latinokon kívül csupán német nyelvű tankönyveket találtam. Azonban latin nyelvtani könyveknél a szók és kifejezések tótul is megvannak.

könyveket vett föl. Azután a Halléban használt nevezetesebb tankönyveket viszonyainkhoz alkalmazta, vagy magyar szöveggel is megtoldotta. így adta ki: németül kezdő latin nyelvtanát, Cellarius grammaticájából kivonva, vele együtt a Frankenél használt Langius colloquiument, – majd Cellerius liber memorialis-át, latin, német, magyar, cseh nyelven» végre Cellerius latin nyelvtanát átdolgozva ama czéllal, hogy Donatust nélkülözhetővé tegye. Eredeti tankönyvei: Szónoklattan és költészettan (latinul 1717.); német nyelvtana a magyar ifjúság számára (latinul 1718.) és németül írt magyar nyelvtana (1729.) a magyarul tanulni kívánók számára (Melibeo név alatt).⁴⁸⁾

Alkalmassint ez utolsó munkának, és az előszavában kifejezett ama törekvésnek, hogy nyelvünket a németekkel is megértessük, lön eredménye Beer igazgatása alatt a harminczas években, külön tanfolyam berendezése a magyar nyelvet tanulók számára.⁴⁹⁾

E tanfolyamnak 1735-ből fönmaradt részletes szabályzata szerint külön tanító alkalmaztatott a magyar nyelv tanítására, ki azonban a hetenkint tartott tanári értekezleteknek is tagja volt, s tanítványaival évenként nyilvános vizsgálatot tett. A tanulók kezdőkre és haladókra csoportosítottak. A nyelvtant Bél fön ebb említett ungarischer Sprachmeisterjából tanulták. Azután. Cornelius Népost kellett német helyett magyarra fordítaniok, magyar írásbeli dolgozatokban, különösen levélírásban gyakoroltatniuk. Dolgozataik az iskolalátogatások alkalmával az egyházi convent küldötteinek előterjesztettek. Az osztályok minden szerdán – nyáron a szabadban – összejöttek magyar társalgásra. A tanulók egy forint díj lefizetése mellett (szegények díjtalanul) önként vállalkoztak, de a szülőket buzdították, hogy minél többen írassák be gyermekeiket a magyar tanfolyamra.

Kétségkívül figyelemre méltó, hogy a magyar nyelvet ama korban, midőn azt a Rákóczy szabadságharcz után a közhasználatból és társalgásból a magyarajkú honfiaknál is ismét nagyobb mérvben kiszorítá a latin, majd később a német: épen Pozsonyban kezdik a nem magyar ajkúaknál tanítani és terjeszteni. Azonban, hogy az üdvös kezdemény a gyakorlat-

bau meddig és minő sikerrel folytattott; arra további adatokat nem leltem.

Hasonlóul tanár korában fogott Bél későbbi nagy művének. Magyarország földrajzának készítéséhez is. Mint látuk már Besztercebányán, kiválóbb gondot fordított a földrajz tanítására. Azonban úgy ott, mint azután Pozsonyban, a tanítók külföldi könyvek alapján többet beszéltek akármelyik német vagy skandináv tartományról, mint Magyarországról, sőt erről abban az időben egyáltalán nem is tanítottak. Bél Magyarország földrajzát akarta az iskolába behozni. E végre készített egy compendiumot, melyből meg is kezdte a tanítást, de ez tankönyvül sem elégíthető ki. Egyik tanév végén tehát megbízta a hazamenő nagyobb tanulókat, hogy a kezökbe adott kérdőpontokra feleletül hozzák el a jövő tanévre lakóhelyüknek s vármegyéjüknek minél terjedelmesebb földirati, néprajzi, természetrajzi s történeti leírását. Az így nyert jegyzetekből kezdé gyűjtögetni, az azután saját utazásaiban is bővített adatokat nagy művéhez, melynek tervezetével már 1718-ban készen volt.*) Adatait, már munkája megírása előtt fölhasználta a tanításban, annak megjelenése után pedig

*) A pozsonyi ev. egyház levéltárában, egy kézirati könyv lapjai között lelem a Lipscebén megjelent »Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten« 1718. nov. 3-iki számát, s benne közölve Bélnék egy lipcsei barátjához írt latin levelét, melyben részletesen előadja Magyarország-általa tervezett nagyszabású leírásának tervezetét.

A mű czíme leendett: »*Notitia Hungariae antiquae, mediae, et novae libri* ires.« Az első könyv 4 korszakot tárgyalt volna. u. m. I. a scythák, II. a hunnok, III. az avarok és IV. a magyarok korát. A második könyv I. a pogányság, II. a keresztyénség korát foglalta volna magában, ez utóbbit ismét a kisebb korszakokkal egész a jelen időig. A harmadik könyvnek két részét jelöli ki, u. m. egyetemes és különös részt. Amabban elő akarja adni 1-ör az egész ország természeti földrajzát; és 2-or politikai szervezetét és állapotát, mindkettőt igen körülményesen; emebben az egyes vidékek és vármegyék földrajzi, természetrajzi és ethnographiai leírását.

Mint ebből láthatjuk, a valóban nagyszabású tervezet még legutolsó részének is csak egy szakaszát bírta a *Notitia novae hungariae*-ban kidolgozni; s ezzel is mekkora érdemet szerzett! Levelében e művé-
nél is a hazai tudósok közreműködésére számít. Valószínűleg ennek elmaradásával magára hagyatva kénytelenítettet részekre szorítkozni.

Tomka-Szászky készített belőle Magyarország földrajzának egy kézi könyvét.

A fegyelemben és rendtartásban Bél mind a tanítók, mind a tanulók iránt szigorú, de egyszersemind humánus volt. Ő, ki gyermekkorában annyit szenvedett méltatlanul a »plagosus magisterektől«, már az iskolai törvényekben intézkedett, hogy a durva bánásmód intézetéből kiküszöböltessek.

Az értekezleteken többször inti a tanítókat, hogy igyekezzenek növendékeiket egyénenkint megismerni, hogy azokat hibáikból jobban megjavíthassák, és előmenetelükben inkább segíthessék őket.

A tanítók kötelesek voltak vigyázni a tanulóknak a városban való magokviseletére is. Bármely másokat sértendő magaviselet, nyilvános helyeken lapdázás, a Dunában fürdés szigorúan tiltott.

A nagyobb tanulók között itt is voltak az úgynevezett »magán paedagogusok«, kik az osztálytanítók és tanárok ügyelete alatt a gondjaikra bízott egy vagy több tanulót segítettek az iskolai tanulásban, s mintegy nevelői felügyeletet gyakoroltak reá. Ezek néha az illető családnál nyertek ellátást, de rendszeren az alumneumban éltek.

Volt az intézetnél alumneum is, melyben szegény tanulók részint ingyen, részint jelentéktelen befizetésért nyertek élelmezést. (Úgy látszik rendszeren csak ebédet.) E célra némi alapítványok tétettek ugyan, de főképen helybeli s vidéki jóltevőknek leginkább természetbeli évi adományaiból tartatott fön az intézet. A táplált növendékek száma, az iskola emelkedésével, 35-40-re ment. Később azonban a selmeczi, körmöczi? beszterczebányai iskoláknak a grammatikáig leszorítása, s különösen a győri iskola elvétele után a Pozsonyba gyülekezett szegény tanulók száma úgy megnövekedett,⁵⁰) hogy kénytelenítettek az alumnusok számát 60-70-re emelni, s e miatt részint újabb gyűjtéseket eszközölni, részint az élelmi szerek mennyiségét leszállítani. Az alumneumban az élelmezésen fölül lakást is csak néhányan kaptak, az úgynevezett famulusok, annyiban, hogy az asztalok ágyakká változtathatók valának s azokon háltak.

Ez volt Bél pozsonyi tanintézete, mely – különösen az anyagi crök elégtelensége miatt – a korabeli iskolák több gyengeségében szenvedeti» ugyan, mindamellett nemcsak hogy társai között alig néhány év alatt a legjobbá emelkedett, hanem Bél rendkívüli erélyével és tevékenységével nagy eredményeket mutatott föl.

Bélt 1.719-ben pozsonyi lelkészszé választották, de azért 1749-ben bekövetkezett haláláig az iskolának is vezérlő szel-leme maradt. *) A fölötte tartott beszédében méltán monda róla Tomka-Szászky: *rector et instatirator scholarum*.

Bél helyére rectorúl a Königsbergből kevéssel előbb haza-jött Marth Mátyást**) választották, ki változatlanul elődének nyomdokaiban vezette az iskolát, 1721-ig, mikor pozsonyi har-madik lelkészszé léptettetett elő.

Marth után Bélnek már igazgatósága idején hű conrec-tora, s munkatársa, a derék Beer Frigyes lön igazgatóvá, ki e hivatalát 1747-ig viselé. Hasonlóul a Beél által kijelölt irány-ban nemcsak vezette, de fejlesztette az intézetet. Néhány év múlva ő is kapott egy jó segítséget, midőn 1726-ban conrec-torra választatott Tomka-Szászky János, ki utóbb őt a rector-ságban is fölvaltá.

Beer igazgatósága alatt a legalsó osztályban már két tanító alkalmaztatott, sőt úgy látszik, hogy a kezdők tanításá-ban még egy nagyobb alumnus is segédkezett.

A tanulók összes száma a harminczas években 402-443 ***) között változott. Ez egy osztályban 78,44, 61 növendék

*) Bél egyéb irodalmi s más működésére, helyszúke miatt nem tejeszkedhetem ki. E tekintetben utalhatok Haan L. id. művére.

**) Marth egy pozsonyi kereskedő fia, sz. 1691-ben, 1703-ban Győrbe vitték a magyar nyelv elsajátításáért. Azután ismét Pozsonyban tanult. Onnét 1708-ban Tübingába ment, 1710-ben Jenában, 1712-ben Lipcsében, majd Halléban tanult. 1713-ban a königsbergi Fridrik colle-giumban informátor lett, s e minőségben maradt ott öt évig. 1718-ban jött haza Pozsonyba. (Klein Nachricht. II. 359.)

***) Orsz. levélt, ad Lad. H. Fase. 70. Beiig, levő egy kimutatás sze-rint 1734. februárban volt VI. osztályban kezdő 70, haladott 61; V. 68; IV. 68, III. 36. II-ikban 54, I-ben 45=402. – A Documenta Archivi Eccl. Ev. poson. VII. 93. s következő lapjain szintén van egy névsora a tanulóknak és alumnusoknak. Az alumnusoké ki van írva, hogy 1735-ből

volt. A legelső osztályokban, néhány kivétellel, mind helybeliek, a felsőbbekben a többség vidékről jött. Számosan jöttek a német nyelv elsajátításáért is, sok »cserében« (»per cambium«) volt ott, azaz: magyar helyekről szülők Pozsonyban német családknál elhelyezve tanítták gyermekeiket, s ugyanazon családok meg cserében ő hozzájuk adták gyermekeiket magyarnyelv megtanulásáért. A vidékről jött tanulók legnagyobb része lelkési és tanítói pályára készült.

Iskolai színjátékoknak a XVII-ik században itt is szokásban kellett lenniök, **) de a XVIII-ik században már sem Pozsonyban, sem a többi evangelicus tanintézeteknél nem találtam nyomukra.

Szintén Beér igazgatósága idejében, főleg Marth már akkor lelkész buzgólkodására keletkezett a könyvtár. Volt ugyan már a XVII-ik században állítólag igen becses könyvgyűjteményök, de az az iskolával együtt elfoglaltatott, s azután a jezsuiták kezére került. A convent 1724-ben – úgy látszik Marth indítványára – az iskolának megvette Gleichgross ev. lelkész könyvtárát 1200 forinton. Az üldözések folytán elszegényült, és tagjainak számában is megfogyott gyülekezet ez összeget nem bírván saját erejéből előteremteni, segélykérő leveleket intézett németországi városokhoz is. De kevésre jött tartalmas válasz. Nürnberg 50 tallért, regensburg 24 forin-

való. A tanulók névsora kelet nélküli, de hogy szintén amaz évekből való, vagy legalább nem 1736 után, és nem 1727 előtről, mutatják az osztálytanítók nevei. P. o. az V. oszt. tanítója Plorantius, ki 1727-1736. volt ott alkalmazva. E jegyzék szerint: I. oszt. rector Beér Fr. tanuló 62. (17 nemes); II. Conrect. Tomka-Szászky, tanuló 59, (35 nemes); III. tanító Peschkó Mih., tanuló 44; IV". Dobai G-yörgy, tanuló 67 (egy székely nemes); V. Plorantius Márton, szepesi tanuló 72 (11 per cambium«); VI. nagyobbak: oszt. tanító szepesi Both Pál, tanuló 61 (alig 9 a vidéki, többi helybeli); VI. kezdők: dobsinai Stubner Zachariás, tanuló 78 (vidéki csupán 6, 2 »per cambium«). Összes tanuló 443. A nem nemesek között, a kik nem polgárok, többnyire lelkészek fiai.

Alumnus 35 van kimutatva, kettő már 24 éves, ezek egyikére meg van jegyezve: praceptor minorum.« Az I. osztálybeliek 18, 19, 20 évesek. II. osztálybeliek 16, 17, 18; III-ik osztályúak 14 –15; a IV-ikben 13 – 14; az V-ikben 12 – 13 évesek. Többnél meg van jegyezve: »németül tanul«; néhánynál »musicus« vagy »choralista«. Egy pár paedagogiára készül.

tot, s még néhány város kisebb összegeket küldött. Vagy 100 forintot kölcsön is vettek, s így még azon év augusztus havában az egész vételért lefizették. Az ekkép megalapított könyvtár azután folytonosan gyarapodott, részint a convent vásárlásai-ból, részint egyesek adományai-ból. Így p. o. Marth 1734-ben 445 darabból álló könyvgyűjteményét hagyta az iskolának. Bél ritka becsű könyvtárát halála után Jeszenák István vette meg, ki viszont 1782-ben saját könyvtára nagyobb részét a gymnásiumnak hagyta. Hrabovszky József városi tanácsos 1794-ben 398 művet, 7 csomó kéziratot és 107 érmet hagyományozott az iskola könyvtárának, mely ma már 35 ezer kötetből áll.⁵¹⁾

E virágzó állapotában sújtott le az intézetre új csapás.

A helytartó tanács ama értesülésre, hogy nemrég új iskolákat állítottak és általában a régi állapotoknak meg nem felelő újításokat eszközöltek; már 1727-ben jelentéseket kívánt iskoláik állapotáról, kérdezték: mennyi idő óta, hány iskolájok, kinek engedelméből van? mit tanítanak benne, s kik által tartatik fenn? A városi hatóság jóakaró halogatással húzta az ügyet. Végre erős sürgetésekre 1733 tavaszán részletes jelentéseket terjesztenek föl. Az evangélikusok nagyjából előadván iskolájok állapotát, hivatkoznak a XVII. század elejéig kimutatott gyakorlatra és arra, hogy a belvárosból kiszoríttatásuk után az 1681. XXVI. törvény értelmében királyi biztos jelölte ki a külvárosban számukra, s épen templom és iskola helyéül ama tért, melyen mostani iskolájokat is fölépíték, s ezzel a királyi engedélyt is megadottnak hiszik.⁵²⁾

Azonban miután ismételt felhívásokra is felsőbb iskolákra nem tudtak királyi szabadalmat fölmutatni: az 1733. szept. 7-ikén kelt királyi leirat, az 1731-iki Carolina resolutio értelmében, a grammatikán felül levő iskolákat bezáratni rendeli;⁵³⁾ s a helytartótanács a várost a végrehajtásra utasította is.

Az evangélikusok még egyszer közvetlenül a királyhoz folyamodtak. Ezúttal kedvezőbb meghallgattatásukat Jeszenák Pál fáradozásai sikerének tulajdoníták, ki III. Károlynak kedvelt embere volt.⁵⁴⁾ A király 1734. jan. 8-ikáról a helytartótanácsához intézett leiratában megengedi, hogy a pozsonyi

evangélikusok alsóbb és felsőbb iskoláikat további elhatározásáig megtarthatják, s egyszersmind kívánja, hogy rólok időnkint részletes jelentést terjeszsenek fel hozzá.⁵⁵⁾

Ez időtől a kormány többé nem háborgatta okot. 1768-ig.

4.

A soproni ágost. evang. tanintézet.⁵⁶⁾

Az evangélikusoknak e korban másik jelentékenyebb felsőbb tanintézetük volt a soproni, melyben az oktatás előbb MeláTTchton hatása alatt; később azonban határozottan Sturm classicaiai- és rhetoricaiai irányában fejlődött. És ez alapjellemt még akkor is megtartotta, midőn a XVIII-ik században a haladó kor befolyásának engedve, a tantárgyakat szaporították.

Mindjárt a bécsi béke megkötése után nyilvános istentiszteletök s egyházok berendezésével egyidejűleg nyitottak elemi, és két osztályú alsóbb latin iskolát, melynek vezetőjéül az eisenachi Frank Istvánt választották. Az intézet lassankint 5, majd 1633-ban már 6 osztályra emelkedett, s a városi tanács többször külföldi egyetemekről hívott rector okát és conrectorokat. A harminczas években már a soproni gymnasiumot elvégzett ifjak nemcsak egyenesen külföldi akadémiákra mentek, de néha közvetlenül lelkészekké is avattattak föl.

A század közepe táján a dunántúli vidékeken nagy hiány volt evangélikus, különösen magyar lelkészekben. Ezek legnagyobbbrésze Nádasdy Ferencz hires csepregi collegiumában tanult, s miután az Nádasdy katholikussá lételével (1645) megszűnt, nagy vidéken nem volt intézet, hol magyar fiúk lelkészekké képeztessenek. A dunántúli superintendens panaszkodik, hogy a magyar vidékeken, különösen a hódolt részekben, jó lelkészeket illetőleg annyira megvannak szorulva, hogy a minap is kénytelen volt fölszentelni olyanokat, kik olvasni is gyengén tudtak.⁵⁷⁾ E körülmény által indítatva, Vitnyédi István, *) akkor Sopron város magyar jegyzője, és Gradl ta-

*) Ugyanaz a Vitnyédi ügyvéd, ki azután Nádasdyval a több főurakkal összeköttetésben a Vesselényi-féle összeesküvésben is szerepelt.

nácsnok 1652-ben a városi tanácsnak ajánlatot tettek a soproni gymnásiumban tanulandó 6 magyar fiú ellátására, ha a város szobát és fát ad tervök kivitelére, üt évvel később Reichenballer Rikárd népszószóló, már a község nevében kéri a városi tanácsot helyben jó magyar iskola fölállítására, »mivel – úgymond – a magyar vidékeken rosszak az iskolák, s a magyar nyelv elsajátításáért oda küldött ifjak azt is elfelejtik, a mit másutt már tanultak.«

A tanács a kívánatnak megfelelt. Az új intézetre gyűjtéseket is rendezett, meglehetősen eredménnyel. A következő év elején házat vett, és azon időkhöz képest jó fizetéssel *) magyar tanítót hívott. így jött létre a német-latin gymnásium mellett a magyar iskola, melyre nézve elhatároztatott, hogy benne is »azon könyvek és auctorok használtassanak in grammaticis, theologicis et rhetoricis, melyek a gymnásiumban vannak ususban.«

Első rendes rectora (1659) Kövesdi Pál volt. A tanulók csakhamar annyira szaporodtak, hogy egy év múlva már harmadik tanítóra is szükség volt. Kövesdi óta többnyire a magyar iskola rectorai elnököltek azon vitatkozásoknál, melyek a kerületi zsinatokon, a papjelöltek fölállítását megelőzőleg szoktak tartatni.

Mind a két tanintézet fölött a hatósági teendőket az evangélikus tagokból.....állt városi tanács gyakorolta 1673-ig, és 1664-ben két felügyelő bizottságot nevezett ki. A magyar iskola feletti felügyeletet Szvatics lelkészre s mellérendelt három világi tagra ruházta. A német, s a német-latin iskolákat illetőleg pedig a három német lelkész mindegyike mellé 3 tanácstagot választott, úgy, hogy ez a hármás bizottság váltakozva havonként látogassa meg az iskolákat.

Már ez időben volt tápintézet is, melybe mindkét iskola növendékeiből vettek föl.

Az iskola belső életéről és a tanításról, ez időből keveset tudhatunk. A felső két osztálynak a városi levéltárban fennmaradt vázlatos leczkerendjéből az tűnik ki, hogy ezekben, (melyeknek mindegyike valószínűleg két évre terjedt) tanítot-

*) 250 ft. pénzfizetés. 16 mérő gabona, 16 öl fa, 6 akó bor.

ták Melanchton latin grammatikáját, és egyszerű, majd figurata syntaxisát, s ugyanannak prosodiáját, görög nyelvtant, Losius retorikáját és dialecticáját (logica). Római szerzőkből olvasták Cicero epistolae familiares-eit, officiumát, és Vergil ecclógáit. Görög művek olvasása is említetik, de nincsenek megjelölve. Az evangéliumokat is fordították, úgy látszik görögből latinra, »logikai elemzésekkel (Evangelia latino-graecarum analysi logica). Általában az olvasott műveket »grammaticai, retorikai, és logikai elemzéssel« tárgyalták. Irály és egyéb írásbeli gyakorlatok a hét főbb napjára vannak kitéve. A dolgozatok kijavítása közben rögtönzött gyakorlatokat is tartottak. (Exercitiorum stili correctio cum extemporaneo.) Hetenkint egy napra szónoki előadás (concio) van jegyezve.

Közvizsgálatok évenként kétszer (tavaszszal és ősszel) tartattak s azok befejeztével színjátékokat is szoktak előadni, melyek végeztével emlék-pénzeket s egyéb jutalmakat szintén osztottak ki egyes pártfogók adakozásából.

Mind a latin-német, mind a magyar intézet szépen gyarapodott, és népesedett, midőn az üldözések vihara kitört.

1674. elején Szelepcsényi György primás a pozsonyi törvényszék elé idézte mind az öt protestáns lelkészt, valamennyi tanítót, és a városi tanács minden evangélikus tagját. Nem akarok a sanyargatások előadására kiterjeszkedni. Végre a soproniak még azt is szerencsájüknek tekinthették, hogy Bécsben levő összeköttetések által a rosszabb következményeket elháríthatták, és csak a királyi fiscussal egy szerződés kötésére kényszerítették, melynek értelmében: 1-ör az evangélikusok átadják mindazon templomaikat, egyházi s iskolai épületeiket s javadalmaikat, melyeket régóta birtak, hasonlóul az újabban megvett Vitnyédiféle házat tartozékaival; 2-or az összes lelkészek és tanítók 15 nap alatt eltávoznak, vagy a kik maradni kívannak, térítvénynyel kötelezik magokat »felség-sértés bűne alatt« lemondani minden egyházi s iskolai működésről. Ezért viszont a fiscus reményt nyújtott nekik, hogy a pozsonyi törvényszéken ellenök emelt vádakat megszünteti, és a király megengedi, hogy a magok, és a Bécsben levő protestáns követek számára a kijelölendő helyen istentiszteletet, s két lelkészt tarthatnak, a hely kijelöléséig a lelkészek a

városban lakhatnak, s áhítatosságukat magán házban gyakorolhatják.

E csapáshoz jött még 1676-ban az egész belvárost, s a külvárosok kétharmadát elpusztított tűzvész, mely kétszeresen sújtá az evangélikusokat, kik a város támogatásától is megfosztva, most már egészen híveik buzgóságára lettek utasítva. A tűz alkalmával a volt magyar gymnásium szintén leégett.

A. protestáns iskolák megszüntetésével hozattak Sopronba a jezsuiták, és helyeztettek az evangélikusoktól elvett - Vitnyédiféle házba.

A gyülekezet vallásgyakorlását királyi engedélylyel újból megkezdé ugyan, de német és latin iskoláit csak 1682. július 9-ikén nyithatá meg, miután az 1681. XXVI, törvényczikk erejével az 1674-ben elűzött tanítók visszatérhettek és térítvényeik érvénytelenekké váltak.

A magyar gymnásium – valószínűleg a gyülekezet anyagi erőtlensége miatt – nem állított helyre, hanem az annak épületében elhelyezett, német-latin gymnásiumban tanultak a magyar növendékek is.

A föltámasztott intézetben a sajátképeni gymnásium 4 osztályból állott, u. m. a donatus, a grammatica, továbbá a conrector, és a rector osztályaiból.*) Ezekhez jön ötödikül a gymnásium épületében elhelyezett egyik elemi német iskola, melyben külön tanító a latin és magyar nyelv elemeire is oktatta a növendékeket.

Az új tanintézet egyik rectorául választott *Fridelius János*,**) ki már a régi gymnásiumban tíz évig működött

*) Müller Mátyás a soproni ev. iskola történetében azt mondja, hogy mindegyik osztály két évig tartott. Ebben kételkedem, valószínűleg itt is legfőlebb a rector s talán még a conrector osztályai voltak két évesek.

**) *Fridelius* Sopronban született (1638). Itthon végezhetett iskoláit befejezve 1653-ban, németországi egyetemekre ment. Leghuzamosabban tanút Wittenbergben, hol 1661-ben egy nyilvános vitaközönségen védelmezte »anthropologiam de principiis vobiscum natis.« (ki is nyomattott.) 1664-ben jött haza szülővárosába conrectornak. 1682-ben igazgatóul választották, 74 éves korában (1712) öregségi gyengesége miatt nyugalomba lépett, s érdemei elismerésül teljes fizetésének élvezetében hagyatott.

mint conrector, s most az újat 1712-ig igazgatta. Mellette még négy »collega« alkalmaztatott, leginkább a régi tanítók-ból, közülök egyik az elemi osztályt tanította. Conrector Balog György lett, Ciceró leveleinek és Corneliusnak magyarra első fordítója.

Az 1674-iki események következtében itt is elszakította az iskola a várostól, s az evangelikusoknak Fiáját erejükből magoknak kellett róla gondoskodniuk. Azonban a lakosságnak oly jelentékeny s épen előkelőbb része ragaszkodott a protestáns valláshoz, hogy a városi tanácsból nem bírták egészen kiszorítani az evangélikusokat, sőt a polgármesteri és a városbírói hivatal mindig fölváltva egy katolikus és egy protestáns által töltetett be. Az evangélikusok egyházi és iskolai ügyeiket kormányzó-testületül alakították a konventet, melynek tagjai voltak a városi tanács evangélikus tagjai, továbbá a lelkészek és a gyülekezetnek még néhány előkelőbb tagja, elnöke pedig mindig az, ki azon időben egyszersmind a városnak evangelikus vallású főhivatalnoka, (polgármestere vagy városbírája) volt.

A tanítói fizetések, a hetvenes években szenvedett üldözések és a gyülekezetnek a várostól különválása után itt is jelentékenyen csökkentek. Az igazgatónak 200 forintja s 10 akó bora; a conrectornak 100 forintja és 5 akó bora, a többinek egyenkint 75 forintja s 5 akó bora volt, és valamennyi bizonyos összeg lakbért kapott. Tandíjat csak az úgynevezett privatisták fizettek ugyan, de pótolta ezt a mindegyik tanulótlól járt fapénz, és a szokásos névnapi ajándékok. Ezen fölül, legalább néhánynak némi mellék-jövedelme is volt. Így a rectornak a vizsgálatokkor s iskolai ünnepélyeken szoktak adni valami tiszteletdíjat; a conrector az alumnusokra fölügyeletért, a grammatika tanítója pedig az alsóbb osztályokban végzett katekhizálásért külön is díj áztattak.

Tököly seregei 1682. július 15-ikén megszállották Sopront. Biztosainak első teendőjök volt (már júl. 17-ikén) a jezsuitákat eltávolítani és az evangélikusoknak mindent Visszaadni a mit kilencz év előtt tőlök elvettek. — Örömük alig tartott pár hónapig. Tököly bukásával ismét az előbbi állapotba helyeztettek vissza. A nádor rendeletére még azon

év szept. 21-ikén kénytelenítették a Tököly biztosai által visszanyert minden templomukat és iskoláikat visszaadni a katolikusoknak. Azonban Leopoldnak okt. 18-ikán a város számára kiadott védőlevele biztosítá őket, hogy a közelebb történtek miatt büntetéstől nem kell tartaniok.

A XVII-ik század végén állapított meg azon tanrend, mely főleg a tanítás irányát és jellemét illetőleg a később változtatott és bővített tanrendnek is alapjául szolgált, a XVIII-ik század utolsó tizedéig.

Soproni származású bizonyos Röschel Jánost, ki Wittenbergben a bölcsészeti osztály adjunctusa, később rendes tanára lőn, midőn egy alkalommal rokonai látogatására hazatért, az egyház elöljárósága fölkerít, készítene iskoláik számára egy szervezeti javaslatot. Röschel rövid idő alatt (1689) részletes indokolt tervezetét terjeszté elő, egy Sturmféle rhetorical irányú humanista gymnásiumnak. A gyülekezet erejére tekintettel, meghagyja az osztályoknak és a tanítóknak számát, s az egyes osztályokban elérendő tanczelt és tanítási módot fejti ki részletesen.⁵⁸⁾

Maga ez a tervezet ekkor ugyan nem lépett életbe, de néhány év múlva (1693) egészen annak alapján, s minden lényeges pontjában vele megegyező tanrendet készített a convent megbízásából Fridelius,*) mely azután használatba vétetett.

Ő is öt osztályt vesz föl a Roschelius által kijelölt céllal és körrel, u. m. elemi osztályt, donatust, grammatikát, syntaxiszt és poesist, végül a rhetorikát; mindegyik osztályban uralkodó tantárgy az, melyről nevét viseli.

A legalsó (5-ik) osztály tanítójának feladatává tévé Röschel a gyermekeket a német, magyar és latin olvasásra oktatni, velők mintegy 300 latin szót betanítatni, s őket a szépfírásban gyakorolni.

*) A különbség Rosch. és Frid. munkálata között inkább az, hogy Frid. némely részleteket elhagy, és a hol E. alternative több szerzőt ajánl, azokból Frid. választ. Ezért elég, ha a tanrendet úgy közlöm, a hogy Frid. összeállította.

A 4-ik osztályban az Írásban és a beszédben való továbbképzés mellett az emlékezetet kell gyakorolni, hasznos dolgok betanításával és leírásával, s egyszersmind a név- és ige-hajlítások példái jól megtanítandók. Tankönyvek: Bhenius donatusa, vagy Alvarius elemei, és Comenius orbis pictus sensualiuma, a benne előforduló barbár szókat az ügyes tanító mellőzheti.

A harmadik osztályban jő a sajátképi grammaticai oktatás. R. azt ajánlja, hogy a tanító inkább példákkal tanítsa a mondatképzést, és fősúlyt helyezzen latin szerzők magyarázatára, s németre és magyarra fordítására. A kezdőkkel Prasch gyűjteményéből fordíttasson, a haladottabbakat Phaedrus és Terentius olvasásában gyakoroltassa. Különben elég idő fordíttassék az anyanyelvre és számtanra is. Fridelius úgy látszik elhagyja Terentiust, és a Prasch-féle gyűjteményt, s egyszerűen Rhenius nyelvтанát, a libellus sententiarum moraliumot, és az orbis pictust veszi föl.

Az alap a grammatikával kellően megvetttévén, a második osztályban építhetnek reá a syntaxis és költészet tanításával. Mindkettő R. szerint nem annyira hosszas szabályokkal, mint inkább remek-íróknak – minők Cornelius N. Ovidius, Cicero – példáival tanítandó. Ezekből gyakorlatilag tanulják meg a nyelv csínját. A szebb helyeket szedegessék ki gyűjteményökbe, melyből azután dolgozataikban fölhasználhatják őket, mert a tanító még itt ne engedje meg, hogy utánzatok kívül egyebet írjanak. (Egészen Sturm tanai!) Vezérfonalul ajánlja Scheffert (de stylo ejusque exercitiis) és Schott A. »Prases«-ét, olvasmányul főleg Cicero leveleit, görögben Isokrates beszédét Nikokleshez, Schott magyarázataival. Tanítani kívánja még a geometriát.

Fridelius ez osztályba fölveszi: Melanchton vagy Rhenius nagyobb grammatikáját, Cicero leveleit, Ovid elegiáit, továbbá a görög nyelv elkezdésül Veller nyelvтанát, végre Eabricius György szent történeteit.

A rhetorikai legfelső osztályt tanító rectortól kívánja Höschel, hogy ne csak tanítsa a szónoklat szabályait, de egyszersmind megnyissa a tanuló előtt az ékesszólás forrásait, és semmit el ne hagyjon azokból, melyeket Cicero, Aristoteles,

Hermogenes, Agricola, Sturm, stb. az irány és előadás szépségére, gördülékenységére, és méltóságára szükségesnek mondanak. A gyakorlatok minden nemén keresztül menve, *analytice* és *synthetice* mutogassa meg a föltalálás, kifejtés, okoskodás, bizonyítás stb. és az igaz utánzás helyes módjait. A Lang-féle florileginmból, vagy Meyfart-féle *melificium*ból szedegetett férczműveket pedig szívéből gyűljölje, s az iskolából száműzze. A tanulók elméjének élénkítésére a spherika, földrajz, s világtörténet kellemes tárgyaiból tanítsanak valamit. Nem bánja, ha a logikát is fölveszik, de csak annyiban, mennyiben a szónoklathoz az is segédeszköz, mert itt a feladat nem bölcselőket, hanem jó szónokokat képezni.

Ez irányban használatra veszi föl Fridelius a rector osztályába: Voss Gerhard vagy Schwanengel Sam. rhetorikai *compendium*át, Scharf János logikáját, Veller görög nyelvtanát, s olvasmányul Horatiust, Vergiliust, Isokratest.

A számtanra, mértanra, földrajzra, s történetre nem említ kézi könyvet.

A vallásitanításra, a bibliai olvasmányokon kívül, a két alsó osztályban Luther kátéját, a felsőbbekben Dietericius institutióit használták.

E tanrenden 1718-ban két tekintetben történt jelentékenyebb változtatás. Nevezetesen akkor a konvent új elnöke, a tevékeny Dobner hivataloskodását azzal kezdte, hogy a lelkészeket maga mellé véve, az iskolákat megvizsgálta, a mi már évek óta nem történt. Ez alkalommal különösen a conrector osztályát nagyon elárvultnak találták. Tapasztalataik fölött tanácskozásuk egyik eredménye lön, hogy a II-ik és az I-ső osztály közé még egy új osztály állítatott föl külön tanítóval, s így az intézet hat osztályúvá emeltetett. Ehhez képest, Deckart igazgató a convent megbízásából új leczkerendet dolgozott ki, de a melyben egészen meg van tartva Röschel-Fridelius rendszere és iránya, csakhogy a tantárgyak hat osztályra vannak beosztva, a *classica*i olvasmányok szaporításával, és a legfelső osztályban történtek bővítések. Jelesen a kiválóan *classica*i műveltségű Deckard új leczkerendje szerint: pénteken délelőtt görög írókat, Aeliont, Hesiodot, és Hornért magyarázza, délután latin költöket fejteget; továbbá mint különösen szük-

séges tárgyakat veszi föl a metapkysikát, s önállóbbul mint elébb a logikát, ezeket hétfőn délelőtt és délután adván elő; kedden egész napon latin szónokokat és történetírókat magyaráz; szerdán és szombaton délelőtt vallástant ad elő, úgy látszik már mint rendszeresebb theológiát, tankönyvül véve Dietericus institutióit, és a Pozsonyban is használt König theologia positiva-ját. Csütörtökön délelőtt Itter Aurél ethiká-ja nyomán erkölctant ad elő, délután ismét latin költőket magyaráz.

A tanórák heti száma az alsó három osztályban 30, a felső három osztályban 25.

Az új osztály fölállításával, és még egy tanerő alkalmazásával a szükséges ismeretek megtanítását s tanulását akarták megkönnyíteni. Csakhogy most meg a legfelsőbb osztályt még sokkal inkább megterhelték. Valószínűleg az új leczke-rend miatt emelték ellenök 1721-ben a pesti commissióban azon vádat, hogy felsőbb tudományokat is tanítanak, s így quasi akadémiái tartanak.

A Rákóczy fölkelés nem változtatott a soproni iskola helyzetén. A város nem csatlakozott a kuruczokhoz, sőt ismételt ostromaiknak is sikerrel állott ellen. Azonban a háború, és az 1706-iki ostrom alkalmával a város nagyobb részét elhamvasztott tűzvész nagy ínségre juttaták mind a lakosságot, mind az evang. gyülekezetet. E nyomorából hitsorsosaik, s különösen a Dobner Ferdinánd konventi elnök által fölkeresett külföldi evangélikus fejedelmek adományai segítették ki az egyházat. Egyébiránt a soproni tanintézetnek a többi evang. gymnasiumok között azon nagy szerencséje volt, hogy 1682-ben történt helyreállítása óta, a jezsuiták által megkísérlett apróbb zaklatásokat leszámítva, háborítatlan békében rendezkedhetett és fejlődhetett.

Már ez előnyös helyzeténél fogva is annál inkább szaporodott tanulóinak a száma, mivel a Rákóczy fölkelés után, különösen a Dunántúl évtizedekig úgyszólván napi renden volt a templomok s iskolák elfoglalása, és a távolabb fekvő protestáns gymnasiumok is minduntalan többé-kevésbé háborgattak.

E viszonyok között maga a tanulás felette megnehezült, kivált szegény fiúkra nézve. Az pedig szintén bizonytalan volt: fognak-e iskoláik elvégzésével állást szerezhetni. Protestánsok közhivatalokra a vármegyékben és városokban is nehezen juthattak be, (hacsak valahol nagy túlsúlyban nem voltak) állami alkalmazásra egyáltalán nem számíthattak. A lelkészi és tanítói pálya a gyakori foglalatások és az iskolák zaklatásai miatt hasonlóul bizonytalanná, sőt veszélyessé is vált. Ily körülmények között mind szükségesebbé lőn a tanulás szegény fiúknak lehetőleg megkönnyíteni, s az iskolába jöttek eltartásáról gondoskodni..

A soproni egyházközség, alumneumában csak 12 ifjút volt képes ellátni. Kastenholtz lelkész kezdeményezésére tehát a helybeli és vidéki vagyonosabb nemesség buzgóságához folyamodtak. Fölvívásuk nem maradt eredménytelen. Telekesi Török István 6 ifjú segélyezésére ajánlkozott, s e célra később (1717. és 1719-ben) 3000 forint tőkét tett le. Példáját kisebb-nagyobb összegekkel sokan követték, közöttük ugyanazon báró Leffelholz tábornokné, ki az eperjesi iskolára is ez idő tájt 10 ezer forintot adott, ide szintén 3000 forinttal járult. (1725). Az évenkénti adományok idővel az illetők elhunytá, vagy a katólika egyházba térése, s egyéb okokból megszűntek ugyan, de a lefizetett tőkék jövedelméből is tetemesen megnagyobbodott az alumneum, melyben 1729-ben már 29 növendéket táplál*hattak. A mennyiben a tett alapítványok kamatai, a tanulók kijelölt számának egész ellátási költségeit később nem fedezték: *) azokat ösztöndíjakul osztották ki. E mellett szokásba hozták a segélyezésnek azt a módját is, hogy nagyobb tanulókat részint a gymnásiumon kívül fönnállott három elemi iskolában alkalmaztak a tanító mellé segédekül; részint családoknál, vagy vidékről jött vagyonosabb fiúk mellett helyeztek el nevelőkül. Mihelyt valaki ily módon ellátást nyert, az köteles volt az alumneumban helyét másnak engedni át. E szokás a legújabb időig föntartotta magát.

*) Az alapítók rendszeren 30 forintot jelöltek ki egy tanuló ellátására, s így p. o. 1000 ft. alapítványból 2 tanuló eltartását kívánták.

Az intézetnek e korban már többek hagyományából és adományából meglehetősen könyvgyűjteménye volt. Első alapjául szolgált a Zuana Péter Menyhért polgármester († 1666) által hagyományozott beces könyvgyűjtemény; és utóbb Lang Keresztély lelkész gazdagabb házi könyvtára. Ezeket egyesek időnkinti adományai folyton gyarapíták. Az egyház 1708-ban, hihetőleg, hogy a zavaros időkben nagyobb biztosságba tegye, a paplakon külön termet építtetett a könyvtár számára. Egyszermsmind a különféle származású gyűjteményeket egyesítette, s az egész könyvtárt szakok szerint rendezve, és jegyzékbe foglalva helyezték el új helyiségébe, hol az újabb lyceum 1825-ben fölépüléseig meg is maradt.

Az iskolában újra rendezkedésre s a tanfolyam bővítésére 1740-ben Deccard igazgató sajnálatos ügye szolgáltatott alkalmat, mely egyszermsmind különös világot vet az iskolai viszonyokra is.

Az intézet két valóban kitűnő műveltségű tanárt nyert a Fridelius után (1712) igazgatóul választott *Deccard Kristóf Jánosban*, és a mellé néhány év múlva (1717) conrectorúl hívott, s vele egészen rokon irányú Hajnóczy Dánielben.

Deccard Sopronban született (1686. okt. 26) hol a szintén Wittembergben tanult apja ügyvéd, s utoljára a város irodájában irnok (Kanzleischreiber) volt. Itthon végezhetett iskoláit befejezve, 1707-ben Wittembergbe ment, hol öt évig tanult. A már fönnebb említett soproni származású Röschel tanárnál volt lakáson és élelmezésen, saját vallomása szerint: tőle tanulta majdnem mindazt, a mit a bölcsészetből és mathesisből tudott. Röschelen kívül közelebbről még Heuchert hallgatta, – kitől a fűvészetet szerette meg állandóul – és korában ritka classcikai műveltségét a kitűnő latin stylistá Berger M. S. vezérlete alatt szerezte.

Az öreg Fridelius, igazgatóságának végső éveiben, annyira elgyengült, hogy ideiglenesen mellé adott fiatal emberekkel segítették ki a tanításban; s így az iskola hanyatlani kezdett. 1712-ben Fridelius nyugalomba lépén, helyére rectorul a 26 éves Deccardot hívták haza Wittembergből; ki az intézetben a Röschel által kijelölt alapon, és még nagyobb mértékben classcikai irányban vezette az oktatást.

Kortársai s utódai, egyhangúlag dicsérik latin előadását – őt magyar Cicerónak nevezve –, nagy tanultságát, elismeréssel szólnak nemes jelleméről, és 28 évig tanúsított tanári buzgóságáról. Azonban, úgy látszik, nem volt az a vezérlő képessége, s emberekkel bánni tudása, melynek p. o. Bél Mátyás pozsonyi sikereit nagyrészt köszönheté. Valószínűleg a tanerők elégtelensége, és egyéb hiányok miatt is sok nehézséggel kellett küzdenie.

Midőn a szintén tudományos műveltségű s erélyes Dobner Ferdinánd*) lön (1718) a konvent elnöke, és az iskolákat megvizsgálta: több hiány derült ki. Láttuk, hogy ennek következtése lön az osztályoknak és a tanítóknak szaporítása, s a tanrendnek Deccard által átdolgozása.

A fölállított új osztályba tanítóért több külföldi egyetemhez irtak. Végre a witterbergi egyetem hathatós ajánlata a vágbesztercei születésű Hajnóczy Dánielt hívták meg, ki előbb Sopronban tanult, azon időben pedig még Witterbergben folytatta tanulmányait. Hajnóczy mindjárt megérkezésekor, és a konventi tagok előtt tartott próbaleckéken oly jeleit adá műveltségének és tanítói ügyességének, hogy őt a legszebb reményekkel megválasztották az új osztály tanárául prorectori címmel, s conrectori fizetéssel.

Ettől fogva Deccard és Hajnóczy ugyanazon irányt követve, egyetértésben működtek 1740-ig.

1738-ban Deccardot a jeni latin társulat tagjává választotta. Deccard tagsági helyét elfoglaló értekezését a társulat elnökéhez, Halbauer tanárhoz intézett levél alakjában irta meg »Az iskola-tanítók állapotáról Magyarországon.« Dolgozatában élénk színekkel rajzolja a tanítók s tanárok nehéz helyzetét. Az iskolaügyekben határozó patronusokat tudatlansággal, a tanügyhöz nem értéssel, a múzsák megvetésével, az

*) Dobner hírneves jogtudós volt, e mellett classicai régiségtudományal foglalkozott. Több jogi munkát irt. Magának volt nyomdája, 40 éves közpályája alatt volt városi ügyész, közgyám, senator, s ismételtén a városi bíró és polgármester tisztét is viselte. Épen mint városbíró lön a konvent elnöke. (L. Klein: Nachrichten II. 480., Müller id. m. 62.)

iskolák iránti közönyösséggel, és a tanítók fölötti uralomvágygal vádolja. *)

Állítólag, Deccard kedélyén azon években búskomolyság vett volna erőt. Sötét rajzában mennyi felel meg a valóságnak, mennyi a túlzás, mit merített saját tapasztalásaiból, mennyi volt talán csak beteges, keserű életnézetének szüleménye, annyival nehezebb eldönteni, mert nincs róla tudomásunk, hogy előbb előjáróival összeütközései lettek volna.

Sajátságos az, hogy Klein⁵⁹), Ribini, és Gamauf csupa elismeréssel emlékeznek Deccardnak mind egyéniségéről, mind tanári működéséről, elmozdítását mindegyik említi, de az azt előidézett tényről egyedül Gamauf szól. **)

Ő is nagy óvatossággal csak annyit jegyez meg, hogy Deccard az általa tagadhatlanul rikító színekkel rajzolt képet kétségkívül a soproni eredetiről másolta, melyet azután az illetők vagy egyáltalán nem hasonlónak találtak, vagy talán nagyon is hasonlónak ismertek föl, s azért zúdultak ellene.

Az eset későbbi következményei s az a tény, hogy az említett írók egyike sem mondja Deccard állításait valótlanoknak, hanem, valószínűleg a patrónus urak iránti helyzetökből érthető kímélettel, a dolgon inkább reá fátyolt vetve siklanak át: azt gyaníttatja, hogy az általa talán túlsötét színekkel ecsetelt bajok csakugyan megvoltak, meglehettek részint Sopronban, részint más tanintézeteknél.

Deccard az elküldött levél másolatát megmutatá az iskolát látogatni jött lelkészeknek (1740. júl. 11.) Ezután július 16-ikán már a konvent elé idéztetett. Es miután egyáltalán nem ismerte el, hogy levelével, – melyben, mint monda, sem személy, sem intézet megnevezve nem volt – vétséget követett el; s nem volt reá bírható, hogy a magát sértve érzett kon-

*) Az értekezés tartalmát csak Gamauf Gottlieb volt soproni lelkész és esperes »ausfürliche Geschichte der ev. Kirche in Oedenburg« című kézirati művéből ismerhetjük (III. kötet, 516–522. 1.)

**) Ribini, ki Sopronban szintén igazgató-tanár, és Deccard személyes ismerőse volt, ez ügyről csak annyit mond: »anno tarnen 1735. (az évszámban téved) munus scholasticism, ex caussis silentio praetereundis deserere dehuit.«

ventet megkövesse: ennél fogva hivatalából rögtön elmozdított.

Hasztalan volt a tanári karnak és más tekintélyes férfiaknak közbenjárása a 28 évig híven működött rector mellett. Csak midőn a kézirat Jenából visszakerült Halbauer azon nyilatkozatával, hogy az még sem kinyomatva, sem a társasággal közölve nem volt: akkor birták kieszközölni a határozat azon módosítását, a mely szerint Deccard az év végéig folytathatá hivatalát, de azután önként mondjon le, s elégedjék meg 150 ft. nyugdíjjal. Deccard még 23 évig élt családi körében, minden idejét tanulmányainak szentelve, melyek eredménye azonban majd mind kéziratban maradt.⁶⁰⁾

Utódaul Hajnóczy választott s egyszersmind megbízott a tanrend átvizsgálásával és esetleg átdolgozásával.

Hajnóczy dolgozott is ki egy új tanrendet, melyben a Röschel-féle régi classiciái irányt alapjában megtartva, mind az egyes osztályok tanidejét, mind az egész tanfolyamot tetemesen bővíti, és új tantárgyak föl vételével gazdagítja. Úgy, hogy ezzel a tanintézet a gymnásium körén csakugyan túlemelkedik. Azonban a tanerők eddigi számát nem emelvén, csupán az által akarja a megszaporodott tantárgyakat s ismereteket megtaníthatókká tenni, hogy a tanítási időt terjeszti ki, p. o. a legfelső osztályét 3 évre, a II-ikét két évre, a többi mindegyik osztályét másfél évre, úgy, hogy az egész tanfolyam tulajdonképen 11 évig tart.

Az elfogadott és életbeléptetett tanrend lényegében a következő volt:⁶¹⁾

»Az első, vagy is a rector osztályában három évi tanfolyam alatt előadandók voltak a theologiai s bölcsészeti tanulmányok, a történelem s földrajz, a latin s görög irodalom s a héber nyelv; ez utolsó azonban csak magán-órákban a theologijára készülők számára. A második, vagy a conrector osztálya két évi tanfolyam alatt a szónoklattal s költészettel, összekötve stylygyakorlatokkal, továbbá Ciceróval, Horatiussal, a görög nyelvvel, történelemmel s földrajzzal foglalkozott. Kézikönyvekül ajánlottak e két osztályban: Walch: *introductio in philosophiam*, vagy Heineccii *philosophia rationalis et morális*, vagy Baumeisteri *institutiones philosophiae rationalis methodo*

Wolfiana conscriptae; König s Dieterich már fennebb említett theologiai kézikönyvei; Hübnergeographiája; Zopf Einleitung in die Universalhistorie, mely 1773-ig tizenhat kiadást ért; Mitternacht: elementa rhetorices Vossianae; olvasmányul pedig a régi classicusok mellett Puffendorf munkája, de officio hominis et civis. A harmadik osztályban, melynek tanfolyama, mint a többi alsóbb osztályoké is, másfélvre lett határozva, a syntaxis és prosodia, Cornelius Nepos és Ovidius, stlygyakorlatok, történelem, földrajz, szám- s mértan s a görög nyelv elemei. A negyedik osztályban Rhenius grammatikájának etymologiai része, Cato disticha moralia, etymologice s prosodice fejtegetve s magyarázva, fordítások latinból magyarra, németre, s számtan. Az ötödik osztályban a grammatikai paradigmákat gyakorolták be, összekötve szavak s phrasisok megtanulásával Cellarius szerint; a számtanra is fordítottat hetenkint.csekély idő. A hatodik még mindig vegyes osztályban, most is csak a régi szerint a magyar s latin nyelv elemeivel foglalkoztak a gymnásiumra készülők, csak hogy a számtanra ebben sokkal több idő lön fordítva, mint a többiben. A vallástanra minden osztályban a szerdai s szombati délelőtti órák szenteltettek.

Hajnóczy már korábban terjesztett a konvent elé a tanítás s az iskolai élet rendezésére szükségesnek látott némely kívánalmakat (desideria scholastica), melyeket most a tanrend átdolgozása alkalmából megújított és elfogadásukat kérte. A konvent e kívánalmakat, azon ellenészrevételekkel együtt, melyeket *Ruesz Krist. Ján.* senator s konvent jegyzője irt, külön tanácskozmány tárgyáivá tette, melyben azonban, mit maga Hajnóczy is érzékenyen vett, a rectornak nem volt része. E kívánalmak és ellenészrevételek nyomán mind a tanítókat, mind a tanulókat illetőleg, általános rendszabályok hoztattak, melyek jún. 8-kán 1741. ünnepélyesen ki lettek hirdetve, kötelességévé tétetvén a tanároknak, hogy szorosan tartsák magokat azokhoz. E rendszabályok, (számszerint 27,) melyekben egyszersmind sok szokatlan s különös is van, lényegükben a következő határozatokat foglalják magokban.

»Az első hét pont a tanórákat megelőző buzgólkodásra vonatkozik, mely eddig minden osztályban-külön külön ment végebe, s a »Veni creator spiritus« énekben, a latin iskolaimá-

ban s valami bibliai lecke felolvasásában s magyarázatában állott. Ez ájtatoskodás az 5. tiszta latin osztály részéről ezentúl közösen volt megtartandó a subrektor osztályában, mint a legtéresebben; a 6-dik vegyes osztály növendékei együtt tartás a közimát, a német tanulókkal, németül. E végre a tanítók s tanulók nyáron 6, télen 7 óraker osztályaikban legyenek, honnét az adott jelre a kitűzött tanterembe összegyülekezzenek, az ájtatoskodás után illető osztályaikba visszatérendők, hol a felolvasott bibliai lecke magyarázata s alkalmazása történik; a délutáni órákat szintén rövid ima előzi meg, de minden osztályban külön; mi végett a 6-ik osztály növendékei 12 óraker, a három következő osztály egy óraker, a két felső osztály pedig, minthogy ezek tanárainak több készülésre van szükségök, fél kettőker osztályaikban tartoznak pontosan megjelenni. Az alunmusok és stipendiátusok köteleztettek még ezeken kívül külön ájtatossági gyakorlatokra összegyülekezni nyáron 5, télen 6 óraker reggel, valamint esténként is az alunneumi teremben. *Hajnóczy* javaslata, mely legalább a reggeli külön közima alól felmentetni kívánta az alunmusokat, nem talált pártolásra.

A tanárok kötelességévé tételnek évnegyedenként tartandó iskolai tanácskozások, melyekben az iskola javáról közösen értekezzenek, s a rectornak átnyújtás azon tárgyaknak jegyzékét, miket a negyedév lefolyása alatt végeztek. A három felső osztály tanárai minden hétfőn tárgyat tűzzenek ki tanítványaiknak, otthoni munkául, melyről a következő hétfőn számot kérjenek. Magán-órákra semmiféle szín alatt ne kényszerítsék a tanítók tanítványaikat, sem azokért nagyobb fizetést ne követeljenek, mint a mi méltányos. Az alsóbb osztálybeliek írás gyakorlatait az illető tanítók otthon nézzék át, az észrevett hibákat a szélen megjegyvezzék s az illetőket az osztályokban külön figyelmeztessék azokra. Az úrvacsorára elkészülésre szánt órákat minden tanár csak e célra fordítsa, s azok alatt más tárgyat ne vegyen elő. Mindnyájan szorosán alkalmazkodjanak a kiszabott tantervhez, miért is a rector gondoskodjék, hogy minden osztály számára legyen egy-egy letisztázott példány, mely az illető osztályban ki legyen függesztve. Különös kötelességökké tételik mindnyáj oknak,

hogy a magyar nyelvre minden osztályban különös gondot fordítsanak. A latin s görög nyelv szabályainak könyv nélkül betanítása csak a főbbekre szorítkozzék, a többiek az írók olvasása s magyarázása alkalmával előforduló egyes esetekben s példákban mutattassanak meg gyakorlatilag. Ha valamely tanító óráját elmulasztani kénytelenítették, azt a rectornak előle-
 gesen bejelentse, a ki ily esetben a felsőbb osztályokba valamely helyettest, *) az alsókba pedig valami primanust rendeljen. A rector hire s tudta nélkül a tanítók ne vehessenek fel osztályaikba senkit, a miért is kiki tanítványainak teljes jegyzékét tartozik a rectornak átnyújtani. A három felső osztály minden tanítványa rendes naplót vezessen, melybe a többek közt feljegyezze, hogy naponként mit tanult nevezetesen. Szintűgy megkívántatik ez osztályok növendékeitől, hogy vasárnaponként feljegyezzék a predikáció dispositióját, melyet aztán otthon tisztán leírjanak külön füzetbe; az alsóbbak ugyanezt tegyék a predikációban idézett szent írási helyekkel. Minden tanuló csak saját tanítójától vehet magánleczkéket, kivétel erre nézve csak a rector előleges engedelmével történhetik. Az úrvacsorától a tanító különös engedelme nélkül senkinek nem szabad elmaradnia. A tanulók áthelyeztetése a második s harmadik osztályból csak egyszer történjék évenként a tanév elején, áthelyezési szigorlat következtében; az alsóbb osztályokban ellenben kétszer történjék, egyébiránt a tanítóknak e részben a legnagyobb lelkiismeretesség ajánltatik, nehogy a szegényebbeket időnek előtte átbo-
 csássák felsőbb osztályba, a gazdagabb ifjakat ellenben kelle-
 ténél tovább tartóztassák vissza. Az iskolai törvények külön könyvbe írandók, évenként kétszer felolvasandók s pontosan megtartandók; ugyanazért külön felvigyázók rendelendők minden osztály számára templomban s iskolában. Az iskolai könyvtár gyarapítására minden alumnus, stipendiatus s nemes ifjú valami még meg nem levő könyvet ajándékozzon. A szom-

*) Mindig tartózkodtak Sopronban candidátusok, kik ilyenkor szíveskedtek az egyik vagy másik tanárt helyettesíteni; itt is valószínűleg csak ilyen substitutus értetik. A fenn említett segédek, kik *Friedelius* rector mellé adattak is, csak candidátusok voltak, kik csak ideig-óráig alkalmaztattak valami csekély jutalom mellett.

széd temetőben ludak, vagy kecskék, vagy másféle állatok ne tartassanak, s az iskolai épületben bor ne méressék.

Hajnóczy tanterve, valamint az ő kívánalmai szerint hozott rendszabályok lényeges változás nélkül, negyven évnél tovább fentarták magokat.

Hajnóczy úgy tudományos műveltségét, mint tanítói képességét s tevékenységét tekintve, kétségkívül egyike volt kora jelesebb tanárainak. Vallaszky őt is kora Cicerójának nevezi, és. lia e nagy czímet kissé bőkezűen osztogatták is, az legalább többek által említett elegáns előadását és classiceai szép latinságát mutatja, melyet a jeni latin társulat is elismert, midőn tagjául választotta. Ő sokat tett a soproni ev. tanintézet jó hírnevének emelésére. Tanársága s igazgatása idején különösen a felső-megyéből számosan jöttek az intézetbe. A tanulók száma 1741. óta 260 és 300 között változott. Tanítói hivatásához annyira ragaszkodott Hajnóczy, hogy a jövedelmezőbb, biztosabb és sokkal kevesebb fáradtságos lelkészi állásra meghívást sem fogadta el (1726), mi abban az időben nagy ritkaság volt. De ezt, úgy. látszik, később meg is bánta, s kézirati művében visszavágyólag emlékezik azon boldog időkről, midőn még könnyű volt az iskola porából nyugalmas lelkészi állomásra emelkedni, s többször fölsóhajt Juvenalissal: »Quem non poenitius vanae sterilisque cathedrae!« Panaszaik azt mutatják, hogy különösen 6 éves rectorsága idején többféle bántalmakat kellett szenvednie, melyek iránt talán felette érzékeny volt. Ennek tulajdonítják halálát is. Nevezetesen 1747. elején egy gúnyirat jelent meg Serpilius lelkész, mint az ösztöndíjak kiosztója ellen, melyben az igazságtalansággal s részrehajlással vádoltatott. Az írás a konvent elé is került, (febr. 3.) s nagy ingerültséget idézett elő. Kitudódott ugyan, hogy szerzője bizonyos Orlics Márton első osztálybeli tanuló, ki ijedtében a jezsuitáknál keresett és talált menedéket; azonban Hajnóczy ellen is, mint azon osztály tanára ellen, oly mélyen sértő kifakadások történtek a konventben: hogy talán a korábbi kellemetlenségek által már különben is felzaklatott kedélyénél fogva, őt végkép elkéséríték, s annyira fölizgaták, hogy megbetegedett, s néhány hét múlva (február 26.) meghalt.

A s.-pataki collegium *) és a befolyása alatt állott iskolák.⁶²⁾

1. A collegium keletkezése és története Lorántfy Zsuzsanna haláláig 1531–1660.

A reformátusok sáros-pataki collegiuma, régisége, változatos eseményekben gazdag története és sajátos jellemű iskolai élete mellett, még különösen két tekintetben kiválóan megérdemli figyelmünket. Egyikért azért, mert a XVII-ik században és jórészt a XVIII-ikban is, a reformált kisebb-nagyobb tanintézetek legtöbbszörében ez szolgáltatta a tanárokat és tanítókat. Úgy, hogy ez intézet szellemi életének, irányának és benne a tanításnak részletesebb megismerésével, lényegében megismertük a szellemi befolyása alatt állott iskolákat is. **) – Másfelől azért, mert különösen a XVIII-ik század első négy tizede alatt ennek történetében tükröződnek a leg-
hűbben vissza az egész ref. felekezet viszonyai és culturalis élete.

A tanintézet lételet Patak földesurainak köszönhető. Sorsa sokáig azoktól függött. Keletkezése 1531-re vihető vissza.

S,-Patakot, birtokosának Palóczy Antalnak a mohácsi csatában eleste után, rokonsági öröklés címén a már akkor hatalmas Perényi Péter vette birtokba (1526.)

*) Régibb emlékekben hol egyszerűen scholának, hol gymnásiumnak, majd collegiumnak nevezetik. Az 1621-iki törvények mindenütt csak scholáról szólnak. Komenius, és Lampe-Ember Pál gymnásiumnak és scholának mondják. Patak városi, és a zempléni e. m. megye jegyzőkönyveiben sokszor collegiumnak említetik. Közbeszédben rendszeren collegiumnak hívták, s a XVIII. században már hivatalosan is leginkább ez elnevezést használják.

**) A s.-pataki collegiumhoz tartozott úgynevezett particularis iskolákat lásd fennebb 320-321 lapok jegyzeteit. Ezekon fölül a XVII-ik, s részben a XVIII-ik században onnét hordtak igazgatókat s tanítókat: Losonc (állandóul), többször Pápa, Komárom, Kőrös, Kecskemét, sőt néha Máramaros-Sziget és Szatmár-Nómeti is. (Lásd Szombathi Hist. sch. 131. 1.) Ezek Losoncot kivéve, azután Debreczen befolyása alá kerültek.

E birtoklást mind Zápolya, mind később I. Ferdinánd megerősítették.

Perényi Péter egyik első volt a magyar főurak közül, ki a reformációnak hívévé, s egyszersmind buzgó terjesztőjévé lőn. Pártfogása nagy vagyonánál, előkelő családokkal rokonságánál, s mint az ország főkapitányának s a király kancellárjának, hatalmas állásánál fogva erős oltalmat nyújthatott az új eszmék terjesztésére. Az ő védelme alatt, s talán kezdeményezésére vitte keresztül a reformációt S.-Patakon és, környékén is Kopácsi István, a minorita Ferenczrendiek pataki zárdájának főnöke, egyik szerzetes társának Sztáray Mihálynak segítségével.

Kopácsinak, a volt gvardiánnak buzgólkodására létesítette Perényi valószínűleg a ferencziek zárdaépületében*) az iskolát, 1531 táján.

Kopácsi volt az új egyház első lelkésze és az iskola első rectora.

Perényi Péter az iskolának az átengedett zárdaépületen kívül **) semmi vagyont nem adományozott; hanem mind a

*) A szórványosan fönmaradt adatok szerint S.-Patakon, a határ különböző részeiben, a középkorban 4 zárda volt, u. m. 1. a dominikánusok szent Vinezéhez címzett zárdája azon a helyen, melyet ma Szeminchének hívnak. De ez már Róbert Károly alatt leégvén, elpusztult. 2. Szent Klára apácák zárdája, (ad St. Annám) sem helye, sem végsorsa nincs biztosan tudva. 1566-ban a tatárok Tokajból elűzésekor említik romjait. 3. Szent Ferencziapácák zárdája, a város nyugoti részén, átellenében a minoriták zárdájának. A Palócziai által alapított. A XVI. század kezdetén még megvolt. 4. A minorita szt. Ferencziek zárdája, (claustrum fratrum minorum St. Francisci; délnyugoti részén azon nagy teleknek, melyen ma a ref. collegium áll. Alkalmassint e zárda gvardiánja volt Kopácsi István, kiről biztosan csak annyit tudunk, hogy franciskánus házfönök volt. 5. Ezenfölül volt még a praemontreieknek is a pataki határban »in colle vitifero Patakiensis Darno« egy egyházuk, hol prépostjok is lakott. Lásd ezekre Szombatin kritikai vizsgálatait: Hist, sehol. ref. Patakensis. 4-11. 1.

**) Patakon a reformatio előtt fennállott zárdáknak mi vagyonuk volt? és azzal mi történt? nem tudom. De az kétségtelen, hogy abból a ref. iskola Perényi Pétertől semmit sem kapott, kivéven talán a ferencziek zárdájának azon telkét és épületét, melyben az megnyitattott. Sőt Szikszai Fabricius a Balzarati V. fölött tartott halotti beszédében azt

lelkészeknek, mind a rectoroknak ellátásáról és az iskola szükségeinek fedezéséről az uradalom jövedelmeiből intézkedett. Valószínűleg az ő segélyével ment ki Kopácsi is Wittembergbe (1542) a reformatio tanainak alaposabb megismeréséért, és további tanulmányokra.

A tanintézet kezdetben alsóbbrendű, úgynevezett triviális iskola volt. Sőt már ez alakjában is Perényi hosszas fogsága idején pusztulásnak indult, midőn Kopácsinak Wittembergből visszatérte után, az 1548-ban elhalt Perényi Péter fia, Gábor az iskolát 1549-ben oly collegiummá emelte, melyben a latin és görög nyelven kívül theológiát is tanítottak, »azon czéllal, hogy nem csak a kisebb iskolák számára rectorokat képezzenek, hanem egyszersmind minél több egyházközség vihessen az intézetből lekipásztorokat is.« Az ekkép felsőbb iskolává lett intézet élén ismét Kopácsi állt, ki magának jó segítséget, majdan utódot nevelt Balzaráti Vítusban.

Az iskola tulajdonképeni megalapítója Perényi Gábor, ki azt felsőbb tanintézetté emelte, némileg rendezte és anyagi ellátását is bőkezűebben s állandóul biztosította. Helyiségeit bővítette, több tanítót alkalmazott, s azoknak fizetését, valamint a tanulóknak bizonyos évi segélyt a várból kiszolgáltatni rendelte. Ezenfölül Erdőbényén egy telket, (sessiót) négy szőlőt, és az ardói malom szombati jövedelmét a tanítóknak és ; tanulóknak adományozta. *) Végre Miksa királynál 1567-ben kieszközölte az iskolának, és a javára tett rendelkezéseinek és adományainak királyi megerősítését.⁶³⁾

Perényi Gábornak alig 35 éves korában (1567) gyermektelenül történt elhalta után, S.-Patak a koronára szállott. Miksa király, – ki a protestantismus iránt kedvező hajlammal viseltetett, – *1569. okt. 25-ikén a szepesi kamarához küldött*

mondja, hogy az iskolának »állandó fundust« is Balzaráti eszközzésére Perényi Gábor adott. (Szombati id. m. 175. és Bod Péter.)

*) Még ezenfölül tanárokkal és tanulókkal folyton érezte jóténységét. Az iskola iránt nagyérdemű Kopácsinak a külvárosban egy nemesi curiát adott. Balzaráti Vítust ajánlatára Miksa király nemessé tette; Szikszai Fabriciusnak Erdőbényén adott egy nagyobb háztelket, és Bod Péter tanúsága szerint is, számos ifjút (köztök Balzarátiit) küldött saját költségén egyetemekre.

levelében önként újból megerősíti Perényi Gábornak az iskola javára tett intézkedéseit, s elrendeli, hogy a tanítóknak és tanulóknak a várból adni szokott javadalmazásokat a várnagyok, rendes évi időközökben, szabályszerűen és hiánytalanul kiszolgáltassák.

Néhány év múlva Miksa királytól százezer forint in-scriptionalis összeg lefizetése mellett kapta S.-Patakot, a hozzátartozott uradalmakkal Ruszkai Dobó Ferencz, az egri hősnek fia, *) barsi főispán, királyi belső tanácsos, és az alsó magyarországi hadak főkapitánya. Dobó egyik legbuzgóbb jóltevője volt az iskolának. Új épületekkel és telekkel bővítette; bor és hús-mérési jogot (educillum), és a collegium mellett levő egész utcát, az úgynevezett »papsort« adományozta neki.

Rudolf király által megerősített végrendeletében pedig a Perényi-féle járandóságokat, valamint saját adományait jövőre is biztosította, és a lelkészek díjazására az Abai homokot hagyta. **)

Dobó 1602-ben utódok nélkül halván el, örökösévé unokahúgát: Perényi Zsófiát, és annak fiát Kevendi Székely Jakabot tette. Azonban úgy látszik, ezek örökösödési joga sem lön elismerve, mert Perényi Zsófiának szintén 100 ezer forint in-scriptionalis összeget kellett lefizetnie.

Már 1607-ben Serkei Lorántfi Mihályt találjuk S.-Patak urául, ki anyai ágon a Dobó családból származása útján, és a százezer forint lefizetése mellett jutott a vár és uradalmi birtokába. 1614-ben bekövetkezett halálával két kiskorú leánygyermeket hagyott maga után, Zsuzsannát és Máriát. Mindkettőt Rákóczy Zsigmondnak, a volt erdélyi fejedelemnek fiai vették feleségül. Zsuzsannát György, később Bethlen Gábor után (1630) Erdély fejedelemé, Máriát pedig öcscse Zsigmond. Rákóczy György és neje Lorántfy Zsuzsanna Patakra III. Ferdinándtól új adománylevelet eszközöltek ki.

*) Apja István, a Palóczy családdal rokonsági alapján, annak kihalásával örökösödési igényekkel is lépett föl mind Perényi Gábor, mind utóbb a fiscus ellen, de sikertelenül perelt.

**) Ezt ma »páter homokának« hívják. 430 katást. hold. 1671-ig a ref. lelkészek használták. 1672-ben ez is elfoglaltatott; s ma is a róm. kath. plébánia bírja.

Így került S.-Patak a Rákóczyak birtokába és kegyuraságuk alá az iskola, mely fénykorát éppen I. Rákóczi György és Lorántfy Zsuzsanna áldozatteljes gondozásával érte el.

Rákóczy György, Bethlen Gábor után (1630) Erdély fejedelme, majdan a linczi béke kivívója, már ifjú korában egyike volt Magyar- és Erdélyország legkiválóbb, leggazdagabb és legbefolyásosabb főurainak. Alig 22 éves korában Borsod vármegye főispánja, Első felesége Bethlen leány volt. Részint a szintén erdélyi anyja, Gerendi Anna, részint felesége után Erdélyben is tetemes birtokai és nagy összeköttetései lettek. Első nejét korán elvesztvén, a kitűnő műveltségű, eszes és dúsgazdag Lorántfy Zsuzsannával kötött második házassága (1616) által még inkább emelte állását, Nem sokára még Bethlennek Erdélyből kijövelele előtt a magyarországi protestáns párt fejévé emelkedett. Majd Bethlen felső-magyarországi hadainak fővezérévé választott, s a fejedelem a kormányzati ügyekbe is beavatta. Bethlen Brandenburgi Katalinnal kötött második házassága alkalmával őt küldötte képviselőjekép menyasszonyáért, ki a távollevő fejedelem helyett, a házassági esküt is letette.

Rákóczy György vallásos, buzgó protestáns és Bethlen Gábor politikai iskolájának növendéke/volt. Nála tanulta miképp lehet kis országot aránylag csekély erővel, nehéz viszonyok között, nagy hatalmakkal szemben is erőssé tenni és európai jelentőségre emelni. Beavatott tanúja, sőt részese volt Bethlen nagyobb szabású közművelődési törekvéseinek. A fejedelem megbízásából ő vezette a debreczeni collegium belső ügyeinek rendezését.⁶⁴) Látta a gyulafehérvári Bethlen collegium megalkotását és az, még a Bethlen által behívott külföldi hírneves tanárok működésével, de már Rákóczy fejedelemsége és pártfogása alatt, érte el legnagyobb virágzását.

Rákóczy Györgynek egész életében egyik nemes ambíciója volt, egyháza lételének kifelé biztosítása mellett, nevét a tanultság terjesztésével és tanintézetek emelkedésével kapcsolni össze. E célokra jelentékeny anyagi áldozatokat is hozott, így p. o. fejedelem korában fiai és több főúri ifjak számára állította Fejérváron a Bethlen collegiumtól külön állott »udvari iskolát« (schola aulica); a kolozsvári iskola összes tana-

rait, a debreczeni collegiumban egy, a n.-váradiban két tanárt, ő fizetett. A gyulafehérvári collegium mestereit is külföldön ő taníttatá. Az ő és felesége, Lorántfy Zsuzsanna költségén évenként rendszeren 10-12 ifjú tanult külföldi egyetemeken. E tanulóknak, valamint Konstantinápolyba és Németországba járt kereskedelmi ügynökeinek egyszersmind egyik feladatuk volt az újabb, vagy akár régiebb, de becsesebb irodalmi műveket s folyóiratokat megszerezni, s uroknak hazaszállítani, ki azokat erdélyi s magyarországi több kastélyában levő könyvtáraiba helyezte el, melyek a környékbeli művelt emberek számára mindig nyitva álltak. – Graduale cím alatt egy nagyobb énekeskönyvet állíttatott össze, nyomtatott ki, és 200 példányban ajándéku kiosztatott ref. egyházközségek között» Ő fordíttatta elsőben a bibliát oláh nyelvre, s kinyomatva, több száz példányban osztatta ki gör. keleti román papok között.

Törekvéseinek ez irányánál fogva keletkezett benne még Patakon lakta idején azon vágy is, hogy a pataki iskolát a gyulafehérvárinak fényére emelje, és a Bethlen-collegiummal szemben állítson egy Rákóczy collegiumot.

Művét a szervezéssel kezdte. Kormányzói képességének egyik bizonyossága, hogy a vezérlete alá vett intézményeket szerette rendszabályokkal organizálni. Ezt látjuk a debreczeni, majd a gyulafehérvári iskola ügyeinek szabályozásánál. A reformált egyháznak is ilyen rendezése czéljából tartotta 1646-ban a szathmárnémeti zsinatot, és bízta meg a zsinat elnökét Gelei Katonát a fennállott egyházi rendeleteknek törvénykönyvbe rendszeres összefoglalásával. Hasonlóul készíttetett 1621-ben a pataki iskola számára törvényeket, melyekkel az intézet vezetésében és a tanításban is rendet hozott be.⁶⁵). Tantermek szaporítására, és tanulók lakásaiul több ízben újabb épületeket emeltetett. Noha ott volt a várban saját palotája, mégis benn az intézetben rendeztetett be György és Zsigmond fiainak külön lakhelyet, s azokat ott a többi tanulók között neveltette. *) 1621-ben valamennyi tanár a pestis áldozatává

*) Kazinczy Ferenc (Felső-magyarországi Minerva 1826. év 951. 1.) a Bákóczy család leszármazását tárgyalva írja, hogy a »nagy reményű Zsigmond (t. i. I. György kisebb fia), kit Erdély Marcellusának neveztek, számos könyveit a pataki collegiumnak hagyta, mert ott nevelte-

lőn. Rákóczy Tolnai Istvánt állította be rectorul. 16fi6-ban már három, majd négy tanár foglalkozott a felsőbb tudományok tanításával, kiket Rákóczy saját pénztárából fizetett.⁶⁶) Tanulók ellátásáról és többeknek, főleg leendő tanároknak külföldi egyetemekre küldéséről is bőkezűen gondoskodott.⁶⁷) Az iskolai vizsgálatokon is gyakran maga elnökölt. 1630-ban történt fejedelemmé választása után ritkábban jelenhetvén meg Patakon, az iskola ügyeivel is kevesebbet foglalkozhatott. Annál nagyobb buzgósággal vette azokat kezébe emelkedett lelkii özvegye Lorantfy Zsuzsanna, ki férje halála után azonnal (1649) Patakra tette át állandó lakását, Zsigmond fiával s végső napjáig úgyszólván az intézetnek élt.

Lorantfy Zsuzsanna az intézetnek úgy anyagi, mint szellemi emelésére nevezetes intézkedéseket tett. A tanároknak férje által megszabott díjazásán fölül a gymnásiumi osztályokban állandóul alkalmazandó 4 köztanítónak egyenkint évi 100 frt fizetést rendelt a várból. Az iskola épületeit megújította, a gymnásiumi osztályok számára új tantermekkel bővítette. A collegiumnak a már Rákóczy György által tervezett nyomdát föllállította. *) A részint férje, részint más jóltevők, legna-

telt, valamint bátyja is II. György, s es egy szobában Belliën Miklóssal. Még áll a pataki collegiumnak az a szobája, melyben laktak, s ezt mai nap is úrfiak szobájának hívják « Nekem 1880-ban már csak azt a helyet mutatták a collegium udvarán, hol ez a házacska állott. Azonban csak kisebb gyermekkorukban, tanulói pályájok kezdetén lehettek ott. Mert György 1621-, Zsigmond 1622-ben született. Szilágyi Sándor szerint pedig, apjuk mindjárt fejedelemsége elején (tehát 1631-1632. körül) föllállította számukra Fejérváron a Schola Aulikát, melyben a tanfolyamot György 1637-ben, Zsigmond 1640-ben fejezte be. Nevelőjük Patakon Prónai Mátyás, Fehérváron Keresztúri Pál volt. (Szil. S. Lorantfy Zsuzsanna élete. Magy. Akad. évk. 1872.)

*) Szombatin a nyomda létesítését 1650. vagy 1651-re teszi, megjegyezvén, hogy ha előbb volt is, az jelentéktelen lehetett, sőt bizonyossabb, hogy semmi sem volt. (id. m. 79. 1.)

Hogy 1635-ben még nem volt, de Rákóczy Gy. már tervbe, sőt munkába vette, mutatja Tolnai Istvánnak 1635. márcz. 2-ról Rákóczyhoz irt levele, melyben kéri, hogy minél előbb készíttesse el a fejedelem által is kívánt nyomdát, mert nagy szükségük van reá. Rákóczynak 1635. okt. 5-ikéről Gyulafehérvárról küldött válaszából az tűnik ki, hogy a praefectusnak adott is utasítást, de a nehézség alkalmas nyomdász hiánya volt.

gyobb részben pedig ő maga által az »iskolai coetus«-nak adott terjedelmes 12 hegyaljai szőlő birtokában a collegiumot 1659-diki adományleveleivel végleg megerősítette, s azokat mindenemű censustól mentesekké tette, végrendeletében pedig királyhelmecezi és dobó-ruszkai egész birtokait, fiainak magtalanul elhalása esetére, az iskolának hagyta. Sőt fiainak és azok örököseinek meghagyván, hogy az iskolát »jelenlegi állapotában« föntartsák, s a számára rendelt mindennemű javadalmakat rendesen kiszolgáltassák, rendeli, hogy ha e kötelezettségöknek bármikor eleget nem tennének: akkor tartoznak a helmecezi és dobó-ruszkai jószágokat azonnal átadni, és a collegium részére azok rögtön el is foglaltassanak.⁶⁸⁾

Hasonló erélyvel gondoskodott az iskola szellemi életének emeléséről.

Első ízben még férje, Rákóczy György alkalmazta (1639) igazgató tanáruul a holland tanintézetekről és Angliából hét évi ott tartózkodás után hazatért Xúlnai Dali Jánost⁶⁹⁾. Már előre híre terjedt, s nagy ünnepiességgel történt beiktatásán tett nyilatkozataiból is kitűnt, hogy angol puritán nézetekkel, és azon czéllal tért haza, hogy az egyházban itthon is a presbyteri igazgatás-formát igyekezniék behozni. Tanári székében nyíltan lépett föl. Puritán elvekre alkalmazott theológiát taníta Amesius szerint. Egyszersmind kiküszöbölé az aristotelesi philosophiát, s az arra alapított Keckermannféle logikát, mely Heidelbergből beszármazva, 40 év óta tanított Patakon. Helyében Ramus dialecticáját taníta. Tehát a tanításba részben ugyanazt a tudományos irányt hozta be Patakra, melyet nemsokára azután Gyulafehérvárra Apáczai Csere János, ki, bár már Des cartes követője, de Encyklopaediáját saját vallomása szerint Amesius és Ramus után írta. *)

Mindkét levelet a kamarai levéltárból közli Szilágyi S. Prot, lap 1875. 177, 179. 1. A nyomda a bujdosás alatt 1672-ben Debreczenbe került, s ott a Rákóczy forradalom alatt 1706-ban elpusztult.

– *) Egy hagyomány szerint Tolnai célzott reformjainak egyike lett volna, – miben szintén egyezniék Apáczaival, – a magyarnyelven képzés és a tudományoknak magyarul tanítása. De erre biztosabb adatot nem találtam. És kétségessé teszi az, hogy 7 éves másodízben való tanársága idején sincs nyoma, a mikor pedig az ő irányát kedvelt Lorantfy Zsuzsanna és Rákóczy Zsigmond pártfogásuk alatt ezt tán megvalósíthatta volna. –

Már a 40 év óta megszokott Keckermann e félretétele zúdulást keltett. Miatta folyamodtak a fejedelemhez. **) Tolnai szerencsétlenségére nem elégedett meg nézetei hirdetésével, hanem a tőle eltérő véleményűekkel mind erősebb czivódásba keveredett, mi által utoljára alkalmat nyújtott ellenfeleinek, hogy állását szintén megtámadják. Még tanulóit is kegyesekre és nem kegyesekre (pii et impii) osztályozá, a szerint a mint vele tartottak vagy nem. így csakhamar elszórá az egyenetlenség magvát tanítók és tanulók között. Ez alapon ellene 1642-ben nyomozást indítottak, melynek következtében tanári hivatalát elhagyta, s Miskolcra ment lelkésznek. Kedvencz eszméjének a presbyterianismusnak behozatalára papi állásában is erélyesen, s annyival bátrabban törekedett, mert sikerült az új iránynak megnyernie a fejedelem fiát, az ifjú Rákóczy Zsigmondot, kinek egyszersmind tábori papjává, majd ajánlatára tokaji lelkésszé, s nemsokára esperessé leve. A presbyterianismus érdekében a mozgalom annyira növekedett, hogy a főnállott egyházszervezetre nézve már-már veszélyessé vált. Az egyházi ügyek élén állott Gelei Katona István, és befolyása alatt Rákóczy György a régi rend hívei voltak. 1646-ban Tokajon tartott részsszinaton Tolnait esperesi hivatalától fölfüggesztették, spár év múlva (1646) ellene tartatott Gelei Katona elnöklete alatt a szatmár-németi zsinat, mely a főnállott egyházi kormányrendszert törvényekbe foglaltatta, s Tolnait és irányát elítélte.

Azonban Tolnai nem csüggedett. Pártfogói sem hiányoztak. Lorántfy Zsuzsanna, főleg udvari papjának Medgyesinek befolyására, az újabb irányt és Tolnait pártfogolta s őt mindjárt férje halála után ismét a pataki collegium igazgató tanárául alkalmazta. Újabb hét évi tanársága alatt az iskola iránt

Szilágyi Benjámín a szatmárnémeti zsinat történetében csupán annyit említ, hogy az azelőtt latinul énekelni szokott zsoltárokat magyarra változtatta, a mindkét nyelven szokásos Írásbeli és szavalati gyakorlatokat elhanyagolta és már a humaniorákat tanítani kezdőknél is az angol szokás szerint új előadás-módot hozott be. (Kézirat, pataki könyvt. 44, 45, 46. 1.)

**) Rákóczy Gy. az erdélyi presbyterium véleményét kéri ki ez ügyben. Erre Gelei Katona J. válasza közölve Sárospat. füzetek 1857. évf.

érdemesíté magát, a nélkül, hogy ismét bajokat szerzett volna. *) Ő hozta be Patakra a gyakorlati theologia és homiletika tanítását. **) Szigorú puritan szellemben jó papokat nevelt. Az ő és Rákóczy Zsigmond tanácsára hozta Patakra Lorantfy Zsuzsanna Komenius Amost, kinek egész ottléte alatt hú segítsége volt Tolnai.

Az 1650-ben Lengyelországból behozott Komenius ott működése alatt érte el a collegium legnagyobb, bár rövid ideig tartott virágzását.

Komenius »De cultura ingeniorum« tartott emlékezetes beköszöntő beszédében (1650) a magyar iskolák legfőbb hiányaiul és hibáiul emeli ki a darabos, köznapi latinságot; több szabad tudományoknak (artes liberales) nem tanítását, némely felsőbb facultásoknak, p. o. az orvosinak és joginak teljes hiányát, továbbá azt, hogy nem az igazán felsőbb tudományos theologia és philosophia taníttatik. Reformjaiban, jobb tanítási módszer behozása mellett, ezeken a hiányokon akart segíteni. E végre contempláltak Patakon egy teljes főiskolát. Kpjenius egyelőre 7 nagyobb osztályt tervezett »pan sppiça iskolájában« (úgy, hogy némelyik osztály több évig tartandott), melyből a felső három a politika, theologia és theosophia tanítására szolgált. Azonban négy év múlva távozása és Rákóczy Zsigmond kora halála (1652) miatt, e tervzet sem valósult. Anynyit tudunk, hogy ottléte alatt három tanár a theologiai s bölcsészeti tudományokat, kettő a humaniorákat tanította, a többi köztanítók a legelső osztályokat. ***)

177. 1. Katona – noha Tolnai rövid időn sógora lesz, s szereti – mégis inkább elbocsátását javalja. Akkor állítólag Bisterfeld logikáját akarta Tolnai használni.

*) Sőt Lorantfy Zs. közbenjárására a gálszécsi zsinaton közakarattal ismét bevétellett paptársai közé.

**) Theológiája, melyet tanított, kéziratban fönmaradt, s azt Szombathi még látta. Két nyomatott műve is van. 1. Az úrvacsora liturgiája, és 2. Daneus Raczai című polemicus irat Váczi András ellen. A tanárságról lemondott 1650-ben, s a schorarcha címet megtartva, Tarczali lelkész volt haláláig. (1660.)

***) Szilágyi Sándor Lorantfy Zsuzsannáról irt fönnebb idézett művében közli a tanárok akkori fizetését. E szerint Komenius kapott 600 forint készpénzt, 40 frtot ruhára, s mintegy 300 frt értékű terményeket;

Komenius érkezése után van legelőször nyoma a *történet* és földrajz tanításának. Valószínűleg e célra hozatta meg Rákóczy Zsigmond az iskola számára nagy költséggel Amsterdamból a földrajz reformátorának *Mercatornak atlaszát*. Szintén, főleg Rákóczy Zsigmond buzgóságából gyarapodott a könyvtár is annyira, hogy Szombathi szerint azon időben egész Magyar-Erdélyországban a legbecsesebb könyvtárgyűjtemény a pataki collegiumé volt.

Lorantfy Zsuzsanna meghalt 1660. ápril 18-ikán, s ápoló kezének lehayatlásával a collegium is csakhamar nagy váltságba jutott.

2. A tanítás igazgatás és a collegiumi élet berendezése.

Lorantfy Zsuzsanna utolsó éveii már kifejlődött az oktatásnak s az egész iskolai életnek azon szervezete, mely a részletekben csekély módosításokkal, részint a bujdosás alatt is megtartott, részint az intézetnek Patakon visszaállításával a XVIII-ik században újból fölélesztett. Ennélfogva, s részben a további események megérthetéseért, itt kell azt megismertnünk.

A mi magát a tanítást, annak tárgyait, módszerét és rendjét illeti: ezekre vonatkozó egyes határozatokat és adatokat találunk, de részletesebben megállapított tanrendszert nem. Úgy látszik írott részletes tanrendszer (Komenius tervét kivéve) nem is volt. Többször hoztak határozatokat tantárgyakra? s tankönyvekre s a tanítás egyes mozzanataira, a többit azután a gyakorlatra és a tanítókra bízták.

1550-től 1626-ig, néha egy, de legtöbbször két professor

a többi három tanár egyenkint 400 frtot. Természetesen mind lakáson kívül. Megjegyzendő, hogy akkor 1 tallér = 2 magyar forint, 1 magyar frt körülbelül 40 kr. mai pénz. 2½ dénár = 1 krajczár. Azonban a pénz értéke inkább kitűnik az akkori árakhoz viszonyítva. Így p. o. 1 font marhahús 2 clenar, egy pár férfi csizma 1 frt, egy sing közönséges posztó 60 denar, finom 1 frt, legfinomabb 3 frt, egy jó ló 45 frt stb. Úgy hogy Szilágyi S. Komenius összes fizetését mai értékben mintegy 6000 forintra becsüli.

tanított a Rákóczyak alatt, pedig 1626-tól rendszeren három, néha négy volt,⁷⁰⁾ A tanárok tanítottak a felsőbb tanfolyamban bölcsészeti és theologiai tantárgyakat.

Az úgynevezett »classisokat«, azaz gimnásiumi osztályokat a tanárok felügyelete és vezetése alatt a »köztanítók« (publions vagy classicus praeceptorok) tanították, kiket a theologiai tanfolyamot is elvégzett vagy tanulmányaik végén levő úgynevezett »primarius« deákok közül egy-két évre választottak a tanárok, a gondnokok jóváhagyásával. Úgy látszik, Rákóczy György a mennyire lehetett már a külföldi akadémiákról is megfordult egyéneket alkalmazott osztálytanítókul. Lorantfy Zsuzsanna pedig Komenius idején ezekből állandóbb magisterekre kívánt állítani, s ezért intézkedett 4 praeceptornak a várból való rendszeres évi (100 firt) fizetéséről. Azonban az állandó rendszeres gyakorlat az maradt, hogy a primariusok közül alkalmaztattak egy-két évre, s a collegiumban lakást és egyéb ellátást s némi fizetést nyertek. *) Pár év múlva kimentek 2-3 éves tanítóságra, s ott megtakarított pénzökkel azután külföldi egyetemekre. A XVII-ik században azonban rendszeren a Rákóczyaknak, vagy elődeiknek vagy más pártfogónak költségén egyenesen az iskolából mentek külföldre, honnét néha 4, 5, 7 év múlva haza jöve, vagy Patakon, vagy más iskolában professorokul alkalmaztattak, legnagyobb részök pedig vagy egyenesen, vagy tanári szolgálat után pappá lett. (Utóbb a primariusoknak, kikből a köztanítók lettek -- szigorú vizsgálatot kellett letenniük összes tanulmányaikból, tehát a tanítandó gimnásiumi tárgyakból is. Ez eljárás azonban csak a múlt század utolsó évéig nyomozható vissza).

Ez volt a reformátusoknál a tanárképzés, és így látta el a magyarországi gimnásiumokat rectorokkal s egyéb tanítókkal 1672-ig legnagyobb részben és a múlt században is sok helyen S.-Patak. Egyéb gimnásiumokba köztanítókul leginkább külföldre menetel előtt mentek ki primarius deákok.⁷¹⁾

A köztanítók mellé, részint akadályoztatásuk esetére,

*) A collegium 1759-ben történt állami megvizsgálásánál a tanárok nyilatkozatukban említik, hogy a praeceptorok fizetése 30 forint. E mellett alkalmasint ellátásuk is volt. (Szatmári Királyi Gy. 1002. lap.)

részint halmozott teendők miatt segítségökre, az 1621-iki törvények *collaboratorokat* rendelnek, kiket az iskolai coetusból az osztálytanító ajánlatára választottak. A collaborator tiszte volt az osztálybeli tanulók imádkozásain (melylyel a tanítás kezdődött és végződött) s éneklésein résztvenni. Vigyázni, hogy illedelmesen menjenek haza. Az osztályban a rend fön-tartására ügyelni, névsort olvasni, mérsékelt testi fenyítéket végrehajtani, a gyermekekre vigyázókat, valamint hetenkint ajtónállókat kijelölni; a köztanító akadályoztatása esetén általa kijelölt szerzőket az órán magyarázni és a tanulókat ki-kérdezni; szerdán, szombaton heidelbergi kátét tanítani; hetenkint magyar és latin irálygyakorlatot íratni; a játéokra csapatosan kimenő tanulókat oda és haza kísérni. A collabo-ratornak e fáradalmaiért karácson, húsvét és pünkösd ünne-pén, valamint a s.-a.-ujhelyi vásárokkor a nemes tanulók bizo-nyos pénzbeli dijacskát adtak. A primarius collaborator pedig, aratás és szüreti időt kivéve, a rectornál kapott vacsorát.⁷²⁾ Hasonlóul, mint az ágost. ev. nagyobb iskolákban láttuk, itt is már az 1621-iki törvények intézkednek a *magántanítók-ról* *) vagy paedagogusokról, kiket a nagyobb tanulók, vagy éppen már a primariusok közöl, az iskolai felsőbbség tudtával s jóváhagyásával, vagy éppen általa választva alkalmaztak az egyes tanulók mellé a végre, hogy őket iskolai tanulmányaik-ban otthon segítsék, s egyszersmind nevelőikül is szolgáljanak. Tisztókké van téve, hogy vigyázzanak tanítványaik erkölcsös, illedelmes magokviseletére, arra, hogy ne káromkodjanak, ne verekedjenek s latinul beszéljenek, reggel, este imádkozzanak magyarul, majd latinul is szorgalmasan írjanak, s a leczkékre rendesen eljárjanak stb. E magántanítók egy vagy több, rende-

*) Ilyen magántanítókról már a jezsuiták Ratio studiorumja is intéz-kedik (Beg. Oomm. Prof. class, in ferr. 48) meghagyván, hogy paedago-gust senki se alkalmazzon a rector tudta nélkül, és ne engedessék meg nekik, hogy otthon a növendékeiket az iskolában tanítottakon kívül, egyébre oktatással is terheljék. Juventius 1703-ban »aprobalt« művé-ben egy szép fejezetet irt, »de puerorum paedagogis«. Ő szerinte is a pae-dagogus, a praeceptornek segéde, és a gyermeknek házi magisterje. Azon-ban nem igen vettem észre, hogy a magyar jezsuita tanintézetekben nagyobb mértékben alkalmaztattak volna a magán paedagogusok.

sen módosabb fiú mellé adatván, állásuk iskolai jótéteményül tekintetett; s ezért az igazgatónak vagy a seniornak gondja volt reá, hogy a jobb paedagogusi alkalmazásokat az érdeme-sebb tanulók nyerjék.

Sajátságos intézményt képeztek az úgynevezett »*collatióh*«, melyekben az a legfurcsább, hogy mind az 1648-iki zsinat végzéseiben, mind a Tsétsi számára 1717-ben hozott pártfogósági határozatokban régóta szokásban levőkül említettnek, mégis nemcsak ma nem ismerik őket, de a művét az ezerhétszáz nyolczvasas években író Szombathi régi pataki tanár sem tud eligazodni mivoltuk felől.

Szombathi szerint⁷³⁾ Buzinkai és Pósházi tanárok idején (1653-1683) az összes nagyobb tanulók 6 classisba osztattak, melyeket collatióknak neveztek. Mikor kezdődött e 6 collatióra osztás, ő sem mondhatja meg, »ha csak – úgymond – az 1648-1649-iki zavarok rendezésekor nem.«

Azonban az 1648-iki pataki zsinat a pataki iskolára hozott 2-ikhatározatában azt mondja, hogy »mindegyik osztályban legyenek szokás szerint (*more consveto*) collatiók és mindegyik collatióban saját tanszakjukban (in sua quaevis facultate) gyakorolják magukat többnyire az illető tanszak rectorának vagyis tanárának elnöklete alatt.«

Ebből az tűnik ki, hogy a collatiók már 1648-ban *régi szokás szerint* *) állottak fönn, és hogy azok alatt a tanított egyes tudományokból tartott olyanszerű ismétlések, vitatkozások és e nemű tanulmányi gyakorlatok értendők, minőket a jezsuita tanintézeteknél az Akadémiákban ismertünk meg. Még valószínűbb lesz ez, ha meggondoljuk, hogy már az 1621-diki törvények mindegyik felsőbb tudományból minden második hónapban tartandó vitatkozásokat rendelnek.

Szombathi maga is hajlandó a Pósházi kora előtt említett collatiókat vitatkozásoknak és mintegy »privat collegiumok«-nak tekinteni. De megzavarja két körülmény, t. i. 1-ör a 6 osztály vagyis collatio, és 2-or az, hogy nem érti, mikép lehet-

*) Sőt már az 1621-iki törvényekben (XXI. Leg.) a tanárokon kívül említettnek »singulorum collationum praesides« mint a kik iskolalátogatáskor az ifjúságról szintén referálni tartoznak.

tett akkor valakit erkölcsiért büntetésül egyik collatióból a másikba, s pedig hátrább áthelyezni, a tanulásban való kár nélkül. Nevezetesen a zempléni egyházmegye jegyzőkönyvéből felhossa azon esetet, melyben Berendi praebitor, 1670-ben, éjszakai kimaradásokért tisztétől megfosztatott, és *a hatodik collatióba vettetett*, azután könyörögvén, tisztében meghagyatott de úgy, hogy »a sexta collatio utoljára essék.«

Azonban némi tájékoztatót találunk még egy 1717-iki intézkedésben.

A Tsétsi zavarok alkalmával nevezett évben, midőn Tsétsi egyedül maradt, a pártfogóság neki szigorú utasításokat adott. Ezek 11-ik pontja rendeli, hogy: »A tudományoknak kiváltképen a philosophiát és nyelveket illetőknek, nagyobb előmenetellel tanulására a primariusok közül ő kegyelme (t. i. Tsétsi) olyan praeseket tegyen, a kik a collatiókra osztatni szokott ifjúságot tudhassák a rendes methodus szerint tanítani épületesen.«

Ez utasítást a fönnebb idézett adatokkal összevetve, abban a véleményben vagyok, hogy a collatiók a felsőbb tanfolyamban az e ezéلبől kisebb csoportokra, (p. o. hat csoportra) osztott tanuló ifjúságnak a tanulmányaiban olyan gyakorlatai voltak, melyeken vitatkoztak, a tanártól hallottakat, vagy kézikönyvből, akár kéziratokból tanultakat elismételték, s különösen a nehézségeket és fönnakadásokat összeszedve, megbeszéltek (talán innét nevezték collatióknak is). *) Ily gyakorlatokra annál nagyobb szükség lehetett, mivel a felsőbb tanfolyamban alkalmazott egy pár, vagy néha épen csak egy tanár teendővel túlhalmozottsága és koronkint a tanulók nagy száma miatt is nem igen lehetett képes az órákon hallgatóit kikérdezni, és velők az előadottakat megbeszélni. Az 1648-iki zsinati végzés értelmében a régi szokás szerint mindegyik osztályban voltak, és pedig az egyes tudományszakok szerint tartott collatiók. Később a körülmények szerint ez változhatott, p. o. úgy, hogy az egész felsőbb tanfolyambeli ifjúság a collatiók tartásáért,

*) A jezsuiták Ratio studiorumja a casuisticából tartott ilyen tanulmányi gyakorlatokat »casuum collatio«-nak nevezi. Reg. Provinc. 13. 14.

– talán épen a tanított tudományok száma szerint – bat csoportra osztatott. Az említett zsinati végzés azt kívánja, *hogy többnyire* az illető tudományszak tanára elnököljön. A fönnebb idézett 1717-iki határozat pedig világosan rendeli, hogy Tsétsi (ki akkor egymaga volt az egész tanári kar és igazgató) a primariusok közül alkalmas praesesekeket tegyen.

Azt hiszem, egyik ez szolgáltatja a kulcsot Szombatin nehézségeinek megoldásához.

A tanárok nem lehetvén mindig jelen a collatiókon, a primarius deákok közül tettek a collatiókat vezető elnököket, kiknek a tisztesség mellett talán valami anyagi jutalmat vagy valami elsőséget biztosítottak az iskolai jótétemények osztásánál, akár jövődő alkalmazásuknál. Lehet, hogy a díjazás s biztosított előnyök tekintetében valami rangsorozatot is állapítottak meg az egyes collatiók között, így azután megtörténhetett, hogy a Szombathi által említett esetben Berendi praebitor, ki talán egyszermind valamelyik collatio elnöke volt, büntetésül a hatodik collatióba vettetett.

Igen, de az idézett jegyzőkönyv végszavai azt mondják, hogy Berendi a hatodik collatio végére tétetett, – tehát nem elnökéül. Az is lehető, hogy az iskolai jótéteményekre jogosítottsága tekintetében degradáltatott. Nevezetesen ref. collegiumokban még a legújabb időben is több helyen az ünnepi követségeket, nyári suplicatiókat és beküldött tanítóságokat a tanulók, osztályaiknak, s azokban elfoglalt helyeiknek elsőbbsége alapján választották magoknak. Tanuló koromból emlékezem esetekre hogy p. o. harmadéves theologiai tanuló büntetésül e nemű jótéteményeket egyideig a másod- vagy első évesek után; avagy az osztály közepén, vagy végén választott. Legalább is nem lehetetlen tehát, hogy S.-Patakon a kérdéses időben a felsőbb tanfolyambeli egész ifjúság a collatiók csoportjaira levén osztva, az iskolai jótéteményeket e csoportok, s az azokban elfoglalt helyek szerint választották az illetők; és hogy az ily jótétemények elnyerése tekintetében degradáltatott Berendi a hatodik collatio végére.

Egyébiránt bármikép lett légyen is Berendi esete, az előttem bizonyosnak tetszik, hogy a collatiók lényegökre nézve a fönnebb előadott akadémiai gyakorlatok s ismétlések voltak,

melyekben a felsőbb tanfolyambeli egész ifjúságnak részt kellett vennie. Ilyenekül találjuk őket a debreczeni collegiumban is.

A tanítást illetőleg, az alapos Szombatin, ki oly forrásokat is használhatott, melyeket ma már nem lelünk, azon nézetben van, »hogy a XVI-ik században a patakiak szintén Wittembergben végezvén felsőbb tanulmányaikat, *) az ott divott tanítási módot hozták be Patakra. (Ezt mutatja Melancthon könyveinek használata is.) Miután pedig 1592. óta Heidelbergbe jártak; az ott, és általában a Palatinatusban használt tanrendet és módot hozták haza, és gyakorolták Patakon is, mely methodus jórészen még ma is, – t. i. Szombathi idejében – fönnáll.« **) Ugyan erre lehet következtetni a tanítás felől fönnmaradt egyes adatokból, p. o. abból, hogy az egész oktatásban annyira uralkodott Keckermant, Gelei Katonának határozott nyilatkozata szerint ⁷⁴⁾, Heidelbergből hozták be, mint a kinek könyveiből s főleg logikájából ott is tanultak. De erre mutat a Szombathi által is kiemelt azon tény, hogy az 1621-ben megállapított törvényeknek (melyek a tanításról szintén intézkednek) egész, szakaszai szószerint vannak véve a Molnár Albert által kiadott palatinatusi tanrendből.⁷⁵⁾ És pedig ezeket nem Molnár A. közléséből vehették, hanem valamely más úton. Mert Molnár Albert a »Syllecta Scholasticájának« ajánlását Bethlen Istvánhoz 1621. márcz. 10-ikén Heidelbergben írta. A Rákóczy György által megerősített iskolai törvényekre pedig keletül 1621. jan. 8-ika van írva.

A tanított tárgyakra nézve három helyről nyerhetünk hitelesebb közléseket. Nevezetesen a most említett 1621-iki törvényekből; a Szilágyi Benjamin pataki tanár közléséből, ki jelen volt a Tolnai újításai ellenében 1646-ban tartott szatmár-németi zsinaton, s annak történetében elmondja, hogy

*) Az iskola egymásután következett első tanárai és rendezői is Wittembergben voltak, p. o. Kopácsi, Balzarati, Szikszai Fabr. Lásd fönnebb 65. 66. 1.

Mint említéink, a Formula concordiae el nem fogadása miatt a ref. ifjak 1592-ben Wittembergből elűzettek. Ezóta leginkább Heidelbergbe mentek. Németalföldre s Angliába később, a harmincz éves háború által Németországban okozott zavarok miatt kezdtek járn.

**) A heidelbergi tanrendszerre lásd fönnebb 103-104 1.

Tolnai fölléptéig mi tárgyak, s micsoda tankönyvekből tanítottak a pataki iskolában; végre az 1648-ban a zempléni, abauji, borsodi és imgi egyh. vidékek által Patakon tartott részzsinat határozataiból, melyekben elrendelik, hogy minek kell taníttatni az alsóbb és nagyobb iskolákban, valamint Patakon is.

Az 1621-iki törvények (XI. és XII.) rendelik, hogy »a theologia és bölcsészet nemcsak tételeik vitatásával, de rendszerükben magyarázandók az egyházi és politikai életben való használatra; továbbá tanítandók az instrumentális tantárgyak, mint latin görög grammatika s a héber nyelv elemei, költészet, retorika, logika; valamint a görög és latin classicae szerzők, szónokok és költők, névszerint Demosthenes, Isokrates, Plutarchus, Cicero, Homerus, Hesiodius, Virgilius, Horatius, Ovidius stb. E tanulmányok művelendők Írásbeli és szóbeli s szavazati gyakorlatokkal is. Minden második hónapban nyilvános vitakozások tartandók a theológiából és bölcsészeiből szabályszerűen, ellenzőkkel és felelőkkel.«

Ezt kiegészíti Szilágyi következő előadása:⁷⁶⁾

»Régóta meg lettek állapítva a tanítandó szerzők is, – úgymond – nehogy azok különfélesége által az ifjak elméje szerte vonattassék és megzavartassék. Így p. o. használták: a grammaticai ismeretekben oktatásra Molnár Gergely egykor kolozsvári rector »elementa grammaticaejét«, – továbbá Melanchton nagyobb grammatikáját használták; a görög nyelvre pedig Károli Péternek (szintén hajdan kolozsvári rector, majd váradi lelkész), görög nyelvtana, mely a mennyire csak a két nyelv különbözősége megengedé, Molnár G. módszerében van írva; – a retorikai ismeretekre: Melanchton erotematája után Péczeli Imre komáromi rector bevezetését a retorikába (isagogen), és Keckermann nagyobi) retorikáját; – a logikára: Melanchton bevezető dialectikáját és Losius után Keckermann logikáját, mely általában a magyar ref. iskolákban be van véve; – a természetismeretre (in physicis) Magirus János physiologiáját, vagy Keckermann »Systema physicum«-ját; – továbbá Alsted és Keckermann metaphysikáját;– végre a theológiában Melanchton közhelyei után a heidelbergi kátét,

Ursinus, Treleasius és Keckermann Systema theologicumját, valamint Wollebius és Vendelini compendiumát. «

A pataki zsinat 1648-ban⁷⁷⁾ hasonlóul rendelkezik, hozzá-téven még a héber nyelv magán tanulását is. Ezenfölül minden városi latin iskolában, – tehát a patakinak is alsóbb osztá-lyaiban – használandókul rendeli, illetőleg olvasmányokul engedélyezi: Molnár prosodiáját, Cicero ad familiäres leveleit, Komenius Januáját, Erasmus Colloquia-ját, s a szentek dia-lógusainak könyvét; – költőkből Vergiliust, Eobanus Hes-sust, Buchananust.

Ezekhez jönnek még nagyobb iskolákban Cicero szónok-latai, nyelvtani, retorikai- és logikai tekintetben elemezve.

A retorikai ismeretekben benfoglaltatik a költészetten is. Szombathi említi, hogy az ezerhatszázhuszas években különös gonddal és sikerrel művelték a latin versírát.

Körülbelül e tantárgyak jöttek át a XVIII-ik szá-zadra is. Néha közülök némelyik elmaradt, p. o. a bujdosás idején, vagy mikor az egész intézetben csak egy tanár volt. Azonban lassankint újabb tantárgyak is jöttek hozzájuk.

Komenius érkezése (1650) után kezdtek tanítani törté-netet és földrajzot.

Az idősb Tsétsi (1686-1708) bár egyedül volt, a buj-dosás alatt is tanított *magyar nyelvtant* és a bölcsészetben ethicát.

Kísérleti természettant legelsőben Simándi István taní-tott 1709. és 1710-ben. Ugyan ő kezdte külön tantárgyúi elő-adni Puffendorf Sámuel kézi könyve szerint a *nemzetközi és észjogot*, mely addig legfőlebb csak a bölcsészeti erkölcsstan-ban tárgyalatott.

Utána az ifjabb Tsétsi húsz éves tanársága alatt egy-maga 16 tárgyat tanított, de mégis nem egyszerre, hanem időközönként. Róla később szólándunk.

Már az 1621-iki törvények (XXIV. L.) hetenkint két-szer, szerdán, szombaton az egész iskolában ismétlések tartását rendelik.

Mikép voltak a tantárgyak beosztva az egyes évekre és osztályokba? nem nyomozhattam ki. Az 1648-iki zsinat, a

tanulók és tanítók közötti zavarok elkerüléséért akkép intézkedik, hogy miután 3 tanár van, az iskolai ifjúság is három ordóra, vagy classisba osztassék, t. i. 1. a latin és görög nyelv, 2. a retorika, költészet és logika, végre 3. theologia és bölcsészet osztályára. Azonban azt hiszem, hogy itt a három osztály alatt inkább három tanfolyam, vagyis, az egész tanfolyam három nagyobi) fokozata értendő, s ezek vezetése bízatik a három tanárra. Ezt abból is merem következtetni, hogy a köztanítók, (publicus praeceptorok) nem említetnek, holott mint tudjuk, a professorok vezetése alatt ők tanították a gymnásiumi osztályokat. Nézetem szerint tehát az idézett határozat, a három tanárnak a tanítás igazgatásában való hatáskörét jelöli ki, utasítván egyiket a grammatikai, másikat a retorikai, harmadikat a felsőbb tanfolyam vezetésére.

Talán ennek felelt meg a Komenius által az igazgató mellett föllállított *paedagogiarcha*, kinek kezében egyesítettett a tanításra felügyelet, míg az igazgatótanár inkább adminisztratív teendőkkal foglalkozott. Az első ilyen *paedagogiarcha* maga Komenius, utána a második Buzinkai volt,

A tulajdonképeni osztályok száma időközönként és a körülmények szerint alkalmasint változott.

A felsőbb tanfolyam berendezéséről nem találtam régibb adatokat. A XVIII. század közepén Bessenyei György ott tanulása idején (1750-1755) három tanár, két osztályban tanította a bölcsészeti és theologiai tudományokat, melyeket az ifjak mindaddig tanultak, míg az iskolát el nem hagyták, a mi különösen a papságra készülőknel nem ritkán 30-40 éves korukban történt, A három tanár egyike szorosán theologiai tantárgyakat adott elő; másika észjogot, nemzetközi jogot, (Vitrianuis szerint) egyetemes történetet, régi és új földrajzot (a pozsonyi Tonika Szászki könyve szerint) tanított, és gyakorlatúit néhány latin classicust (Cicero, J. Caesar Terentius) olvastatott; a harmadik logikát és ethicát (Heineccius szerint) methaphysikát (Wolf) geometriát (Weidler) és görög régiséget adott elő. A háromnak volt egy tanterme, s ebben egymást fölváltva tartották óráikat, A helyiség és kézi

könyvek hiánya, s a tanerők kevés száma *) miatt egyfelől nem minden évben adtak elő valamennyi tantárgyat, másfelől a mit előadtak, néha több éven keresztül végezték el.⁷⁸⁾ Körülbelül ilyen módon ment a tanítás korábban is, csakhogy még kevesebbé rendszerezve, s a tantárgyak egy tanárnál még inkább összehalmozva akkor, mikor – mint p. o. 1672-től az ezer hétszáznegyvenes évekig – rendszeren két, sőt néha csak egy tanár volt.

Mint említők, már az 1621-iki törvények a theológiából és bölcsészetből minden második hónapban hallgatóság előtt tartandó nyilvános vitatkozásokat rendelnek. Mikor azután Komenius idején a nyomda föl állítottott, a nagyobb tanulók által e célra írott értekezések kinyomattak és ünnepélyesen megvitattak. Ezek – úgymond Szombathi – mind a szorgalomnak nagy jelei, mind a tanulásnak nagy ösztönei voltak.

Az alsóbb, vagyis gymnásiumi tanfolyamban legalább a XVII. század közepétől rendszeren 6 vagy talán az elemivel 7 osztály volt, a Sturm-féle és a heidelbergi fokozatokban, s némileg a beosztásnak a jezsuiták által használt alakjával, de ettől azzal a különbséggel, hogy az eredeti Sturm-féle szervezet szerint, a logika a gymnásiumi tanfolyamba foglaltott be.**)

Ekkép állt a gymnásium: az iskolának a Szombathi-féle kisebb története szerint⁷⁹⁾ logikusok, rhetorok, vagy oratorok, poéták, syntaxisták, ***) grammatisták, és radimentis-

*) Ezt ugyan a törvények tiltották. Lásd 421. 1. ** jegyzetet.

**) Mint láttuk az 1648-iki zsinat a 4 egyházmegye összes iskoláit bizonyos kategóriákba sorozza, kimondván, hogy az egyes kategóriákban kijelölt színvonalat vagy mértékét a tanításnak, sehol sem szabad túlhaladni. A pataki iskolán kívül a többi mind csak kisebb-nagyobb fokú gymnásium, azaz, bölcsészeti s theologiai tanfolyamot sehol sem állíthattak. De a hol a rhetorikáig elmentek, azaz, teljes gymnásiumot akartak, Keckermann logikáját is mindenütt kötelezővé tették. A logikát 1768-ig a primáriusok közül alkalmazott segédtanár (úgynevezett praeses) tanította. Ettől fogva a logikusok külön osztályt képeztek, és a tanulók ennek elvégzése után írtak alá az iskolai törvényeknek, azaz léptek az akadémiai tanfolyamba.

***) Jezsuitáknál Eat. Studiorumban *suprema grammatica*, de magyarországi évkönyveikben ők is *syntaxisták* osztályának hívják.

ták*) osztályából, egy-egy osztálytanítóval. 1729-ben állították ezekhez az A. b. c.-ések, vagy »mint akkor nevezték parvisiták« osztályát. Ez osztály azonban valószínűleg régenten is megvolt, s talán csak a bujdosás alatt és a zavaros időkben szűnt meg, mert nehezen képzelhető, hogy legalább a helybeliek kedvéért kezdők osztálya is ne lett volna abban az intézetben, mely kezdetében egészen triviális iskola volt.

Szombatin korábban irt nagyobb művében az elemivel együtt mond hat osztályt, akkép, hogy a logikusok még 1728-ban nem képeztek így nevezett külön osztályt, hanem a logika csak egy külön teremben adatott elő. **) A hat osztály keletkezését ő a XVII-ik század elejére, illetőleg a Molnár Albert által közölt palatinatusi tanrendre véli visszavezethetni, mivel abban is a tanterv hat osztályra van megállapítva. Azonban a Molnár A. által közölt palatinatusi tanrendben kétféle tanterv van, t. i. a heidelbergi, 8 osztálylyal, melyből kettő elemi, hol latinul csak olvasni tanulnak; másik az úgynevezett rajnántúli, melyben ugyanazon tárgyak 6 osztályba vannak elosztva, (ebből elemi 1.) Abban mindkettő megegyez, hogy a tanfolyam a retorikával és logikával fejeztetik be.

Sturm eredeti berendezésével és a jezsuitákkal egyezőleg, s némely ágostai iskoláktól eltérve a költészet után következett a sajtóképeni retorika. ***) Csak 1777-ben határozzák el, hogy a retorika tanítassék elébb, azután a poesis.****)

A görög nyelvet korán kezdték tanítani, s reá nagy súlyt helyeztek, de úgy látszik főleg az új szövetségi szentírás megértéséért. Az 1621-iki törvényekben rendelt görög írók tárgyalásának nem igen találtam nyomát. A latin nyelv volt a fő,

*) Jezsuitáknál infirma grammatica.

**) Meglehet, hogy a legfelső, a retorikai-logikai osztály két évig tartott, Sőt erre mutat az 1621-iki törvények (XV. Lex.) azon rendelete, hogy »minden tantárgyat elvégezzenek azon évben, melyben kezdetek, *kivevén a logikát* és hasonló tudományok rendszerét, melyekre két év engedtetik.«

***), A Rat. Studiorumban a retorikát előző osztály neve: »gradus vagy classis humanitatis.« De múlt századbéli magyarországi évkönyveikben a jezsuiták is poetak osztályának nevezik. Ez elnevezést ők vették-e át a protestánsoktól vagy megfordítva, nem tudom.

majdnem egyedüli tárgy. A XVIII-ik században már az a. b. c.-ések latin szokat is tanultak Cellariusból. A század közepén még mindig Molnár nyelvtanát és prosodiáját használták egész a retorikáig; mellette Cellariust és Langius colloquiumait. A felsőbb osztályokban mellékesen a földrajz elemeit, és számtant is tanították. A retorikát Freier szerint tanították, Curtiust, Cicerót, J. Caesart, és Svetoniust fordítva mellette. Bessenyei gépies könyv nélkülözöttségéről panaszkodik. E mellett az oktatást főleg az alaki képzésre akarták irányozni. Bessenyei idejében mindegyik osztálynak saját tanterme volt ugyan, de ezek oly szűkek s kevésbé felszereltek, hogy sokan kénytelenítettek állni, vagy földön feküdve írni, vagy a tornácban hallgatni a leckét.⁸⁰⁾

A tudományok, mihelyt a tanulók nyelvbeli jártassága lehetővé tette, latinul tanították. Sőt a magán tanítóknak kötelességükké teszik az 1621-iki törvények arra is vigyázni, hogy növendékeik az iskolán kívül szintén latinul beszéljenek. Azonban a magyar nyelvre is jókor fordítottak gondot. Az 1621-iki törvények a collaboratornak meghagyják, hogy *a tanulókkal hetenkint dolgoztasson magyar vagy egyszersmind latin irály gyakorlatokat.* *) Mint emiitők az idősb Tsétsi már magyar nyelvtant tanított 1686. után.

Nyáron, rendesen aratás előtt tartattak nagy ünnepességekkel a közvizsgálatok. A Rákócziak idejében, ha csak lehetett, maga a fejedelem Rákóczy György vagy Zsigmond fia mintegy elnökölve jelen volt. Később az iskola főgondnokai, gondnokai, pártfogók, szülők, az ország minden részéből százával szoktak összegyűlni. Hetekkel előbb két deák követségbe küldetett Debreczenbe, az ottani tanárokat és ifjúságot a közvizsgálatokra meghívni. A meghívásra szintén követség jött.***) Az egyházkerület levéltárában⁸¹⁾ 1735-ből található egy följegyzés szerint, »akkor még a helybeli jezsuitákat is megszokták hívni a közvizsgálatokra«, mi annyival érdekesebb, mivel

*) De const, et officio collaboratoruin: »Materiám styli exercendi lingua Huugarica vei etiam Latina singulis septimanis exhibere.«

**) Mikor kezdődött e szokás, nem tudom, de a múlt században és még a jelen század első tizedeiben meg volt.

mint látandjuk, 1686-tól fogva, különösen a XVIII-ik században folytonosan támadó ellenségeiket ismerhették bennök. A közvizsgálatok idején tartotta az összesereglett pártfogóság a collegium érdekéből nagyobb tanácskozásait. Sokszor ez alkalmat használták föl a távol vidékekről összejötteknek megadakoztatására, és aláíratásokra. Mulatságok és lakomák sem hiányoztak. Legalább Komenius idejében alkalmasint tartottak színi előadást is. Ezt engedi gyaníttatni Komeniusnak Patakon 1656-ban kinyomatott »Schola Ludus-a«, melynek 5 felvonásában, 21 jelenetében, 52 személy játszik.⁸²⁾ Némelykor comicus csíntevések is fordultak elő. Nevezetesen a főgondnokok és nagyobb urak az adni szándékoltt lakomákra nagy társzekerekkel érkeztek, melyekben bőséggel voltak fölhalmozva, finomabb hegyaljai borok és sokféle pecsenyék, kálácsok, s mindennemű sülték. Megtörtént azután, hogy pajkos deákok éjszaka olyanmértvű fogyasztási adót vettek a társzekérből, hogy az urak számára maradt is nem is benne valami. Szünidők voltak: karácsonkor, húsvétkor, pünköstkor, a mikor a tanulók úgynevezett legatióba mentek; – továbbá nagyobb szünet aratás idején, a nyári forróság tartama alatt, úgy szeptemberig, és őszszel szüretkor.

A tanuló-ifjúságot az összes kisebb nagyobb tanulók képezték.

A Rákóczy-féle törvények (VIII. L.) szerint minden nemes és nem nemes ifjak beveendő, mihelyt magokat az igazgató tanárnál jelentik és igazolják, ki azután tanár társával őket az illető osztályokba elhelyezi, és vagy maga vagy a senior által lakást is mutat ki számukra.

Az 1648-iki zsinati határozatok pedig meghagyják, hogy a nemesek is minden megkülönböztetés nélkül vétessenek föl a bölcsészeti és theologiai osztályokba, a nyilvános vitatkozásokon való jelenléteire és részvételre pedig a többiekkel egyenlően köteleztessenek.

A gymnásium elvégeztével a felsőbb tanfolyamba lépett tanulók, a törvényeket aláírtuk, és azok, kik lelkészi vagy tanítói pályára készültek, s kik általában iskolai jótéteményekben

részesültek; tógát öltöttek, s innét *togatus deákoknak* nevezettek; a felsőbb tanfolyam egyéb tanulói pedig *publicusoknak* hívták.

Iskolai jótétemények voltak:

a) *a collegiumban bentlakás*. Azonban a kik be nem fértek – kivált midőn a tanulók száma 1000-1300-ra fölment – a városban jótéteményesek is százával laktak;

b) *élelmezés*. Koronkint bizonyos számú szegény tanulók számára közös élelmezés is volt. Így 1648-ban 40-re határozzák az ilyen alumnusok számát. De ez intézményt többször megszüntették. Ennél állandóbb módja volt a segélyezésnek az, hogy a collegium a begyűlt gabonából kenyeret süttetett, és a libi praebitor naponkint egy liba (1 f.) kenyeret osztott ki nagyobb számu tanulóknak. Koronkint bizonyos adag bort is osztott ki a viui praebitor. Az élelmezésnél az általános szokás egész az újabb időig az volt, hogy szünidőkről bejövételükről a tanulók nagyobb mennyiségben hoztak eltartható élelmi szereket (p. o. lencsét, borsót, innét a pataki deákokat lencséseknek is hívták) s azután többen összeállva fogadtak kifőzöt. A kenyeret mint említők, kapták a húst vették a collegium mészárszékében;

c) *legatiok*. Karácson, húsvét, pünköszt ünnepekre a togatus deákok a rector vagy senior ajánlatával kimentek az egyházközségekbe templomi szónoklatokat végezni. Ez alkalommal az egyházközségtől s otlakó pártfogóktól rendszeren pénzbeli ajándékot kaptak. Az így nyert segély sok szegény fiúnak elég volt a többi iskolai gyámolítás mellett, egész önfentartására. Különösen zavaros időkben a legátusok bizalmas közlésekkel vagy segélykérésekkel leveleket is vittek az egyházközségekhez, és pártfogókhoz. A legátus természetesen gyalog ment, – ha csak útközben valaki kocsijára föl nem vette. Kisérte, és batyuját vitte egy szegény kisebb tanuló, a ki azután szintén mindenütt kapott a maga számára egy-két garast.

d) a fönnebb már említett magán *tanítóóságok, collaborator-ság*, és a vidéki tanítóóságok, (rectoriák). Ez utóbbiakra a theologiát végzett ifjak bocsáttattak, többnyire a végett, hogy

ottani fizetésekből megtakarított pénzüikkel külföldre mehessenek; *)

e) az iskolai köztanítóságok s egyéb tisztségek.

A tanulók létszámáról 1760. előtti időből nem találtam biztos adatot. Szatmári K. Gy. említi, hogy 1734-ben a togtatusok számát 70-ről 100-ra emelték. Azonban alkalmasint csak a benlakó vagy élelemmel segélyezett theologiai tanulókat érti. 1671. után a bujdosás kezdetétől kétségtelenül felette csökkent a létszám, s csak a Rákóczy fölkelés után emelkedett ismét folytonosan. Az iskola 1759-iki állami megvizsgálásakor a tanárok a kérdésekre feleletekben mondják, hogy úgy 300 togás deák szokott lenni. Az összes tanulók száma 1765-ben már 1270,**) – 1770-ben pedig 1346 volt. ***)

A collegiumban 5 évig benlakott Bessenyei György, ki magával a tanítással igen elégedetlen volt, »Holmi« című művében érdekes emlékezéseket jegyzett föl a tanuló ifjúság erkölcseiről. »Erkölcsökre« nézve – írja – a reformátusok pataki és debreczeni iskolájában csodát fogsz találni.

Annyi ifjúságot meg tudnak együtt tartani.

Háromszáz nőtlen legénynél, kiket deákoknak neveznek, több lakik egy iskolában együtt, kiknek idejüket 17 esztendőől fogva számlálhatod 20-ig, 30-ig, 40-ig. A gyermekeket 7, 8, 9 esztendőnél kezdve veheted 17-20-ig. Ezek ezer számokat meghaladván, sokaságukra nézve mind egymás közt laknak, tanúinak, élnek, esznek, isznak, hálnak. Hiszed-e, ha

*) Az 1700-ban tartott sályi részsínat rendeli, hogy »az schola mesterek 2 esztendőnél tovább ne maradhassanak, hanem ha kik akadémiákra készülnek, azok is püspök urannak hirt tegyenek.« (Sárospat. tüzetek. 1859. foly. 453. lapon közölve).

**) 320 togatus, 80 publicus, 110 orator, 66 poéta, 203 syntaxista, 1 94grammatista, 157rudimentista, 140 a.b.c.-és. (Protocol, contraseribale).

***) Zempl. v.-megy. levélt. Loc. 100, Nro. 348. levő egy jegyzék szerint volt: humanissimi togati 310, perillustres publici 26, logicus 98, rhetor 120, poéta 49, synt. 229, gramm. 200, elementarius 110=1346. Ugyanazon 1770. évi összeírás szerint S.-Patak lakossága volt 1431, (260 férfi, 321 nő. 689 gyermek, 109 szolgál, 52 zsellér.) Szomb. Hist. 252. 1.

mondom, hogy köztök forogván 8 esztendő s koromtól fogva, soha életemben semmiféle fertelmességről nálok még csak nem is hallottam. A mennyin voltunk a pataki collegiumban kicsinyek-nagyok, azon ocsmányságoknak, zsodomiáknak még csak neveiket sem tudtuk, melyeket külső országokon sok helyeken mások mint mesterséget úgy üztek. Micsoda nálok a gonoszság, vagy mit tartanak ők elfajulásnak? Ha észreveszik, hogy titkon valamelyik deáknak szeretője van, ha tánczol közülök egyik vagy másik a vendégfogadóban, ha czifra nyakravalót köt vagy hajat bodorít, valami sunda szót mond és a szégyendolgot igazán megnevezi: már ez gonosz, kire törvényt tesznek s kicsapják. Az ilyeneket csaknem úgy veszik nálok, mint külső társaságunkban azokat, kik templomokat vernek fel, meglopván azoknak oltári szentségeit. Ha nemes ifjat hallottunk is, hogy vendégfogadóban tánczolt, úgy csodálkoztunk rajta s olybá vettük, mintha házat gyújtott volna fel. Megvallom – folytatja tovább – bárdolatlanság találatik köztök, de hát ha nem lehet nálok világi manért, tiszta erkölcsöket együtt fentartani és megegyeztetni. Melyik jobb, az-e, hogy a galánt-ságot kitiltsák közülök, vagy hogy elfogadják erkölcsöknek feláldozásával?«

Általában Patakon legeredetibb s legerdekesebb volt a collegiumi élet s annak olyan berendezése és kifejlődése, amely szerint nemcsak az iskolának, de benne a tanuló ifjúságnak képződött ki jelentékeny önkormányzata.

A collegiumot képezte a coetus. A coetus állt a tanárokból és a tanuló ifjúságból. *) Ezek együtt nevezték magokat »cmmunit as scholasticának« is. Minden jelentékenyebb alkalommal, királyhoz, vármegyéhez, kiküldött deputációkhoz, a »professorok és tanuló ifjúság, az egész scholastica communitas« ad folyamodásokat és nyilatkozatokat. **) Több esetben

*) Szorosabb értelemben a tanulók összesége képezte a coetust, de sokszor a tanárokat és az ifjúságot együtt is nevezik coetusnak, többször pedig »tota communitas scholasticá«-nak.

**) P. o. 1714-ben a királyhoz benyújtott ilyen emlékiratra III. Károly ír Zemplén vármegyéhez, mondván repraesentatum existat majestati nostrae nominibus et in pevronis fidelium nostrorum Professorum et totius communitatis scholasticae juventutis oppidi S.-Patak etc.

p. o. vármegyei küldöttségek s kir. biztos előtt a collegium részéről a rector senior s egy pár primarius deák jelenik meg és nyilatkoznak az iskola nevében.

A collegium fölött főhatóságul állottak a gondnokok, a pataki földesúr mint főpártfogó, s a zsinat, majdan a pártfogókból alakult consistorium.

1652-ig csupán egyházi gondnokok állítottak. A legelső ilyen Kopácsi István volt, ki igazgató tanársága után Zemplén vidéki esperes lett. Utána mindig a zempléni esperesek választották az iskola egyházi gondnokaiul, kik nagyobbrészt, – kivált eleintén – előzőleg a collegium rectoral voltak. A világi gondnokok tisztét, még nagyobb hatáskörben végezték a főpártfogó pataki földesurak, a Perényiek, Dobó és Rákóczyak, kik az intézetnek főntartói levén, befolyásuk nem is volt szabályokkal körülírva. Ezeknek mintegy segédkezve gyakorolták a felügyeletet az egyházi gondnokok.

A papokból és világiakból összehívott gyűlések, úgynevezett zsinatok, csináltak iskolai törvényeket és hoztak a tanítást s iskolai viszonyokat szabályozó általános határozatokat, melyeket Rákóczy György megerősített. így az ő felhívására és jóváhagyásával állapították meg az 1621-iki törvények, valamint 1629-ben a tanítás rendje.

Lorantfy Zsuzsanna, férjének Rákóczy Györgynek és Zsigmond fiának halála után, szükségesnek tartván az iskola ügyeinek jobban utána járható férfi közreműködését, 1652-ben Klobusitzky András fejedelmi udvari tanácsost a collegium világi főgondnokává tette. Ettől fogva folytonosan voltak világi főgondnokok, kik különösen szükségessé váltak azon idő óta, midőn Báthori Zsófiának, fiával I. Rákóczy Ferenczcel a katholica egyházba térésök után az intézetet eddig tartott földesurak annak üldözőivé váltak. 1661–1670-ig Bocskay István, zászlós úr, sokáig zempléni főispán volt a főgondnok, kinek egyéb elfoglaltsága és gyakori távolléte miatt algondnökká (vice curator) választott Héczei Baksi István. Ez időtől algondnokok is rendszeren választottak.

Miután a pataki földesurak az iskolának rendelt adományokat megvonták, a fentartás egyes jöltevekre nehezedett. E pártfogóknak összejövele alkotta az egyházi és világi gond-

nokokkal a pártfogósági gyűlést, melyet consistoriumnak is neveztek. Néha magok közül a gondnokok mellé bizottságot is választottak, kik azután nevökben intézkedtek.

E pártfogók és gondnokok képezték az iskola felsőbb hatóságát 1735-ig, a mikor a reformátusok egyházkerületi szerveztetvén, a collegium a Tiszáninneri egyházkerület alá helyeztetett, az egyházi gondnok tiszte a superintendensre szállott, s a zempléni esperes algondnökká lett.

Az 1621-iki törvények (XXI. 1.) még azt is rendelik, hogy a pataki egyházközségben koronkint tett egyházlátogatásoknak az iskola is alá legyen vetve, s ez alkalommal a tanárok, senior, praebitorok és a eollatiók elnökei, úgy a tanítószemélyzetnek mint az ifjúságnak magaviseletéről és erkölceiről kikérdeztessenek. Ez, úgy látszik, különösen valláserkölcsei tekintetben való felügyelet volt.

A collegium belső folyó ügyeit maga a coetus, illetőleg az igazgató tanár, s annak mintegy felügyelő vezetése alatt a tanulók magok közül választott tisztviselői kezelték.

Az igazgató tanár, az évenkint kihirdetett törvényeknek első öre és megtartat ója. *) Az egész iskola s annak összes osztályai felügyelete alatt állanak, s azokat koronkint látogatja, A másodfokú iskolaszék elnöke hívja össze a coetust, s a mikor kell azt megszavaztatja; a törvényeknek s fegyelmi büntetéseknek végrehajtását eszközli; ő bocsátja ki a mindennemű vidéki tanítóságra menőket; a collaboratorokat, magántanítókat alkalmazza. Teendőiben támogatta a conrector, vagyis második tanár.

A rector után következtek az ifjúság körében alakított tisztségek.

Az ifjúság első tisztviselője s mintegy elnöke volt a *senior*.

Az iskolával egykorúnak tartott régi tisztség. Azt hiszem Kopácsinak Wittenbergből visszatérte után, 1550. körül, az intézetnek felsőbb iskolává emeltetése idején hozatott be. A seniort még a XVIII-ik században az ifjúság szavazattöbbséggel választotta, s a rector megerősítette. Felügyelt az ifjú-

*) 1621-iki törv. XXIII-XXV. d.

ság erkölcsére; az iskolai levéltár őrizete alatt állott; az iskola készpénzbeli jövedelmeit kezelte, bevette és kiadta. A XVIII-dik század első felében is ő szolgáltatta ki a tanárok fizetéseit.

A pataki collegiumnál az a sajátságos, hogy az iskolai vagyon az alapítások szerint is nem az iskoláé, mint intézeté, hanem a tanuló ifjúságé volt, *) és azt maga az ifjúság kezelte is. P. o. nemcsak az adományokból bejött gabonát és bort kezelték praebitorai, hanem az iskolai szőlőket is magok művelték, **) s a termést részint a collegium kocsmájában kimérették, részint máskép értékesítették.

Azt hiszem ez onnét származott, hogy egész Lorantfy Zsuzsanna haláláig a tanárok fizetése s az iskola e nemű szükségai a várból a földesurak által fedeztettek. A mi még töke-vagyonú adatott, mint az említett 12 szőlő, az ardói telek és malom, valamint az évi collecták: azok a tanuló ifjúság eltartására, és így neki adattak. Már az 1648-iki zsinati határozatok az ifjúságot kötelezik, hogy az iskolai épületeknek, melyekben lakik és tanúi, kisebb tatarozását jövedelmeiből eszköztesse.

Még Lorantfy Zsuzsanna idején megkísérlek az ifjúság e vagyonának kezelését a tanárookra és más hozzá inkább értőkre bízni. De a tanulóság annyira ragaszkodott élvezett jogához, hogy részint ezért, részint mivel a tanárok borait is az iskola korcsmájában akarták kiméretni: az egész tanulóság föllázadt, s valamennyien elhagyták a collegiumot, kivonulván egy hegyre, hol táboroztak. Hosszas alkudozások után, jogaik meghagyása mellett kötöttek velők békét.

Később azután, midőn Báthori Zsófia által a várbeli ado-

*) P. o. a bujdosás idején, Gönczön létökör, özv. Istvánfi Mátyásné 1652. febr. 9-iki levelével »mézesmáli szőlőjét adja az oskolabeli azon becsületes deák ifjúságnak, mely elűzetteve is a pataki deákság nevét megtartotta.« (Közölve: Szombatin tanárok életrajzában – id. Tsésinél kézirat; pataki coll. levéltárában).

**) A felső tanfolyam első évesinek kötelessége volt p. o. a karózás; innét baltásoknak hívták őket. Hogy ez egy évnél tovább rajtok ne maradjon, még a jelen század elején is vizsgálatok alatt egy baltát s karót vetettek be a leendő első évesek tanteremébe, ezzel mintegy átruházván azokra a teendőt.

mányok az iskolától megvonattak, a tanárokat nagyobb részt (főleg kezdetben) hasonlóan az ifjúság kezén levő vagyonból kellett díjazni. Alkalmassint így került a tanárok fizetése is a senior kezébe, s azután a lassankint magánosok által tett alapítások jövedelmei szintén oda folytak be.

A senior ellenőrzője volt a *contrascriba*, kit szintén az ifjúság választott. Ez egyszersmind a primaria sedes elnöke és az iskolaszék jegyzője volt. Ezenkívül közelebből ügyelt a rendre, vigileket (éji őröket) observatorokat, (óramulasztók följegyzőit) és a templomban papolókat jelölt ki. (E hivatal ma már nincs.)

A *provisor* 1722-ben választatott először, hogy a senior gazdasági teendőinek egy részét vigye, a gondnokok és igazgató utasításai szerint.

Nevezetesen akkor a collegium nagy részben természetbeli évi adományokból tartott fenn. Vidékenként állítottak raktárakat, hova a környékből adott gabonát és bort összehordatták az adakozók. Ezeket számon tartani, és az iskola lovain a körülményekhez és szükséghez képest a collegiumba behordatni, volt a provisor feladata.

A *libi*, *) és a *vini praebitorok* szintén gazdasági teendőket végeztek, ez a bort, amaz a bejött gabonát s a kenyeret kezelte és osztotta ki, és a húsméretésre ügyelt.

Az *oconomusnak*. hasonló teendője volt mint Goldbergben Trotzendorfnál. Az ifjúságot reggel fölkelte, az esti lefekvésre jelt adott; az óramulasztókat följegyezte, a templomba menőket ellenőrizte; a tanulókat templomba és temetésre kísérte. Ügyelt, hogy tanítás alatt az apróbb tanulók ne lármázzanak, ne civődjanak, magyarul ne beszéljenek. Az iskola udvarát tisztán tartatta, s e végre szegény inastanulókat szerdán, szombaton délután fölhasználta.

Mindez iskolai tisztségek viselői a primarius deákokból alkalmaztattak.

A *primarius deákokat* a felsőbb tanfolyamot bevégezt, vagy annak befejezéséhez közel álló s tanultságukra és erköl-

*) Említenek frumentum praebitor is, ez azonban teendőiről ítélve, a provisor.

csökre kiválóbb tanulókból választottak a tanárok. Hajdan a seniorral együtt tízen voltak, később számuk szaporított.

A tanulók fegyelmi s rendtartási ügyeiben ítélt első fokon a »primaria sedes«, másod fokon az »amplissima sedes«.

A primaria sedest a primarius deákok alkották elnökük a contrascriba. Ez kisebb fegyelmi ügyekben bíraskodott.

A felsőbb iskolaszék (ampl. sedes) a tanárokból és a primariusokból állott. Elnöke a rector, jegyzője a contrascriba. Intézkedett fontosabb rendtartási s fegyelmi ügyekben, és a primaria sedesből hozzákerültekben.

Mindkettő felett állt a gondnokok elnöklete alatt a pártfogósági gyűlés, mint consistorium.

3. A collegium bújdosása.

Lorantfy Zsuzsanna után alig néhány hétre meghalt fia és örököse II. Rákóczy György fejedelem is. Ennek nejét Báthori Zsófiát, ki még gyermek fiával Ferenczczel maradt S.-Patak birtokosa – most már semmi sem tartóztatá, hogy a római katholicismushoz ragaszkodása mellett egyszersmind a pataki ref. collegium iránti ellenséges indulatát is ne éreztesse.

Daczára Lorantfy Zsuzsanna végrendeletének, daczára annak, hogy az iskola javára tett intézkedéseket, férje II. Rákóczy György szintén még anyja életében megerősíté: mára legközelebbi évben (1661) megvonta a collegiumtól a várból szolgáltatott mindennemű évi adományokat, s így a tanító személyzet összes fizetését is.

A jezsuitákat Patakra a várba hozta, ott velők iskolát nyittatott, s a ref. collegiumot folytonosan apró háborgatásokkal zaklatá.

A várból nyert szolgálmányok megvonásával a collegium aránylag csekély tőkevagyonából nem bírta magát fönntartani. Tanárok, tanulók egyiránt szükségbe jutottak, s az ország különböző vidékén lakó jóltevők adományaira és gondoskodására szorultak. Így lett a Perényiek és Rákóczyak iskolája a hazai reformált közönség tanintézetévé.

Több gazdagabb urak egyenkint 2-3 ifjú tanítási költségeit vállalták magokra. Mások készpénzbeli adományokkal

vagy hagyományokkal igyekeztek a veszteséget pótolni. E tekintetben egyike volt az elsőnek, ki 100 arany küldeményével jött a szűkölködő iskola segélyére: Bornemisza Anna, Apafy fejedelem felesége. Az 1669. *) október havában Patakon úgyszemint zsinatra összejött pártfogók 8100 forintot adtak össze az iskolára.

Azonban jött a nagyobb veszedelem. A század hetvenes éveivel megkezdődött a protestánsok erőszakos üldözése, Báthori Zsófia és a szintén róm. kath. egyházba térített fia II. Rákóczy Ferencz 1671 október havában földesúri hatalommal elfoglalták a collegium minden ingatlan vagyonát s épületeivel együtt a jezsuitáknak adták, a tanárokat és tanulókat pedig erőszakosan elűzték. **)

A tanulók többsége elszóródott, a nagyobb deákokból állott kisebb rész pedig Pósházi János és Buzinkai Mihály tanárok vezetése alatt télre a debreczeni collegiumba menekült, magokkal vivén a nyomdának és a könyvtárnak megmenthetett részét is.

A következő tavaszon kérelmekre Apafy Mihály fejedelem fogadta be őket, Gyulafejérváron, a régi Bethlen collegium helyén rendelvén nekik lakást. Itt éltek, tanítottak és tanultak tíz éven keresztül, nevezvén magokat folytonosan »s.-pataki scholának«, és pataki deákságnak.

Tököli Imre fölkelése idején S.-Patakot is hatalmába ejtvén, a reformátusok visszanyerték szabad gyakorlatukat, a jezsuiták pedig elűzettek. ***)

*) Szombatin kinyomtatott művében (Hist. Schol. 92.1.) talán sajtóhibából, de mindenesetre tévesen van »1659. oct 2.« mert hisz akkor még Lorantfy Zsuzsanna is élt.

**) Báthory Zsófia ez eljárásának, a felekezeti türelmetlenség mellett, nagy indokálul szolgált az is, hogy a Vesselényi összeesküvésbe keveredett Ferencz fiának mentésére e tette által is érdemet, s a clerusnál és befolyásos köröknél támogatást akart szerezni. Tudjuk, hogy főleg e cél vezette a kassai jezsuiták collegiumára tett adományainál is, és hogy fiának mentése több, mint 800 ezer forintjába került.

***) Különben a jezsuiták nem költözködtek be a collegium épületeibe, hanem azokba ruthenekot és tótokat szállásoltak lakókul, ők magok meg a belvárbán maradtak.

Erre 1681-ben Gyulafehérvárról a deákok egy része visszajött, megszállta a régi fészket. Csakhamar követte őket Sallai Pál senior, s vele újból megnyitották a pataki iskolát, A tanulók másik része a két tanárral Gyulafehérváron maradt.

Most azt a furcsa jelenséget látjuk, hogy Patakon évenként seniorok vezetése alatt fönnáll egy iskola, kisebb-; nagyobb tanfolyammal, *egyetlen tanár nélkül*. A nagyobb deákok együtt tanulgattak, a kisebb tanulókat s gyermekeket pedig tanították; édegeltek, a hogy tudtak, s a falukra is kijártak iskolamestereknek.

Néhány év múlva az emberek kezdtek bízni az intézet állandóul maradhatóságában, s az összejött pártfogók 1686-ban tanárukat választották idősb Tsétsi Jánost.

Épen jókor, hogy a mindjárt kitört újabb katastropha után bekövetkezett második 16 éves bujdosásban legyen a kóborló iskolának vezetője.

A Tököli fölkelés legyőzése után a munkácsi vár feladásáig (1688) a Rákóczy uradalmak szintén zár alatt voltak s azokat közvetlenül a fiskus kezelte.

Így történt, hogy 1687-ben a soproni 1681-iki törvényekre támaszkodva *), katonai karhatalommal ismét elfoglaltatott a collegium, minden fekvő vagyonával együtt. Tanár és deákok elűzettek. A foglalást, királyi parancsra április 24-ikén Klobusiczky Ferencz zempléni alispán hajtotta végre. **)

Még ha az iskola meg nem tűrése, az 1681. 25. t.-cikkekben föntartott földesúri jogra alapítható lett volna is, de az erőszakos elfoglalást már azért is törvénytelennek tekinthették,

*) T. i. mivel Patak nem articularis hely és a »földes urak jogainak föntartására vonatkozó záradék alapján.

**) Az esemény le van írva S.-Patak város jegyzőkönyvében, s onét vette át Szombatin is a tanárok életrajzába, id. Tsétsi életénél. »V.-megyei küldöttség ment ki Klobusiczki alispánnal. Tsétsit hívták a várba. Felszólították, adja át a collegiumot. Ez kijelenté, hogy az iskolának nem ura, hanem szolgálója; ellent nem állhat, de át nem adhatja. Erre Roth parancsnok a collegiumot német katonákkal körülvéttette, hogy a deákok semmit se tehessenek, s a foglalást végrehajtatott contra 165t). cor. 6., és 1681; 25.«

mivel ez megsértése volt az 1659. koronázási hitlevél 6. pontjában adott azon biztosításnak, hogy a törvény rendes útján kívül nem eszközöltetnek végrehajtások.

A szétvert tanulók egy része Gyulafehérvárra ment vissza, más része a vidéken elszéledt. Egy csoport Vilmányban tartózkodott, mígnem Tsétsi tanár, Gyöngyösi András zempléni esperest segítségével, a nyár folytán összegyűjté őket Gönczre, hol 1695-ig folytatták ismét a »pataki iskolát.«

1695. elején Göncz a jezsuitáknak adatván, a pataki iskola márczius havában onnét is elűzetett.

Ekkor a deákok Tsétsi vezérlete alatt máj. havában Kassára vándoroltak, s szívesen fogadtatva, a belvárosban szálltak meg.

Azonban ott is alig hogy megpihenhettek, mert a soproni 1681-iki törvények, királyi városoknál csak a külvárosokban engedvén a protestánsoknak vallásgyakorlatot: a legközelebbi évből a külvárosba szorították.

Itt végre meghúzhatták magokat, Kassának hét év múlva a Rákóczy fölkelés kitörésekor bekövetkezett ostromáig.

4. A collegium Patakra visszaállítása, és története a Rákóczy fölkeléstől 1740-ig.

Kassa a Rákóczy fölkelésnek mindjárt elején (1703) ostrom alá kerülvén, a külvárosban elhelyezett iskola nem soká maradhatott ott.

A tanulók nagyobb része, a parancsnok Nigrelli tábornok engedélyével, az ostrom kezdetén azonnal ki is jött. De az óvatos Tsétsi tanár bizonytalannak látván az események kimenetelét, a tanulók kisebb részével nem hagyta el a jogilag biztos fészket. És midőn az ostrom miatt a külvárosban már egyáltalán nem volt maradásuk, a tábornok figyelmeztetései és a Patakra telepedett deákok hivatásai daczára, inkább bekéredzett a belvárosba, s ott folytatta a tanítást még akkor is, mikor leczkéin csak egy tanítványa volt, t. i. saját fia.⁸³⁾ Végre 1705-ben Nigrelli egyenes akaratával hagyta el családjával Kassát, A collegium nemsokára jó hasznát vette Tsétsi ez óvatosságának,

1703. szept. 11-ikén Kis-Patakon Kazinczy András uram

portáján tanyát ütött Orosz Pál, Rákóczy tábornoka, mintegy 600 lovassal. A maga elé hivatott városi tanácsnak és a ref. lelkésznek meghagyja, hogy az naptól fogva a reformált isteni tiszteletet ezentúl ne a szomszéd községekben, hanem otthon végezzék. Mi közben arról tanakodnának, hogy a reformátusok minden épülete el levén foglalva, hol tartsák az isteni tiszteletet: előlép Gönyüi András, Kassáról jövő »becsületes öregdeák« s magát bemutatva, azon kérését adja elő, hogy miután az iskolát a kassai külvárosban vagy belől a várból, vagy kívül az ostromlók úgy is rövid idő alatt elpusztítják, állítsák helyre a collegiumot Patakon, s abban az isteni tiszteletet is megtarthatják.

Javaslatát azonnal elfogadtatták. Másnap a Patakra átküldött Szentmarjai kapitány a határozatot tudtul adja a jezsuita házfőnököknek és a város közönségének, s a collegiumnak tótok és ruthének által lakott *) már-már romlodozó épületeit ünnepelesen átadja Grönyüi András gondviselése és igazgatása alá. Grönyüi, nehogy majd, azt gondolják, hogy a deákok vagy a patakiak önhatalmúlag foglalták vissza a collegiumot, az egész dologról írást kért Orosz Páltól.

A tábornok erre adott levelében írja: »vévén plenipotenttiát a megháborított és turbáltatott akárminemű renden (azaz vallásfelekezeten) levő Eccleziák restitutiójára, . . . S.-Patakon a szabados közönséges isteni tiszteletet és a régen pusztaságban levő collegiumot resignáltuk.«

E nyilatkozat azt mutatja, hogy Rákóczi már a szabadságharcz kezdetén, tehát jóval előbb, mint a szécsényi gyűlésen a felekezetek között a barátságos egyezséget eszközölte, utasította főtisztjeit, az elnyomott szabadságnak bármelyik felekezetnél helyreállítására.

A szécsényi egyezés után kiadott utasításaiban Patakra nézve Rákóczy akkép intézkedett (1705. oct. 8.), hogy a bel-

*) A várbau bennlakott, s iskolájukat is ott tartott jezsuiták a ref. collegiumnak a külvárosban feküdt épületeit nem használták. A legszegényebb osztályhoz tartozott tótok, és ruthének (talán munkások) laktak bennök. Pap Ferencz, jezsuita házfőnök, midőn Szentmarjai tudtára adá a ref. collegium visszaállítását, nagy eszélyesen felelé: »én nem vettem el. vissza sem adhatom, ám lássa kegyelmetek.«

várbeli templom maradjon a katolikusoké, lielyette a reformátusoknak saját költségén újat épített iskolájok mellett, a collegiumnak pedig minden vagyona és jövedelmei, a mennyiben még nem restituáltattak, visszaadassanak.«

Igy állítatott ismét helyre a pataki ref. collegium, melyben egyelőre tovább egy évnél az összes tanító és tanuló személyzet Gönyüi András becsületes öreg deák képviselte, lassankint kiküszöbölve a benn lakott tótokat, lakhatóvá tatarozva a romladozott épületek egy részét, s összehívogatta a vidéken elszórt tanulókat.

Az összegyülekezett deákok 1704. decz. 13-kán bevonulnak anyaiskolájokba, és tanár nélkül, Gönyüi András vezetése alatt együtt éltek és tanulgattak. Végre sok izengetéseik után isétsi rectoruk is megjő Kassáról (1705. május); de tulajdonképen csak 1706. január havában nyitják meg az osztályokat.⁸⁴⁾ Az iskola az első években meglehetősen primitív állapotban tengődött. Tsétsi és a deákok tökéletesen magokra hagyatva a visszakapott szőlőkben gazdálkodtak^ éldegéltek, tanítottak és tanultak, a hogy épen tudtak.

Tsétsi Jánosnak 1708-ban történt halálával a collegium »apa nélkül való árvává lévén«, ügyeinek rendezésére az ország különféle részeiből sok világi fő és közrendű, valamint belső, (papi) személyek összejöttek Patakra 1708. július 20-ra.⁸⁵⁾

Már Lorántfy Zsuzsanna halála után Báthori Zsófia ellenséges föllépte óta, de különösen a collegium e harmadik visszaállításától fogva, pártfogói igyekeztek azt a hazabeli összes reformátusok tanintézetévé tenni, s az ország minden vidékén élő hitsorsosaik segélyével és közreműködésével tartani fönn. A most említett júliusi rendező gyűlésben az ország legtávolabbi vidékeiről vettek részt világi urak. így nyerték meg az intézet kormányzatába is befolyt pártfogók közé a nógrádi Ráday Pált? és a dunántúli Kenessey Istvánt.

A júliusi gyűlés mindenekelőtt tanárokat és gondnokokat választott. *)

Egyházi gondnokul régi szokás szerint a zempléni e. h. megye esperesét, Zádorfalvi Mártont bízták meg, világi főgond-

*) Határozatait lásd a Zempl. e. h. m. akkori anyakönyvében. Főisk. levélt.

nokul soovári Soos Istvánt, algondnokokúl Mezösy Jánost és Vecsey Jánost választották.

A professorokra nézve kimondották, hogy azok rángj okra és díjazásukra nézve egyenlő állásnak, s fizetéseket, lakáson és »egyéb élelmi szereken« kívül 300 forintban állapították meg. *)

A theologia és egyéb felső tudományok tanárául, miután Posaházi nem vállalkozott, Simándi Istvánt választották, kiről Szombatin íöljegyzé, hogy o tanította Patakon legelőször az »experimentális physikát. **)

E gyűlésen tettek a reformátusok legelőször kísérletet, jogi tanfolyamnak, s külön jogi tanszéknek létesítésére.

»Elméjekre vévén, hogy e seminarium ne csak az egyházi, hanem a politikai statusnak is magterjesztő kertje lenne, melyből a haza külső oszlopainak is nevedekniök kellene: elvégezték, hogy a »jus civile« is per modum profession!» collegialis gyakoroltassék és taníttassék.« Tanáruul nyomban megválasztották Szentimrej Sámuel, Gömör vármegye jegyzőjét, ki vállalkozott ugyan, de midőn helyét el akará foglalni, magánvillongás megakadályozá. Ezzel a jogtanítás ügye egész 1793-ig elmaradt.

Hoztak még néhány határozatot az iskola jövedelmeit kezelt senior számadásainak rendesebb vezetéséről; a bort kimérő praebitorok ellenőrzéséről, a tanulók közötti rendtartásról. Egyebek közt elhatározták, hogy míg az intézet anyagi körülményei kedvezőbbek nem lesznek: közélélmezésre 40 tanulónál több ne vétessék föl, (azonban a jelenlegiek el ne bocsajttassanak) és esti hét óraker az iskola kapui bezáratván, bármely renden levő tanulók ne járhassanak ki s be, egész kibocsajttásukig. E végre mindkét kapuhoz »portariusok« állítandók.

A megválasztott gondnokok még azon év augusztus ha

*) Nagymihályi Sz. Gr. 1734-ben fizetésének kiegyenlítését kérve, mondja, hogy mint theol. tanárnak volt 300 frtja, 20 köből búzája, és 1 hordó bora. Szatm. Királyi Gy.-nél 924. l.

Úgy hallám, hogy a mézsárszékből is a marhanyelveket a tanárok kapták.

**) Simándy 1710-ben pestisben halt meg.

vában útnak indítanak két ifjút, segély gyűjtő iverkkel és nyílt levéllel. »Bármily szorosán vizsgálják a becsületes senior számadásait és az iskola minden lehető jövedelmeit; nem találnak elég alapot az épületek halaszthatlan javítására, az ifjúságnak, a tanároknak és az osztálytanítóknak évi ellátására, Ezért a közönséget adakozásra hívják föl, s kérik, hogy ki-ki az ivre sajátkezüleg jegyezze föl, mit hajlandó az intézetnek pénzben vagy terményekben adni.

1710. (febr. 24-ről) az ifjúság nevében Győri Sámuel senior aláírásával és Soós főgondnok beleegyezésével ellátott nyílt levéllel Vecsei algondnokot, s vele 3 deákot küldenek ki »az árva collegium igen szükséges dolgai végett.«

Mi eredménye volt e felhívásoknak, nem tudom. Az kétségtelen, hogy különösen a szegény tanulók ellátására jelen" tékeny segélyül szolgáltak az évenként pénzben s terményekben (p. o. borban) begyűlt adományok. Általában nehéz az iskolának e korban bírt vagyonát és jövedelmeit kitudni, mivel a gyakori háborgatások és foglalási kísérletek miatt igyekeztek azt a mijök volt, lehetőleg elrejtve kezelni. E tekintetben legjobban támaszkodhatunk az iskola ügyeit alaposan ismert ifj. Tsétsi Jánosnak a megyei vizsgáló bizottság előtt 1759-ben tett nyilatkozatára,⁸⁶⁾ E szerint a collegiumnak épületein, a városban tanárok lakásául szolgált 3 házán, továbbá mészárszékén, és kocsmáján kívül volt: 13 jó karban levő és 3 pusztult szőlője a hegyalján. *) Ezek jövedelméből fizettettek a tanárok. A termésből és az évi adományokból begyűlt bor mennyiségét Tsétsi átlag évenként 100 hordóra teszi, a tanároknak és tanulóknak természetben adott rész levonásával, maradt tiszta jövedelmét pedig két ezer, de legkevesebb ezer forintra becsüli. A különböző családoknál elhelyezett régibb tőkepénzek is fölmentek 30 ezer forintra. Mindezekon fölül jönnek az évi gyűjtések, melyekből csak az iskolába beküldeni szokott gabonát a század közepe táján már évenként mintegy 1000 köbölre becsüli, mely legnagyobbbrészt szegény tanulók élelmezésére fordítottat, A gyűjtések részint

*) Bényén 7, Újhelyen 2, Patakon 2, Tokajban 2. és Tályán, Zsárdányban és Olasziban egy-egy pusztuló.

az egyes községekben a lelkészek vagy kiment tanulók által eszközöltettek, s eredményök természetben vagy pénzürtékre változtatva szolgáltatott be; részint az előbbkelő nemesekhez intézett levelekkel. Evenkint hatszor mentek ki a tanulók segélygyűjtésre. Az úgynevezett ünnepi követségek jövedelme magoké a tanulóké maradt. Többi alkalmakkal az iskolának szedtek.

Legjelentékenyebb volt a gabona és borgyűjtés. Aratás után az egész országban, még Erdélyben is szerte jártak a »supplicansok« segélyt gyűjteni. A közelebbi vidékeken egyes helyeken raktáraik voltak, hova összehordtak a környékről adott gabonát, s mikor szükséges volt, beszállították az iskolába. A gabonát a frumenti praebitor vagy provisor, – a bort a vini praebitor kezelte. Ez utóbbi gondoskodott a kimérésről is. Az évi gyűjtések eredményéből 800 forintot a bécsi ágensnek küldtek, tiszteletdíjúl az iskola ügyeiben fáradozásaiért és költségeire, A többi, tanulók ellátására, s az osztálytanítók sőt részben a professorok díjazására fordított.

Természetesen a gyűjtések eredménye a Tsétsi által említett mennyiségre csak a század közepe felé emelkedett, és általában a bővebb vagy szűkebb termések szerint nagyon változott. Úgy, hogy rossz esztendőkbem nem egyszer nagy szükségét szenvedett a számban egyre növekedő ifjúság.

Simándy halála után, helyére 1711-ben Eüleki András választott tanáru, s mellé másik tanáru 1713-ban ifj. Tsétsi János. Ettől fogva egész a század második feléig, rendszeren két tanár volt, kik theologiai és bölcsészeti tudományokat adtak elő. Tsétsiről tudjuk, hogy történetet is tanított. Bányai pedig (1644-67) az észjogot is terjedelmesebben adta elő.

A gymnásiumi osztályokban, a tanárok felügyelete alatt, ismét az úgynevezett köztanítók (classicus vagy publicus praceptorok) tanítottak, kiket az iskoláikat vagy egészen elvégzett vagy már tanuláruk végén levő nagyobb deákok közül alkalmaztak.

A háborús idők daczára is, a mennyire lehetett, berendezkedtek és a tanítás folyt.

Azonban Kákóczy ügyének hanyatlásával a pataki collegium szintén ismét veszélyes helyzetbe jutott. A város földesura is

változott. Még a forradalom teljes legyőzése előtt a sárospataki uradalom Trautsohn herczegnek s császári miniszternek adományoztatott, ki azonban ha nem is vált az intézetnek bőkezű patrónusává, de iránta a legnehezebb viszonyok között kimélettel és jóakarattal viseltetett.

1710. nov. 9-ikén Lanken császári tábornok szállta meg 8.-Patakot és a collegiumnak védőlevelet adott.

Azonban ugyancsak nov. 10-ikén kiadta I. József azon rendeletét, a mely szerint minden politikai és egyházi ügy a fölkelés (1703) előtti állapotba helyezendő vissza.

A következő év tavaszán báró Maixner Ferencz kamarai tanácsos és biztos a fiscalítások rendbehozása végett utazván a hegyalján, Görgői Imre jezsuitával Patakra jő, és hivatkozva a császár 1710. nov. 10-iki rendeletére, megparancsolja, hogy a ref. collegiumot azonnal adják át páter Görgeinek, illetőleg a jezsuitáknak, kikhez ez a fölkelés előtt tartozott. Parancsát a város jegyzője által kézbesített Füleki András tanárnak.

A helyzet kétszeresen veszélyes volt a forradalom vége felé, de a szatmári béke előtt, mikor még az ez által nyújtott bár csekély biztosítékok sem voltak meg, és Patak már a győztes császáriak kezébe került.

Füleki ép oly ügyesen mint nagy erélylyel védte a vezetése alatt állott intézetet. Úgy látszik, kéz alatt lehető segítségére volt a város jegyzője is, ugyanaz az egykori becsületes öreg deák Gönyüi András, kinek kezdeményezésére állított vissza kilencz év előtt a collegium.

Füleki megtudván, hogy Maixneréknek nincs az elfogalásra különös kiküldetésök, bátrabban lépett fel. A maga és az ifjúság nevében adott nyilatkozatában kijelenté, hogy ők nem tulajdonosai a collegiumnak, hanem csak benne tanítók és tanulók, tehát azt át sem adhatják. A fölötte rendelkezésre jogosított gondnokok és patronusok sok vármegyében szétszórva laknak. Mind a mellett tiltakoznak és hivatkoznak a földesúrra, a király természetes kegyelmére, és a küszöbön álló országgyűlésre. Egyszersmind szóval figyelmezteté őket, hogy a collegium forradalom előtti állapota az, hogy Kassán a külvárosban, majd a belvárosban volt. Ámde Kassa most a fölkelők-

nők, tehát az ellenségnek kezében van. és sem az okosság, sem a Felség iránti hűség nem engedi meg, hogy ők most oda menjenek vissza.

Ez utolsó argumentum – írja Füleki⁸⁷⁾ – láthatólag hatott. Maixner kijelenté ugyan, hogy semminemű tiltakozásuk sem használ, mert mindent vissza kell a forradalom előtti állapotba helyezni, azonban, ha gondolják, ám forduljanak a Mareschall ő Exjához, ő annak rendeletéhez fog alkalmazkodni. Es ezúttal az átadást nem erőltették.

Füleki előre látván, hogy »a mozgatni kezdett követ nem fogják hagyni«, a maga és a tanuló ifjúság nevében több felé ir értesítéseket és kérelmeket. Többek között értesíti az ügyről a bécsi ágens, kéri forduljon közbenjárásért az angol, holland és porosz követekhez, ha kell, adjon be a collegium nevében folyamodást a királyhoz, figyelmeztetvén egyúttal a leghasználhatóbb érvekre.

Az ágens nyújtott is be a collegium nevében Savoyai Eugen által a királyhoz folyamodást, melyre I. József a főhadi tanács utján 1711. máj. 21-ikéről azon rendeletet adta ki gr. Pálffy magyarországi főhadparancsnokhoz, a mely szerint »megemlékezve a pataki tanároknak és tanulóknak Kassa ostroma alatt Nigrelli idejében tanúsított azon hűségükről, melynél fogva ott maradtak, míg házuk el nem pusztult, s akkor is inkább a belvárba kéredztek be; és tekintve azt, hogy most Patakról nincs hova húzódnok, (födél nélkül még sem hagyhatók) miután azt kéri, hogy békében hagyassanak, míg jogaikat igazolhatják okmányokkal, (melyek most Kassán levén, hozzá nem férhetnek): ezeknél fogva Pálffy őket lakásukban, gyakorlatukban, és javaikban ne háborgassa, sőt védelmezze.«⁸⁸⁾

A király utasítását csak szept. 22-ikén kapta meg Pálffy. Ezt előzőleg, Pap Ferencz pataki jezsuita házfőnök folyamodására, szept. 14-ikén parancsot ad ki Kassáról, hogy ha kell katonai karhatalommal is adják át a collegiumot a jezsuitáknak. Azonban parancsának végrehajtása előtt vévén a királyi rendeletet, szept. 24-ikén annak értelmében ad az iskolának védőlevelet.

E közben a megindított háborgatások nagyobb sikerrel folytattattak Patak vidékén. Az egész Hegyalján számos egyházat s iskolát támadtak meg, a fölkelés előtti állapotba visszahelyezés címén, s többet el is foglaltak.

Az 1711. júl. 29-ikén közvizsgálatokra Patakon összejöttek a pártfogók s papi személyek Vadászi Istvánt és Szentimrei Sámuelt küldék Bécsbe részletes utasításokkal, hogy a királynál, Eleonóra özvegy császárnénál, és a hol csak lehet, mindent kövessenek el a collegiumnak és a vidéken megtámadott egyházaknak s iskoláknak védelmére.

Szeptember havában megkötötték a szathmári egyezség, meghalt I. József, s az uralkodást Károlynak Spanyolországból haza érkezéséig Eleonóra anyacsászárné vette át, ki csakhamar, I. József múlt évi határozata értelmében, újra elrendelék mindeknek a fölkelés előtti állapotba visszahelyezését.

Zemplén vármegyének e rendelet kihirdetésekor Varanón decz. 10. tartott közgyűlésére a pataki collegium emberei is megidézttettek. Hasztalan hivatkoztak I. Józsefnek Pálffy főparancsnokhoz intézett kedvező parancsára, és ennek védőlevelére. A jezsuiták azt vitatták, hogy azok ellenében a császárné későbbben kiadott rendelete hajtandó végre, annyival inkább, mivel világosan benne van, hogy »non obstante alterutrius contrarietate.« A vármegye, Rajcsányi pataki jezsuita házfőnök folyamodására, két ízben is küldött ki deputatiót *) a császárné rendeletének végrehajtására, Azonban mindkét alkalommal a collegiumbeliek tiltakozása, és passiv ellentállása következtében, erőhatalom használata nélkül s eredménytelenül tértek vissza,

E többszörös támadási kísérletek folytán a tanuló ifjúság és Füleki tanár által képezett iskolai communitás, ismét mindenfelé fordul védelemért. Folyamodnak Pálffyhoz, emlékiratot intéznek Trauthson herczeghez, és Eleonóra császárnéhoz.

*) T. i. a Varaimon 1711. decz. 10-ikén, és Gálszécsen 1712. jan. 7-ikén tartott gyűlésekből. Az első alkalommal tulajdonképen a császárné rendeletének az egész vármegyében végrehajtására küldetett ki, és Rajcsányi folyamodására egyszersmind S.-Patakra is utasított.

Még egy kísérletet tesznek a vármegyén is, mely 1712. inárcz. 23-ikán Terebesen tartott gyűlésén az országgyűlésre követeit választotta, és azok számára utasításait állapította meg. Már korábbi fölterjesztéseikben kérték, hogy »legalább a diaetáig hagyjanak nekik békét, az majd csak meg fogja igazait oltalmazni.« Azonban a vármegyén ezúttal sem nyerhettek semmit. A forradalom legyőzése után a benne résztvett szabadabb szelleműek, különösen a protestánsok, részint meg sem jelentek a gyűléseken, részint a győztes féllal, vagy a hatalommal szemben nem igen inerteek erélyesebben föllépni. Sokan pedig, mint történni szokott, a győztes hatalom irányához csatlakoztak. így történt, hogy a terebesi gyűlésen is oly követek választottak, kiktől várni sem lehetett, de a számukra adott utasításoknál fogva nem is teheték volna, hogy az országgyűlésen az iskolának ügyét, és a protestánsok sérelmeit csak szóba is hozzák. Az utasítások megállapításánál még azt sem tudták keresztül vinni, hogy az I. Lipót által elfogadott 1659: I. cikk ismét fölvéttessék a koronázási hitlevélbe.

Ezeknél fogva, a pataki collegium Szentimrei Sámuel követül küldötte teljhatalommal Pozsonyba, az országgyűlés idejére, hogy rendeknél, a királynál, és a kormánynál kövessen el mindent az iskola érdekében. Hasonló meghatalmazást állított ki Szentimreinek, a maga ügyeire nézve, az egész zempléni ref. esperesi kerület. Átala terjesztették föl mind a collegium, mind az esperesség összes sérelmeiket.

A collegium hasonló megbízó levelet küldött az országgyűlésre Ráday Pálnak.

Az országgyűlés menetét e munka folyamában már ismertettük. Tudjuk, hogy azon »egy országos bizottságnak, (a pesti commissiónak) kiküldésén kívül, ez ügyekben semmit sem lehetett kieszközölni.

E közben megjelent III. Károlynak 1714. ápr. 28-iki rendelete, mely szintén mindent az 1681. ésl684-iki törvények alapjára, s a fölkelés előtti állapotba rendel – kemény tilalmak alatt – visszahelyezni. Ha valakinek igénye van, forduljon az országos bizottsághoz.

Ezzel ismét egy reményükben csalódtak. Most már sem

vármegyétől, sem országgyűléstől, sem az uralkodótól nem mertek semmi jót is várni.

A királyi rendeletnek a vármegyéken kihirdetése előtt Ráday Pálhoz fordultak tanácsért.

Ráday Pál a szabadság-harczot, mint Rákóczy kancellárja, hűségesen végigszolgálva, résztvett a szathmári egyezmény megkötésében, s az országban benmaradva, minden irányban fõnn tudta tartani tekintélyét és tiszteletreméltóságát. Egyszersmind volt bátorsága a nehéz idõkben is, midõn bármely látszatra alapított gyanú veszélybe dönthette volna, odaadással és buzgósággal tenni ki magát a szabadságnak s a protestantismusnak ügyéért. Hitsorsosai hozzá, mint fõtámaszukhoz ragaszkodtak.

Ez ügyben is, a patakiaknak válaszüi írja, (jún. 7-rõl), hogy levelök vétele után a patens igazi értelmét, s a király inteniõit megtudandó, elment Szentkeresztre Száz Keresztély bíbornok-prímáshoz, *) ki úgy nyilatkozott, hogy a patens keletkezésére fõleg Turócz és Liptó vármegyék, s az ott történt excessusok adtak okot. A király czélja csakugyan a háború elõtti állapotok visszaállítására, de ez inkább a forradalom alatt keletkezett újítások megszüntetésére vonatkozik; (valamint az egész rendelet inkább a restringált**) vármegyékre szól) s nem szándékoznak az elõbb létezett intézményeket is elpusztítani, így p. o. bár Bars vármegye azt kívánta »hogy az articularis helyeken kívül levõ minden protestáns egyházközség, a patens értelmében töröltessék el; a primás Rádaynak megígérte, hogy ezek háborgatásába nem avatkozik, mert õ Felsége is meghagyatni kívánja azt, a minek ante motus ususában voltak.« (Ezzel – írja – itt több mint 20 egyházközség mentett meg.)

»Patakra nézve, megértvén, hogy a collegium Nigrelli parancsára mozdult ki Kassáról, – monda: úgy vagy Kassára kell visszahelyezni, vagy Patakon kell hagyni.« Midõn erre

*) Öt tartották a kir. rendelet kieszközöljének.

***) Azaz. a melyekben a protestánsok vallásgyakorlata az u. n. articularis helyekre szorított.

Ráday előadá, hogy Kassán minden épületük elpusztult a háborúban, a Patakon levőket pedig azóta saját nagy költséggel állíták fel: feleie »tehát világosítsák fel ő Felségét iskolájok viszonyairól, ki nem akarja elrontani azt, mi a belháború előtt is fönnállott.«

»Ezeknél fogva, tanácsolja Ráday, hogy a kinek csak jószága van Zemplén vármegyében, a pátenst kihirdető megyei gyűlésen jelenjék meg, s ott adjanak be tiltakozást, melyben mutassák meg, hogy e patens a pataki collegiumra nem vonatkozik, egyebek között, mivel a királyi rendeletre restringált vármegyékben történt excessusok szolgáltatnak okot, Patak pedig szabadalmazott vármegyében van, melynek egész területén régóta szabad volt a vallás gyakorlata; továbbá mivel a pataki iskola régóta fönnáll, s egy helyről a másikra áthelyezése ő Felsége tábornokának akarataival történt; mivel saját költségökön épült s legutóbb is királyi védelem alatt állott; háborgatásával ő Felségének összes magyarországi hívei sértetnének, a mit ő Felsége még sem akar néhány privat jezsuita kedvéért; végre mert *a szatmári egyezés kötésekor specialis reflexió volt ezen collegiumra, a mint ezt Pálffy megvallhatja* stb. Ezeknek alapján hívják föl a vármegyét, hogy ne háborgassa, míg erre külön rendeletet nem kap, s hivatkozzanak ő Felségére és az előttünk levő országgyűlésre.«⁸⁹⁾

Zorgel Gergely⁹⁰⁾ egri kanonok siettetésére, a jún. 15-ikén Ujhelyen tartott megye-gyűlésen a kir. rendeletet kihirdetik. Hasztalan volt a protestánsok minden okoskodása, kérelme, s tiltakozása. A clerus heves sürgetésére, a többség azonnal kiküldé Kossovics Márton helyettes alispánt néhányad magával, a rendeletnek az egész vármegye területén, és Patakon is végrehajtására.

Ez a deputatio kísérletté meg a collegiumot ostrommal elfoglalni, melyet a pataki asszonyok vertek vissza.

Nevezetesen a küldöttség jún. 22-ikén Patakra érkezett a jezsuitákhoz, hol Zorgel kanonok várt reájok. A haza hivatott Lehner Ferencz udvarbíró, – mint később kiderült, Trauthson herczeg tudta és akarata nélkül – céljaikra megnyerték. Az ott állomásozó kapitány azonban, úgy látszik felsőbbségétől való rendelet hiányában, csak arra vállalkozott.

hogy nagyobb hatásért legénységét kiállítja, de az actióban részt nem vesz. A hadi terv megállapítván, másnap a katonaság kíséretében Görög Tamás házához mennek, s oda idézik mind a ref. iskolát, mind az egyházközség elöljáróit. Azok, miután biztosítottak, hogy a katonaság nem fogja őket bántani, meg is jelentek.

Ekkor a küldöttség elnöke Kossovics, a királyi rendeletet felolvastatván, kijelenti, hogy a ref. istentisztelet a városban megszüntethetik, és a collegiumot ezennel átadja a jezsuitáknak. Az egyháznak és a collegiumnak írásban beadott tiltakozásaikat elfogadta ugyan, és megígérte azoknak a vármegyére terjesztését, *) de addig is az iskolát most rögtön át kell adnia. A végrehajtásra, a katonaság és az uradalmi hajdúk által kísérvé, dobszóval meg is indulnak. Azonban a collegium kapuit előttök bezárják, s eltorlaszolják; és az egész tanuló ifjúság, élén seniorával, és két tanárával a kapukon belül foglaltak állást; mindnyájan többszörösen tiltakozván, és kérvén az erőszak mellőzését. A küldöttség nem tágított. Lehner udvarbíró parancsára a hajdúk megkísérlek a kapukat betörni, de sikertelenül. Ekkor Lehner a Bodrogról hivatta föl a molnárokat baltáikkal. Ez alatt az egész város lakossága tömegesen oda tódult, s a nők és gyermekek iszonyú jajveszékeltést vittek véghez. De az egész ostrom alatt, sem az udvarban a berontást várt tanuló ifjúság, sem kívül a városi férfiak nem avatkoztak be. Midőn a megérkezett molnárok baltáikkal kezdték a kapukat zúzni, az asszonyok jajgatva hozzájuk rohantak, s elrángatták és taszigálták őket. Ez első rohamukat még sikerült a molnároknak és hajdúknak egyesüiti erővel visszaverni. De azután hazaszaladtak, s csakhamar peméttel, szénvonóval, sodrófával fegyverkezve tértek vissza, útközben sűrű kőzapot bocsátván előre, mely többeket súlyosan megsebesített; és oly erővel támadtak nemcsak a kapukat döngető molnárokra, de még a deputatióra is, hogy az jónak látta az egész ostromot abban hagyatva, sietve visszavonulni. Útközben még egy kísérletet tettek a templom előtt levő harangok elvételére. Az

*) Sőt egy aranyért azonnal másolatot is adott róla. Pataki collég. levélt. Szathm. Kir. Györgynél.

asszonyok ezt észrevevén, vizes pemetéikkel onnét szintén elverték őket, s harangjaikat is megmentették. A katonaság pedig mindezt tétlenül nézte, sőt a kapitány azt a tréfát követte el, hogy az asszonyok által visszavert deputatiót dobszóval kísérte be a várba, a jezsuitákhoz ebédre. Ebéd után a küldöttség Tolcsvára ment, a királyi rendelet végrehajtását folytató. ⁹¹⁾

A collegiumbeliek, szerencsés megszabadulásuk után ijedtek még csak meg a történetek eshetőleges következéseitől. Épen a forradalom legyőzete utáni években így kikötni a hatalommal, kissé bajos volt. Azt sem tudták, hogy az egész nem Trauthson herczegnek, a földesúrnak és hatalmas miniszternek tudtával történt-e, hiszen az ő udvarbirája szolgáltatva a fegyveres erőt. Füleld többfelé irt leveleiben jajgat, csak most akadna egy buzgó patrónus, ki személyesen Bécsbe menne, mielőtt a »sötét informatiók« megelőzzenek. Találkozott is Monoki Istvánban, ki július elején Tályáról útra kelve, két hét alatt fölvergődött Bécsbe, útba ejtvén, Lévát és Ráday Pált is. A »sinistra informatiók« csakugyan megelőzték Bécsben. A kancellár első megjelenésekor leszidta, a patakiak cselekedeteit a király elleni opponálásnak vette, s új vizsgálat indításával fenyegetődött. De Monoki addig járt Trauthsonnál, a kancellárnál, és a befolyásos uraknál, míg a döntő köröket sikerült kedvezőbben hangolnia. Már július 20-ikról irt levelében reményli kieszközölhetni, hogy a pataki iskola az országos (t. i. a későbbi pesti) bizottság határozatáig Patakon maradhat. Azonban az eredmény reményeinél is kedvezőbb lett. A Favoritában nyert személyes kihallgatáson átnyújtá Károly királynak a »tanárok és tanuló ifjúság emlékiratát, melyben előadják a jún. 23-ikán rajtok elkövetni megkísérlett jogtalan erőszakosságot; továbbá a Kassáról eljövételök óta történetet, s a király oltalmáért esedeznek.«

Erre válaszüi aug. 1-sőjéről érkezett Zemplén vármegyéhez királyi rendelet *), melyben Károly a zemplénieknek mint-

*) E kir. rendelet eredetije Zemplén v.-m. levéltárában S.-A.-Új-helyen, 1880-ban, a legbelső szobában, 209 fasc. Nro. 149. (Egy töredéke Szombatidnál is közölve van.) Hozzá van csatolva, a kir. rendelettel le-

egy szemökre veti, hogy az emlékirat szerint az április 28-iki patens ürügye alatt háborgattak s akartak foglalni. Fent ártja ugyan most is az áprilisi pátenst általános érvényében, s fölteszi, hogy a zempléniek Patak iránt is, annak értelmében kívántak volna eljárni: mindazáltal, miután a pataki ref. iskola Kassán articularis helyen volt, honnét csak a viszonyok által kényszerítve, Nigrelli felsőmagyarországi főparancsnok utasításából mozdult ki mostani helyére, mely a míg Kassára visszatérhetnek, szintén articularis helyet képvisel, ennélfogva a panaszló tanárokat és tanuló ifjúságot templomuknak, iskoláiknak birtokában s vallásuk gyakorlatában, további kegyelmes elhatározásáig meghagyni s eltérni akarja, s a vármegyén ek is szigorúan megparancsolja (firmiter committimus et mandamus), hogy őket mindezeknek zavartalan élvezetében meghagyják, a király további külön elhatározásáig.«^{y2})

E rendelet erejével a collegium minden külső támadástól és vizsgálatoktól ment maradt 1732-ig, a mikor szintén ennek alapján, és a fejedelem jóakaratából szabadult meg, a megkísérlett újabb háborgatástól.

A. külső veszélyek elvonultával, a helyett, hogy az eddig folytonos védekezésre használt erőiket a békés fejlesztésre fordították volna, belső vizsályok törtek ki és dúlták az iskolai életet, két évtizeden keresztül.

küldött . . . »Memoriae Professorum et totius communitatis Scholasticae Juventutis S.-Patakiensis helv. Conf. addictae.« Ez emlékirat hátára a cím után van írva »die 21 Juli 1714.« Azonban Monoki Bécsből Fülekihez *júl. 20-ikáról* írja, (a levél Szathm. Kir. Gynél), »hogy a Memorialist fölrkezése után harmad napra a császár kezébe adta, mely nagyrészt *Ráday Pál cooperatiójából lett.*« Ennélfogva 1-ör is vagy hibás a két datum valamelyike, vagy pedig a »*Júl. 21*« nem az emlékirat kelteinek avagy átadásának, hanem talán a cabinetben tárgyalásának idejét mutatja; 2-ör. Az kétségtelen levén, hogy az átnyújtott emlékirat ugyanaz volt, mely a kir. rendelettel Zemplén v.-m. levéltárában őrzetik, melynek aláírása »Hummi ac Fid. subditi Professores et tota communitas Scholasticae Juventutis S.-Patak. Helv. Conf. addicti«; és így ez Ráday közreműködésével csak úgy készülhetett, ha ő és Monoki útközben csinálták a tanárok és ifjúság nevében. Ez akkor nem is volt szokatlan. 1711-ben az ágens hasonlólul irt és adott be I. Józsefhez folyamodás a pataki collegium nevében.

1713-ban február havában Füleki András mellé második tanáruvá választott meg ifj. Tsétsi János,* az utolsó bujdosásban az iskola hű vezérének, az id. Tsétsi Jánosnak fia. Kiváló tehetségű, sokoldalú, rendkívüli tanultságú, de ép oly nyughatatlan és férhetetlen természetű ember.

Eletének a közpályán töltött egész részét az örökös veszekedések annyira összekuszálták, hogy ma már alig lehet a valót kiismerni és megítélni, hogy mennyiben volt neki igaza, mennyiben ellenfeleinek, mennyiben állt e harc eszméknek is összeütközéséből, s mennyiben csupán személyes civakodásokból. Annyi kétségtelen, hogy ritka tanultsága mellett is bámulatos az az erő és buzgóság, melylyel a munkát bírta, tanított, és irt. A tudomány negyven külön ágával foglalkozott egymaga,

*) Született az iskola bujdosása idején Gönczön, 1689. jan. 11. Az iskolában apjától tanult, Kassán 1695-től. 1703-ban a felsőbb tanfolyamba lépett. 1707-ben már Patakon a syntaxisták osztályát tanította. 1709-ben külföldi Akadémiákra ment. Négy évig leginkább holland és angol egyetemeken tanúit egy rendkívüli szorgalommal, hogy egészsége is majd áldozatul esett. Franckerában tanított is (a földrajzot) leginkább honfiainak. Beutazta egész Németországot és Svájcot, égő tudvágygal keresve föl a híresebb tudósokat és tanárokat, hogy velők megismerkedjék. 1712. végén hazaérve, a következő év elején már mint tanár tanítani kezdett.

Hivatalából 1734-ben elmozdítottatása után, szegénységben, tanulmányainak s Írói tevékenységének élt, 35 éven át. Meghalt 1769-ben, 80 éves korában. Horányi is »Vir magna eruditionis«-nak nevezi.

Sok munkája maradt, nagyobb részt kéziratban. Szerette különösen a hazai régiségeket. Sokat irogatott híres családokról, várakról, városokról s egyházak eredetéről. E munkái elszóródtak. Nyomatásban megjelentek: 1. Oratio saecularis (Tigurum 1720.); 2. Oratio de Calumnia (Löcse 1719.). 3. Aphorismi (héber régiségekre vonatkozó) Bern, 1726; – 3. Praefatio hungarica stb. 1748. –Kéziratai: 1. Hist, rebellionis Eakoczyanae; – 2. Biographia Joann. Csécsi; – 3. Theologia dogmatico elenctica. 4. Geographia totius orbis, melyet Vécsey Pap István szerző tudta nélkül magyarul kiadott; 5, História, jus publ. et geographia Hungariae; 6. Breves adnotationes fatorum oppidi et arcis Patakenis; 7. Registrum historicum de schola s.-patakina; 8. Orationes; 9. Annotationes in theologiam Leydeckeri, stb. (Tsétsire lásd: Szombatin: Biogr. prof.; Tsétsi önéletírását és Danielik, magyar írók stb. gyűjteményét, hol a Tsétsiről szóló cikklet Erdélyi János írta, az említett források alapján.)

mint tanító és író, nyilvánosan és magánosan. Addig elhanyagolt vagy sohasem tanított ismeretágakat élesztett föl, s tanított új szellemben, p. mathesist, természettant, Magyarország földrajzát, államisméjét, egyetemes és magyar történetet, a Posaházi tolla és tekintélye által eddig folyvást üldözött Cartesiusféle bölcsészetet, természeti theológiát, a héber szent könyveket nyelvészetileg magyarázta, majd római régiségeket tárgyalt stb. Összesen 16 tantárgyat tanított. *) A tudomány szerzetével s lelkesedéssel adván elő, a tanulók gyorsan szaporodtak körüle és hallgatói rendkívül szerették. Az iskola iránt több tekintetben szerzett érdemei tehát tagadhatlanok. De másfelől az is igaz, hogy felsőbbségével és tisztársaival soha nem tudott összeférni, s ha valamelyik neki áldozatul esett, az újonnan helyére jöttei csakhamar hasonló torzsalkodásba keveredett. E villongásokba az ifjúság is bevonatott, durva kihágások jöttek napirendre, s végre oly fejtelenség kapott lábra, mely az intézet fönmaradhatását is kérdésessé tette s melynek ellenében az iskola saját felsőbb hatósága is tehetetlenné vált. Húsz évi veszekedés után a király beavatkozásával tudtak rendet csinálni.

Tekintsük át e sajnos eseményeket, jellemzőbb mozzanataikban.⁹³⁾

Az első meghasonlás a két tanár, Tsétsi és Füleki között keletkezett a »philosophia némely tételeinek a theologia és orthodoxia ellen fölállításából.« Ez alkalommal a tanulósnak kis része, »inkább csak az a 9 elszakadó deák« vett a vizsályban részt. Az ez ügyben összejött (1715. ápril) pártfogók Fülekinék igazgatói és tanári eljárását törvényszerűnek, az ellene emelt vádakát rágalomnak találják, a tanulók között rendet csinálnak, a tanároknak megtiltják az oly tanítást, melynek következtében a theológiával a bölcsészet összeütköznek, s Tsétsinek bizonyos auctorok használatát rendelik. **)

A vizsály csakhamar kiújul. Most már Azari Nagy István lelkész is belekeveredik, ki Tsétsit socinianisticus elvek-

*) Mindezt azonban csak úgy győzhető, hogy bár egyszerre is sokfelét tanított, de tárgyait akadémiái szokás szerint időnkint változtatta is.

**) Micsoda tanok miatt volt az ütközés, és micsoda szerzőket rendeltek? nem lelem föl.

kel, rationalismussal és egyházfegyelmi vétségekkel vádolja. A feleségének a kánonokkal nem egyező öltözése ellen is nagy kifogásai vannak. A tanuló ifjúság között szintén folyik az izgatás. Éjszakai összejövetelek tartatnak. Az egész ifjúság egymást bántalmazó két pártra szakadt. A Tsétsi párt rakonczátlankodik. A másik rész az előljáróktól a rend helyreállítását szétküldött leveleiben kéri, melyek alá így írja magát »a törvények szerint élő, s azokat fön tartani kívánó patiens deákok«. A collegium gondnokai s pártfogói többször összejönek, vizsgálatokat, consistoriumokat tartanak. De nem boldogulnak. Párszor jelenlétükben is lázadás tör ki a tanulók között, a consistorium tagjait is sértegetik. Ha tanulókat elítélnék, Tsétsi vagy az ítélet ellen tiltakozik, vagy végrehajtását akadályozza meg. Úgy látszik, a mozgalom leginkább a papi egyének ellen irányult, s még most Tsétsi maradt győztes.

A Patakon 1717. (febr. 19.) tartott consistorium szigorúan intézkedett. Azarit elbocsátotta a lelkészi hivatalból. Fülekit is eltávolította. Tsétsire pedig több pontban hozott határozatokat. Egyebek között meghagyta neki, hogy az orthodoxiával ellenkező tanokat a bölcsészetben se tanítson se nyíltan, se alattomban; a vizsgálat alatt ellene nyilatkozott tanulókon bosszút ne álljon, s az iskolai jótétemények kiosztásánál azok iránt is igazságos legyen, kik nem az ő pártján voltak; az osztályokat hetenkint legalább egyszer meglátogassa, mert ez által nemcsak a tanulók, de a tanítók is serkentetnek; közvizsgálatokat a gymnásiumokban legalább kétszer, a felsőbb tanfolyamban legalább egyszer tartson évenként; sem külső, sem belső embereket, különösen a patakiakat ne nevezze ökröknek vargáknak és parasztoknak, s ezt tanítványainak se engedje meg. Végül Tsétsi megfékezésére határozták, hogy noha a professzuság nincs évekhez kötve: mindamellert ő minden új év előtt jelentkezék a főgondnoknál elbúcsúzásra. *)

Ezzel a csend helyreállt és az egyedül maradt Tsétsi

*) Ez ugyanaz, a mi az úgynevezett papmarasztás, mely Debreczenben p. o. a professorokra nézve is szokásban volt, egész a jelen századig, t. i. minden év végén elbúcsúztak, s ez alkalommal marasztaltattak meg jövőre, ha megmarasztattak.

megszaporodott teendői daczára, nagy erélyvel és eredménynyel békében tanított és vezette az egész intézetet pár évig.

E közben már 1717. máj. 22-ikéről királyi leirat érkezett Zemplén, Gömör és Borsod vármegyékhez, melyben a fejedelem, több meghihető jelentésekből értesülvén, hogy az ő felső megyebeli reformátusok, az utolsó országgyűlés 31-ik cikkének daczára, különösen Patakon, szokatlan időkben titkos conventiculumokat tartanak, ezeket szigorúan megtiltja.

Az említett 31. t. ez. ugyanis, az elmúlt (Rákóczi-féle) lázadásra tekintetből szigorúan tiltalmazza, hogy a protestánsok zsinatokat vagy egyéb czímen összejöveleteket királyi engedély nélkül tartsanak.

A gondnokok és közelebb lakó patronusok siettek a királyhoz intézett fölterjesztésükben és Illésházi kancellárhoz irt bizalmasabb levelökben magokat igazolni, nagyjából előadván az iskola belső bajait is. Illésházi a nyert fölvilágosítások alapján, a dolgot elintézte ugyan, *) hogy további következése nem lett, de a legfelsőbb helyen már ez alkalommal figyelmeztetve lőnek az iskola zavaros belállapotára.

1719-ben Eüleki helyébe Nagymihályi Szomoló Greggely választatott tanáruí. A választást Tsétsi akarata ellenére, úgy látszik Pósházi esperes, a collegium egyházi gondnoka vitte keresztül.

Erre a vizályok és lázongások teljes erővel kitörtek. Az ifjúság egy része Nagymihályit nemcsak előadásain nem akarta hallgatni, de többször bántalmazta is. A rendet csinálni akaró Pósházi esperesnek a sértegetések következtében kell távoznia. A főbb kihágóknak az intézetből kiutasításra ítélese miatt az ifjúság föllázad. Az Ítéleteket nem tudják végrehajtani. A pártokra Szakadt deákság között néha verekedésre került a collegium

*) A gondnokok fölterjesztése aláírások nélkül van Szathm. Királyi Gy.-nél. De utána van Illésháznak Nikházi György, Szentpéteri Imre, Szathmári Miklós, Aszalay Perencz, Patay Sámuel és Bernáth Jánoshoz címzett levele. »Mentségeket – úgymond – megértette. Mindenesetre nagy meggondolatlanság volt a torvénnyel szemben s a jelen körülmények között, a felsőbbség tudta nélkül összejöni. A mitlietek kegyelmetek igazságáig, attól el nem vonszom magamat.«

falain belül és kívül,*) s az is megtörtént, hogy Nagymihályi házát, éjjel valóságos ostrom alá vették.

A deákság »törvény szerint élni akaró« része hasztalan küldözgeté szerte a pártfogókhoz kérő leveleit, a vizsály évekig dúlt. A dolgok annyira mentek, hogy p. o. az 1722. november havában összejött pártfogók, élükön egy Ráday Pállal, (azon idő szerint a reformátusoknak az egész országban legtekintélyesebb és legbuzgóbb emberével) előleges figyelmeztetés folytán nem mertek bemenni a collegiumba, hanem valamennyiök által aláírt határozataikat »Puncta compositionalia« cím alatt írásban küldék be. Úgy látszik, ez alkalommal választották az iskola világi főgondnokává az áldozatkész és erélyes Patay Sámuel.

Az ügyek mind rosszabbra fordultak. Néhány hónappal a novemberi consistorium előtt, egy lázongás alkalmával, Pósháziék az épen Patakra érkezett Zolnai uradalmi praefectushoz fordultak segítségért. Az ág. ev. vallású Zolnai nem akart beleavatkozni, nehogy majdan katolikus utódja is jogot igényeljen az iskola ügyeibe elegendni, de szigorúan fölhívja a tanárokat, hogy csináljanak rendet.

Azonban a következő év elején Trauthsohn herczeg Zolnai által tudósítja Pósházit, mint a collegium fölé választott bizottság elnökét, hogy miután az iskolának a múlt őszön összejött jóltevői sem tudtak igazságot tenni, most már ő fog mint földesúr és pártfogó intézkedni. Praefectusát utasítja, hogy maga mellé vett uradalmi tisztekkel, és a vármegyétől kért egy pár kiküldöttel menjen be a collegiumba, s ott tartson vizsgálatot; nem reményelt ellenállás esetén alkalmazzon karhatalmat.

Pósházi, kezében a praefectus levelével, még egy kísérle-

*) 1723. végén p. o. a Tsétsi párt a Nagymihályi-pártot tanárostul kiverte az iskolából. (Tsétsi életrajzában, Erdélyi János. Mások Nagymihályit, midőn előadásáról kijött »cum summa prostitutione mint a mesterségre menő deákat kicsengették.«. (Szatm. K. Gy. 616 l.) (Talán a tudományos pályára alkalmatlannak mutatkozott, és ezért mesterségre adott deákat szokták kicsengetni?? vagy a tanítóságra ki-menőket? de az nem lett volna prostitutio).

tet tett, hogy a vizsgálatot maga vigye véghez. De nem bocsátják be a collegiumba.

Erre Zolnai praefectus b. Szentiványi megyei főispánhoz fordul, ki rögtön kiküldi az alispánt egy pár condelegatussal. Ezek sem látván tanácsosnak csak meg is kísérteni, hogy bemenjenek a lázongó deákok közé: a praefectushoz a várba hivatják Pósa házit, a két tanárt Tsétsit és Nagymihályit, az iskola seniorát és két primarius deákat.

Elsőben is három kérdést intéznek hozzájuk, t. i.:

1-ör elismerik-e a herczegnek mint pataki földesúrnak patronusi jogait, azaz azt, hogy Pataknak királyi adományozásával az intézet fölötti patronátust is bírja?

2-or bebocsátják-e a collegiumba az ő herczegsége által kijelölt küldöttséget, a czélzott investigatióra?

3-or a jelen küldöttség intézkedéseinek engedelmeskednek-e?

Ezekre Tsétsinek mint igazgatótanárnak, Tunyogi seniornak, és a két primariusnak aláírásával Írásban felelnek. Az egész válaszon meglátszik, hogy Tsétsi fejéből került ki.

»Az ország törvényein alapuló földesúri jog sokat vitatott kérdése – mondják – a király elé terjesztetett, s ő Felisége szándékaihoz fognak alkalmazkodni.«

»Az elődeiktől öröklött jogait és szabadalmaikat meg kell tartaniok utódaik számára. Ezért ne kívánja a küldöttség az iskola falain belül bocsátatást, és inquisitiónak ott megejtetését. Ez eddig példátlan. Továbbá ők nem sui juris urai a collegiumnak, hanem számos jóltevőtől élnek, s csak ezektől függhetnek.«

»Miután azonban inquirálni mindig szabad, a mennyiben ez nem fog az ő jogaikba ütközni és kellő módon és formában hajtatik végre, ennyiben beleegyeznek.«

Hiába kívánta a küldöttség több levélváltással, hogy szabadalmaikat mutassák elő, és különösen válaszuk utolsó pontját magyarázzák meg; végre, hogy mondjanak igent vagy nemet; több fölvilágosítást nem nyerhettek. Ezzel a küldöttség jelentéseit a vármegyére és a herczeghez elkészítvén, további kísérletek nélkül szétment.

A furfangos válasznak, különösen az utolsó pontnak ér.

telme körülbelül az, hogy a város földesura künn a városban törtétek miatt investigálhat, ott előforduló rendetlenségeket illetőleg intézkedhetik, de csak a collegium kapujáig, azon belül pedig nem, valamint azért sem, a mi az iskola beléletében és falain belül történt.

E tan szerencsés keresztül vitele által gyökeresen meg lön változtatva a földesúrral való azon jogviszony, mely a collegium s a Perényiek, Dobók és Rákóczyak között fönn-állott. E szerint most a földesúri hatalom csak a collegium faláig terjedhetett, holott nem oly rég két ízben (1672. és 1687.) földesúri jogon az egész iskolát elfoglalták.

Általában az egész Tsétsi-féle zavargások alatt, a forradalom utáni, még mindig veszedelmes időkben, midőn a protestánsok tanácskozásra is félve jöhettek össze; smidőnazl71á-iki királyi rendelet szerint csak a király további elhatározásáig hagyatott békében a collegium Patakon: Tsétsiek és a nemes coetus bámulatos merészséggel úgy viselték magokat, mintha a legnagyobb szabadalmakkal körülbástyázott valamely angol egyetem falai között éltek volna.

Miután sem saját consistoriumuk és pártfogóik, sem a földesúr nem boldogultak: magoknak a reformátusoknak fölterjesztése *) következtében, Károly király 1723. szept. 15-ikéről kelt rendeletével b. Szentiványi János főispán elnöklete alatt bizottságot küld ki az iskolában uralkodó zavargások megvizsgálására, a rend helyreállítására, a refractariusok megfenyítésére és mindenek felől jelentéstételre. A bizottság tagjaiul kinevezvén Zolnai Zsigmondot, (az uradalmi praefectust)

*) A kir. leirat Szathm. Kir. Gy. kéziratában 649. oldalon. »A helv. hitvallásnak repraesentatiójából értesültünk – úgymond – hogy a pataki iskolában mennyire hiányzik a rend stb.«

Ez időtájt ismét ment anonym följelentés a császárhoz és Trauthsohnhoz, hogy a reformátusok titkos conventiculumokat tartanak. Erről értesülvén a reformátusok ismét fölírtak mind a császárhoz, mind Trauthsohnhoz. Nem tudom ezt érti-e a leirat azon repraesentatio alatt, melyből a király értesült; vagy pedig ez ügyben külön is lépéseket tettekfejedelmi beavatkozásért. Az feltűnő, hogy a leirat a vizsgáló bizottságba mindjárt kinevezi az iskola gondnokait, s consistorialis tagjait is.

Bárczayt, Szentpéterit, Patay Sámuel (a collegium világi gondnokát) és Bernáth Jánost.

Azonban b. Szentiványi a szathmárnémetiek ellen indított felségsértési ügyben is vizsgálatra levén kiküldve, s ez alatt a nyári szünidők elérkezvén,*) csak 1724. december havában kezd Patakon feladatához.

Szentiványiék nagy óvatossággal és kímélettel jártak el, céljokül inkább a kibékítést mint a rend erőhatalommal helyreállítását tűzvé ki. Hol Tsétsi megbetegedése, hol egyéb okok miatt minduntalan elhalasztották a vizsgálat folytatását, mialatt Patay a felek és pártok kibékítésén fáradozott. Végre Bécsből a kancelláriától vett erélyes sürgetés következtében 1725. május 5-ikére működésüket befejezik, és Szentiványi a királynak jelentheté, hogy a csendet és rendet a pataki collegiumban helyreállította. . . Őt egész esztendőre.

Már 1730-ban ismét hajba kapnak, és a régi czivódások tanárok és tanulók között kiújulva néhány évig folynak.

1733. decz. 19-ikéről gr. Batthiányi Lajos kancellár a király meghagyásából ir Patay Sámuel gondnoknak, hogy csináljon rendet. Patay el is követ mindent, de hasztalan. A következő év tavaszán, közvetlenül a császári cabinetből egyenesen küldött kir. levélben III. Károly meghagyja Pataynak, hogy miután egyáltalán nincs másképp remény az intézetben a csend és nyugalom helyreállítására, mind két czivódó tanárt, Tsétsit és Nagymihályit azonnal mozdítsa el hivatalukból, s helyökbe más békés tanerőket alkalmazzanak. **)

*) A szathmári ügy befejezte után 1724. július közepére tűzött ki határidőt. De az iskola folyamodott, hogy akkor már szünidő levén, halassza Őszre. »Ezzel azonban – írják – nem akarnak a vizsgálat elől elbújni. Általában a királyi kiküldöttek vizsgálata ellen senki sem tiltakozott.«

**) A cabineti levél a collegium levéltárában. Szathm. Kir. Gy.-nél is megvan. 1734. ápr. 6-ról kelt, aláírva ő Felsége parancsából Végh Péter.

Sajátságos, hogy ez ügyben a királytól s a kancellártól többször érkezett rendeletek és levelek, nem a hivatalos fórumokon keresztül, t. i. kancellária, helytartótanács, vármegye, hanem ezek kikerülésével egyenesen Patayhoz küldettek. Igaz, hogy ő kir. titkos tanácsos is volt, de azért ez legalább is szokatlan.

Patay több pártfogót maga mellé véve, a király parancsával zsebében, bement a collegiumba. Mindkét tanárnak tudtára adják, hogy távozniok kell. Tsétsi hallani sem akar róla.

Ezután Patay a tanulókat kisebb csoportokban hivatja magához, s hol szép szavakkal, hol némi fenyegetésekkel capacitálja őket. A hangulat illetően előkészítése után összegyűjti az egész fiatalságot, s azon indítványt terjeszti elő, hogy »miután a míg a két tanár közöl bármelyik itt marad, addig a pártok között béke nem lesz: menjen el hivatalából mind a kettő.« Némi vonakodás után megnyugosznak benne, de az indítványt nevek aláírásával megszavazni nem akarják. Végre ez is megtörténik.

És csak ezután a visszavonult bizottságban veszi elő Patay a királyi parancsot, s utasítja annak értelmében a két tanár állomásaik azonnal elhagyására. Tsétsi még ekkor is, látván, hogy a levél a királynak nem sajátkezű aláírásával van ellátva, tiltakozott az egész eljárás ellen. Úgy, hogy Patay fölterjesztésére gr. Batthiányi kancellárnak még egy rendes forma szerint kiállított királyi rendeletet kellett leküldeni, hozzácsatolva Zemplén vármegyéhez egy utasítást, ellenállás esetében karhatalomért.

Így sikerült végre húsz esztendei kínos vergődés után, az intézetben a nyugalmat helyreállítani.

Tsétsi a kancellárhoz és vidéki pártfogókhoz irogatott panaszos, hol vádoló, hol kérő leveleivel többször megkísérelte állomását visszanyerni, de hasztalan. Patakon élt még a nyughatatlan ember 35 évig, csendes tanulmányainak szentelve idejét.

Az elmozdított tanárok helyére Szathmári Paksi Mihályt hozták állandó rectorul *) Maros-Vásárhelyről és mellé Sárkány Dávidot tanáruul.

Míg a király és kancellárja, a hivatalos közbenső forumok mellőzésével, fáradoztak a pataki collegiumban a rend helyreállításán: az alatt a helytartó tanácsnál komoly támaszt intéztek az intézet létele ellen.

*) Az igazgatóságot a villongások alatt békéltetésből évenként változóvá, Tsétsi távozása után ismét állandóvá tették.

A kassai ref. polgárok külvárosukban mint articularis helyen, templomot akarván építeni, ez ügy tárgyalása alkalmával gr. Erdődi Gábor egri püspök emlékiratot nyújtott be, melyben kéri, hogy a Felség az engedélyt ne adja meg, a míg a ref. iskolának is Patakon törvénytelen állásáról kellően értesülve nem lesz, s ennek ügye is a kassaival együtt el nem intézhető. A helytartó tanács a püspök emlékiratát azon véleményes javaslata kíséretében terjeszté föl (1731. decz. 15.) a királyhoz hogy Patak egyáltalán nem levén articularis hely, csupán a Rákóczy fölkelés alatt vitték oda a reformátusok iskoláikat, harangjaikat, s ezek birtoklását, valamint vallásgyakorlatukat egyedül Rákóczy tekintélyével bitorolják; ennél fogva mindezek mint törvénytelenül létesítettek, töröltessenek el.

A válaszul jött királyi leirat (1732. jan. 7.) meghagyja, hogy Zemplén vármegye által eszközöltetendő vizsgálatnál ki kell deríteni, hogy a reformátusoknak S.-Patakon úgy vallásgyakorlatuk, mint külön iskoláik mikor, kik által, kinek engedélyével, létesültek, kinek engedélyével állnak fenn? miféle iskoláik, s azokban hány tanulójuk van? stb.

A helytartótanács fölrataiból az tűnik ki, hogy nem volt tudomása a patakiaknak 1714-ben adott királyi engedélyről, s ezt a hozzá érkezett királyi leiratok sem említék.

Zemplén vármegye az elrendelt vizsgálatot szolgabírája s esküdtei által teljesíté, s pedig többszörös kiküldetésekben és huzamosabb idő alatt, úgy, hogy sürgetések folytán is csak 1733. elején terjesztheté föl az iratokat. A tanárok és senior az iskola állapotára, tanításra, tanulókra vonatkozó adatokat kiszolgáltatták s elmondák Kassáról Nigrelli akaratóból eljövövelőket, továbbá hivatkoztak szabadalmaikra és királyi engedélyeikre, de a melyeket semminemű megintésekkel és határidők kitűzésével sem tudtak velők előmutatanni.

A helytartótanács vallásügyi és tanulmányi bizottsága, gr. Erdődi Gábor egri püspök elnöklete alatt, 1733. február első napjaiban tárgyalta az ügyet, a vármegye által fölterjesztett iratok alapján. A privilégiumok makacs visszatartása mellett is azt kiderültnek látja, hogy a reformátusok vallásgyakorlata és iskolája S.-Patakon törvénytelenül s csak a Rákóczy forradalom teremtményeiképen állanak fenn. Rég meg kellett

volna ott szüntettetniök. A minthogy meg is kezdetett ellenök az eljárás, és csak azért nem vitetett véghez, mivel ő Felsége elrendelte, hogy a pesti commissio befejezéséig maradjon minden annak elkezdése előtt s alatt való állapotában. Most azonban az országos bizottság is befejeztetvén, javasolja a bizottság, »hogy Patakon a reformátusok vallásgyakorlata azonnal szüntettessék meg, iskoláik pedig reducáltassanak Kassára, vagy más articularis helyre, de épületeik haladéktalanul kiüresíthetvén, a hozzájuk tartozó javakkal és jövedelmekkel adassanak át a pataki jezsuitáknak. Végre a vármegyén a vizsgálati eredmény késedelmes fölterjesztésének okozói ellen vizsgálat indíttassék.«⁹⁴)

E javaslatra legfelsőbb helyen mit határoztak, nem láltam nyomára. Hogy az nem fogadtatott el: mutatja az, hogy Károly király a fönnebb előadott módon 1734-ben rendet csináltatott a pataki iskolában, és a Patayhoz küldött rendeletében meghagyta, hogy »a zavargó tanárokat elmozdítván, helyökbe más békés és nyugodt elméjű egyéneket alkalmazzanak.«

A háborgatásra többé kísérlet sem történt, 1759-ig.

A collegium megszabadulván a belzavaroktól, és a külső támadásoktól; buzgó világi pártfogói, Patay Sámuel főgondnok, és sógora Vay Ábrahám a tanítás javítására kezdték figyelmöket fordítani.

Vay Ábrahám egy, 1739-ben irt körlevelében a gymnasiumi osztályokban nem elég jól, és nem jó methodussal tanítás miatt panaszkodik. Különösen elégedetlen a latin nyelv tanításával. A világiak – úgymond – tartózkodás nélkül meg vallhatják, hogy alkalmas idő kellett, míg az iskoláinkban tanult, s a mai században világi statusnál nem használható deák stylusról leszokhassanak, s a mostani időben becses stylust tegyék magukévá. Így drága idejüket, melyet ad reália és solidiora kellene fordítaniok, szók tanulására (melyeket gyermekkorukban kellett volna elsajátítaniuk) kénytelenek vesztegetni ob classium defectum. Innét sok szülő a latin nyelv alaposabb megtanulásáért anyagi áldozattal is inkább ágostai ev. iskolába viszi fiát.⁹⁵)

Ez okból Patay főgondnok, az azon időben Bél Mátyás és Beer vezetése alatt jelessé vált pozsonyi iskolában »classi-

sokat gyakorolt« Bányai Istvánt *) a retorika, Lebo Istvánt a syntaxis tanítására alkalmazta. Mindkettő a legközelebbi közvizsgálatokon az idő rövidségéhez mérten meglepő eredményt mutatott föl. Vay Ábrahám levelében, a vagyonosabb pártfogókat ép azért hívja föl adakozásra, hogy e két ifjút ne bocsássák ki az Ígérkező jó rectoriákra (falusi tanítóságokra), hanem még egy ideig a collegiumban szolgálatuk után meheszenek egyenesen külföldi egyetemekre. **)

De ez még csak részintes javítás volt. Holott Vay és Patay az egész tanítás czélszerűbb rendezését látták szükségesnek. Azonban az 1739/40-ben a vidéken pusztított pestis az iskolai életet megakasztotta. Es talán e miatt is, a két buzgó férfiú csak 1744-ben birt új tanrendet megállapíttatni, kevással azután, midőn Debreczenben (1742) Maróthy befolyásával reform áltatott a tanrend.

5. A miskolczi és losonczi gymnásiumok.⁹⁶⁾

A pataki collegium befolyása alatt állott iskolák között e korban legjelentékenyebbek a miskolczi és losonczi gymnásiumok.

A **miskolczi** tanintézet keletkezése a XVI. század utolsó tizedére esik, mikor a városnak a ref. vallásra tömegesen áttért lakosai egyidejűleg alapították egyházukat és iskolájokat. Az iskolát a város tartotta fenn, s ügyeit ennek elöljárósága a lelkészekkel és tanítókkal együtt intézték 1735-ig, a borsod-gömöri ref. egyházmegye felügyelete alatt.

A borsod-gömöri egyike volt azon négy esperességnek, mely a püspöki kormányzattól idegenkedése miatt a tiszai

*) Bányai, előbb pataki deák, 1732-ben ment Pozsonyba, nem csupán a német nyelvért, melyet már előbb is tanult, hanem a humaniorákra is. Patakra visszatérével még egy ideig deák, 1736-9 a retorika köztanítója. Igyekezetével különös elismerést, vívott ki. Külföldre küldék. Hollandból visszatérte után 1744-től professor.

**) Mint tudjuk, szegény ifjak az osztályokban 1-2 évig viselt köztanítóság után mentek ki még jobb falusi »rectoriákra«, s jövedelmökből ott 2-3 év alatt megtakarított pénzeszkőjükkel mentek ki külföldi egyetemekre. Erre czéloz Vay levelében. (Szathm. Kir. Gynél 951. old.) A levél után 730 ft. begyűlt összeg van följegyezve.

egyházkerülettől elszakadt, s egymással mintegy szövetségbe lépve, igazgatta közügyeit. 1735-ben az ismert Carolina resolutio után mindkét protestáns felekezet összes hívei 4-4 egyházkerületi nagyobb testületté alakulván, e négy esperességből keletkezett a tiszánineni e. h. kerület, s mint a pataki úgy a miskolci iskolák is ennek főhatósága alá kerültek.

Ugyanez időben változott meg helyi hatósága is. A városi tanács a gymnásium ügyeit 1735-ben egy curatoriale consistoriumnak adta át; 1737-től fogva pedig a ref. egyházközség tanácsa és gondnokai vették azokat kezökbe. Nemsokára azonban a 250 tagból álló egyháztanács egy, kebeléből választott iskolai tanácsra – élén az iskola-kormányzóval – ruházta a tanügyi teendőket E tanács egyszersmind az iskolaszék fölött álló másodfokú hatóságot is képezett.

Az iskola élete, a XVIII-ik század elején szenvedett egypár múltó háborgatást leszámítva, meglehetősen békében folyt. A Rákóczy fölkelés idején 1706-ban (szept. 26.) a Miskolczon tanyázott németek és rácok a felgyújtástól ugyan megkímélték a ref. templomot s iskolát, de ez utóbbinak könyvtárát teljesen kifosztották, elpusztítván az iskola iratait és régiebb törvényeit is. Kemlaky Gergely igazgató-tanár 1708-ban emlékezetből írta meg ismét az iskola törvényeit, melyek el is fogadtattak. Hasonlóul az ő buzgósága vetette meg újból a könyvtár alapját.

1715-ben a jezsuitákkal volt valami viszályuk, kik (aug. 18.) 10 tételt adtak az iskolának megvitatásra.⁹⁷⁾

1735-ben a gondnoki tanács elkezdte a dűledező iskola-épületet helyreállítani. Az eгри püspök ez ellen mint újítás ellen föllépett, magistratualis fiscalissal az építkezést megtiltatta (1736: máj. 3.) s a mesterembereket be is záratta. Több felé folyamodásukkal, s Bécsbe a királyhoz küldött követeik fáradozása után nagy nehezen sikerült 1737-ben megnyerni az engedélyt az építésre.⁹⁸⁾

Belső szervezetéről annyit tudunk, hogy 1678-ban, mikor a Miskolczon tartott részssinat az iskolát is rendezte, teljes gymnásiumi és a felsőbb tudományokba legalább bevezető tanfolyama volt togás deákokkal. Az osztályokat illetőleg a pataki iskola mintájára voltak (1678-1768-ig) elementáriusok, con-

jugisták, grammatisták, syntaxisták, poéták, rhetorok és logikusok. Miután azonban tudjuk, hogy Patakon a logikusok 1768-ban alakították külön osztályllyá, ez itt is úgy lesz értendő, hogy a gymnasium legfelső osztálya a rhetorok és logikusoké volt, s alkalmasint 2 évig tartott.

Tantárgyak voltak e korban: szent történetek, heidelbergi káté, biblia-magyarázat, világi történetek, földrajz, latin grammatika és szófüzés, költészet, számtan, rhetorika. A classicai írókból tárgyalták: Cornelius Nepost, Phaedrúst, és Cicerót. Végüi logika és fönn metaphysika. Tanítási nyelv a latin. A vallástani könyveken és a classicusokon kívül többnyire kéziratokat használtak.

Az intézetben egy igazgató-tanár volt, ki a rhetorokat és logikusokat tanította; vezetése alatt a grammatistákat, syntaxistákat, s poétákat úgynevezett nagyobb praeceptorok, a két alsó osztályt pedig kisebb praeceptorok tanították.

A rectorokat S.-Patakról hozták, később olyanokat, kik már megfordultak külegyetemeken. A tanítás módja a pataki volt ugyan, de néha az egyetemekről hazajött tanároknál külföldi befolyás is vehető észre.

A nagyobb és kisebb praeceptorok között valószínűleg az a különbség lesz, hogy amazokat szintén Patakról tanultabb, talán már tanpályát végzett deákok közül hozták, míg emezek helyben tanúit öregebb deákok voltak.

A tanár fizetése a termények értékével körülbelül 500 ft. volt, a köztanítóké 120-160 ft. Ez utóbbiak e mellett az iskolában lakásbeli teljes ellátást, és házankint főzéssel élelmezést is kaptak. A rector és nagyobb köztanítók eleintén évenként, majd 2-3 évenként marasztattak, gyakran változtak, s a század végén állandósítottak.

A tanulók számát korábbi időből nem ismerem, 1777-ben 202-en voltak, 1730-ban a felsőbb tudományokat tanuló deákok száma 25-re szállított le. Az iskolában bent laktak, s részökre a városban házankint főztek. *) Viszonzásul iskolai, templomi, temetési s efféle szolgálatokat teljesítettek.

*) 1774. végén állítatott fel köztartás, s ettől óta a köztanítók is azon élelmezettek.

A losonczi gymnásium.⁹⁹⁾

Losonc városának összes 3000-nyi lakossága, lelkészével együtt a reformált vallásra tért 1590-ben. Ekkép a város és az egyház teljesen egy testület levén, a város bírása volt egyszermind az egyházi ügyek gondnoka. A gyermekek oktatásáról is csakhamar gondoskodtak. A miskolci egyházmegye jegyzőkönyvei egyházlátogatás alkalmából már 1608-ban említik a losonczi fiú és leány triviális iskolákat.

Mind e mellett az iskoláról egész 1730-ig alig tudhatunk valamit. Losoncznak már régi sorsa az, hogy gyakran szenvedett a hadak dúlásai és tűzvészek pusztításai miatt. A XVII-ik században is kétszer égett le, 1680-ban minden levéltára a tűz áldozatává lett. Levéltári hivatalos iratai, kevés kivétellel csak 1740-ig vihetők vissza. Ennélfogva a lehelgett adatokból, az iskoláról a következőket közölhetjük:

1730-ban vitték igazgató-tanáruul Kármán Andrást, ki iskoláit itthon Patakon s azután a losonczi egyház költségén a leydai és boroszlói akadémiákon végezte. Kármán az egyház jegyzőkönyvében hálásan elismert nagy buzgalommal és sikerrel működött mint igazgató, 30 éven keresztül. Úgy látszik, hogy az iskola előtte is gymnásium volt ugyan, de azt ő emelte teljessé, sőt a szokás szerint a gymnásiumi tanfolyamon fölül bölcsészeti tanítást is kezdett. Állandó tantárgyai voltak: logika, történet, mathesis, és ettől külön megnevezett algebra.

Kármán a pataki tanításnak irányát, s lényegében módszerét egész életében megtartotta, azt az egyháztanáccsal is elfogadtatta, s úgy meghonosította, hogy 1849-ig mindig a pataki tanítás dívott Losonczon. Úgy az ő idejében, mint utána az egész múlt században az egyháztanács mindig Patakról hozta mind a rectorokat mind a többi tanítókat.

Vezetése alatt tanítottak:

Tatár Bálint a költészeti és rhetorikai osztályt,

Láng Pál a syntaxist,

Vámosi István a donatust és grammatikát,

Krizsán Mihály a fiú-, és Szentjóni József a leány-elemi osztályokat.

A gymnásiumnak tehát az elemin kívül volt 6 osztálya, s mindegyik tanítója két osztályt tanított, ezenfölül némely tárgyakat az igazgató adott elő. A logika itt is két évig tanított, *)

Már ez időben volt az iskolának tekintélyes könyvtára, és a tanulók számára az egyházközség által fõntartott tápintézete, **) melyhez a helybeli ág. evangélikusok szintén járultak saját gyermekeik ellátására.

Az iskolát kezdet óta a város tartotta fõnn, s késõbb ez iránt oly alapítványokat is tett, illetõleg oly kötelezettségeket vállalt, hogy a ref. egyház nehéz idõkben, még akkor is érvényesíthette igényeit, mikor a több felekezeti város részérõl nem akarták engedni a járandóságok kiszolgáltatását.

Azonban már 1744-ben a városi hatóságtól külön iskola-tanács állítatott, melynek tagjai voltak a városbíró, és 4 városi tanácsos, és hasonlóul 5 tagja az egyháztanácsnak. Ugyan-e korban a tanintézetnek jelentékeny alapítványai is voltak. Fõ-alapítók: a város, a Bánffy, Darvas, Gyürky, Ráday, Csorna, és Vajda családok.

Kármán, betegeskedése miatt 1760-ban magán-életbe vonult. A század folyamában még többször voltak jeles tanárai az iskolának, mely a hetvenes évektõl gyorsan emelkedett, különösen a külegyetemekrõl 1763-ban hazatért ifj. Kármán Andfás igazgatása alatt. Csakhogy itt is, mint a legtöbb helyen, a tanintézet emelésénél nem annyira annak erõsítésére, mint inkább a tanfolyamok szaporítására törekedtek. 1763-ban a gymnásiumon bölcsészeten fölül theologiai tanfolyamot is nyitnak. Azonban igaz, hogy 1777-ben a fiú- és

*) Az egyháztanács 1744-iki jegyzõkönyvében a következõ osztályok vannak beírva: elemi oszt. 3 évi tanfolyammal, donatus 1 évi, grammatika 1 évi, syntaxis 2 évi, rhetorika és poesis 2 évi, logika 2 évi tanfolyammal. (Ezen kívül a leányiskola 4 évi tanfolyammal elkülönített helyiségben.) Ez összesen 11 év volna, a mi azon idõben legalább a reformátusoknál példátlan, s annyival kevesebbé valószínû, mivel Kármán és az e. h. tanács a pataki tanmódot fogadták el. Azt hiszem tehát, úgy értendõ, hogy a logika a rhetorikában s nem annak utána tanított, csak-hogy 2 évig, az elemi iskola pedig csak azoknak volt 3 éves, kik nem mentek tovább a gymnásiumba.

leány-elemi-iskolák két tanítóján kívül 7 tanítói állomást említenek, mi azon időben szintén ritkaság volt.

A tanulók számát korábbi időkből nem ismerjük. 1777-ben az elemi iskolákban 170, a gymnasiumban 225 tanuló jegyeznek föl, 1780-ban pedig összesen 328-at (150 nemes. 161 polgár és 17 jobbágy fiút.)

6.

Debreczeni ref. collegium,*) és a befolyása alatt állott tanintézetek.

1. A tanintézet története.

A reformátusok másik anyaiskolája a debreczeni collegium, mely azonban szerencsésebb viszonyok között élén, történetében kevesebb »érdekes eseményt«¹ kell följegyeznünk. Intézményeiről) is rövidebben szólhatunk, miután azok a patakiakhoz jó részben hasonlóak, vagy éppen velők egyezők.

Keletkezése a reformatio idejére vihető vissza, sőt némi jelek arra mutatnak, hogy a collegium mostani helyén már a reformatio előtt volt a városnak iskolája. Azonban az 1564-ben pusztított tűzvész az iskolát minden irataival teljesen elhamvasztá, s jegyzőkönyvei ismét csak 1588-ban kezdődnek. Ezeknél fogva az ezt előző időkből nagyon keveset tudhatunk biztosan az iskoláról. A szórványosan lelhető adatokból annyi kitűnik, hogy nagyobb tanintézetté a XVI-ik század közepe táján vagy éppen második felében emelkedett. A század utolsó tizedeiben már beöltözött nagyobb deákok is voltak, s felsőbb tanfolyamnak kellett lenni,**) melybe az ország távol vidékei-

*) Régibb iratokban ez is hivatalosan, rendesen scholának van nevezve. A XVII-ik század második felében jött szokásba a collegium elnevezés. Szűcs I. (Debr. város tört. II. 597. 1.) azt véli, hogy ez elnevezést az angol egyetemeken tanult tanárai, mint Csipkés, Komáromi, Mártonfalvi stb. honosították meg.

**) Az 1603-ban Dongelegen tartott zsinat meghagyja, hogy a deákok tudományára és ruházatára nézve a majores articuli nevű kánonok (1507-ben alkottattak) XLV. czikko megtartassék. (Tóth Ferencz túl a tiszai püspökök élete 77. 1.)

ről jöttek tanulók. Egyebek között a pozsony-vármegyei Szenczi Molnár Albert 1587-ben Debreczenbe ment tanulni. Az 1588-ban kezdődő jegyzőkönyv elején pedig az iskolai törvényeknek a gymnásiumi tanfolyamot végzett tanulók aláírnak, és a rector mellett megnevezetik a collaborator, senior, con-trascriba és cantor.¹⁰⁰⁾

Ez időben, s körülbelül Rákóczy György 1635-iki alapításáig, az egész intézetben egy tanár, t. i. a rector, működött, s annak vezetése alatt segédtanárok (collaboratores) és praecetorok tanítottak.

Az iskolát első időszakában kizárólag a város tartotta fenn. A XVII-ik század kezdetétől fogva az erdélyi fejedelmek, kiknek uralma alatt Debreczen állott, és egyéb pártfogók jótekonysága is anyagilag és szellemileg jelentékenyen gyarapította az intézetet, különösen a tanulók ellátását biztosítván. Bocskay István 1606. december 17-ikén kelt végrendeletében, a debreczeni harminczadból 200 forintot rendelt a debreczeni deákok részére adatni. Báthory Gábor fejedelem több okiratában¹⁰¹⁾ a szepesi mindennemű termények tizedét a debreczeni deákok eltartására fordítani rendeli, Bethlen Gábor fejedelem a debreczeni tógás deákok eltartására adományozta a tokaji hegyen levő principalis szőlőket (hét szőlőt és barátszőlőt) melyek hajdan a Garay családéi voltak. I. Rákóczy György fejedelem 1635-ben úgy intézkedett, hogy egy tanár mindig az erdélyi fejedelmek által fizetessék. Barcsai Ákos fejedelem e rendelkezést megerősítvén, e célra évenként 200 forint értékig menő kősöt utalványozott a deézsi aknákból. Ez adományozásokat jelentékenyen kibővíté I. Apafi Mihály fejedelem, azokat 1664-től fogva több intézkedésében folytonosan növelve, mignem 1675, és 1676-ban kiállított alapító leveleiben már évenként 3000 kősöt rendel Mártonfalvi György tanár és hivatalutódai fizetésére, 2000 kősöt pedig a tanulóknak (tulajdonképen egyetemre mehetésökért) segélyezésére. Ugyan ő ezenfelül még 100 ft. értékű kősöt, és a tanulók számára a reá szállott Zólyomi-féle micskei birtok után járó évi 50 ftoz örök időkre kiadatni rendeli.

A magán-jóltevők között első helyen áll Lónyay Anna, Kemény «János fejedelem özvegye, ki 1666-ban a Debreczenbe

vitetni szokott kósó árából évi 50 forintot, s hegy köz-szentimrei birtokából minden kilenczedet örökre az iskolának adományozta, ugyanő később (1689.) Szilágyságban levő majorsági birtokaiból gabnatizedet, s szőlőiből bortizedet rendelt szintén e célra. Lónyay Anna mellett még a két Zólyomi t. i. Dávid és Miklós említendő meg, az iskola e korbéli jóttevői között. *) Valószínűleg annak következtében, hogy a n.-váradai iskola pusztulása után, a Debreczenben eltartandó tanárok és tanulók megszorodtak, kezdett a vidék ref. közönsége is az iskola segélyezéséről gondoskodni. Az 1664-ben Derecskén tartott egyházmegyei gyűlés az e. h. megye kebelében segélygyűjtést rendel el a debreczeni schola számára, sőt az évenkénti segélyezésre a nagyobb egyházközsegeket, minők Szoboszló, Böszörmény, Újfalu, Bajom, külön is megkerestetni határozza.

A vidéki közönség már ekkor igénybe venni kezdett támogatására, idővel annyival nagyobb szüksége lett a collegiumnak, mivel az említett alapítások élvezetében nem sokáig maradhatott. A Bethlen Gábor által adott szőlőket, halála után nemsokára, özvegye Brandenburgi Katalin, midőn a katolika egyházba tért, elvette, s a jezsuitáknak adományozta, a debreczeni iskola soha nem is kapta őket vissza. Az Apafy által adományozott kósó-járandóságot, bár a leopoldi hitlevél biztosította, a Rákóczy fölkelés után a kormány megvonta. **) Hason-

*) Z^hDávid 1630-ban, élete végéig évi 50 frtot, 50 véka búzát, diószegi dézsmájából 20 cseber bort, és két hizott disznót rendelt adatni, kikötvén, hogy hozzá Diószegre ünnepeken debreczeni deák küldessék praedikálni. Z. Miklós hunyad- és zarándmegyei főispán pedig 1666-ban micskei birtokából évi 50 forintot adományozott. Ez adományt örököltette meg Apafi a birtok reá szálltával. (Lásd mindez alapításokra: Szűcs 1st. Debr. város tört. II. k. 608. 1.)

**) Az Erdély rendéinek I. Lipót által 1691. decz. 4-ikén kiadott, hitlevél2-ikczikkében mondatik: »megerősítjük az erdélyi fejedelmeknek mindazon adományait s javadalmazásait, melyeket aknr magánosoknak, akár városoknak s községeknek vagy bármely bevett vallásfelekezet gyülekezetének, parochiájának s *iskolájának* ngy *Erdélyben*, mint *a magyarországi részeken*, Székelyföldön és *Debreczenben* tettek, még ha azok valamikor valamely egyházhoz, zárdához, vagy káptalanhoz tartoztak is.

..... mindegyik azokat, melyeknek most birtokában van, ezentúl is tartsa meg és bírja a fejedelmek adománylevelei szerint.«

lólul ez időtájt az elszámolt többi adományok is elenyésztek, úgy hogy a collegium föntartása a múlt század elejétől ismét egészen a városra nehezedett, aránylag kis részben járulván ahhoz a vidékről befolyó önkéntes adományok. Sőt 1752-ben az államkormány a várost is határozottan eltiltotta a reformált tanintézet anyagi támogatásától. Ez volt a debreczeni collegium lételének legsúlyosabb megpróbáltatása, midőn föntartásának majdnem minden forrása egyszerre bezárult. De erről majd később kell szólnunk. **)

A debreczeni collegium kiválóbb jelentőségre 1660. után és főleg annak következtében emelkedett, hogy a reformátusoknak három nagyobb tanintézetök részint ideiglenesen, részint végkép elpusztított.

Nagy-Váradon a reformátusoknak virágzó egyházközségük és felsőbb tanfolyammal ellátott iskolájok volt, melybe I. Rákóczy György (s úgy látszik fia II-ik György is) állandóul két tanárt fizetett. 1660-ban a törökök Váradot kemény ostrom

A diploma e pontjára hivatkozással rendelte el gr. Haller János 1693-ban, (nov. 9.) hogy az erdélyi fejedelmek alatt a fiskusi jövedelmekből, a ref. egyházaknak, iskoláknak s professoroknak adni szokott járandóságokat minden folyamodás nélkül szolgáltatassák ki. (Hasonló rendeletet adott gr. Apor István a sóaknak főfelügyelője 1699. okt. 7-ikén.) Mind a só, mind a tizedbeli járandóságokat a collegium meg is kapta, a Rákóczy fölkelés legyőzeteisig. Ekkor azok megvonattak, s úgy látszik, a forradalom utáni időben nem merték a dolgot a kormánynál bolygatni. Midőn a háborgatások mindenfelé napirenden voltak, örültek, ha békében maradhattak. Abban is bíztak, hogy a város saját erejéből is eltartja az iskolát. Így érthető a városi tanácsnak, Cs. Komáromi György kormánypárti főbíró indítására 1714. decz. 24-diki következő határozata: »Az erdélyi sóaknákból collegiumunk számára hajdan conférait sónak kikérése iránt professor uramókuak silentium imponáltatik, non est de tempore, nem is kell scholánknak fundusának vagy fundatiójának lenni.* (A határozat Szűcsnél id. m. III. 920 l.)

**) A tanintézeteknek 1766-ban eszközlött állami megvizsgálásakor a tanárok és városi tanács küldöttei, a kérdésekre adott feleletükben 33,755 firt tőkepenzt vallanak be. Ezenfelül külföldről jött évi segélyekéig tételesen az angol egyház 1000 font sterling kamatául évi 30 fontot, a hollandi egyházszolgák társasága többet kevesebbet, de legalább 255 frtot, a svájcziai legalább 346 frtot. E segélyek a várostól nyert javadalmasítás eltiltása után keletkeztek. Ez időben 4 tanár fizetése tett, 1333 firt 20 dénárt. Ezenfelül a gymn. tanítók díjazása s egyéb költségek.

után feladásra kényszerítők, szabad kiköltözést engedvén a bennlevőknek. A három ref. lelkész közül kettő a hívek nagyobb részével Erdélybe költözött, magokkal vivén a nyomda betűit, és a még egészen ki sem nyomtatott váradi biblia példányait; a harmadik lelkész a kisebbséggel helyben maradt. A tanuló ifjúságnak a vár védelme közben el nem hullott része pedig, Mártonfalvi tanár vezetése alatt, Debreczenbe ment, s ott a lakosságnál szíves ellátásban részesült.

A váradi iskola többé nem állíttatván helyre, Debreczenbe ment tanulói tanárakkal ott maradtak, beolvadtak a collegiumba, s azt úgy megnépesíték, hogy Tóth Ferencz szerint *) a tolgás deákok száma a váradi iskola pusztulása után megháromszorosodott. Nagy buzgalmú jeles tanárunk Mártonfalvy, csakhamar a collegium igazgató-tanára lön. A tanuló ifjúság kérelmére e tisztségében állandósított, s élete végéig huszonnégy éven keresztül működött, a városnál és az iskolában hálás emléket hagyva maga után.

Hasonlóul 1660-ban foglaltatott el első ízben a reformátusok pápai iskolája is. Pápán enyingi Török Bálint és István, utána a Nyári családok mint földesurak pártfogása alatt már a reformatio idejében keletkezett népes ref. egyházközség és iskola. Ez utóbbi a XVII-ik század elejétől túl a Dunán a reformátusok legjelentékenyebb tanintézetévé vált, melyben a fönmaradt kevés adat szerint, egy professor vezetése alatt úgynevezett köztanítók tanítottak: mindamellert felsőbb tanfolyam és tolgás deákok is voltak. Pápa a Nyáriak után az Eszterháziak birtokába jutott. Az új földesúr szintén az ő tulajdonába került Devecserből hozott katonasággal erőszakkal elvette a reformátusoktól templomukat **) a paplakokkal, és az ezek mellett levő iskolát, valamint a lelkészek és tanár ellátására jövedelmezett két nagyobb malmot. Az ez alkalommal véghezvitt erőszakosságok következtében, s a jövőt is bizony-

*) Tóth I.¹. Túl a tiszai ref. püspökök élete. Győr 1812, 132-133. 1. – Tóth E. azt mondja, hogy a tolgás deákok száma azelőtt alig volt 60-70. Ez téves lesz, mert mint látandjuk, az 1648-iki zendüléskor a tolgás deákok közül 110-en mentek ki a hajdú-városokba.

**) E templomot gr. Eszterházy Károly, egri püspök lebontatá, s 1773. körül építteté helyére a mostani kath. nagy templomot.

talannak látva, több mint hatszáz ref. vallású mesterember és katona költözött el Pápáról. Az ott maradt reformátusok nem-sokára ismét építettek ugyan saját nemes telkükön templomot és iskolát, még pedig felsőbb tanfolyamra számítással, de a várúr pártfogását elvesztett, sőt általa lételeben folyton fenyegetett gyülekezet, számban megfogyva, vagyona nagy részétől megfosztva, az építkezésben kimerülve, iskoláját nem bírta felsőbb intézetképen erősebben berendezni.

Ennek következtében ettől az időtől (főleg Patak veszedelme után) az egész dunántúli vidékről s Komárom, Bars környékéről nagy számmal jártak Debreczenbe a református ifjak a felsőbb osztályokba tanulni, még olyanok is, kik előbb Pápán togás deákok voltak.

A s.-pataki collegium is, mint tudjuk, 1671-ben történt elűzetésekor először a debreczeni collegiumban nyert téli szállást, s kikeletkor onnét vándorolt Erdélybe. Tíz évi bujdosása után ismét csak egy-két évig tartózkodhatott Patakon s újból kizavartatván, egész a XVIII-ik század elejéig Gönczön, majd Kassán tanyázott, a felsőbb iskolának inkább csak nevét és emlékét tartva meg. Az ifjúság tehát azon egész vidékről, melynek előbb Patak szolgált anyaiskolájául, alaposabb tanulásra szintén Debreczenbe sereglett, hol országszerte majdnem egyedül élhettek háborítatlanul és biztosan tanulmányaiknak a nagy és erős, tisztán kálvinista város kebelében.

A viszonyoknál fogva ekkép lőn és neveztetett a debreczeni tanintézet a réf. feleEezet »Schola universalis«-ának. mély ez időben – évkönyvei tanúsága szerint – a hazai öszes ref. tanintézeteket – még a patakit is – »Scholae particulare«-nek tekintette.

Az intézet[emelkedésére;a külső körülmények mellett sokat tett a tanerők szaporodása, hivatalukban állandóbban működése, s a tanárok jó hírneve. Mint láttuk, I. Rákóczy György 1635-ben alapította a második tanár állomását. A váradiaknak Mártonfalvi Gy. tanár vezetése alatt átköltözésével, és a collegiumba beolvadásától fogva, háromra emelkedett a tanárok száma.*) 1711-ben már negyediket is alkalmaztak. Ez

*) Említők, I. Rákóczy Györgynek a váradi iskolában két »Schola mester« fizetése iránt intézkedését, melyet fia II. György is föntartott. A

időtől az iskola, megnehezült anyagi viszonyai dacára rendszeresen 4, sőt a század közepe körül néha öt tanár működött, tulajdonképpen csak a felsőbb tanfolyamban, mert a gymnásiumi osztályokat ezek vezetése alatt itt is a primariusok közül választott köztanítók tanították.

A tanárok között az 1654-ben Utrechtből tudori ranggal hazatért Komáromi Csipkés György már országos hirre emelkedett, irodalmi működésével. Néhány évi tanárkodása után debreczeni lelkészszé lett ugyan, de azért az iskola szellemi életére azontúl is befolyást gyakorolt. Helyébe (1667-ben) a keleti nyelvek és bölcsészet tanárául Szilágyi Tönkö Márton választatott, ki tanszékében 30 évig tanított keleti nyelveket, teológiát és bölcsészetet, Úgy tanításával mint theologiai és egyházi műveivel tágabb körben is hirre emelkedett *)

1660-tól Szilágyi mellett működött csakhamar egyszersmind igazgatóképpen a váradi iskolával átjött Mártonfalvi György, a collegium egyik legjobb emlékezetű tanára **) Né-

váradi iskola Márton falvival a debreczenibe kebeleztetvén: alkalmasint ez tikon emelte föl Apafy M. fejedelem az iskola javadalmazását a 3000 kősóra.

*) Utrechtből 1667-ben a »hívek fiúvá fogadtatásáról« tartott vitaközzéssel tudori rangot nyert. Tanársága alatt kiadott művei: »Philosophia adplicata cum adprobatioue Facult. Phil. Heidelbergensis et Joli. Ludovici Fabricii Theologi Heidelb. 1678. 2. Biga pastoralis, seu ars orandi et concionandi. Debreczen, 1684. 3. Triga divorsialis, sive dissertatio theologorum trias, de caussis diuorsii. Accessit Appendix de Sponsalibus, eorumque diversionis caussis Debr. 1690.

**) Apafy fejedelem költségén Hollandban tanult, Franekerában tudorrá lett 1659-ben. Hazatérével alig egy évig szolgálta a váradi iskolát, midőn a katasztropha bekövetkezett. Debreczenben 1681-ben bekövetkezett haláláig, 22 éven keresztül nagy buzgalommal vitte tanári hivatalát. Az odaadással teljesített tanítás mellett különösen emlegetik azon fáradozását, melylyel szorultabb viszonyok között a pártfogóknál a tanulók továbbképzésére segélyeket eszközölt. Ő szerezte e célra Apafytól a 2000 kősót, és másoktól több adományokat. M. mennyire jól tudott az ifjúsággal bánni, s az mennyire ragaszkodott hozzá, az a tény is mutatja, hogy az előtte és utána gyakoribb lázongások s a tanárokkal összeütközések az ő igazgatósága alatt teljesen megszűntek. Sokat írt is latinul, magyarul. Művei a következők: 1. Exegesis libri primi medullae Amesianae Debreczen 1670; 2. Exeg. libri secundi med. Ames. u. ott. 1675; Az első elméleti theologia vagyis hittan, a második gyakorlati rész, azaz ke-

melyek szerint a tanításban is jelentékeny javításokat eszközölt. Azt művei mutatják, hogy újabb tudományos irányt hozott Debreczenbe. Ő is Hollandban nyerte kiképeztetésének befejezését, s onnét ugyanazon Amesius theológiáját és Eamus logikáját hozta haza, tanította és munkáiban terjesztette háborítatlanul, melyért két évtized előtt Tolnait Patakról elűzték, úgy hogy egészen a nálunk Tolnai által kezdeményezett tudományos irányt látjuk hirdeté abban a Debreczenben, hol pedig a püspöki intézmény is főnnállt, míg Patak vidékén u hivatal csak a XVIII-ik században fogadtatott el. Ez mutatja, hogy pár évtized alatt, illetőleg az 1646-iki szatmár-németi zsinat óta (melyen Tolnai elítélésében a debreczen-vidéki és egyházi férfiak is résztvettek) mennyire változtak a nézetek. Szűcs azt mondja, hogy Mártonfalvi hittant és mértant tanított. A mértannak egyebütt nem lelem nyomát. De három dialecticai könyve mutatja, hogy a bölcsészetből legalább logikát kellett tanítania. Sajátságos, hogy a folytonos külföldre járás mellett is, még a XVIII-ik század második felében sem Descartes s az akkor újabb angol bölcselek hatolnak be *) hozzánk, hanem az őket jóval megelőzőtt Ramus Péter, ki Parisban a dialecticát még Sturmától hallgatá. Valószínű oka az, hogy a holland tanintézeteken a meghonosult Ramust még nem szorította ki a Cartesianismus.

Egyik kitűnőbb tanára volt még a collegiumnak, a Hollandból hazatérte után 1679-ben alkalmazott Lisznyai K. Pál, **) ki Mártonfalvi halála (1681) után igazgató-tanárrá

resztyén theol. erkölcsan. 3. Tanító és czáfoló theologia Amesius és Vendelinus szerint. (A theologia rövidebb foglalatja) Debr. 167 9; 4. Kami dialectica explicata Debr. 1664. 12 r.; 5. Examen logician undecim decadibus absolutum. u. o. 1664. 6. Propria fusior Dialectica, végre 7. Szent história stb. (bibliai történetek) melyet halála után Szilágyi Márton adott ki a collegium költségén. 1681-ben. (Lásd: Horányi Memorabilia és Boci Péter Athenasa, műve II, és Szűcs id.)

*) Kivételt képez Apáczai Csere, ki azonban szintén Descartes-ot és Ramust követve írt.

**) Lisznyai K. P. Erdélyből, Háromszék Lisznya községéből származott. Alsóbb iskoláinak végezte után több évig kőborolt, mely idő alatt grammatikát, retorikát és logikát tanult s viszont másoknak tanított. 1663-ban a pataki collegiumba lépett be, hol Buzinkai és Pósházi

is választott, mint író és tanító egyiránt kiváló szolgálatokat tett az iskolának.

Állandóul tanított: 1. bibliai chronológiát, 2. mathesis elemeit, 3. vitázó theológiát, 4. logikát és 5. különösen a szent és világi történetekhez szükséges *földrajzot, földabroszokról*. Ilévész Imre kézirati regestáiban azt jegyzi meg, hogy a földabroszokat körülbelül Liszniai hozta be legelőször Magyarhonba Hollandiából. Ámde fönnebb láttuk, hogy Rákóczy Zsigmond az ezerhatszáz ötvenes években, Komenius idejében hozatta meg a pataki iskola számára Amsterdamból a földrajz reformátorának Mercatornak atlasát. Azonban úgy látszik, hogy ez a tanításban vagy egyáltalán nem, vagy rövid ideig használható. Liszniai, ki pedig Patakon már érett korában 1663-1667-ig tanult, a Professionum Scholasticarum I. részében a föld 4 részének Bertlingiusnál megismert térképeire azt jegyzi meg, hogy ily mappákat azelőtt a mi szegény ha-

tanárok alatt folytatta tanulását 1667-ig, mikor a kassai iskola recto rath vitetett. Ott az iskolát is jó hírnévre emelve, tanított 1671-ig, midőn az üldözések távozásra kényszeríték. Ekkor a belga akadémiákra ment: Gröningában és Leidában tanult. Saját vallomása szerint leginkább Maresius Sámuel hallgatta s a földrajzot Bertlingius Jánostól tanulta. 1678-ban Horányi szerint »nem közönséges tanultsággal« Hollandból hazatért, s állomás nélkül Debreczenben vonta meg magát. A következő évenavárosi tanács tanárrá választotta, s e hivatalában 1695-ben történt haláláig megmaradt. (Lásd a Prof. Sehol. Pars I. elején rövid önéletrajzát; – Horányi: Memoria Hung. II. és Bod Péter Athenását).

Legnevezetesebb munkája: a »Professionum Scholasticarum, opera et studii P. K. Liszniai elaboratarum et studiosae juventuti Debreczinensi publice propositarum Pars I., 1683. Pars II 1687. Pars III. 1690. Az első rész az iskolai coetusnak van ajánlva, meg is nevezve seniorok és esküdt deákok. Az egész ajánlat tanár és hallgatók között fennállott igen szívélyes viszonyra mutat. Mindhárom részben az van összefoglalva, a mit a szent történetekből, azokhoz tartozó földrajzból s egyéb theologiai tanokból, különösen a vitázó theológiából tanított. Az I. részben térképet pótolni akaró vázlatok is vannak.

Egyéb munkái: Origo gentium et regnorum post-diluvianorum etc. ennek végén chronologia sacra in Septem intervalla Debr. 1693.; »Kronika, mely befoglal 1196 esztendőket vagyis Kr. u. 268 – 1464 esztendei dolgait a magyaroknak Debr. 1692.« Mindhárom a tanítás céljából íratott.

zánkban sohasem látott. *) Lehető tehát, sőt valószínű, hogy neki újból kellett itthon az iskolákban meghonosítani a Merkator hazájából magával hozott földabroszokat, sőt Debreczenben mindenestre ő kezdte rólok a tanítást.

Mind Szilágyi Mártonnak, mind Mártonfalvinak és Lisznyainak nagy érdemök, hogy még a felsőbb tanfolyamban is az általok előadott tárgyából nyomtatott tankönyveket igyekeztek tanítványaik kezébe adni, mi által jelentékenyen mozdították elő a tanítás sikerét, különösen abban az időben, midőn a kézikönyvek hiányát egyéb irodalmi művekből felette nehéz volt pótolni.

Ez a három férfi és az őket megelőzőtt Csipkés Komáromi György, emelték föl a debreczeni collegium szellemi életét. Helyökbe négy évtizeden át közepes, sőt részben gyenge tanerők léptek. A tanintézet inkább az egyszer megalapított jó hírből élt, mignem a lánglelkű Maróthi s a néhány év múlva (1742) tisztársává lett erőteljes Szilágyi Sámuel ismét nagy lendületet adtak uejq.

Maróthi György¹⁰²⁾ nagy tehetségei, rendkívüli és sokoldalú műveltsége mellett, alig hat éves tanársága alatt annyi tetterőt, annyi reformáló képességet fejtett ki, melylyel kétségkívül egyik legnagyobb alakja leundett hazai közoktatásunk történetének, ha a halál alig 29 éves korában el nem ragadja.

Apja városi senator, majd főbíró, szintén szeretett a tudományokkal foglalkozni. Nagy gondot fordított fia nevel-

*) Érdekes bevezetésében előadja, hogy a történet tanulásában nagy nehézsége volt az, hogy képzelete sem volt a felől, hogy az előfordult országok, városok, folyók, tengerek, merre, hol feküdhetnek a föld kerektségén. Midőn erről egy alkalommal Gröningában Bertlingius előtt panaszkodnék, az mosolyogva ígére meg, hogy 15 nap alatt bevezeti a földrajzba. Ez Lisznyai előtt hihetetlennek tetszett, de megtörtént. Ezután elmondja, hogy a 15 nap mindegyikén földabroszokról mit magyarázott neki Bertlingius, s mikép vezette keresztül a történeti és a modern földrajzon, az utolsó napon további tanulmányozásra Oluverius földrajzát ajánlva.

Bevezetése végén tanításának és munkájának céljául azt jelöli ki, hogy az ifjúságot a földabroszok használatára, s ez által a világnak, *egyszersmind magyar hazájok földjének* s a szomszéd országoknak megismerésére serkentse.

tetősére, ki már gyermekségében ritka erős emlékező és ítélő képességet árult el. György a gimnásiumon felül talán csupán a bölcsészeti tanfolyamot végezte otthon, mert 1731-ben, tehát alig 16-ik életévében (1715-ben született) apja saját költségén már külföldi egyetemekre küldé. *) Hét évet töltött külföldi

*) Ámbár rendkívüli tehetségeknél az iskolák ily korán elvégzése nem volt példátlan. P. o. Maróthi kor- és tisztvárosa, az 1720-ban született Szilágyi Sámuel (fia Sz. Márton theol. tanárnak, kiről főleg szoltunk) gimnásiumi tanulását 11 éves korában bevégezte, s a felsőbb tanfolyamba lépve, kicsisége miatt csak 12 éves korában öltethetett tógát. Már ekkor a görög nyelvet, s 14 éves korában a héber nyelvet kezdé tanítani (talán mint apjának collaboratora, segédtanára). Szilágyi S. tanári működése Mária Terézia korára esik ugyan; azonban Maróthinak tisztvárosa utóda, az iskola fölvirágoztatásában pedig munkatársa lévén, legyen szabad róla itt még néhány adatot följegyezni. Sz. tanulmányai folytatására 1735-ben (15 éves korában) Helvetiába, onnét 1739-ben Leydába ment. Majd 1741-ben ismét Svájcba, Bernbe tért vissza, honnét egy év múlva hazatérve, 1742-ben a bölcsészet és görög nyelv tanárául ígtattott be. Maróthi halálával annak tanszékebe lépett át a mértan, történet és latin irodalom tanítására. Apja halála után 1748-ban annak helyére a theologia tanára lón. 1759-ben diószegi, később szatmári lelkészé, majd 1765-ben superintendenssé s debreczeni pappá választott. Meghalt 1785-ben.

A két classicaei nyelv és irodalom iránt kiváló szeretettel viseltett. Görög és latin ódákat írt. A latin nyelvet, mint Maróthi fölött tartott emlékbeszéde is mutatja, szónoki elegantiával kezelte. Ékes előadását általában dicsérik. Német, francia s olasz nyelveken beszélt és írt, (p. o. olasz költeményeket, philologiai, physikai s aatronomiai bírálati jegyzeteket). O fordította le elsöben Voltaire Henriását. Nagyobb tudományos munkát tudunkkal nem írt. Magyarul költeményeket, s magyarul és latinul tudományos följegyzéseket hagyott hátra. Azonban kéziratai halála után fiánál tűz alkalmával elégték. Sokoldalú tanultsága mellett kitünö társadalmi műveltségeért, s kellemetességeért minden körben szerették. Kortársai deli termetű, igen erős, szép külsejű, és testi ügyeségeiért is csodált embernek írják le. Kitünö vívó, lövö, és korcsolyázó volt. (Ez utóbbit Hollandban tanulá, s annyira vitte, hogy egyszer ifjúkorában fogadásból a Hortobágy jegén versenyzett, úgy, hogy a bizonyos távolságokra poharakban lerakott bort útközben ki itta; a parton lovagló versenytársa nem bírt vele érni). Tudományos ismeretein felül lelkének e fiatal élenksége, s a társas-élet örömeiben részvétele csak fokozták az ifjúságnak iránta ragaszkodását és tanítványaira hatását. E férfiu volt Maróthi munkatársa, s kezdeményeinek részint folytatója, részint legalább föntartója.

egyetemen. Főleg Zürichben, Baselben és Bernben a nyilvános előadások hallgatásán kívül a tanárok magán vezetése alatt is tanulmányozta a görög és latin classica irodalmat, matliesist, bölcsészetet, és theológiát. Úgy látszik Svajczból más országokat is meglátogatott. P. o. Hollandban, Gröningában időzött.¹⁰³⁾ Hazatértekor a görög és tiszta classica latin nyelv és irodalom alapos ismeretén felül meglehetősen érté a hébert, s az európai nyelvek közül beszélte a németet, belgát (holland), angolt, francziát és olaszt. Ily képzettséggel foglalá el 1738-ban az alig 23 éves, külsejére is szép ifjú a történet, mértan, s ékesszólás tanszékét, »a tudományoknak a keresztyének között különböző viszontagságairól« tartott előadásával.

Maróthi beléptekor a tanítás meglehetősen hanyatlásban volt Debreczenben. A latint Komenius Januajából és Vestibulumából tanították. Komenius az oktatást az anyanyelvre kívánta fektetni, s ez irányánál fogva latin nyelv tanaiban is a közbeszédhez annyira közeledett, hogy azok használata – főleg avatatlan kezekben – azon veszélylyel járt, hogy a növendék a tiszta classica helyett köznapi latinságot tanult. Debreczenben abban az időben már egész a közönséges konyhalatinságig szálltak le. A tisztább s egyszersmind nehezebb classica szerzőket már nem is olvasták. A görög nyelv tanításával jó ideje fölthagytak. A földrajzot szintén huzamosabb idő óta nem tanították, s a mathesist is újságképen kellett Maróthinak behoznia.¹⁰⁴⁾

Maróthi első gondja volt, a latin nyelvnek s irodalomnak classica tisztaságában tanítását eszközölni. E célra kiküszöbölte Komenius Januaját és Vestibulumát, s helyettök Cellarius »Vocabulranát« és »Liber memorialis«-át, mellettök Langius colloquiumait hozatta meg, s használtatta, melyeket, mikép láttuk, elsőben Bél Mátyás hozott be Halléből Pozsonyba. *) Továbbá római szerzőket adott ki s vitt be a gymnasiumba. Nevezetesen a syntaxisták számára kiadta Cornelius Nepost, (jegyzetekkel és *történeti térképekkel*) – a költészeti

*) Cellariusnak *Bél* által latin, magyar, német, cseh nyelvre átdolgozott »Liber memorialisa« 2-ik bővített kiadásban 1735-ben jelent meg Lőcsén.

osztály számára Phaedrus meséit, Publius Syrius mondataival; a rhetoroknak Minutius Pelix Octaviusát, és Eutropiust rövid jegyzetekkel. Ezenkívül olvastatta Cicero leveleit és Justinus történeteit, Nyelvtanúi Molnár Gergely grammaticáját (1737-iki debreczeni kiadást) használtatta, saját jegyzeteivel.¹⁰⁵) Az ifjúság használatára tervezett bővebb magyar-latin szótáron is nagy szorgalommal dolgozott, azonban csak az F. betűig haladhatott, midőn a halál elszólítja.

A görög nyelv és irodalom tanítását ismét fölélesztette.

A classicai tanulmányok gyarapítására görög és római régiségeket tanított, Bos Lamberti és Nieuport munkái alapján tollba mondvá irattá vezérfonalát. *)

A retorikára Heineccius-t használta, de mint főnmáradt töredéke mutatja, erre is megkezdte kézi könyvét kidolgozni.¹⁰⁶)

A földrajznak már Lisznyai által kezdett, de utána elhanyagolt tanítását nemcsak fölélesztette, hanem tudományos alapokra fektette. Nem elégedve meg egyes országok s földrészek egyszerű, inkább politikai – leírásának ismertetésével; rendszeres, egyetemes, és egyszersmind matematikai és csillagászati földrajzot adott elő. Tárgyát ki is dolgozta, s míg ki nyomathatná, kéziratból tanította. **)

Hatására nézve legnevezetesebb munkája, a magyarul irt híres számtana, melyet 1743-ban (Debreczenben) adott ki »Arithmetica, vagy számvetésnek mestersége« cím alatt, s

*) Szilágyi S. id. emlékb. (274. 1.) szerint Nieuport után római régiségeket tanított. Azonban a collegium könyvtárában van ily czirutt kézírata: »Dietata in Antiquitates Lamberti Boos (található Boos Lamberti alatt E. J. 265, és R. 266.) Ámde Boos görög régiségtant irt (Antiquitatum atticarum descriptio brevis. Franekera 1714.) Nieuport pedig római régiséget. Rituum qui olim apud romanos obtinerunt succincta explicatio. Utrecht 1712. Nieuportból egész a századvégéig tanítottak Debreczenben.

**) A colleg. könyvtárában két kézírata őriztetik: R. 295. sz. a.: »Geographia excepta 1744.« tanítványai használatára kézirat 129. old. és R. 298 a. sz. a. »Geogr. ab illó excepta. Methodus astrognoxiae, quo sine globo ant chartis coelestibus praecipuorum siderum in horizonte concipiuorum nomina cognosci possint. 1744. a G. M.

mely még századunk első tizedeiben, hazaszerte a legelterjedtebb, s a legtekintélyesebb tankönyv volt. Az egész embert jellemző velős, világos, szabatos, és tiszta magyarsággal irt előszavában említi, hogy az övé előtt magyarul megjelent öt számtannak jutott nyomára, melyek közül hármat ő maga is ismert. *) Könyvének jelentősége tehát nem abban áll, hogy az első magyar számtan lett volna. Érdeme – melynek népszerűségét is köszönheté – nagyobb teljessége mellett, három tulajdonában ismerhető föl: t. i. a tárgynak bárki által megérthető tiszta, világos előadásában; egészen a közönséges élet szükségére alkalmazásában, (a példákat is mind a magyar életben előforduló esetekből veszi, míg elődei a bibliából, tudományos és idegen körből vett példákkal dolgoztak); és jó magyar nyelvezetében. A számvetés előbb latin műíkiefejezései magyarokat használ, s a mennyiben nem talárt nyelvünkben alkalmas szokat, ujakat is csinált. Így p. o. »tört-szám,« »szorzás« szintén tőle erednek. 4Az tény, hogy a számtani ismereteknek, vagy helyesebben szólva a számvetési módok ismeretének az iskolákban és azokon kívül elterjesztésére nálunk semmi sem tett annyit, mint Maróthi könyve.**)

Szilágyi említi, hogy a bölcsészetet is megtisztítá a meséktől és hiú beszédektől. Közlebbi adatot erre nem lelek egyebet, minthogy az oktatás javításáról Domokos városbírónak 1741-ben véleménykép adott pontozataiban a Cartesianus bölcsészeti tanítása mellett nyilatkozik, és több ízben ajánlja vezérfonalul Sylvanust, s a tanulók számára ennek munkáiból készített compendiumot. Ez a Sylvanus nem lehetett más, mint Regis Petrus Sylvanus,***) ki Franciaországban Descar-

*) A háromból legrégebb a Kolozsvárott 1591-ben nyomtatott. Kettőre mint ennél is régebbre csak következett.

**) A mű. XI. részben, s egy toldalékban tárgyalja a számvetés elemeit, a 4 alapműveletet, a hármasszabályt, a törtekkel minden módját a számvetésnek, a társasszabályt, elegyítést, olasz practicát, társasszabályt, az akkori pénzekben, s hosszú mértékekben (öl, láb) számításokat, és »paraszt számvetés« cím alatt, némely kiszámítások legegyszerűbb módjait. Tekintélyét mutatja a példabeszéd »ez biz ennyi Maróthi uram szerint.«

***) Máskép Regis Pierre Sylvanus Leroy szül. 1632-ben Franciaország Angelois grófságában Salvetat-ban. Meghalt 1707. Élénk levele-

tes bölcsészeiének a tanszékből legbuzgóbb és sikeresebb terjesztője volt, A bölcsészeti és theologiai tanfolyam elvégzése után, papi vizsgálatának letétele előtt, még a Sorbonneba ment. Ott Rahault előadásából ismerte meg Descartes bölcsészétét, mely őt annyira megragadta, hogy a papságról lemondva, 1665-ben Toulouseba, Montpellierbe, s több városokba ment a Cartesianismust hirdetni. Ugyan-e czélból 1680-ban visszatért Parisba, hol a Sorbonneban Rahault bölcsészeti előadásait folytatta, a cartesi bölcsészet szellemében, oly rendkívüli hatással, hogy leczkét a párisi érsek betiltatta. Egyéb kisebb művei között 1690-ben kiadta a Descartes-féle bölcsészet rendszerét, mely magában foglalá a logikát, metaphysikát, physikát, és ethikát. Kétségkívül ezt a munkáját ajánlá Maróthi a tanítás vezérfonalául. E szerint – bár némely kifejezései azt gyaníttatják, hogy az akkor terjedett Leibnicz-Wolf-féle bölcsészetet is ismeré – legalább az oktatásban a Cartesianismus hive volt. Sőt ha való, a mit róla Szilágyi niond, hogy a bölcsészetet megtisztítá, (tehát újítást eszközölt benne) akkor a Cartesianismust még csak ő hozta volna be Debreczenbe.

Egyik érdeme, hogy megjavította a ref. egyházi éneklést is, közelebről a főiskolai ifjúság számára, de ez által egyúttal m[^]zagszerte. Látván, hogy a deákok minden szabály és harmónia nélkül énekelnek: az egyházi énekeket, – elsóban Dávid zsoltárait – négyes hangra (discant, tenor, alt, bass) tette, s e szerint szervezte a collegiumi énekkart. Ez által megvetette alapját az ifjúság képzésében nem jelentéktelen művészibb éneklésnek.

A szentttörténetek tanítására tankönyvül francziából magyarra fordítá Osterwald szent történeteit.

Végül az oktatás berendezését illetőleg, – ha nem találjuk is írott emlékét annak, hogy tőle részletes tervet fogadtak volna el, de, hogy e tekintetben is jelentékeny javításokat eszközölt: tanársága idejéből, különösen 1742-ből eredt több határozatok kétségtelenül mutatják.

zésben állt Malebranche-al. Lásd: Tücher Chr. Alig. Gelehrten-Lexieon III. r. 1959. 1. és P. Laroussel Grand dictionaire universell.

Ily sokat ígérő munkásság közepette, ragadta el Maróthit a halál (1744. okt. 16.) alig 29 éves korában. Hat éves tanársága alatt fölemésztő munka hevében lobogott el élete a testi erejét túl-becsült vagy arról megfelejtkezett ifjúnak, kinek pedig első feladata leendett az ügyet, melyért lelkesült, sokáig szolgálni.

A Maróthitól nyert lendülettel emelkedett ismét a debreczeni collegium; szerencséjére a század folyamában részint egyidejűleg többen, részint egymást fölváltva mindig voltak tanszékeiben kiválóbb szellemi erők. Maróthi nyomába lépett a fölebb ismertetett Szilágyi Sámuel, ki pár évig tisztásra is volt. 1749-ben jött Hatvani István a természet és mértan tanárául. 1760-ban hivatott a történet, görög és latin irodalom tanszékebe Sinay Miklós, kinek helyét 1794-ben Budai Ézsaiás foglalta el.

2. A collegiumi élet berendezése, s a tanintézet igazgatása.

A tanintézet, és collegiumi élet szervezete lényegesebb vonásaiban hasonlított a patakihoz. Itt szintén az iskolának fejlett ki, a városig tanács (és korábban még e felett az erdélyi fejedelem) lyhatósága alatt, meglehetősen mértékű önigazgatása. Félannyira, hogy jóllehet a tiszántúli ref. püspökség, az egyházi kerületeknek a Karolina resolutio következtében (1734/5) történt rendezése előtt régen, már a XVII-ik században fönnállott; mindamelltt a collegium csak 1781-ben került az egyházkerület közvetlen hatósága alá. Azonban mindjárt azon lényegesebb eltérést láthatjuk a pataki viszonyoktól, hogy a tanulók összesége által alkotott coetus nagyobb önállósága és az iskola ügyeibe döntő befolyása, a deákság többszöri lázongásai után, a XVII-ik század második felében megtöretett. A collegiumot inkább a tanári kar képviselte, gazdasági és egyéb ügyeit is közvetlenül ez kezelte. A XVIII-ik században már a debreczeni főiskolát a tanároknak a tanulótság s primáriusai fölött gyakorolt szigorú, hatalmas uralma jellemzi.

Ez azonban hosszas küzdelem eredménye, mely nem is annyira a tanulók és tanárok, mint inkább az iskolai coetus

és a város között folyt, s mely alapokául arra vezethető vissza, hogy egyfelől az ifjúság igényelt magának tágabb körű önrendelkezési jogot, másfelől a város, mint föntartó fő patrónus, igyekezett intézkedési hatalmát a collegium irányában mind kijebb terjeszteni.

Tudomásunk szerint az iskola legrégebb törvényei az 1574-ben hazahozott wittenbergi (1571-iki) szabályok alapján készültek. Ezeket írták alá az 1564-iki tűzvész után; föléledt s rendezkedett iskola tanulói 1588-ban.¹⁰⁶) Azt merem gyanítani, hogy ezen több ízben említett wittenbergi törvények, a saját kebeléből választott senior elnöklete alatt 1555-ben szervezkedett wittenbergi magyar bursának (kis coetusnak) azon szabályai voltak, melyeket az egyetem rectora \ ott 1571-ben erősíteti meg. *) Valószínűleg így jutott be a senior tisztsége is mind Debreczenbe, mind Patakra, s részint innen, részint közvetlenül Wittenbergből a többi magyar prot. tanintézetekhez. E szabályokkal ott a tanuló ifjúság alakulván úgy szólva coetussá, körülbelül már az ezek alapján itthon készült törvényekben s kifejlett szokásokban gyökeredzik a debreczeni és pataki intézetek deákságának nagyobb önállósága. Annyival könnyebben kiképződhetett ez, mivel a tanárok kevés száma miatt az ugyanott felnőtt nagyobb tanulók segítettek a tanításban, a rendtartásban, a kik mind a mellett egyszersmind magokat az ifjúsághoz tartozókul érezték.

1624-ben Rákóczy György, Bethlen Gábor fejedelem meghagyásából, az iskolában bizonyos rendet csinált; a felsőbb tanulók egyenruháját megszabta, **) s az iskolai törvényeket

*) Lásd fönn ebb a 65. oldalon.

**) Kapcsos sötét vagy fekete bokáig erő dolmány, fölötte zöld tóga, sárga zsinórral akkép hányva ki, hogy ha összefogták, a mellen sást mutatott. Fövegül nyestes sinkó (magyar hosszú süveg) zöld kilógóval. (Hasonló volt Bethlen udvari tisztjeinek a ruhája.) Ez egyenruhát \ viselték II. Józsefnek 1770-ben Debreczenben megjelenéséig. Az ő kívánatára cserélték föl a zöld tógát feketével, a sinkót három szögletes kalappal, a deákság nagy szomorúságára. Ez alkalommal Csokonainak, a költőnek apja, ki Debreczenben borbély volt, lerajzolta az eltörölt, és az új egyenruhákat. Rajzai egyéb érdekes naplószerű följegyzéseivel Szücs

a fejedelem elé terjeszté, ki azokat megerősítő. Ezek alkalmassint, s lényegeken minden esetre az 1574-iki törvények voltak, mert nincs nyoma, hogy Rákóczy új törvényeket készített volna.

Az ifjúság, törvényeinek általa magyarázott értelm szerint, saját ügyeiben és érdekeiben oly mértékben kívánt maga intézkedni, hogy e miatt több összeütközésbe jött a városi tanácsal és lakossággal. Az a sajátságos, hogy ily esetekben mind a fejedelmek, mind a távolabb vidéki egyházi férfiak mindig inkább a tanulók részére hajoltak.

1627-ben az összes tanulók Írásban és esküvel kötelezték egymást, hogy mindnyájan elhagyják az iskolát, ha a czehek által addig számukra fizetett azon járandóság, melyet most tőlük megvonva a templom építésére fordítottak, nekik pénzül meg nem térítetik. A városi tanács a Szatmáron egybegyült egyházi férfiak közbenjárására a tanulók kívánatát teljesíté ugyan, de jövőre minden ilyen föllépést, mint lázongást, kemény büntetések alatt tilalmazott. E célból az 1629-iki szatmári zsinaton egy szigorúbb czikkel toldották meg az iskolai törvényeket, mely miatt a deákság ismét felzúdult, és a superintendens, több egyházi s világi előkelők, alig bírták őket lecsendesíteni.

1648-ban Szokolai scholamesterrel volt az ifjúságnak valami követelés miatt összeütközése. Szokolai a városi tanácsnál, mint patronusnál, emelt panaszt. A tanács az épen a városban levő esperessel abban állapodik meg, hogy a zavar két fő indítóját a coetusból elhozzák és feleletre vonják. Azonban az összes tanulótság felzúdult, megtagadta társainak kiadását, és midőn erre a tanács a lelkészekkel, s fegyveres emberekkel maga akart bemenni az iskolába, a kapukat bezárták előtte, belől szintén fegyveresen álltak védelemre készen, hivatkozván »a schola szabadságára, s állítván, hogy ügyükben csak generalis zsinat határozhat,« stb. Szóváltás után a tanács betörété az ajtókat, s a fölfegyverezett polgárság, többek megsebesítése közben, a főzendítőkül tartott seniori és con-

István úr birtokában vannak, ki a képeket Debreczen város általa írott beces történetében közli is. (II. köt.)

trascribát megköötözve fogságra vitte. Ennek következtében a felsőbb tanfolyam tanulói közül száztíz a collegiumot elhagyva, a hajdú-városokba vonultak, s onnét folyamodtak a fejedelemhez és több világi és papi előkelőkhöz. Panaszolják, hogy a fejedelmek és zsinatok által megerősített törvényeiket újabb időben sérelmes czikkek hozzájuk toldásával megváltoztatták. Ezeket kényszerűségből aláírtak ugyan, midőn azonban jobbra változtatásukat szorgalmazták, az alkudozások vége az lön, hogy a fegyveres polgárság megrohanta s távozásra kényszeríté őket. Kérik a scholába visszatérhetősöket, régi törvényeik helyreállítását, s azt, hogy előljáróik embersegebb bánásmódban részesítsék őket.« II. Rákóczy György az ügy rendbehozására Ibrányi Mihály váradi kapitányt küldé fejedelmi biztosul 1650-ben Debreczenbe. A fejedelem képviselőjének részvételével tartott debreczeni részsszinaton a dolog akkép intéztetett el, hogy Váczi András esperes, három lelkész, és Mányoki tanár hivataluktól a következő zsi[^] natig felfüggesztettek, Örvendi Mihály senior és Szála esi András contraseriba fogságukból szabadon bocsájtattak, a város pedig a megsebesült tanulóknak fájdalomdíjat fizetett.*) Egyszersmind megszorító iskolai törvényeket adtak ki Hodászi püspök aláírásával. Egyebek közt jövőre megtiltják a tanulóknak tanáraikkal fölmerült ügyeikben bíraskodni; a deákokból alkotott, úgynevezett iskolai senatust **) eltörlik, s rendelik, hogy a tanulóknak, ha tanáraik ellen lenne panaszuk, azt a senior vagy contrascriba által jelentsék föl a lelkészeknek vagy az esperesnek.

A helyreállított béke azonban nem soká tartott. A tanulás törvényeinek eszközlött változtatásába sehogy sem tudott belenyugodni, többszöri lázongásokkal és kihágásokkal tüntetett ellene. 1657. elején, tanulók éjszaka összeütköztek a

*) Még pedig meglehetős öszszegeket. P. o. Czeglédi Andrásnak füle vesztéseért 250 forintot, Sályi Péternek fején ejtett sebért 250 ftot, stb).

**) Ez emlékeztet Trotzendorf senatusára Goldbergben. Lásd főnebb 112. lapon. Hasonló intézményt látunk módosítva a pataki »primaria sedes«-ben.

városi örökkel, kiktől midőn legyőzettek, a dologról értesült egész ifjúság kijött a collegiumból, a városiakat megfuttatta, s a városházánál is hatalmaskodni kezdett. Erre azután a város népe is fölkel, s a deákságot a collegiumba visszanyomta.

Ez eset alkalmából Tornai P. István superintended, a lelkészekkel, az igazgató tanárral, a városbíróval és több városi kiküldöttekkel ismét újabb s szigorúbb törvényeket állapítottak meg, melyeket még azon év június 5-ikén vittek be az iskolába s olvastak föl. A tanulósg azonban sehogy sem nyugodott meg. Az újabb törvények intézkedései ellen is volt ugyan kifogása, de fő ellenvetése az volt, hogy azokat nem generalis zsinat, különösen hogy nem a fejedelem, hanem rész-zsinatok, s utóbb Debreczen város írták elébe.¹⁰⁷⁾

Vége az 1657-iki generalis zsinat Tornai superintendst, Nógrádi Mátyást és Csipkés Komáromi Györgyöt megbízta, hogy készítsenek a debreczeni iskolának törvényeket az 1571-iki wittenbergi, a pataki és a debreczeni iskola régi törvényeiből, meg az 1650-iki rész-zsinat határozataiból. Ekkép keletkeztek az 1657-iki*) törvények, melyeket II. Rákóczy György fejedelem jóváhagyott, a következő évben kihirdettek, s a deákság alá is írta őket.

Ezek változatlanul főtartattak 1704-ig. Ekkor az utolsó 8-10 év alatt néha ismét megújult zavarok következtében Dobozy István városi főbíró elnöklete alatt a városi tanács ad a collegiumnak új törvényeket, melyekbe az 1657-ikiiek vannak átvéve a tanulók jogkörére, s a fegyelemre és rendtartásra vonatkozó megszorításokkal és szigorításokkal, melyekre, mint a bevezetés mondja, ismét az ifjúság több rendbeli kihágása, lázongása és rendetlenkedése szolgáltatott okot.

*) Leges Scholae Debr. 1657. statutae ex legibus academiae wittenbergensis superiori saeculo Ao. christ. 1571. statutis, scholae item s.-patakinae et pristinis hujus ejusdem scholae illustris Debreczinae collectae . . . « (Tiszánt e. h. ker. levéltár). Az itt említett pataki törvények alatt az 1621-iki értendő. Ebből vétettek a tanításra s tantárgyakra vonatkozó határozatok. P. o. vesd össze pataki Lex XI., és Debr. De rectoribus Art. V.; szöszerint egyez, csakhogy ebben elhagyvák a tárgyalandó Classicusok megnevezése.

A háborús időkben, (midőn meglehet az öregebb deákok nagyobb része inkább táborban mint az iskolában volt), majd a fölkelés legyőzése után beállott súlyos viszonyok között, s talán az erdélyi protestáns fejedelmek megszűnése következtében, az ifjúság meghajolt a város által adott és a fejedelem által meg nem erősített szigorúbb törvények előtt, melyek az egész században érvényben maradtak.

A szatmári egyezség után már általában nincs nyoma a deákság lázongásainak, s a tanárok hatalma folyton növekedik - és erősödik.

Az iskolai testületet alkották: a tanárok, élükön az évenként sor szerint változó rector professzorral; a gymnásiumi osztályokat ezek vezetése alatt tanított, s a végzett vagy pályájuk végén levő tanulók közül alkalmazott köztanítók; továbbá a tanulók összesége és a belölők választott tisztviselők.

A hivatalos személyek állásának és működésének világosabb megismerhetéseért, előbb a tanulókról kell szólnunk.

A törvények szerint akár nemesek, akár nem nemesek, kellő életkorban fölvetettek, ha latin nyelven befogadásukat kérték, s a seniornál vagy más primariusnál jelentkeztek, a rector jelenlétében megvizsgáltattak, s a hova beváltak, beosztattak, aláírván előbb az iskolai törvényeket.

E szabály az előadott módon természetesen csak a felsőbb tanfolyamba lépőkre vonatkozhatott, azonban hasonló volt a gymnásiumba fölvetel is, csakhogy p. o. a törvények aláíratását mellőzve.

A gymnásiumi tanfolyam elvégzésével a felső tanfolyamba lépő tanulók, mikép S.-Patakon, a törvényeket aláírván, ha benlakáson kívül egyéb iskolai jótéteményekben is részesültek, beöltözött tógás különben publicus deákok lettek.

Iskolai jótétemények voltak: a benlakás, ételmezésbeli segély; ünnepi követségek (legatió), nyáron az iskolának segélygyűjtés (supplicatio), melyből a gyűjtő is némi részt kapott; helyben magán tanítóságok; vidéki tanítóság és nevelőségek (rectoria et instructoria); s végül a külföldre küldés; és az iskolai tisztségek.

A benlakás célja nem csupán az önfentartásnak és a felügyelet gyakorlásának megkönnyítése volt hanem azt hiszem,

egyszersmind maga az ifjúság által is kedvelt collegiális együttélés. Innét, kivéven azokat, kiknek családjuk a városban élt, a felsőbb tanfolyambeli minden tanuló rendszeren ben lakott. A collegiumnak tágas udvarokat körülvevő terjedelmes egy emeletes épületeiben nagyobb számmal is férhettek el. *) Egyéb-iránt egy-egy szobában (kamra) rendszeren többen laktak.

A gymnásium legszegényebb növendékei, az úgynevezett famulusok vagy mendicánsok, szintén benn laktak, a helyiségeket tisztán tartották s a benlakó deákokat kiszolgálták, miért a benn étkezők mellett egy kis élelmet is kaptak. Főnökük egyik esküdt deák volt, a famulorum curator.

A legatiók, suplicatiók, valamint a vidéki tanítóságra (rectoria »instructoria«) menetel egészen hasonló volt mint Patakon. Régebben ez állomásokra gradusuk és sorban következősük szerint mentek. Az 1704-iki törvények azon változtatást tettek, hogy a jobb tanítás s az anyaiskola becsülete érdekében, ne a sorrendben következősük szerint, hanem azok bocsáttassanak ki triviális iskolákba is, kiket a tanítók alkalmasakul Ítélnék.

Megjegyzendő, hogy a particularis iskolákba, és az academica promotiókra (azaz azon tanítóságra, melyből külföldre indultak) már a tanulói pályát, vagy épen a gynmasiumi köztanítóságot is végzett ifjak mentek ki, Az alföldi nagyobb községekben egy-egy jobb rectoria jövedelmét a múlt század végén, és a jelen század elején 3–4 ezer forintra is számították. A kisebb közönséges tanítóságokra azonban már a syntaxist, vagy költészetet végzett tanulók is kibocsájtattak bizonyos vizsgálat után, (különösen segédtanítókul). Gyakran ott szerzett pénzcsekjükkkel visszajöttek a collegiumba tanulmányaik folytatására.

Egyik legfontosabb jótétemény volt benn az iskolában való *magántanítás*. A gymnásium azon növendékei, kiknek módjuk engedé, vagy bár szegények voltak, de szellemi képes-

*) A most fönnálló épületek az 1802-ben leégett réginek romjaiból épültek, részint a század elején a hazabeli reformátusok adakozásából, részint az utolsó évtizedben a tiszántúli e. h. kerület által emeltetett. A régi épületeket az 1564-iki tűz után különböző időben építették. Utolsó részök 1670. táján készült el. Rajzukat közli Szücs I. id. m. II. köt.

ségök igényeie, egyszersmind arra alkalmas nagyobb deákoknál magán-tanítást nyertek. Ez intézménynek a szegényebb tanulók anyagi segítyezése mellett azon hasznot is tulajdonították, hogy az ifjak a gymnasium tantárgyain, azok tanítása által, még egyszer alaposan áthaladtak. Ennek mindenesetre jó eredménye lett különösen azokra, kik később helyben, vagy ' más iskoláknál tanítókul alkalmaztattak, s kik most már magában a tanításban is némi gyakorlatot szereztek. A törvények itt is külön fejezetben intézkednek a magántanítókról. Egyedül az igazgatótanár rendeletére vagy beleegyezésével lehetett a felsőbb tanfolyam deákjainak növendékeket vállalni; avagy változtatni. A magántanítók egyszersmind az illető osztálytanító felügyelete alatt állottak. Hozzájuk beosztott szegény gyermekeket kötelesek voltak díjtalanul tanítani.

A magán növendékek legnagyobb részt a helybeli lakosok gyermekei voltak, kiknek szülői pénz helyett inkább vagy éleimet adtak, vagy p. o. a mosást teljesítették. Innét azon növendékek, kikért pénzt fizettek (leginkább vidékről valók) numistáfcnak; kikért hetenkint egy fazék ételt adtak: cibistáknak; kikért hetenkint egy fehér kenyeret kaptak: panistáknak; kikért mosást: lotoroknak; végre az ingyen tanított szegények gratistáknak nevezettek.

Ebből keletkezett a debreczeni deákok sajátos élelmezése. T. i. lakó-kamaráikban összeállt közös élelmezésre hét olyan deák, kik közül mindegyiknek volt 2 cibistája, s 1 panistája. Így naponkint délben két fazék, este egy fazék ételt ehetek. Természetesen megtörtént, hogy mindegyik fazék külön háztól kerülvén, az egész ebéd talán napokon át csupa töltött káposztából vagy csupán túrócsuszából állott. Ilyenkor a menüben úgy csináltak egy kis változatosságot, hogy a társaságot szolgáló mendicás sorra járta a kamrákat, kérdezvén, kinek kell, káposzta vagy csusza cserébe más ételért. Ezt a két táleteles társaságot hívták: kettős quadrának.

Az egyes quadra olyan hét deákból alakult evőtársaság volt, kik közül mindegyiknek csak egy cibistája levén, csupán ebédre jutott egy fazék étel.

Voltak még a paedagogium nevet viselt kilenczes evőtársaságok, kik saját erejükből úgy élelmezték magokat, hogy

fölváltva, p. o. egyik a levest, másik a pecsenyét stb. szolgáltatta.

Azon szegény tanulókat, kiknek sem pénzök, sem egyéb jótéteményök nem lévén, csak akkor ehettek főtt ételt, ha tehetősb városi polgárok konyhájából kaptak valamit: *expectán-soknak* nevezték.

A városi tanács, már az 1590. évi városi jegyzőkönyv szerint, a begyült gabnanemű könyöradományokból kenyeret süttetett, s egy kenyeret naponként 4 tanuló között osztatott ki. Később, talán csak a múlt században, állított a tanács főzőházat (*coquia*) és sütőházat (*pistra*), s a begyült adományokból bizonyos számú tanulóknak hetenkint egy-egy fazék ételt adtak. Ezek lettek az *alumnisták*.¹⁰⁸⁾

Külföldi egyetemekre segélyül szolgáltak sajátképen a rectoriák. De a múlt század elején voltak még a collegiumnak e célra saját alapjai is. Ilyen volt a fönnebb említett alapítások közül az Apafy fejedelem által rendelt évi 2 ezer kősó, Lónyay Anna és Zólyomi Miklós évi 50-50 firtja, s a részekbeli egyházak évi 400 forintja. Nevezetesen a XVII-ik században a háborúk miatt sok rectoria szünetelvén, Mártonfalvi Gryörgy igazgató folyamodott Apafyhoz és a részekbeli főrendüekhez külföldre menők segélyezéséért. Így keletkeztek az említett alapítások. Még őrzik a könyvtárban a Mártonfalvi által készített, s a senior és 12 esküdt deák által szintén aláírt azon alapító levelet, melyben átok alatt hagyják meg, hogy e jövedelmek soha egyéb célra, mint külföldi egyetemekre, segélyül ne fordíttassanak.¹⁰⁹⁾

E segélyezésekkel gyámolítva élt a tanulótság a collegiumban, századunkban már szigorú fegyelem és rendtartás alatt.

Mindenki köteles volt télen nyáron 3 óra után fölkelni, 9 óraker lefeküdni. Kilencz óraker a kaput bezárták, s csak a senior rendeletére nyitották ki. Hasonlóul az ő engedélyével lehetett kinn maradni. Bárminemű fegyverviselés, összecsdülések, vagy tömegesebb, akár multság céljából összejövetelek szigorúan tilalmaztattak és csak a rector különös engedélyével

tartathattak. Iskolai multságokat, exitusokat *) csupán 7-8 tanuló összejövetelével engednek a törvények, születés és névnapokat kerülendőknek mondják, kártyajáték igen szigorúan tiltatott. A dohányzást az iskolán akár kívül akár belül 12 dénárral büntetik. (Azonban mégis divatba jött a longissima, a hosszúszerű pipa). Hasonlóim szigorúan tiltják a törvények a magyarul beszélést. Heggel, este, ünnepen, közisteni tiszteletre összejönniük, hasonlóul az étkezéskor imádkozniuk kellett.

Büntetések: dorgálás, pénzbírság, bezárás, testi fenyíték (rendkívüli esetekben még nagy deákok irányában is), jótéteménytől megfosztás, visszavetés, kicsapás. Az iskola tornyában volt egy I. Rákóczy György által ajándékozott harang, melyet vész alkalmává] s akkor szoktak meghúzni, ha valakién az iskola udvarán szegényítő büntetést hajtottak végre, p. o. a kicsapottat a tanári kar jelenlétében a collegiumból kivették.

A tanulók létszámát illetőleg a múlt század első feléből nem találtam biztos adatokat. A tanárok nyilatkozata szerint 1765-ben a felsőbb tanfolyamban 368 hallgató volt, közöttük 6 német és szláv ajkú ágostai evangelicus, kik a magyar nyelv elsajátításáért tanultak ott,¹¹⁰⁾

Lássuk most röviden a collegium tisztviselőit.

Az egész intézet élén állott az évenként változott rector**) ki törvény szerint a bölcsészet kedvelője tartozott lenni, és kinek a teológiára szükséges nyelveket legalább középszerűen kellett ismernie. Ő volt az egész collegiumban a tanuláskor és az erkölcsi életnek nemcsak felügyelője, de vezetője. Oldalánál állottak a tanárok, kik teendőiben segítettek. A collegium- anyagi ügyeit, vagyonát, jövedelmeit s kiadásait szintén a tanári kar kezelte majdnem a század utolsó tizedeiig. ***) A munkát magok között megosztották. így p. o. a tanári gyűlések

*) Exitus = az iskolát elhagyó deákok bucsúlakomája.

**) Mártonfalvi a talán utána Lisznyai kivételesen állandósították.

***) 1743-ban a város Szeremleit curatorul választá ugyan, sőt Marothi már 1741-ben Domokos Mártont curatornak nevezi: de a tanári

jegyzőkönyvében 1760. évről ¹¹¹⁾ látjuk, hogy azon évre kijelölték egyik collegát (Hatvanit) a gazdasági ügyek viselésére, másikat a gymnásiumi osztályok látogatására, harmadikat a könyvtárra és levéltárra ügyelni.

A tanárokat a város választotta, s egész az 1780-as évekig szokásban volt évenként a papmarasztással együtt a tanárok marasztása is.

A tanárok után az iskola első tisztviselője, s a »coetus gondviselője« (curator) a *senior*. Tisztségébe (valamint a *contrascriba* is) úgy látszik hajjálilvalaniely sorrendben következett. 1663-ban a deákok magok kérelmezték ¹¹²⁾, hogy alkalmas és érdemesebb ember kiválaszthatásáért e tisztség betöltése ne hagyassék a sor szerint következésre.

Az 1704-iki törvények szerint a tanulók szavazatával és a rector jóváhagyásával választott, de csak félévre *).

Hatásköre hasonló volt mint Patakon, csakhogy az iskola vagyonát nem kezelte. Azonban bizonyos jövedelmeket ő vett be, s szolgáltatott át a pénztárba, (p. o. a tanulóktól az iskolát illető mindennemű fizetéseket, temetési díjakat, kisebb hagyományokat stb. eff.) részben pedig osztott ki a tanulók közt. Ellenben nagyobb szerepe volt az iskolai jótétemények kiosztásában és az iskolai törvényszékeken, melyeknek mindegyik fokozatán előadójok volt. Ő helyezte el a benn lakni akarókat, s intézkedett a templomi és temetési szolgálatokról is. A *senior* választotta ki a kellő rendben az *oconomust*, *lotort*, *explorator*t, és a *vigileket*.

A *senior* tisztvársa és segéde a (*conirascriba*), kinek még különös feladata volt este kapuzáráskor, valamint reggel kapunyitás előtt a kamarákat megnézni, hogy lakóik otthon

gyűlések jegyzőkönyvei mutatják, hogy azután is a tanárok vagyoni dolgokban intézkedtek. Talán a *curator* a város részéről csak közibök választatott.

*) Szűcsi, id. m. 617. lapján azt mondja, hogy miud a *seuiort*, mind a *contrascribát* az esküdt deákok közül a tanárok választották, mely alkalommal mindegyik latinul irt munkát volt köteles fölolvadni. Azonban az 1704-iki törv. XXXIV. artic. Így szól: *senior seliolae et contrascriba . . . ex toto corpore coetus scholastici per distincta condiscipulorum sufragia a D. Rectoribus, bona conscientia eligitur.*«

vannak-e; a tanórát mulasztókat, valamint temetéseken és énekarokban meg nem jelenőket számban tartani. Fegyelmi ügyekben nyomozásokat tett, a fegyelmi Ítéleteket végrehajtotta, illetőleg végrehajtatta. Az esküdt deákok közt a szolgálatot koronkiüt felosztotta, s tőlök a jelentéseket beszedte. Végül felügyelt a betegekre, s szükség esetén azokat lakszobáikból az iskolai kórházba szállíttatta.

Az erkölcsi fegyelem és rendfentartását eszközölték továbbá a senior és contrascriba vezetése alatt állott *esküdt deákok*, kik a pataki primariusoknak feleltek meg. Tanultságiakra és erkölcsükre kiválóbb, rendesen már pályavégzett tanulók választattak ki a tanárok által. Kinevezetésükkor vizsgálatot tettek, *) és föleskettettek. Számuk 12 volt. Tisztökhöz tartozott: a) a senior által kijelölttévén, közistentiszteleten praedikálni s imádkozni; b) örködni, hogy az ifjúság az istentiszteleten s a tanórákon megjelenjék; c) felügyelni úgy benn a collegiumban mint a városban lakó tanulók magokviselőtére, a kikkél rend és törvényellenest tapasztaltak, azokat megidéztek; d) felügyelni a tantermekben és az egész collegiumban a rendre. Minden rendtelenségért ők voltak felelősek. Ők alkották az első-fokú iskolai széket.

A rendtartást illetőleg szerepeltek még:

a) Az *oeconomus*, hasonló teendőkkél, mint Patakon. **) Ez zárta be a kaput s adta esténként a kulcsot a seniornak. A felsőbb tanfolyamban az előadásokról, úgy szintén a vitatkozásokról távollevőket följegyezte s a seniornak vagy contrascribának átadta. Örködött, hogy az udvaron leczkék alatt különösen a gyermekek ne zajongjanak. A reggeli fölkelésre nemcsak jelt adott, de a kamrákat is sorra látogatta. Gondoskodott az iskolai helyiségek tisztán tartásáról, illetőleg felügyelt reá.

b) Az *inspector famulorum*. Az esküdt deákok egyike megbízott a szolgálatokat is tevő legszegényebb tanulókra (famulusok, mendicasok, inas deákok) felügyelni.

c) Vigilek, éji őrök a collegium falain belül. Egy-egy 3

*) Patakon a primariusokkal a XVIII. század végén kezdtek vizsgálatot tételni. Vajjon Debreezenben előbb kezdődött-e e szokás? nem merem állítani.

**) És Trotzendorfnál Grolldbergben. Lásd főnebb 111. 1.

óra hosszat örködött. Ők eresztették be a senior engedélyével kinnmaradtakat. Kívülök voltak még *janitorok*, kik az iskola ajtajánál nappal álltak őrt, és *apparitorok*, kik a senior és *contrascriba* szolgálatára állva, küldöztettek.

Az 1657-iki törvények intézkednek még: a) a *coctus*-okról, kik a városi polgároktól az ebédet és vacsorát behozták, s a pénzzel fizetőktől a díjat beszedték; b) a *lótorról*, ki az edények és asztalok tisztán tartására ügyelt; kellemetlen hivatala 3 hónapig tartottéba nem jól teljesítette, negyedikkel megtoldatott; az *exploratorról*, akinek teendője volt a városban utánanézni, hol tartatik vendégség, ezt bejelentette, és a hol legalább két asztal vendég volt, társaival énekelt is. *)

Az elszámáltakon felül volt még a múlt században: *praebitor*, ki az iskola által süttetett kenyér kiosztásával, és *dispensator*, ki az alumnusok ételének kiszolgáltatásával foglalkozott. **)

Meg kell emlékeznünk a debreczeni deákság kebelében régóta 1879-ig fennállott és a városban is jelentékeny szerepet játszott tűzoltótársaságról, melynek tagjait machinistáknak hívták; s végül a »harmonias énekkart alkotott cantor deákokról.«

A fegyelmi és rendtartási ügynek elintézésével foglalkozott az esküdt deákok értekezlete és a kettősfokú iskolaszék.

*) 1657-iki törv. VII., VIII. és IX. Az éneklést illetőleg talán hasonló szokásra céloznak az 1648-iki pataki zsinat következő határozatai: De schol. corr. 3. Inutiles cantilenae in scholis festivis diebus non satis decenter usitatae tollantur ubique, praeter ordinariam cantorum institutionem; és a pataki iskoláról szóló 1. pont: »Cantationes festivales in schola Patakiensi, velut celeberrimo in Hungária gymnásio, tamque amplis ab illustr. principe beneficiis exornato, indecoras et inconvenientes, quin etiam plerumque cum profanatione nominis divini usitatae prorsus abolendas judicamus.« Wittembergben a hatvanas években magam is láttam, hogy a hét bizonyos napjain, vagy bizonyos alkalmakkal gymnásiumi szegény tanulók egy tanító vezetése alatt énekeltek a házuk előtt azon jóltevőknek, kik a tanulókat egy vagy más módon segíelni szokták. Hasonló szokás az újabb időig gyakorlatban volt Kézsmárkon is.

**) Valószínűleg a *coctus* és *lótor* teendője is a múlt században ezekre szállt.

A senior elnöklete alatt hetenkint tartott értekezletre a *contrascriba* hívta össze az esküdt deákokat. Ott mindegyik előterjeszté egész heti észrevételeit, s bejelenté a valamely vétéség miatt iskolaszék elé idézendő tanulókat. Ezeket és általában a tárgyalandó ügyeket a senior jegyzékbe vette. A megidézettek névsora kitűzött helyen és időben felolvastatott.

Az elsőfokú iskolaszék állt a seniorból, *contrascribából* és az esküdt deákokból. A seniorral együtt legalább 9 tagnak kellett jelen lenni. Elnöke az igazgató tanár, ki a tárgyalást vezette, a figyelmet érdemlő körülményekre reá mutatott, a kérdést fölterte, a határozatot a szavazatok szerint kimondta, a nem fölebbezett vagy nem fölebbezhető ítéletek végrehajtását elrendelte; ha valaki dorgálásra Ítéltetett, azt ő maga teljesíté azonnal, de szavazata nem volt. *) Az ügyek előadója és az iskolaszék jegyzője a senior volt. Az iskolaszéknek valamely ügyben érdekelt tagja a tárgyalásban részt nem vehetett.

A másodfokú iskolaszék, honnét fölebbezni sehova sem lehetett, az igazgató elnöklete **) alatt a tanárokból állt. Előadója s jegyzője a senior, de kinek itt nem volt szavazata.

A tanárok közül is valamely ügyben érdekelt tag annak elintézésében részt nem vehetett.

Elöttem úgy tetszik, hogy legalább 1749. előtt, s talán később is, a másodfokú iskolaszékben, (miként Patakon a *primariusok*) szintén résztvettek az esküdt deákok, bár szavazat nélkül. Erre mutat az, hogy a külön tanári gyűlések jegyzőkönyve 1749. okt. 15-ikén ¹¹³⁾ azon végzéssel kezdődik, hogy »miután a szombatonkint a *primariusokkal* tartatni szokott gyűléseken az iskola kormányzatát és a javak administrációját illető fontosabb dolgokat tárgyalni nem lehet, a tanárok közös

*) Lásd a pataki *primaria* sedest fölebb 431. lapon és Goldbergen Trotzendorf senatusát és senatorait a 112. lapon.

**) Szűcs I. id. m. IL 619. 1. azt mondja, hogy »oly esetben, midőn az iskolából kitiltás vagy elutasítás forgott fenn, az iskola *curatora* (rendesen a város első tisztviselője) elnökölt.« De ez talán csak 1741. vagy 1743. után lehetett, mert tudomásom szerint 1743-ban választatott először a vagyon kezeléshez is *curator* (később *perceptor*) Szeremlei személyében. Ámbár Maróthi jegyzetei azt mutatják, hogy már 1741-ben Domokos városbíró egyszersmind gondnok volt.

egyértéssel elhatározták, hogy ezentúl minden szerdán d. e. 10-12 óráig összejönnek a coetus házában az iskola közjavát illetőkről tanácskozni és határozni.« E határozattal tulajdonképpen a fegyelmi ügyektől választották külön az iskola egyéb administratív ügyeit, melyeket ezentúl a tanárok a primariusok jelenléte nélkül akartak tárgyalni. Ebből viszont az is látszik, hogy a fegyelmi ügyeket pedig a primariusoknak ha nem is szavazatával, de jelenlétében és tanácskozási részvételével intézték el. *)

3. A tanítás és berendezése.

Az oktatás berendezésének részleteiről a Maróthit megelőzőt időkből kevés adatunk van. A részletes és kötelező tanrendeletet nem is szerették. Néhány pontot megállapítottak, a többi azután a tanítókra bízott.

Ilyen utasításokat ismerünk az 1629-ben tartott váradí zsinatnak általában az egyházkerületben levő iskolákra hozott, s főleg közlött határozataiban, **) továbbá az 1657-iki iskola¹ törvények egy pár szakaszában, mely az 1704-iki törvényekbe is átvétetett. A debreczeni iskola törvényeinek a tanítandókra vonatkozó intézkedéseit a pataki iskola 1629-iki törvényeiből vették ***) azzal a különbséggel, hogy a használandó tankönyvek? s tárgyalandó görög római szerzők megnevezését mellőzték. Egész általánosságban van rendelve, hogy az egyházi s politikai életben szükséges theológiát és bölcsészetet nem csupán

*) Ezzel nem ellenkezik, sőt ezt megerősíti a jegyzőkönyv második pontja, melyben »hogy a kisebb dolgokkal molestáltatást elkerüljék, határozzák, hogy ezután a tanárok közül mindig kettő jelenjék meg a sedes scholasticában, s ott a primariusokkal cselekedjenek és határozzanak. Fontosabb dolgokat pedig, melyek »ad plenum consensum spectant« valamennyi tanárok vizsgáljanak meg és végezzenek be (defmient).« Miután az első fokú iskolaszékben az igazgatónak sem volt szavazata, e határozatot úgy értem, hogy a tanári kar 1749-ben magán azon könnyítést tette, hogy az elsőfokú iskolaszéktől főlegbezt kisebb fontosságú ügyeket elvégeztette két tanárral és az esküdt deákokkal, és csak a fontosabbak végleges elintézését tartotta fenn az egész tanári karnak.

**) Lásd főleg 319. 1.

***) V. ö. Debreczeni 1657: V., a pataki XI-el, szó szerint egyeznek.

egyes tételeiben vitatva, hanem egész rendszerökben adják elő, tanítsák az instrumentális tantárgyakat, minők a latin, görög és héber grammaticai poesis, rhetorika, logika és tárgyaljanak classicaik szerzőket. Továbbá rendelik az írásbeli dolgozatokban, szavatokban s egyéb szóbeli előadásban gyakorlást; hetenkint szerdán, szombaton ismétléseket; s koronkint tartandó vitatkozásokat a rector által kijelölendő opponensekkel és felelőkkel. Az első opponensnek fél óra vagy valamivel több idő is adatott, a többieknek kevesebb.

Itt már világosabb és közelebbi intézkedéseket találunk a *collatiókról* is, még pedig a mint látszik, a régi iskolai törvények alapján. Nevezetesen az 1657: XIII., XIV. Articulusok meghagyják, hogy »jobb módszerrel és nagyobb előmenetellel tanulhatásért mindegyik collatióban – legyenek azok akár, i vitatkozásokra, iránygyakorlatokra s szentírási helyek elemzésére, akár egyházi szónoklatra és szaválásra alakítottak – külön szabályok állapíttassanak és tartassanak meg.« »Mindegyik collatióban elméjőkre es tanulmányaikban előhaladottságukra is lehetőleg egyenlő, s legkevesebb 8 collega legyen, magok közül választott alkalmas és méltó elnök vezetése alatt.«

Ezekből világos, hogy a Debreczenben szintén szokásban volt collatiók, a tanulók között hasonlóul rendezett csoportok s azokban olyannemű tanulmányi gyakorlatok voltak, mint a jezsuiták akadémiái. Sajátságos, hogy ezek a XVIII-ik században Debreczenben is, miként Patakon, úgyszólván észrevétlenül mentek ki a szokásból. 1741-ben még gyakorlatban voltak, s Maróthi föntartásukat és szaporításukat kívánta. *)

Az iskolai törvények alapján a tanári kar állapította meg s változtatta vagy módosította a tanítás rendjét egész

*) Maróthi Domokos gondnoknak 1741-ben »Oponiones de promovenda Pietate ac re Literaria in Ecclesia et Schola Debreciensis« cím alatt (egyh. kor. levélt.) adott jegyzeteiben IV. cím, I. columna 5. pont, II. c. 5. p. III. c. 3 és 4 pontokban ismételten föntartásnk, szaporításuk mellett szól, mivel »hasznos gyakorlatok« mind a tanulókra, mind a tanítókra-nézve. Ugyanezen javaslataiban sürgeti, hogy a tanárok, a külső akadémiák példájára, privát collegiumokat is adjanak. De megjegyzi, hogy ezek mellett a collatiók fönmaradhatnak. Miután a privat collegiumok csakugyan behozattak, valószínűleg azok szorították ki lassankint a collatiókat.

1782-ig. *) Akkor intézkedett abban 1629. óta legelőször az egyházkerület, adván a collegiumnak, a tanárok némi ellenzése daczára is, egyházkerületi bizottság által kidolgozott újabb tanrendet.

1742-től fogva a tanári karnak erre nézve több intézkedései találhatók. A gymnásium részletes tanrendjét, a tanításra adott utasításokkal 1770-ben ki is nyomatták¹⁴).

Forduló pontot az (j 742. évfképez. Maróthi reformtervkései következtében és befolyásával **) ekkor állapítottatott

*) Révész Imre azon nézetben volt, hogy a tanításban kizárólag a tanárok intézkedtek. Azonban az 1749. okt. 15-iki tanári gyűlés jegyzőkönyvének azon előadása, hogy a bölcsészeti tanfolyamot a tanári kar 1742-ben 3 évre határozta, és a városi tanács ezt máj. 16-ikán megerősítette: azt mutatja, hogy fontosabb változtatásoknál a városi tanács jóváhagyása is szükséges volt. Avagy legalább miután gondnok választatott, annak is befolyása volt ez ügyekben, mutatja az, hogy Maróthi reformjavaslatait Domokos gondnoknak terjesztette elő.

*) Révész Imre, ki az egyházkerület levéltárnoka volt, s az általa rendezett levéltár minden darabját ismeré, nekem azt írta, hogy »Maróthi-ról mint iskolaügyi reformátorról egyetlen igével sem emlékezik az egyházkerület jegyzőkönyve. Levéltárunkban csupán 3 tabella maradt fenn tőle. Egy nagy »De promovenda pietate ac re literaria in ecclesia et schola Debi'ecziensi 1741; és két kisebb a tantárgyak óránként beosztásáról. Mindezeket magán véleménykép küldé Domokos Márton város bírójához és kurátorhoz. Ettől jutottak a levéltárba. Hogy véleményei valaha életbe léptek volna, semmi nyomát nem találtam.« Azonban, hogy Maróthinak az iskolaügyben voltak reformjai, azt már főlebb is láttuk. Az e. h. k. jegyzőkönyvek hallgatása tán onnét van, hogy az egyházkerület 1782. előtt nem intézkedett a debreczeni iskolában a tanításról. Hogy Maróthi a tanítás berendezésével is foglalkozott, bizonyítja e tárgyra vonatkozó javaslatainak Domokossal közlése A tanárok 1778-ban Domokos Lajos városbíró által szándékolt változtatások ellenében jul. 19-ikéről kelt fölterjesztésekben (collég, levélt. Tanár. gyűl. j. k.) világosan mondják, hogy a »deákok akkor fönnállott classificatioja (tanítás rendezése) legelőször a tanári kar közmegegyezéséből 1742-ben lett.« Ámde ekkor, mint tudjuk, Maróthi volt a tanári kar lelke. A másik kiválóbb tehetségű égvén az ifjú Szilágyi Sámuel éppen azon évben került haza. Továbbá a tanárok ugyancsak most említett iratukban, mind a hazai mind az egyetemes történet tanítására 2-2 évet kívánván megtartani, mondják. »hogy az egyetemes történetre ez lett légyen Maróthi G-y. uram értelme is, nálunk levő kezeirásibul mutathatjuk meg.« Itt alkalmasint Mar. Domokosnak adott jegyzeteire czéloznak, melyben foglaltatik hasonló

meg az alsóbb és felsőbb osztályoknak, valamint a tanítás rendjének azon szabályozása, mely még 1778-ban is fennállott, leg-
Több talán kisebb részletekben történt némi módosításokkal.

A korábbi időből írott tanrend nem maradván, nehéz megkülönböztetni azt, a mi már előbb is gyakorlatban volt, attól, a mi 1742. körül vagy később javításképp hozott be.

Némi tájékoztatást nyújtanak ez iránt Maróthinak Domo-
kos Márton városbíró elé 1741-ben rövid pontozatokban terjesztett javaslatai, *) melyekből egyszersmind a tanításban célzott reformjait is (a föl ebb előadottakkal kiegészítve) megismerhetjük.

Lényegesebb részeit a következőkben foglalhatom össze:

1. Kívánja, hogy a felsőbb tanulásra nem alkalmas tanulók számára elkülönzött osztályok, külön tanítókkal állíttassanak, melyekben a növendékek csupán anyanyelvükön a vallásos kegyességre és olvasásra, írásra oktattassanak. Azután csak az arra képesek léptetessenek elő a latin nyelvi oktatásra. Tehát már ő külön akarta választani az anyanyelvi népiskolát, (a mit schola vernaculának is nevez) a gymnásium kezdetét képezett elemi osztálytól.

2. A köz- és magántanítók ne sorrendben következésök, hanem képességük szerint választassanak.

Egy későbbi pontban már épen azt javasolja, hogy a to-
ga deákok helyett állandó köztanítók alkalmaztassanak.

3. A. beszéd szabályainak tanulása előtt senki se kényindítvány. Azt hiszem tehát nem tévedek, midőn az 1742-ben és azon időtájban történt javításokat, legalább az ő indítására és befolyásával eszközöltteknek tartom. Kétségtelenné teszi ezt, a Domokos elé terjesztett pontozatokban foglalt javaslatainak az 1770-ben kinyomatott Methodussal, és a felsőbb tanfolyamra nézve a tanárok 1778-iki említett munkálatával összehasonlítása. Ez utóbbiak a gyakorlatban bevettül adják elő nagyobb részét a pontozatokban foglalt javaslatoknak.

*) *Opiniones de promovenda Pietate ac re literaria in Ecclesia et schola Debreceniensi de anno 1741.* Ugyanaz, melyet Révész T. levelében említ. A tanügyre vonatkozó részt Géresi Kálmán tanár s könyvtárnok úr szíveskedett az egyh. ker. levéltárából számomra lemásolni. Nem rendszeres munkálat. Elszórt rövid pontokba foglalt följegyzések gyakori ismétlésekkel, néha odavetve »bővebben szóvalk.

szeríttessék latinul szólni, (tudjuk, hogy már a grammatikai osztályok elején szokták a gyermekeket latinul beszéltetni.)

4. Sürgeti a fordított classicai írók utánoztatását, úgy szóbeli előadásokban, mint írásbeli dolgozatokban, továbbá belső phrasisek gyűjtését, úgynevezett excerpták készítését és mindezekről naplónak szorgalmasabb vezetését.

5. A tanítók vigyázzanak, hogy a lezckéken a növendékek emlékezetét ki ne fárasztják, és hogy a gyermekek a tulfeszítés miatt a tanulástól csömört ne kapjanak, (ne pueros discendi fastidium capiat).

6. A tantárgyaknak és az olvasmányoknak bizonyos sorrendje állapítandó meg, még pedig akkép, hogy a legkönnyebbről haladjanak a nehezebbre.

Határozassék meg a tanulmányokra fordítandó idő, a melynek eltöltése előtt a jól tanulók se bocsáttassanak a következő osztályba, a rosszul tanulók pedig a kitűzött idő után se.

A tanítás órái is rendezve állapítassanak meg.

Az osztályok vizsgáló látogatás végett évenként osztassanak föl a tanárok között.

E javaslatokból az látszik, mintha ezek a dolgok Maróthi előtt, legalább azon időben nem igen lettek volna szabályozva.

7. Tanítandókul ajánlja: fordításra: Cornelius Nepost Justinust, Cicero leveleit ad familiäres, a rhetoroknak szónoklatait, továbbá Gutberlethiust/Thurselinust, és a cronológiában Petaviust; a költőköl Phaedrusról, Ovidiust (lib. trist.) Virgiliust, Horatiust és Terentiust. A görögből a nyelvtanon felül Aesopus meséit és az új szövetséget.

Latin nyelvtanúi Molnár Gergely grammaticáját, de reformálva, és Komenius könyveit.

Szilágyi ismételve egész határozottan Maróthi egyik reformjául mondja, Komenius Januájának és vestibulumának kiküszöbölésével Cellarius és Langius behozatalát. Az 1770-ben kinyomatott tanrendben ezt láthatjuk is. De erre Maróthi a következő években jöhetett, mert 1741-iki jegyzeteiben még többször írja: »Comenius retineatur« s könyveit a használandók között említi.

A rhetorikára Piscator megtartását, majd helyére Voss-ot ajánlja, a logikában pedig Ramus helyett Claubergiuust.

A classicusok utánzatára naponként kivan tollba mondatni, hetenként kétszer gyakorlatokat (különösen Cicero utánzatára) s a logikusokkal vitatkozásokat kivan tartatni, melyeket a *versenyzés élesztendő*.

A logika elvégzése után, az ékesszólás gyakorlati tanítására, egy külön osztály berendezését szeretné.

8. A felsőbb tanítás rendezésére javasolja, hogy a nyilvános előadásokban egymást hetenként fölváltó tanárok, a külső akadémiák példájára úgynevezett privát collegiumokat is tartsanak (ezek mellett a collatiók megmaradhatván, és, hogy egyszerre főbb tanár is adhasson órát, két tanterem állíttassék; továbbá, hogy állapíttassék meg az idő, mely alatt mind az egyes tanfolyamok, mind az egyes tantárgyakból az előadások (2–3 év alatt) befejeztessenek; naponként 4 óra tartassék, melyből az utolsó privát collegium lehet; végre, hogy a három ünnepi szünet egyenként ne 4, hanem 2 hétig tartson.

A tanárok említett 1778-iki nyilatkozatából kitűnik, hogy ez indítványai valósítva lettek. Belőlök azonban azt is láthatjuk, hogy előbb Debreczenben, hasonlóul mint a nagy szombati jogakadémián, a tanárok egyetlen tanteremben egymást hetenként fölváltva adtak elő és sem a tanfolyam, sem az egyes tantárgyak bevégezésének ideje nem volt meghatározva.

9. A bölcsészeti tanfolyamra 3 évet tart elegendőnek. (Ez 1742-ben el is határozott.) Ajánlja: a cartesianus bölcsészetre Sylvanust, a természettanra ugyanazt, az optikára Sturmot. Továbbá sürgeti a felsőbb mennyiségtannak és mértaunak, valamint a földrajznak (az asztromiainak is) és a római régiségeknek tanítását. Végre latin remekírók tárgyalását. Az egyetemes történetet Sleidanusból taníttatni kívánja.

A theologiában Melchiort, az egyháztörténetre Lampet akarja használni. A természeti theológiát mellőzendőnek látja, mivel az a metaphisikában tárgyalandó.

A katechisálás elhagyásával, a bibliai tanulmányok bővítendő.

10. Végre az egész iskolában éven kint ne kétszer, hanem

időkímélésből csak egyszer tartassék nyilvános vizsgálat (examen) s egyszer házi megvizsgálás (censura.)

Maróthi e följegyzései igaz, hogy magán véleményeképen maradtak fõnn, semmi nyoma, hogy hivatalosan tárgyalattak volna, s egy részök jámbor óhajtás is maradt; de nagy részök föltalálható a tanításnak a Ratió Educationis koráig érvényben maradt azon rendjében mely; a tanárok szerint Maróthi idejében, 1742-ben állapítatott meg.

Épen a tanárok többször említett nyilatkozatánál fogva, egyéb adatok hiányában, kénytelen vagyok az oktatás rendszerét, a gymnásiumot illetõleg az 1770-ben kinyomatott Methodusból, a felsõbb tanfolyamot illetõleg pedig fõleg a tanári kar 1778-iki érintett fölterjesztésébõl ismertetni, kérvén a türelmes olvasót, hasonlítsa össze az elõadandókat a Maróthi jegyzeteibõl közlött pontokkal, és a Maróthi életénél mondottakkal.

Megjegyzem azonban, hogy a gymnásium tanrendjében némely részleteket késõbben fölvettek gyanítok. Ilyen p. o. a földrajznak, (s talán a számtannak is) a gymnásium alsó osztályától mindvégig tanítása.

Az alsóbb vagyis gymnásiumi tanfolyam hét osztályból állott: u. m.: 1. Az elemi vagyis Ab c-ések; 2. declinisták; 3. conjugisták; 4. syntaxisták; 5. grammatisták; 6. poéták; 7. oratorok vagy rhetorok és logicusok osztályából.

Az *elemi osztályban* írás, olvasáson felül tanultak imádságokat (úri imát s alkalmi imákat) apostoli hitformát, tízparancsolatot, s Oszterwald rövid szent történeteit.

A *declinisták*: zsoltárok s egyéb egyházi énekek szövegét és dallamát; bibliai történeteket, számtant (összeadás), földrajzból az európai országok helyzetét, fõbb vonalaikban térképrõl; a latin nyelvbõl nyelvtant az igékig, és szókat tanultak Cellariusból. A 17-dik században még Donatust használták, a 18-ikban már nem vettem észre.

Leginkább Molnár Gergely latin nyelvtana volt befogadva.

Conjugisták oszt. Vallástanból kisebb káté, bibliai mondatok és történetek; egyházi énekek folytatása. Számtanból

egyszerűbb összeadások, kivonások, Cebeș táblája. Latin nyelvből: nyelvtan az igék hajlításával, szók tanulása, Cellarius, Írásbeli dolgozatok. Földrajzból: az előző osztályban tanultakhoz hozzáadva a hazai földrajzot és a szomszéd országok határait.

Grammatisták oszt. Vallástan: imádságokon s bibliai történeteken felül a heidelbergi káté, a ref. egyház hitvallásai; és latinul betanulása az úri imának, ap. hitformának s tíz parancsolatnak. Egyházi énekek. Számtan: összeadás, kivonás, sokszorozás bőven, egyszerű osztás. Latinból az egész grammatika, minden szabályával; szöböség szerzésre Cellarius Liber memorialisa; gyakorlatokúi igeformák magyarul és Langius colloquiumai. Földrajzból: Európa, mindegyik ország fővárosai, akadémiái s nevezetesebb folyamai. Az emlékezetben könnyebb megtartásért mindegyikről, a mennyire lehet, érdekes történet is beszélendő el.

Syntaxisták oszt. Vallástan: heidelbergi káté, egyházi énekek és zsoltárok; számtan a 4 alpművelet, s a hármasszabály kezdete. Földrajzból a föld négy része; az ókori földrajzból Görögország. Latin nyelvből: Syntaxis, Cellarius, Heineccius, Voss és mások szerint, kik a latin nyelvet barbarismusaiból megtisztíták. Később az ékes szökötést is. (Syntaxis ornata). A Periodologia megkezdése. Olvassák Corn. Nepost, Phaedrust, Ciceró néhány levelét. Magyarul: a tanító tanulókkal beszélgetve, Cornelius egyes fejezeteit emlékezetből elmondhatja. Sok iránygyakorlat. *Mindegyik tanulónak kell naplójának* (diarium) *lennie, melybe dolgozatait letisztázza, továbbá ékeszólamokat, és a classicusokból utánczandó példányokat s kifejezéseket beír.*

Költészeti oszt. Vallástan: heidelbergi káté magyarázva. Számtan: Maróthi VII. része (hármasszabály). Földrajz: bővebben ugyanaz, a mi az előző osztályban. Verstani ismeretek és szabályok. Versek írása latinul, magyarul. A magyar költészet szintén tárgyalatik a nyelv műveléséért. Továbbá magyarul mondanak föl egyes részeket Cato distichonaiból vagy Ovidiusból. Latin vers magyarrá, s magyarnak latinra fordítása versben is. Verseknek prózára áttétele. Periodologia folytatása. Olvassák: Phaedrust, Ovidius Tristium libri-it,

Vergilius ecclógáiból Georgicon I., Eneidos lib. II.. Terentiusból. A görög nyelv elemeit itt kezdik. Sok Írásbeli gyakorlat. Naplót mindenki köteles vezetni.

7. *Oratorok s logikusok oszt.* Vallástan: heidelbergi káté, könyörgések, egyházi énekek. *) Rhetorika: Freyerus, logika Heineccius szerint. Olvassák: Ciceró leveleit, (ad familiáres, ezeket dolgozatokban utánozzák is) néhány szónoklatát; Justinist és Eutropiust a történetért. Plinius leveleit, A latin írók Heineccius által előadott rendjén és irányban tárgyalandók. A logika tanulása után Ciceró leveleit s szónoklatait logikailag elemezik. Rhetorikai gyakorlatok írásban és előszóval. Ciceró egyes beszédeinek részeikben vagy egészen szónoki előadása, leveleinek magyarul is utánzása. Kómái régiségek az írók megértéseért. Földrajz: az eddig tanultak rendszerezése, és az ókori földrajzból Kómái birodalom. Számтан: Maróthi VII, VIII. és IX. része (hármás sz. és a törtekkel mindennemű művelet). Óhajtásképp van kifejezve az egyetemes és magyar történet rövid vázlata. Magyar szavaltok (próza műveket is előadva.)

Az előző osztályban megkezdett görög nyelv folytatása. Végül külön fejezetekben van utasítás adva az ének, a görög nyelv, és az 1759-ben fölállított metaphysikai osztály tanítói számára. Ez utóbbi azonban már a felsőbb tanfolyamba tartozott.

Mindegyik gymnásiumi osztálynak egy köztanítója volt, kit a tanári kar a primáriusok vagy más, de ha csak lehetett végzett tanulókból alkalmazott. (A múlt század közepén az alsóbbakban párhuzamos osztályokat találunk, természetesen külön köztanítókkal.) A seniorok is többször egyszersmind köztanítók voltak.¹¹⁵) A köztanítókat a város fizette. A század első felében, sőt mégliatvanas"éveiben is díjak volt: az oratoriai és költészeti osztály tanítóinak 34 ft., syntaxis osztályáénak 29, a grammatikáénak 25, a többinek 21 forint, a félvélenkint változott senioroknak egész évre 100 ft.**)

*) Minden osztályban a dallamokkal, s pedig úgy látszik Maróthi rendszere szerint.

***) A főiskola könyvtárában E. 719. I. 1. a m. alatt levő, a múlt századi fizetéseknek egy jegyzéke kelet nélkül, de minden esetre 1759.

Tandíjat a század első felében sem a tanárok sem a köztanítók nem kaptak, s ez általában nem is volt, A világi rendű vagyonosabb szülők fizettek az alsóbb osztályba adott gyermekükért Minervale cím alatt az iskola pénztárába évi 2 ftot. A helybeliek és szegényebbek semmit. A deákok pedig a felsőbb tanfolyamba lépésükkor, valamint vidéki tanítóságokra kibocsájtásukkor 1 ft. 42 dénárt.¹¹⁶⁾

A gymnásium felső osztályaiban a rendes küztanító mellett akadémiai tanároknak, sőt más segédtanároknak is kellett tanítaniok. így láttuk, hogy már Martonfalvi logikát tanított, a mit a gymnásiumban végeztek. Maróthi a mértan és történet mellett az ékesszólás tanárául alkalmaztatott. *)

utáni időből, mert a praeceptoroknál elől vau »Metaphisices praeptori 34 fi. 08,« a methaphysicos osztályát pedig a tanári gyűlések jegyzőkönyve szerint 1759-ben állították föl. Ezzel egyez (vagy némelyiknél csak krajezarokban különbözik.) Szűcsnek (id. m. III. 924. 1.) úgy látszik a város azon kimutatásából vett közlése, a melynek alapján megengedett az 1752. előtt adni szokott fizetéseket ismét folyóvá tenni. Ebben föl van még véve a könyvtárnoknak 12 ft 30 kr., és az énekvezetőnek 10 ft. Viszont innét hiányzik, de a könyvtárban levő kimutatásban foglaltatik: a senioroknak évi 100 ft, (a mit, úgy látszik, a praeptori dijon felül kaptak) dispensatornak 15 ft., praebitornak 25 ft., famulusok curatorának 25 ft., a városi tanácsban a collegium ügyei procuratorának 20 ft., az adósok sollicitatorának 15 ft., s a collegium szikszói javait kezelőnek 17 ft. Ez utóbbi díjakat alkalmasint nem a város, hanem az iskola pénz-tára fizette.

Egyúttal idejegyezzük a tanárok fizetését is. A tanárok is, mint láttuk, a XVII-ik században részint a város által, részint a fejedelmek alapítványaiból, 1714–1753-ig egészen a város által díjaztattak, sokáig a lelkészekkel egyenlően. Fizetések volt: 1694 körüi 150 ft., 20 köből búza, 5 k. árpa, 10 cseber bor, elegendő fa. Emeltetett 1715-ben 180 ftra, s 1726-ban 240 ftra s ez utóbbi évben bor helyett 33 ftot, fa helyett 30 ftot kaptak. 1752-ben javíttatott mind a 4 tanaré 333 ft. 20 krra (ez foglaltatik a könyvtárban levő jegyzékben is) hozzáadtván 8 köből búza, 3 nyilas szántó, 3 nyilas kaszáló föld és 50 cseber bor »elkóstolása« (Lásd Szűcs id. m. III. 920 1.)

*) Azonban némi jelek azt mutatják, hogy az ékesszólást még a bölcsészeti tanfolyamban is tanították. P. o. a tanárok 1766-iki nyilatkozatukban mondják »qui cursui suum absolvere possunt, Philosophiae et Eloquentiae ordinarie triennium . . . temporis impendere« stb.

Ugyan ő kezdte tanítani a római régiségeket, melyeket szintén az oratorok tanultak.

A felsőbb tanfolyamot egészen elvégzett, s vizsgálatot tett két ifjút segédtanáruul szoktak alkalmazni hajdan collaborator, később praeses név alatt a héber nyelv, mértan, és görög nyelv elemeinek tanítására. E minőségben tanította a hellen és héber-nyelvet már serdülő (12-14 éves) korában Szilágyi Sámuel. Ha tehát már akkor a hellen nyelvet a költészeti osztályban kezdték: úgy ezt is a köztanítón kívül a segédtanár tanítá.

A köztanítók itt is az akadémiai tanárok felügyelete s vezetése alatt tanítottak, kik magok közül koronkint egy, néha két tagot választottak inspector classium-ul. Ezek hetenkint, mikor ketten voltak, egymást fölváltva megvizsgálták mind-egyik osztályt és a könyvtárt.¹¹⁷⁾

A gymnásiumot elvégzett növendékek a felsőbb tanfolyamba lépve, az iskolai törvényeknek aláírtak, ezzel lettek sajátképek deákok, s ha jótéteményesek voltak, tógát öltöttek.

A felsőbb tanfolyamban, a múlt század egész első felében (1711-től) 4 rendes tanárt találunk.

Ha részletes tanrendszer nem volt is megállapítva, de Maróthi idejében határozottabban rendezték az oktatást, s szabatosabban elkülöníték a bölcsészeti tanfolyamot a theologiáitól.

Az 1743. máj. 13-iki tanárgyűlés elhatározza, s a városi tanács jóváhagyja, hogy a bölcsészeti tanfolyam 3 évig tartson, s annak sikeres elvégzése előtt a theológiára senki se bocsáttassék.¹¹⁸⁾ A tanárok az 1766-iki vizsgálatkor adott nyilatkozatukban említik, hogy a bölcsészeti tanfolyam 3 évig, a theologiai körülbelül ugyanannyi ideig, vagy még valamivel tovább tart. 1740. előtti időből nem tudom a tanfolyam tartamát. Úgy látszik, nem is igen volt megszabva, s talán annál kevesebbé fektettek erre súlyt, mert a tehetségesebb tanulók úgyis külegytemeken fejezték be tanulmányaikat.

Az oktatás fő célja lelkészek, tanárok és tanítók képzése. A XVII-ik században még a világiakat is kiválóan a theológiai tanulmányok érdekelték. A XVIII-ik században

kezdenek nagyobb gondot fordítani a világiak kedvéért az észjogi ismeretek tanítására. Legelőször Szilágyi István 1742-ben – tehát Maróthi idejében – adja elő a bölcsészeti etikától külön, önállóan a természetjogot, és nemzetközi jogot,

Debreczenben (valamint Patakon is) classicai irodalmat s szerzőket nem csupán a gimnásiumban tárgyaltak, mint a jezsuitáknál, hanem Sturm strassburgi akadémiajához hasonlóan, a felsőbb tanfolyamban is. Azonban a görög irodalom művelésének e korban itt is kevés nyomát találjuk, bár a múlt század végén és a jelen század elején Debreczen épen e tekintetben kitűnt.

A bölcsészeti tanfolyamban rendszeren előadattak: szorosabb bölcsészeti tárgyak, mint metaphysika, (valószínűleg a gymnasiumnál bővebben logika is), ethika, és vallásbölcsészet, latin classicai irodalom, továbbá már a XVII. század utolsó tizedeiben mértan és világi történetek. A múlt század elején Descartes, közepe tájától Leibnicz-Wolf bölcsészeti irányát követték.

A theologiában előadtak: szentírás-magyarázatot, s mellette görög és keleti nyelveket, elméleti és gyakorlati theológiát, vagyis hittant és erkölcsant; egyház-történetet. A felsőbb tanfolyamban tanított ékesszólásban valószínűleg össze volt foglalva az egyházi szónoklattannal. Az egyházi szónoklatban gyakoroltattak a theologia tanulói részint -a tanulók közistentiszteletén, részint a városi templomokban, hol az arra már jogosítottak kötelesek voltak kirendeltetésök szerint az egyházi szolgálatot végezni.

Bár már Mártonfalvi a XVII-ik században megkezdte a theologiai tárgyakat részint latinul, részint magyarul itthon dolgozni ki: a XVIII. században ismét idegen forrásokból tanítottak, elébb Coccejus és Pictet (svajczi theologus) majd Stosch és Schröck műveit használván.

A felsőbb tanfolyamban az egyes tantárgyaknak vagy akár tanszakoknak nem voltak ugyan külön állandó tanszékei, azonban mégis jókor kezdték a tantárgyakat az egyes tanári állomásokhoz kötve csoportosítani. Láttuk, hogy már Mártonfalvi és Lisznyai idejében megvoltak állapítva mindegyik tanár

tantárgyai. A XVIII-ik század elején, midőn 4 tanár volt, már oly beosztást csináltak, melylyel nem a személyhez, hanem tanszékekhez kötötték a tárgyakat. Nevezetesen egyik tanárra bízott a szorosabb értelemben vett theologia és egyháztörténet, másakra a bibliai nyelvek, szentírás-magyarázat, és héber régiségek; harmadikra bölcsészet, természettan, s görög irodalom; negyedikre mértan, világi történet és latin irodalom tanítása, hogy ha valamelyik tanár eltávozott vagy meghalt, és a meglevőkből lépett helyére másik, ez tanszékekével tárgyait is váltóztatá.

Az előadások 1742-óta nem egy, hanem két tanteremben tartattak egyidejűleg. Mindazáltal a tantárgyak úgy voltak beosztva, hogy a tanítóságokból tanulmányaik folytatására visszajött tanulók netalán elmulasztott tárgyaikat akár a theológiában, akár a bölcsészetben kipótolhatták. E mellett a tanórákat még akkép kellett beosztani, hogy a hallgatóknak délutánonkint maradjon két órájok magántanítói teendőikre, és legalább 2 órájok temetésekre, mert hát ezekből szerzett keresményeikkel élhettek meg. E miatt inkább csak délelőtt tarthattak előadásokat. Egy tanárra rendszeren heti 10 óra, és egy évre (leszámítva az évenként adott mintegy 22 hétnyi szünetet) 150 óra jutott, ¹¹⁹⁾

Sajátságos, hogy bár már Mártonfalvi és Lisznyai megkezdtek a tankönyvek nyomtatását: mindamelllett a tanárok még a század második felében is arról panaszkodnak, hogy egyes osztályokban alig néhány tanulónak van tankönyve.»Az 1765-ben eszközölt állami vizsgálat alkalmával adott nyilatkozatokban mondják, hogy »a megnevezett tudományokat nem képesek kellő terjedelemben s minden ágaikban előadni, részint a tanerők kevés száma, részint a nyomtatott kézikönyveknek a tanulónál nagy hiánya miatt, hanem kénytelenek csupán a főbb elvek megmagyarázása által a bővebb megtanulásra mintegy utat mutatni.« "Ügy látszik, a nyomtatott kézikönyveket felette sok íratással, és tollbamondással óptolták.

Az egyházkerület 1782-ben a tollbamondást eltiltva, a tanulók kezébe nyomtatott kézikönyvek adását rendelte. A

tanári kar ezt kivihetetlennek nyilvánítá. »Ha a dolgot megvizsgálják – mondják fölterjesztésükben – a theológiát tanulóknál a kézikönyveknek oly nagy hiánya derülne ki, hogy p. o. Pictet theol. erkölcstana alig van meg tíznek; homiletikája pedig egynek sincs; heidelbergi kátét latinul az egész collegiumban nehezen találnak öt példányt. Hasonlón! sorra, veszik a bölcsészeti tanfolyamban használt – szintén mind külföldi – műveket, s azt állítják, hogy egyből-egyből alig 5-6 példány forog a tanulók között. Úgy látszik, hogy a tankönyvekben szenvedett e nagy szükségét főleg a külföldi munkáknak nehezen behozhatása és drágasága okozták.

Végül meg kell emlékeznünk a tanítás egyik legfontosabb segédeszközéről, a könyvtárról. Felőle biztosabb adat 1631-ben található először, bár kétségtelen, hogy az iskolának korábban is volt könyvgyűjteménye. A XVII-ik században mindig »Bibliotheca civium scholae, vagy coetus scholastici« nevezetik. Sokáig a seniorok s contrascribák kezelése alatt állott. Az 1650-iki iskolai törvények rendelik, hogy a változó seniorok a könyvek jegyzékét a városi tanácsnak bemutassák, nehogy a pártfogók költségén s gondosságából szerzett könyvek elveszzenek. A XVIII. század elejétől rendszeren erre kiválasztott egy kitünőbb deák gondozta egyik tanár felügyelete alatt. A tanulóknak is az adta ki, s szedte tőlök be a könyveket. A könyvek száma részint vásárlásokkal, nagyobbreszt ajándékozásokból s hagyományozásokból s jó részben a külföldről hazatérő tanulók hozományaiból gyarapodott. Ugyanis régi szokás volt, s az illetőknek mintegy kötelességévé vált, hogy a collegiumnak külegyetemekre ment minden növendéke, a könyvtárnak is tehetsége szerint hozott haza több-kevesebb művet.

1714-ben 1542 darai) könyvek volt, ma már pedig mintegy 50 ezer kötetből áll a könyvtár.

Nyomdát a város 1561. óta tartván, erről külön gondoskodni nem volt szüksége a collegiumnak.

4. Debreczen particular s a befolyása alá került iskolák. A szatmári, németi, kecskeméti, körösi, czeplédi, halasi, mármaroszigeti tanintézetek.

A particulák tulajdonképen a debreczeni anyaiskolának mintegy részeiül tekintett azon iskolák voltak, melyek gymnásiumi kisebb-nagyobb tanfolyammal ellátva, tanítóikat az anyaintézetből vitték, és kötelesek voltak az ebben megállapított tanrendet és tanítási módszert szigorúan megtartani. Növendékeik azután tanulmányaik folytatására bementek a főiskola illető osztályába. Ilyen particulák voltak már a század bárom, első tizedében a m .-túri, karczagi, makói s hódmezővásárhelyi iskolák. (A század folyamában ilyen rész-gymnásiumokká növekedtek az egyházkerületben levő alföld majd minden vagyonosabb mezővárosának fiú-iskolái, p. o. a hajdú és kim városokban, továbbá Kallón, Derecskén stb. század második felében szintén kisebb particulává vált a szatniár-németi iskola. Sorsuk és értékök rendszerint az egy szál rector-tól vagy »professortól« függött, kit a főiskolai tanári kar köztanítóságot viselt ifjabból bocsátott ki, s rólok rendes följegyzést vezetett. Ezek legtöbbször rectorságukról mentek külföldi egyetemekre, néha azonban a külföldről hazatértek is nyertek, legalább ideiglenesen, ilyen alkalmazást. Ha az iskola népesége, vagy az osztályok nagyobb száma miatt a rector a tanítást maga épen nem győzte, egy vagy több segédtanítót kapott maga mellé szintén a főiskolából.

Ezen particuláknak, mint gymnásiumi tanintézeteknek, több tekintetben tapasztalhatott gyengeségek mellett még az újabb időben is azon hasznot tulajdonították, hogy segélyökkel kerülték el az anyaiskolában az alsó osztályoknak szerfelett megnépesülését, és, hogy vidékről a szegényebb tanulók jelentékeny része csak a gymnásium felsőbb osztályaiba, vagy épen az akadémiái tanfolyamra jött a collegiumba, tehát oly életkorban, a mikor elhelyeztetéséről s főtartásáról könnyebben lehetett gondoskodni, addig jpedig otthon tanulhatott.

Tágabb értelemben többször szintén particuláknak nevezték azon tanintézeteket is, melyek a collegiumnak inkább csak szellemi befolyása alatt állottak, vele nem álltak azon

kötelezettségben, mint a szorosabb értelemben vett particulák, sőt némelyik nem is a debreczeni egyházkerület területén volt. Allandóbbul ilyenek a szatmári, és németii, a kecskeméti, körösi, czeglédi, talán a halasi, részben a pápai, s bizonyos mértékben a marmaros-szigeti iskolák.

Szatmáron már a XVI-ik században volt ref. tanintézet, mely 1610-ben felsőbb gymnásiummá alakítottatott. Az egészen református lakosságú város által föntartva, az erdélyi fejedelmek s egyes főurak, különösen gr. Rhédei Ferencz *) pártfogása alatt oly felsőbb iskolává emelkedett, melyben tógás deákok is tanultak, s közvetlen onnét mentek ki részint tanítóságokra, részint külföldi egyetemekre. Népségét mutatja az a körülmény is, hogy mellette 1622-ben Bethlen Gábor fejedelem a katonák gyermekei számára a várban, a külváros lakói pedig saját gyermekeik számára, kint állítottak külön alsóbb iskolát.

1610-ben a bentlakó deákok száma 34-re emelkedvén, iskolai törvényeket csináltak. Ezekben a tanár vezetése alatt álló intézetbe állítottak seniort, contrascribát, (kiket az ifjúság szavazattöbbséggel választott) 4-6 esküdt deákot, s ezekből alakított iskolaszéket. Kizárást maga után vonó vétségek-nél a lelkészeket és 2-3 városi tanácsost is meg kellett hívni az iskola-székebe.

Az iskola főfentartója a város volt, s az annak hatósága alatt is állott. Az választotta a tanárokat. A tanulókat néha házankint sorban főzéssel ételmezték, majd a város bizonyos jövedelmeket engedett át e célra s köztartást állítottak. Legatio, suplicatio, magán- és köztanítóság, rectoriára menetel itt is szokásban voltak. Azon egyházközségek, melyek tanítót vittek ki, ezért az intézetnek 3-4 főt fizettek.

Leginkább egy igazgató-tanár vezetése alatt köztanítók tanítottak. Néha azonban úgy látszik egy második »schola mester« vagy legalább egy segédtanár is volt alkalmazva. Köztanítókül működtek az alsó 4 osztályban (declinisták, conjugisták, grammatisták, syntaxistáknál) a 4 esküdt deák, a poéták és rhetorok osztályaiban a contrascriba és a senior. Ezeket vezette, s a felsőbb tudományokat tanította a professor.

*) Ugyanaz, a ki fejedelem is volt.

A tanárok gyakran változtak, közöttük több jeles ember is volt.

A Kákóczy fölkelés kezdetén. (1703) Szatmár fölégítettvén, az iskola jelentékeny könyvtára elpusztult.

A fölkelés legyőzése után nehéz helyzetbe jutott az intézet.

Nevezetesen gróf Rhédei Ferencz a mellett, hogy a maga és felesége élete végéig a második tanár fizetésére évi 100 fót biztosított, neje halála után 1667-ben Berencze faluját (56. jobbágy-telekkel) és 1000 forintot hagyott az iskolának, mely a hagyatékot birtokba is vette (1670). Azonban már 1678-ban, az üldözések idején, Berencze erőszakkal elfoglaltatott a jezsuiták részére, kiket még Pázmán Péter telepített Szatmárra (1634). Hasztalan folyamodott a város az 1681. és 1687-iki országgyűlésekhez. Később a királyhoz benyújtott kérelmekre a pozsonyi kamara meghagyta ugyan a szepesi kamarának, hogy Berenczét adassa vissza: de e rendelet nem foganatosította. II. Rákóczy Ferencz Berenczét is mindjárt 1704-ben visszaadatta a ref. gimnásiumnak. Azonban a forradalom után, azon időben, mikor mindennek a fölkelés előtti állapotba visszahelyezése volt a jelszó: azt tőlük ismét elvették s a jezsuitáknak adták. *) A többé nem egészen protestáns lakosságú város is nehezebben gyámolítható különösen ez időben az iskolát. Körülbelül e viszonyok következtében egyesített az 1746-ban a németii gimnásiummal, s nemsokára szatmáriakból és németiekből alakított egyháztanács alá helyzetett.

Nevezetesen a Szatmár közvetlen szomszédságában levő, s a vele ha nem is egy községet, de úgyszólván egy helységet képezett-Néltietiben hasonlóul állt fönn oly tanintézet, melyben, írott följegyzések szerint, már 1665–1670-től fogva nagyobb deákok is voltak. A jegyzőkönyvek szerint egy tanára szokott lenni, ki rövid időközönként változott. Ez intézet egyesült 1746-ban a szatmárral.¹²⁰⁾

Az ekkép alakult szatmár-németii iskola azonban 1753-ban a kormány által, hosszabb tárgyalás után, az 1731-iki

*) A rend fölslzatásakor Berencze a tanulmányi alapba vonatott lie.

királyi resolúció alapján a grammatikára szorítottatott le. így vált a debreczeni collegiumnak egészen particulájává.

Kecskeméten ¹²¹⁾ már a XVI-ik században volt nagyobb ref. iskola, melyben 1596. körül Veresmarti Mihály is tanított. Nagyobb virágzásra az által jutott, hogy a híres tolnai iskola a törökök által 1599-ben a várossal együtt elpusztítottván, Búzás Mihály lelkészszel és Petri György tanítóval a collegiumi ifjúságnak nagy része is Kecskemétre jött. Körülbelül akkor emelte az iskolát magasabb tanintézeté Petri György, kit a város tanítóvá választott, több éven át megmarasztott,*) míg idővel superintendenssé lett. Petri valószínűleg itt szintén tanította ugyanazon felsőbb tudományokat, melyeket a tolnai collegiumban szoktak előadni. Ez időtől egy professor vezetése alatt mindig tanítottak az alsóbb osztályokon felül felsőbb tudományokat, s voltak tógás deákok, még pedig theológiát hallgatók is néha számosan. P. o. 1683-ból jegyzék föl, hogy a theologus (talán az összes tógás?) deákok száma azon időtájt a háborús idők miatt 30-40-re apadt. A tanárok gyakran változtak, lelkészekké lettek, s nagyobbbrészők esperességre vagy superintendensi tisztségre emelkedett, néhány még távolabbi vidéken is, mi azt mutatja, hogy a lelkészi karban kiválóbbak voltak. A tanárokat a XVII. században egypárszor Pápáról, többször Patakról, de leginkább s később rendszeren Debreczenből hozták, kikkel a debreczeni tanításmód honosodott meg, mely annál kevesbbé tért el az eredeti forrásától, mert a gyakori személyváltozások miatt a rövid időközökint kijövő új tanérok élénken föntartották az összeköttetést a debreczeni collegiummal. A gymnásiumi osztályokat a tanár vezetése alatt itt is, mikép Szatmáron, praeceptorok tanították, kik közül szintén volt senior és contrascriba.

Hasonlóul volt berendezve egy tanárral a **nagy-körösi** ¹²²⁾ iskola is, melyről 1646. óta vannak legalább a tanárok nevei

*) Az iskoláról az első tudósítás a város régi jegyzőkönyvében így szól: »Anno 1599. megfogadtuk városostul György deákot (azaz Petri Györgyöt) mesternek.« Ismét. »Anno 1600. Schola mester György urat fogadtuk meg Ekklesia akaratjából.« Úgy látszik, az úgy nevezett »Marasztalás«-sal évenként, újra fogadták.

följegyezve. Itt azonban, úgy látszik, theologiai tanfolyam nem volt. 1741-től fogva a külegyetemekről már hazatérő egyéneket kezdtek tanárokúik alkalmazni, s ezóta az iskola szemlátomást emelkedését tapasztalák. E korban (1741-1769) vezette az iskolát mint rector 28 évig, Lósonczy István, a híres Hármas kis tükör írója.

Egyik legrégebbi iskola volt a **czeglédi**. Már a XVI-ik század közepe táján virágzóvá tették szegedi Kis István professor, és Bakonyi Albert superintendens. *) Erre az időre vonatkozhatik a czeglédi régi jegyzőkönyv azon mondása, hogy »a czeglédi iskola szolgáltatta régenten még a debreczeni anyaiskola rectorait is.« **) Úgy látszik, hogy az iskola ha folyton főnnállt is, alsóbbrendűvé vált. A XVIII. század második tizedéig semmit sem tudunk róla. Elsőben 1722-ből találjuk följegyezve, hogy akkor, Patai József rectorátusában kezdtek ott ismét tógás deákok lenni. Ettől fogva mindig egy-egy rector van említve, ki azonban rendszeren pár év múlva pappá lett. 1753-ban a kormány által a grammatikáig szorított le az iskola, az 1731-iki kir. resolutio értelmében.

A **halasi** iskoláról csak annyit tudunk, hogy a kecskeleneti egyh. megye jegyzőkönyvében 1592. óta föl vannak jegyezve rectorai, és ugyanott említve van, hogy hajdan tógás deákok is voltak. Tanítóit talán részint Kecskemétről, részint közvetlenül Debreczenből nyerte.

A **pápai** iskoláról már főnnebb is szóltunk. ***) A régi iskola-épületnek s a jóvedelmes malmoknak 1660-ban történt

*) Polgár Mih. 1836-iki »Egyházi almanach«-jában e felvirágoztatást »1574« körülre teszi. (84. l.) De ez talán sajtóhiba 1544. helyett, mert másutt (58. l.) ugyanő írja, hogy Bakonyi superintendens, szegedi Kis István nagy barátja czeglédi predicator volt 1547 –1563. között. Továbbá, hogy a superintendensségben utódává lett Szegedi 1572-ben már meghalt. Fraknoi (Hazai s külf. isk. 86. l.) Quittinger nyomán szintén a XVI. század közepére teszi Szegedi K. István czeglédi tanítóságát. A későbbi időből nehezen is lett volna mondható, hogy a debreczeni rectorok onnét kerültek ki.

**) »Schola czegledina vniplmae ipsi Debreczinae Reectores suppleditabat.« Egyh. alm. 84. l.

***) Lásd 409. lapon.

elvétele után a református nemesség a Tapolcza folyó partján (a kath. plébánia épületének s környékének mai helyén) szerzett nemesi telken épített új iskolát, mely terjedelméből ítélve is, nagyobb tanintézet helyiségéül szolgált. Ugyanis az egyemeletes épületben volt egy nagy tanterem (auditorium, melyet a felsőbb tanfolyam tanulóinak szoktak tartani), tógás deákok számára 5 tágas szoba; classisoknak (gymnásium) 7 tanterem, egy könyvesház, a professornak lakás, és a kántornak 1 szoba.¹²³) Ebben háborítatlanul tanítottak 1718-ig. A múlt századvégén az iskolára vonatkozó iratok nagy része elveszvéen, a tanításról semmi adatot sem találhattam. A rectorok névsora meg van 1585-től fogva. Ebből kitűnik, hogy rendszeren egy professor vezetése alatt állt az intézet, ki a felsőbb tudományokat adta elő. Felügyelete alatt köztanítók tanítottak a gymnásiumi tanfolyamban. A rectorokat néha Patakról, de legtöbbször Debreczenből hozták. 1737-ből fönmaradt névsor szerint a tanulók összes száma 100 volt (20 öreg deák, 53 classista, 27 szolga.)¹²⁴) A senior felügyelete alatt benlakás és köztartás volt, melyből a tanár is élelmeztetett. *)

Az iskolát 1660. óta a helybeli egyházközség tartotta részint saját erejéből, részint eszközölt gyűjtésekkel, ügyeit a consistorium (lelkész, gondnok, presbyterek) az igazgatótanárral együtt intézték.

Mióta a pápai vár az Eszterházyak birtokába jutott, a ref. iskola létele folyton fenyegetve volt, egész 1752-ben bekövetkezett teljes elfoglalásáig. A gr. Eszterházy Pál által 1660-ban eszközölt első elfoglalást láttuk. Mihelyt 1701-ben megjelent I. Lipót azon rendelete, melyben kijelenté, hogy a törököktől visszafoglalt területre, az 1681-iki törvényekben

*) Az egyh. közs. levéltárában 1744-ből fenmaradt jegyzék szerint a tanár fizetése volt: 1. Készpénz 100 ft., 2. Nundinale (orsz. vásárkor, mely évenként 7-er volt) helybeli tanulóktól 2, vidékiektől 5 dénár, 3. sabbatale (?), 4. halotti pénz fele, fele a deákoké, 5. egy sertés, 6. 8 szekér fa, 7. 12 köből öreg mérővel mért gabona, 8. a deákok számára tett minden sütesből egy kenyér, s a deákok ételéből naponként egy fazék (egy tál) étel választva, 9. míg felesége nem lesz, az eklklészia fogad szakácsnét és mosót. Ez utolsó pont azt gyaníttatja, mintha a feleséges tanárnak a felesége látta volna el a tanulók köztartásának konyháját is.

adott engedmények sem érvényesek, s azokon csak a kath. vallás gyakorolható: Eszterházy Pál nádor nemsokára (1702. jún. 16) írt a veszprémi püspöknek, hogy a családok birtokát képező Pápa megszűnván véghely lenni, földesúri jogokkal élve, nem tűrik ott a kálvinisták gyakorlatát s iskoláját, *) De ez alkalmalmmal még nehezen tett további lépéseket.

Gr. Eszterházy Ferencz és József testvérek 1718-ban folyamodtak a kormányhoz, hogy miután Pápán csak mint véghelyen volt megengedve a reformátusoknak a vallásgyakorlat, Pápa megszűnván véghely lenni, ők a soproni 1681: 26 törvényben biztosított földesúri joguknál fogva azt ott tovább nem tűrik, kérik tehát a kormánytól a reformátusok vallásgyakorlatának s iskolájának megszüntetését.¹²⁵⁾ Erre még azon év nov. 5-ikén kelt kir. rendeletben III. Károly, a folyamodásban előadott okoknál fogva, *megengedi*, hogy a pápai reformátusoknak oratóriuma, parochiája, és iskolája, *mivel az Eszterházyak fundusán állanak*, tőlök elvétesseenek, továbbá meghagyja, hogy azok kulcsait büntetés alatt a földesúrnak azonnal átadják, papjaikat, tanítóikat *articularis* helyekre küldjék, (azonban magánéletet Pápán is folytathatnak).¹²⁶⁾

A reformátusok, a kir. rendelet iránti engedelmségből, templomuk kulcsait átadták, de a végrehajtás fölfüggesztését kérték, míg a királyhoz fordulhatnak. III. Károlyhoz benyújtott folyamodásukban kérik, hogy mint vádlottaknak meghallgatásuk nélkül ne intézkedjék a király véglegesen. Előadják 1-ör, hogy sokkal régebben volt ott vallásgyakorlatuk és iskolájok, mint Pápa véghelylyé lett, s 2-or, hogy a gr. Eszterházyak Pápának nem absolut földesurai, hanem ők is Pápán levő nemesi birtokaikban Eszterházyak közbirtokos társai. Templomuk, iskolájok saját nemesi curiájokon van, azon pedig templom s iskolatartás szabadságát a soproni törvények is biztosítják.

Első érvök, szemben a soproni törvényekkel s kir. rendelettel, nem sokat nyomhatott. Annál súlyosabb volt a második. A király a kancellária által (1719. márcz. 21.) meghagyatta Veszprémvármegyének, hogy vizsgálja meg az Eszterházyak földesúri jogait, hallgassa meg mindkét felet, s tegyen a dologról jelentést.

*) Lásd fönnebb 13. 1.

A vármegye 1719. jún. 28-iki közgyűléséből jelenti, hogy mindkét félt meghallgatta ugyan, de a földesúri jogokat teljesen nem vizsgálhatta meg, mivel ehhez elő kellett volna kérnie az adomány-leveleket is, a mire az 1618: 14. t.-cz. értelmében nem a vármegye, hanem felsőbb fórum illetékes. *) Azonban a gyakorlatra, a vásári jog s egyéb regalék élvezetére hivatkozva, a vármegye Eszterházy igényeit támogatja, annyival inkább, mivel úgymond, a reformátusok által idézett soproni s újabb pozsonyi (t. i. a 30. ez.) törvények is a katolikus földesurak érdekében alkottatván, azok javára értendők.

Ez ügyben nagy segítségére volt a reformátusoknak a vagyoniilag is gazdag, s nagybefolyású Kenessey István, ki daczára annak, hogy a fölkelésben végig Rákóczy híve volt, s réf. vallású, később – állítólag külsországi prot. követek eszközlésére – királyi belső-tanácsos lett. Az 1715., 1723., és 1729-iki országgyűléseken egyik jelentékenyebb követ, s a vallás ügyében kiküldött pesti comissio tagja. Körülbelül neki köszönhető föltartóztatása az iskola eltörlésének, melyet a hatalmas Eszterházyak, minden igyekezetök mellett, bár a vármegye és helytartótanács által minden fölléptökkor támogatva, csakis az ő halála (1749) után bírtak 1752-ben keresztülvinni.

Még azon évben a kancellária leirt a vármegyére, hogy a pápaiakat ügyök végleges elintézéséig meghagyhatják vallásuk magán gyakorlatában, oratóriumukon kívül, s idegeinek részvétele nélkül.

Kenessey a pesti bizottságban is sikeresen védte ügyöket, s az 1730-iki kir. rendelettel ök is meghagyattak azon állapotokban, melyben a pesti commissió működése előtt és alatt voltak. Ekkép ez idő szerint még megmaradtak parochiájök és iskolájök birtokában, s kőtemplomukban nem levén szabad istentiszteletöket tartani, azt a deákok éléstárául használták.

*) T. i. a curia. Ezen az alapon tagadták meg többször a patakiak is, királyi leveleiknek s privilegiumaiknak vizsgáló bizottságök által kívánt előmutatását.

A máramarosszigeti ¹²⁷⁾ tanintézetnek a tiszántúli iskolák között, helyzeténél fogva is, már e korban kiváló közművelődési fontossága volt, s a vármegye által átvétetve, épen a XVIII. század megnyíltával nyert nagyobb lendületet.

Eredete 1540-ig nyomozható vissza. Fentartója s közvetlen hatósága a reformátussá lett város volt, mely általában az egyházi ügyeket is intézte. »*A schola a városé örökösen*« írja Körösi István esperes. Humanitási iskolává emelte Bethlen István, Gábornak, a fejedelemnek testvére, 1620-tól fogva Máramaros vármegye főispánja, s 1626. óta a roppant huszti uradalomnak s vele a sóaknáknak tulajdonosa. Bethlen 1640-ben a tanulók számára alumneumot állított, melyre a sóaknákból pénzt, malmaiból pedig gabnajövedelmet rendelt. (Ez időtől egy malom ma is az iskola birtokában van.) Veje és birtokainak örököse Rédei Ferencz, – ki fejedelem is lett – hasonlóul pártfogolta az iskolát. I. Apafi Mihály fejedelem pedig 1671-ben kelt alapító-levelével, talán részben a Bethlen és Rédei-féle járandóságok fejében, a tanítók díjazására 300, a tanulók segélyezésére 200 kőst rendelt évenként s örök időkre adatni. Apafi adományát az 1691-iki leopoldi diploma szintén biztosítván, a XVIII-ik század első éveiben az iskolát oly nagyobb tanintézetté emelek, melyben a humaniórakon fölül bölcsészetet, mathesist, görög nyelvet, és theológiát is felsőbb tudományokképen tanítsanak.*) E célra azonban a város anyagi ereje a fejedelmi s egyéb alapítványokkal sem levén elegendő: Máramaros vármegye mint pártfogó az egész intézetet sajátjává fogadá, fölé curatorokat nevezett ki, s a költségeknek még hiányzó fedezését megyei erőből rendelé. ¹²⁸⁾

A vármegye a tanítók ellátásán fölül 15 szegény tanulót gyámolított, és az iskola elvégzése után Műegyetemekre ment több ifjúnak a megyei pénztárból rendes évi segélyt adott.

*) Egyébiránt úgy nevezett felsőbb tudományokat már előbb is kellett tanítani, mert 1682-től fönmaradtak az iskola anyakönyvei, melyekben a felsőbb tudományok hallgatására belépett tanulók neveiket az 1670-ben megállapított törvényeknek aláírtak. Ez időről az is föl van jegyezve, hogy az intézet nemcsak Máramaros, de a szomszéd Ugocsa és Szatmár megyék triviális iskoláit is ellátta tanítókkal. Szilágyi I. id. h.

Az iskola megnagyobbításakor, mindjárt 1700-ban igazgató-tanárul a vármegye rendi választák Udvarhelyi Mihályt, ki tanulmányait Hollandban, Franekerában végzé, (működését azonban a Rákóczy fölkelés miatt csak 1707-ben kezdheté meg). Mellé egy conrectort is állítottak a gymnásiumi oktatás vezetésére, s a szorosabb értelemben vett humaniórák tanítására, míg Udvarhelyi a felsőbb tudományokat adta elő. A gymnásium egyéb osztályaiban az intézet saját növendékei közül alkalmazott köztanítók tanítottak.

A meglehetősen virágzásnak indult tanintézet, a forradalomra következő évtizedekben, nehéz viszonyok közé jutott. Az Apafi által alapított 500 kftósó járandóságot a kormány 1720-ban már 20 ftra szállította le, s lassankint egészen megvonta, illetőleg az újabb időig kiadott 8 ft. 20 kr. pengőpénzre olvasztotta. 1734-ben, és 1740-ben megtiltattott a megyei pártfogóság, és a protestáns iskolának a megyei pénztárból egy fillérrel is segélyezése. Továbbá elvették a fejedelmi adományul birt, s a leopoldi diplomával biztosított tizedek és gabna-járandóságok. Az előbb nemességében egészen protestáns, (s talán kis részben gör. kel.) vallású vármegyében 1720. óta római katolikusok is kezdtek mint kamarai hivatalnokok megtelepíttetni. Ezek számára állított kincstári alapból M.-Szigeten 1730-ban a piaristák iskolája, s arra rendeltetett fordíttatni az a pénz is, melyet előbb a vármegye közpénztárból a ref. iskolára adott.

A főnállhatásában megtámadott ref. tanintézet számára új gondviselőket és új anyagi alapot kellett szerezni. Az eltiltott vármegyei pártfogóság helyére a máramarosi ref. egyházvidék lépett, s az iskola azzal együtt választotta magának gondnokait 1760-ig. Az anyagi szükségeket pedig a hitsorosok önkéntes buzgóságukból részint évi adományaikkal, részint alapítványaikkal fedezék. Különösen Erdély előkelői, a gr. Székelyek, Telekiek, Kendeffyek, és Bethlenek szereztek magoknak áldozatkészségükkel érdemet.

Szellemi tekintetben az intézet előbb inkább Kolozsvár, utóbb Debreczen befolyása alatt állott, azonban azért önállóságát meglehetősen megtartotta. Inkább Debreczen befolyására mutat az az 1766-iki följegyzés is, a mely szerint »a tanítás

iránya s rendje (norma studiorum) a humaniórákban Cellariana, a bölcsészetben Wolfiana, a vallástan pedig a helvét hitvallás elvei szerint tanítatik.« Ugyané szerint a tanító személyzetet akkor alkoták: a tógás deákok közül 3 köztanító; egy conrector, és a rector, ki a vallástanon kívül a bölcsészetből logikát és metaphysikát, s a mathesisből aritmetikát és mértant tanított.

A m.-szigeti ref. iskolának magyar közművelődési tekintetben nagy jelentősége abban állt, hogy már a XVII-ik században a vegyes ajkú Máramaros-vármegye összes értelmiségének és pedig nem is egyedül a világiaknak, nevelő intézetül szolgált, vallás- és nyelvkülönbség nélkül. Az erdélyi fejedelmek, különösen Rákóczy György, igyekeztek azon, hogy a görög keleti vallásúak lelkészei is iskoláztak legyenek. Ezeknek külön tanintézeteik nem lévén, a máramarosi és szomszédos vidékbeli számos román és ruthén gör. kel. lelkész iskolai tanultságát a m.-szigeti ref. iskolában nyerte.

JEGYZETEK.

¹⁾ Révész Imre: iskolaügyi regestái (kézirat 144 db. szerző szívesége bocsátá használatomra.)

²⁾ Orsz. levélt. 252/1762. kancellária fölterjesztése.

³⁾ A leányiskolák dékánjának könyve 4 rétt. Kézirat mely mindig, az időszerinti dékánál van. Kezdődik 1708-ban. Elöl a Dobozi-féle szabályzat magyarul, utána egyes intézkedések, és az alkalmazott tanítók és tanítónők jegyzéke.

⁴⁾ Klein Mihály: Gesammelte Nachrichten v. d. zu Pressburg sich befindenden Ev. Gassenschulen. 1778. Kézirat 4 rétt. 32 l. Pozsonyi lyceum levéltára.

⁵⁾ Vandrák András: »Az eperjesi kollégium múltjának ós jelen állapotának vázlatos rajza.« Eperjesen, 1867. 4 -5. l.

⁶⁾ U. o. 3. l.

⁷⁾ U. o. 6 - 7. l.

⁸⁾ Gensich (Christian) Merkwürdigkeiten der könig. Fr. Stadt Kézmárk I-II. B. Leutsch.au, 1804. II, köt. 187. lapon.

⁹⁾ Vagy gyermekeik s közelebb állóik neveltetési érdekéből összeállt néhány nemes patrónus, mint p. o. a füleki és osgyáni ágost. iskolát.

¹⁰⁾ Közöttük nevezi meg Vandrák a következőket: Gilányi János mint gróf Tökölyi István követe, osgyáni Bakos Gábor, Tarkányi István magok személyében, Keczer András Zemplén-, Dessewffy Ferencz s Keczer Menyhért Sárosmegye követei, Madarász Márton Kassa, Gosnovicenus Mátyás Lőcse, Grünvald Salamon Bártfa, Guth Dániel Eperjes, Steiner Mátyás Szeben, Heidenreich Kézmárk, Heczey János Nagy-Bánya városok küldöttei.

¹¹⁾ Vandrák, id. m. 7. l. A hatáiOzat szószerint: »In honorem Dei, religionis evangelicae salutarem propagatiouem, nee nou politici status uberius incrementum, certum collegium scholasticuiiii, in quo praeter artes instrumentales, praecipue quoque facultates superiores, tum scientiae tarn theoreticae, quam practicae ex professo tractarentur, in l. r. Civitate Eperjesiensi, tamquam loco intentioni huic nostrae cominodissime deserviente, erigendum, et per viros eruditione claros, ac in omnigena rei literariae cognitione versatissimos continuo regendum et gubernandum decrevimus«.

¹²⁾ *Protocollum seu Liber Actuariis Eerum ae negotiorum ad Gymnásium Tnclytorum Statuum Regni Hungariae August-Evangelieorum in lib. et reg. Civitate Eperjensi erectum pertinentium seriem comprehendens una cum primordiis fundationis, et qui eam proxime secuti sunt, variorum casuum enarratione. Jussu superiorum adornatus per Daniele Guth. Juratum Notarium R. L. Civitatis Eperjensis et Gynmasii memoratiInspectorem, Anno 1667.* – E kis félv alakban 25 levélből álló kéziratot, mely egy kéregető könyvvel egyedül maradt fön az üldözések előtti időből, Vandrák szívességéből kaptam használatra.

Ebben van a segélygyűjtésre is:

1-ör. *Litterae Mendicatoriae pro colligendo subsidio in erectionem collegii, 1665-ből aláírva 27 úr által, köztök gr. Tökölyi István; és*

2-or egy ajánló levél a reform, statusoktól: »Litter. Epistol. gimn. reconimentione a statu Helvetico,« szintén 1665-ből, aláírva 12 úr által, köztök Abauj, Zemplén, Borsod stb. vármegyéknek részint főispánja, részint alispánja.

¹³⁾ és ¹⁴⁾ Az ez ügyben itt idézett kir. rendeleteket, leveleket s a város fölírásait mind a fönnebb 6. pont alatt idézett 1667-iki Protocolumból vettem, liol egész szövegükben megvannak.

¹⁵⁾ Hogy itt ápril 16-ikán látszólag a július 9-iki leiratra felelnek, ez vagy a dátumok hibás leírásából magyarázható, vagy a mi valószínűbb, onnét, hogy mint Vallaszky Pál *Conspect. reip. lit.-jában* említi, már ápril 11-ikén is kaptak egy kir. rendeletet; talán hasonló tartalommal, de én azt nem láttam.

¹⁶⁾ A fönnebb ¹²⁾ alatt idézett 1667-iki *protocollumban*: »series classiuini et disciplinarum per eos distributorum, cum salaiio doctentium.« és tovább: »Leges illnstris gymnásii Eperjensis. – Rezik. do. statuum Evang. et Gen. d. d. Inspectorum autlioritate saneitae ac publice promulgatae« – összehasonlítva Bezik gymnásiológiájának praefatiója azon részével, mely a tanrendről szól.

¹⁷⁾ Wallaszky Pálnál (*Conspectus reipubl. liter, in Hungaria 1808-iki kiadás, 238. és 245. 1. s egyéb helyeken.*) és Munyainál (Eperjes iskolai programja 1834-ből) található adatok szerint *Pomarius* sziléziai származású *Thornban*, Frankfurtban, Wittenbergben tanult; a wittenbergi egyetem bölcsészeti karának tagja, majd »decanus coloniensis ad Spream«, azután Pomeraniában stolpei superintended, végre niagdeburgi első lelkész. Innét hívták Eperjesre. Eperjesről és Magyarországból 167 3-ban kiüzetvén, Wittenbergben a theologia rendkívüli tanára lett. Utoljára, mint superintendens 1683. márcz. 2-ikán halt meg Lübeckben. Nyomatott munkáiból említi »Oratio auspicalis-t Bártfán és Wittenbergben 1667/9; az 1668-iki isk. programját és több vitakérdést.

¹⁸⁾ Fönnebb a városi tanács fölterjesztésénél említettük már, hogy

12 inspektort választottak, hatot a nemesi rendből (mind megyei tisztviselők) s hatot a városi polgári rendből, köztük a város bírása és jegyzője.

¹⁹⁾ Köszler József jezsuita provinciális nyilatkozata a H. T. T. 1768. jún. 25-iki intimatumára. Orsz. levélt. helyt. oszt. ad E. Ease. 11. Fundational.

²⁰⁾ A történetíró Katonának a kalocsai érseki könyvtárban őrzött v Status literarum in Hungária apolegetice et topograph ice repraesentatus című kézirata szerint az eperjesi jezsuita házat 1673-ban alapította Matyasovszky László nyitrai püspök. – A fönnebbi adat pedig Vandrák A. id. m. 10 1.

²¹⁾ Lásd a 33-ik jegyzet.

²²⁾ Hasonlóul, mint Sárospatakon Orosz Pál, Rákóczy tábornoka 1703-ban, – tehát szintén még a Széchényi egyezség előtt – a reformátusoknak visszaadá a kollégiumot és templomot, azon kijelentéssel, hogy Rákóczytól teljhatalma van a megháborított és turbáltatott akármuemű renden (azaz felekezeten) levő Ecclesiák restitúójára. (Szathmári Kis György Hist, studae P. kézirat.)

²³⁾ Kezik életéhez az adatokat vettem Klein: »Naclirieliten v. d Lebensumständen und Schriften ev. Prediger II. köt. 370 1. jegyzetéből, és gymnasiológiájában Mathaeides által tett följegyzésekből.

²⁴⁾ Tankönyvekül Thornban is ugyanazokat használta, melyek Magyarországon is a 18-ik század első felében majd minden nagyobb ág. ev. iskolában be voltak véve, t. i. Voss rhetorikáját és Vellerius görög nyelvtanát.

²⁵⁾ A munka egész cziine: »Theatrum Eperjesini publicum 1687-die Marti erectum, sive Laniena Eperjesiensis; quod theatrum, qua Prof. collegii statuum Hungariae E vang. ave 1687 die 14 Julii inchoavit, et tandem 1689 in gymnásio Thorunensiqua Prof. extra ord. continua vit, et 14 finivit. Azonban rendesen csak a Laniena Eper. név alatt szokták emlegetni.

²⁶⁾ Ezek között reánk nézve legérdekesebbek iskolai programjai, és közvizsgálatokra meghívói. Ilyenek: 1. Invitatio Dominorum Inspectorum et curatorum pro solenni examine an. 1707. die 14 martii habendo respondentibus Andrea Blaho, et Michaele Lani, Bartfae sol. 2. Programma isagogicum, ad publicum illustris collegii statuum evang. Eperjesiensis examen illust. . . . D. D. Inspect, res et curatores etc. inviteans II. editum. Habitum 1799. die 12. sept. Bartfae. sol.

²⁷⁾ Egyébiránt, bár Lippisch 1735-iki egy értekezésében azt állítja, hogy biztos tudomása szerint Rezik sajtó alá készített munkáján az utolsó igazításokat is megtéve, reám a könyv mégis azon benyomást teszi, hogy ez (legalább az egyes intézetekre nézve) a nyert adatoknak és szerző észrevételének előleges följegyzése, melyet még azontúl kellendett

véglegesen kidolgozni. – A bevezetés azonban már kidolgozottnak látszik.

²⁸⁾ E munka kéziratban néhány példányban van meg az országban. En az eperjesi collegium és a nemzeti múzeum példányait használtam. Czime: »Joannes Rezik: Gymnasiologia evangelico Hungarica (Klein »hung.« helyett »lutteraner« is) sive História Scholarum et earundem Eectorum celebriorum, opera et studio M. Samnele Matheides etc. ex auctoritis annotationibus *avroyonepts* et aliorum documentis ad Annum 1728 eruta.«

²⁹⁾ Ezt mutatja a gymnásiologia praefatiojában a didacticai rész.

³⁰⁾ A század közepe előtt nincs nyoma a tanrend változtatásának.

³¹⁾ Klein: Nachrichten II. 374. 1. Ezek munkái között felsorolva: Pigritius scholarum hostis ad Caucasum deportatus, in solenni examine 1707. die 18. martii absoluto, in theatro repraesentatus. Bartfae fol.

³²⁾ Ezek ki is mentek, voltak XII. Károly svéd királynál is, de eredménytelenül tértek vissza 1709. szept. havában Máramaroson át.

³³⁾ Az udv, Cancellaria 1750. jún. 2-ikáról a királynéhez intézett fölterjesztésében idézve vannak Eleonóra császárné 1711-iki rendeletének következő szavai: »ut pro scholis (adeoque respectu plurium classium, uti dicunt, in plurali designatis) sufficientem, aptum, idoneum, honestumque Locum iisdem commissarii Eegii in suburbio dictae civitatis assignent.« – A »honestum locum« épen arra vonatkozik, hogy mint fönnebb említünk, gr. Csáky a hóhér és a gypmester háza melletti tért jelölte ki, 1687-ben, melyet mint meggyalázót nem fogadtak el. – Hogy itt az iskolák többesben említetnek, 1750-ben ezt is egyik bizonyságul hozták fel arra, hogy szabad nekik felsőbb iskolákat is tartamok. – Orsz. levélt. 72/1750 őrig. Eef.

³⁴⁾ Orsz. levélt. Cancell. oszt. 72/1750. őrig. Eef. Eferádában idézve az 1714-iki kir. rendelet e szavai.

³⁵⁾ (Lásd 313. 1.*)

³⁶⁾ Vandrák A. id. m. 16. 1. Általában az eperjesi kollégiumra, a mennyiben egyéb forrásra nem hivatkozom, legnagyobbbrészt Vandrák András idézett művéből, és szívességéből használt igen becses kéziratban levő följegyzéseiből meríték. E följegyzések sok év kutatásainak eredményei, s a kollégium történetére az érdekesebb adatokat a legrégebb időtől máig, évről-évre vezetve foglalják magokban s még ma is folytattanak. Vajha minden tanintézetünknel akadna az intézet történetének ilyen fontos megőrzője!

³⁷⁾ Az adatokat legnagyobb részt a pozsonyi ev. egyháznak épen a tanügy történetére nagybecsű és gazdag levéltárából és könyvtárából merítettem. Az egyházi tanács szíves volt, a t. Akadémia fölkérésére hozám Budapestre elküldeni azon nagymennyiségű iratokat, melyekben az

oktatásügyre adatokat találhatók. Sokat köszönhetek kutatásaimban Harmath Károly tanár és könyvtárnok úr segítségének is. Fogadják hálás köszönetemet!

Szintén Harmath úr szívésségéből kaptam az iskola újabbróli kézirat gyűjteményéből egy 2 ívnyi már igen nehezen olvasható kéziratot, azon megjegyzéssel, hogy az 1846-ban elhalt Kovács Martini Gábornak, (ki ott a természet tanára volt) munkája., Címe: *Origo et fata Scholae ev. a. c. posoniensis* 1812-ig terjedő vázlat. Úgy látszik, az iskola történetének szándékolt megírásához előleges rövid följegyzéseket tartalmaz. Adatai meglehetősen hívek, s a 17-ik századot illetően nyomravezetőül használtam.

Kovács följegyzéseivel egybevetendő az egyház levéltárában őrzött »Acta Tecuscliiana-ban« levő egy jegyzéke a pozsonyi lelkészeknek, rectoroknak, con-és subrectoroknak 1606-1792.

³⁸⁾ Klein: Nachrichten II. 25-29. 1.

³⁹⁾ Kurzes Bedenken über hiesigen ev. Schulwesen. 1660. máj. 19-dik. Documenta archivi eccl. Aug. conf. posoniensis VII. kötet 21 – 29. old.

⁴⁰⁾ Bél életéhez az adatokat vettem: 1. Haan Lajos: Bél Mátyás alapos székfoglaló értekezéséből (Ért. VIII. k. VIII. sz. magy. Akadémia 1879.) 2. Klein Nachrichten stb. II. k. Bélről életrajzában s egyebütt is szórványosan lelhető följegyzések. 3. Bél saját műveiből. 5. a pozsonyi ev. levéltár irataiból.

⁴¹⁾ Haan L. id. m. (26. 1.) említi, hogy Bél Pozsonyba érkezve, az iskola-tanács elé terjesztette írásban tantervét, mely ott az ő jelenlétében megvitattatván, némi csekély módosítással el is fogadtatott. Továbbá, hogy 1714. máj. 8. beiktatásakor tartalmas beszédet tartott »de ludo bene et prudenter instruendo aperiundoque.« Azonban Harmath K. tanár s könyvtárnok úrral szorgalmas keresés után sem találtunk sem egyiknek sem másinak a nyomára, a pozsonyi ev. egyh. levéltárában, hol pedig még a vele váltott levelek is gondosan meg vannak őrizve.

De Bibini Memorabiliáinak II. kötete végén van közölve a legfelső két (II. és I.) osztálynak »1714-ben összeirt tanrendje«, melynek hi-telességében nincs ok kételkedni.

A tanrend megismeréséhez forrásúi ez, s kivü-le még a következők szolgálhatnak:

1. A Bél M. által 1714-ben kezdett iskolai anyakönyv (pozsonyi levéltárban) elején levő terjedelmes iskolai törvények, tanárok és tanulók számára. Kelet nélküliek ugyan, de bizonyosnak tartom, hogy Bél igazgató-sága elején állapítottak meg, mert több oly intézkedést tartalmaz, mely-ről tudhatjuk, hogy Bél sajátlagos nézeteit fejezi ki.

2. Az »Ephemerides« című könyvek 1718-1719. évi kötetéből:

melyben hetenkint följegyezvék az iskolában tanítottak, s a végén a tanári értekezletek határozatai.

3. A használt tankönyvek.

Ezekből állítottam össze a közlött tanrendszert.

⁴²⁾ Pozsony ev. isk. levéltárában: »Matrieula scholae rectore Bejio« in folio, bőrkötés. 1714-től kezdődik. Elöl: Leges scholasticae.»

A beírt tanulók neve után többnyire följegyezte Bél sajátkezüleg jellemzésökre vonatkozó észrevételeit, s némelyiknél, hogy mikép távozott, s mi lett belőle. E jegyzetek mutatják, mily figyelemmel kísérte tanítványait, ítéletei szigorúak, s a dicsérő vagy elismerő kifejezésekkel igen takarékos. P. o. a lőcsei Plorantius Györgyre, ki később az intézet tanára lett, 1715-ben megjegyzi: Homo in abdomen pronus«. Egy Kosztolányira: Homo non malus, sed magnis rebus hand natus.« Kapornakira: Homo non malus, sed a natura non ad studia factus« stb.

⁴³⁾ Lásd 3. sz. jegyzet.

⁴⁴⁾ E rész megírása után akadt kezembe (orsz. levélt. Lad. H. Ease. 70.) egy 1734. február 10-ikén Beér által kiállított táblás kimutatása a leczkerendnek, mely ismertetéssel annyira összevág, hogy ezen semmi módosítást sem kellett tennem.

⁴⁵⁾ Haan L. 9 osztályt mond. Valószínűleg az évek száma vezetete tévedésbe. Az Ephemeridesben és minden fönmaradt kimutatásban világosan 6 osztály említtetik.

Azonban a Bibimnél közlött tanterv mondja a II. osztályról: »Translocatio quolibet anno suscipitur. *Fost Mennium diligentes ad classem primam promoventur.*« Hasonlóul mondja az I. osztályról: »Veterani post bienniumdimittuntur e ludo.«

⁴⁶⁾ A tankönyvek között Donatus is van, de ezt csak ideiglenesen használhatták, mert Bél Celláriussal Donatust is ki akarta küszöbölni, mint azt Cellariusnak általa átdolgozott grammatikájában mondja.

⁴⁷⁾ Vay Á. a jöltevökhöz irt levelében olvasható Szathmári Király Györgynél a Hist, scholae Patak, (kézirat) 951. lap.

⁴⁸⁾ Béltől a következő tankönyveket ismerem:

1. Ehetorices veteris et novae praecepta, accessit poetica. Lipce, 1717.

2. Institutiones Linguae germanicae in gratiam hungaricae juvenutis, edidit stb. Lőcse 1718.

3. Erste Anfänge der lateinischen Sprache. Kurzer Auszug aus Christoph Cellarii Grammatica zu den I. II. und III. Abtheilung nach H. Math. Belii Anleitung. Item in den primitivis Cellarii ined. colloquii Langii. Csak 1760-iki pozsonyi kiadását ismerem.

4. *Ungarischer Sprachmeüter* (Meliboeo név alatt.) Pozsony, 1729.

4. Cristoph. Cellarii latininitatis probatae et exercitae *liber Memorialis* etc.

In usum scholarum patriae plurimisvocibus latinis atque interpretatione Hungarica et bohémica locupletatus a Math. Belio.

A második kiadás német, magyar, cseh és latin szöveggel. Lőcse, 1735.

Ezekon kívül az ő nagy földrajzi munkáiból csinálta Tomka-Szászki földrajzi tankönyveit.

⁵⁹⁾ Documenta Archivi Eccl. ev. poson. VII. 89-90. 1. *lletio docendae discendaeque liungaricae linguae in schola poson. ind. conventus Ecd. iud. submissa*. 1735. márcz. 6.

⁶⁰⁾ Acta Archivi Eccl. Poson. VII. 149. old. Tomka Szászkynak 1760-ban a conventhez intézett jelentése az Alumneumról.

⁶¹⁾ A könyvtárra vonatkozó adatokat Harmatli Károly tanár és könyvtárnok úr szívésségéből kaptam.

⁶²⁾ Orsz. levélt. ad Lad. H. Fase. 70. Kelig. A commissio religionis 1768. aug. 12-iki jegyzőkönyvében ez ügy elő van, adva az előbbi rendeletekre hivatkozásokkal.

Lényegében egyezően adja elő Kovács Martini is, idézett kéziratában.

³³⁾ Kir. leirat eredeti példánya aláírva Károly és gr. Batthyáni Lajos által, Orsz. levélt. Lad. H. Fase. 70. *A leiratban föl van véve az Eugen elnökle alatt megállapított 1731-iki elhatározás szövege*.

⁵⁴⁾ Kovács Martini Gábor id. kéziratában beszéli, hol Jeszenákot »vir cordatus et Regi Carolo VI. acceptusnak mondja.

^{5B)} Az 52. jegyzetben idézett Protoc. comissionis is idézi.

⁵⁶⁾ Források: 1. Eíbini: Memorabilia Aug. Confessionis II. köt. Ribini maga is volt néhány évig az intézet igazgatója 1747-től. 2. Müller Mátyás tanár: »A sopr. ev. főtanoda története az ev. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt.« A tanoda három százados ünnepélyére 1857. 3. Kleinnál: (Nachi-ichten stb.) szórványosan szintén több adat található; valamint az egyénekre nézve Horányinál (seriptores) és Vallaszkynál is (Conspect. reip. lit.)

⁵⁷⁾ Vitnyédi a városhoz benyújtott ajánlatában Müller id. művében (34. 1.) közölve.

⁵⁸⁾ Röschel munkálata közölve, Eibininél II. 130.

⁵⁹⁾ Klein: Nachrichten. I. k. 140. 1. 132. jegyz.

⁶⁰⁾ Nyomatásban jött ki tőle, szép latinságban irt több gyászbeszédén kívül: Commentatio theologica J. Sig. Pilgrami in Cap. IX. Epistolae Pauli ad Komanos latinitate donata Jenae 1746. Kéziratban maradt munkái közül legnevezetesebbek: Flora Sempronienensis ordine alphabetico proposita. Succincta Urbis Sempronienensis descriptio. Hungária sub regibus-Arpadianis. De Hungarorum apta indole ad excolendas literas. Bernhardi Moll Atlas Hungaricus in compendium contractus. Commentationes liistoricae. Azon kívül a mezei gazdaságról is irt egy terjedelmesebb munkát.

⁶¹⁾ Hajnóczy tanrendjét, és az indítványa alapján megállapított szabályzatot a Müller id. művében (70. s köv. lapokon) közlőitekből vehettem át.

⁶²⁾ A s.-pataki collegium történetéhez nevezetesebb források: 1. Szombathi János pataki tanárnak a múlt század végén irt, s 1860-ban kiadott: *Historia Scholae seu collegii ref. sárospatakiensis*. Igen megbízható, alapos munka. 2. Ugyanezen Szombathitól *Biographia Professorum*. Kézirat a collegium levéltárában. Ezt keveset forgathattam. 3. A zempléni egyházvidék régi jegyzőkönyvei, s azokból a sárospataki füzetekben is közlemények. 4. Szathmári Király Györgynek, az iskola főgondnokának in folio 1160 oldalra terjedő nagybecsű kézírata (*Hist. Scholae ref. S.-Patalinae* sió.« 1770-ig az ő gondnokságáig. (Coll. könyvtárában.) Nem annyira földolgozott történet, mint számtalan levelek s okiratok gyűjteménye. 5. Zemplén vármegye levéltárában S.-A.-Újhelyen (Loculo 100, legbelső szoba) és 6. az országos levéltárban talált okmányok; s végűi 7. Szinyei Gerzson tanár s collegiumi könyvtárnok többrendbeli szíves közleményei.

⁶³⁾ Megerősítő levél másolata Szathmári Kir. Gynél. 10 1.

⁶⁴⁾ Szűcs István Debreczen város tört. k. 1.

⁶⁵⁾ E törvények a bujdosás folytán Marosvásárhelyre kerültek s eredeti példányuk talán most is ott van; s később onnét Írárták le újra. A pataki collegium 1759-ben megejtett állami megvizsgálásának iratai között lettem egy példányát Zemplén v.-megye levéltárában. (Ad Loculo 100, Nro. 435.) Az iskolának törvényeket első alkalommal 1550-ben, vagy az időtájban csináltak az intézetnek felsőbb iskolává emeltetésekor, s Kopácsinak Wittembergből visszatérte után. Az 1621-iki törvényeken is az áll, hogy az »elődeinktől írott, és most Rákóczy Gy. kívánatára összegyűjtött és bővített törvények.« Közülök mennyi és melyik szakasz a régi, mennyi az i'ij intézkedés, ma már nem ismerhető föl. Azonban a Molnár Albert Syllecta scholasticájában közlött heidelbergi tanrendszerből több intézkedés található föl itt is, sőt némely tételek és szakaszok szószertint át vannak véve. így p. o. pataki V. Lex. = heidelbergi Cap. XXVII. II.; p. VI. L. = h. Cap. XXVII. III-; p. IX. L. = h. Cap. XVIII.; p. XIII. L. = h. Cap. I. XIII.; p. XIV. L. = h. Cap. I. XVII.; p. XV. L. = h. Cap. I., VI.; p. XVI. L. = XXVII. stb.

⁶⁶⁾ Az 1648. Junius 10-ikén tartott pataki zsinat jegyzőkönyvében: »in Schola patachiensi benigno ill. principis patrocínio très ordinarie rectores continue sustentantur . . .«, az 1667-iki pataki zsinaton pedig Tarczali esperes és iskola curator mondja ... »és egyszersmind 4 mestereket is tartott.« Szombathi id. m. 74–75. Zempl. e. h. m. matriculája a 46. lapig.

⁶⁷⁾ Tolnay írja Patakról (1634. febr. 20.) Rákóczyhoz, kérvén »hogy az idén csak kettőt is promoveáljon akadémiákra, mert nem tudja, két év múlva honnét vesznek a mostaniak helyébe, – kiket, mondja Német-

országból várhatnánk, mind oly patromisok alumnusi, kiknek mind-egyike azt akarja, hogy magához közel legyen, s ott szolgáljon.«

Rákóczy viszont Gyula-Fehérvárról 1736. jún. 23-ról írja Tolnai-nak.« Innét az Németországba küldendő deákokat kibocsátottak, s praefectus uramnak parancsoltunk is, mennyi pénzt adjon nekik . . . Ezekről úgy vöttünk reversalist, hogy ott fogjanak szolgálni, az hol mi kívánjuk; kigyelmed is azoktól úgy vegyen . . . Ha Isten meghozza őket, kegyel-med ott marassza, ide be ne jöjjenek, tanítsanak ott.«

(Mindkét levelet a kamari levéltárból közlé Szilágyi Sándor Pro-test, egyh. lap. 1875. évf. 619, 719. 1.)

⁶⁸⁾ Szomb. Hist. Sch. 80. és 82. 1.

⁶⁹⁾ Tolnai D. Jánosra az adatokat lásd: Szomhathi Biogr. Prof. és Danielik József magyar írók. Életrajzgyűjtemény. Pest, 1858. 441. 1. E czikket Erdélyi János írta, főleg Szombatin alapján.

⁷⁰⁾ Szombatin id. m. 113 – 115. 1.

⁷¹⁾ Szombathi Hist. Sch. 128., 129., 131. 1. és a ** jegyzet a 400. lapon.

⁷²⁾ 1621-iki törvényekben: De constitutione, et officio collaboratorum.

⁷³⁾ Szombathi Hist. Sch. 158. 1.

⁷⁴⁾ Gelei Katona István levele Rákóczy Györgyhöz. Sárospataki füzetek. 1857. év. 177. lap.

⁷⁵⁾ Lásd 65-ik jegyzet.

⁷⁶⁾ Szilágyi műve, kézirat a s.-pataki coll. könyvtárában. A tanításra vonatkozó helyeit (pag. 44, 46) Szombathi is közli Hist. Sch. 139. 1.

⁷⁷⁾ A többször említett 1648-iki pataki zsinatnak határozatai a zempléni egyh. megye régi anyakönyvében tartattak fönn. Az iskola-ügyekre vonatkozó részt »De scholis corrigendis, és Sch. patachiensi«. Hegedűs László közlé Sárosp. füzetek 1862. évf. 445. 1.

⁷⁸⁾ Szinyei Gerzson közleménye »A Hon« 1873. 2-ik száma tár-czájában.

⁷⁹⁾ »A s.-pataki ref. coll. rövid históriája, stb.« összeszedte Szom-bathi J., halála után némely hozzáadásokkal kiadatott 1827. S.-Pata-kon. 13. 1.

A classisokra nézve ezzel összevetendő: Szombathi Hist. Seh. 159. 1.

⁸⁰⁾ Szinyei Gerzson id. közleménye.

⁸¹⁾ Főt. Kun Bertalan superintended úr kijegyzéséből nyertem ez adatot.

⁸²⁾ A könyv a pataki isk. könyvtárában.

⁸³⁾ Piának ifj. Tsétsi Jánosnak nyilatkozata az 1759-iki vizsgáló bizottság előtt. Zemplén v.-m. levélt. Loo. 100. Nro. 435 »non tarnen plures discipulos praeter titulum modernem fatentem propriam habuit usque 1705.

⁸⁴⁾ Az iskola helyreállítása az okmányokkal együtt részletesen található Szatm. Kir. Gy. id. kézirati művében.

⁸⁵⁾ Az 1708-iki gyűlés s intézkedései: Zempléni egyházmegye anyakönyvében, részint pedig Szatm. Kir. Gynél. Különösen a gondnokok leveleiből láthatók.

⁸⁶⁾ A nyilatkozat Zempl. vármegye levélt. Locnlo 100. Nro. 435.

⁸⁷⁾ Füleki több levele Szatmári K. Gynél.

⁸⁸⁾ A rendelet egész szövege Szatm. K. Gynél. 416. 1.

⁸⁹⁾ Báday levele Szatmári K. Gynél. 493. 1. Jún. 7-ről írja. (Honnét?)

⁹⁰⁾ Szatmárinál »Zonger«-nak, a királyhoz adott folyamodásban »Zorgelnek« van írva.

⁹¹⁾ Az egész eset elő van adva Szatmári K. Gy.-nél, továbbá Füleki-nek ugyanott található egy levelében, lényegére nézve a királyhoz intézett folyamodásban; és az egyházker. levéltárában levő följegyzésekben. Ez utóbbiban azon eltéréssel, hogy a támadók a kapukat betörték volna, és a deákság és nép által nagy verekedéssel üzettek volna vissza. Azonban a többi egykorú forrásokkal egyezően az ellenkező tűnik ki úgy mint előadám. Az egyházkerület 1734/5-ben alakulván, e följegyzések nem egykorúak.

⁹²⁾ A kir. rendelet eredetije Zempl. várm. levélt. Fasc. 209. Nro. 149. Mellette van a collegium Memoriáléja, és a küldöttségnek fölterjesztés végett átadott repraesentatiója.

⁹³⁾ A Tsétsi ügyre az adatokat legnagyobb részt Szatmári Király Györgyből vettem, hol nemcsak az események vannak előadva, de számos levél, határozat, és egyéb okmány is található.

⁹⁴⁾ Az egész ügy menete föllelhető a vallás és tanulmányügyi bizottságnak a H. T. Tanácshoz 1733. febr. 6-iki részletes jelentéséből. Orsz. levélt, szám nélkül.

Szombathi is egy jegyzetben hivatkozik 1732-iki investi gátlónak a zemplén v.-megye levéltárában levő irataira. De én csak egyes töredékeket találtam ott, melyek azokból maradhattak.

⁹⁵⁾ Vay Ábrahám 1739. nov. 30-ikáról kelt levele Szatmári K. Gynél 951. 1.

⁹⁶⁾ Halmi Gyula igazg. t.: »A miskolczi h. k. főgymnásium múltja s jelene főbb vonásokban« közölve a »Borsod« című lap 1880. 17., 18. s 20. számaiban. Kiegészítő adatokat szíveskedett még velem közölni szintén Halmi ig. tanár úr, s részben az e. h. ker. levéltárból főt. Kun Bertalan püspök úr.

⁹⁷⁾ Egyh. ker. levéltárban van a jezsuiták által aug. 18-ikán adott 10. vita tétel.

⁹⁸⁾ Halmi id. h. és az e. h. ker. levélt.: »Követ ment Bécsbe, hogy Szatmári K. Ádámmal a Felségnél legyen szószólló az isk. dolgában.«

⁹⁹⁾ A losonczyi ref. egyház és város levéltárából szedett adatok kikeresését s közlését Farkas Károly úr szíves fáradozásának köszönöm.

¹⁰⁰⁾ Series tudiosorum ab anno 1588.usquae 1792. kis folio bőrkötés, a Debr. collegium könyvtárában »R. 495 sz. a.«

¹⁰¹⁾ 1609. szept. 13. a váradai várban költ okiratában rendeli elsőben. Ezt megerősíti 1614. február 16. Szebenben, és 1615. okt. 5-ikén Kolozsvárott kelt irataiban, ez utóbbiban meghagyván a boldogfalvai jobbágyoknak, hogy a szebeni dézsmát a debreczeni alumnusoknak pontosan fizessék. Ugyanerre inti őket Rhédey Ferencz bihari főispán 1625. szept. 8-ikán Váradról (Szűcs Istv. Debreczenváros tört. II. köt. 608 l.)

Általában az alapítványokra nézve lásd Szűcs id. művének id. helyét, és a debreczeni tanároknak s városi tanácsnak az 1765/6-iki állam, vizsgálatkor a kérdésekre adott feleleteit, e részben Könyves Tóth Mi által közölve egyházi könyvtár 1859. év IV". füzetében.

¹⁰²⁾ Maróthiról, a debreczeni főiskola e legkitünőbb szellemű férfiaról. fájdalom, kevés adatot lelhetek. A főforrás Szilágyi Sámuelnek fölötte 1745-ben tartott latin emlékbeszéde (oratio funebris), mely Zürichben jelent meg 1746-ban (museum helveticum particula II. 251-280 l.) Főleg ebből meríti adatait Szűcs is (Debr. tört. III. k. 949.) Ezenfelül művei, különösen a debreczeni collég. könyvtárában levő kézirati dolgozatai adnak némi tájékozást.

¹⁰³⁾ Szilágyi Sámuel emlékbeszédében (s utána Szűcs id.) azt mondják, hogy Zürichből Bernbe, s onnét utoljára ment Baselbe. Azonban a collegium könyvtárában láttam a theol. tudorságról a baseli egyetem által 1735. febr. 19-ikén kiállított oklevelét, melyben említik, hogy 2 Va évig volt közöttük, és így már az 1732-ik év folytán kellett Baselbe mennie. De hol volt hazatéréig 1735 – 1738-ban? Baselben nehezen maradt, 1-ór mert ott már 2/3 évét töltött, 2-or mivel a theol. tudori diplomát akadémiásaink rendszeren távozásukkor szokták kapni azon eg3'temen, hol huzamosabban tanultak. Vagy Baselből ment tehát a berni s esetleg zürichi egyetemre, vagy a következő 3 évet fordította Svájczon kívül más országok s főiskolák látogatására. Szilágyi emlékbeszéde egy jegyzetében (275. l.) annyit említ, hogy Gröningában egy vitatkozáson opponens volt. De mikor, meddig volt ott? s hol járt egyebütt? nem tudom.

¹⁰⁴⁾ Szilágyi S. emlékbeszédében mondja: »litteras graecas e diuturno exilio revocavit.« Továbbá említi, hogy Maróthi hozta be először az egyetemes földrajzot, a mathesist, s a művészi éneket. Azon mint láttuk, Lisznai 1695-ig tanított földrajzot is, mértant is (tehát mathesist is kellett tanítani). Szilágyi szavai tehát csak úgy érthetők, hogy ezek tanítása az utóbbi években, talán évtizedekben megszűnt.

¹⁰⁵⁾ Egy ily példány van a collegium könyvtárában.

¹⁰⁶⁾ Collég, könyvt. II. 295. b)sz. a. a geographia excerptához kötve.

¹⁰⁷⁾ E törvényeket ma már nem ismerhetjük, és csak a később raj-

tok tett egyes változtatásokból és az 1657-iki törvényekből következtet-
hetünk reájok vissza.

¹⁰⁷⁾ E lázongásokra lásd Szűcs Istv. Debreczen város tört. II. 611.
s köv. I.

¹⁰⁸⁾ Szűcs id. m. II.

¹⁰⁹⁾ U. o. 607. I.

¹¹⁰⁾ Az 1765-iki állami vizsgálatkor adott nyilatkozatukban. Tanári
gyűl. jegyz. k. 1749 – 1791. a collég, levélt.

¹¹¹⁾ Collég, levélt.

¹¹²⁾ Szűcs id. m. II. 616. I.

¹¹³⁾ Collég, levélt.

¹¹⁴⁾ Methodus quam in collegio ref. helv. conf. Debreciensis omnes
scholas inferiores docentes ab infirma elementariorum classe, usque ad
oratoriam et logicam sequuntur. Debreczen, 1770, A nemzeti múzeum
jegyzékében egyik példánynál az évszám CIOIOCCLXX. helyett téve-
désből CIOIOCCLIX-nek íratott. Innét keletkezett azon vélelmünk,
hogy már 1759-hen is nyomatott ki ily methodus. De ennek egyebütt
nyomat nem lelem, a n. múzeumban pedig kétségtelenül tévedésnek de-
rült ki a régi bejegyzés.

¹¹⁵⁾ Főisk. könyvt. B. 719. I. 1. a-m. alatt múlt századi fizetések
jegyzéke ... »1. seniores, qui simul sunt etiam praeceptores ambo hi per
annum accipiunt 100 ft. s miután főlebb mindegyik praeceptor díját kü-
lön kiteszi, itt pedig az oeconomiai ügyek kezelőiről szól, ez azt mutatja,
hogy a 100 frt csupán a seniori teendőkért járt.

¹¹⁶⁾ Az 1766-iki állami vizsgálatkor adott nyilatkozatukban mond-
ják. Ezt a részt közli K. Tóth Mih. az »Egyházi könyvtár« 1859. IV. füze-
tében. 139. I.

¹¹⁷⁾ Tanári gyűlések jegyz. k. 1749. nov. 12. magok közöl kettőt
választanak az osztályok s könyvtár heti vizsgálására; egymást fölváltva
ekkor kezdtek-e e teendőt kettőre, s korábban csak egy inspector clas-
sium volt? nem tudom.

¹¹⁸⁾ Tanári gyűlések 1749. okt. 15-iki jegyzőkönyve mondja.

¹¹⁹⁾ Collég, levélt. Tanári gyűlések jegyzőkönyvében a tanári kar
földerjesztése, a Batio educationis megjelenése következtében Domokos
által kezdeményezett új tanrend ellen 1778. júl. 19-ről.

¹²⁰⁾ L. Bartók Gábor »A szatmári és németi ref. egyházak s isko-
lák történetei.« Sárospataki füz. 1860. 205., 302., 416. I.

¹²¹⁾ Kecskeméti ref. iskolára lásd: Egyházi almanach 1836-ik ész. (ma már ritkaság, a Báдай könyvtárban meg van). Polgár Mihály III.

rész. »A dunamelléki superintendia nevezetesebb iskolái.« A kecsk.
ref. nagy gymn. 1856/7-iki programjában Pólya Józseftől a kecsk. ref.
főisk. történetének rövid vázlata. Ezeket v. ö. Fraknoi hazai s külföldi
isk. 104. I.

¹²²⁾ A körösi, czeplédi s halasi iskolákra lásd az idézett 1836-iki
egyh. almanachot.

¹²³⁾ Tóth Fer. »A pápai ref. ekk. hist, Komárom, 1808. és Tóth Fer. kézirati följegyzései, melyeket Liszkay József úr szíveskedett velem közölni.

¹²⁴⁾ Pápai ref. egyh. levélt. 226. sz. a.

¹²⁵⁾ Orsz. levélt, ad Nro 80/1752. H. T. T.

¹²⁶⁾ U. o. az 1718-iki kir. resolutio.

¹²⁷⁾ Szilágyi István: »Márm. szigeti ref. tanoda történeteinek rövid vázolata«, Sárospataki füzetek, 1858. 956. s köv. 1.

¹²⁸⁾ 1700. febr. 16-ikán kelt vármegyei határozat: »Akarván a nemes vármegye a szigeti scholát amplialni, végezzük unanimi consensu, hogy elsőben is curatorok denominaltassanak, hogy a honnét valami collectát szereznek, azt erogálják a megirt szükségre fideliter. A mit magoktól eligazíthatnak és végezhetnek, committitur dexteritati dominorum curatorum: in rebus autem majoribus consulálják a nemes vármegyét stb. Szilágyinál id. h.

VI.

A KEGYESRENDIEK TANÍTÁSA ÉS TAN- INTÉZETEI HAZÁNKBAN.

I.

A rend keletkezése, Lengyelországból Magyar- országba jövedele és meghonosodása.

A kegyes tanítórendet, az egész életét legnagyobb önfeláldozással a nép nevelésének szentelt, Calasanzi¹⁾ József (született 1556., megli. 1648) alapítá. Arragonia egyik ősi családjából származva, a spanyol egyetemen a jogi, majd a hittani tudományokat végezte, s mindkettőből tudorságot nyert. Ifjú korában apja katonának szánta. Egy súlyos betegsége után papi pályára lépett. Nemsokára az urgelli egyházmegye püspöki helynökévé lön, s Rómában lakott. Itt tapasztalá, hogy az uralkodott szükség, nyomor, és erkölcsi romlottság fő oka a nép elhanyagolt nevelésében rejlik. A szegények gyermekei, nem lévén képesek a tanítók díjazására, oktatás nélkül nőnek föl, s első ifjúságukat is röstségben és koldulásban töltve, korán a vétkek örvényébe sülyednek. Ez elhagyatott néposztálynak az erkölcsi és értelmi nyomorból kiemelésére elsőben Róma tanítóihoz fordult. Miután azonban ezek csak azon föltétel alatt nyilatkoztak a szegények oktatására készeknek, ha a város fáradozásait kellően jutalmazza, a mi kivihetetlen volt: Calasanzi maga vállalkozott a nagy munkára. Szövetkezett a Tiber innenső partján levő Dorottya plébánia derék lelkészével, Brendani Antallal, s annak lakásában 1597. őszén megnyitotta szegények számára ingyenes iskoláját. Az első

tanítók ő maga, Brendani a lelkész, és még két hozzájuk csatlakozott világi pap valának. Mindjárt az első héten száznál több szegény gyermeket gyűjtött össze, kiknek tankönyveket, ruházatot s a mennyire lehetett, élelmet is adott, Tanítottak: vallást, olvasást, számtant, és latin nyelv elemeit. Ez volt keletkezése a kegyes iskoláknak, (scholae piae) a mint Calasanzi intézeteit nevezé.

Calasanzi legnemesebb törekvését több oldalról gúnynyal, lenézéssel, sőt ellenséges indulattal fogadák. Ez azonban csak buzgalmát éleszté, s késő vénségeig lankadatlan eréllyel küzdve, az inquisitió előtt is meghurczoltatva, végre is a győzelem pálmájával tért sírjába.

1599-ben már 900-at meghaladott növendékei számára helyiséget kellett bérelnie, 1612-ben pedig ezerén is fölül levén a növendékek, 5000 aranyon (mintegy 24,000 frt) vette meg azt a házat, mely Rómában a rend generálisának ma is lakhelyüi szolgál. Ez időtől fogva egyéb egyházi hivataláról lemondva, az új házban 18-ra szaporodott tanítóival közösen élt, s életrendjüket szabályozá,

III. Fülöp Calasanzit, hogy Spanyolországnak visszanyerje, püspökséggel kínálta meg, de ő azt nem fogadá el, valamint később a pápa által följánlott bíbornoki méltóságot sem. Csupán a szegények nevelője, s e célra alapított rendjének kormányzója akart maradni. Kérelmére V. Pál pápa 1614-ben társait a luccai papok gyülekezetével (congregatio clericorum Luccensium) egyesíté, azon kijelentéssel, hogy az egyesüit testület »a szegények istenanyjáról nevezett kegyes iskoláinak (Pauperum Matris dei Scholarum piarum) társulata« nevet viseljen, kormányzója élete végéig Calasanzi legyen, és iskoláikba akár nemes akár nem nemes származású, de csak szegény gyermekeket vegyenek föl. Az egyesülés azonban a gyakorlatban nem jól sikerült. Ezért ugyanazon pápa 1617. máj. 6-iki Brevéjében azt visszavonta, s Calasanziékat nyert nevek megtartásával új gyülekezetté tette három egyszerű s csak a pápa által visszavonható fogadalommal, negyedikül hozzáadván a tanításra kötelezettséget. Ekkor lön Calasanzi s szerzetessé, s atyai örökségéről lemondva, vagyonát a szegé-lyek és foglyok között osztatá el. XV. Gergely pápa 1621-ben

a congregatiót valóságos renddé változtatta át. A következő évben (1622) ugyanazon pápa megerősítette a rendnek Calasanzi által fölterjesztett constitutióit. E constitutiókban, s a közgyűlések és pápai rendeletek által időfolytán eszközölt hozzáadásokban és módosításokban van megállapítva mind máig a rend szervezete.

Iskoláik gyorsan szaporodtak, szembetűnő sikerrel fejlődtek, s az egész intézmény folyton növekedett, különösen nagyobb műveltségű, sőt előkelő egyéneknek a rendbe belépése által, kik nem szégyenlék Calasanzi vezetése alatt a szegények nevelőivé lenni. Rómában működésük jótékony hatása a társadalomban is látható lőn. A fegyelem, vallásosság, erkölcsösség szembetűnőleg javultak a gondjaik alá vett néposztálynál.

A tapasztalások után a kegyesrendiek jó híre mind messzebb terjedvén, Olaszország több városa hívta meg őket, kebelökben nevelő és tanító intézetek állítására. Sőt még alapítójok életében elhatoltak az Appeuineken túl Nikolsburgba, Olmützbe, s mint mindjárt látandjuk, Lengyelországba is.

Azonban a fiatal testületnek nemsokára erős megpróbáltatásokon kellett keresztül mennie. Kebelében meghasonlások s zavarok törtek ki. Elterjedt jó hírok következtében sok meghívást kapván, kelletinél gyorsabban terjeszkedtek, úgy, hogy Calasanzi nem győzött mindenüvé eléggé kiképzett, s jellemökben is teljesen megbízható egyéneket alkalmazni. Leginkább ebből származtak a bajok, melyeket külső ellenségei siettek fölhasználni. Főleg Zozius Marius jezsuita és Cherubini atyáknak sikerült a dolgot oda vinni, hogy Calasanzi kormányzói hivatalából letétellett, sőt 86 éves korában az inquisitió elé állítattott, és bár ott ártatlannak ítéletett, újabb fondorlataik következtében X. Incze pápa 1646-ban. egy brevéjével a rendet ismét egyszerű congregatióvá alakította, s új tagok fölvetelét megtiltotta. Mindamellet Calasanzi 1648-ban, 92 éves korában bekövetkezett halálakor társulatának fönmaradását már ismét biztosítottnak tekintheté. Még halála évében a boldogok, majd pár évtized múlva (1667.) a szentek közé iktattott. IX. Kelemen a társulatot 1669-ben ismét a XV. Gergelytől nyert szabadalmakkal fölruházott renddé tette.

A kegyesrend Olaszországból egyfelől Spanyolországba, másfelől Németországba, s onnét Lengyelországba terjedt el. Hazánkba a lengyel uralom alatt állott szepesi Podolinból származott be. A magyar piaristák egy ideig szintén lengyel kormányzók alatt állottak, majd azontúl is jó ideig a lengyelországiak szellemi mozgalmainak befolyása alatt haladtak. Ezért történetök áttekintésében s Lengyelországon ²⁾ keresztül kell őket Magyarországba követnünk.

Az első Jagelló és felesége Hedwig, IX. Bonifác pápától nyert fölhatalmazással állították Krakkóban s nyitották meg 1400-ban az első lengyel egyetemet. *) Az új intézetet Jagelló Ulászló dús adományokkal látta el s nagy szabadalmakkal ruházta föl. Nevezetesen: 1. az egyetem maga választhatta, rectorat és akadémiai tanítóit; 2. menedékjogot nyert, mely kiterjedt az egyetemmel bármi összeköttetésben állott épületre; 3. az egyetem mentesítve lett mindennemű adótól és szolgalmatól, hasonlóul a tanuló ifjúság is, ki út- és hídvámot sem tartozott az országban sehol is fizetni; 4. az egyetem tanítóinak személyes nemességök volt, mely utat nyitott az ország legfőbb hivatalaira is, és 20 évi szolgálat után átszállt utódaikra; végre 5 az egyetem egész Lengyelországban bárhol új tanintézeteket állíthatott s rendezhetett be, és azokra oly tanítókat állíthatott? kik kebelében, Krakkóban végezték tanulmányaikat.

Az ily kedvezményekkel ellátott egyetem gyorsan népesedett meg. Külföldről hírneves tudósok mentek szívesen látott tanáraiul. Krakkó egész Lengyelország szellemi központjává emelkedett. A szomszéd Magyarországról, Morvából, sőt Német- és Svédországból sereglettek ifjak és férfiak a mathesis és astronomia híres tanárainak hallgatására. A XV. században magyarok is rendesen nagyobb számmal tanultak ott. Külön bursájok volt. Többek között ott tanult N.-Váradról Vitéz Mihály is.

Az egyetem sajátképi fénykora Zsigmond idejére esik, a mikor egyfelől benne a mathesis mellett az ó-kori ellassicus iro-

*) Már III. Kazimir is állított ugyan Krakkó mellett Rawol faluban 1364-ben egy főiskolát, de a mely anyagi alapok hiányában, a főnemesség tőle idegenkedése és a papság közönyössége miatt Kazimir halála után feloszlott.

dalom tanulmányozása is föléledt, s másfelől már nagyobb számmal voltak az országban az egyetem által nyitott tanintézetek, melyekben az egyetemen képzett fiatal tanerők készítették elő az ifjúságot a fensőbb tanulmányokra.

Azonban a nagy szabadalmaknak a XVI. század folyamán már oly követkevései is mutatkoztak, melyek a szellemi élet hanyatlására s káros összeütkezésekre vezettek. Az egyetem anyagi és szellemi tekintetben túlerős önállósága folytán annyira függetlenítette magát minden külbefolyástól, hogy lassankint megszűnt a kebelében folytatott tudományos életnek és működésnek, a nemzet művelődési szükségeivel szükséges összeköttetése. Az egyetem ez elszigeteltségét s egyszersmind nagy hatalmát annyival nyommasztóbbnak kezdték érezni, mivel a benne képviselt tudományok művelését, s az egész közoktatást mind erősebben kezdte monopolizálni, s nem akart maga mellett más hasonló intézetet tűrni.

Ily körülmények között hívta be a jezsuitákat a Lengyelországban is meglehetősen elterjedt protestantismus ellensúlyozására s iskolák állítására Hosius Ulászló ermelandi püspök 1564-ben, (tehát körülbelül ugyanazon időben, mikor Oláh Miklós primás hazánkba hozta őket). Az új jövevények néhány év alatt több iskolát nyitottak az ország különféle részeiben. A jezsuiták már akkor a kath. egyház legerősebb védőiül tartatván, s a pápák által folyton újabb és újabb jogosításokkal halmoztatván el: az egyetem nem igen merté őket terjeszkedésekben akadályozni. De midőn a céljaira kitűnően szervezett s jól fegyelmezett szerzet sajátos ügyessége által Báthori István és III. Zsigmond uralkodása alatt egész Lengyelországot s Litvániát elárasztotta collegiumaival, residentiáival, missió házaival, tanintézeteivel; midőn tanintézeteket rendre azon a helyeken is állított, hol az egyetemnek szintén voltak iskolái, még pedig oly eredménnyel, hogy az ifjúság azokba sereglett s az egyetemen coloniái üresedtek és hanyatlottak; midőn már annyira mentek, hogy Krakkóban az egyetem székhelyén akartak formaszzerű akadémiát állítani: ekkor lépett fel ellenök nagy erélylyel, szabadalmaira támaszkodva a Jagellók egyeteme. A két fél között, a XVIII. századba messze benyúlt erős, szenvedélyes harcz fej-

lett ki, melynek a közművelődésre már annál fogva is káros hatása volt, mivel tulajdonképpen nem elveknek a haladást előmozdító vitájából, hanem inkább testületi érdekek és szabadsalmak küzdelméből állott.

Körülbelül a dolgok ez állása indította IV. Ulászlót arra, hogy személyesen forduljon Rómába Calasanzi Józsefhez, piarista háznak Lengyelországba telepítése érdekében. Törekvései ezúttal sikertelenek maradtak ugyan, de nem sokára a háború által Olmützből elűzött kegyesrendiek 1642-ben egész Krakkóig menekültek, oltalmat s menedéket kérve. Ulászló örömmel fogadta őket. Rövid idő alatt Lengyelország és Litvánia több helyén iskoláik keletkeztek. Mindjárt 1642-ben megtelepítő őket Podolinban, a Lengyelországnak elzálogosítva volt szepesi városban, Lubomirszki Szaniszló herceg. A lengyelországi kegyesrendiek az első húsz évben a németországi rendtartomány kormányzója alatt állottak. Házaik szaporodásával elválván, 1662-ben külön lengyel kormányzót nyertek és első tartományi gyűlésüket Podolinban tarták (1664).³⁾

Lengyelországba telepítésök s ott terjesztésök alkalmával a kegyesrendiek főleg arra voltak kiszemelve, hogy a mind szenvedélyesebben küzdött két nagy párt (t. i. a jezsuiták és egyetem) között közvetítő elemű szolgáljanak s egyéb ügyekbe avatkozástól s versengésektől tartózkodva, egyedül az ifjúság nevelésére szenteljék magokat. E feladatuknak igyekeztek is megfelelni. A rend sajátképi hivatását képezett elemi oktatásán és a szegények nevelésén fölül gymnásiumi tanításra, s nemesek és előkelőbbek gyermekeinek a nevelésére is kezdtek vállalkozni. Azonban épen ennek következtében ők sem kerülhették el a harciba keveredést. Bár gymnásiumi tanrendszerekben eleintén, sőt egész a XVIII. század közepe tájáig a jezsuitákéhoz meglehetősen alkalmazkodtak; mindamelllett a mely mértékben emelkedtek és kezdettek, ha még nem is az irott rendszerben, de a tanításban s annak szellemében önállóbb saját irányt fejleszteni, azon mértékben jöttek a jezsuitákkal majdnem állandó súrlódásba, sőt néha nyílt összeütközésbe. Már 1683-ban Varsóban a jezsuita- és kegyesrendnek előbb tanulói, utóbb tanárai között a versengés annyira ment,

hogy bíróság elé kerültek. A bíróság előtt pörüket elvesztett jezsuiták a helybeli püspökhöz folyamodtak elégtételért a piaristák ellen, s őket a püspök elé idéztették. A piaristák nem ismervén el a püspök illetékességét, megjelenni vonakodtak ügyüket római főkormányzójok elé terjesztek, ki még azon évben kieszközölte, hogy XI. Incze pápa a szerzetet a püspökök hatósága alól fölmenté⁴) (1664. márcz. 13.)

A két szerzet között a súrlódás hagyományosan tovább szövődött, egész a jezsuitarend 1773-ban történt eltöröltetéseig, bár már a r. kath. egyházban uralkodó rendnél s fegyelemnél fogva is leplezetten folytatott, s csak ritkán egyes esetekben jött nyíltabb kitérésre. Ilyen egyik legnevezetesebb volt Lengyelországban a vilnai, a XVIII-ik század elején, midőn a jezsuiták meg akarták gátolni, hogy a kegyesrendiek ott tanintézetet tarthassanak. Magyarországon is a jezsuiták több helyen (p. o. Pesten is) igyekeztek megakadályozni, hogy a kegyesrendiek magokat állandóul megfészkeljék. Az ellentét a két szerzet között nem vallási és felekezetközi kérdéseken alapult. A kegyesrendiek hazánkban is, a hol alkalmok nyílt vagy helyzetök hozta magával, szintén buzgósággal dolgoztak a katholicismus érdekéből a protestantismus ellen, az egyházi szószékből és a gyakorlati lelkészet terén is. Közöttök az ellenkezés a hatalom birtoklásának és megszerzésének természetéből, továbbá a jezsuiták tanügyi álláspontjából folyt. A protestantismus ellen (s Lengyelországban még e mellett az egyetem ellen) küzdelmekben megerősödött s hatalomra jutott jezsuiták nem örömet láttak magok mellett a majdan velők is versenyző újabb rendet terjedni és emelkedni, melyet a felsőbb oktatásra nem is tartottak jogosítottnak. Másfelől a jezsuiták a míg és a mennyire csak nagyobb céljaik koczkáztatása nélkül teheték? minden változtatás ellenében mereven ragaszkodtak a XVI-ik században véglegesen megállapított tanrendszerükhöz. A piaristáknak pedig, különösen a XVIII. században, egyik fő jellemvonásuk az, hogy igyekeztek a változott idők művelődési szükségseikhez alkalmazkodni, e célra véglegesen meg sem állapított tanításukat koronkint változtatni s a paedagogia újabb eredményeit s az újabb bölcsészeti irányokat bár nagy óvatossággal elfogadni. Innét a két rend között a XVIII. század

folyamában már az oktatás tekintetében és a tudományos irányokat illetően is eltérések fejlettek ki.

A jezsuiták által különösen Lengyelországban s Litvániában, s részben hazánkban emelt akadályok, és általok tett azon kifogások következtében, hogy a kegyesrendiek szabályaik szerint csupán az olvasás, írás, számolás, káté s a grammatica elemeinek tanítására és kizárólag a szegények oktatására volnának jogosítva ⁵⁾ ügyöket a pápa elé vitték. XII. Kelemen egy c célra bíbornokokból alakított bizottsággal vizsgálta meg a kérdést. E bizottság akkép nyilatkozott, hogy már régi szabályaik értelmében a felsőbb tudományokat szintén taníthatnák s pedig gazdagoknak is. Ennek folytán adta ki XII. Kelemen 1731. május havában azon brevejét, melyben megengedi nekik, *hogy nyilvános iskoláikban az olvasásra, írásra s számvetésre szorítókozó elemi ismereteken kivéd grammatikát és felsőbb tudományokat is szabadon taníthassanak, saját constitutione és azoknak megfelelő tanrendszerük szerint; továbbá, hogy tanintézetekbe nemesek és gazdagok gyermekeit is befogadhatják; végre, hogy collégiumokat, seminariumokat és convictusokat tarthatnak, s e célra rendes házakat állíthatnak s építhetnek bármely más szerzetes rend, beleegyezése nélkül, csupán azt kötvén ki, hogy tagjaikat kéregetés nélkül, szabályaik szerint eltarthassák.*

E breve kinyerése után kezdtek bátran teljes gymnásiumokat rendesen és nyíltabban tartani, s később több helyen bölcsészeti tanfolyamokat is állítani. Azonban egészen önálló saját tanrendszerük csak a lengyel Konarszky reformjai következtében jött létre.

Magyarországba a kegyesrendiek Lengyelországból, illetőleg a lengyel uralom alatt állott Podolinból jöttek be, hol, mikép már láttuk, 1642-ben megtelepíté őket Lubomirszky herczeg. Innét hire terjedt jó tanításuknak és nevelésöknek. Több magyar főúr Podolinba vitte hozzájuk fiát. Mások házi nevelőket igyekeztek a rend tagjaiból nyerni.

Magyar hatóság alatt állott földön első házuk lett a pri-

vigyei (Nyitra v. megyében), melyet Pálffy Pál gróf özvegye alapított 1660-ban. Ezután következett a breznóbányai (1673) szentgyörgyi (1685), a nyitrai (1701).

A múlt században házaik és iskoláik meglehetősen gyorsan szaporodtak, s a katolikus vallású közönségnél közkedveltségnek örvendettek. III. Károly uralkodása végéig (1740) összesen 18 házuk keletkezett. Főurak és városok igyekeztek általuk ellátott iskolákat létesíteni. A múlt században a szerzetnek mint rendnek vagyona hazánkban még nem lévén, minden egyes házuk s tanintézetük vagy magánosok alapítványából, vagy városok által, (néhol mindkét módon) tartatott fenn. El kell ismerni, hogy a rend tagjai sokszor a kezdet nehézségeivel küzdve, éveken át szenvedett erős nélkülözések között, miszionáriusi buzgósággal alapíták meg egyes iskoláikat.

Különösen örvendettek kebelökben megnyerhetőségnek a városok, főleg az elemi oktatás miatt, melylyel a kegyesrendiek általában nagyon érzett szükségét elégítették ki.

A jezsuiták a tudományos oktatásra, és kiválóan a felsőbb osztályok kiképzésére vetvén magokat, még gymnásiumaiknál is mellőzik az elemi tanítást.

A katolikusoknál a vagyonosabb urak otthon magántanítóval, vagy az inkább templomi segédszolgálatra rendeltetett falusi mesterrel készítették elő fiaikat a gymnásiumba. Valamennyire is rendezett kath. elemi iskola falukon aránylag ritka helyen volt, A mi elemi iskola volt, azt inkább városok tartották, (különösen oly helyeken, hol a protestánsok vallásgyakorlatát megszüntették, vagy őket a külvárosba szorították, s tőlök templomot s iskolát el- vagy vissza-foglaltak.) Azonban még városokban sem volt mindenütt elemi iskola, s a hol volt sem felelt meg mindenütt a szükségnek. *)

*) Sajnálattal vallom meg, eddigi kutatásaimban a katolikusok elemi oktatásának a múlt század első tizedeiben való állapotát nem sikerült annyira földérenem, hogy részletesebben s biztosabban szólhatnék róla. E tekintetben több eredményt az egyes városok, egyházi s polgári községek levéltárainak kutatásától reményiek. Meglehet, hogy ázott találandók az itt mondottakat is módosítani fogják. Az előttem is még mindenesetre megoldandó kérdés, hogy az oly nagyszámú jezsuita gymnásiumokba hol készültek elő a növendékek? Eddig azonban p. o. Buda és Pest városok levéltáraiban sem találtam 1776. előtről külön elemi iskolák nyomára.

A piaristáknak pedig első és főfeladatuk épen az elemi oktatás és a szegények tanítása volt. Midőn lassankint tanfolyamaikat a gymnasiumra is kiterjesztek, a mellett tanításukat az elemi ismeretekkel kezdek, s arra mindig nagy gondot fordítottak. Ez annyival kedvezőbb volt a szülőkre nézve, mert a kegyesrendiek által tartott convictusokban vidékről is jól elhelyezhették már elemi iskolás kis fiaikat.

A kegyesrendiek lakást és élelmezést nyújtó ilyen nevelő intézeteket nemcsak a kellő díjt megfizethető vagyonosak befogadására tartottak, hanem a mennyiben alapítványaik engedek, eredeti rendelvények szerint a szegények számára is voltak külön e nemű intézményeik (convictus pauperorum.)

A mi a rend kormányzatát illeti, a magyar piaristák is 1692-ig a lengyel rendtartományhoz tartoztak és annak lengyel kormányzója alatt állottak. Akkor Kolonics Lipót bíbornok VIII-ik Sándor halála után a pápaválasztáson Rómában levén, a főkormányzónál kieszközölte, hogy a magyarországiak saját egyéneik kívánatára a lengyel tartománytól elválasztatva, a németországihoz csatoltassanak oly kikötéssel, hogy a magyaroknak saját helyettes kormányzóik legyenek. A lengyelektől azonnal el is választattak, de mielőtt az egyesülés a németekkel fogantatott volna, majd három évig közvetlenül a római főkormányzótól függöttek. 1695-ben csakugyan a német tartománykormányzók alá helyeztettek, s azok hatósága alatt 26 éven keresztül, összesen öt magyar alkormányzó igazgatta a szerzetet.

Az első magyar alkormányzó a derék Mösch Lukács volt, a kitűnő mathematicus. *)

*) Mösch Lukács mainczi születésű. Fiatalabb korában Szobieszky János lengyel király fiainak, a német nyelvben és mennyiségtanban, később Bajmóczon Pálffy Miklós és Ferencz ifjú grófoknak a bölcsészetben házi oktatójok volt. Bajmóczon egyszersmind Pálffy Károly gr. tábornok gyóntatója, kit 1686-ban Buda alá elkísért s a vár ostromában sajátképen részt is vett. Nevezetesen az alkalmazott mérnökben és a hadi építészeten kitűnően jártas levén, tanácsát a főtiszti kar elfogadta, s a császári tábornok a szerint helyezte el. Élete nagyobb részét Privigyén tölte, hol sokáig volt a Pálffyak által alapított ház igazgatója. Onnét Nikolsburgba tétetett, hol kevésel ezután meghalt (1700). (M. kegy. r. tört. vázl. 1849-iki névk. és Horányi Script.)

Ebben az időben történt, hogy az 1715-iki országgyűlés a 102-iki törvénycikkkel, »a kegyesrendet is Magyarországra és kapcsolt részeibe befogadottnak nyilvánítá, de az országgyűlésen való ülés s szavazat nélkül, s azon kijelentéssel, hogy tisztán világi, s az alapítók szabad rendelkezése alatt álló alapítványi birtokokat csupán zálogjog és cím alatt bírhasanak.«

A törvény nem szólt ugyan róla, de a magyar rendek több alkalommal kifejezték azt a kívánságukat, hogy a magyarországi szerzetes rendek idegen országok egyházi hatóságaitól és rendtartományaitól ne függjenek. Láttuk, hogy ugyanezt, bár sikertelenül, a jezsuitákra nézve is hangoztatták. III. Károly király a nemzet ez óhajtását tekintetbe véve, s talán magának a szerzetnek, mint már törvényesen befogadott magyar rendnek a kérelmére kieszközölte, hogy a magyar kegyesrendiek, magyar kormányzók alatt külön rendtartományt képezzenek.

A németektől 1720-ban elválván, ettől fogva magok választotta magyar tartományi kormányzók alatt állanak.

A pápának főlebb ismertetett azon brevójét, melylyel a felsőbb tudományok tanítására, s bárhol intézetek állítására fölhatalmaztatnak, 1733-ban III. Károlyhoz mint magyar királyhoz fölterjesztették, kérvén benne foglalt szabadalmaik királyi jóváhagyását s megerősítését, a mely nélkül azokat gyakorlatba nem vehetik.⁶⁾

Károly, ki szívesen látta gyarapodásukat, s egy pár helyre maga is megtelepíté őket, a helytartó tanács kívánt fölterjesztése után azonnal jóváhagyta, s megerősíté a pápai brevet, a benne foglaltatott szabadalmakkal, de azon föltétel alatt, hogy minden egyes esetben tanintézeteiket és házaikat előlegesen kinyerendő királyi engedély ly el állíthatják föl; továbbá, hogy azokat a közönségnek kéregetéssel terhelése nélkül tartják fön és úgy semináriumaik administratiójáról, valamint egyéb egyes alapítványaikról tartoznak számot adni.⁷⁾

Az 1715: CIL törvénycikk és ezen királyi megerősítés nyújtotta azon jogalapot, melyen a kegyesrend hazánkban bármely ellen törekvések daczára szabadon fejlődhetett.

2.

Intézeteik szervezete és tanításuk rendje.

A kegyesrendnek s iskoláinak szervezete, több tekintetben, különösen a külső berendezést illetőleg, hasonló a jezsuitákéhoz, sőt valószínűleg annak mintájára alakították. Azonban több pontban és az irányokra nézve attól lényegesen különbözik is.

Az egész rend élén itt is egy Rómában székelő generalis praepositus áll, alatta a rendtartományok, saját tartományi kormányzóikkal. De a főkormányzó állása és hatásköre alig hasonlítható a jezsuita generáliséhoz, ki a legtávolabb tartományokból is apró részletekig értesítetik mindenről, s kinek kezében van összpontosítva a rend minden ügyének vezetése. A kegyesrendieknél ellenkezőleg az egyes rendtartományok nagyobb önállósága lép előtérbe.

A főkormányzói állást, a rendet alapított Calasanzi állandóul foglalta el. Utána a múlt század végéig a Rómában tartott közgyűlések rövidebb időre (3-6, néha 8-9 évre) választották a főkormányzókat, s melléjük 4-6 asszisztent. A közgyűlések a tartományi kormányzókból, és mindegyik rendtartomány két-két küldöttéből állottak. (Legújabb időben, tudomásomra, a pápa nevezi ki a főkormányzót, s közgyűléseket nem is igen tartanak.)

1664-ig a tartományi kormányzókat és ezek kormánysegédeit, az igazgatókat és az újonczmestereket hasonlóul a római közgyűlések választották. Ekkor a Podolinban tartott első tartományi gyűlés kérte, hogy ezeket, a nagy távolságra utazás nehézségei és költségessége miatt, otthon a tartományi gyűléseken választhassák.⁸⁾ Ez így is jött mind a mai napig fennálló gyakorlatba.

Már azon körülményből, hogy a szigorú központosítás és a részletekre kiterjesztett egyformaság mellőzésével az egyes rendtartományok nagyobb mértékbe» intézkedhettek saját ügyeikben: önként következett, hogy mind a tanításban, mind egyéb intézményeikben inkább alkalmazkodhattak azon országok viszonyaihoz, melyekben éltek; és az oktatásban is koron-

kint szükségesnek ítélt változtatásokat könnyebben eszközölhették.

Nagy mértékben lehetővé tette ezt az is, hogy nem volt *befejezetten* megállapított olyan egységes tanrendszerük, minő a jezsuiták Ratio studiorumja. Eredetileg az anyanyelven való elemi oktatásra alakultak. Mint tudjuk, azon korban, sőt nálunk a múlt század hetvenes éveiben megjelent Ratio Educationis idejéig, nem volt semmi biztos határvonal az elemi és gymnásiumi oktatás között. A triviálisnak nevezett legalsó iskolákban elkezdték a latin tanítását. Hasonlóul Calasanzi, már az elhagyatott gyermekek számára nyitott első iskolájába fölvette a latin nyelv elemeit. A mint jobb módú növendékek jártak intézeteikbe, mind nagyobb mértékben tanítottak grammatikát, s tanfolyamaikat a helyi szükségek szerint kiterjeszték a gymnásium többi osztályaira egész a rhetorikáig. Sőt itt-ott bölcsészeti tanfolyamot is állítottak, (néhol magán tanítással).

A rendet a felsőbb tanításra följosított pápai brevének 1731-ben megjelenése előtt, oktatásuknak, s különösen egyes iskoláikban a tanfolyamoknak berendezése meglehetősen bizonytalan. Bár a főbb pontokat szabályozó egyes rendeleteket adtak ugyan ki a főkormányzók, az egyes iskolákban azonban a gyakorlati szükség szerint különféle tanfolyamokban tanítottak, a hogy tudtak. Mert igaz, hogy 1730-ban a bibornokok bizottsága azt véleményezte, hogy eredeti szabályaik szerint is jogosítva lettek volna felsőbb tantárgyak tanítására, de ez constitutióiknak inkább csak értelmezéséből volt következtethető. Ezért támadások ellen nem lehetvén teljesen biztosak, óvatosaknak kellett lenniük. Egészen a közönség számára tartott iskoláik, 1731. előtt, hazánkban is többnyire a grammatikáig terjedtek.

Teljes gymnásiumaik vagy épen bölcsészeti tanfolyamaik eredetileg a rend saját noviciusainak kiképzésére keletkeztek, melyekbe világi tanulók is mindinkább bejárhattak. *) E mel-

*) Mutatja ezt 1-ör az, hogy hazánkban szintén a hol ilyen tanfolyam volt, rendesen noviciatust is találunk; 2-or Foci római főkormányzónak 1696-ban kiadott visitationalis rendelete, melyben egyebek között intézkedik »IV. De studiis nostrorum«, és > V. De instihito schola-

lett természetesen megtörténhetett, hogy idővel a világi tanulóknak száma túlhaladta a noviciusokét. bárha csak szükség eseteiben vétethettek is föl. Hazánkban gymnásiuniaik felsőbb osztályai, és bölcsészeti tanfolyamaik több helyen magán-oktatásból jöttek létre s lassankint közhasználatuakká lettek.

Intézeteik administratiójának legalább külső berendezése szintén hasonló a jezsuitákéhoz. Mint említők, legfelül áll a Rómában székelő főkormányzó; a rendtartomány élén pedig a *tartományi kormányzó*.⁹⁾ Ez utóbbinak kellett felügyelni, úgy a társházakban (collegiumuk), mint mindennemű alsóbb és felsőbb iskoláikban az erkölcsökre, rendre, fegyelemre, és arra, hogy a rend minden tagja kötelességeit teljesítse. E czélból évenként tartományát beutaznia és minden egyes intézetet meglátogatnia kellett. Szükség eseteiben rendkívüli visitatorokat küldhetett az illető intézetekhez, ő alkalmazta s változtatta eleintén a tanerőket, sőt szükség esetén, míg a generalis intézkedhetett, a rectorokat is; később a rectorok alkalmazása is egészen reá szállott, a házbeli tisztviselőké pedig a rectorokra.¹⁰⁾

Mindegyik társház élén állt a *rector*, ki a collegiumnak s azzal összekapcsolt iskoláknak anyagi és szellemi ügyeit vezeté. A ház tisztviselőit és a tanerőket alkalmazta és változtatta. Felügyelt a belépő növendékek megvizsgálására. A tanfolyamok mindegyik osztályában koronként szorosabb tudományos inspectiót tartott.

A, rector mellé, mintegy helyettesül, kizárólag az oktatási ügyek közvetlen vezetésére alkalmaztatott a *praefectus*. Ez vette föl s bocsájtotta el a növendékeket, rólok rendes anyakönyvet vezetett, figyelemmel kísérte egyes tantárgyakban előhaladásukat, s az iskolán belül és kívül való magokviseletét. Gyakran látogatta az osztályokban a tanításokat. A tanítókat ellenőrizte, számukra kijelölte a használandó szerzőket,

rum piarum.« A gymnásium felsőbb osztásairól és a bölcsészeti tanfolyamról csupán a IV. cím alatt, tehát a rendtagok kiképzésénél szól. Az első pontban pedig azt mondja, hogy »világiak a mieink tanulmányaira csak sürgős szükség (urgens) eseteiben bocsájtatók, s azon fölöttél alatt, hogy a rend növendékeinek mindennemű tanulói kötelességeit teljesítik.

s felügyelt a tanterv megtartására. Az intézetben a lakásokat koronkint meglátogatta, s felügyelt az iskolába járókra, valamint a betegekre stb. A tanítóknak az ő engedélye nélkül testi fenytéket nem volt szabad alkalmazni, és akkor is sem ők, sem a tanítók nem hajthatták azt végre sajátkezűleg. A praefectus e teendői mellett egyszersmind rendszeren a rhetorikát vagy a bölcsészetet tanította, (t. i. a hol ilyen tanfolyam volt).

Tanerőkben sokáig nagy szükséget szenvedett a rend. A lengyel rendtartományban p. o. 1673-ig a rend saját növendék-tagjai is a bölcsészetet világi tanároktól, a theológiát pedig Domonkos- és Ferencz-rendi szerzetesektől tanulták. Az első magyar származású tartományfőnök Frankovich Horváth Pál *) gondoskodott legelőször, hogy a felsőbb tudományokra is legyenek a rendnek saját tagjaiból kiképzett tanárai, és rendnövendékei számára saját tanfolyamai. így jártak azután a lengyel rendtartomány növendékei theológiát tanulni Krakkóba, Radowba, vagy Loviczba. Majd mind a lengyel, mind a magyar rendtagok közül többen tanulmányaik befejezésére Rómába küldettek. Ez azonban a XYIII. század közepe előtt ritka eset volt, s inkább azon időtájt jött gyakorlatba. Az 1720-ban önállóvá lett magyar rendtartományban is – valószínűleg szintén tanerők hiányában – a bölcsészeti és theologiai tudományok tanítására vándorelőadások divatoztak. Ezeket Halapi Szilárd kormányzó elnöklete alatt 1741-ben Nyitrán tartott tartományi (IV-ik) gyűlés szüntette meg, s elrendelte, hogy helyettök kijelölt némely házakban állandó bölcsészeti és hittani tanfolyamok rendeztessenek. ")

Az elemi és gymnasiumi tanítókat sokáig leginkább a rhetorikát és bölcsészetet tanuló rendnövendékekből alkalmazták, kik vagy a tanítás mellett, vagy annak ismét abban hagyása után, saját tanulmányaikat is folytatták. Foci generalis 1696. július 29-ikén a magyar és lengyel rendtartományoknak

*) Szkolczai születésű. Mint a privigyei ház rectora választott tartományfőnökké 1673-ban. Ressonon ugyanazon évben a IV. és Podolinban 1676-ban az V. tartományi gyűlésen elnökölt. Hivatalát 3 év múlva, a szabályok szerint letévén, főkormányzói segéddé választott. L. a keg. tan. rend. tört. 1849. névkönyv.

küldött visitationalis rendeletében meghagyja, hogy »az iskolák tanítására senki se bocsáttassék, ki a retorikát és görög nyelvet 2 évig, és a bölcsészetet hasonlóul két évig nem tanulta, sőt a hol az intézet szüksége s az illető képessége igényli, kívánják meg tőle még a theológiának is előzetesen 3 évig tanulását.« Ezt azonban alkalmasint a felsőbb osztályok tanítóira értették, mert még a XVIII. század első tizedeiben is láthatjuk, hogy elemi és algymnásiumi iskolákból a tanítók visszamennek más collegiumba bölcsészet tanulására. Ily czéllal ment p. o. a debreczeni iskolából 1724-ben Szent-Györgyre épen az a Halapi Szilárd novicius, ki később mint tartományi kormányzó eszközölte az állandó bölcsészeti és theologiai tanfolyamok föllállítását. A tanerők kevés száma s részben az egyes házak anyagi eszközeinek elégtelensége okozhatta azt is, hogy gyakran tanított egy tanító két osztályt.

Az elemi osztályokon felül levő tanfolyamoknak szervezete, s a tanítás rendje időjártával lassankint képződven ki és koronként megállapított egyes rendeletekkel, határozatokkal vagy a gyakorlatban is változtatva levén, bajos épen az általunk tárgyalt időszakban minden részletét kinyomozni. Biztosabb tájékozhatást nyerhetünk Foci (János Ferencz a St. Petro) generálisnak részint már említett visitationalis rendeletéből, részint a rendnek általa összegyűjtött s jegyzetekkel 1698-ban kiadott szabályzataiból.¹²⁾

A kegyesrendiek főérdeme a népiskoláknak, illetőleg teljesebb elemi iskoláknak megalkotása. Ez már Calasanzi saját műve. Szerinte az elemi iskola feladata a betűk ismeretétől kezdve az olvasásra, írásra és számolásra jól megtanítani, s különösen a vallásos kegyességre oktatni és nevelni. Azonban a latin nyelv elemeit ő szintén bevette az elemi tanfolyamba. Minden növendék a fölvételkor megvizsgálandó, és azok, kiknél a tehetség nagyobb hiánya tapasztalható, a többi-től elkülönítve oktandók. A tankönyveknek oly tartalmuaknak kellett lenniök, hogy mind a növendékek, mind otthon szülőik épülhettek legyen belőlük. Már Calasanzi kiköti, hogy az osztályban minden gyermeknek ugyanazon tankönyve legyen, hogy p. o. midőn egyik főnhangon olvas, a többi kísérhesse, s esetleg megigazíthassa. Ez a mily magától értetődőnek tetszik

ma, oly nagy és nehezen keresztülvihető újítás volt, nemcsak Calasanzi korában, de még a múlt században is sok helyen, egész a Ratio Educationis megjelenése után kiadott tankönyvekig.

A teljes elemi iskolának három osztálya volt, t. i. az olvasók, az írók, és a számolók osztálya. Ez utóbbit arithmetikai osztálynak is nevezték. A második osztályban az olvasás gyakorlása mellett, a csinosan és helyesen írást tanították, összekötve az etimológiával. Már a második osztályban elkezdtek a számtan elemeit is, Joannes Baptista a Jesu *) »Elementa Arithmeticae« könyvéből. A harmadik osztályban az olvasás, írás gyakorlása mellett a számvetés lehető jól megtanítására fektették a fősúlyt; a már említett, vagy a házfőnök által engedett más tankönyv alapján. Általában a kegyesrendiek kezdet óta mindig kiváló gondot fordítottak a számtanra, s közöttük nem egy kitűnő matematikus lett. Alkalmasint ugyanez osztályban kezdték a latin nyelv elemeit is tanítani. A vallási oktatás az áhítatossági gyakorlatok mellett az úri ima, ap. hitforma, tíz parancsolat s néhány egyházi ima tanításából állott.

A múlt század első felében az elemi tanfolyamból több helyen csak a két első osztály volt, (sőt néhol úgy, hogy egy osztályban több évi tanfolyammal). A harmadik osztályt néhol mint külön arithmetikai osztályt állíták föl.

A gimnásiumi tanfolyam a jezsuitákéhoz hasonló beosztással öt osztályból állott, u. m. az alsó (intima), közép- (media) és felső (suprema) grammatikai osztályból, továbbá a humanitás és a rhetorok s poéták osztályából. Ez utóbbi nálok is két évig tartott.

Gymnásiumaikban – mint a jezsuitáknál – a tehetségesebb és szorgalmasabb tanulók, félvénekint haladhattak a következő felsőbb osztályba.

A legelső grammatikai osztályban leginkább Berietta

*) Ez valószínűleg Pirroni (Carolns Joan, a Jesu) híres matematikus piarista, s 1627-1676. a rend generálsa volt. Azonban Korányi ezt a munkáját nem említi.

(Ambrosius a visitatioue B. Y.) nyelvтанát *) használva tanították a latin nyelv tan elemeit, nevezetesen a szók nemeit, név- és ige hajlításokat, s a kisebb szókötés szabályait. (Præcepta parvae syntaxeos).

A grammatikai középső osztályban: ugyanazon nyelv-tanítól a nevek nemeinek, s az igék múlt idejének és supinumának szabályait. Olvastak Ciceró válogatott leveleiből, Ovidius liber tristiumából, és (Schaller szerint) Cornelius Neposból.

A grammatikai felső osztályban a latin nyelv tan egész teljességében tanított. Továbbá prosodia és a versnemek, levélírás szabályai. Olvassák: Cicero leveleit ad familiäres, Ovidius leveleit de Ponto, Virgiliust és példákat Valerius Maximusból **)

A humanitás osztályában: prosodia, (levélírás latinul és az anyanyelven) képletek, trópusok és progymnásmeta. Tárgyalták Horatius de Arte poetica, s válogatott ódáit, Martial epigrammait, (tisztítva), Virgilius Aeneasát, Cicero de officiis vagy de amicitia, valamely történetírót, Curtiust vagy Sallustiust. Végre valamit a görög nyelvből.

A rhetorikai osztályban: valamely kijelölt szerző rövidebb munkájából a rhetorika szabályait. Tárgyalták Cicero több beszédét, (p. o. pro lege Manilia, pro Archia poéta, stb.) Laelius de amicitia, vagy az idősb Cato de officiis-t. Végre valamely történetírót, Sallustiust vagy Curtiust.

Az írásbeli munkák és szóbeli gyakorlatok nálok is szokásban voltak.

A bölcsészeti tanfolyam a kegyesrendieknél csak két évig tartott. A logikát és ethikát egy-egy éven át, a physikát a hozzá tartozókkal két éven keresztül adták elő.¹³⁾ A physikai

*) Florenczben Horányi szerint 1682-ben, Schaller szerint már másodszer 1681-ben Rómában, jelent meg. Bonnban többször kiadták. Schaller szerint közép utat tart Nebrissensi Antalnak régi nyelvtana (melyet a jezsuita Alvarius Emanuel híres munkájában javított) és Sanctius későbbi grammatikája között.

**) Ezt a Reg. Communes Cap. XIII. után közlöm. Schaller szerint Cicerótól a de amicitia-t, és Virgiliusból válogatott ecclogákat, s a Georgiconból kivonatokat olvastak.

tudományokhoz tartozókül tanították a felsőbb mennyiség és mértant.

A theológiának három éves tanfolyama volt, s benne – ez idő szerint – itt is Aquinói szent Tamás uralkodott, valamint a bölcsészeti etikában.¹⁴⁾

Általában gimnásiumi és felsőbb tanításukban (kivéve ez utóbbiban az évek számát) sokáig meglehetősen alkalmazkodtak a jezsuiták rendszeréhez.*) A XVIII. században kezdtek újabb tantárgyakat fölvenni. Es a század közepén, midőn a lengyel Konarszky reformjaival föllépett, fejtik ki önállóbb és korszerűbb tanrendszereket. A magyar rendtartomány számára 1757-ben adott ki újabb tanrendet Korner tartományfőnök.¹⁵⁾

3.

A kegyesrendieknek hazánkban 1740-ig keletkezett tanintézetei.¹⁶⁾

1. A **podolini** házát kell a kegyesrendiek hozzánk jövetelében mintegy első állomásokúi említeni, melyet mindjárt Lengyelországba menetelők évében (1642) alapított Lubomirszky Szaniszló herczeg. Podolin a Lengyelországnak elzálogosított szepesi városok közé tartozván, s csak Lengyelország fölosztása után kerülvén vissza az anyaországhoz; 1782-ig lengyel, azóta magyar szerzetesek lakták.

A ház keletkezésekor azonnal elemi iskolát nyitottak. A tanításban fokonkint emelkedtek a grammatikáig, 1647-ben a [rhetorikáig, sőt 1648-ban már bölcsészetet is tanítottak. Kezdet óta szép számmal voltak tanulóik és rendbeli növendékeik (noviciusaik). Lubomirszky herczeg a tanulóknak jutalmakat szokott osztatni, és 40 szegény tanuló ellátásáról gondoskodott.

2. A **privigyei** ház lett tulajdonképen magyar hatóság alatt állott területen az első házuk, Pálffy Pál gróf és nádor özvegye, Kanin Francziska bajmóczi s egyéb birtokain a protestánsoktól templomaikat és a Thurzóféle iskolákat elfoglalta, s

*) A jezsuita-intézetek példájára Mária egyesületeik szintén voltak.

azok helyébe Privigyén a kegyesrendieknek alapított házat 1666-ban.

Azonnal megkezdték a tanítást. Az elemi osztályokról fokozatosan haladtak a grammatikára, s a gymnasium felsőbb osztályaira. Tíz év múlva (1676) már bölcsészetet is tanítottak. Külön arithmetikai osztály volt. Két rendtag mint »musicæ magister« működött. Eleitől fogva volt noviciatus is. Az összes növendékek száma 1776-ban 333.

A Tököly fölkelés alatt iskolájok megszűnt, s csak a mozgalom lezajlása után foghattak ismét az oktatáshoz.

3. A **breznóbányai** házat (Zólyom v. megye) I. Lipót király alapította 1673-ban. Eltartásukra dézsmát adományozott és feladatukul a gyakorlati lelkészi teendőket és a tanítást jelölte ki.

A Tököly fölkelés alatt több évig elüzetve és a mozgalmas időkben egész 1688-ig folyton háborgatva, az oktatást csak a 17-ik század végén kezdhették el, sőt tulajdonképpen csak az 1711-ben kötött szathmári egyezés után foghattak állandó békében a rendszeres tanításhoz. Tanfolyamuk a retorikáig emelkedett. Néha magánoktatásként bölcsészetet és theológiát is adtak elő. Tanuló 30-40, ritkán több, s legfőbb 60.

4. A **szentgyörgyi** házat (Pozsony v. megye) Szelepcsényi György primás alapította 1685-ben. A tanfolyam retorikáig emelkedett. Azután magántanításként bölcsészetet és theológiát is adtak elő.

5. A **nyitrai** házat *) és *gymnasiumot* a városi polgárság, a megyei nemesség s a káptalan kérelmére és gr. Balassa Pál címz. püspök s b. Mokolány János hathatós közbenjárására Matyasovszky László nyitrai püspök és királyi kancellár alapította 1701-ben. Ugyanő az intézetben nemes ifjaknak állítandó convictusra is végrendeletében 6 ezer aranyat hagyott.

Privigyéről két kegyesrendi 1698-ban bort kéregetni érkezett Nyitrára, kiket a városbíró és a nyitrai kanonokok a kieszközlendő alapítvány reményében ott marasztottak. Az

*) A nyitrai házról terjedelmes monographia is jelent meg 1879-ben (Nyitra) dr. Császár Imre kegyesrendi tagtól. »A kegyes tanítórendiek Nyitrán« cím alatt.

esztergomi káptalan egy üres házában nyertek elhelyezést. Az első évben önkéntes alamizsnából, majd Bottyán János ezredes misékre tett 2000 írt (később ismét 1000 írt) alapítványa kamataiból éldegéltek. Végre Matyasovszky püspökkel 1701-beu megkötötték a szerződést, melynek értelmében a püspök a collegium, templom s iskolák fölépítésére, s a szerzetesek ellátására 24 ezer forintot alapított, azon kötelezéssel, hogy az úgynevezett major parvát bezárólag a rhetorikáig tanítsanak.*) Az építkezésben káptalan, városiak és megyebeliek is többféle adományaikkal segítették őket.

A collegium fölépültéig az esztergomi káptalan házában nyitottak iskolát s 1701-ben a major parvától a syntaxisig már 300 növendéket oktattak. 1702-ben új arithmetikai osztályt állítottak.

Rendkívül sokat szenvedtek a tűzvészek miatt. Épületek még egészen el sem készült, már a káptalan házával együtt leégett, s kénytelenek lettek az újra épülő ház egypár padlózatlan, ablak nélküli nedves szobájába vonulni, iskoláik a káptalan összetatarozott émileteben maradván, mely azonban 1717-ben másodízben ismét leégett, (ekkor a gymnásiumot egy ideiglenes faépületbe vitték.)

1723-ban alig elkészült collegiumuk s szinteremmel épült nagyobb gymnásiumuk teteje égett le, mely azonban jóitavók adakozásaiból hamar helyreállítván, a tanítás félbe sem szakadt. Általában nyomorúságuk és nélkülözéseik közepette is a tanítást rendesen folytatták, s 1706–7-ik évben már megnyitották a rhetorikai osztályt; új helyiségekben a nemesi noviciust is, s 1723. óta akadálytalanul tanítottak.

6. A **veszprémi** házat Volkra János veszprémi püspök létesíté. A püspök földesúri hatalommal a reformátusok vallásgyakorlatát megszünteté s a várban levő templomukat, iskolájukat a hozzájuk tartozott pap és két tanító lakóházaival elvevén, 1711-ben a kegyesrend 4 tagjának adta át. A sok épületet azonban ezek nem bírták föntartani, ezért később oda

*) Az 1702. jún. 29-ikén kiállított alapító levelet I. Lipót azon év decz. 10-ikén erősíté meg.

hagyták, *) s míg új társházat építhettek, mintegy 30 évig magánházakban szétszórva laktak. Időnkint nemes családoktól s a püspöktől nyert adományokon telkeket vásároltak, melyeken utóbb mai gimnásiumukat építették, részint a Mária Terézia által az üresedésben volt veszprémi püspökség jövedelméből e czélra 1776-ban rendelt 9000 írttal, részint mások adományaiból.

Yolkra a kegyesrendieket épen a protestantismus ellenében is lelkészeti teendőkre és iskolai oktatásra kívánta alkalmazni, 1718 körül állított papnöveldejében is két rendtagjokra bízta a tanítást.

Iskolájok a század első felében nem emelkedett túl a grammatikai tanfolyamon.

7. A **váczi** tanintézetet Kolonics Zsigmond gr. váczii püspök és bíbornok alapította 1714-ben. Míg collegiumuk számára ház épült, a 4 szerzetes a plébánián lakott. A lelkészi teendők is rajok bizattak, de egyúttal az elemi oktatást azonnal megkezdték. Csakhamar a tanuló gyermekek oly tömegeesen csődültek hozzájuk, hogy a grammatikai osztályokat is rendezniük kellett. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1717-ben az elemi s 3 grammatikai osztályban 730-ra emelkedett a növendékek száma. A négy kegyesrendi, ennyi gyermek tanítása mellett nehezen bírván a lelkészkedés terheit is, ettől 1719-ben fölmentettek. Ennek következtében azonban lakás nélkül maradtak. Berkes András püspöki helynök saját házat engedte át nekik s az ő buzgósága eszközlé, hogy egy pár év múlva a syntaktikai osztályt is megnyithaták. Végre mostani társházuk s gimnásiumuk fölépült (1725-1727) s az iskola fölszerelttven, 1727-ben ünnepélyesen belévezettettek. Erélyes, buzgó törekvésekkel intézetöket oly jó hírbe hozták, hogy tanulóik egyre szaporodtak, s a költészeti és rhetorikai osztályok fölállítását is a közönség mindinkább kívánta, a mi 1730/1-ben csakugyan megtörtént.

8. A **kecskeméti** házat s gimnásiumot Koháry István gróf, országbíró alapítá. Pozsonyban 1715. jan. 10-ikén kelt s III. Károly király által megerősített alapító levelében a fel-

-) Ez épületeket később Bíró Márton püspök s egyszersmind főispán a vármegyének adta, s helyökön épült a mai vármegyeház.

állítandó társház. templom s iskola épületeire s alapjául 30 ezer rhénes forintot adományozott. Ez alapból a társház mellett egy földszintes iskolai épületet emeltek, mely idővel elégtelenné válván, a helybeli kath. egyházközség és a szerzet nagyobbították meg jelen alakjára. A tanintézet főtartásának költségeit is egy részben a renddel kötött szerződés értelmében, a helybeli hitközség vállalta magára.

A múlt század harminczas éveit körül, már teljes gymnasium és noviciatus volt.

9. A **pesti** házat a város alapítá, e célra, a renddel 1717. július 26-ikán szerződést kötven, melyet a király ugyanazon év szept. 15-én megerősített.

Budavárnak a törököktől visszavétele után Pesten, a lelkesi teendőket egy ideig Esztergomból ideiglenesen ideküldött kanonokok, majd (1703-1710) a jezsuiták látták el. Ezek, miután tölök a parochia 1710-ben elvételét, a Duna mellett szerzett telkeiken magoknak házat kezdtek építeni, de melyet be nem végeztek, s iskoláikkal Budán maradtak. A pesti gyermekek is kénytelenek valának, bár főleg téli időben sokszor nagy nehézséggel, a jezsuiták budai iskolájába járn, vagy iskolázatlanul maradni otthon. E körülmény indította Mózer Antal bírósága alatt a városi hatóságot arra, hogy a nyitrai ház igazgatójához, Lénárd atyához forduljon, s a kegyesrendieket kebelében megtelepedésre s iskola állítására meghívja. Szerződészerűleg biztosított eltartásukra évi 600 forintot, továbbá ígérte, hogy számukra a romokban feküdt régi prépostság helyén házat építend és templomról is gondoskodni fog.

1717. őszén négy kegyesrendi szerzetes meg is érkezett Pestre. Kettő a helybeli plébánosnak segítettő s kettő a rögtön létesítettő iskola tanítóiul. A városház mellett a német orgonista lakásában helyeztettek el, s nov. 5-ikén egyszerre 4 osztálylyal megnyitott iskolájokban mindjárt 155 tanuló oktatottak.

Megtelepedésükkel és tanításukkal bármennyire érzett szükségét elégítették is ki: mindamellert huzamosb ideig sok nehézséggel kellett küzdeniök, s tanintézetök lassan fejlődhetett.

A várossal kötött szerződéskor mindkét fél elfelejté az esztergomi érseknek, mint megyés püspöknek beleegyezését kikérni. Ennek következtében az érsek az egyházi szolgálattól őket felfüggesztette, s a város közbenjárására, csak két év múlva adta meg a fölhatalmazást.

A város is meglehetősen szűken gondoskodott rólok. Lehner városbíró 1718-ban a jezsuiták befejezetlenül hagyott házat 4300 forinton megvette ugyan, s azt a város rendelkezésére bocsátotta, ki azt viszont még azon évben a kegyesrendieknek adta át, de a nélkül, hogy azt egészen lakhatóvá építette volna. A gimnázium két felső osztálya, s az akkor elmaradhatatlan színi előadások számára, mindjárt a beköltözés (1718) évében készítették el termeket, azonban maguk az atyák még a harminczas években is, midőn már hatan voltak, négy szobára szorítkozva laktak a vakolatlan házban, melynek ablakai nagyobb részben deszkákkal voltak beszögezve. A város ez időben sem akarván eltartásukra évi 600 forintnál többet adni, miből nem igen bírtak megélni, nyomasztó helyzetökön némileg egy convictus nyitása által segítettek.

Házuk a negyvenes években gyarapodott jelentékenyebben. Az 1741–1743-ban pusztított pestis idején a város lakásukat 2 szobával bővítette, kertet adott. Magánosok is adományoztak és hagyományoztak, részint pénzbeli tőkéket, részint földbirtokot (p. o. a sőtéri Szálai-féle szőlőket.)

1745-ben már 11 szerzetes tagja volt a collegiumnak, s magántanítással néhány főrendi ifjúnak bölcsészetet is adtak elő. 1746-ban kezdték meg a nyilvános bölcsészeti tanfolyamot, melyben a hazai katolikus tanintézetek között legelőször kezdték hirdetni az újabb bölcsészeti tanokat.

10. A **debreczeni** házat és iskolát 23,333 fit e célra tett alapítvány nyal, 1719-ben alapítá Bakó János n.-váradi kánok, ki maga is a kegyesrendiek privégei intézetében növekedett.

Midőn Debreczent az 1715-iki országgyűlésen a királyi városok közé beiktatták; a főrendek, gr. Csáky Imre bíbornok, kalocsai érsek, s váradi helyettes püspök indítványára, az illető törvényhez záradékul azon kötelezést csatolták, hogy a város adjon helyet a róm. kath. parochiának és a szt. Ferenc

rendiek zárdájának. A közelebbi években szorítottatott is a város e kötelezettségének beváltására. A bizottság által kijelölt helyen gr. Csáky építtette a ma is fennálló templomot, s parochial. Lelkészül egyik váradai kanonokot szokták kijelölni, a ki azonban csak koronkint időzött Debreczenben, s állandóul Váradon lakott.

E körülmény által is indíttatva tette meg ajánlatát gr. Csáky bíbornoknak már 1716-ban, a végre, hogy a kegyesrendiek az elemi oktatásra köteleztetésök mellett, ott helyben az egyházi szolgálatot szintén folytonosan végezhetnék. Ilyen értelemben köttetett meg a szerződés a szerzettel, s az iskola Bakó alapítványából, a templom gr. Csáky költségén egyszerre kezdett épülni, az 1719. januárban megérkezett Elek atya felügyelete alatt.

1721-ben ünnepélyesen megnyitották az iskolát, melyben Elek atya vezetése alatt Halapi Szilárd kegyesrendi novicius tanította a jelentkezett 22 gyermeket.

Ez az Elek atya Szloponyai Elek volt, ki 1730-ban, alig 40 éves korában, tartományi kormányzóvá választott. A kormányzóságban hivatali utóda 9 év múlva ugyanaz a Halapi Szilárd lón, ki vezetése alatt mint még rendbeli növendék kezdte tanítói pályáját Debreczenben. Látszik, hogy a katolikus iskolának oly fontos helyen megalapítására, mint Debreczen, kiváló erőket küldtek.

Halapi 1724-ben a bölcsészet tanulására szt. Györgyre menvén, helyére Menyhért atya küldetett, ki alatt új szám-tani és egy syntactical osztályt nyitottak. A növendékek 99-re szaporodtak. 1737-től három tanító tanította az olvasást, írást, számtant, latin nyelv elemeit, grammatikát, syntaxist. Kohári István 1741-ben convictust is alapított 31 növendékre.

11. A **korponai** házat (Zólyom v.-m.) Olasz Pál esztergomi kanonok alapítá 1720-ban. Iskolájában elemi és grammatikai tanfolyam volt. Koronkint magán oktatást fönnebb való tárgyakból is adtak.

12. A **szegedi** házat s gymnásiumot a város alapítá 1719-ben.

A török uralom alól fölszabadulásuk (1686) óta a szegediek mind élénkebben érezték hiányát úgy a lelkipásztori

gondviselésnek, mint gyermekeik taníthatóságának. E czélokra liivta a város kebelébe a kegyesrendi atyákat, velök kötött s a király által jóváhagyott szerződésben biztosítván ellátásukra évi 800'forintot, és a plébániai összes jövedelmeket. Ok viszont kötelezettségüi magokra vállalták a lelkészi teendők végzését, és elemi iskola és gymnasium tartását.

1721. őszén megnyitották iskolájokat a parvával és principiával. Azután évenként főlebb haladva, 1724-ben már a költészeti és rhetorikai osztályt is fölállították.

1788-ban vétetett el tőlök a plébánia ellátása, s azóta kizárólag tanítással foglalkoznak.

13. A **nagykárolyi** házat és iskolát Károlyi Sándor gróf, Rákóczy egykori fővezére alapítá 1723-ban.

A rend magyarországi kormányzójával Lénárd atyával érintkezve, előbb fia mellé szerzett a rend tagjai közül egy nevelőt a bölcsészet tanítására. Ez által közelebb megismervén a szerzetet, azt vele kötött szerződéssel megtelepíté N.-Károlyban, számukra házat s iskolát épített. 1727. őszén 12 rendtag vonult be az új helyiségekbe. Azonban a szép számú tanítói személyzet daczára 1766-ig csupán elemi és grammatikai iskolájok volt, akkor kapcsoltatván ezekhez a költészeti és rlietorikai osztályok.

14. A **tokaji** (ma s.-a.-ujhelyi) iskolát 1724-ben alapítá Píkczy Eleonóra, ki minden ingó és ingatlan vagyonát a kegyesrendiekre átíratá.

Az iskola elemi és grammatikai tanfolyamból állott. József császár rendeletére 1789-ben S.-A.-Ujhelyre tétetett át.

15. A **rózsahegy**i házat Löwenburg Ján. Jakab 1727. júl. 30-ikán kelt levelével alapítá, strecseni és csejteji birtokaival biztosított 20 ezer rhénes forintot adván a rendnek oly módon, hogy ha utódai ez összeg 5%-kamatát nem fizetnék, a szerzet a nevezett jószágokat vegye birtokba. Egyszersmind a szerzet kötelességévé tette hetenkint a családi kápolnában három mise szolgálata mellett a helybeli és környékbeli ifjúságot ingyen tanítani.

Házukat 1729-ben foglalták el, a tanítást is megkezdvén. 1780-ig elemi iskolájok s 2 grammatikai osztályuk volt.

16. A **máramaros szigeti** házat s iskolát III. Károly király létesítette 1730-1736-ban. Katholikus gazda- és bányatiszteknek Máramarosba települése következtében főleg báró Mitrovsky János, a rónaszéki akna-igazgatóság főnöke kérelmezte a rend megtelepítését s a tanintézet fölállítását gyermekeik taníttathatásáért, és a katholicismusnak azon a vidéken élesztésére. Javaslatai felsőbb lielyen elfogadtatván, Szloponyai Elek atya, ki a debreczeni iskola alapjait is megveté, Szigetre hivatott, és vele a tanácskozások megindítottak. Az 1730-ban tartományfőnökké lett Szloponyay még azon évben a szerződés végleges megkötése előtt, három rendtagot M.-Szigetre küldött, kik az oktatást azonnal meg is kezdek, 28 tanulóval, kiknek száma 3 év alatt 57-re szaporodott. A rend társháza s temploma a kincstárból utalványozott 22 ezer rhénes forinttal építtetett. A reformátusok iskolájának addigi segélyezésétől eltiltott vármegye *) az építkezéshez a kézimunkát szolgáltatta, s a rendtagok ellátására 50, majd 100 forinttal járult. 1736-ban adta ki III. Károly alapító levelét, melynek értelmében 9 rendtag tartására akkép tesz alapítványt, hogy 600 forint Pozsonyban ex Ferdinanda fundacione, 900 rh. forint pedig a kincstár szigeti tisztartósága pénztárából fizetessék ki évenként, biztosítékul lekötven a kincstár tulajdonához tartozott 9 községet.

Az iskolában jó ideig csak elemi és grammatikai tanfolyam volt. 1766-ban kezdték egy tanárral a tanítást, a költészeti és rhetorikai osztályban.

17. A **magyar-óvári** házat Zsidonics István Mosón vármegyei pénztárnok és neje Schubert Anna alapíták, tulajdonképen 1736-ban. Nevezetesen végrendeletökben 10 ezer firtot, egy polgári házat, és 50 hold földet hagytak a kegyesrendieknek a végre, hogy az ifjúságot a kath. vallásban, s keresztyéni ájtatosságban és a gymnásiumi tudományokban oktassák s jó polgárokká neveljék. Az alapítást III. Károly király 1739. ápril 29-ikén kelt oklevelével megerősíté. E közben a hagyományozott házat társházzá átalakították. A királyi engedély megnyerése után Musz Sebestyén rector vezetése alatt három

*)Lásd fönnebb 516-518. lapon a rn.-szigeti ref. iskolát,

rendtag azonnal megtelepedett Óváron, s már azon őszön elkezdtek 3 osztályban 110 gyermeket tanítani. A tanulók szaporodásával egy év múlva negyedik osztály is állítottott.

A költészeti és rhetorikai osztályok a század második felében nyitattak meg.

18. A **kis-Szebeni** házat s iskolát részben Dessewffy István tábornagyi hadsegéd, részben a város alapíták 1739–1740-ben.

Dessewffy kath. ifjak tanítására 1739-ben 10 ezer váltó forintot adományozott, de a hely megnevezése nélkül. Erről értesülvén a város, miután már úgy is pár év óta egyezkedett a kegyesrendiekkel ott megtelepítésük iránt, megkérte Dessewffyt, engedné adományát odafordítani. Dessewffy beleegyezett azon föltétellel, hogy a város a rendnek helyiséget ad, s az intézet föntartásához is járul. Ez megtörtént. A város az épületet előállította, s magát évi 100 váltó forintra kötelezte. Ennek következtében a királyi engedély megérkezte után 1740-ben az iskola megnyílt, mely azonban a század végéig csupán elemi tanfolyamból állott.

JEGYZETEK.

¹⁾ Calazanzi nevét különféleképp írják. A helység, honnét a család magát nevezé, Calasanz. Innét a spanyolok is de Calasanznak írják.

²⁾ A piaristák lengyelországi történetei részletesen találhatók: Lukaszewicza József: *História Szkół W. Koronie i w. Wielkiem Ksiestwie Litewskiem od najdawniej-szych czasow az do roku 1794.* Poznan, 1850. I.-IV. kötet. Részben ennek alapján írta Sarg a mesericizi reáliskola 1864-iki programjában »Die Piaristenschulen im ehemaligen Polen und ihre Reform durch Konarszki.« Ez utóbbit főt. Csaplár Benedek tir szíves-ségéből láttam.

³⁾ A magyar kegyesrend 1849-iki névtárában a rend történetének vázlatát hivatalos adatokból közli, bár névtelenül, Schirkhuber. (N. Múzeum könyvt.) 6. 1.

⁴⁾ U. ott. 9 -10. 1.

⁵⁾ Magában a brevében is van mondva, hogy e contraversiák miatt adatott ki. Hogy ezek alatt a jezsuitákkal való contraversiák értendők, világosan említi Schirkhuber a rendnek 1849-iki névtárában, (id. műve 17. 1.), midőn a házak állítására 1731-ben nyert pápai fölhatalmazásról szólva, megjegyzi »(mert ezt a jezsuiták meggátolni akarták)«. Továbbá: Schaller Jaroslav kegyesrendi: »Gedanken über die Ordensverfassung der Piaristen stb.« 71. 1. mondja: »Im J. 1730 wurde von einer gewissen Gattung Menschen verschiedenes, besonders in Polen und Lithauen wider die frommen Schulen eingewendet. Man sagte dass ihren Satzungen gemäss stb.« Mint a szövegben előadom. Es ő szerinte is ennek következtében küldé ki XV. Kelemen a bíbornokok bizottságát.

⁶⁾ »Quum a ítem eadem privilégia in praxim reducer e, eisdem uti, sine clementissimo assensu Mtis Vtrae nec possimus, nec velimus etc.« Elek (Szloponyai) kormányzó által 1733-ban benyújtott folyamodásuk. Orsz. levélt, ad Nro. 11. e Eebrnario 1733.

⁷⁾ A gr. Battyán Lajos kancellár fölterjesztésére és ellenjegyzésével 1733. márcz. 18. kelt. kir. megerősítő. Orsz. levélt. Nro. 79. e Martio 1733. A királyi határozatnak a tulajdonképeni megerősítést tartalmazó része így szól: » . . . Tum ob id, tum vero pro nostro, quo sacrum hunc ordinem in Regnis et Provinciis nostris augendum et propagandum tene-mur desiderio, praenotatam Bullám seu Constitutionem Pontificiam, om-niaque et singula in eadem contenta pro antelatis Religiosis et Provincia dietae Religionis in attacto Regno Nostro Hungariae et Partibus eidem annexis fundata, et exposit etiam fundanda clementer confirmantes, ean-dem benigno consensu nostro Regio, ita tarnen et ea cum conditione, ut dum sive altiores scholas, vel vero novum aliquod collegium erigere, aut seminarium vel convictum juvenum sub suas curas suscipere dicti Reli-giosi cupiunt, et eatenus requisitam provisionem, absque eo ut publico

mendicando sint onerosi liabuerint pro singulo praerecensitorum casuum, benignum indultum nostrum. Regi um praevie semper impetrare, ac quod seminarium curam. oneri dandarum super administratione illorum, aliarumque Piarum foundationum rationum subesse debeant, roboravimus, jmo roboramus et confirmamus» A rend folyamodása a hehytartótanácsnak február hóban leküldetett, de jelentését nem lelem.

⁸⁾ A magy. kegy. t. rend tört. vázlatá (1849-iki névtár) 7. 1.

⁹⁾ Az iskolák igazgatásáról a constitutiók II. rész IV. fejezete egész általánosságban szól. Részletesebben adja elő a tartom, kormányzó. rector, praefectus és magisterek szabályait a Regulae et ritus communes congregationis cler. reg. pauper, m. d. Scholarum piarum, az illető címek alatt. Azonban rájuk vonatkozó némely határozatok még későbbben keletkeztek. P. o. A Reg. communes szerint a tanítókat a provinciális alkalmazta. Azonban 1665-től fogva a rectorok nevezték ki. (Lásd Const. Pars II. cap. IX. (129) jegyzet.) Ezért adhatják a lengyelországi gyakorlatot így elő Lukaszewits és Sarg is (id. műveikben). 10) Lásd 8-ik jegyzet.

¹⁰⁾ Az 1849-iki névtárban Schirckhuber id. m. 17. 1. 1S) »Synopsis constitutionum Religionis cler. Reg. pauperum. M. D. Scholarum Piarum cum notis et additionibus ex litteris apostolicis; et decretis Capitulum generalium Accedunt aliquot ritus particulares, nonnullae ordinationes Praepositorum generalium ex constitutionibus. Romae typis D. A. Herculis Anno 1698.

E mellett használható: Schaller Jaroslaus (szintén piarista) Gedanken über die Ordensverfassung der Piaristen und ihre Lehrart. Prag, 1805. (Korábbi kiadása: Gedanken über der Piaristen-Verfassung und Lehrart. Brünn. Névtelen és kelet nélkül.) Ma már ritka könyvecske. Mindkettőt a bécsi egyetemi könyvtár szíveségéből használtam. ls) Lásd: Poci generalis 1696-iki visit, rendelete. u) U. ott,

¹¹⁾ Methodus Instituendae Juventutis apud Scholas piar. cím. alatt 1757. ápril 4-ikéről. Kézirat,

¹²⁾ Fájdalom, sem a rend egyes házaiban vezetett évkönyvekhez, sem egyéb még szükséges adatokhoz s följegyzésekhez nem férhetvén, minden igyekezetem mellett sem juthattam azon helyzetbe, hogy akár fönn ebb tanrendjüket, akár itt egyes intézeteiket oly behatóan tárgyalhattam volna, mint óhajtottam.

Az egyes intézetekre vonatkozó adatokat legnagyobbbrészt Mézáros Ferencnek az országos levéltárban levő alapító levelek és ügyiratok használatával irt munkájából. (A magyarországi kath. gymnasiumok története Budán 1865), és a többször említett 1849-iki névtárból merítem.

A Podolinra, Privigyére, Breznobányára és Szentgyörgyre vonatkozó adatok kiegészítését főt. Csaplár Benedek úrtól nyertem az illető házak évkönyveiből.

VII.

ERDÉLY KÖZOKTATÁSI VISZONYAI.

1.

Az iskolaügyek alakulása és az országos intézkedések.

A mohácsi vész után külön fejedelemséggé alakult Erdélynek iskolái s közoktatási viszonyai az anyaországtól több tekintetben eltérőleg fejlődtek, bár magok a tanítás rendszerei ugyanazon befolyások alatt lényegökre nézve hasonlóul alakultak.

Fönmaradt adatok szerint, már a XV. században meglehetősen, számmal kellett lenni Erdélyben, bár inkább csak alsóbbrendű iskoláknak. Különösen a szászok által lakott városok tartottak, ha nem is felsőbb, de az elemienél mindenesetre nagyobb iskolákat néha külföldről hozott igazgatókkal. A nagy-sinkői iskola rectorául 1430-ban a Regensburgból hozott Halbgevachsen Henriket említik, ki egy diszes misekönyvet hagyott maga után emlékül, melyet szépen festett kezdőbetűkkel irt. Néhány év múlva (1446) a nagyszzebeni iskolát a Visztula mellől a német lovagrend köréből jött Graudenz Arnold vezette, mint tudomásunkra első igazgatója. A brassói iskolákat 1464-ben Reuchlin Hieronymus igazgatója. A Bárczaságon 1510-ben és Medgyes-székből 1516-ban eszközlött összeírások szerint majdnem egy községben sem hiányzik az iskolaház vagy az iskolamester.¹⁾ Sőt a szászoknál, Fraknoi szerint²⁾, már a XIV. században találunk az iskolákra vonatkozó intézkedéseket. 1361-ben a fálusi iskolák tanítóiról rendelkeznek. 1397-ben a temetésekért biztosítanak nekik díjakat. 1438-ból van-

nak reá adatok, hogy az iskolamestereket a községek fogadták föl, de a püspökök sürgetik, hogy ez a plébánosok hozzájárulásával történjék.

A magyar ajkúak számára káptalani és kolostori iskoláról van tudomásunk. így maradt fenn emlékezete a Gy.-Fejérváron és az elszakadáskor Erdélyhez csatolt N.-Váradon főnnállott káptalani, s a Kolozsváron és Maros-Vásárhelyen volt kolostori iskoláknak.

Mindezen intézetekből kikerült tanulók a XV. században s azóta nagy számmal jártak külföldi egyetemekre, jelesen Krakkóba, Bécsbe, s később Wittembergbe. A krakkói egyetemen az 1402-1522-ig lefolyt százhusz év alatt az erdélyi szász községekből származott több mint 160 ifjú nyert részint baccalaureatust, részint mesteri fokozatot. A bécsi egyetem anyakönyvében 1501-1526-ig, 265 erdélyi tanulót találunk bejegyezve, kiknek túlnyomó többsége szintén szász volt.³⁾

A szászok között az egyetemekre járást, s ez által a pap-ság nagyobb műveltségét nagymértékben mozdították elő egyes egyházmegyéknek (káptalanoknak) már a XIV. század első felében hozott oly határozatai, a melyek szerint plébánossá csak az lehetett, ki főiskolai (egyetemi) tanultságot mutat ott ki.⁴⁾

Erdélyben tehát, iskoláiknál és a német egyetemekkel nagymérvű összeköttetéseiknél fogva, az elmék talán még inkább elő voltak készítve a XVI. század reform mozgalmaira, mint az ország egyéb részeiben. Luther Németországon 1517-ben kezdeményezett egyházi reformációjának tanait szász kereskedők majdnem ugyanazon időben behozák Erdélybe, s azok 1520-ban már terjedni kezdenek Szebenben és környékén.

A reformatio behatolása s elterjedése egy időre esik Erdélynek az anyaországtól elválásával és nemzeti fejedelmek alatt külön állammá szervezkedésével.

E körülményből folyt közoktatási viszonyainak is eltérő alakulása.

Míg az anyaországban a protestantismus erős küzdelmekkel s Erdély segélyével annyit kivívhatott ugyan, hogy két felekezetének hite bevett vallássá fogadtatott, de tényleg szűkebb korlátok közé szorítatva is csak megtűretett, s az államhatalom folytonosan ellensége volt: addig Erdélyben már

1557-ben kimondatott a bevett négy keresztyén felekezet vallásszabadsága s nemsokára tényleg a protestántságnak vált uralgó hatalommá. Ennek következtében a törvényhozás és az államfők is, – Báthory István korát leszámítva – a protestáns s közelebről a reformált tanintézetekre terjeszték ki ápoló gondoskodásukat, egész a XVIII. századig. Itt ezeknek lón hasonló helyzetök, mint Magyarországon a róm. kath. tanintézeteknek. A fejedelmi hatalomnak a Habsburg házra szállta után a kormányzat iránya itt is megfordul. A XVIII. századtól a protestáns iskolák tekintetnek valamennyien particuláris intézetekül, s az államhatalom velök szemben a r. katolikus jellegű intézeteket terjeszti és pártfogolja.

Magok a felekezetek között azonban egy ideig élénk harc folyik és a szerint, a mint helyenkint és időnkint egyik vagy másik emelkedik túlsúlyra, változik ismételten az ott levő tanintézetek felekezeti jellege is.

A magok közül választott fejedelmek alatt a magyar nemzeti élet főfészke Erdélyben volt. Az államhatalom minden ízében magyar. A törvényhozás nyelve is a XVIII-ik századig magyar. A szászok magok körére szorítkozván, kívülök az egész társadalmi élet, a fejedelmi udvarával együtt, magyar. A XVI. és XVII. században meglehetősen gazdag magyar irodalom fejlődik ki. A magyar művelődést magyar fejedelmek istápolják. Itt lehetett volna önállóbb magyar közoktatást is kiképezni.

Fájdalom – bár egyes kísérletek nem hiányoztak – a fejedelmeknek sem sikerült oly magyar egyetemi főiskolát teremteni, mely közoktatásunkat a külföldnek, ha nem is befolyásától, de uralmától megszabadítva, a magyar közművelődésnek valódi alma materjévé emelkedett volna.

Már János Zsigmond, midőn a rendek a köztanításról gondoskodásra fölkérték, 1567-ben Blandrattát küldé Bázalbe, hogy az általa alapítandó akadémia számára kitünőbb tanerőket nyerjen meg. Ennek nem sikerülte után, 1569-ben a párisi egyetem nagynevű tanárával: Ramus Péterrel egyezkedett ugyané czélból. Ramus a Bertalan-éj áldozatául esvén, a fejedelmi szándék meghiúsult. Végre még Szikszai Fabriczius s.-pataki tanárral tett szintén eredménytelen kísérletet.⁵⁾

Mint látandjuk, Báthory István a jezsuitákkal akadémiai főiskolát létre is hozott, melynek a jezsuiták kiüzetése vetett véget.

Bethlen Gábor célzata a gyulafejevári collegium alapításával hasonlóul egy igazi felsőbb akadémia, illetőleg egyetem létesítése volt. De úgy látszik, ezt nem bírván egyszerre egész teljességében előállítani, azt akarta, hogy az fokonkint fejlődjék ki. Az utódok és az idők vihara ezt is meghiúsíták.

A reformatio elterjedésével az oktatás újra rendezése a szászoknál minden rázkódás és az iskolai oktatás megszákítása nélkül ment véghez. Nálok rövid idő alatt mindenütt egész községeik elfogadván a Lutherféle reformációt, főnnállott iskolákat egyszerűen protestáns iskolákká alakították át, vagy helyekre rögtön újat állítottak.

A magyaroknál ellenben, a mint a protestantismust elfogadták, a föloszlatott káptalanokkal és zárdákkal az áltatok ellátott tanintézetek is megszűntek, a nélkül, hogy helyettök a zavaros időkben mindjárt újakat állítottak volna. A tanultság e miatt bekövetkezett hanyatlásának megszüntetésére az ország rendéi nemsokára sürgetek iskolák föllállítását, s e célra a secularizált egyházi javak egy részét szánták.

Midőn Isabella letelepítésével az új fejedelemség székhelyévé Erdélyt, s közelebbről Gyulafehérvárt tették; a rendek az 1542-ben Székelyvásárhelyen tartott országgyűlésen a Statileo halálával megüresedett püspökség fej érvári épületeit és a kincstárnok által kezelendő összes uradalmait a királynénak adták, a fejedelmi udvartartás költségeinek fedezésére. Egyéb egyházi javakat illetőleg, kérték a királynét, hogy azokat érdemes férfiakkal adja, kik az egyháznak szolgálni s a királynéért és fiaért imádkozni tudnak. Ennélfogva kívánták az orodi káptalan javait is Horváth Mihály kezéből kivétel nélkül s az egyháznak visszaadni. Az 1544-iki tordai országgyűlésen a rendek figyelmeztetik a királynét, hogy az egyházi javakat el ne idegenítse, magánosoknak ne adományozza, s a mennyiben ez történt volna, vegye vissza.⁶⁾

Azonban úgy látszik, mind e mellett egyesek mind nagyobb mértékben kerítgették kezeikre az előbb egyházi jószágokat. Ezért az 1556. májusban Kolozsváron tartott ország-

gyűlés elhatározza, hogy »miután több jószágokat s jövedelmeket eleink zárdák és egyházak használatára adtak vagy hagyományoztak; az egyszer Istennek ajánlott dolgokat pedig profán célokra fordítani nem szabad: ennél fogva azok hú kezelőkre bízassanak, ő felségeiknek az országba bejövetelükig megtartassanak, majdan ő felségeik határozván meg, mikép használtassanak föl szent célokra és iskolák állítására.⁷⁾« Itt említik először egyházi javaknak iskolákra fordítását.

Ugyanazon év végén (nov. 25. decz. 7.) tartott kolozsvári országgyűlésen a rendek az egyházi javak secularisatióját véglegesen el akarták intézni, különösen kívánták, hogy a püspöki? káptalani s zárdái javak vissza ne adassanak azoknak, kiktől elvették, hanem valamint eddig, részben a fejedelenmek adattak, úgy ezután is az ország közszükségeire fordíttassanak. A királyné föntartotta magának, hogy e javak visszaadása vagy az udvar használatára és küzcélokra fordítása fölött tanácsosaival való tárgyalás után fog határozni, a káptalanok ügyét pedig a legközelebbi országgyűlésre halasztotta. Azt azonban a rendek egyhangú kívánatára elfogadta, hogy az ifjúság képzésére kitünően a kolozsvári és vásárhelyi kolostorokban felsőbb iskolák (scholae literariae) állíttassanak.⁸⁾

Az alig egy pár hónap múlva (1557. febr. 6-15.) Fehérvárra hívott gyűlésen a rendek türelmetlenül sürgetik e határozat foganatosítását. »Látván – mondják – hogy az ifjúság nevelésének elhanyagolása miatt a barbárság naponkint mind jobban terjed és növekedik, e bajon scgítendők: kérik a királynét, hogy miután a rendek közhatározatával a káptalanok és a barátok rendje kiűzettek, bizonyos helyeken a barátok zárdáit oly iskolákká alakíttassa, melyekben tudós és a nyelvekben jártas férfiak az ifjúságot a tudományok minden nemeire tanítandják.« E kérelemre a szentesített törvény cikk egyik tanintézet alapjául a vásárhelyi barátok kolostorát, a másikául a Kolozsvárt levő két zárdá közül azt rendeli, mely e célra alkalmasabb leend.⁹⁾

A rendek panaszát mennyiben okozta a műveltségnek a korábbi állapothoz képest valósággal hanyatlása, mennyiben talán az oktatás szükségének erősebben fölbredt érzése: ezt annyival nehezebb megítélni, mivel a régiebb iskolákat nem is-

merjük. De azt tudjuk, hogy p. o. Kolozsváron volt városi iskola, 1526-ig szász, attól fogva magyar tanítóval, s ez intézet mint látandjuk, 1545. körül lett protestánsná Vízaknai tanító-sága idején. Az sem dönthető el biztosan, hogy a rendek egyhangúlag kifejezett kérelmekben minő felekezeti jellegű iskolákat kívántak? Kezdetben a magyarok is általában a reformationnak Lutherféle irányát fogadták el. Azonban ez időben Petrovics kir. helytartó pártfogása alatt már y ealvinismus is erősen terjedt. Sőt még a róm. kath. egyháznak is voltak, bár naponkint kevesbedő hívei, kik közé tartozott maga a királyné fiával János Zsigmonddal.

Az ugyanazon év (1557.) június havában Tordán tartott országgyűlés biztosítá Erdélyben a vallásszabadságot. A gyűlésen túlnyomó többségben még a lutheránusok voltak, kik az országban egyháziilag superintendensük alatt már szervezkedtek is. Velők szemben a kálvinisták, Petrovics kancellár védelme alatt, szintén erőseknek érezték magokat. A katholicismus érdekéből Novicampiaus Albert, a királyfi nevelője, adott be az országgyűlésre egy apológiát, melyben az új felekezetek tanait czáfolá; melyet azonban alig méltattak figyelemre. A vallási pártok ilyen állásában hozták azon nevezetes határozatot, hogy *»mindenki azt a hitet követheti, melyet akar, a régi vagy új szertartásokkal, csakhogy az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit.«* A vallási viták kiegyenlítésére egyháziakból és világiakból összehívandó nemzeti zsinat tartását helyezték kilátásba.

Ugyan-e gyűlésen véglegesen elhatározták Kolozsváron a domonkosok, Vásárhelyen a ferencziek zárdájából iskolát állíttatni, amarra évi 100 frtot, erre a székely dézmából szükséges mérvű segélyezést *) állapítván meg.. A harmadik iskolát N.-Váradon a minden szentekhez címzett zárdából ren-

*) A segélyösszeg mennyiségét megmondja az 1565. jun. 22– 29 kolozsvári országgyűlés következő articulusa: »Az székely-vásárhelyi scholához az harmadfél száz forint segítséget ő felsége az megholt kegyelmes asszonyunk (t. i. Izabella) levele tartása szerint ez esztendőben is megadta, s jövőendőben is megadja.« (Szilágyi S. Erd. orsz. gyűl. II. 289. 1.)

delték felállíttatni. E mellett Váradon meghagytak két zárdát a fekete és szürke barátok használatában.¹⁰⁾

Kolozsvár város levéltárában fenmaradt egykorú adatok azt mutatják, hogy a kolostorok épületeivel a hozzájuk tartozott kertek, szőlők, s e nemű – bár nem sok – ingatlan javak is az iskolának adtak.¹¹⁾

Ezenfelül az 1557. tordai országgyűlés 6. cikke elrendelte még, hogy a szászokkal egyértelemben levő (azaz lutherana) magyar vallásfelekezet egyházai s papjai számára kiszolgáltassanak a dézmák s hasonló törvényes jövedelmek, melyeknek egy része szintén az iskolákat illesse. Egyéb sécularisait egyházi javak azonban Erdélyben sem fordítottak a protestáns magyar iskolák javára, hanem legnagyobb részük a rendek uraimék kezére került. *)

Az országgyűlések még több alkalommal fölszóltak, és a fejedelmek intézkedtek is tanintézetek ügyében. Így történtek János Zsigmondnak már említett kísérletei akadémia felállítására, melyek nem sikerültével egy negyedik latin iskolát mégis létrehozott Gyula-Fehérváron. **)

János Zsigmond uralkodása alatt új, negyedik bevett felekezetül az unitáriusok emelkedtek föl. Hívökül a fejlődelmet is megnyerték, s ennek következtében az arisztokratia nagy része is csakhamar hozzájuk csatlakozott. Egy pár előbb

*) Az 1588. decz. 8-23. országgyűlésen a jezsuiták kiűzetéséről folyt vitákban a ref. és unitárius papok egyebek között figyelmeztetik a rendeket, hogy, ha a katolikusok megerősödnek, az elszedett egyházi javak visszavételére kerül a sor, »ezek pedig már az ő kezök között vannak« (Erd. országgyűlési emlékek 3. k. 83. 1.) A szászoknál az egyházi vagyon a prot. egyház, illetőleg az universitas birtokába ment át.

**) Ez iskola 1557-ben, vagy az erre következett közelebbi években keletkezhetett. Az 1565. (kolozsvári jún. 22 –29.) országgyűlés határozataiban találjuk: »Az fejevári schola megépítésére, jövedelemnek ahhoz szakasztására, és tudós személyeknek ahhoz tartására, kik görögöt, deákot tanítsanak, és az egyházi szolgálat naponkint isteni tisztességére ... v Felsége jóllehet az előtt is gondoskodott, de az ő kegyelmek országul való engedelmes intésére és kívánságokra oly gondot akar viselni, úgy akarja az fejevári scholat megépíteni, hogy országul ő Felségével egyetemben kedveskedhessünk.« (Erd. országgyűl. emlékek II. 290. 1.)

kálvinista tanintézet (p. o. a kolozsvári és váradi) hasonlóan unitáriussá vált.

János Zsigmond után Báthori István választott fejedelemmé. Türelmes, alkalmazkodó ember. Ő maga buzgó katolikus, de azért a kálvinista Károli Pétert vette magához udvari papjául, és szorgalmasan résztvett az az által vezetett ref. istentiszteletben. Csendesen a kath. egyház gyarapításán munkált. Rövid idő alatt lengyel királylává választott, de azért élete végéig oly befolyást gyakorolt Erdélyre, hogy öcsöso Báthori Kristóf, a névleges fejedelem, inkább csak az ő uralkodása alatt állott vajdája volt az országnak.

Báthori István idejében a jezsuiták már nagy befolyást gyakoroltak Lengyelországban mind az ifjúság nevelésére, mind az udvarnál a politikában. A hetvenes évek vége felé került Báthorihoz a tanügyi munkáiról és diplomatai szerepléséről egyaránt nevezetes Possevini Antal *) atya. Első érkezősek

*) Possevini született 1534-ben Mantuában előkelő családból. Theologiai tanulmányainak végeztével egy ideig Gonzalez titkára. 1559-ben lépett a jezsuita rendbe. 1562-ben a valdensések térítése körül fejtett ki feltűnő ügyességet. Innét az avignoni, majd a lyoni collegiumok rectorává lőn. XIII. Gergely pápa 1577-ben III. János svéd királyhoz küldé, azt a r. kath. egyházba megnyerendő. Possevininek sikerült a svéd királyt annyira bírni, hogy az az úrvacsorát tőle a kath. szertartás szerint vette. Mivel azonban a király azon kívánalmait, hogy a mise a nép nyelvén tartassék, s az úrvacsora a népnek is két szín alatt szolgáltatassák ki, s a papok házasodhassanak; nem tudta a pápánál elfogadtatni, másodízben küldetésekor eredménytelenül kellett elhagynia Svédországot.

Ezután küldetett két ízben Lengyel- és Oroszországba. Lengyelországból visszatérve, leginkább Olaszországban élt. Meghalt 1611. febr. 16-ikán. Számos iratai között legnevezetesebbek: 1. »Moscovia« Vilna, 1586, és Köln 1595, olasz fordítása Possevini Baptistától, (Ferrara 1591). fontos egyháztörténeti forrás, a végén Transylvania című fejezetében Erdélyre is érdekes közléseket tartalmaz; 2. Bibliotheca selecta de ratione studiorum, Róma, 1593, és Köln, 1595, in fol. nagy kötet. Ez utóbbi tulajdonképpen paedagogiai encyclopaedia. Kétségtől igen fontos mű a jezsuita oktatási rendszer megismeréséhez, de alapforrásul – mint némelyek vélik – nem tekinthető. A Ratio Studiorum 1591-iki első hivatalos megállapítása után íratott, s inkább annak commentárjául szolgál. 3-ik nagyobb műve Apparatus sacer. Köln, 1603-6.

Possevini életrajzát önállóan is megírta francziául Jean d'Osigny Paris, 1712.

(1578) mint a pápa megbízottja, s egyúttal II. Maximilian császár özvegyének rendkívüli követe, majd másodízben mint pápai nuncius működött a lengyel és orosz udvaroknál. Küldetésének fő célja volt a Báthory által szorongatott Waszilejevits Iván orosz czárnál kivinni az oroszoknak a római kath. egyházzal egyesítését. Erre reményt is nyújtottak neki. E reményben eszközölte ki (1582) nagy ügyességgel Báthorynál az oroszokra nemcsak előnyös, de megmentő békét, midőn Báthory győzelmeivel a dolgok már oda jutottak, hogy még egy lépés, s az oroszok kerültek volna a lengyel királyság hatalma alá. A béke megkötése után Iván czár nem gondolt többé a római egyházzal egyesülésre. Possevini minden rábeszélési képességével, s a czárral folytatott ügyes vitatkozásaival még annyit sem tudott kieszközölni, hogy a czár engedné meg Oroszországban kath. templomok építését.

Annál sikeresebbek voltak törekvései Báthory Istvánnál. O eszközölte ki, hogy István király 1579-ben Leleszi János atyát Gyulafehérvárra küldé a fejedelem: Báthori Kristóf fiának, Zsigmondnak nevelőjéül; és hogy még azon évben Leleszi után 12 jezsuitát – a jelesebbekből – telepített Kolozsvár mellé Monostorra. Báthory István a hajdan Szt. Benedekrendű kolozsmonostori apátságot, Monostor, Bács, Tegenye helységekkel adományozta nekik collegiumuk, s azonnal megnyitott iskolájok ellátására. Két év múlva gymnásiumukat Kolozsvárra be a városba helyezték át, hol István király két elpusztult kolostort adatott rendelkezésükre, s azt saját költségén berendezteté.¹²⁾ Possevini előtérj észte a királynak a jezsuiták oktatását, s azt vele úgy megkedvelteté, hogy Vilnában 1581. máj. 12-ikén kiadott okiratában a kolozsvári gymnásiumot akadémiák rangjára emelte, s e nemű főiskoláknak szokásos minden kiváltságával fölruházta. A király az új főiskolát még Tiburcz, Bogártelke, és Kajánto falvak adományozásával gazdagítá. A jó anyagi ellátás következtében Bécsből, Lengyel- és Olaszországból jeles rendtagokat küldtek oda tanítókul, kiknek száma csakhamar 30-ra emelkedett. Ezenfölül István király Possevini közreműködésével és XIII. Gergely pápa kívánatára 1583-ban a főiskolánál convictust állított, melynek főtartására a pápa a maga részéről is évi ezer

aranyat ajánlott, Ekkép emeltek a jezsuiták e főiskolájában, s kivált annak convictusában (vagyis semináriumában) »a protestánsok ellen erősséget«, mint papjaik a torclai gyűlésen panaszlák. Tanulóik rendkívül szaporodtak. Nemsokára számos protestáns szülő is szívesen adta hozzájuk gyermekét. Ez intézet növendéke lön Pázmán Péter is.

Általában Erdélyben a jezsuiták ép oly nagy buzgósággal és ügyességgel, mint gyors sikerrel fogtak munkáj okhoz. Az országnak már gyermekkorában megválasztott leendő fejedelmét: Báthori Zsigmondot egészen kezökbe vették, és teljesen növendékekké tették.¹³⁾ Gyorsan terjeszkedtek. Iskolákat nyitottak több helyen, bol már a reformátusoknak voltak tanintézeitek, t. i. Kolozsváron, Fejérváron, Váradon. Magánosok adományából és hagyományaiból is feltűnően szaporodott vagyonuk.

Azonban alig néhány év alatt erős visszahatást idéztek föl maguk ellen, főleg a miatt, hogy nem maradtak meg a tanításnál, hanem a mellett, hogy a politikába is avatkoztak, úgy az iskolában mint azonkívül, a tanítást tekintették fő feladatukul. Csakhamar egyenetlenségeket okoztak a társadalomban és családokban. Térítési buzgalmukkal meghasonlásba hoztak gyermekeket szülőikkel, rokonokat rokonokkal.

A kevés kivétellel már protestánsná lett országban különben sem szívesen látták a katholicismus gyarapítása céljá; ből beköltözésöket, mely nem is volt épen törvényes. A szerzetes rendek törvénynyel töröltettek el, s vagyonuk secularizáltatott, kimondatván többször, hogy vissza nem adható. És e törvények daczára, az országgyűlés megkérdezése nélkül, tulajdonképen nem is a törvényes fejedelem, hanem a lengyel király telepíté az országba a jezsuitákat, s ellátta őket terjedelmes ingatlan birtokokkal. Mindamellet Báthory István nagy tekintélyének védő szárnyai alatt kezdett tanítói működésöket csak elszivelték, sőt intézeitek jóvoltát látva, protestáns szülök is mind számosabban adták hozzájuk gyermekeiket. Az 1581-iki országgyűlés bele is nyugodott, hogy az ifjúság tanítására maradjanak meg Monostoron, Kolozsváron és Fehérváron, csak azt kötötte ki, hogy tovább ne terjesztessenek és az 1579-iki országgyűlés végzése szerint működésükkel egyedül az oktatásra szorít-

kozzanak. De midőn látták, hogy mily bámulatos gyorsasággal növekedik vagyonuk, hatalmuk, és befolyásuk; midőn sikereik által bátorítva mind merészebben támadólag léptek föl a más-vallásfelekezetűek ellen s itt-ott már erőszakos eszközökkel is terjeszték vallásukat, ¹⁴⁾ s háborúságokat okoztak: ekkor mind erősebben fölzúdultak ellenek. Végre a medgyesi 1588. decemberben tartott országgyűlésen a rendek teljes erővel követelték az országból eltávolíttatásukat, s annak törvényben kimondása előtt megtagadták mind Zsigmond fejedelem nagykorúsítását, mind az adó megajánlását. Hiába pártolta őket néhány főúr, hasztalan volt szép és ügyes védekezések az országgyűlésen, hol a leghevesebb viták közepette megjelent küldötteiket csendben kihallgatták; hasztalanok voltak a fejedelem napokon keresztül vonakodásai, majd részben való engedményei. A rendek állhatatosan megmaradtak teljes kitiltásuk követelése mellett, utalva a jezsuiták lengyelországi viselt dolgaira és azon veszélyekre, melyeket katolikus népeknél is mindenütt földíztek. Báthory Zsigmond utoljára is kénytelen volt egészen engedni, s a jezsuiták az országból törvénnyel kitiltattak. ¹⁵⁾

Az 1595-iki fehérvári országgyűlés azonban, a katolika vallás szabadságára tekintettel, ismét beleegyezett, hogy Monostorra, Kolozsvárra, Fehérvárra bejöhessenek, kikötvén, hogy Váradra s egyéb helyekre ne bocsáttassanak. ¹⁶⁾

De sorsuk folyton változó maradt. Koronkint megengedett maradásuk bizonyos helyekre korlátoztatva, s a tanításon kívül egyéb gyakorlatuk eltiltatván, majd támadt zavarok miatt ismét távozásra kényszerítették. Így a Báthori Endre megöletése után való zavaros időkben kolozsvári akadémiájukat a nére tövig lerombolta. (1603). Az 1607. és 1610-iki országgyűlések, mivel »nemcsak a conditiókhöz nem tárták magokat, de fejedelmek ellen practicálásokban és a haza békességének háborítására néző dolgokba elegyedtek« újból kitilták őket az országból. A buzgó református Bethlen Gábor fejedelem 1615-ben visszadá nekik monostori épületeiket, Monostorra, Fehérvárra, és Karánsebesre telepíté, s e helyeken anyagilag is támogató őket. A jezsuita Káldi, Bethlen által pártfogolva, fordítá a bibliát, I. Rákóczy György alatt szintén zavartalanul taníthatak. A két leghatalmasabb protestáns fejedelem nem hábor-

gatta sőt megvédte a jezsuitákat, épen mivel elég erős volt, az oktatáson, irodalmi tevékenységükön és az istentisztelet gyakorlásán túl terjeszkedő működésüket meggátolni. De 1653-ban már ismét kiűzettek, s ellenük minden tiltó rendelet megújított. Ezután csak a fejedelmi hatalomnak az osztrák házra szálltával 1698-tól (vagy 1694-től) jöhettek ismét az országba.

Fejedelmi pártfogással s támogatással régi intézeteiket Monostoron, Kolozsváron s N.-Váradon fölélesztették, és újakat állítottak.

Báró Apor István kincstárnok telepítette őket 1694-ben Brassóba, 1698-ban Fehérvárra, Szebenbe 1699-ben; Marosvásárhelyen több erdélyi nagyurak eszközzésére létesült residentiájok. (1705-ben.*) Ugyanez időtájt telepedtek Sz.-Udvarhelyre is, mindenütt tanintézetet nyitván. Úgy, hogy a XVIII. században a rend föloszlatásáig, Erdélyben is az ő kezökben volt a kath. ifjúság nevelése. Önként értetik, hogy iskoláikban itt teljesen azon tanrendszer szerint tanítottak, melyet e munka folyamában előadtunk. Kolozsvári akadémiájuknak I. Lipót visszaadta a hajdani benzés apátságához tartozott mindazon javakat, melyeket Báthory István már a jezsuitáknak adomá-

*) Érdekes a m.-vásárhelyi kath. iskolának és parochiának újra keletkezése. A XVI. század óta 1703-ban jelent meg először rendes kath. lelkész, Székely Zsigmond, ki már aggastyán levén, a lelkészi teendőket az 1705-ben érkezett jezsuitáknak adta át. Ekkor Vásárhelyen csak két rómi. katolikus hívők volt. A jezsuiták azonnal új kis egyházat, paplakot és iskolát állítottak. A vidékről összeszedték a kath. vallású növénydekeket, kiket annál könnyebben magokhoz vonhattak, mert a kurucz mozgalmak miatt a szülők nem vihették gyermekeiket távolabb fekvő intézetekbe. Iskolájok – melybe más vallásúakat is szívesen befogadtak – csakhamar igen népes lett. Az elemi tanításra világi tanítót is vettek segítségül. Benkő Károly szerint (Marosszék ismert. 1860) a gymnásium alapját 1712-ben Hevenesí Gábor házfőnök tette le, négy ezer forintot adván szegény tanulók élelmezésére. Sajtójából adta-e ez összeget vagy úgy gyűjtötte *?* nem tudom. Katona István szerint (1. főnebb 240. l. 78. jegyz.) a vásárhelyi intézetet Erdély nagyjai alapíták. A jezsuiták buzgólkodására az egész székely földről, még Gyergyóból is hordták össze az adományokat pénzben, épület-anyagokban. Gyergyóból még ácsokat is küldtek. Míg működésük kezdetén (1705) két katolikus hívők volt: 1732-ben már nagyobbítani kellett helyiségeiket, s 500 tanulóra emeltek új épületet.

nyozott. Ez intézetben gimnásiumi és teljes bölcsészeti tanfolyamot tartottak. A theológiának csak egy részét, – a polemika theológiát – tanították, s a tanfolyamot a növendékek részint Nagy-Szombatban, részint a fölállított feliérvári püspökség székhelyén fejezték be. Egyéb iskolákban a syntaxisig, egypár helyen a rhetorikáig terjedő gymnasiumuk volt. Ez intézeteik azonban még a XVIII. század második felében is meglehetősen szegény állapotban tengődtek.¹⁷⁾

A Báthoryak után Erdély minden választott fejedelme a reformált vallásfelekezethez tartozván, s tényleg e felekezet képezvén az uralkodó elemet, a reformált tanintézetek kerültek állami gondviselés alá. Legfőbb kormányzójok maga az »orthodoxus« fejedelem, s annak egyházi és világi tanácsa voltak. Az ezekre vonatkozó intézkedésekről az illető felekezet iskoláinak ismertetésénél szólnunk.

Az ágostai hitvallású szászok és az unitáriusok számukra biztosított szabadságukkal magok intézkedtek iskolai ügyeikben.

Azonban az országgyűlések koronként az iskolaügyben valamennyi tanintézetre vonatkozó határozatokat is hoztak, melyek közül legyen elég megemlíteni a következőket:

A medgyesi 1614. (febr. 23.) országgyűlés felhatalmazván a felekezetek püspökeit egyházaik látogatására s a felügyelet gyakorlására, egyszersmind rendeli, hogy iskolákat, a mennyire lehet, mindenütt igyekezzenek állítani és fölépíteni.

Az 1619. (máj. 5.) fehérvári gyűlés az ünnepek meg nem tartásáért súlyos bírságokat szab ki, s még szigorúbb büntetés alatt rendeli, hogy e bírságokat az ispánok s királybírák az egyházfiak kezéhez adván, ezek kizárólag a városok és faluk templomaira és iskoláira fordíttassanak. »Egyházfiakul pedig, mindenütt hiteles, jó lelkiismeretű, zálogos emberek állíttassanak.«

Az 1624-iki (fehérvári jún. 23.) országgyűlés VI. cikke a földesuraknak szigorú büntetés alatt megtiltja, hogy jobágyaik azon fiait, kik nem öreg korokban s valósággal a

tanulásért lépnek be az iskolába, onnét kedvök ellen kivegyék. E törvény többször, jelesül 1635-ben meg is újítottott.¹⁸⁾

Több törvények intézkednek arról is, hogy bármi renden levő tanítók hivatalukban ne háborgattassanak, és katonák semmi körülmények között se szállásoltassanak iskolákba.

Végre nevezetesek az 1642. és 1656. között keletkezett azon törvények, melyek a tanulmányok céljából külföldre mehetés szabadságát biztosítják. *)

Ezekre hivatkozva, az erdélyi kancellár még akkor is eltilthatatlannak nyilvánította¹⁹⁾ a külföldi egyetemek látogatását, midőn Mária Terézia uralkodásának egy időszakában azt mindenkép meg akarták szüntetni, s a magyarországiakat jórészt nem is eresztették ki.

Mindezen törvények, ha nem is igen tartalmazznak nagyszabású intézkedéseket, de mutatják az országgyűléseknek az oktatásról való folytonos gondoskodását, **) s pedig nagyobb mértékben, mint a magyarországi törvényhozás határozatai.

A fejedelmi hatalomnak a magyar királyra, illetőleg a Habsburg házra ruházásakor adatott ki 1691-ben az országgyűlés által is elfogadott leopoldi hitlevél, mely az ország alkotmányával együtt biztosítja a bevett négy vallásfelekezet szabadságát, templomait, iskoláit, ezek mindennemű alapítványait, s fejedelmi adományait, valamint általában az eddig hozott törvények megtartását. Egyszersmind kiköti, hogy a katolikusok is – egyéb felekezetek sérelme nélkül – mindenütt, hol hiveik vannak, szabad gyakorlatot élvezhessenek, különösen pedig Kolozsváron és Fehérváron egyházat állíthassanak.

E hitlevélnek s a benne biztosított törvényeknek kellengett a XVIII. században is az iskolák fő jogalapjául szolgálnia.

*) Aprobata Constitutio P. III., Tit. 4, és Comp. Const. P. III., Tit. 9, art. 1.

**) Hozzájok véve a colleginmok állításáról szóló s alább ismertetendő 1622-iki törvényt is.

2.

Az egyes felekezetek tanintézetei.

Erdélynek belügyeiben az anyaországtól több mint két századon keresztül külön történeti fejlődése levén: az egyes felekezetek oktatás ügyeinek a magyarországiakéhoz hasonló részletességgel ismertetése oly hosszúra nyúlnék, hogy azt e munka terjedelme nem engedi meg. Annyival kevésbé, mert különösen a szászok elkülönített intézeteinek csendes fejlődését, vagy terjedelmesen, vagy csak általános körvonalaiiban lehet előadni. Ennélfogva kénytelen vagyok csupán a leglényegesebbekre szorítkozni, főleg azon célból, hogy a XVIII. század második felében bekövetkezett események megismertetéséhez alapot nyújtsak.

A) Az ágostai evang. szászok iskolái.²⁰⁾

A XVI. század átalakulásaiban legelőször a szászok rendezték iskoláikat.

Már 1525-ben állított Szebenben a városi iskolán kívül saját házában a reformatio tanainak terjesztésére iskolát Hecht János. De közöttük, valamint az egyházi reformatio, úgy az oktatásügy szervezésének is érdeme Honter Jánosé, kinek brassói tanintézete példányul, és iskolai constitutiói a rendezkedés mintájául szolgáltak a többi szász községek számára.

Honter, családi nevén Grasz János, egy brassai szücs fia (sz. 1498.) Felsőbb tanulmányokra Krakkóba, majd onnét Németországba ment. Tanult Baselben és Wittembergben. Ez utóbbi helyen huzamosabban időzött, s személyes összeköttetésbe lépett Reuchlinnel, Lutherrrel és Melanchtonnai. Ismét Krakkóba ment, hol első munkáját, grammatikáját, a lengyel ifjúság számára 1532-ben kiadta. A következő évben hazatért szülővárosába s megkezdé sokoldalú munkásságát. Nyomdát állított, melyen Luther iratait is kinyomatva térj észté. Atyja házában iskolát nyitott, hol az ifjúságot a latin s görög nyelvre, kosmographiára s a keresztyén vallásra oktatta, bizonyos napokon pedig a felnőtteknek a reformatio tanait hirdette. Ké-

sőbb nyilvánosan a templomban tanított. Rövid idő alatt a város lelkészével együtt elfogadta a reformatiot. Az élőbbemnek önként visszalépésével Hontert választották lelkésszé. 1542-ben az egész Bárczaság áttért. Honter ennek számára kiadta a Melanchton által is helyeselt »Libellus reformationist«, mely pár év múlva a szászok közgyűlésén is elfogadotva, az összes szászok hitvallását és egyházi szervezetét állapítja meg. Ennek értelmében határozta el a szászok egyetemes gyűlése 1544-ben, hogy mindnyájan egy és ugyanazon szertartással éljenek.

1544-ben létesíté Honter a brassói gymnásiumot, mely sokáig példány intézetül szolgált a szászoknál. A városi iskolák már előbb – különösen 1543-ban – az ő nézetei szerint reformáltak, Számukra tankönyvet is irt. *)

Midőn azonban városi lelkésszé választatása folytán az iskolák főfelügyelőjévé is lön: 1544-ben benyújtá a városi tanácsnak »Constitutio scholae Coronensis« czim alatt az új iskolai szervezet tervét, mely el is fogadtatott.

A mennyire a rendelkezésre állott helyiségek engedek, az újonnan szervezett intézetet még azon évben megnyitották. Egyszersmind azonnal hozzáfogtak az új iskolaépítéséhez, melyben már nagyobb tanulók bennlakásáról is gondoskodtak.

Honter gymnásiuma két tanfolyamból állott. U. m. a kisebb iskolából, mely a poesisig haladva, az elemi iskolát és a későbbi algymnásium nagyobb részét foglalta magába, és a nagy iskolából, melyben a rhetorikától kezdve felsőbb tudományokat is tanítottak. E fősztás némileg hasonló Sturm intézetéhez, melyet az alsó részében pueritiae gymnásiumnak, felső tanfolyamában adultae aetatis gymnásiumnak nevezett, de azon nagy különbséggel, hogy Honter az alsó tanfolyamnál a Melanchton-féle kisebb mértékkel elégedve meg, azt már a poesisnél megszakítja.

A tantárgyak, a mennyire kivehetők, következők voltak: az alsó tanfolyamban olvasás, írás, vallástan, számtan, latin nyelv, sok gyakorlatokkal, és valami történet; a felsőbb gymnasiumban: rhetorika, logika, physika, theologia, történet, s ezek mellett földrajz, zene, s (talán tudományosabban?) grammatika. Feltűnő, – ha ugyan biztosak Dücknek a tantárgyakra

*) P. o. latin nyelvtant. Kosmographiát.

vonatkozó adatai – hogy már Honter oly mértékben tanítatja a történetet, földrajzot, s az alsó osztályokban a számtant, melynek nyomát sem Melanchtonnál, sem Sturmánál nem találjuk.

A felsőbb tanfolyam már akadémiai tanulmányokat is foglalt ugyan magába, de azért nem akarta az egyetemet pótolni, hanem csak arra jobban előkészíteni.

A szászok, tudtomra, sohasem is szándékoztak oly intézetet állítani, mely a külföldi főiskolákat nélkülözhetővé tette volna, sőt arra mindig nagy súlyt helyeztek, hogy tanítóik és papjaik a német egyetemeken fejezzék be tanulmányaikat.

A tanítószemélyzet – valószínűleg már ekkor, mint később is a szász gymnásiumoknál – a rectorból, a lectorokból és a collegákból állott. A rector az egész intézet igazgatója. A lectorok a felsőbb osztályok tanítói, *) kik akadémiai végzett egyének tartoztak lenni. A teljes intézeteknél többnyire ketten, – hárman voltak. Collegáknak nevezték – valószínűleg az intézetben együtt lakásukról – az alsó osztályoknak a nagyobb tanulókból alkalmazott tanítóit.

Dücker a szász iskolák betegségéül rója föl a tanítóknak már a legrégebb idő óta szokásban volt gyakori változását. Alig pár évi működés után lelkészi vagy egyéb hivatalra mentek. Ez azonban intézményeiken alapul. Főleg említem, hogy a Bárczaságban már a reformatio előtt szabályul állíták föl, hogy senki sem avatható lelkészül, a ki egyetemi tanulmányt nem mutat ki. Ezt kiegészíti egy másik, mai napig fennálló rendszabály, melynek keletkezési ideje is alig határozható meg, hogy t. i. addig senki sem lehet lelkészszé, míg akár gymnásiumban, akár alsóbb iskolában tanítói hivatalt nem viselt. A gyakorlatban e két szabály természetes eredménye az, hogy a szász ifjak otthon levő iskoláik elvégzése után külső egyetemekre mennek, honnét hazatérve, tanítói hivatalba lépnek, de melyből, mihelyt nyílas kínálkozik, a nyugalmasabb és jövedelmesebb lelkészi állomásokra sietnek. Igaz, hogy ez által a lelkészi kar műveltsége jelentékenyen mozdíttatik elő; igaz, hogy még a falusi iskolákban is egyetemen tanult tanítók működnek; másfelől azonban már a múlt században is érezték ez eljárás-

*) Honter iskolai constitutiójában a lectorokat synergi rectovisnak, a collegákat poedotribae-nek nevezi.

nak a felsőbb iskoláknál a tanítók gyakori változásaiból és abból származó káros következéseit, hogy ez után végre is nem azon szakpályára készült egyének tanítanak. A múlt században, egész annak végéig, a tanítók sokszor évenként kétszer is változtak. *)

A tanulók Honter intézetében, egyéb protestáns iskolához hasonlóul, bizonyos szervezetet nyertek, mely, mint már említénk**), agoldbergi és strassburgi szokások sajátos megítését mutatja.

A régi időben szokásos iskolai s tanuló ünnepélyek s multságok, (kakas-viadalok, színjátékok, három királyok Gergelynapi multság stb.) Brassóba s onnét elterjedve, a többi szász gymnásiumoknál is divatoztak még a múlt század elején is. A brassói gymnásium mintájára keletkeztek lassankint rendszeren a városi iskolákból, kisebb-nagyobb tanfolyammal, a többi szász gymnásiumok. Jelesen N.-Szebenben, hol 1543-ban már hasonlóul protestánsá alakították a városi iskola; Beszterczén (1596-ban emeltetett a városi iskola gymnásiummá, az elemi osztály fölé 2 szakaszban 4 osztály állítván); Segesváron, (körülbelül 1606-tól fogva emeltetett gymnásiummá a városi iskola. Hartmann Simon 1619. és a magyarországi üldözésekkor bemenekült Ladivér Illés igazgatók tették virágzóvá);- Medgyesen, (1621. után)***) és Szászsebesen (1692-től vannak jegyzőkönyvei, de csak 1720. után emelkedett-1724-ben új épületet emeltek számára; a 3 német osztály fölé 3 latint állítottak, a rector mellett 3 latort és 2 köztanítót alkalmaztak.)

Mindezen tanintézetek idő folytán hasonló fejlődési folyamaton mentek keresztül, mint a hazai többi gymnásiumok. A szászok mindig igyekeztek iskoláikat jó karban tartani. Igazgatókul többször Németországról is hoztak jeles erőket. Intézeteik a XVII. század végén és a múlt század elején sokat szenvedtek elemi csapások és háborúk miatt. 1689-

*) E következesek ma mái- mérsékelve vannak az által, hogy kisebb lelkészi állomásokra 5, nagyobbakra 10 évi tanítósoklás után vászthatók az illetők; és hogy a gymnásium felső négy osztályában szaktanítás van.

***) Lásd fönebb 114. 1.

****) A XVIII. században, s a XVIII. sz. elején a rectoron kívül még csak egy tanítója volt. 1729-ben emelték a lectorok számát háromra.

ben p. o. Brassó egészen porrá égett. A gymnásium, a Honter által alapított könyvtárával együtt, szintén teljesen a lángok martalékává lett. Az intézetet főtartott város is sok évre nyomorba jutott. Másutt a Tököli és Rákóczi-féle háborúkban részint a fentartó városok szegényedtek el, részint közvetlenül az intézetek is pusztítottak. E csapásokhoz járult a pestis több ízben dühöngése. A tanerők száma nagyon megcsökkent, nemcsak a miatt, mivel a fizetések is csekélyebbekké váltak, hanem mert a zavaros időkben általában nem találtak tanerőket. A XVIII. század elején úgy a falusi iskoláknál, mint a gymnásiumoknál, általános a panasz a tanítók hiánya miatt. Néhol – p. o. Segesváron – voltak évek, melyekben még igazgatót sem tudtak a gymnásiumokba kapni.

Tulajdonképpen a század harmadik tizedében kezdtek az iskolák újra éledni és gyarapodni.

B) Az ev. ref. tanintézetek.

A reformátusoknak a XVIII. század megnyíltával fönáll ott nagyobb tanintézeteik voltak: az enyedi és kolozsvári collegiumok, az udvarhelyi gymnásium, s a marosvásárhelyi, szászvárosi és zilahi úgynevezett particulák. Ez utóbbiak közül a vásárhelyi épen korszakunkban (1716. után) emelkedett collegiummá.

I. A gyulafehérvári-enyedi collegium.²¹⁾

A közművelődés terén a XVI. században megkezdett alkotások nemcsak fönnakadtak, de legnagyobbrészt összeromboltattak a Báthory Zsigmond szerencsétlen uralkodása alatt kitört belvillongásokban és Mihály vajdának s Bastának erre következett dulásáiban. A munkát úgyszólván elülről kellett kezdeni.

A réginél nagyobb szabású újra alkotás dicsősége Bethlen Gáboré, ki hadjáratai mellett míg egyfelől 24 kath. pap-növendéknek Nagyszombatban országos költségen kiképeztetése iránt intézkedett, másfelől otthon ref. főiskolák létesítéséhez fogott.

Az 1622. május havában összehívott országgyűlés Beth-

len fölhívására elismerte felsőbb tanintézetek állításának szükségét. E célra legalkalmasabb helyül Kolozsvárt Ítélté, azonban fölhatalmazta a fejedelmet, hogy belátása szerint ott vagy Fehérváron, avagy akár mind a két helyen állítson föl collegiumot.²²⁾

Bethlen úgy látszik csakugyan mind a két helyen akart, de elsőbben a fejedelmi udvar székhelyén, tehát a szeme előtt levő azt a fehérvári iskolát emelte collegiummá, melyben ő maga is tanult.

Fehérváron, mint láttuk, a dömések zárdájában 1557. táján református jellegű iskolát nyitottak, mely 1567-ben az unitáriusok kezére került. Báthori Kristóf alatt 1579. a jezsuitáknak adatott át. Majd ismét ref. gymnasiummá lett 1599-ben Mihály vajda hadai ezt is földúlták, mint a vásárhelyi és enyedi iskolákat.

A fejedelem mindenekelőtt az itthon található kiválóbb szellemi erőket szerzé meg tanítókul, nevezetesen Keresztúri Pált, Gelei Katona Istvánt, a későbbi erélyes püspököt és Csulai Györgyöt. Ezekhez külföldről elismert jelességű férfiakat hívott be. Elsőben (1621.) Opicz Mártont a költőt, *) majd Crellt a bölcsészt, végre halála évében (1529) Alsted János Henriket, Bisterí'eld Henriket és Biskator (Fischer) Lajost.

Ez utóbbiak állandóul tanítottak, úgy látszik Alsted vezetése alatt. Melléjük még három segédtanár (collaborator) alkalmaztatott. Bethlennek Alvinczy kassai lelkészhez 1628-ban írott levele szerint már akkor a felsőbb tanfolyamban is tanítottak 75-80 ifjút. De az intézet teljes kifejlődését és virágzását Bethlen Gábor halála után I. Rákóczy György alatt érte el.

Az alapító előre látván, hogy a régi zárdaeépület a nagyoblwzcrure tervezett főiskola, helyiségéül szűk lesz: mindjárt 1622-bon magánosoktól telkeket vásárolt össze, s a várban s azokon megkezdé az új collegium építését. Azonban, bár a községek hozzájárulását is igénybe vette**) mégis az építkezést az általa e célra hagyott 6 ezer forinttal utódal. Rákóczy György fejezhette be. (Ez a vár főkapujától jobbra fekvő, azon kettős

*) Opicz pár év múlva elhagyta Erdélyt. Már 1625-ben Bécsben II. Ferdinánd mekkoszorúzta mint, költőt. Orellt, sein bírta Beth. huzamosabban itt tartani..

**) P. o. Zetelakát azon föltétel alatt emelte a szabadalmazott

udvara, emeletes négyszög épület, melyben ma a róm. katb. papnövelde van elhelyezve.)

Bethlen anyagilag is bőkezűen gondoskodott a collegiumról. Míg élt, szükségeit ő fedezte. A külföldről hozott tanároknak lakáson és élelmi szereken felül évi ezer imperiális tallért biztosított és fizetett. Úgy, hogy az akkori árakat véve, *) Szathmári Károly nem becsmérlő túl fizetésöket, midőn azt mai tíz ezer forintnak megfelelőül mondja. A fejedelem közeledő halálának érzetében végrendeletileg biztosítá az intézet anyagi főnállását. Az épületen s annak befejezésére hagyott hat ezer forinton felül a kollégiumnak adományozta 1. a nagy-enyedi uradalmat, mely Enyeden kívül még Miriszló, Fel-Enyed, Murczina (ma Muzsina), Hidas és Décse egész falukból, s a henningsfalvi és bessenyői részbirtokokból állott, **) 2. a kelneki fiscalis dézma jövedelmeit, s a tokaji bét szőlőt, ***) 4. Húsz ezer forint tőkepénzt, és végre 5. Debreczen város két ezer forintnyi, Enyed 200 forintnyi évi taxáját. Bethlennek mind ezen adományait végrendeletével együtt az ország rendéi is jóváhagyták az 1630. és 1631-iki országgyűléseken. ****)

Pázmán Péter a nagyszombati egyetemet százezer forinttal létesíté, melyből tulajdonképen hatvanezer forintot tett le készpénzül. Kisdy 60 ezer forinttal alapítá a kassai egyetemet. Bethlen alapítványának értéke ez összegek bármelyikét többszörösen túlhaladja. Csodálatos, hogy az általa létesített felvárosok sorába, ha évenkiut 100 ezer zszindelyt szállít Fehérvárra. (Szathm. K. id. m. 31.1.)

*) Midőn p. o. egy pár csizma 1 frt, egy pár ökör 35 frt volt. V. ö. Komenius s a pataki tanárok fizetésével, fönnebb a 409. lapon *** jegyz.

**) Ez uradalmat a XIV. század óta a fehérvári káptalan bírta, János Zsigmond idejében secularizáltatott, s az attól fogva többnyire a fiscus kezén volt. Bethlen 1614-ben feleségének, Károly Zsuzsannának adományozta s erről szállott reá.

***) A debreczeniek szintén mutatnak ki Bethlen Gábortól nyert tokaji »principális szőlőt«, melyet hét szőlőnek is neveznek. Az ő adataik szerint ezt Brandenburgi Katalin vette el tőlök s adta a jezsuitáknak. (Lásd fönnebb 466-467. 1.) Ez tehát vagy más szőlő lesz, vagy talán ugyanazon tárgynak különböző időben másképp adományozása forog fenn. E hét szőlőt a fehérvári collegium soha sem kapta kezéhez. Az enyedi adatok szerint az a Rákóczy birtokok közé olvadt.

****) L. Aprob. Const. P. I. Tit. X. art. 1, 2, 3.

sőbb iskolát még sem tette a kellő jogokkal fölruházott forma-szerinti egyetemmé vagy akadémiává, noha mint fejedelemnek ez jogában és hatalmában állt. Pedig hogy teljes, s igazi akadémiát szándékozott létrehozni, az több leveléből és intézkedéséből kitetszik. Talán, miután a magyar ref. iskolákban dívott tanítással, azt a jezsuitákéhoz mérve nagyon elégedetlen volt, *) és sem itthon, sem a külföldön nem kapott egyhamar elegendő jó tanerőt : azt akarta megvárni, míg az intézet bensőleg is egyetemi főiskolává erősödik és fejlődik s Alstedéket 1629-ben hozhatván be, művének befejezésében a halál akadályozá meg? Ezt utódai is elmulaszták daczára Apáczai Cséri buzgó fölhívásainak és Barcsai fejedelemhez benyújtott tervezetének. Holott, ha a leopoldi hitlevél megkötéséig ez megtörtént volna : akkor a XVIII. század megnyíltával a haza nyugoti részeiben fönnállott két katolikus jellegű egyetem mellett a keleti részekben törvénnyel biztosított harmadik magyar és protestáns jellegű egyetem is lett volna. Mint látandjuk, Mária Terézia is tett erre nézve kísérletet. Végre századok múlva 1873-ban sikerült az országnak Erdélyben egyetemet állítani.

A collegiumi belső élet berendezése – a mennyire ismerjük – lényegére nézve hasonló volt a debreczeniéhez. Itt is más volt az ifjúságnak a maga seniora, oeconomusa, contrascribái, s e nemű tisztviselői.

A főhatóságot maga a fejedelem, és tanácsosaiból kinevezett gondnokok gyakorolták. Később a törvényhozás is intézkedett, hogy mind az egyházi, mind a világi rendből bizo-

*) Alvinczynek írja Bethlen unokaöcscse nevelését illetőleg 1621-ben: »Parancsoljon gyakorta. Kgd. Karolinak, az gyermeket tanítsa szorgalmasan, és ne magyar scolákban való hitván szokás szerént, hanem more jesuitarum exercálja az gyermek magát az oratio csenálásokban, legyon jó retor, orator, eloquens ha adatik. Az Kékedi öcscsét az jezsuiták immár retoricában promoveálták volt, de nem akart pápistává lenni azt mondja, jóllehet féltvén attól, azért nem bocsátották vissza Bécsben, és mit proficiált volt ott való lakása? maga csak az múlt télben ment vala, avagy tavaszszal Bécsben. Ha az gyermeket attól nem félténém, jezsuitával taníttatnám. (Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a kassai pap 10. 1. a levél közölve. Theol. könyvt. XIV.)

nyos főinspectorok állíttassanak, kik felügyeljenek úgy a tanításra, mint a collegium vagyónára s annak jövedelmeire. *)

A tanfolyam az elemivel hat **) gymnásiumi osztályból állott. Körülbelül a magyarországi beosztásnak megfelelőleg. A felsőbb tanulmányok körében két éves bölcsészeti és nyelvészeti és szintén két éves theologiai tanfolyam volt.

A tanítás szigorúan vallásos irányú volt és meglehetősen a classical műveltségre szorítkozott. Bethlen Miklós – ki ott tanult – önéletírásában mondja az ezerhatszáz ötvenes években Fehérváron működött Apáczai Cseriről, hogy »tanított astronomiát, physikát, földrajzot stb. sőt a mathesis tanítását is behozta, melynek az ő ideje előtt a magyar nemzetiségben, az arithmetikának négy első speciesén kívül, híre sem hallatott.«

Az intézet meglehetősen virágzásnak indult I. Rákóczy György, sőt még II. Rákóczy György alatt is. Ez utóbbi tanárul hozta Basirius Izsákot, I. Károly angol király udvari papját, ki a forradalom miatt hazájából menekülni kényszerült. Miután a Bethlen által behozott tudósokból utoljára maradt Bisterfeld is elhalt (1655.), Basirius egyedül viselte a professori címet s igazgatta az oktatást. Mellette négy, rectornak is nevezni szokott osztálytanító (hasonlóul academicus) tanította a gymnásiumi felsőbb osztályokat. Ezek egyike volt az Utrechtből 1653-ban haza hívott, s a syntaxisták, majd poéták tanítójául alkalmazott Apáczai Cseri János.²⁸⁾ Rövid idő alatt éles ellenkezés fejlett ki Apáczai és Basirius között. A magyar tudományosságért lelkesült Apáczai nemzeti szellemben tanított, újabb tantárgyakat s újabb tudományos irányokat hozott be, p. o. Descartes bölcsészetiét. Az ifjúság őt a rajongásig szerette. Basirius-

*) Aprob. Const. P. I. Tit. X. art. 3.

**) A hivatalos helyről nyert közlések öt osztályt mondanak mind itt, mind Kolozsváron. Azt hiszem, az elemi kívül értendő ez. A kolozsvárinál ugyan az elemi is fölemlítik, a rhetorikáról azonban nem szólnak. Ámde Kolozsváron, mely tudtomra a fehérvári iskolával egyezően volt berendezve – az Apáczai által kezdett albumban a tanítók neveinél láthatjuk, hogy elementáriusok, rudimentáriusok, etymologisták, syntaxisták, poéták és rhetorok praeceptorai voltak, legalább 1657-től fogva. (Szabó id. m. 32. l. közölve a névsor.)

nak, ki azon időben egyedül viselte a professori tisztet, már az nagyon sérté hiúságát, hogy az alatta állott »syntaxisták« préceptorat nálánál többre tartották, s az felsőbb tudományokat is adott elő. Ide járult az egyházi ellentét. Apáczai a praesbyterianismus, Basirius a püspöki rendszer hive. A fejedelmek ugyn I. mint II. Rákóczy György, hasonlóul az utóbbihoz ragaszkodtak. II. Rákóczy György a presbyterianismustól különösen félt I. Károly angol király lefejeztetése óta. Mindez ellentétek összeütközését azzal oldották meg, hogy a fejedelem Apáczait a főiskolából eltávolítandó, Kolozsvárra tette át. Ezzel kezdődött meg a fehérvári collegium hanyatlása, s a kolozsvári gymnásiumnak collegiummá emelkedése. Mint Bethlen Miklós írja, Apáczait a deákoknak is egy része nyomban követé Kolozsvárra.

De megkezdődtek az intézetet sújtott külső csapások is. 1658-ban Fehérvár városával együtt a collegiumot is egészen elpusztították a tatárok. Az iskola épületei összes fölszereléseikkel s a könyvtárral leégtek. A támadásban le nem ölt tanulók közül 35 Kolozsvárra, vonult. Ezzel be lett befejezve a Bethlen főiskola élete Fehérváron.

I. Apafi Mihály a collegiumot 1662-ben az intézet tulajdonát képezett Nagy-Enyedre helyezte. Elrendelte, hogy a Kolozsvárra menekült tanulók Vásárhelyi Péter tanárunkkal oda költözzenek, s az intézet jövedelmei is oda szolgáltatassanak be.

Azonban már ekkor az iskola vagyona s jövedelmei rendkívül leolvadtak.

A tokaji hét szőlőt, mely azonban sohasem is került a collegium kezére, állítólag nehogy Brandenburgi Katalin a jezsuitáknak adja, I. Rákóczy György vette át. A hét szőlő utóbb a Rákóczy birtokokkal együtt a fiscus által elfoglaltatott. *)

*) Ezek az erdélyi adatok (lásd Szathm. K. id. művét is 61. és 161. lapon.) Ettől eltérők a debreczeniek (lásd fönnebb 467. 1. és Szücs Debr. tört.), melyek szerint Brandenburgi Katalin csakugyan a jezsuitáknak adta a hét szőlőt. A dolgot nem hozhatván tisztába, további földerítésért mindkét versiót közlöm. Herepei kéziratai szerint a hét szőlő becsértéke 99 ezer forint lett volna, mi a birtokok akkori árához képest roppant összeg.

A Bethlen Gábor által hagyott 20 ezer forint szintén elveszett, állítólag Rákóczy Györgynél, vagy talán a collegium egyéb pénzeivel együtt az 1658-iki veszedelem idején Csulay György ref. püspök kezén. **) A megnemesített Enyed városnak is el kellett engedni a 200 frt taxát.

Az iskolákra mindig bőkezű I. Apafi segített az intézet szükségsein, az úgynevezett camaraticum beneficiumok (fiscalis dézsmák, gabona, bor és só-járandóságok) adományozásával. Az iskola újra emelkedett. A tanítás kevesebb tanerővel, de a régi terjedelemben folytattak. A XVI. század végén és a XVIII-ik elején a nagy tanultágu Pápai Pariz Ferencz – a szótár-író – és Deézsi Márton s Csernátoni Pál tanárai ismét híre emelték. Az ifjúság érdeklődését iránta emelte tanárainak a fehérváriakkal és az egyházfőkkel ez időben kifejtett erős tudományos vitája, az úgynevezett Coccejus harc. Az enyedi tanárok, különösen Dézsi és Csernátoni ugyanazon theologiai és bölcsészeti irány folytatói voltak, melyet Magyarországra Tolnai Lajos, és Erdélybe Apáczai Cséri hoztak be. A bölcsészetben Descartot, a theológiában Coccejust, Amesius tanítványát követék. Coccejus a theológiát a dogmatisálás helyett a biblia tudományos magyarázatára akará alapítani, s a praedestinatio tanát is módosítá.

Mint tudjuk, a Patakról elűzött deákokat Pósházy és Buzinkai tanáraikkal I. Apafi Fehérvárra a collegium régi épületeim telepítő, s azok a tanítást ott folytatták. Pósháziék, mint az Aristotelesféle bölcsészetnek s a régi theológiának (Voethius) hívei, erősen megtámadták mind a Cartesianismusért, mind a Coccejusféle theológiáért az enyediakat. A Coccejusféle irányt az unitarianismus felé hajlásnak tekintek. Részökre a fejedelem

**) Az Erdélyből hivatalos helyről nyert közlések szerint, az összeget Rákóczy György vette magához, s helyette később holmi csekély értékekkel akarta az iskolát kárpótolni. De e közlések nem szólnak sem Bethlen István kezeléséről, sem a Csulay püspök kezén elveszett 74 ezer forintról. Nevezetesen Bethlen Gábor intézkedése szerint a 20 ezer forintot akkor szokásos 10%-ra kellendett elhelyezni. Ez összeget Bethlen István mint gondnok vette át s róla 1636-ban kötelezvényt is állított ki, (collég, levélt. 12. sz.), melyben biztosítékul fekvő birtokot is köt le, s évi másfél ezer forint kamatot ígér. Az országgyűlés 1636-ban az országnak erről való assecuratióját helybenhagyta, s a dolog eligazítását a püspöki

udvari papja, a később erélyes püspök Tofeus Mihály, sőt maga az udvar is. A fejedelem körében Apáczai föllépte óta) még mindig rossz szemmel nézték a Cartesianismust, s az újabb theologiai mozgalmakat, mert a presbyterianismussal hozták őket kapcsolatba, ez pedig szerintök, mint II. Rákóczy György monda, az independentismusra vezet.

A harcz mind hevesebben folyt irodalomban és szóbeli vitákban, inig zsinat elé került. Utoljára is a zsinatnak a fejedelem által megerősített ítéletével az enyediék eltiltattak Ooeojus támlásától, s meghagyatott, hogy »oly philosophiát tanítsanak, mely ancilláljon a theologianak és vele conso-náljon.«

II. Rákóczy Ferencz fölkelése alatt két ízben dúlatott föl a collegium.

A kitört háborúban majd egyik majd másik fél seregei vonultak át a városon, nemcsak, de néha ugyanaz a kapitány ki nom rég még labanczokul. hozott a várostra, nemsokára kurucz csapatokat vezetve látogatta meg a megrémült polgárokat, kiket minden ily látogatás alkalmával saját pártjok hüségéro köteleztek. Igy az enyediéket fölsockették előbb Rabutinnak, azután a labanczból kuruczczá lett Toroczka István Rákóczinak. (A collegium előljároin kívül). Toroczka meg-gondolatlanul a deákságot bevonta a dologba, noha oly csekély erővel volt, hogy a város megvédésére épen nem gondol-bizta, s ugyané határozatot megújítá 1653-ban is (Aprob. P. I. Tit. 10, art. 1.) Talán ez úton a püspök kezelésére jutott? nem tudom. Elég az hozzá, hogy Gelei Katona István ref. püspök a Bethlen által az iskolának és az egyháznak hagyott pénzeket kezelte, forgatta és oly szép összegre emelte, hogy kevésnél halála előtt 74 ezer forintot adott át hivatali utódának Csulay Györgynek, (Szathm, ld. in. 62-63. 1. hivatkozva Bodra és Benköre). Ez az összeg 1658-ban a tatárok dúlásakor elveszett a kapzsinak ismert Csulai gondviselése alatt. A zavarban veszni hagyta-e, vagy mint gyanúsíták, magának is tulajdonított el belőle? nem mondható meg. E miatt utódait a collegium később perbe is fogta és Barsai Ákos fejedelemtől, mini egykori tanítványától, nyert borbándi és keresztüri rész-jószágait lefoglaltá. A 74 ezer forintban mindenesetre befoglaltatott a Bethlenféle 20 frank legalább egy része. Annak is van nyoma (colleg. levélt. 13. sz.), hogy Rákóczy a talán később nála elhelyezett pénz végső törlesztésére Kis és Felső-Orbó egész, s a miklósfalvi és felgyógyi rész-jószágokat inscribálta 4000 forintban.

hatott. Ezenfelül Rabutin egy kémjét rútol megcsonkította. Ezek következtében boszúból Rabutin b. Tige tábornok-által Enyedet elfoglalta s a professorok könyörgései daczára, az iskolával együtt az egész várost földúlatta s porrá égette. A tanulók közül sokat megöltek. A tanárok elmenekültek.

Alig nyílt meg újból a tanítás az ideiglenesen szalma-födél alá helyezett romokban, midőn 1707-ben ismét a toroczkói hegyek közé kellett a tanároknak s tanulóknak menekülniök Rabutin közelgő seregei elől. Az iskola gyűjteményeit földalatti helyiségekbe befalazták. De az ellenség reájok talált s a katonák mindent kirabolnak.

A tanítást 1709-ben kezdhették meg ismét. Ettől fogva békében voltak, egész az 1849-ben bekövetkezett rettenetes elpusztításáig a collegiumnak. Azonban vagyónában a század elején ismét megcsonkított az intézet. Apor István kincstárnok megvonta az Apafy adományozta igen jelentékeny kamarai járandóságokat, nagy nehezen eszközölhetek ki egy csekély részök folyóvá tételét. Elvesztették a debreczeni taxát s dézmát. Steinvill tábornok pedig 1716-ban elfoglalta a fehérvári régi épületet, s az ígért megtérítés soha sem adatott meg.

E veszteségeket az angolok buzgósága kárpótolta. Stepney lord már a Rákóczy val folyt alkudozások alatt szóba hozta Bécsben, hogy a Rabutin csapatai által elpusztított enyedi collegiumnak 50 ezer tallér kárpótlást adjanak. Ez megtagadtott. Ennek következtében, főleg gr. Teleki Sándor, és Pápai Páriz Ferencz eszközlésérc, az angolok magok között rendeztek gyűjtést, melynek eredménye 11 ezer font sterling lett. Ez összegnek s az itthon befolyt adományoknak kamataiból, és fekvő birtokai jövedelmeiből állította helyre és tartotta fenn magát a collegium, 1849-ig folyton emelkedve.

2. A kolozsvári collegium.²⁴⁾

Kolozsváron, már jóval a reformatio előtt volt városi iskola. A lakosság túlnyomóan szászokból állván s a magyar elem lassankint erősödén, az iskola is német volt 1526-ig. Ekkor választottak először magyar tanítót, Tordai Jánost, ki azután gyulaféhevári kanonok lett. Ettől fogva magyar tanítók alkalmaztattak.²⁵⁾

Az ezer-ötyszáz negyvenes évek kezdetén az iskola is protestánsná lett, Heltai Gáspár plébános és Vízaknai Gergely tanító vezetése alatt. Mindkettő körülbelül öt évig a wittenbergi egyetemen tanult. A tanításban a fősúlyt a biblia magyarázatára fektették. A bibliának Vízaknai által magyarázott egyes részei kéziratban ma is a könyvtárban őriztetnek. Heltai rövid idő alatt a reformatio helvét irányához csatlakozván, az iskola is református lett.

Mint láttuk, az országgyűlések Isabella alatt elsőbben is Kolozsváron és Maros-Vásárhelyen rendelték a kolostorokból felsőbb iskolát állítani: a kolozsvári adomány ennek az intézetnek jutott. A város 1558-ban elhatározza, hogy mivel az ország e városban nyilvános iskolát nyitott a fekete barátok kolostorában, hol a lectorok nyilvános előadásokat tartsanak; ennél fogva a nagyobb deákok menjenek leczkékre a zárdába, a rector pedig tanítványaival maradjon a régi iskolában.²⁶⁾ Tehát a felsőbb osztályok helyeztetek a zárdába, s talán az elemi iskola maradt a rectorral s annak egy segédével (locatus) a régi helyen. Ez intézetnek volt rectora egyideig Dávid Ferencz is, még mint reform, vallású.

E korból az intézet két tanítójáról kell megemlékeznünk, kiknek munkái a magyar- és erdélyi országai iskolákban még a XVIII. században is használatnak.

Egyik Molnár Gergely, ki több évi Wittenbergben tanulása után 1556. táján jött haza. Ez írta azt a latin nyelv-tant, *) mely a reformátusoknál legjobban elterjedt, s még a XVIII. században is használatban volt Erdélyen kívül S.-Patakban, Debreczenben s az ezek befolyása alatt állott iskolákban. Molnár G. 1558-ban már meghalt.

A másik Károly Péter, hasonlóul wittenbergi tanuló,

*) *Elementa Grammaticae Latinæ pro recta scholasticæ Juventutis institutione ex præcipuis Grammaticorum Præceptis a Greg. Molnár contracta.*« Bod Péter szerint (Athenas) első kiadása »Claudiop. 1556.« A városi jegyzőkönyv szerint Basilius István rector 1558. elején vezette be a consistoriumba Molnár G. magistert. E két adaton Szabó S. meg is ütközik, azonban nem lehetetlen, hogy Molnár G. vagy már a lectorul megválasztása előtt volt egyéb minőségben az iskolánál alkalmazva, vagy hogy egyáltalán alkalmaztatása előtt kinyomatta nyelv-tanát.

Szikszaï Fabriczius után ez lépett föl a Blandratta és Dávid Ferencz által terjeszteni kezdett unitarianizmus ellen. A vallási viták által elkésértve ment 1568. táján N.-Váradra tanárnak, hol azután lelkészszé lett. Több egyházi munkái mellett Molnár Gergely módszerében irt görög nyelvtant, mely hasonlóul majd minden ref. iskolában használtatott, hol görögöt tanítottak. *)

Az unitárius vallás túlsúlyra emelkedésével a kolozsvári iskola is unitáriussá vált.

Midőn ismét, a reformátusok kerekedtek fölül, a XVII. század elején megint nyitottak gymnásiumot.

Bethlen Gábor akadémiai felső iskolát tervezett Kolozsvárra is. E célra telket is vett már. Brandenburgi Katalin, férjének Bethlen Gábornak intenzióit követve, jelentékeny adományokkal gyarapította az intézetet. A neki adott harminczad évi 900 frt jövedelmet képviselt. I. Rákóczy György még többet tett. Apróbb adományain kívül fizette a tanítókat, **) felépíttette az öreg templomot, s a mellett a Farkas-utczában az iskolának egészen új épületet emelt, melybe az 1644-ben az ó várból át is költözött. Mindamellett a gymnásium collegiummá csak a század második felében és tulajdonképen az által emelkedett, hogy II. Rákóczy György Apáczai Cséri Jánost oda tette tanárrá, majd igazgatóvá. Erre megnépesedett az iskola kisebb és nagyobb tanulókkal, s megnyílt a felsőbb bölcsészeti és theologiai tanfolyam is.

Ez időben két rendes professor, és azok vezetése alatt öt osztálytanító (classium preceptor) tanított.

A berendezés hasonló a fehérvári, illetőleg enyedi collegiuméhoz. 1728-ban állíttatott harmadik rendes tanár.

*) »Elementa Grammaticae Graecae in breve compendium contracta. Bod Péter Athenásában a második kiadást 1640-re teszi. Ez okvetlenül téves, (talán sajtóhiba), 1-ör mert Laskai Csókás P. szerint (De homine, előbeszéd) Károly 1564-ben van a witembergi egyetemen bejegyezve, s Bod Péter is 1563 körüire teszi ottjártát; 2-or mert Szilágyi Benjámín a szathmárnémeti zsinat történetében világosan mondja, (fönnebb 417.1.) hogy azért használták Károly görög nyelvtanát Patakon, mivel Molnár Gr. módszerében volt írva, ez pedig 1556-ban jelent meg.

**) Lásd fönnebb 404-405. 1.

A múlt század első felének történeteiből legnevezetesebb az, hogy a protestánsok itt állítottak leelőször rendes jogi tanfolyamot 1733-ban. A collegium főgondnoka, gr. Bánffy György (a gubernátor fia) adott e célra 20 ezer forintot, A két magyar hazában ez volt a nagyszombati egyetemnél fönnállott jogakadémia után az első jogi tanintézet.

Nevezetesen 1733-ban megválasztották negyedik profeszoral »a jogi és politikai tudományok« tanárává Huszti Andrást, **) ki néhány évig az Odera melletti Frankfurtba a hires jogtudort Heinecciust hallgatta. Mindegyik tanár számára bizonyos tudománykör lett kijelölve. Egyik a theologiai, másik a bölcsészeti, harmadik a történeti, s a negyedik a jogi tudományokat adta elő.

Huszti 1734-ben kezdé meg jogi előadásait. Mily buzgósággal élt hivatásának, mutatja az, hogy már 1742-ben Szébenben kiadta a magyar- és erdélyországi jog tankönyvét (Jurisprudencia transilvanico Hungarica), mely annál fogva is jelentékeny, hogy e nemben körülbelül első munka volt. Azonban épen az ehhez irt előszavával zúdított maga ellen oly zivart, mely állását s egy időre a jogtanítást is elsepré,

Husztinak már korábban voltak kellemetlenségei, egyebek között a miatt, mivel felesége róm. kath. vallású volt, A Geleji-Katona kánonok megtiltották a papnak vegyes házasságban élni. Huszti nem volt ugyan sajátképeni pap, de theologus is levén, ellenségei ezt fölhasználták s a papok valami censura alá vetették. Ezt megbosszulandó, jogi tankönyvének bevezetésében az »erdélyi magyar nemes ifjúsághoz« egy oly ovatiót irt, melyet a papok a praedestináció elleni támadásnak tekintettek. Deáki Fülöp József püspök azonnal panaszt emelt a főconsistoriumnál, kérve a könyv lefoglalását és szerző példás megbüntetését. Huszti az 1742-ben Déván tartott zsinat elé idéztetett, de nem jelent meg. Könyvét egy bizottsággal megvizsgáltatták, elítélték, őt magát az 1646-iki szatmár-németi zsinat XVII. kánona és az Aprobata Const. I. rész, 1. czím, 2) 3) articulusa alapján excommunicáltak, hivatalától fölfüg-

**) Egyelőre az iskola épületében lakott, s fizetése volt 100 fit és 50 köből búza, melyet két év múlva 300 frtva emeltek.

gesztették és ügyét végelintézés végett a Szebenben tartott főconsistoriumhoz tették át. Az egyházi főtanács idézésére Huszti megjelent Szebenben. *) Ott állítólag többféle erőltetésekkel rávették, hogy egy napi vonakodás után aláírt egy nyilatkozatot, helyesebben esküformát, melyben kijelenti: hogy azt, mivel a ref. statust megbotránkoztatta, bánja s visszavonja, többé soha sem nyilvánosan sem magánúton sem nem ír, sem nem tanít a helv. hitvallás s a heidelbergi káté, valamint a kegyes theologusok ellen, a dortrehti zsinat articulusait pedig hiven megtartja.«²⁷⁾ Biztosították, hogy ez eskü aláírásának föltétele alatt az excommunicatio alól föloldják, s hivatalába visszahelyezik. Azonban aláírásához oly ravasz záradékot csatolt, melylyel, mint azután maga megvallja, nyilatkozatát kijátszani és a püspököt megcsalni akarta. Ennek következtében hivatalától végkép elmozdították. Ezután élete elzülött. Felesége is elhalván, egy ideig, – írja Bod Péter – az urak körül udvarokban töltötte idejét genealógiai táblákat írogatva régi levelekből. Majd a róm. kath. vallásra tért. Δ fehérvári káptalan a levéltárnál szép fizetéssel alkalmazta. De boritalra adván magát, elbocsátották. Ismét úri házaknál kóborolt, míg 1755-ben meghalt. Huszti esete után a jogtanítás megszűnt. Tizenhat év múlva (1758) választották ismét jogtanárúii Csontos Józsefet.

3. Az udvarhelyi gymnásium, a particulák, s a marosvásárhelyi collegium.

Az udvarhelyi gymnásium²⁸⁾ a székely ifjúság kiképezésére, I. Apafy Mihály fejedelem engedélyével, és gr. Bethlen János ezer arany-alapítványával állíttatott föl 1671-ben az ott már létezett triviális iskolából, melynek szintén többrendbeli alapítványai voltak. A XVIII. század második tizedéig egyes jöltevők még mintegy 12 ezer forintnyi alapítványt tettek, s természetiekben is évenként jelentékeny mennyiségű adományok folytak be. Ez időben egy tanár vezetése alatt 6 osztályban (bezárólag rhetorikáig) tanítottak köztanítók.

*) Könyvének 950 példányát az elnök gr. Bethlen Ádám – állítólag Alvinczy Gábor kormányzékii titkár által félrevezetve – le is foglaltatta.

A zilahi gimnázium hasonlóul az ottani népiskolából növekedett föl, s a XVIII. század közepéig a város, illetőleg helybeli egyház tartotta fenn. 1646-ban már nagyobb tanulók, úgynevezett deákok is voltak. De sajátképi professora még a XVIII. század első tizedeiben sem volt igazgatóul sem. Hol a debreczeni, hol az enyedi, vagy kolozsvári, majd később néha a marosvásárhelyi collegiumból hoztak rendszeren 3 évre »rectoral« oly egyént, ki ott már köztanítóságot viselt. Ez tanította a felsőbb osztályokat, s vezetése alatt az alsóbbakat nagyobb deákok. A rector és a 8 tanító deák ellátásáról az egyházközség gondoskodott. Házankint főztek számukra. A rector fizetéséül minden egyháztag 12 kupa, minden özvegy nő 6 kupa mustot adott.

Az enyedi collegium particulái voltak még a szász városi és a marosvásárhelyi iskolák.

A Vásárhelyen János Zsigmond idejében nyitott iskola a fehérvári, majd enyedi collegiumból vitte egy rectorat, s »leczkét is ahhoz alkalmazta«, hogy növendékei a collegiumban akadálytalanul folytathassák tanulásukat.²⁹⁾ Tulajdonképen gimnáziumi osztályok voltak, de a rector a tehetségesebbeknek felsőbb tudományokat is tanított. Az ilyen tehetségesebbek száma néha 30-40-re is fölment. A székely dézmából országgyűlésileg rendelt 250 ft. János Zsigmond óta folyton kiszolgáltattott. Magán-adományokból is gyűjtött az iskola párezer forint tőkét, s a város szintén járult főtartásához.

Ez volt a tanintézet állapota, midőn a fehérvári vár megerősítése alkalmával Steinville tábornok 1716. tavaszán onnét távozásra kényszeríté a bujdosó pataki iskolának ott maradt részét. Tudjuk, hogy a Pósa-házi vezetése alatt oda költözött pataki deákokat I. Apafi a Bethlen collegium régi épületébe telepíté. A pataki collegium helyreállításakor egy részök visszatért az ősi fészekbe, de a nagyobb rész itt maradt s 44 évig folytatta Fehérváron a régi pataki iskolát. Most kitasíttatván a várból, elsőbben Krakkóba (vagy Karkóba, Alsó-Fehérmege) vonultak tanárjukkal s az iskola fölszereléseit is oda vitték. Innét egy részök, még most 44 év múlva is, ismét visszatért S.-Patakra, a másik rész, számszerint 30, tanárjukkal gr. Teleki László és gr. Székely Ádám udvaraikba fogadtattak

be. Azon kérelmök, hogy Szászvárosra költözhesse nek, megtagadtatott. Steinville tábornok javaslatára Marosvásárhelyre telepítették, hova az útközben 50-re szaporodott ifjúság az év végén meg is érkezett, s magán-házakhoz szállásoltatott el. A tanítást is Borbély György magán házában folytatták. A vásárhelyiek szívesen látták a jövevényeket, de a város abba nem akart beleegyezni, hogy iskolájokba olvadjanak. Kétségkívül félték, hogy a nagyobb tanintézet fentartásából a városra nagyobb teher fog hármolni. Később a fő egyháztanács közbenjárására, III. Károly király rendeletéből, a jövevény iskola a régi vásárhelyibe bekebleztetett, s ez által ez 110-re szaporodott tanulóival collegiummá emelkedett. A megújított intézetnek Szilágyi János és Makfalvi Dózsa Ábrahám alkirálybirák buzgólkodására pár év alatt vidéki pártfogók segítségével új épületet emeltek. A tanulók ellátására úgy a régibb, mint az új iskolában meglehetősen számmal voltak részint alapítványok, részint évi adományok. I. Apafi míg élt, hat deákot tartott saját udvarából, számukra száz véka búzát és 600 forintot adott évenként. Volt 15 mágnási alumnum. Az enyedi collegium ketneki, gr. Bethlen László szt.-miklósi dézmáikat engedték át e célra. Mások évenként bort, búzát vagy pénzt adtak. Ilyen alapítvány volt még Petrasfalu dézmája, a Bethlen ösztöndíj 12 tanuló számára.

Az elemi iskolák állapota Erdélyben is hasonló volt a magyarországihoz. Ott szintén a már ismertetett*) Geleikatoná kánonok levén érvényben, az oktatást annak értelmében igyekeztek eszközölni. E mellett, mint láttuk, országos törvény is rendelte, hogy minden községben, a mennyire csak lehető, alkalmas iskolát tartsanak.

Az iskolaügyek kormányzatát illetőleg, röviden a következőket jegyezhetjük föl.

A tanügyeket is, az országos törvényhozás határozatainak alapján, maga a fejedelem kormányozta, s rendesen az ő,

*) Fönnebb 327. s köv. 1.

vagy helyettesének elnöklete alatt tartott fejedelmi tanácsban, és egyházi közgyűléseken (generalis synodus) hoztak az intézkedések. A fejedelmi tanács az egyházi közgyűlések fölött föllebezési forumot is képezett, s ennek határozatai is ott tárgyalatva erősítették meg a fejedelem által.

Az 1653-iki országgyűlés, a még akkor fehérvári collegium fölé papi és világi gondnokokat rendelt, kik az orthodox fejedelem után felügyeljenek úgy az anyagi ügyekre, mint a tanításra. *) Ilyen gondnokai lettek azután a kolozsvári collegiumnak, és a többi nagyobb iskoláknak is. Hatáskörük nem volt körülírva.

A collegiumok közalapjait – úgy látszik, különleges intézkedésnél fogva – az egyháziakkal együtt kezelte a püspök. A miből részint a tőkék összezavarása, részint a kellő ellenőrzés hiánya miatt több baj származott. E vagyonoknak és kezelésüknek elkülönítése, Herepei és Benkő József kéziratai szerint, csak 1716-ban történt meg.

Utóbb, talán mivel az ügyek szaporodásával nem tartották az országos dolgok mellett az egyházi s iskolai ügyeket is minden részleteikben kellően kezelhetőnek; talán mivel a vezetők már előrelátták, hogy Erdély oly politikai válság felé halad, mely kormányzatát is átalakítandja: a fejedelem által 1682-ben Enyedre hívott népes gyűlésen (politico ecclesiastica congregatio) egy tíz tagú curatoriumot állítottak. Ennek tagja volt a fejedelem öt világi tanácsosa, és öt egyházi személy (a püspök, s még 4 az esperestek s professorok közül). Elnöke szintén a fejedelem volt.

Midőn már nem nemzeti és ref. vallású fejedelmek voltak: az 1709-ben Szebenben tartott közgyűlésen a tízes gondnokságot egy fő egyháztanácsná (Supremum consistorium) alakították át; és négy gondnokot rendeltek, (a püspököt és három világit az országnak ref. vallású legfőbb tisztviselőiből). A főegyháztanács tagjait képezték a ref. vallású főnemesek számszerint huszonegyen, s az egyháziakból az enyedi, fehérvári s kolozsvári collegiumok tanárai, espereseik, az esperes-

*) Aprob. P. I., Tit. 10, art. 3

ségek jegyzői s megnevezett gyülekezetek lelkészei mintegy tizenötön.

E fő egyháztanács újra szerveztetett az enyedi 1713-iki gyűlésen. Élére öt gondnokot állítottak, t. i. négy világit az erdélyi kormányzék legfőbb tisztviselőiből, és a püspököt. A gondnokokon kívül állott még a fő egyháztanács, 21 világi, nyanyai egyházi tagból.³⁰⁾ A kormányzék ref. vallású főbb tisztviselői szintén a tagok között voltak.

Így vált el fokunkint a ref. egyházi ügyek igazgatása az állami kormányzattól, de ez utóbbinak mégis jelentékeny befolyása maradt meg az által, hogy előkelőbb tagjai egyszerűsmind az egyházi kormánynak is részesei voltak.

E fő egyháztanács kezelte az ügyeket az egész században.

C) Az unitáriusok iskolái.³¹⁾

A róm. katolikus tanintézetekről a mi e korszak bezártaig terjedő történetüket illetőleg elmondható volt, már főnnebb előadtuk.

Végül az unitáriusok tanintézeteiről kell még megemlékeznünk.

Az unitáriusok tulajdonképen a ref. egyházból válván ki, ha hitelveikre nézve eltértek is, iskoláik szervezetét s a tanításmenetét illetőleg úgyszólván egészen egyezők maradtak a reformátusokkal. Es a mint idők folytán létszámuk csökkent, azon mértékben növekedett iskoláikról való gondoskodásuk. Noha vallásuk miatt Mária Terézia udvarában különösen rossz szemmel nézték őket, mindamellett Borié államtanácsos, a királynéhoz terjesztett jelentésében (1761) azt jegyzi meg rólok, hogy iskoláikkal a többi mindegyik felekezet fölött kitűnnek.³²⁾

Minden egyházközségökben tartottak iskolát. A XVII. században Kolozsváron egy felsőbb s egy közép-iskolájok, Tordán gymnasiumuk, Toroczkón, Szent-Erzsébeten és Hidvégen particuláris iskoláik voltak. E három utóbbinak a XVIII. század elején nem lelem nyomát.

Bölcsészeti és theologiai tanfolyammal ellátott felsőbb iskolájok Kolozsváron az ó-várban volt. A leopoldi hitlevél

értelmében azonban a róm. katolikusok is kívántak Kolozsváron magoknak templomot és iskolát. Mindegyik részről alakított vegyes bizottságok megállapodó isa, es a fejedelem elhatározása folytán, az unitáriusok óvári iskolája 1793-ban a katolikusoknak adatott át, s helyette a katolikusok és unitáriusok közköltségén építettek számukra másik collegiumot a piacszoron. Azonban Steinville tábornok királyi rendeletre 1716-ban piacszori templomukat, és könyvnyomdájukat, 1718-ban pedig (márcz. 30.) collegiumukat is elvévé, és a katolikusoknak adta át. A tanítók, a tanulók el nem széledt részével, egy darabig a városon kívül táboroztak. Majd magán-házakhoz fogadtattak be, s ott folytatták a tanítást, míg lassankint a belső magyar-utczában ismét építettek számukra hitsorsosaik egy új iskolát. Úgy látszik, ebbe együvé vonatott össze az előbb főnnállott két tanintézet.

A tordai gymnásium már a XVI. században főnnállott. Básta hadai szétrombolták. Miután Bocskay Bástat Erdélyből kiüzte, az iskola ismét helyreállítatták. Ettől fogva, úgy látszik, békében maradt az intézet egész a II. Rákóczy Ferencz fölkeléséig, a mikor majd a kurucz, majd a német csapatok pusztíták el a templomot és iskolát. 1709-ben hamvaiból kellett ismét fölépíteni és újra életre költeni a gymnásiumot. Tanítóit a kolozsvári anyaiskolából nyerte.

Az unitáriusoknál szintén szokásban volt mind a külföldi egyetemekre járás, (bár nem oly mértékben, mint a többi protest, felekezeteknél) mind pedig a szászoknál divatozott azon eljárás, hogy papjaik, mielőtt lelkészi állomást nyertek, tanítói hivatalt viseltek.

JEGYZETEK.

¹⁾ G. D. Teutsch: Gesch. der Siebenbürger Sachsen. 2-ik kiad. 1774. I. köt. 246 l.

²⁾ Hazai s külf. isk. 13 l.

³⁾ Teutsch id. in. u. ott.

⁴⁾ A bárczasági káptalan 1444-ben hozta azon szabályzatot, a mely szerint plébánosi hivatalba senki se állíttassák s erősíttessék meg »nisi. sit in aliquod generali studio aprobatus.« Teutsch: Gesch. der Schäsburger gymn. Ennek 1851/2. Programmjában 3. l.

⁵⁾ Lásd ezekre: Fraknói: Hazai s külf. isk. 10–11. l.

⁶⁾ Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. I. 93. és 189. l.

Isabella a fehérvári káptalannak 1542. máj. 31-ikén Déván adott levelében kijelenté, hogy a püspökség uradalmait addig nem foglalja el, míg a püspökség sorsa fölött a közelebb Székely-Vásárhelyen tartandó országgyűlésen a rendekkel nem fog határozni.

A sz.-vásárhelyi országgyűlés határozatai nincsenek meg, vagy lappangnak. Ez intézkedések azonban meg van újítva az 1544. aug. 1. Tordán tartott országgyűlés szentesített határozataiban. (Lásd id. m. 189. l.)

⁷⁾ U. ott. I. 57 7. l. Az 1556. áprilisi orsz. gy. articulusai között.

⁸⁾ U. ott. II. kötet az országgyűlési articulusok 64, 65 és 60. l.

⁹⁾ U. o. II. 74-75. l. A gyűlés szentesített articulusai között a 8-ik, e kikezdésnél: »Animadvertentes stb.

¹⁰⁾ U. o. II. 78–79. l. orsz. gyűl. articulusok.

¹¹⁾ Szabó Sámuel: »A kolozsv. ref. főtanoda története.« Kolozsvár, 1876. 8 l.

¹²⁾ A kolozsvári kath. iskolára lásd Fraknói: Hazai és külf. isk. (109. l.) művét. is.

¹³⁾ Midőn a rendek 1589-ben kiűzetésüket követelték, egyebek közt feleli nekik Báthory Zsigmond: »nagyfontosságú lehet előttem az a körülmény is, hogy a jezsuiták engem mintegy anyám öléből kiragadva, becsületesen neveltek föl nagy szorgalommal s előmenetelemre tanítottak a szépművészetekre, ítélni, szónokolni stb. saját javunk s az ország hasznára. Midőn ezt eszembe forgatom, úgy tetszik nekem, hogy nemcsak nem szabad őket oldalam mellől eltávolítani, sőt inkább hálával tartozom nekik mint életem megtartóinak, védelmezőinek és tanácsadóimnak.« (Erd. orsz. gy. eml. III. 89. l.)

¹⁴⁾ A rendek 1589-iki gyűlésén a fejedelemhez fölterjesztésekben panaszoznak a jezsuiták ellen: »Tisztöket, a nevelést túllépve, vallásukat

erőszakkal terjeszték . . . Váradon elfoglalták a reformáltak templomát, s a keresztnék fegyveres segítséggel körülhordozása által majdnem lázadást keltettek. Kozmásan a papra rohantak, kikergették lakából, könyveit szétépték A székely földet s Karánsebes környékét nem nevelés czéljából, hanem vallásuk terjesztése végett barangolták be stb. (orsz. gy. eml. III. 85. 1.)

¹⁵⁾ A kitiltásra vonatkozó törvényeket és okokat lásd még Aprobata const. P. I. Tit. II. art. 1. és Tit. III. art. 1.

¹⁶⁾ Orsz. gyűl. végzések. (Orsz. gy. eml. III. 472. 1.)

¹⁷⁾ Ő Fels. cabineti levélt, 2358/761. és 3566/1761. (államtanács) és orsz. levélt. 216/1762. erd. cancell. fölt.

¹⁸⁾ Az iskolaügyre vonatkozó törvények is legnagyobbbrészt fellelhetők: Teutsch: »Urkundenbuch der ev. Landeskirche« I. Theil. Hermannstadt 1862. ez. gyűjteményében.

¹⁹⁾ Orsz. levélt. 216/1762. Gr. Bethlen Kancellár fölterjesztése.

²⁰⁾ Kénytelen levén az egyes tanintézetekről igen röviden szólni legalább az irántok közelebbről érdeklődő olvasó számára följegyzem azon munkákat, melyek a szász tanintézetekről tudomásomra eddig megjelentek. Majd mindegyikről van egy-egy kis monographia.

1. Joseph Duck: Geschichte des Kronstädter Gymnasiums. Kronstadt 1845.

2. Andreas Gräser: Geschichtliche Nachrichten über d. Media, scher Gymnasium. Hermannstadt, 1852.

3. G. D. Teutsch: Zur Gesch. der Schäsburger Gymn. Az intézet 1851/2. és 1852/3-iki Programmjában. Folytatva Bell majd Hoch által az 1863/4. és 1870/1. és 1871/2-iki Programmban.

4. Karl Schwarz: Vorstudien zu einer Gesch. d. städt. Gymn. in Hermannstadt. Az intézet 1858/9. és 1860-iki Programurjában. Ehhez adalékok az 1877-iki programmban:

5. D. Krasser: Gesch. d. Mühlbacher untei-gymn. 1857-iki programmban.

6. Végre a beszercei gymnásium mult századi történetére érdekes adatok lelhetők az 188C-iki programmban.

²¹⁾ Források: 1. Egy kötetlen kézirati gyűjteménye (czím nélkül) az iskola törvényeinek, a mult század második feléből való tanrendjének s az iskolára vonatkozó iratoknak. Egyedül ez maradt fenn az 1849-iki dűlás s égetés után az intézet tulajdonában. 2. A mélt. egyházker. igazg. tanács szívességéből közlött hivatalos adatok. 3. P. Szathmári Károly A gyulafehérvár-n.-enyedi Bethlen főtanoda története. N.-Enyed, 1868. 4. Az intézet életére érdekes közléseket találunk még Bethlen Miklós ön-életírásában (kiadta Szalay László 1860.) Szilágyi Sándor: Erdély történetében és a Budapesti Szemlében megjelent »Erd. irod. történetében, végül Apáczaira vonatkozó dolgozataiban Szilágyi Sándornak, Erdélyi Jánosnak és Szabó Károlynak.

²²⁾ Aprob. Const. P. I. Tit. 10. art. 2.

²³⁾ Apáczai Cséri Jánosról, Erdély közoktatásának s irodalmának történetében e korszakos férfúró, sajnálatomra itt szintén nem szólhatok tüzetesebben. Legalább utalok Szilágyi Sándornak (Apáczai Cséri J. és kortársai) az akad. értesítő 1860-iki folyamában és Erdélyi Jánosnak a Sárospataki füzetek 1858. évfolyamában (316 l.) és a Budapesti Szemle 18 66. XVI. és XVII. füzetében megjelent tanulmányaikra; továbbá Szabó Sámuelnek szintén ez utóbbi helyen (XVII. füz.) megjelent közleményére, és Szabó Károlynak Apáczai működése irányát is igen híven ecsetelő életrajzára a Néptanítók ismerettárában. (Szerk. Molnár Aladár I. k.)

²⁴⁾ 1. Szabó Sámuel: A kolozsvári ev. ref. fő tanoda legrégebb és legújabb története. Kolozsvár, 1876. 2. A mélt. e. h. k. tanács szíves közlései.

²⁵⁾ A szászok magok mondják 1568. emelt panaszukban. Szabó S. id. m. 2. l.

²⁶⁾ Városi jegyz. k. idézve Szabó S. id. m. 9. l.

²⁷⁾ A Huszti ügyre lásd: Bod Péter Athenasát; Szilágyi Ferencznek: Tunyogi József felett az akad. 1865. Apr. 24. ülésén tartott emlékszedét (Budapesti Szemle 1865. I. 513. l.)

Az ezekben foglalt adatokat kiegészíthetem Szilágyi E. nagybecsű kézírataiból, melyeket a boldogult fia: Szilágyi Sándor barátom bocsájított rendelkezésemre. Ezek között van: 1. A Huszti elé adott esküfornia másolata; 2. Deáki püspök panaszlevele; 3. Bod Péter kézírataiból ez ügyre vonatkozó jegyzetek másolata. E jegyzetekben van említve, hogy mely törvényekre hivatkozással ítélték el.

²⁸⁾ Az iskola történetét önálló monographiában megírta Kis Eereucz. A szék.-udvarhelyi ev. ref. collég, tört. Sz.-Udvarhely, 1873. Benkő Józsefnek s utána másoknak téves az az állításuk, hogy Bethlen 1674-ben 4000 forinttal alapítá az intézetet.

²⁹⁾ A város és a deákok között 1652-ben kötött egyezség mondja, hogy »a rectornek bizonyos leczkéi legyenek, melyek a collegiumnak subordináltassanak, hogy midőn innen oda deák menend, akadály nélkül tudhassák, melyik classisba kell állatni. Mindazáltal az jó ingeniumokat taníthatja az iskolamester itt is az feljebbvaló disciplinákra.« (Szatm. id. m. 12. l. közölve.) Tehát egészen a magyarországiaknak megfelelő particula volt.

³⁰⁾ Jos. Salamon: De statu ecclesiae ev. ref. in Transylvania, 126.1. Erectio supr. consistorii.

³¹⁾ Sajnálatomra az unitárius iskolák felől az illető helyekről semmi adatot sem nyerhetek. Kénytelen vagyok arra szorítkozni, a mit Székely Sándornál (Unitaria vallás története Erdélyben Kolozsvár 1840) és másutt szórványosan találtam.

³²⁾ Bécs. Cabineti levélt. 3566/1761 »und in diesen (azaz iskolákban) vor allen andern excelliren.«